

Archiva Moldaviæ

VIII (2016)

Editor-in-Chief

Dorin Dobrinu

Associate Editor

Mihai Chiper

Editorial Board

Ludmila Bacumenco-Pîrnău, Cătălin Botoșineanu,
Ligia Dobrinu, Mihai Mîrza

International Advisory Board

Viorel Achim (Bucharest)	Bogdan Murgescu (Bucharest)
<u>Mihnea Berindei</u> (Paris)	Sergiu Musteață (Chișinău)
Ovidiu Buruiană (Iași)	Lucian Nastasă (Cluj-Napoca)
Maria Bucur (Bloomington, Indiana)	Petru Negură (Chișinău)
Igor Cașu (Chișinău)	Marian Olaru (Rădăuți)
Adrian Cioflâncă (Iași)	Virgil Pâslariuc (Chișinău)
Mihai Cojocariu (Iași)	Alexandru-Florin Platon (Iași)
Valentin Constantinov (Chișinău)	Leonidas Rados (Iași)
Florin Curta (Gainesville, Florida)	Oliver Jens Schmitt (Vienna)
Andrei Cușco (Chișinău)	Grigory Shkundin (Moscow)
Dennis Deletant (Washington, DC)	Flavius Solomon (Iași)
Marius Diaconescu (Bucharest)	Victor Spinei (Iași)
Vasile Docea (Timișoara)	Mihai D. Sturdza (Paris)
Alexander Drace-Francis (Amsterdam)	Igor Șarov (Chișinău)
Emil Dragnev (Chișinău)	Silviu Andrieș-Tabac (Chișinău)
Armand Goșu (Bucharest)	Victor Taki (Edmonton/Moscow)
Ion Gumenâi (Chișinău)	Vladimir Tismăneanu (Washington, DC)
Radu Ioanid (Washington, DC)	Valentin Tomuleț (Chișinău)
Florea Ioncioaia (Iași)	Ottmar Trașcă (Cluj-Napoca)
Constantin Iordachi (Budapest)	Marius Turda (Oxford)
Charles King (Washington, DC)	Virgiliu Țărău (Cluj-Napoca)
Gail Kligman (Los Angeles, California)	Florin Țurcanu (Bucharest)
Ștefan Lemny (Paris)	Constantin Ungureanu (Chișinău)
Bogdan-Petru Maleon (Iași)	<u>Daniel Ursprung</u> (Zürich)
Hans-Christian Maner (Mainz)	<u>N.A. Ursu</u> (Iași)
Paul Michelson (Huntington, Indiana)	Ion Varta (Chișinău)
Nicolae Mihai (Craiova)	Vitalie Văratie (Bucharest)
Andi Mihalache (Iași)	Petru Vicol (Chișinău)

Typing

Mihaela Răducă

Cover

Romeo Cîrjan, Iulian Constantin Copăcel, Adrian Solomon

Archiva Moldaviae

VIII (2016)

Revistă publicată sub egida
Societății de Studii Istorice din România

This journal is published under the auspices of the
Romanian Society for Historical Studies

Iași

Lucrare apărută grație unei finanțări nerambursabile acordate de
Consiliul Județean Iași potrivit Legii nr. 350/2005

Adresa redacției

Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18,
cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România
email: editor@archivamoldaviae.ro
website: www.archivamoldaviae.ro

© **Archiva Moldaviæ**

ISSN: 2067-3930

Cuprins

<i>Abrevieri</i>	11
------------------	----

Studii de istorie

Istorie militară moldovenească

Andrei POGĂCIAȘ, <i>Între medieval și modern: cazul armatei Moldovei în preajma anului 1711</i>	15
---	----

Percepții culturale în transformare: cazul tutunului

Petre MATEI, <i>De la „iarba dracului” la drog. Aspecte ale condamnării tutunului în spațiul românesc</i>	29
---	----

Violențe etnice, memoria Holocaustului

Alexandr ROITMAN, <i>Violențele (anti)evreiești din Basarabia în anii 1881-1882</i>	51
Marius TURDA, <i>Redemptive Family Narratives: Olga Lengyel and the Textuality of the Holocaust</i>	69

Religie, politică și cheștiunea identitară pe cele două maluri ale Prutului în prima jumătate a secolului XX

Angela COLIN, Alexandr STYKALIN, <i>Basarabia la începutul secolului XX văzută de misionarii și slujitorii Bisericii Ortodoxe Ruse (după corespondența Mitropolitului Arsenie, aflată în fondurile Arhivelor de Stat ale Federației Ruse)</i>	83
Oliver Jens SCHMITT, <i>Clerul ortodox și extrema dreaptă în România interbelică</i>	95

Pactul Hitler-Stalin: istorie, memorie, drept internațional

Dietmar MÜLLER, Stefan TROEBST, <i>Pactul Hitler-Stalin din 1939 în istoria și memoria europeană și în dreptul internațional. Cu un studiu de caz privitor la România</i>	117
---	-----

***Comunismul est-european postbelic:
control sovietic, represiune și adaptare locală***

Marcin MAJEWSKI, <i>Soviet Advisors in the Polish Ministry of Public Security (Ministry of Internal Affairs) between 1944-90</i>	145
Marius TĂRIȚĂ, <i>Introducere privind problema grupurilor de interese în educația și știința din RSS Moldovenească în anii 1944-1951</i>	175
Iurie STAMATI, <i>Încercări de sovietizare a arheologiei românești (sfârșitul anilor '40 – mijlocul anilor '50 ai secolului al XX-lea)</i>	195
Cristina PLĂMĂDEALĂ, <i>Antonie Plămădeală and the Securitate in the years 1940s-1950s</i>	215

Științe auxiliare ale istoriei

Sorin Gheorghe CIUHUȚĂ, <i>Influența activităților de restaurare asupra filigranelor. Un experiment în laboratorul Arhivelor Naționale Cluj</i>	253
---	-----

Documente

Valentin CONSTANTINOV, <i>Relatarea soliei lui Krzysztof Serebkowicz la Constantinopol din anul 1624</i>	261
Flavius SOLOMON, Mihail STANCEV, Anatolii TYMONIN, Anna RUDI, <i>O căsătorie prin corespondență. Scrisorile Annei Kiselkova către Cristian Racovski (1911-1912)</i>	287

Amintiri/Interviuri

Steliu LAMBRU în dialog cu Alexandru BUDIȘTEANU, <i>Basarabean, moldovean, român: identități complementare</i>	321
Petru NEGURĂ în dialog cu Oleg KRASNOV, <i>O țară (Republica Moldova), două comunități (românofonă și rusofonă). Un dialog dificil despre trecut și prezent</i>	353

Restitutio

Mihnea BERINDEI , <i>România comunistă văzută de la Paris, 1977-1989 (transcriere: Ovidiu Mihăiuc și Diego Ciobotaru; editor: Dorin Dobrințu)</i>	367
---	-----

Recenzii

- Radu Oltean, *Cetăți, castele și alte fortificații din România. De la începuturi până spre anul 1540*, București, Editura Art Historia, 2016, 104 p. (Andrei Pogăciaș) 397
- Iași – oraș al diversității. *Categorii etnice și minorități în secolele XV-XX: aspecte sociale, economice și culturale*, coordonator Laurențiu Rădvan, Iași, Editura Ars Longa, 2015, 375 p. (Marian Hariuc) 400
- Błażej Brzostek, *Paryże Innej Europy. Warszawa i Bukareszt, XIX i XX wiek [Parisuri ale altei Europe. Varșovia și București în secolele al XIX-lea și al XX-lea]*, Warszawa, Wydawnictwo WAB, 2015, 512 p. (Raluca Elena Goleșteanu) 405
- Silvia Marton, *Republica de la Ploiești și începuturile parlamentarismului în România*, București, Editura Humanitas, 2016, 312 p. (Sebastian-Dragoș Bunghez) 412
- Marius Turda, *Ideea de superioritate națională în Imperiul Austro-Ungar*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2016, 197 p. (Răzvan Pârâianu) 419
- Petru Negură, *Nici eroi, nici trădători. Scriitorii moldoveni și puterea sovietică în epoca stalinistă*, traducere din franceză de Gabriela Șiclovan, Chișinău, Editura Cartier, 2014, 442 p. (Ovidiu Buruiană) 424
- Vladimir Solonari, *Purificarea națiunii. Dislocări forțate de populație și epurări etnice în România lui Ion Antonescu, 1940-1944*, traducere de Cătălin Drăcșineanu, Iași, Editura Polirom, 2015, 422 p. (Petru Negură) 432
- Memoriile Căpitanului Dumitru Păsat, 1941-1945*, editate și prefăcute de Eugen Negrici, București, Editura Humanitas, 2015, 280 p. (Codruț Constantinescu) 438
- Gail Kligman, Katherine Verdery, *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949-1962)*, traducere din engleză de Justina Bandol, Iași, Editura Polirom, 2015, 486 p. (Dumitru Lăcătușu) 442

Note bibliografice

- Nicoleta Ionescu-Gură, *Dimensiunea represiunii din România în regimul comunist. Dislocări de persoane și fixări de domiciliu obligatoriu*, București, Editura Corint, 2010, 448 p. (Adrian Rotar) 449
- Dan Dumitru Iacob, *Elitele din Principatele Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Sociabilitate și divertisment*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, 406 p. (Cătălina Chelcu) 453

Viața științifică

- Conferința internațională de balcanistică din Harkov, Ucraina, 29-31 martie
2016 (Ivan Duminica) 457
- Conferința internațională *Comparing Communism. Perspectives from
Southeast Europe*, Viena, 26-28 septembrie 2016 (Dorin Dobrinu) 460

Contents

<i>Abbreviations</i>	11
----------------------	----

History Studies

Moldavian Military History

Andrei POGĂCIAȘ, <i>Between Medieval and Modern – The case of the Moldavian Army around the Year 1711</i>	15
---	----

Cultural Perceptions in Transformation: the Tobacco

Petre MATEI, <i>From “Evil's Herb” to a Dangerous Drug. On Condemnation of Tobacco in the Romanian Society</i>	29
--	----

Ethnic Violence, the Memory of the Holocaust

Alexandr ROITMAN, <i>Anti-Jewish Violence's in Bessarabia in 1881-1882</i>	51
Marius TURDA, <i>Redemptive Family Narratives: Olga Lengyel and the Textuality of the Holocaust</i>	69

Religion, Politics and the Identity Issue on Both Sides of the Prut river in the First Half of the Twentieth Century

Angela COLIN, Alexandr STYKALIN, <i>Bessarabia in the Beginning of the 20th Century Seen by Russian Clergy and Church Missionaries (on the Materials from the Correspondence of Metropolitan Arsenius Stored in the State Archive of the Russian Federation in Moscow)</i>	83
Oliver Jens SCHMITT, <i>The Orthodox Clergy and the Extreme Right in Interwar Romania</i>	95

The Hitler-Stalin Pact: History, Memory, International Law

Dietmar MÜLLER, Stefan TROEBST, <i>The Hitler-Stalin Pact of 1939 in European History, Memory, and International Law. With a case study on Romania</i>	117
--	-----

The Eastern European Postwar Communism: Soviet Control, Repression and Local Adaptation

Marcin MAJEWSKI, <i>Soviet Advisors in the Polish Ministry of Public Security (Ministry of Internal Affairs) between 1944-90</i>	145
Marius TĂRIȚĂ, <i>Introduction to the Topic of the Clans in the Education and Science from the Moldavian SSR, 1944-1950</i>	175
Iurie STAMATI, <i>Attempts of the Sovietization of the Romanian Archaeology (from the late 1940s to the mid-1950s)</i>	195
Cristina PLĂMĂDEALĂ, <i>Antonie Plămădeală and the Securitate in the years 1940s-1950s</i>	215

Auxiliary Sciences of History

Sorin Gheorghe CIUHUȚĂ, <i>The Influence of Restoration Activities on Watermarks. An Experiment in the Laboratory of National Archives in Cluj</i>	253
--	-----

Documents

Valentin CONSTANTINOV, <i>The Narrative of the Embassy of Krzysztof Serebkowicz in the 1624</i>	261
Flavius SOLOMON, Mihail STANCEV, Anatolii TYMONIN, Anna RUDI, <i>A Marriage through Correspondence. Anna Kiselkova's Letters to Cristian Racovski (1911-1912)</i>	287

Memories/Interviews

Steliu LAMBRU in dialogue with Alexandru BUDIȘTEANU, <i>Bessarabian, Moldavian, and Romanian: Complementary Identities</i>	321
Petru NEGURĂ in dialogue with Oleg KRASNOV, <i>One Country (Republic of Moldova), Two Communities (Romanian-speaking and Russian-speaking). A Difficult Dialogue about the Past and Present</i>	353

Restitutio

<u>Mihnea BERINDEI</u> , <i>România comunistă văzută de la Paris, 1977-1989</i> (transcription: Ovidiu Mihăiuc and Diego Ciobotaru; editor: Dorin Dobrinu)	367
--	-----

Reviews

- Radu Oltean, *Cetăți, castele și alte fortificații din România. De la începuturi până spre anul 1540*, București, Editura Art Historia, 2016, 104 p. (Andrei Pogăciaș) 397
- Iași – oraș al diversității. *Categorii etnice și minorități în secolele XV-XX: aspecte sociale, economice și culturale*, coordonator Laurențiu Rădvan, Iași, Editura Ars Longa, 2015, 375 p. (Marian Hariuc) 400
- Błażej Brzostek, *Paryże Innej Europy. Warszawa i Bukareszt, XIX i XX wiek [Parisuri ale altei Europe. Varșovia și București în secolele al XIX-lea și al XX-lea]*, Warszawa, Wydawnictwo WAB, 2015, 512 p. (Raluca Elena Goleșteanu) 405
- Silvia Marton, *Republica de la Ploiești și începuturile parlamentarismului în România*, București, Editura Humanitas, 2016, 312 p. (Sebastian-Dragoș Bunghez) 412
- Marius Turda, *Ideea de superioritate națională în Imperiul Austro-Ungar*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2016, 197 p. (Răzvan Pârâianu) 419
- Petru Negură, *Nici eroi, nici trădători. Scriitorii moldoveni și puterea sovietică în epoca stalinistă*, traducere din franceză de Gabriela Șiclovan, Chișinău, Editura Cartier, 2014, 442 p. (Ovidiu Buruiană) 424
- Vladimir Solonari, *Purificarea națiunii. Dislocări forțate de populație și epurări etnice în România lui Ion Antonescu, 1940-1944*, traducere de Cătălin Drăcșineanu, Iași, Editura Polirom, 2015, 422 p. (Petru Negură) 432
- Memoriile Căpitanului Dumitru Păsat, 1941-1945*, editate și prefăcute de Eugen Negrici, București, Editura Humanitas, 2015, 280 p. (Codruț Constantinescu) 438
- Gail Kligman, Katherine Verdery, *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949-1962)*, traducere din engleză de Justina Bandol, Iași, Editura Polirom, 2015, 486 p. (Dumitru Lăcătușu) 442

Bibliographic Notes

- Nicoleta Ionescu-Gură, *Dimensiunea represiunii din România în regimul comunist. Dislocări de persoane și fixări de domiciliu obligatoriu*, București, Editura Corint, 2010, 448 p. (Adrian Rotar) 449
- Dan Dumitru Iacob, *Elitele din Principatele Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Sociabilitate și divertisment*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, 406 p. (Cătălina Chelcu) 453

Scientific Life

The International Conference of Balkan Studies, Harkov, Ukraine, 29-31 March 2016 (Ivan Duminica)	457
<i>Comparing Communism. Perspectives from Southeast Europe</i> , international conference, Viena, 26-28 September 2016 (Dorin Dobrinu)	460

Abrevieri

„Arhiva”	= Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare din Iași
„Boabe de Grâu”	= Boabe de Grâu. Revistă de cultură, București
„Candela”	= Candela. Revistă teologică și bisericească, Cernăuți
„Carpica”	= Carpica. Muzeul de Istorie Bacău
AAR	= Analele Academiei Române, București
AAR.MN	= Analele Academiei Române. Memorii și Notițe, București
AAR.MSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
AAR.MSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare, București
AARSR	= Analele Academiei Republicii Socialiste România, București
AB	= Arhivele Basarabiei
ACNSAS	= Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
AERC-Iași	= Arhiva Episcopiei Romano-Catolice Iași
AFTO	= Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă, Universitatea București
AHR	= The American Historical Review
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj, Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”, Iași
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, Cluj
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj, Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”, Iași (fost AIIAI)
AIR	= <i>Arhiva Istorică a României</i> (ed. B.P. Hasdeu)
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe – București
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
AMN	= Acta Musei Napocensis
AMP	= Acta Musei Porolissensis
AMR	= Arhivele Militare Române (București, Pitești)
AMS	= Acta Moldaviae Septentrionalis, Botoșani
AN-Bacău	= Serviciul Județean Bacău al Arhivelor Naționale
AN-Bihor	= Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale
AN-Botoșani	= Serviciul Județean Botoșani al Arhivelor Naționale
AN-Cluj	= Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale
AN-Galați	= Serviciul Județean Galați al Arhivelor Naționale
AN-Iași	= Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale
ANIC	= Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale – București
AnM	= Analele Moldovei
ANM-București	= Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale
AN-Mehedinți	= Serviciul Județean Mehedinți al Arhivelor Naționale

AN-Neamț	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Neamț
ANR	= Arhivele Naționale ale României
ANRM	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova
AN-Timiș	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș
AN-Vaslui	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Vaslui
AOSPRM	= Arhivele Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova
APR	= Analele Parlamentare ale României
AR	= Arhiva Românească
AR.MSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ARBSH	= Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
ArchM	= Arhiva Moldaviae, Iași
Arh. St.-Cernăuți	= Arhiva de Stat din regiunea Cernăuți
ArhGen	= Arhiva Genealogică, Iași
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ARMSL	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare, București
ARMSȘ	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice, București
AS	= Analele Sighet
ASRI	= Arhivele Serviciului Român de Informații – București
AȘRS	= Arhiva pentru Știința și Reforma Socială, București
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași
AT	= Arhivele Totalitarismului, București
ATMI	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
AUB	= Analele Universității București, București
BAR-București	= Biblioteca Academiei Române, București
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României, București
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București și Vălenii de Munte
BCU	= Biblioteca Centrală Universitară
BI	= Buletin Istorice, Iași
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BNB	= Biblioteca Națională București
BOR	= Biserica Ortodoxă Română. Buletinul oficial al Patriarhiei Române, București
BRV	= Bibliografia Românească Veche
BS	= Balkan Studies, Thesaloniki
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
CC	= Codrul Cosminului. Buletinul „Institutului de Istorie și Limbă”, Universitatea din Cernăuți
CC, Serie nouă	= Codrul Cosminului, Serie nouă, Universitatea „Ștefan cel Mare” – Suceava
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului (Direcția Arhivelor Centrale)</i>
CDM. S.1	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale, Supliment I (1403-1700)</i>
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului (Arhivele Naționale)</i>
cf.	= <i>confer</i>
CI	= Cercetări Istorice. Revistă de istorie românească, Iași
CL	= Cercetări Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique

CR	= Cuget Românesc
CvL	= Convorbiri Literare
DAD	= Dezbaterile Adunării Deputaților
DEX	= <i>DEX. Dicționarul Explicativ al Limbii Române</i>
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Dosarele Istoriei
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
doc.	= document
DR	= Dacoromania, Freiburg I. Br.
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EN	= Economia Națională. Revista economică, statistică și financiară, București
f.	= fila, filele
FF	= Făt-Frumos. Revistă de literatură, artă, știință, viață socială
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii, București
IN	= „Ioan Neculce”, Buletinul Muzeului Municipal Iași
inv.	= inventar
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
LA	= Literatura și Arta
LC	= Lumina Creștinului, Iași
LL	= Limba și Literatura, București
LR	= Limba Română, București
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= „Miron Costin”. Revistă de Mărturii Istorice, Bârlad
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MEF	= <i>Moldova în Epoca Feudalismului</i>
MemAnt	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
menț.	= mențiune
MI	= Magazin Istoric, București
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial, București
ms. rom.	= manuscris românesc
ms. sl.	= manuscris slavon
MSȘIA	= Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, București
NEdH	= Nouvelles Études d'Histoire, București
nr.	= număr
NRR	= Noua Revistă Română, București
op.	= opis
p.	= pagina, paginile
pach.	= pachet
r.	= recto
RA	= Revista Arhivelor, București
RdI	= Revista de Istorie, București
REB	= Revue des Études Byzantines, Paris
REI	= Revue des Études Islamiques, Paris
RER	= Revue des Études Roumaines, Paris

RES	= Revue des Études Slaves, Paris
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RFR	= Revista Fundațiilor Regale, București
RH	= Revue Historique, Paris
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen, București
RI	= Revista Istorică, București
RIAB	= Revista Istorică Arheologică Bisericească, Chișinău
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie, București
RIR	= Revista Istorică Română, București
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară, București
RM	= Revista Muzeelor, București
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor, București
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire, București
RSIABC	= Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău, Chișinău
Rsl	= Romanoslavica, București
SAHIR	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
SAI	= Studii și Articole de Istorie, București
SAMBN	= Studia et Acta Musei „Nicolae Bălcescu”
SAO	= Studia et Acta Orientalia, București
SCB	= Studii și Cercetări de Bibliologie, București
SCI	= Studii și Cercetări Istorice. Buletin al Institutului de Istorie Națională „A.D. Xenopol”, Iași (ultimele din CI, seria veche)
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
SCILF	= Studii și Cercetări de Istorie Literară și Folclor, București
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie, București
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică, București
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice, seria Istorie, Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review, Londra
SMIC	= Studii și Materiale de Istorie Contemporană, București
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie, București
SMMIM	= Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară
SODF	= Südostdeutsche Forschungen, München
SOF	= Südost-Forschungen, München
SRdI	= Studii. Revista de Istorie, București
ST	= Studii Teologice, București
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj
TC	= „Teodor Codrescu” (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
TD	= Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
tr.	= transport
TV	= Teologie și Viață, Iași
v.	= verso
VR	= Viața Românească, Iași

Între medieval și modern: cazul armatei Moldovei în preajma anului 1711

Andrei POGĂCIAȘ*

„Cât despre neamul românesc în general, e de ajuns să-l cunoști pentru a-ți da seama limpede că românii sunt înzestrați cu foarte multă pricepere și sunt în stare să reușească în orice meserie de care s-ar apuca, numai să o fi învățat. Sunt din fire ageri la călărit, îndemânatoci în mânăuirea sabiei și a arcului, și dacă ar fi instruiți în arta militară, ar face bună treabă.”
(Anton Maria del Chiaro)

Istoriografia românească s-a ocupat într-o bună măsură de evenimentul din 1711, campania de pe Prut sau bătălia de la Stănilești, o nefericită încercare a Rusiei de a ajunge foarte devreme la Constantinopol. În general, au fost dezbătute elementele politice și diplomatice din jurul evenimentelor din 1711, dar și cele militare, descrise în diverse lucrări¹. Totuși, armata moldoveană – organizarea, recrutarea, dotarea și rolul său – nu a fost analizată până acum, armatele de secol XVIII din Țările Române fiind într-un aproape permanent con de umbră. Puținii autori care s-au ocupat de problematica armatelor din Țările Române nu au prezentat în detaliu situația armatei moldovene la 1711. Nicolae Iorga²

* Dr., redactor al revistei „Tactica și Strategia”, Baia Mare; apogacias@gmail.com.

¹ Printre aceste lucrări se numără A.D. Xenopol, *Resboaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra Țerilor Române*, Iași, Tipo-litografia H. Goldner, 1880; Adrian Tertecel, *Informații noi privind campania militară otomană din 1711 în Moldova („Jurnalul” lui Ahmed bin Mahmud)*, în RI, III, nr. 7-8, 1992; idem, *Anexele „Jurnalului” lui Ahmed bin Mahmud privind campania de la Prut (1711)*, în SMIM, XII, 1994; idem, *Activitatea țarului Petru cel Mare în primele luni ale războiului ruso-otoman din 1710-1711. Trei documente rusești*, în *Istorie și diplomație în relațiile internaționale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil*, coordonatori Daniel Flaut, Iolanda Țighiliu, Constanța, Editura Ovidius University Press, 2003; Leonid Boicu, *Momentul 1711 în raporturile politice ale Principatelor Române*, în AIIAI, tom XXII, 1985. Un articol al subsemnatului, despre același subiect, urmează a apărea în curând în RA, nr. 1/2013. Articolul de față nu își propune să dezbată campania din 1711, situația internațională sau personalitatea lui Cantemir, subiecte dezbătute și analizate de bibliografia menționată.

² În *Istoria armatei române*, București, 1930.

citează doar câteva rânduri din lucrările cronicarilor Ion Neculce și Nicolae Muste, iar Nicolae Stoicescu³ analizează armatele române din secolele XVI și mai ales XVII, demersul său având o altă structură, pentru armata lui Cantemir citând pur și simplu câteva rânduri din cronicile folosite și în acest studiu.

În general, se consideră că Țările Române nu dețineau trupe în această perioadă, iar cele existente aveau rol minim, de poliție și pază a Curții și a domnului. Situația istoriografică este cu atât mai paradoxală, cu cât numeroase surse – cronici interne și celebrele volume de „călători străini” – au fost publicate în România de câteva decenii bune. Cercetările noastre în domeniu relevă un aparat militar în Țările Române care nu se ridică în niciun caz la nivelul armatelor europene sau măcar est-europene, dar este o instituție care continuă tradiția militară românească, într-o epocă a schimbărilor majore pe plan politic, militar și tehnic de pe continent⁴. Studiul de față va prezenta situația armatei moldovene a domnului Dimitrie Cantemir în campania din anul 1711.

Armata Moldovei în ochii contemporanilor

Pentru perioada premergătoare campaniei din 1711, avem mai multe descrieri ale trupelor, făcute de diverși diplomați și militari în trecere prin Moldova înspre sau dinspre Constantinopol, în general. Mărturiile sunt foarte utile, descrierile uniformelor și armelor fiind lăsate de oameni care erau obișnuiți cu trupe și, mai ales, cu rapoarte în care trebuiau să apară detalii de acest gen⁵.

La 1700, o solie polonă în drum spre Poartă trecea prin Iași⁶. Două mărturii au rămas de la aceasta, referitoare la uniforme văzute în capitala Moldovei. Prima mărturie, a secretarului soliei, Francisc Radzewski, căminar de Poznań, care redactează jurnalul călătoriei, descrie alaiul cu care sunt întâmpinați polonezii:

[...] după acele care și trăsuri, venea steagul moldovenilor cu tobe și arnăuții cu sulite numeroase, toți în bună rânduială. Apoi urmau Antioh Constantin Cantemir, cu hatmanul său Lupu Bogdan, și cu o mulțime de oșteni (rânduieți) sub 17 steaguri și două tuiuri. Iar când cele două oști au ajuns una în fața alteia, au început să cânte muzicile militare.

³ În *Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române*, București, Editura Militară, 1968.

⁴ Pentru o prezentare generală a armatelor fanariote de secol XVIII, continuatoare în bună măsură ale armatelor din secolul XVII, a se vedea Andrei Pogăciaș, *Armatele uitate. Trupele Țărilor Române în lungul secol fanariot*, în „*Historia Special*”, an V, nr. 14, martie 2016, p. 49-59.

⁵ Pentru cursivitatea descrierilor, dar și pentru a surprinde opinia autorilor dincolo de cele scrise, am preferat să cităm pasaje care pot apărea lungi, dar care ar fi știrbite altfel de estetica scrierilor din trecut.

⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 166.

Pe drumul spre Iași, „oamenii lui rânduiți sub steaguri au mers alături de steagul oștenilor moldoveni ai soliei, în timp ce hatmanul cu suita cealaltă era la stânga aproape de oamenii noștri”. Autorul remarcă „unul din steagurile domnești alcătuit din cavalerie frumoasă și bine rânduită cu insignă” și trupa de „peici”⁷ îmbrăcați frumos, purtând hangere legate cu lăntișoare de brâu”, menționându-i în treacăt pe ceași și pe ieniceri. La plecarea din Iași, „steagurile de oșteni de amândouă părțile dădeau onorurile”.

Din relatarea lui Leszczynski (șeful soliei) se desprind doar două descrieri de trupe moldovene⁸, referitoare la alaiurile care îi așteptau la intrarea în Moldova – „steagul moldovenilor cu tobe și lănci, în număr de 120 de călăreți”, și „domnul cu 17 steaguri de oșteni, dar în număr mic și cu muzică turcească”. O relatare anonimă din cadrul suitei lui Leszczynski menționează în plus „pe margini înaintea orașului stăteau seimenii, care ne-au însoțit în oraș”.

O altă informație o avem din anul 1710, când domnul Moldovei îi dă unui sol de-al lui Francisc Rákóczi o escortă de „40 de pușcași, până la Borșa”⁹.

Dimitrie Cantemir și armata Moldovei

Dimitrie Cantemir prezintă trupele moldovene în mai multe locuri în *Descrierea Moldovei*.

Astfel, în capitolul VI, intitulat *Despre boierii din Moldova și stările lor*, sunt menționate pe alocuri persoane cu atribuții militare și trupe: hatmanul „este căpetenia tuturor călărașilor, adică a călăreților și are la porunca sa toate oștile cu leafă, atât călărime, cât și pedestrime”¹⁰.

„Serdarul campidux”¹¹ sau, cum i se zice în felul europeanesc, generalul locotenent este pus peste călărimea din ținuturile Lăpușnei, Orheiului și Sorociei și păzește ținuturile dintre Prut, Nistru și Basarabia de năvălirile tătarilor de la Crîm și Bugeac.”

„Pedestrimea seimenilor” primește tain de carne de la Curte în fiecare zi¹².

„Șătrarul cel mare îngrijește de corturile domnului, iar în războaie mai priveghează și tunurile și alte arme mai mici și așază taberele; împlinește, adică, deodată atât slujba unui general de artilerie, cât și pe aceea a unui intendent general.”¹³

„Un agă priveghează străjile Iașilor. La porunca lui stau seimenii de scuteală, care slujesc fără leafă pentru slobozenia de dări.”¹⁴

⁷ Soldați din garda personală a domnului.

⁸ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, p. 176.

⁹ *Ibidem*, p. 236.

¹⁰ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, Editura Minerva, 1973, p. 143.

¹¹ *Ibidem*, p. 146.

¹² *Ibidem*, p. 147.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 148.

„Căpitanul de dărbani este pus peste dărbani (nume ce se trage de la cuvântul nemțesc Trabant și care înseamnă pedestrimă; cei care străjuiesc la curtea domnească).”¹⁵

„Vătaful de paici, mai mare peste paici”¹⁶, are sub supravegherea sa pe cei opt slujitori de casă ai domnului care se numesc paici și poartă cingătoare de argint, spadă și lance, cu mânerul și vârful bătute în argint poleit cu aur.”

Capitolul VII, *Despre oastea moldovenească*¹⁷, dă următoarele informații: armata era formată din 6-8.000 de soldați, unii cu leafă, alții „de scuteală”. Cantemir prezintă doar structura armatei cu leafă, compusă din¹⁸:

1) baș buluc-bașa, care comanda 10 „bulu-bași sau căpitani”; fiecare căpitan are sub comanda sa circa 100 de seimeni, adică mercenari străini, sârbi, bulgari, albanezi, greci, „care sunt ținuți cu bună leafă pentru straja domnului”¹⁹, și care „se schimbă în toată vremea la curte” și păzesc Curtea, unde au și „locuințele de jur împrejurul zidurilor”;

2) „patru căpitani nemțești”, având 25 de oameni în fiecare steag; „mai demult”²⁰ aveau 1.000 de oameni²¹;

3) patru căpitani cazaci, care comanda circa 50 de oameni fiecare, „mai ales din zaporojeni”; și aceștia „aveau mai demult 1.000”;

4) „20 de căpitani călăreți”, având circa 100 de oameni fiecare, oricare „dintr-înșii având leafă 3 taleri împărătești pe lună”²²;

5) 11 căpitani mari, sub comanda hatmanului și, după voința domnului, patru sau cinci căpitani care comandă tătari;

6) beșli-agasî, care avea sub ascultare doi căpitani de beșlii. Beșliii erau turci sau tătari, cu rol de poliție pentru cazurile în care erau implicați musulmanii. Acești beșlii „stau mai presus de oștenii de scuteală”²³.

7) buluc-bașii de târguri – în fiecare târg erau patru sau cinci, iar în Iași zece, sub ascultarea Agăi. Vel-căpitanul de dărbani, care comanda opt căpitani de dărbani, se afla și el sub ordinele Agăi;

8) 19 căpitani de polcuri, cu 1.000 de oameni în cele 19 ținuturi ale Moldovei, se aflau sub comanda hatmanului. Fiecare polc era odinioară format „din 10 centurii sau companii, care se zic la moldoveni sutași”²⁴. Cei din ținuturile de graniță „păzesc trecătorile din munți și vadurile apelor”, iar cei din interior „sunt folosiți pentru straja la palatul hatmanului, ori îi trimite el să slujească țara”²⁵. Și tuturor li se spunea hânsari (adică husari, cavalerie ușoară).

¹⁵ *Ibidem*, p. 149.

¹⁶ *Ibidem*, p. 157.

¹⁷ *Ibidem*, p. 160.

¹⁸ Numerotarea ne aparține și este conformă paragrafelor din lucrarea lui Cantemir.

¹⁹ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 161.

²⁰ E greu de știut la ce perioadă se referă acest „mai demult”.

²¹ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 162.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, p. 163.

²⁵ *Ibidem*.

Vânătorii din Neamț erau socotiți printre aceștia și aveau rolul ca în timp de pace să vâneze pentru domn, iar în timp de război să se prezinte la oaste. Pentru vânat erau scutiți de dări, iar pentru muniții și armament primeau plată de la domn;

9) călărașii de Țarigrad „sau alergătorii țarigrădeni”, în număr de 50, vorbeau toți turcește și aveau datoria să meargă la Țarigrad atunci când li se cerea. Erau scutiți de dări și primeau leafă 20 de taleri din vistieria țării;

10) călărașii de Galați, tot 50 la număr, „au slujbă ca și călăreții de Țarigrad”; „când sunt trimiși undeva, nu primesc mai mult de zece taleri”²⁶.

11) umblătorii de Hotin și umblătorii de Soroca – fiecare trupă avea comandant propriu și număra 50 de oameni, care cunoșteau polona și rusa, și primeau misiuni în Polonia și Rusia;

12) 24 de fustași, „purători de fuști”²⁷, care alcătuiau garda Doamnei în timp de pace și păzesc temnița unde sunt închise slugile Curții pentru delictes minore. Aplică pedepse corporale și formează și garda de onoare pentru domn, „cu fuști lungi în mâini”, în timp de pace sau război.

Cantemir mai scrie:

[...] dacă domnul vrea să țină din punga lui mai multe oști, nimeni nu-l împiedică s-o facă; numai că domnii nu cutează niciodată să-și sporească oștile, decât atunci când cugetă la vreo răzvrătire. Căci ei socotesc că este mai folositor să pui banii în vistierie, decât să-i risipești pentru oșteni care nu sunt de trebuință²⁸.

Nu scrie însă nimic despre oastea „de scuteală”.

În capitoul VIII, *Despre obiceiurile curții domnești*, sunt menționați de câteva ori militari și proceduri cazone. Cu siguranță, astfel se va fi desfășurat și alaiul lui Cantemir la plecarea de la Iași spre Stănilești:

[...] ori de câte ori domnul iese din cetate ca să se ducă la vreo mănăstire sau pleacă la război, aceasta se face cu cel mai mare fast și el este petrecut de un mare număr de oșteni. În frunte pășesc câteva căpetenii și călăuze, alese pentru aceasta dintre oșteni și alergători²⁹. După ei vine călărimea în frunte cu steagul și căpitanii, așa fel că între cetele de oaste se lasă loc, ca să se poată deosebi unele de altele³⁰.

Căpitanii merg de-o parte și de alta a steagului³¹ și au grijă ca soldații să mărșăluiească în linie: „În urma lor vin călărașii și umblătorii cu vătafii lor; după ei sunt duși de căpăstru caii lăturași, în fața cărora sunt purtate două tuiuri sau cozi de cal, pe care Poarta le dăruiește domnului ca semn de cinstire a domniei sale”. Apoi urmează „coconii domnului”, apoi domnul înconjurat de paici³²;

²⁶ *Ibidem*, p. 164.

²⁷ *Ibidem*. Fuștile erau un soi de sulite sau bâte lungi.

²⁸ *Ibidem*, p. 165.

²⁹ Avangardă de cercetași călare.

³⁰ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 166.

³¹ Fiecare unitate avea steagul și căpitanii săi.

³² Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 166.

imediat după domn stă spătarul, care poartă armele domnului; marii boieri vin apoi, fiecare având un loc prestabilit; după aceea „seimenii sau oștenii cu leafă, care merg de amândouă laturile, sub privegherea ceașilor – care ar putea să fie numiți, după pilda europenilor, caporalii – ca să meargă drept și într-aceiași pas”³³. „Dar când domnul pornește la război, atunci urmează tunurile, sub privegherea șătrarului cel mare și căpitanului dărăbanilor, cu pușcașii ori tunarii, precum și merindele de trebuință pentru tabără și boclucurile”^{34, 35}.

În capitolul IX, *Despre vânătorile domnești*, Cantemir scrie despre moldovenii că sunt un „neam plecat cu totul armelor”³⁶, și le place „vânătoarea – care este un fel de război”. Pieile animalelor sălbatice necomestibile, cum sunt vulpile, urșii, pisicile sălbatice etc., „sunt lăsate paicilor sau slujitorilor domnești”³⁷, care fac un profit bun de pe urma vânzării acestora. Domnul merge la vânătoare „în tovărășia oamenilor săi de la curte și a oștenilor, care trebuie să-l urmeze întotdeauna”³⁸.

În capitolul X, *Despre îngropăciunea domnilor*, apare mențiunea că în alaiul funebru „de amândouă laturile pășesc oștenii cu puștile și steagurile întoarse”³⁹.

În capitolul XVII, *Despre năravurile moldovenilor*, scrie:

Arcul îl întind foarte bine, asemenea se pricepe să poarte sulita; dar totdeauna au izbândit mai mult cu spada. Numai vânătorii poartă puști și moldovenii socotesc că e un lucru de ocară să folosească această unealtă împotriva dușmanului, la care nu ajungi nici prin meșteșugul războiului, nici prin vitejie. La începutul luptei sunt totdeauna foarte viteji, iar de-al doilea sunt mai moi; dacă și după aceea sunt din nou împinși îndărăt, atunci rar mai cutează să înceapă a treia oară. Însă de la tătari au învățat să se întoarcă iar din fugă și cu acest meșteșug au smuls adesea izbânda din mâna dușmanului⁴⁰.

Avem astfel o imagine a unei instituții militare vii, formate din infanterie și cavalerie, cu uniforme, echipamente și armament pe care soldații știau să-l folosească. Existau reglementări, „bugete”, proceduri și o ierarhie bine stabilită. În teorie, Moldova era bine apărată. În practică, trupele moldovene nu puteau să țină piept unor armate moderne de tip occidental, cum era deja cea rusă, sau armatei otomane, mult superioară inclusiv numeric.

Despre trupele moldovene în preajma anului 1711 relatează în detaliu și ofițerul suedez Weismantel⁴¹, care scrie că domnul Moldovei

³³ *Ibidem*, p. 167.

³⁴ Adică trenul de bagaje.

³⁵ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 168.

³⁶ *Ibidem*, p. 176.

³⁷ *Ibidem*, p. 177.

³⁸ *Ibidem*, p. 178.

³⁹ *Ibidem*, p. 179. „Obrazele și straietele tuturor arată jalea, la care își iau părtași chiar și caii, făcându-i să lăcrimeze cu zeamă de ceapă.”

⁴⁰ *Ibidem*, p. 229.

⁴¹ Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel s-a aflat în zona Moldovei între 1710 și 1714.

[...] ține o gardă călare de 150 de oameni care locuiesc cei mai mulți la palat, îmbrăcați în verde în felul arnăuților. Altminteri, face zilnic strajă la palat garda de pedestrași orășenești (seimeni) care e cam de 6.000 de oameni. Aceștia cutreieră tot orașul împreună și cu aga orașului, patrulând atât ziua, cât și noaptea, și când domnul iese călare îl însoțesc tot timpul, alături de garda și câteva steaguri de călărași și muzica turcească îl însoțește de asemenea⁴².

Weismantel are inspirația să revină ceva mai târziu în cadrul *Jurnalului* său asupra armatei moldovene, căreia îi dedică un „capitol” separat, descrierea fiind cu atât mai interesantă și mai demnă de luat în seamă, cu cât vine din partea unui militar de carieră și observator obiectiv, chiar dacă oarecum superior și obișnuit cu rigorile armatelor occidentale. „Capitolul” intitulat *Die Milice*⁴³ conține următoarele informații:

Armata lor nu e regulată cum ar fi una care ar sta cu o soldă adevărată și plătită obișnuit și de aceea este și foarte păcătoasă, și nici nu poate fi socotită ca o oaste de soldați (în afară de garda domnului) și e alcătuită din infanterie și cavalerie, dacă pot fi numite astfel. În nici un loc decât la Iași nu se mai găsesc pedestrași din cei numiți seimeni, și pot fi ca la 6.000 de oameni, cei mai mulți sunt recrutați dintre orășeni; locuiesc acolo și au și soție și copii. Ce-i drept, ei primesc lunar puțin lucru ca soldă, iar dările le plătesc la fel cu ceilalți locuitori și fac de strajă, deși nu prea des, la fel cu ostașii. Nici cavaleria numită „călărași” nu are mai multe privilegii, numai că aproape toți călărașii, asemenea celorlalți locuitori, locuiesc și ici și colo prin toată țara, ei nu fac de strajă, ci sunt folosiți la diferite trimeri de porunci, la strângerea dărilor și la alte asemenea însărcinări. Nici aceștia și nici aceia nu au echipament de la domn, ci ei se îmbracă pe socoteala lor, după voința și starea lor. Armamentul lor este: sabia, arcul cu săgeți, de asemenea sulita, pușini sunt cei care au pistoale sau o pușcă. Seimenii poartă și o sabie și ienicerii și alții puști. Totuși, când domnul merge cu ei la război sub comanda turcilor, ei nu sunt folosiți îndeobște la nimic altceva decât la facerea podurilor, la repararea drumurilor și la munci asemănătoare. Peste această armată întreagă este un comandant numit de domn și care se cheamă în limba lor hatman și care locuiește mai mult la Iași. Pe lângă acesta mai sunt un căpitan mare peste întreaga infanterie – este tot ca un comandant superior – și alți căpitani ai lor; locotenenți stegari și alți seimeni, dar căpitanii mari ai cavaleriei locuiesc la țară, în ținuturile care le sunt atribuite anume, și cei care se află sub ei, adică la rândul lor căpitanii lor, adjuncții lor etc. sunt toți asemenea celorlalți locuitori, plătesc și dări deopotrivă și au o soldă proastă, trebuie să-și facă rost de cai și să și-i întrețină din banii lor, totuși pentru că sunt cu toții gospodari, nu le vine prea greu. Din această cauză domnul cu toată această armată nu ar putea face mare ispravă, căci nu poți găsi la ei nici organizare bună, nici armament bun, nici bani, nici conducători și nici subordonați destoinici, și de aceea turcii nu-i folosesc la luptă, ci la muncă; dealtfel în toată lumea nu este o asemenea organizare ca la turci, și prin aceste mijloace toate șoselele și drumurile sunt în stare bună. Mai ales acolo pe unde trece armata este tot drumul neted ca o masă, și nu este nici un șanț de

⁴² *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, p. 344.

⁴³ *Ibidem*, p. 347 ș.u.

lățimea unui pas, în asemenea locuri, peste care să nu se facă un pod sau să nu fie gropile umplute și netezite. Armașii sunt folosiți ca agenți de execuție sau soldați ai curții care aduc la îndeplinire toate sentințele capitale sau duc ordinele pentru acestea și fac arestări, când este cazul; dregătorii din fruntea lor se numesc armași mari.

Așa cum acest neam este aplecat spre toate relele, tot astfel are și o pornire firească sau o îndemânare înăscută spre a-și putea însuși și ceva bun: acestor oameni nu le vine greu să învețe limbi străine și arte, numai să nu le lipsească o îndrumare bună; din ei poți scoate printr-o disciplină și o îndrumare bună ostași tot așa de însuflețiți și viteji ca în oricare neam din lume, după cum s-a putut vedea la aceia care au fost în slujba maiestății sale în tot timpul războiului și care, deși erau din pătura de jos, au câștigat prin vitejia lor multă avere și multă cinste.

Pe lângă superioritatea viziunii, tipică unui ofițer occidental, textul lui Weismantel denotă o oarecare admirație față de soldatul moldovean, care, din câte se poate observa în toate sursele, nu are parte de uniforme „reglamentare”, instrucție, experiență de luptă alături de trupele puterii suzerane. Carențele cantitative sunt dublate de cele calitative – lipsa armamentului modern, a unui corp ofițeresc capabil, a unor solde îndestulătoare. Astfel, armata Moldovei pare a fi doar o (mare) masă de salahori în slujba logisticii otomane, în caz de conflict, dar nicidecum o forță capabilă să participe la un război după cerințele vremii.

Pregătirile de război în 1711

Nu mai este un secret pentru nimeni că scopul numirii lui Dimitrie Cantemir ca domn al Moldovei era să îl înlăture pe Constantin Brâncoveanu de pe tronul muntean, înainte să se ajungă la un nou război cu rușii sau cu austriecii. Pentru aceasta îi trebuia însă și o armată capabilă să țină piept trupelor experimentate și numeroase ale muntenilor.

Astfel, Neculce scrie:

Dumitrașco-vodă pe taină să gătie să prindză pe Brâncovanul-vodă, precum îi poroncisă Poarta. Și trimisese și iscoade la munteni, de vădzusă toate lucrurile lui cum stau. Și ș-au făcut Dumitrașco-vodă vro cinci, șese steaguri de lefecii și 2 steaguri de lipcani și câțiva feciori de boieri grijiți, îi ținea gata în Iași⁴⁴. [...] aștepta din ceas în ceas să-i vină omul cel cu fermanul de la împărăție, să să și pornească la Brâncovanul, să-l prindză⁴⁵.

A primit doar ordin de la hanul tătar să meargă împotriva domnului muntean, ceea ce nu îi era de ajuns. După spusele cronicarului Nicolae Muste, Cantemir s-a pregătit de fapt împotriva trupelor lui Carol al XII-lea, „a pus slujitori de-ai săi călărași” de pază și „a pus seimeni de pază pe uliță”⁴⁶.

⁴⁴ Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, București, Editura Minerva, 1975, p. 166.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 167.

⁴⁶ Nicolae Muste, *Letopiseșul Țării Moldovei*, în *Cronicele României sau Letopiseșele Moldaviei și Valahiei*, vol. 3, București, Imprimeria Națională C. N. Rădulescu, 1872-74, p. 43.

Imediat după numirea sa ca domn, Cantemir a fost somat să plătească urgent peșcheșul datorat de oricare domn la numire; să adune provizii pentru armata otomană; să termine podul de la Isaccea cu cea mai mare grabă⁴⁷; să asigure cvartiruri de iarnă pentru soldații și cazacii regelui suedez; să se pregătească el însuși și să fie cu armata moldoveană la Bender de Sf. Gheorghe⁴⁸; „și alte multe insuportabile sarcini”⁴⁹. Acestea l-ar fi făcut pe Cantemir să se alieze cu țarul Petru ce Mare, cu toate că avea deja legături cu rușii.

*Cronica Ghiculeștilor*⁵⁰, ostilă față de domnul moldovean, menționează că un anumit căpitan Pricopie a fost trimis cu scrisori la țar⁵¹. În acestea, Cantemir îi promitea suveranului rus că, dacă acesta va porni împotriva otomanilor, Moldova i se va alătura și i se va supune, și dacă va primi bani, poate pregăti 20.000⁵² de călăreți⁵³.

Armata moldoveană apare menționată și în tratatul de la Luțk, între Cantemir și Petru cel Mare, articolul XVII al acestuia condiționând valabilitatea tratatului de jurământul de credință al lui Cantemir, acesta fiind obligat să aducă la jurământ în fața lui Petru pe boierii, oștirea și tot poporul Moldovei⁵⁴.

10.000 de soldați moldoveni apar într-o scrisoare adresată lui Petru de către oponenții lui Cantemir, mitropolitul Ghedeon, hatmanul Antiohie Jora și alți mari boieri, care cereau trupe suplimentare pentru a lupta împotriva otomanilor, acuzându-l pe Cantemir că este de fapt agent otoman. Cei 10.000 de soldați cu provizii necesare unei campanii fuseseră adunați de acești conspiratori; ei mai apar menționați în altă parte⁵⁵. Hatmanul a fost înlocuit însă de Cantemir cu Ion Neculce, probabil în urma primirii unor informații de la ruși. Totodată, Petru l-a anunțat că trebuie să îl aștepte cu armata strânsă la Nistru, altfel tratatul nu mai era valabil după victorie.

⁴⁷ Nicolae Costin scrie că podul trebuia să fie permanent (în *Letopiseșul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, Iași, Editura Junimea, 1976).

⁴⁸ 23 aprilie.

⁴⁹ Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului otomanu, crescerea și scăderea lui, cu note forte instructive de Demetriu Cantemiru, Principe de Moldavia*, tradusă de Dr. Ios. Hodosiu, partea II, București, Edițiunea Societății Academice Române, MDCCCLXXVI, p. 789.

⁵⁰ Informațiile despre evenimentele din 1711, mai ales cele referitoare la Moldova, trebuie privite cu circumspecție, veridicitatea lor fiind atenuată de sentimentele anti-moldave și pro-muntene ale cronicarului și de zeflemeaua cu care sunt prezentați moldovenii și rușii. Vezi *Cronica Ghiculeștilor – Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, text grecesc însoțit de traducerea românească cu prefață, introducere, glosar și indice, ediție îngrijită de Nestor Camariano, Ariadna Camariano-Cioran, București, Editura Academiei, 1965.

⁵¹ Este sigur că ambii domni români știau despre demersurile celui alt, totuși nici o sursă nu menționează trădarea lui Brâncoveanu. Acuzat de joc dublu este doar Cantemir, care, după cum spune și *Cronica Ghiculeștilor*, a dat informații de la ruși la turci și invers. Vezi *Cronica Ghiculeștilor*, p. 80.

⁵² Același număr de 20.000 călăreți și la Nicolae Costin, în *Letopiseșul Moldovei (1662-1711) de Logofătul Nicolae Costin*, în *Cronicele României sau Letopiseșele Moldaviei și Valahiei*, vol. 2, p. 92.

⁵³ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 81.

⁵⁴ *Relațiile internaționale ale României în documente*, București, Editura Politică, 1980, p. 198 ș.u.

⁵⁵ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 171.

Cantemir a făcut tabără la mănăstirea Frumoasa, rămânând în expectativă. Între timp a primit informația de la pașa de Bender că îi va veni în curând ordinul de a se prezenta cu armata acolo⁵⁶. Pentru evenimentele mărunte din acele zile, avem menționați un „Mogâlde sardariul”, „un slujitoriu de la capitanul ce era pus de strajă la Prut”, „căpitanul Timoftei, ce era de strajă”⁵⁷. Domnul s-a mutat la mănăstirea Cetățuia, armata făcând tabără la mănăstirea Frumoasa⁵⁸. Dintre slujitori/soldați dezertaseră mulți, astfel că domnul rămăsese doar cu „vro cinci, șese steaguri de lefecii și siimeni din curte”⁵⁹. Cantemir a hotărât să-și trimită soția înspre Oituz, împreună cu alte doamne, urmând a fi escortate de „o sută de siimeni cu doi bulucbași mai de credință, de i-au giurat și le-au dat lefe”⁶⁰. Domnul cu restul boierilor și trupele rămase urmau a coborî spre Huși, unde să aștepte rezultatul bătăliei dintre ruși și turci.

Pentru soldații rămași în tabără nu mai erau bani – „celorlalți siimeni ce rămăsese la corturi nu le-au dat lefe bani gata, neavând de unde”⁶¹, și domnul i-a trimis la Curte, „să fie de treaba curții”. Imediat a izbucnit răzmerița – „siimenii acei de la corturi, vădzind că nu le-au dat și lor lefe bani gata, n-au vrut să margă în curte, ce au luat steagurile și au purces din șes la Cetățuie”, cerând plata. Cantemir a închis porțile mănăstirii, hotărât să reziste alături de cei 100 de seimeni plătiți deja, „vro 60 de oameni aduși cu dânsul din Țarigrad”, și un număr de lefecii. Văzând că cei dinăuntru se pregătesc să tragă, răsculații au început negocieri. Cantemir i-a chemat pe comandanții nemulțumiților înăuntru „și i-a ucis cu buzduganul, și încă pre unul l-au lovit cu sabia, dar n-au murit”⁶². Răscoala s-a potolit imediat, seimenii mergând înapoi la Curte.

Jurnalul lui Șeremetev menționează, la 10 iunie, că serdarul Darie Donici îl aștepta cu tabăra la Codrii Orheiului. Abia acum, cu rușii apropiindu-se, Cantemir a primit bani, 100 de pungi, să adune armată, 10.000 de oameni sau chiar mai mulți, promițându-i-se și mai mulți bani în acest scop, dacă va fi necesar. Fiecare polcovnic urma a primi 100 de ruble, fiecare căpitan câte 30 de ruble, subofițerii și stegarii câte 10 ruble, soldații câte 5 ruble. Banii trebuiau dați înainte, cu ocazia înscrierii la steaguri, urmând ca ulterior să primească lefuri⁶³. I s-au mai înmănat și „câteva cărți împărătești” pentru toți boierii și slujitorii, cu ordin de a se prezenta la oaste „cu plată”, altfel vor fi depozedați de averi și proprietăți⁶⁴.

Boierii mazili au început să revină din „bejenii”, foarte puțini neprezentându-se la oaste. Slujitorii au revenit și ei și s-au înscris la steaguri. Pe lângă aceștia,

⁵⁶ *Ibidem*, p. 177.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 178.

⁵⁸ Ambele erau mănăstiri foarte bine fortificate.

⁵⁹ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 180.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Perceptorii fugiseră cu banii din impozite, banii de la ruși nu ajunseseră încă.

⁶² Ion Neculce, *op. cit.*, p. 181.

⁶³ Nicolae Costin scrie că domnul a adunat doar vreo 2.000 de oameni; mulți din cei ce au luat banii nu s-au mai prezentat efectiv ulterior la oaste (în *op. cit.*, p. 106).

⁶⁴ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 189.

[...] audzind de leafă nu numai slujitorii să scrie, ce și ciobotarii, croitorii, blănarii, cârșmarii. Slugile boierești lăsa pre boierii săi și alerga de să scrie la steaguri. Oaste de strânsură, din târgu, mai mulți fără arme decât cu arme. Să făcusă pân'la 17 polcovnici și 170 rocmiștri cu steaguri în cincisprezece zile. Numai steagurile încă tot nu apucas-a să plini bine, câte 100 de oameni la steag, neavând cându să plinească⁶⁵.

Muste descrie și el „încorporarea”. Cantemir i-a făcut polcovnici pe fiii de boieri, apoi

[...] atunci toți se făcură oșteni, slugile lăsau pe boieri, argații lăsau pe stăpâni, și altă prostime mulți au mers de au luat bani, și s-au scris la steaguri, mai mulți fără de arme, că nu aveau de unde-și mai cumpăra, că și arcarii sfârșise[ră] arcele, săgețile și săhăidacele ce au avut în dughenele lor, ce își făceau sulite din crengi ascuțite și pârлите la vârf, se încălăra cine cum putea. [...] Dar ce oștean vrea să fie prostimea, mojiicii ce niciodată pe cal n-au încălecat, nici armă în mână n-au prins de când erau ei, nici în oști n-au slujit⁶⁶.

Armata moldoveană în timpul campaniei

Cantemir și-a mutat armata⁶⁷ la Țuțora, având tabără alăturată celei comandate de feldmareșalul rus Șeremetev. Aici vor fi atacați de cavaleria tătară, rușilor venindu-le în ajutor un contingent moldovean⁶⁸, de câteva mii de oameni, comandat de Grigorașcu Ivanenco, care a luptat cu vitejie împotriva tătarilor, dar a fost copleșit numeric și înconjurat de aceștia, stegarul Ioan Munteanu și 100 de oameni din steagul său căzând prizonieri⁶⁹.

Tabăra lui Șeremetev era hărțuită zilnic de tătari, dar „peste Prut, de ceasta parte, nu cutedza să treacă la moldoveni, că să făcusă veste că sunt moldoveni 30.000. Și știind pre moldoveni că sunt sprinteni la războiu, nu cutedza să le facă vreun vicleșug. Nici în țară pe de altă parte nu vre să între”, scrie Neculce.

În timpul luptelor din sudul Moldovei, trupele lui Cantemir sunt menționate de surse. În cursul primei bătălii în marș, în vreme ce armata aliată, comandată de generalul Ianus, se retrăgea spre nord, spre Stănilești, rușii au scos 4.000 de oameni din tabără și i-au aliniat în fața armatei, o trupă de

⁶⁵ *Ibidem*, p. 190.

⁶⁶ Nicolae Muste, *op. cit.*, p. 44.

⁶⁷ Din păcate nu avem de unde ști exact cu câți oameni înarmați s-a prezentat Cantemir în fața țarului și câți au luat parte efectiv la lupte. Despre disciplina și calitatea acestora avem mențiunile negative în textele folosite. Trupele ruse venite cu Petru nu depășeau probabil 30-40.000 de oameni, dar o parte din acestea nu au ajuns la lupta efectivă, fiind folosite în alte zone adiacente frontului. De cealaltă parte, armata otomană număra probabil peste 100.000 de oameni, cu tot cu aliații tătari. Diferența este evidentă, superioritatea numerică fiind cea care a înclinat balanța războiului spre tabăra otomană.

⁶⁸ *Cronica Ghiculeștilor* spune despre aceștia că erau beți (p. 96).

⁶⁹ Este vorba cu siguranță de atacul de mare amploare menționat și de Șeremetev, atac care a cauzat pierderi foarte grele flancului stâng rus (în Boris Petrovici Șeremetev, *Jurnalul de campanie pe lunile mai-august 1711*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, p. 424).

moldoveni poziționându-se pe flancul rușilor, secondați de o mică unitate de cazaci de Don.

Primii care au început lupta au fost moldovenii și turcii, moldovenii rezistând bine primului asalt otoman, „măcar că era oaste de strânsură, negrijiți și fără arme și neînvățați la războiu, că ei nu avuseseră oaste de mult”⁷⁰. Rușii se pare că nu au intervenit, moldovenii începând retragerea odată cu înmulțirea turcilor pe câmp, aceștia având și putere de foc mult mai mare. „De mirat era încă și cât stătuse, ce putincioși era ei să bată cu oastea turcească.”⁷¹ Moldovenii au reintrat în interiorul taberei, otomanii atacându-i acum pe cei 4.000 de ruși și pe cazaci.

Turcii au atacat de câteva ori tabăra aliată⁷², dar au fost respinși de fiecare dată. În răstimpuri, ieșeau din tabără moldoveni – „hărăți”⁷³ – care se încăierau cu turcii în fața taberei, până la venirea serii.

A doua bătălie în marș nu a fost atât de norocoasă pentru moldoveni. Se pare că o parte dintre ei au rămas în afara defensivei aliate: „Iară bieții moldoveni, cât să putusă ține la un loc de steaguri, de nu să răsipisă noaptea pe obuzuri”⁷⁴, ei merge înaintea obuzului afară din părcane”. Turcii au profitat și i-au atacat imediat. Moldovenii au rezistat puțin asaltului și au luat-o la goană înspre tabără, cu turcii în urmărire, cauzând pierderi grele moldovenilor. Rușii din fruntea taberei nu au vrut să le deschidă părcanele să intre, ci le-au făcut semn să meargă lateral, unde într-adevăr moldovenii au fost lăsați să intre la adăpost. Infanteria rusă s-a așezat din nou în poziție de tragere „și așe au doborât pre turci, ca cum i-ar mătura cu o mătură”⁷⁵.

Turcii nu au mai cutezat să atace frontal tabăra și au păstrat distanța „ca la 1.000 și mai bine de pași bărbătești”. Din când în când doar, pentru a da exemplu personal sau pur și simplu pentru a-și dovedi calitățile războinice, „numai ce ieșe hărăț, câte doi, trei, și de la noi așisdere, de să lovie cu dâșii și din oficerii moschicești și din moldoveni”.

În timpul „asediului” de la Stănilești, trupele moldovene din armata rusă și cele ale vornicului Lupu Costache s-au luptat cu tătarii, încercând să facă o breșă înspre tabără, dar nu au reușit și s-au retras spre Iași⁷⁶.

⁷⁰ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 202.

⁷¹ Dimitrie Cantemir scrie, în *Istoria Imperiului Otoman*, vol. 2, p. 791, că el însuși ar fi comandat unitatea moldoveană care a asigurat replierea lui Ianus. După trei ore de luptă, cei 60.000 de turco-tătari au fost respinși, cu grele pierderi pentru moldoveni. Afirmatia este cel puțin discutabilă. *Cronica Ghiculeștilor* susține (p. 96) că, într-adevăr, Cantemir a comandat cavaleria moldoveană în această bătălie, dar doar 2.000 de călăreți, care au fost zdrobiți de otomani. Oricum, este clar că 60.000 de otomani nu puteau fi respinși de câteva mii de moldoveni, deci mai degrabă afirmația *Cronicii Ghiculeștilor* este cea rezonabilă.

⁷² Cantemir scrie despre opt atacuri consecutive (în *op. cit.*, vol. 2, p. 792).

⁷³ Echivalentul *fantassin*-ului francez sau al *skirmisher*-ului englez. Uimitoare asemănare lingvistică cu verbul englez *to harass*, care înseamnă... a hărțui.

⁷⁴ Obuz = armată.

⁷⁵ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 206.

⁷⁶ Nicolae Muste, *op. cit.*, p. 48.

În timpul atacurilor otomane asupra taberei, „moldovenii șede acolo, în mijlocul obuzului, ca cum ar șede la casele lor, așe nu ave nici o grijă”⁷⁷. În fine, la consiliul de război ținut de Petru în timpul negocierilor de pace, s-a luat hotărârea să se dea un ultim asalt general, în cazul în care otomanii nu ar fi primit oferta de pace. Moldovenii și cazacii ar fi ocupat tabăra de care, cu încă vreo câteva mii de infanteriști, iar restul ar fi atacat într-un ultim efort. Aceeași informație este și la Petru, care scrie că moldovenii și cazacii au primit ordin să unească căruțele și să păzească bagajele.

Imediat după luptă, în timp ce resturile armatei aliate se retrăgeau fără vlagă spre nord, o trupă tătară a prădat Iașul. Cantemir i-a prins pe aceștia din urmă și i-a măcelărit aproape pe toți, recuperând bunuri și eliberând robi, aflându-se cu siguranță la comanda unei unități de cavalerie, probabil moldoveană.

Concluzie

Se poate observa din sursele menționate că, în cazul armatei moldovene în campania din 1711, avem de-a face cu un amestec de proceduri medievale, aplicate unor condiții moderne. Mai mult decât atât, armamentul moldovenilor la început de secol XVIII apare desprins din evul mediu clasic – arcuri, sulite „handmade”, arme cu tăiș.

Este astfel clar că suntem puși în fața unei situații cel puțin ciudate – armata moldavă se afla, sub unele aspecte în epoca medievală, iar marele său aliat tocmai trecuse printr-o perioadă dură și rapidă de reforme care să aducă Rusia și armata sa la nivelul Europei Occidentale.

Sistemul de „încorporare” al moldovenilor era, de asemenea, cel vechi de secole, iar disciplina se pare că era elementul lipsă, observat și de ofițerii din serviciul Rusiei și de alți observatori ai fenomenului militar de pe teritoriul României de-a lungul secolelor. Lipsa disciplinei și carențele vitale în organizare sunt elemente definitorii și ale campaniei moldave din 1711, atât înainte de începerea ostilităților, cât și în timpul luptelor. Din evenimentele prezentate, se pare că singura armă care chiar funcționa în armata lui Cantemir era cavaleria (ușoară), capabilă să atace și să se retragă cu repeziciune, astfel cum este descrisă și în cronicile medievale. Tactica adoptată de ruși la Stănilești nu se putea plia în nici un caz pe experiența și viziunea militară moldavă.

Totuși, trupele moldovene participă la luptă alături de un aliat care pășise deja în modernitate, atât în ce privește tehnica de luptă, uniforme, armamentul, cât și tactica, majoritatea ofițerilor din armata rusă fiind din țări occidentale, unii dintre ei cu o bogată experiență militară. Este probabil una dintre cauzele pentru care soldații moldoveni devin inutili în timpul bătăliei, neștiind ce ar avea de făcut, fiind comandați de boieri care nu aveau experiența și studiile militare ale „omologilor” lor occidentali și ruși.

⁷⁷ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 210. Petru cel Mare scrie că moldovenii mai mult încurcau în tabără (*Jurnalul lui Petru cel Mare, în Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, p. 562).

Contactul nemijlocit cu armata rusă modernizată, la 1711, ar putea fi considerat un moment important în evoluția armatelor române de secol XVIII. Din nefericire, instaurarea domniilor fanariote a curmat într-un fel elanul militar și o eventuală modernizare mai rapidă a armatelor române, cu toate că domnii fanarioți s-au îngrijit de trupele de sub comanda lor, favorizând însă mercenarii străini, în timp ce Europa tocmai trecuse în masă la armatele naționale.

Cu toate că nu putem vorbi despre o modernizare a forțelor militare din Țările Române înainte de anul 1830, putem totuși să îndrăznim să spunem că anul 1711 marchează o primă demarcație între armatele de tip medieval și cele de tip modern. Evoluția instituției militare în secolul fanariot, cu particularitățile sale unice, demonstrează acest lucru.

**Between Medieval and Modern.
The case of the Moldavian Army around the Year 1711
(Abstract)**

Keywords: Moldavia, 1711 Pruth Campaign, Dimitrie Cantemir, Moldavian army, modern warfare, Ottoman Empire, Russia, Peter the Great.

The Russian-Moldavian-Ottoman War of 1711 was one of the shortest in European history, actually a campaign with a few skirmishes and a gruesome battle around a fortified wagon camp. The political and military aspects of this event have been analyzed by historians over the years. This article focuses on one element which was avoided by all until now – the Moldavian army, its composition, numbers, weapons, tactics, effectiveness. The first material of this kind, the article brings together all available sources from the period, to try and build a comprehensive image of an army showing to be caught between two periods: the Middle Ages and the modern period.

**De la „iarba dracului” la drog.
Aspecte ale condamnării tutunului în spațiul românesc***

Petre MATEI**

Deși tutunul și practicile din jurul lui constituie un fenomen fascinant care merită analizat și decriptat, lucrările despre tutun în spațiul românesc, în ciuda câtorva excepții notabile¹, rămân încă insuficiente comparativ cu studiile apărute în străinătate².

Articolul de față își propune să contribuie întrucâtva la ameliorarea acestei stări, schițând modul în care, în spațiul românesc, către sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, s-a produs demonizarea tutunului, urme ale acesteia păstrându-se și în prima jumătate a secolului al XX-lea. Ne interesează deci modalitățile prin care Biserica ortodoxă a ajuns să condiționeze accesul în Rai de neconsumarea tutunului (cunoscut în această perioadă și ca *iarba dracului*) și impactul asupra imaginarului tradițional.

Deși accentul va fi pus îndeosebi pe mai vechea condamnare religioasă, este necesar să devenim conștienți de percepția (mult prea) actuală asupra tutunului și să ne distanțăm de ea. Prima parte a articolului descrie deci condamnarea modernă, medicală, a tutunului, urmând ca în partea a doua să tratăm mai pe larg despre demonizarea tutunului. Credem că este util să abordăm tutunul dintr-o perspectivă a istoriei fricii. Analizând evoluția criticilor

* Cercetarea pentru această lucrare a fost finanțată de către Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane prin proiectul „Burse doctorale și postdoctorale pentru tineri cercetători în domeniile Științe Politice, Științe Administrative, Științele Comunicării și Sociologie”, POSDRU/159/1.5/S/134650.

** Dr., cercetător postdoctoral la Școala Națională de Studii Politice și Administrative, București; adresă e-mail: matei.petre.ro@gmail.com.

¹ Tudor Pamfile, *Tutunul. Studiu folcloric*, din 1918. Acest studiu se găsește la Biblioteca Academiei Române, Manuscrise – carte rară, ms. rom. 4814; Gavrilu Dima, *Contribuțiuni la istoricul tutunului până la înființarea monopolului în România*, Iași, Viața Românească, 1929; Petre Mihăescu, *Tutunul în trecutul Țării Românești și al lumii întregi*, București, Cartea Românească, 1931; Andrei Oișteanu, *Narcotice în cultura română. Istorie, religie și literatură*, Iași, Editura Polirom, 2010.

² *Encyclopédie du tabac et des fumeurs*, Paris, Le Temps, 1975; Gisela Völger, *Rausch und Realität, Drogen im Kulturvergleich*, Hamburg, robor, 1982; Mark Rien, Gustaf Dören, *Das Neue Tabago Buch*, Hamburg, H.F. & Ph.F. Reemtsma, 1985; Jordan Goodman, *Tobacco in History and Culture. An Encyclopedia*, vol. I-II, New York, Thompson Gale, 2005.

la adresa tutunului, putem surprinde secularizarea societății, trecerea de la frica de diavol (condamnarea religioasă specifică unei societăți tradiționale) la frica de boală și moarte (o mai acută sensibilitate medicală exprimată prin grija față de corp).

Tutunul în prezent – condamnarea medicală

De la bun început, este necesar un avertisment: felul în care este perceput tutunul în prezent nu trebuie proiectat în trecut. Simplificând, condamnarea tutunului a cunoscut trei etape: s-a trecut de la condamnarea strict religioasă (iarba dracului), la condamnarea religioasă cu argumente medicale (sinucidere lentă prin afecțiunile provocate, deci păcat împotriva Domnului), pentru a se ajunge, în sfârșit, la condamnarea exclusiv medicală din prezent (boli, îmbătrânire prematură, moarte).

Convingerea că tutunul dăunează sănătății și tot mai vizibila condamnare medicală a tutunului cu care suntem obișnuiți sunt fenomene recente. Doar sporadic și relativ târziu au apărut în literatura medicală temeri potrivit cărora tutunul s-ar fi făcut vinovat de provocarea anumitor boli și abia de prin anii 1950-1960 au început să fie publicate studii cu impact asupra publicului occidental, demonstrând clar legătura dintre consumul de tutun și provocarea unor afecțiuni³. De atunci a și început să se producă o schimbare radicală în perceperea fumatului care, din normă socială, a ajuns în scurt timp să fie considerat comportament antisocial. Fumatul a fost denunțat, condamnat, limitat la anumite spații, impozitat în exces, iar fumătorii au început să fie incriminați, prezentați ca bolnavi, având nevoie de asistență medicală pentru a scăpa de dependență, acuzați de inconștiență, declarați un factor de risc nu doar pentru propria sănătate, ci și pentru a celor din jur. Această mișcare împotriva fumatului, inițiată în Statele Unite, a fost preluată de Europa (fiind încă un fenomen întâlnit preponderent în societățile occidentale).

Mai nou, acest fenomen s-a extins și în România. Imaginile terifiante reprezentând trupuri goale mutilate de tutun (piele îmbătrânită, dentiție slabă și înnegrită, inciziile din dreptul plămânilor permițând privitorilor înspăimântați să vadă plămâni înnegriți de tutun, efecte devastatoare ale tumorilor maligne etc.) au ieșit din instituțiile medicale și au intrat în imaginarul colectiv. S-a trecut de la reclamele favorabile fumatului la pachetele de țigări prevăzute cu texte avertizând fumătorii asupra riscurilor la care se expun (bătrânețe, sterilitate, boli, moarte etc.), pentru ca din iulie 2008 și aceste texte să fie însoțite de imagini foarte agresive, considerate mai eficiente în combaterea fumatului⁴. Mesajul este clar, în pas cu vremurile: tutunul nu este bun, e un viciu nesănătos, iar discursul este argumentat științific (deci convingător), mizând pe frica de boală, bătrânețe, moarte, incapacitatea de-a te bucura de propriul corp așa cum

³ Jason Hughes, *Social and Cultural Uses*, în Jordan Goodman (ed.), *op. cit.*, p. 564.

⁴ Pentru imaginile utilizate în România, vezi http://galerie.liternet.ro/slideshow.php?set_albumName=antifumat (accesat la 17.01.2010).

ar trebui. Aceasta este imaginea pe care o avem în prezent despre tutun și pe care o considerăm rezonabilă.

Pe de altă parte, păcatul de-a fuma, reprezentările tutunului ca iarba dracului, cum era cunoscut până nu demult, ne devin tot mai străine. Evoluția criticilor față de tutun poate fi cel mai bine urmărită în mediile religioase (cu atât mai mult cu cât ele au și creat condamnarea inițială a tutunului). Inclusiv discursul religios se modifică, argumentația medicală fiind preluată și integrată mai vechiului discurs ortodox pentru a fundamenta în mod convingător o condamnare mult anterioară. Reproducem un asemenea text, găsit recent pe un site ortodox, care este emblematic întrucât concentrează noua percepție asupra tutunului, inclusiv din mediile religioase: „Dintotdeauna fumatul a fost considerat un păcat, deoarece este o sinucidere lentă, un rău făcut trupului”⁵. Se sugerează că această asociere tutun-fumat-boală-sinucidere lentă ar fi existat dintotdeauna, ceea ce este fals. Sensibilitatea medicală, așa cum o cunoaștem noi, nu exista, în mod tradițional, oamenii neraportându-se la tutun ca la un drog periculos pentru sănătate. Pe scurt, ceea ce se petrece este o dovadă a asimilării recente a argumentației medicale în discursul religios. Fumatul este considerat păcat și e combătut cu argumente religioase, dar – ceea ce e nou – motivate științific: păcat pentru că este o sinucidere lentă, mulții compuși chimici afectând sănătatea corpului, care ar trebui să rămână îngrijit, lăcașul Domnului etc., iar pentru a convinge nu mai sunt invocate frici vechi, tradiționale. Se ține cont de noile sensibilități, se recurge la statistici medicale și fotografii reprezentând afecțiunile cauzate de fumat. Grija pentru sănătate, pentru corp, deci pentru un suflet sănătos. Această imagine a fumatului ca păcat nu este nici originală, fiind împărtășită nu doar de biserica ortodoxă, ci și de numeroase alte confesiuni, care și-au modernizat și ele discursul. Și catolicii și protestanții condamnă această sinucidere lentă provocată de tutun⁶.

Condamnarea inițială a tutunului nu s-a datorat efectelor medicale. De fapt, pentru cea mai mare parte a intervalului cuprins între secolul al XVI-lea, de când a început să fie consumat de către europeni, și până în prezent, tutunul nu a fost considerat ca un pericol pentru sănătate, ci, dimpotrivă, ca un medicament, motiv pentru care a și reușit inițial să se impună în lume. Utilizarea tutunului ca medicament de către amerindieni a fost observată de către europeni, care i-au imitat, dar numai după ce l-au asimilat în modelul medical clasic al lui Galeniu. Potrivit teoriei umorilor, tutunul era considerat ca fiind fierbinte și uscat și, deci, ar fi fost util în tratarea bolilor provocate de dezechilibrul cauzat de umezeala excesivă și frig, ar fi contracarat elementele reci din organism, realizând un echilibru între umori. Umorele viciate s-ar fi scurs din tot organismul și ar fi fost eliminate⁷. Astfel, tutunul ar fi vindecat sau stopat evoluția unor boli precum

⁵ Marian Istrati, preot paroh și webmaster, *Tutunul și țigările = păcatul sinuciderii*, http://www.parohiamacin4.org/pacatul_fumatului.htm (accesat la 03.07.2008).

⁶ Marcy Norton, *Christianity*, în Jordan Goodman (ed.), *op. cit.*, p. 142.

⁷ Katharine Kell, *Tobacco in Folk Cures in Western Society*, în „The Journal of American Folklore”, vol. 78, nr. 308, aprilie-mai 1965, p. 103.

astmul, asociat cu răceala și umezeala. Aplicarea frunzelor verzi de tutun pe suprafața dureroasă ar fi combătut migrenele și ar fi alinat mușcăturile de șerpi sau insecte, iar inhalat sau mestecat, putea trata bolile de stomac, reumatismul, durerile de dinți, bolile de piele, îndepărta paraziții etc.⁸. În scurt timp, au apărut tratate medicale care laudau tutunul ca medicament universal. Meritele medicale ale tutunului au făcut obiectul a numeroase dezbateri în Europa secolului al XVII-lea. Așteptările legate de tutun ca medicament nu fuseseră satisfăcute, iar cu timpul, importanța sa din acest punct de vedere s-a diminuat. Au început chiar să apară și argumente medicale împotriva tutunului, dar inspirate tot de teoria umorilor, încă valabilă în epocă. Astfel, criticii condamnau fumatul pe motiv că deranjează umorile, usucă organismul, având ca efect îmbătrânirea prematură, cauzează impotență etc.⁹. Totuși, au existat cazuri când medicii au continuat să-l folosească, până spre sfârșitul secolului al XIX-lea¹⁰. Aceste convingeri că tutunul este un medicament au fost în timp preluate de medicina populară occidentală, fapt atestat încă în regiunile rurale de la începutul secolului al XX-lea¹¹.

Și în Orientul musulman a existat tradiția medicală umorală inspirată de Galeniu, care a funcționat până în secolul al XIX-lea. Și aici s-a crezut că tutunul poate combate numeroase afecțiuni, dintre care cele atribuite umidității ocupau un loc de cinste, dar controverse printre medici în ceea ce privește proprietățile medicale ale tutunului nu au lipsit nici aici¹².

Credințe asemănătoare se regăsesc și în spațiul românesc, unde medicina populară recurgea la tutun. Tutunul era folosit pentru diverse boli de piele fie la oameni, fie la animale, împotriva păduchilor, spălându-și cu „zeamă de tutun fiert” chiar și rănilor provocate de sifilis¹³. La fel se întâmpla și cu alte răni, peste care se puneau frunze de tutun¹⁴. Tutunul era considerat a ajuta și la digestie, tăind pofta de mâncare sau, dimpotrivă, stimulând-o, și era apreciat pentru că ușura somnul¹⁵, era bun și pentru ochi, junghiurile și durerile reumatice se tratau și ele tot cu tutun¹⁶, iar cei care aveau dureri de dinți puneau frunze de tutun peste măselele bolnave¹⁷. De asemenea, era folosit împotriva moliilor, fiind pus

⁸ Carol Benedict, *Therapeutic Uses*, în Jordan Goodman (ed.), *op. cit.*, p. 610.

⁹ Katharine Kell, *op. cit.*, p. 104.

¹⁰ Carol Benedict, *op. cit.*, p. 611.

¹¹ Katharine Kell, *op. cit.*, p. 105.

¹² Rudi Matthee, în Jordan Goodman (ed.), *op. cit.*, p. 274.

¹³ N. Leon, *Botanica medicală a țărânului român*, în „Arhiva”, vol. X, nr. 1-2, ianuarie-februarie 1899, p. 79; Gavrilu Dima, *op. cit.*, p. 161; Zacharia Panțu, *Plantele cunoscute de poporul român: vocabular botanic cuprinzând numirile române, franceze, germane și științifice*, București, Editura Casei Școalelor, 1929, p. 321.

¹⁴ Gavrilu Dima, *op. cit.*, p. 158-160.

¹⁵ Tudor Pamfile, *op. cit.*, f. 29.

¹⁶ Maria-Magdalena Szekely, *Bucate și leacuri de altădată*, în RIS, vol. VIII-IX, 2003-2004, p. 229; Simion Florea Marian, *Botanică Românească*, București, Editura Paideia, 2000, p. 111-112; N. Leon, *op. cit.*, p. 79; Gavrilu Dima, *op. cit.*, p. 161.

¹⁷ Simion Florea Marian, *op. cit.*, p. 111-112. Această practică este consemnată de mai mulți: N. Leon, *op. cit.*, p. 79; Tudor Pamfile, *op. cit.*, f. 46; Zacharia Panțu, *op. cit.*, p. 321; Gavrilu Dima, *op. cit.*, p. 158-160.

printre hainele de lână sau blănuri¹⁸. Pe lângă toate acestea, tutunul mai avea marele merit de a alina chinurile produse de sevraj celor deveniți dependenți.

În plus, până relativ târziu, nu a existat un discurs medical coerent împotriva tutunului care să aibă impact asupra marelui public. De exemplu, în secolul al XIX-lea nu lipseau din presa românească articolele despre meritele medicale ale tutunului¹⁹, iar mai târziu, în 1929, Dima Gavrilu, autorul unei cărți despre tutun în spațiul românesc, putea încă afirma că „întrebuințarea moderată a tutunului nu este vătămătoare; fumul tutunului desinfectează într-o oarecare măsură cavitatea bucală și nasală, iar o țigaretă după masă înlesnește digestiunea”²⁰.

Tutunul în trecut – condamnarea religioasă („iarba dracului”)

Condamnarea inițială a tutunului nu s-a datorat deci efectelor medicale, ci, în mai mare măsură, temerilor legate de ordinea economică, socială și morală²¹. Tudor Pamfile, în studiul său despre tutun, observa că demonizarea tutunului este o caracteristică a răsăritului ortodox (la ruși, sârbi, români, lipoveni), vestul Europei fiind mai rezervat în a condamna religios tutunul²². Înțelegem uimirea lui Pamfile descoperind că lumea occidentală nu avea aceeași atitudine față de tutun precum lumea ortodoxă, unde tutunul, cel puțin la nivel declarativ, era demonizat²³, dar nu credem că mai stricta religiozitate ortodoxă ar fi determinat aceste diferențe, așa cum sugerează el:

[...] lucrul nu se putea întâmpla la fel în răsăritul ortodox, unde creștinul trebuie să primească anafura dimineată, pe nemâncate, pe nebăute, deci și pe nebăut tutun. De aici trebuie să fi pornit lupta bisericii împotriva tutunului, care a fost pus îndată în legătură cu Dracul²⁴.

Credem că motivele diferenței dintre catolici și protestanți pe de o parte și ortodocși pe de altă parte sunt mai complexe. Pentru vestul Europei nu s-a putut crea o alianță între Biserică și Stat în a condamna tutunul, pentru că Statul profita de pe urma tutunului. Avantajele erau mai mari decât dezavantajele. În țări precum Spania și Portugalia, unde manufacturarea tutunului era monopol regal, critica publică a fost reținută. În momentul în care statul a întrezărit posibilitatea de-a face profit exportând și impozitându-și propriii cetățeni dedați viciului, tendința

¹⁸ Tudor Pamfile, *op. cit.*, f. 46.

¹⁹ Ioana Pârvulescu, *În intimitatea secolului 19*, București, Editura Humanitas, 2005, p. 282.

²⁰ Gavrilu Dima, *op. cit.*, p. 163.

²¹ Gregory Austin, *Die europäische Drogenkrise des 16. und 17. Jahrhunderts*, in Gisela Völger (ed.), *op. cit.*, p. 131.

²² Tudor Pamfile, *op. cit.*, f. 7: „Aversiunea Lipovenilor împotriva tutunului ni-i cunoscută. Rușii din vecinătatea noastră mai spun ca tutunul a răsărit întâiu pe mormântul unei femei cu moravuri urâte, ucisă din porunca lui Dumnezeu sau din trupul Herodiadei. Abisinienii creștini ca și Sărbii știu că tutunul a răsărit pe mormântul ereticului Arie”.

²³ Tudor Pamfile, *Mitologie românească. Dușmani și prieteni ai omului*, București, Librăriile Socec & Comp, 1916, p. 279.

²⁴ Idem, *Tutunul. Studiu folcloric*, f. 7.

a fost de a se diminua critica la adresa tutunului. Astfel s-a întâmplat în general în vestul Europei²⁵. Acesta a fost și cazul Angliei care, inițial, importa tutun, perioadă în care criticile la adresa tabacului au fost numeroase. În momentul în care, însă, englezii au devenit exportatori de tutun din Virginia americană, critica a tins să dispară, englezii nemaipierzând, ci câștigând de pe urma comerțului²⁶.

Rusia ortodoxă nu explorase oceanele, nu avea acces la resursele de tutun precum țările occidentale, clima nu o avantaja, nu putea obține profitul pe care-l înregistrau acestea. Rusia, nepermițându-și să cultive tutun pentru a obține la rândul-i profit, asemeni altor țări care, inițial, pierzând prin importuri, l-au condamnat, dar ulterior au început să-l producă²⁷, a tins să condamne și să descurajeze extinderea consumului²⁸. Nu doar că tutunul era un produs care golea de bani buzunarele supușilor pentru a umple casele de bani ale altor state, dar existau și temeri legate de incendii (provocate de fumători în orașele rusești cu multe case din lemn), frica de influența vestică²⁹. În plus, tutunul era un viciu, o patimă bizară, constând în consumarea a ceva ce producea plăcere prin fum și foc, lucru care i-ar permite asocierea cu diavolul. Spre deosebire de recuperarea spectaculoasă a Angliei în confruntarea comercială cu Spania, situația Rusiei era diferită. Dezavantajată, ostilă influenței vestice, a avut o politică sinuoasă față de tutun. Acestea au fost, credem, motivele pentru care biserica ortodoxă rusă a fost biserica cu cea mai intolerantă atitudine față de tutun. În 1634, patriarhul Rusiei a declarat utilizarea tutunului (fumat sau prizat) păcat de moarte, iar țarul l-a interzis³⁰. În secolul al XVII-lea, au fost interzise atât importurile, cât și consumul de tutun, existând pedepse grele pentru încălcarea interdicției: biciuire, mutilare prin tăierea nasului, chiar execuții³¹. Apoi, în 1698, Rusia lui Petru cel Mare (el însuși fumător) a încheiat un acord comercial cu englezii (monopol englez pentru introducerea tutunului în țară, în schimbul unor avantaje economice), pentru ca în 1725 să se renunțe la acest acord, rușii decidând să-și încurajeze propria producție de tutun.

Am insistat asupra situației Rusiei ortodoxe deoarece credem că de acolo ne-a și venit această timpurie îndrăcire a tutunului.

Condamnarea tutunului în spațiul românesc – modalități

La noi s-a profilat o condamnare exclusiv religioasă a tutunului (neurmată de politici concrete de prohibire) la sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, aceasta fiind un ecou târziu al acțiunilor similare petrecute în secolul al XVII-lea în restul lumii, în Rusia în special.

²⁵ M. Rien, G. Dören, *op. cit.*, p. 42-46.

²⁶ Gregory Austin, *op. cit.*, p. 122.

²⁷ Matthew P. Romaniello, *Through the Filter of Tobacco: The Limits of Global Trade in the Early Modern World*, în „Comparative Studies in Society and History”, vol. 49, nr. 4, 2007, p. 922.

²⁸ Gregory Austin, *op. cit.*, p. 130.

²⁹ *Ibidem*, p. 124.

³⁰ Marcy Norton, *op. cit.*, p. 138-139.

³¹ M. Rien, G. Dören, *op. cit.*, p. 45.

Cum a devenit deci tutunul iarba dracului? Nefiind menționat în vreun fel în Biblie, biserica a trebuit să inoveze, iar modalitățile au variat. Recurgem la trei tipuri de surse: în primul rând, *Viața Sf. Vasile cel Nou* sau *Vămile Văzduhului*, în al doilea rând anumite manuscrise de sfârșit de secol XVIII – început de secol XIX, care asociau tutunul cu diavolul, păgânii și ȣiganii și, în final, colecțiile de folclor care surprind impactul avut de primele două tipuri de surse (culte) asupra mentalului colectiv. Ipoteza de lucru este că toate acestea surprind o alteritate premodernă, nefiind doar simple exerciții folclorice, bune de amuzat acum, ci, în epoca apariției și vehiculării lor, au reprezentat instrumente de persuasiune și de putere.

Viața Sfântului Vasile cel Nou

Viața Sfântului Vasile cel Nou, scrisă de ucenicul său Grigore în secolul al XI-lea, a jucat un rol important în condamnarea religioasă a tutunului, contribuind la stabilirea unei noi geografii a vieții de apoi prin apariția unei noi vămi, aceea a tutunului. De fapt, aceasta a fost una dintre cele mai populare hagiografii, având un puternic impact asupra reprezentărilor românilor în ceea ce privește viața de apoi. Rezonanța acestei cărți se explică mai puțin prin detaliile legate de viața Sfântului Vasile cel Nou și mai mult prin partea a doua și a treia a hagiografiei, consemnând vămile văzduhului³², prin care trebuie să treacă sufletul după moarte³³.

Reproducem pe scurt partea a doua, numită „Vămile Văzduhului”. La scurt timp după moartea Teodorei, credincioasa slujitoare a Sf. Vasile cel Nou, Grigore, ucenicul sfântului și cel care a scris hagiografia, insistă pe lângă sfânt pentru a afla ce s-a întâmplat cu sufletul Teodorei. Sfântul acceptă și Grigore ajunge să comunice în vis cu Teodora, care-i povestește prin ce a trecut din momentul morții, venirea diavolilor, dar și apariția unor îngeri care au însoțit-o în drumul ei spre Rai. Acest drum periculos este presărat de vămi păzite de diavoli și numite după diferite păcate. Sufletul este oprit de diavoli la fiecare vamă și controlat dacă s-a făcut sau nu vinovat de respectivul păcat. Deși există posibilitatea răscumpărării unor greșeli minore (fapte bune, căință, intervenția unor sfinți, în speță a lui Vasile cel Nou etc.), totuși, dacă în timpul vieții omul fusese păcătos, foarte probabil urma să fie oprit la vama respectivă, întors din drum și aruncat în iad.

Această hagiografie se desfășoară în secolul al X-lea, dar cele mai vechi manuscrise care s-au păstrat în limba greacă datează din secolele XIV-XV. În spațiul românesc, hagiografia a circulat inițial în manuscrise slavone (cel mai

³² Nicolae Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, *Epoca influenței grecești*, București, Editura Enciclopedică Română, 1974, p. 205-206.

³³ Maria Stanciu-Istrate, *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, IX, *Viața Sfântului Vasile cel Nou și Vămile Văzduhului*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție și glosar de Maria Stanciu-Istrate, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2004, p. 9-10.

vechi păstrat datând din secolul al XVI-lea³⁴) și a avut impact asupra reprezentării vieții de apoi și asupra iconografiei ortodoxe românești. Potrivit versiunilor care au influențat imaginarul medieval românesc, sufletul trebuia să treacă prin 21 de vămi, fapt demonstrat și de picturile exterioare de la Humor (1535), Moldovița (1537), Arbore (1541) și Voroneț (1547). În timpul lui Petru Rareș, vămile erau reprezentate sub forma „unui turn foarte înalt, zugrăvit din soclu și până sub streșină, în colțul de nord-vest al bisericilor, cu 21 de trepte de o parte și de alta. De fiecare parte stau câte doi draci, câte doi îngeri în veșminte albe aducându-le în față sufletul celui mort, înfățișat în chipul unui copil. O mică inscripție indică, în dreptul fiecărei trepte, păcatul respectiv.”³⁵ Potrivit picturii de la Voroneț, cea mai bine păstrată reprezentare a Vămilelor Văzduhului, acestea erau:

1. Clevetirea; 2. Batjocorirea; 3. Zavistia; 4. Minciuna; 5. Mânia și înverșunarea;
6. Mândria; 7. Cuvintele deșarte; 8. Camăta și fraudă; 9. Nedreptățile și vanitatea;
10. Iubirea de arginți; 11. Beția; 12. Pomenirea de rău; 13. Vrăjitoria și descântecul;
14. Îmbuibarea; 15. Slujirea de idoli și ereziile; 16. Sodomia; 17. Preacurvia (adulterul); 18. Uciderea; 19. Furtul; 20. Curvia; 21. Nemilostivirea și asprimea inimii³⁶.

Ulterior, începând cu secolele XVII-XVIII, hagiografia a fost tradusă și în limba română³⁷. La începutul secolului al XIX-lea au fost tipărite la intervale scurte trei ediții, în 1813, 1816 și 1819. Cea din 1816, tipărită la Râmnic, a fost varianta tradusă din limba greacă de către Protosinghelul Rafail³⁸. Îl menționăm pe Rafail întrucât traducerea lui s-a bucurat de cel mai mare succes, majoritatea edițiilor ulterioare care au circulat despre Viața Sf. Vasile cel Nou fiind reluări ale textului său³⁹. Acest succes se explică prin dese reeditări (în medie, câte o nouă ediție la aproximativ 10 ani)⁴⁰, fapt care a permis receptarea versiunii lui Rafail, mai ales că aceasta era probabil și mai accesibilă. Comparativ cu volumele mari și scumpe ale Vieții Sfinților pe luni (Sf. Vasile cel Nou fiind

³⁴ Sorin Ulea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare românești*, în SCIA, vol. XIX, nr. 1, 1972, p. 39.

³⁵ *Ibidem*, p. 40.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Maria Stanciu-Istrate, *op. cit.*, p. 16.

³⁸ Sorin Ulea, *op. cit.*, p. 39; Maria Stanciu-Istrate, *op. cit.*, p. 29.

³⁹ Nu suntem, totuși, de acord cu afirmația lui Sorin Ulea (*op. cit.*, p. 39) că, exceptând textul publicat în 1898 de O. Densușianu, „toate edițiile ulterioare, multe la număr, ce s-au publicat în românește nu sunt decât reeditări, cu minime îmbunătățiri, ale textului protosinghelului Rafail”. Au existat și alte versiuni tipărite precum cele din 1819, dar și din 1905: *Viețile Sfinților pe care-i prăznuiesc Biserica Creștină Ortodoxă de Răsărit tipărită cu înalta binecuvântare și aprobare a Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române*, București, Tipografia Gutenberg, Joseph Goebel, 1905, chiar dacă acestea nu s-au bucurat de succesul traducerii lui Rafail. Acestea două conțin, asemeni variantelor premergătoare lui Rafail, un număr mai mic de vămi.

⁴⁰ Ultima ediție consultată de noi la BAR poarta numărul 14, datează din perioada interbelică, dar, nefiind datată, ne raportăm la ediția cu numărul 11, publicată în anul 1920. În 104 ani, între 1816 și 1920, apăruseră deci 11 ediții.

sărbătorit în 26 martie)⁴¹, probabil mai greu de procurat inclusiv de către preoții simpli, versiunea lui Rafail, fiind tipărită separat, era mai ieftină, iar cititorii și-o permiteau cu mai mare ușurință. Interesant la versiunea lui Rafail este, în primul rând, prezența unor „oareșcari adăogiri”, după cum se și recunoaște în introducere. Dacă până la el textele vechi care circulară, fie în slavonă, greacă sau română, cu impact și asupra iconografiei, se rezumau la 20-21 de vămi prin care sufletul trebuia să treacă, în textul editat de Rafail își fac apariția alte câteva vămi: a 22-a, care este a muierilor (farduri, sulimineli etc.), a 23-a, a tutunului, iar ultima, a 24-a, este a simoniei. Putem urmări felul în care s-au produs aceste adăogiri. Prima ediție, cea din 1816, se limita la vechiul număr de vămi, nementionând vama tutunului, pentru ca a treia ediție, cea din 1835, să conțină și vama tutunului. Este posibil ca vama tutunului să fi apărut deja la a doua ediție, pe care nu am putut-o însă consulta. Când vorbim despre reeditarea versiunii lui Rafail, ne referim la varianta cu 24 de vămi.

Reproducem momentul în care Teodora a trebuit, potrivit popularului text al lui Rafail, să treacă prin vama tutunului:

Vama 23. Și mergând înainte am ajuns la vama acea, cari opresc pre acea, cari beau tutun, sau trag tabac, și era dracii păzitori acei vămi foarte grozavi și plini de fum și cu negură acoperiți, și toți era cu lulele și cu tabachere și slobozea fum din nările lor ca dintr-un cuptor și au alergat înaintea noastră și văzându-mă că sunt muere și cercetându-mă n-au aflat vreo una dintru aceastea să fi greșit eu și să lăuda dracii tare că vor umple iadul de aceia carii beau tutun sau trag tabac și am trecut vama aceasta blestemată cu darul lui Dumnezeu nesupărați. Și ducându-ne vorba sfinții îngeri, vezi la aceasta vamă să opresc toți aceia carii beau tutun și trag tabac și fiind că s-au dat după această buruiană mai toată lumea duple cum au zis și prorocul Isaia să opresc și să aruncă jos în iad de această vamă, fiind de prisosință firii omenești această rea obișnuire a tutunului sau a tabacului⁴².

Evident că, hagiografia fiind scrisă în secolul al XI-lea, sufletul Teodorei nu fusese nevoit să treacă și printr-o vamă a tutunului, acesta fiind adus în Europa abia câteva secole mai târziu. Dar introducerea vămii tutunului se constituie într-un răspuns al bisericii de condamnare a acestei practici, dat fiind, probabil, numărul tot mai mare de consumatori de tutun.

Cum deja am menționat, această versiune cu 24 de vămi, printre care și aceea a tutunului, a fost cea mai populară în secolele XIX-XX. În reprezentările iconografice, laolaltă cu vămile mai vechi apare, mai nou, și aceea a tutunului. Pe de altă parte, textul lui Rafail va avea un puternic impact și asupra credințelor referitoare la moarte și la înmormântare⁴³. La sfârșitul secolului al XIX-lea, la

⁴¹ Astfel, volumul VII (luna martie) din *Viețile Sfinților pe care-i prăznuiesce Biserica Creștină Ortodoxă de Răsărit tipărită cu înalta bine-cuvântare și aprobare a Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române*, apărut la București în 1905, se limita la a consemna doar 20 de vămi, ultima fiind „vama nemilostivirei și a învârtoșării inimii” (p. 963).

⁴² *Viața Sfântului Vasile cel Nou și înfricoșatele Vămi ale Văzduhului și Dreapta Judecată*, [a IV-a ediție], București, 1838, p. 39.

⁴³ Nicolae Cartojan, *op. cit.*, p. 209.

doar câteva decenii după prima ediție a răspânditei variante a lui Rafail, se putea constata că majoritatea românilor credeau că există 24 de vămi, printre care figura, evident, și aceea a tutunului⁴⁴.

Dacă în secolul al XIX-lea versiunea lui Rafail a circulat necomentată în numeroase ediții, ulterior, începând cu perioada interbelică, această versiune a fost preluată de protosinghelul Nicodim Mândiță (1889-1975), care a comentat-o și a popularizat-o cu succes⁴⁵. Spre deosebire de mai vechile reprezentări ale vămilor tipărite în edițiile lui Rafail, în scrierile lui Mândiță apar desene mai bogate, individualizate, pentru fiecare vamă în parte⁴⁶. Acesta nu doar că a continuat să demonizeze obiceiul fumatului⁴⁷, dar scrierile sale încep să includă și argumente medicale, ceea ce era un fenomen nou. De altfel și scrierile lui Mândiță, pe lângă faptul că sunt adeseori retipărite, sunt aduse la zi (cel mai probabil după moartea sa, de către editori). Astfel, vama a 23-a, a tutunului, a ajuns, recent, să îi vizeze și pe consumatorii de alte droguri, precum opiu, cocaină, hașiș etc.⁴⁸. Textul Vieții Sf. Vasile cel Nou suferă de fapt și în prezent modificări, fiind instrumentat astfel încât să răspundă unor noi și noi tentații și provocări tabagice. Dacă dracii de la începutul secolului XIX nu neglijau nici prizatul, pe care-l aminteau laolaltă cu fumatul, în ultimele versiuni găsite pe site-uri ortodoxe a apărut menționat și trabucul⁴⁹. Ne-am fi așteptat ca acest

⁴⁴ Simion Florea Marian, *Înmormântarea la români. Studiu etnograficu*, București, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1892, p. 450-451: „Cel mai mulți români însă sunt de părere că ar fi douăzeci și patru de vămi. [...] Alta a sudalmei, alta a fermecătoriei, alta a vrăjitoriei, alta a tutunului sau a fumatului, și iarăși alta a minciunii etc.”

⁴⁵ Cităm câteva titluri semnate de Nicodim Mândiță care tratează despre tutun: *Tutun Sau Tămâie?* [f.l., f.a.]; *Ce spun Viețile Sfinților despre podoaba bărbătească*, [f.l.], 1933; *Calea Sufletelor în veșnicie sau cele 24 Vămi ale Văzduhului*, vol. II, 1999; *Fumatul este un păcat?*, București, Editura Agapis, 2004; *Vămile Văzduhului și mărturiile despre existența lor*, București, Editura Agapis, 2005, p. 44-45.

⁴⁶ Vezi reproducerea (mai bine păstrată) a vămilor văzduhului din a noua ediție a versiunii lui Rafail (*Viața sfântului Vasile cel Nou și înfricoșatele vămi ale văzduhului și dreapta judecată a lui Dumnezeu*, București, [f.a.], p. 2 și imaginile reproduse pe copertile cărții lui Nicodim Mândiță, *Fumatul este un păcat?... (vezi figurile 1 și 2 din anexă)*.

⁴⁷ Nicodim Mândiță, *Ce spun Viețile Sfinților despre podoaba bărbătească*, p. 97-98: „De multe ori s-a observat cum creștinii prăpădiți sufletește vin pufăind, din țigări ori din pipă (lulea) până la ușa Sf. Biserici. După ce ajunge își stinge cădelnița diavolească, țigara ori pipa și apoi și-o bagă în brâu ori în buzunar, însă nu și putoarea tămâiei diavolești, căci aceea le rămâne în gură și-n grumaz. [...] Iar după ce ies de la Sf. Biserică, îndată scoate fiecare tabacherea (tașca, legătura, toza, port-țigaretul etc.) și fumul iadului începe să iasă din gura lor. Și tămâietorii diavolului au cădelniță: foita, luleaua, țigăreata etc. [...] Fumatul acesta diavolesc a prins rădăcini atât de adânci în ființa acestei lumi păcătoșite, încât pe mulți adesea îi aud zicând: «m-aș lăsa de păcatul acesta, dar nu mă pot. L-aș lăsa, dar nu mă lasă». Și au dreptate, căci stăpânitorul veacului acestuia nu vrea să se lase lipsit de acești tămâietori. De!, doar și el e domn!”

⁴⁸ Idem, *Calea Sufletelor în veșnicie sau cele 24 Vămi ale Văzduhului*, p. 625: „De la această vamă se aruncă toți fumătorii și fumătoarele jos în subteranele iadului, fiind de prisos și netrebnic firii omenești această rea obișnuire și dare sau bir satanic al tutunului sau al tabacului! [...] Îngerii, cu Sufletul suindu-se tot mai în sus la cer, sunt opriți la vama a 23-a, a tutunului, tabacului, opiuului, hașișului, cocainei și altor felurite stupefianțe”.

⁴⁹ http://www.ortodoxism.ro/Vamile_Vazduhului_Dreapta_Judecata_a_Lui_Dumnezeu.shtml (accesat la 11.04.2008): „[...] și mergând înainte, am ajuns la vama care îi oprește pe aceia care

fenomen să caracterizeze producțiile folclorice și nu astfel de scrieri realizate recent. Astfel, în manuscrisele de sfârșit de secol XVIII – început de secol XIX, când dracului i se atribuia inventarea fumatului (pipe și ciubucuri) și a prizatului, țigările nu erau pomenite. Dar dacă la începutul secolului al XIX-lea, diavolul încă nu se gândise la țigări, a recuperat rapid. Tudor Pamfile observa la începutul secolului XX că deja apăruseră legende potrivit cărora dracul inventase și țigările⁵⁰, iar acest lucru poate fi probat și de etiologiile despre tutun culese și clasificate de Tony Brill⁵¹.

Legenda Duminicii, diavolul, tutunul și străinii

Versiunile mai noi ale Vieții Sfântului Vasile cel Nou nu au fost singurele texte care au condamnat tutunul. La Biblioteca Academiei se păstrează câteva astfel de manuscrise, chiar mai vechi decât „vama tutunului”, care, și ele, au demonizat tutunul. Începem cu o versiune de la mijlocul secolului al XVII-lea a apocrifului „Legenda Duminicii”⁵². Acest text, care s-a bucurat și el de o circulație considerabilă, reproduce așa-zisa scrisoare divină care ar fi căzut din cer pe pământ în 15 aprilie 1762, a treia săptămână după Paște. În scrisoare, Dumnezeu îi admonestează pe creștini pentru păcatele lor, printre care enumerăm lipsa de respect pentru biserică, preferința pentru cârciumă și tutunul:

[...] biserica nu o păziți, care vă este fereadeu de spălarea sufletelor de greșeli, ci iubiți crâșma mai mult decât biserica și în loc de preot pe jidov îi aveți mai cinstiți decât pe preoții carii slujesc în biserica mea spre sfințirea voastră. Iară voi vă afumați cu tutunul puturos, ce este rămășița din jărvile idolești. Amar voao, că în veci veți fi în iad⁵³.

În afară de „Legenda Duminicii” și de Vămile Văzduhului, a mai existat o metodă prin care tutunul a fost condamnat, și anume prin asocierea lui cu anumite grupuri etnice suspecte. Faptul că cei de la care provenea tutunul erau străini a creat în diferite spații de recepție suspiciuni în ceea ce privește utilizarea plantei. „Străinii” variaua. Ei puteau fi pentru occidentalii îngrijorați sălbaticii amerindieni, dar pentru spațiul otoman sau rus aceștia puteau fi chiar occidentali⁵⁴. În Rusia, unde opoziția Bisericii a fost augmentată și de teama de influența vestică (de unde provenea), tutunul a fost demonizat și din acest

beau (fumează) tutun sau trag tabac, și erau dracii, păzitorii acelei vămi, foarte grozavi și plini de fum și cu negură acoperiți, și toți erau cu lulele și cu trabucuri și cu tabachere și slobozeau fum din nările lor ca dintr-un cuptor”.

⁵⁰ Tudor Pamfile, *Tutunul. Studiu folcloric*, f. 19.

⁵¹ Tony Brill, *Tipologia legendei populare românești*, București, Saeculum I.O., 2005, p. 216-220.

⁵² Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești. BAR. 4414-5920*, vol. IV, București, Editura Științifică, 1992, p. 348.

⁵³ *Legenda Duminicii*, studiu monografic, ediție și glosar de Emanuela Timotin, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2005, p. 156.

⁵⁴ Ruth Dupre, *Prohibitions*, în Jordan Goodman (ed.), *op. cit.*, p. 459.

motiv. Cei care-l consumau, mare parte din ei devianți pentru că erau de altă etnie, fumând, întăreau coerența discursului ortodox de condamnare⁵⁵. Într-una din legendele rusești produse de staroverii nemulțumiți de reformele religioase din anii 1660, rolul de diseminatori ai tutunului, creat de draci, a fost atribuit grecilor, învinovați că ar fi determinat aceste reforme⁵⁶.

Cum deja am menționat, credem că demonizarea tutunului din spațiul ortodox rus (unde găsim deja în secolul al XVII-lea atestată expresia „iarba dracului”) s-a extins treptat și către celelalte biserici ortodoxe, dar, lipsindu-ne studii despre tutun în imaginarul tradițional est-european, nu putem verifica precis cum s-a articulat demonizarea tutunului într-un context mai larg. Ne limităm la a observa că în Țările Române, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, se va petrece asocierea diavol-tutun-fumător, cu rezerva că locul grecilor va fi luat la noi de păgâni (turci) și de țigani.

Pentru a ilustra această demonizare, atât a tutunului (explicită), cât și a țiganelui (implicită), reproducem citate din manuscrise de sfârșit de secol XVIII – început de secol XIX. Primul manuscris, găsit în biblioteca poetului basarabean Costache Stamate (1786-1869), a fost publicat de Hasdeu și, de atunci, adeseori republicat, citat și reinterpretat. Pe scurt, este povestea-pretext a unui călugăr care, surprinzând un diavol săpând și semănând, îl obligă să se explice:

Eu sânt Galaar, dimonul care sânt căpitan preste toți dracii [...]. Am socotit noi toți pentru că să facem și noi noao vre o mirodenie și ni-am strâns toți în muntele acesta al Carmilului și socotind aceasta adică am pus o tidvă și ni-am beșit într-însa toți și am zăs că ce va își dintr-însa să ne fie spre mirosul nostru; și am pisat-o și s-au făcut sămânța aceea tiutiun și va fi noao miros, ca aceea va trage oamenii pre nasuri și pre guri și *întăiu vor tragi păgânii și apoiu țiganii și apoiu creștinii și să va înmulță de la răsărit până la apus și să va îndemna boierii, încă și din cei bisăricești* [subl. P.M.] că va fi mai cu prețu decât tămăia [...]. Și fără tămăi or pute trăi, iar fără tiutiun nu vor pute nici o ză. [...] Deci cine s-ar întâmpla ca să cadă întru această greșală și înșălăciune diavolească, cu toată blagoslovenia ne rugăm ca să se lasă și să se părăsască de acel lucru diiavolesc; iară cine s-ar întâmpla să nu crează sau să nu să părăsască de acel lucru înșălătoriu, unul ca acela să fie legat și afurisât de 15 părinți de a Ierusalimului, di vremi ce să face prieten și priimitoriu tocmelilor diiavolești⁵⁷.

⁵⁵ Matthew P. Romaniello, *op. cit.*, p. 926-927.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 935-936: „While the Church never officially condemned the tobacco again after Peter's legalization, Orthodox Old Believers, free from the official authority of the Church, continued to produce edifying tales that revealed the danger of tobacco. As these sectarians had rejected a reform of Orthodox rituals in the 1660 [...] Some Old Believers believed that Peter was the Anti-Christ [...] and that tobacco was one of his weapons against the faithful. In one Old Believer tale, tobacco was an ancient evil, connected with the daughter of Jezbel [...] God cast her down into the earth with the Devil in her belly and the cesspool of filth in her bosom. And then it rained over her grave and on the very same spot the dirt spewed a weed. The Greeks, in compliance with the Devil's plan, will adopt this weed and plant it in their gardens and call it tobacco. Here the Greeks take the role of the Devil's advocate, but Old Believers associated the religious reforms of the 1660's with «Greek» innovations”.

⁵⁷ B.P. Hasdeu, *Studii de folclor*, ediție îngrijită și note de Nicolae Bot, prefată de Ovidiu Barlea, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979, p. 78-79.

Un al doilea exemplu este oferit de manuscrisul cu numărul 3933 de la BAR⁵⁸. Ca și în manuscrisul publicat de Hasdeu, și aici tutunul este creat de diavoli și se răspândește dinspre păgâni către țigani și apoi spre ceilalți:

Și întâi o vom arăta fiilor lui Izmail adevă Turcilor și Țiganilor [subl. P.M.] ca cum ar fi de mare cinste și folos sănătății celor ce o vor mirosi frunza ei și aprinzând-o se vor afuma cu fumul ei. Și așa, de la acela, toate limbile și toate neamurile o vor câștiga și o vor semăna și vor umplea toata lumea de dânsa, neguțătorind-o ca cel mai trebuincios negoțiu. Și aceasta buruiană va fi mai iubită și mai cinstită în lume oamenilor decât toate verdețile și legumile pământului și pururea întru mare pazala și cinste lor. Frecând-o lămurit ca făina și mirosind-o o vor suge prin nas și aprinzând-o în vas de acea treabă, pururea fără sațiu vor suge ca o mare și scumpă dulceață, prin țave fumul acela în gura lor⁵⁹.

Un al treilea caz este manuscrisul 5911. Și acesta surprinde demonizarea tutunului și anormalitatea țiganului, fiind asemănător cu manuscrisele de care s-au ocupat Hasdeu și Pamfile. Reproducem afirmația diavolului referitoare la țigani:

[...] și ne-am strâns toți diavolii și ne-am beșit într-o cucurbată și am ales acest grăunte [...]. Și să va chieama tutun și va fi mai cu preț decât tămaie [...] *și îl vor bea întâi păgânii, apoi țiganii, apoi și creștinii* [subl. P.M.]. Și cari îl vor bea o dată și de două ori și de trei ori, acela de tot îl va îndrăgi și al nostru frate va fi și vom bucura întru împărăția noastră pre el. [...] însă cine îl va bea darul satanei să fie în casa lui și în masa lui și în feciorii lui și în feamele lui și trupul lui și în sufletul lui și să fie afurisit de tri [ori]⁶⁰.

Legende – colecții de folclor (sfârșit de secol XIX – început de secol XX)

În afara acestor manuscrise (girul vechimii!), putem apela la folclorul cules la sfârșit de secol XIX – început de secol XX, unde întâlnim numeroase legende care presupunem că și-au avut originea în astfel de manuscrise popularizate și folclorizate. Capitolul despre originea tutunului din lucrarea lui Tony Brill conține 18 tipuri de legende (de la 10.843 la 10.861) cu versiunile lor, majoritatea (77,1%) asociind tabacul cu diavolul⁶¹, doar două cazuri fiind

⁵⁸ Potrivit lui Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești. BAR. 3101-4413*, vol. III, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 281, acest manuscris a fost redactat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Dar Tudor Pamfile, în *Tutunul. Studiu folcloric*, f. 8, afirmă că manuscrisul ar fi fost scris la 1813 de ieromonahul Isaiia, viitorul Ilarion, episcop de Argeș.

⁵⁹ BAR, Manuscrise-carte rară, ms. rom. 3933, f. 90-94, dar transcris deja de Tudor Pamfile, în *op. cit.*, f. 8-10.

⁶⁰ BAR, Manuscrise-carte rară, ms. rom. 5911, f. 139; Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești. BAR. 4414-5920...*, p. 431-432, datează manuscrisul la mijlocul secolului al XVIII-lea.

⁶¹ Tony Brill, *op. cit.*, p. 215-224: „10844. Vânturile dracilor [...] 10846. Sângele dracului-țap, transformat în lac. [...] 10847 A. Diavolul, fată frumoasă, ispitește un sihastru [...] 10847 B. Dracul-cioară, se luptă cu moartea. [...] 10847 C. Blestemul călugărului [...] cei doi

ambivalente⁶² și alte două cazuri pozitive⁶³. Chiar și aceste ultime patru legende sunt contradictorii: tutunul ar fi fost creat de Dumnezeu, dar totuși se numește „iarba dracului”, sau a fost creat de draci, care-i învață pe oameni să prizeze, dar intervine Dumnezeu, adăugând în tutun anumite plante și binecuvântând fumatul⁶⁴. Este interesant de observat cum astfel de producții folclorice, acceptând presiunea ostilă tutunului, încercau totuși să-i reziste, dar deviind-o spre practici de consumare a tutunului utilizate de alte grupuri (prizatul de pildă) în care țărani nu se regăseau.

Dar semnificativă ni se pare asocierea în folclor a Țiganilor cu tutunul. Spre exemplificare, rezumăm în rândurile următoare o astfel de poveste, numită „Tămâia dracului”. În încercarea de a ispiți un călugăr, un diavol se transformă într-o fată frumoasă. Cum pustnicul nu se lasă păcălit și continuă să citească din cărțile sfinte, diavolul nu rezistă atmosferei pioase și moare, iar cadavrul i se transformă într-o cioară, pe care pustnicul o aruncă într-un copac. Îngrijorați, câțiva diavoli sunt trimiși în lume pentru a-l găsi. Apropiindu-se, simt miros de drac și găsesc cioara deja uscată. Pe locul unde erau căzute penele crescuseră buruieni pe care dracii le sădesc, le botează „Tutun” (numele dracului mort), inventează pipa, încep să fumeze, după care

[...] dracii au ținut un nou sfat pentru a vedea ce-i de făcut cu cioara rămasă în copac. Și sfatul a hotărât ca din cioară să-l facă pe Țigan. Și au plecat șapte-opt draci și-au furat cioara din copac așa, fără pene, cum era. Și din ea au făcut un Țigan. Când acesta a deschis ochii a și strigat: „Hei, cine mi-a luat pipa?” Iar dracii s-au bucurat foarte tare când au văzut că Țiganul nu avea dorință mai mare ca aceasta. Ei, acum știți de ce Țiganilor le place așa de mult să fumeze pipă? Și de ce sunt numiți ciori? [...] Dracii nu erau însă doar cu asta mulțumiți. Ei voiau ca buruiana crescută din sângele lor să se răspândească în întreaga lume, pentru ca toată lumea să o folosească, nu doar ei și Țiganii⁶⁵.

draci le răsuciră și, aprinzându-le, fumau trăgând în piept. [...] 10849. Din trupul *dracului* spânzurat a crescut tutunul. [...] 10850. Tutunul este cultivat de *draci*. [...] 10851. Starețul descoperă tutunul pe care-l cultiva un *drac*. [...] 10852. Rămășagul [...] a. Un Țaran făcu rămășag cu *dracul* că va afla numele plantei pe care acesta o semăna. [...] e. Tot de-aceea se mai numește și „Buruiana *dracului*”. [...] 10853. Păca descoperă ce plantă seamănă *dracul*. [...] 10854. *Dracul* la mănăstire. [...] 10855. Tutunul apare pe mormântul *dracului*-berbec. [...] 10856 A. *Dracul* îndeamnă pe călugări să se însoare. [...] 10856 B. *Dracul* îndeamnă pe călugări să meargă la cărciumi. [...] 10857. *Dracul* dascăl, apoi femeie, caută să învrăjbească doi călugări. [...] 10858. Sfatul *dracilor* auzit de călugări. [...] 10859. *Dracul* voia să facă pe călugări să se însoare, o fată să se mărite cu tatăl ei și să nu curgă apă dintr-un izvor. [...] 10860. *Dracul* plesnește pentru că nu poate duce în ispită pe călugări” [subl. P.M.].

⁶² *Ibidem*, p. 216.

⁶³ *Ibidem*, p. 215.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 218. „Dracii au învățat pe oameni să facă și să prizeze tabacul. Dumnezeu a învățat oamenii să amestece tutunul cu busuioc. Le-a dat și câteva lulele și i-a învățat să fumeze”.

⁶⁵ Alexandru Dima, *Rumänische Märchen. In deutscher Übersetzung nach Haupttypen ausgewählt und mit Anmerkungen versehen von Alexandru Dima*, Leipzig, Ed. Otto Harrassowitz, 1944, p. 244.

Ca în legenda de mai sus găsim în colecția lui Brill și alte versiuni în care țigani sunt descriși ca mari fumători, lor stabilindu-li-se și o ascendență demonică: „[...] din cioara rămasă fac pe țigani, cărora li se mai zice și cioară și sunt cei mai buni pipători” sau „din oasele ciorii fac un țigan, îi dau o pipă să fie mereu cu ea în gură, în amintirea mortului”⁶⁶.

Asemeni tutunului, și ustensilele necesare fumatului au fost demonizate, pipa devenind „cădelnița dracului”⁶⁷. Astfel de predici au avut impact asupra credințelor populare întrucât, consemna Tudor Pamfile în 1916, „seara, când se apropie de fereastră, îngerii nu trebuie să afle pe ferești nici piepteni, nici lulea, cari sunt necurate”⁶⁸.

Discursuri contradictorii despre tutun: rolul preoților, medicament sau vicleșug drăcesc, turcul și țiganul

Pentru a înțelege specificul condamnării tutunului la noi, trebuie făcute înainte anumite precizări. În spațiul românesc, asemenea reprezentări ostile tutunului s-au constituit într-un curent de opinie promovat preponderent de Biserică, dar nu a existat din partea statului o politică de interzicere a tutunului. Din când în când, în anumite târguri și orașe, de teama provocării incendiilor, se hotăra limitarea fumatului în spațiile publice (străzi, prăvălii), dar fumatul continua să fie permis în locuințe⁶⁹.

Pe de altă parte, nu arareori sunt surprinși și preoții fumând. În 1701, un călugăr rus, aflat la Iași, era oripilat de faptul că la Mănăstirea Golia călugării fumau⁷⁰. Oare să nu se fi produs încă demonizarea tutunului în Moldova? Să fi fost un proces care a necesitat mai mult timp? Posibil, mai ales că au existat și la noi atitudini favorabile tutunului, chiar din partea unui călugăr și cronicar precum Mitrofan Gregoras, care a scris în greacă o carte numită *Elogiul nicotianei*. O astfel de carte trebuie să fi provocat reacția lui Nicolae Mavrocordat, care a răspuns scriind *Cuvânt contra nicotianei*⁷¹, cel mai probabil între 1709 și 1715, când a fost domnitor al Moldovei cu întreruperi (1709-1710, 1710-1715). Acest text a fost tipărit în 1786, la Iași, în limba greacă. Nu insistăm aici asupra lui, întrucât a fost recent comentat de către Andrei Oișteanu⁷².

⁶⁶ S-au identificat două variante, vezi Tony Brill, *op. cit.*, p. 217.

⁶⁷ Tudor Pamfile, *op. cit.*, f. 34: „Luleaua [...]. După socotința poporului a fost născocită de Diavol, îndată ce acesta a putut dobândi tutunul [...]. [Diavoli] după ce au urzit tutunul s-au apucat și-au făcut o cioabă, adică un fel de ulcicuță de lut, în care să se puie și să se ardă buruiana cea drăcească și în loc de toartă i-au pus o țeavă de soc [...]. Și așa s-a făcut pipa sau luleaua numita altmintrelea și cădelnița dracului”.

⁶⁸ Idem, *Mitologie românească. Dușmani și...*, p. 35.

⁶⁹ Gavrilu Dima, *op. cit.*, p. 82-83.

⁷⁰ Sever-Mircea Catalan, *Credință, mituri și superstiții în societatea românească a secolului al XVIII-lea*, în Ileana Căzan, Daniela Bușă (ed.), *Orașul românesc și lumea rurală. Realități locale și percepții europene la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea*, Brașov, Istros, 2004, p. 167.

⁷¹ Petre Mihăescu, *op. cit.*, p. 80.

⁷² Andrei Oișteanu, *op. cit.*, p. 83-86. Observăm, totuși, că Mavrocordat judeca tutunul din perspectiva gândirii medicale a vremii sale (sistemul umoral inspirat de Galeniu), pentru el

Dar sunt multe alte atestări care demonstrează că preoții și călugării români fumau, chiar și după ce avem dovezi că astfel de legende circulau și erau vehiculate chiar de către oamenii Bisericii. Un exemplu este acela al episcopului de Argeș, care, potrivit lui Pamfile, chiar redactase o astfel de legendă, ce dovedea că tutunul este „iarba dracului”, asociindu-i și pe țigani cu aceasta⁷³, dar care, potrivit lui Gane, nu se sfia să stea la cafele și ciubuce cu boierii⁷⁴. Că înalții prelați fumau, și încă tutun de calitate, o documentează Gavrilu Dima, care rezuma conținutul notelor de comandă pentru anul 1821 ale negustorului ieșean Kir Athanasie Gani, de la care cumpărau fețele alese:

La 12 Ghenar 1821, un oarecare sfințit Parthenie, comandă tot la dugheana lui Kir Gani, două funturi tabac subțire, de cel franțuzesc. [...] La 17 iulie, un arhimandrit cumpără tot de la Kir Gani o cutie cu tabac de Ianina cu 20 lei, iar la 6 sept., vornicul Negel dă chitanță la aceiași dugheană pentru suma de 120 lei care reprezintă costul a 10 funturi de tabac, pentru părintele Mitropolit⁷⁵.

La fel, găsim la Zanne versuri populare despre călugării ce nu se sfiau să fumeze: „Popa Stoian,/ Cu luleaua de cocean. Se zice în glumă preoților, când beau tutun”⁷⁶.

Totuși, majoritari par a fi fost acei preoți care predicau împotriva tutunului. Simion-Florea Marian, care a cules câteva asemenea legende împotriva tutunului la sfârșitul secolului al XIX-lea, comentează:

Aceste legende, cred eu, vor fi fost cauza de unii preoți bătrâni predică foarte mult în contra fumatului, condamnând pe toți fumătorii și spuindu-le că tutunul e „iarba dracului” și cel ce-o fumează nu numai că-și ruinează sănătatea, dar comite și un păcat foarte mare înaintea lui Dumnezeu; prin urmare, unii ca aceștia nu vor putea să intre în împărăția cerului. [...] Pe la unele biserici române din Bucovina se mai află încă și până în ziua de azi o icoană mare, un fel de tablou, care reprezintă Raiul și Iadul [...]. Pe acest tablou am observat că între mulți alți păcătoși din iad se află și un om zugrăvit cu o lulea mai cât o ulcică în dinți, iar un drac negru ca tăciunele, cu ochii roșii ca para focului, cu coarne și cu coadă ca la vite, îi vâra o sulită mare în gură. Va să zică aceasta e răsplata celor ce fumează: dracii în cealaltă lume le vor sparge gura cu sulilele. Amară pedeapsă!!...⁷⁷

tutunul având toate atributele unei plante uscate și fierbinți. Dar, dacă în epocă erau medici care încă susțineau că tutunul tocmai datorită acestor atribute poate combate bolile „umed”, Mavrocordat pare a fi fost adeptul altei școli de gândire, și ea întâlnită în Occident, potrivit căreia tutunul producea boli întrucât usca în exces.

⁷³ Tudor Pamfile, *Tutunul. Studiu folcloric*, f. 8, este vorba de ms. rom. 3933 de la BAR, Manuscrise-carte.

⁷⁴ Constantin Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, vol. II, Iași, Editura Junimea, 1972, p. 470.

⁷⁵ Gavrilu Dima, *op. cit.*, p. 195.

⁷⁶ Iuliu Zanne, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia*, vol. VII, București, Editura Librăriei Socec & Comp, 1901, p. 101.

⁷⁷ Simion Florea Marian, *Botanică Românească*, p. 111.

Adeseori discursuri diferite despre tutun se întrepătrund. Avem în vedere contradicția dintre tutun ca medicament și ca iarbă a dracului. Demonizarea tutunului s-a petrecut după ce un număr semnificativ de oameni începuseră să fumeze, convinși de proprietățile medicale ale tutunului. Și la noi, ca și în Occident, tutunul-narcotic a fost anticipat și apoi dublat de tutunul-medicament⁷⁸. Atât manuscrisele, cât și legende de mai târziu susțin că tutunul s-a răspândit în general datorită proprietăților leucitoare care, chiar dacă sunt minimalizate, sunt totuși recunoscute. Asemenea credințe medicale erau probabil prea puternice pentru a fi atacate frontal, sau chiar ignorate, dar se putea încerca provocarea unei suspiciuni: tutunul ca leac nu ar fi fost decât un vicleșug demonic, cu care dracii încercau să răspândească tutunul. Astfel, manuscrisul 3933 constată acest rol medical al tutunului: „Și întâi o vom arăta fiilor lui Izmail adecă Turcilor și Țiganilor ca cum ar fi de mare cinste și folos sănătății celor ce o vor mirosi frunza ei și aprinzând-o se vor afuma cu fumul ei”⁷⁹. Astfel de credințe medicale sunt des menționate în legende despre tutun culese în diferite regiuni ale țării. În mare, ele surprind același caracter ambivalent al tutunului, acesta fiind făcut de sau din diavol, dar având proprietăți tămăduitoare⁸⁰.

Țigani au apărut în aceste manuscrise pentru că exista deja un mare număr de fumători printre ei și pentru că era nevoie de ei în această ecuație pentru a crea opoziție față de tutun. Potențialii fumători puteau fi descurajați prin oferirea devianților drept contraexemplu: tutunul ar fi fost creat de diavol și s-ar fi răspândit inițial în rândul păgânilor (turcilor), apoi printre țigani, și abia spre final în rândul creștinilor, boierilor și chiar printre fețele bisericești. Era creată prin intermediul tutunului o ierarhie a anormalității, în funcție de gradul de identificare cu tutunul⁸¹. Anormalitatea țiganului și a tutunului erau menite să se susțină reciproc.

Dar există o contradicție interesantă: apare ideea că, la începutul secolului al XIX-lea, mulți fumau iarba dracului nu doar din convingerea că ajută sănătății, ci și pentru a se bucura de stima celorlalți. Turcii se pretau, într-adevăr, acestui rol. De altfel, tutunul s-a răspândit în spațiul românesc venind dinspre

⁷⁸ M. Rien, G. Dören, *op. cit.*, p. 40.

⁷⁹ BAR, Manuscrise-carte rară, ms. rom. 3933 transcris deja de Tudor Pamfile, *Tutunul. Studiu folcloric*, f. 8-10.

⁸⁰ Tudor Pamfile, *op. cit.*, f. 11-21; mare parte din etiologiile consemnate de Tony Brill surprind aceleași credințe în proprietățile medicale ale tutunului, chiar dacă este sugerată originea demonică (Tony Brill, *op. cit.*, p. 217-221).

⁸¹ B.P. Hasdeu, *op. cit.*, p. 79-80: „[...] și întâiu vor tragi păgânii și apoiu țigani și apoiu creștinii, și să va înmulță de la răsărit până la apus și să va îndemnă boerii, încă și din cei bisăricești, că va fi mai cu prețu decât tămăia” [subl. P.M.]; BAR, Manuscrise-carte rară, ms. rom. 3933, f. 92 v., în transcrierea lui Tudor Pamfile, *op. cit.*, f. 10: „Și întâi o vom arăta fiilor lui Izmail adecă Turcilor și Țiganilor ca cum ar fi de mare cinste și folos sănătății celor ce o vor mirosi frunza ei și aprinzând-o să vor afuma cu fumul ei. [...] Și tot omul mirosind aceasta și afumându-și gura [...] cu acel fum i să va părea că mare folos își va face și aceasta va fi lui cinste și mândrie” [subl. P.M.].

Imperiul Otoman⁸² (o dovadă în acest sens fiind chiar termeni precum *tutun*, *ciubuc*, *lulea*, proveniți din limba turcă⁸³). Consumul de tutun a fost inițial un obicei aristocratic⁸⁴, iar turcii constituiau într-adevăr atunci un model prestigios și propagau tutunul, fumând și lăsându-se imitați, urmați de boieri și apoi de oamenii simpli. Doar că primii care apar după păgâni (turci) în calitate de consumatori ai tutunului sunt țiganii, or țiganii nu puteau avea atunci vreo legătură cu onorabilitatea (în epocă fiind încă robi). Nu țiganii erau modelul, dar ei sunt incluși spre a denigra tutunul. Acesta era deci condamnabil pentru că a fost făcut de diavol (greu de dovedit, totuși), dar și pentru că ar proveni de la păgâni și de la disprețuiții țigani (ceea ce era mai ușor de demonstrat). Țiganul era anormalul apropiat și vizibil, cu o mulțime de alte defecte prezente în mintea celor cărora li se adresau aceste manuscrise.

Credem că implicarea țiganilor în această demonizare a tutunului s-a făcut de sus în jos (evoluție relativ inteligibilă și verificabilă, regăsindu-se și în scrieri mai vechi, în manuscrise și ulterior și în colecțiile de folclor).

Același principiu s-a aplicat și în cadrul legendelor culese de către Pamfile și Brill, în care apar menționați țiganii. De altfel, țiganii sunt singura grupă etnică amintită în mod explicit în scrieri și credințe populare (cu excepția turcilor/păgânilor, care apar numai în manuscrise). Mecanismul este același. Țiganii există, fumează, obiceiul este atacat și condamnat – și cu ajutorul țiganilor –, ceea ce contribuie la o întărire a prejudecăților față de țigani. Țiganul nu doar că fumează, dar devine el însuși înrudit cu diavolul. Pornindu-se de la demonizarea tutunului, de la aplecarea țiganilor spre pipă și de la nevoia de diferențiere, țiganilor li s-a creat în unele legende o ascendență demonică. Dintr-un drac mort, transformat în cioară, crește tutunul, iar din restul cadavrului, dracii îi mai fac și pe țigani „cărora li se mai zice și cioară și sunt cei mai buni pipători”⁸⁵.

Această tendință de a se folosi de țigani ca de un contramodel este comună, apare în numeroase împrejurări, inclusiv la Titu Maiorescu care, angajat în ofensiva de curățare a poeziei de diminutive, le declara pe acestea țigănești:

Un poet distins nu va rima niciodată guriță-garofiță. Adăugați la aceasta că noi românii avem o cauză specială de a ne feri de diminutive în poezie, și aceasta este întrebuintarea lor din partea țiganilor. Toți cunoaștem diminutivele servile ce le obișnuia această ginte asuprită, când vorbea limba noastră, și de atunci încoace diminutivele sunt par excellence o manieră țigănească⁸⁶.

⁸² *Encyclopédie du tabac et des fumeurs*, Paris, Le Temps, 1975, p. 154.

⁸³ Lazăr Șăineanu, *Elementele turcești în limba română*, în RIAF, vol. V, 1885, p. 248.

⁸⁴ Gavrilu Dima, *op. cit.*, p. 77: „Este cert că acest tabiet, la început cu oarecare pretenții de nobleță la noi, a fost cunoscut mai întâiu de boieri, apoi la curte și mai în urmă s-a răspândit cu destulă repeziciune peste tot locul”.

⁸⁵ Tony Brill, *op. cit.*, p. 217.

⁸⁶ Titu Maiorescu, *Despre poezia rumână*, în CvL, vol. I, nr. 5, 1 mai 1867, p. 61-65.

Revenind la asocierea tutun-țigani, cu reversul demonizării implicite a țigănului, aceasta surprindea consumul considerabil de tutun printre țigani, fapt care se explică probabil nu doar prin rolul acestuia ca medicament sau prin dependența creată, ci și prin capacitatea de a potoli foamea. Acesta din urmă este de altfel unul dintre motivele pentru care tutunul a devenit popular în rândul oamenilor săraci începând cu secolul al XVI-lea⁸⁷. Obiceiul țiganilor de a fuma este frecvent atestat de cele mai diferite surse cu putință. Practic, în imaginarul european, aproape nu există descriere a lor fără a se face conexiunea între țigani și tutun. Ce a impresionat a fost nu doar că bărbații fumau, ci că obiceiul era răspândit și printre femei și chiar copii, unii începând să fumeze de la vârste fragede. Unul dintre primii observatori care scriu despre consumul excesiv de tutun la țigani este Samuel Augustini ab Hortis, în articolele sale publicate între 1775 și 1776. Ab Hortis observă că țiganii consumau cantități imense de tutun, dar nu prizându-l (obicei răspândit în epocă și cu care Ab Hortis era probabil în mai mare măsură familiarizat), ci fumându-l. Mai mult, dependența lor ar fi fost într-atât de puternică încât îl consumau chiar și mestecându-l, fiind adeseori dispuși să renunțe și la mâncare pentru tutun. În plus, femeile apar menționate ca fumând laolaltă cu bărbații, obicei rar în epocă⁸⁸.

Continuăm prin a cita dintr-un dicționar enciclopedic german din anul 1836: „[...] tutunul este marea lor bucurie. Îl mestecă și îl fumează, atât bărbat cât și femeie, cu o asemenea lăcomie încât ar da totul pentru a-și satisface această plăcere”⁸⁹. Iar asemenea descrieri sunt extrem de frecvente⁹⁰.

Constatări similare sunt făcute și pentru spațiul românesc. Legătura între țigani și tutun era într-atât de puternică încât unul ca Dima Gavrilu, autor în 1929 al unei lucrări despre tutun, nu ignora posibilitatea ca și țiganii să fi contribuit la răspândirea tutunului în spațiul românesc. Asemeni multor altora, și el afirmă că până și copiii țiganilor erau învățați de părinți să fumeze de la vârste fragede⁹¹, tot așa cum, câțiva ani mai târziu, un ziarist descria o situație

⁸⁷ Rosemary Elliot, *Appetite*, în Jordan Goodman (ed.), *op. cit.*, p. 61.

⁸⁸ Aceste articole au fost reunite recent în volumul *Von dem heutigen Zustände, sonderbaren Sitten und Lebensart wie auch denen übrigen Eigenschaften und Umständen der Zigeuner in Ungarn*, Bratislava, Studio, 1994, p. 287-288.

⁸⁹ *Zigeuner*, în *Neues Rheinisches Conversations-Lexicon oder Encyclopaedisches Handwoerterbuch fuer gebildete Stände*, Koln, Louis Bruere, 1836, p. 865.

⁹⁰ *Zigeuner*, în *Das Grosse Conversations-Lexicon fuer die gebildeten Stände*, Hildburghausen, Amsterdam, Paris, Druck und Verlag des Bibliographischen Instituts, 1852, p. 780; A. Leist, *Die Zigeuner der Suddonauländer*, în „Globus”, 1865, p. 20; Emil Volkers, *Ein Zigeuner-Sonntagmorgen in Bukarest*, în „Über Land und Meer”, vol. XIX, nr. 9, 1877, p. 164, 166; M. Berg, *Ueber ungarische Wanderzigeuner*, în „Mutter Erde”, vol. IV, 1900, p. 162; Regine Ziegler, *Zigeunerbilder aus Siebenburgen*, în „Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpaten-Vereins”, vol. XXII, 1902, p. 40; *Zigeuner*, în *Brockhaus Konversations-Lexikon. Vierzehnte vollständig neubearbeitete Auflage*, Leipzig, F.A. Brockhaus, 1908, p. 972; *Zigeuner*, în *Meyers Grosses Konversations-Lexikon*, Leipzig, Wien, Bibliographisches Institut, 1909, p. 926.

⁹¹ Gavrilu Dima, *op. cit.*, p. 77: „Țiganii de-a pururi nomazi, veșnic și pretutindeni călători, or fi contribuit și ei la introducerea acestui «dar», căci îi găsim vechi și nedespărțiți prieteni cu luleaua, pe care mamele și bunicii o pun de timpuriu în gura dancilor golași ce se

asemănătoare⁹². Asemenea asocieri țigani – tutun erau reflectate și în snoave: „O țigancă avea un dânciuc ce știa să tragă din arcuș și din lulea. Ei îi răsărea soarele, când vedea cioroiul cu luleaua în gură și cu dibla pe umăr. Nu mai putea de dragul lui!”⁹³; explicații populare: „De ce sunt negri țiganii? S-au afumat cu luleaua”⁹⁴ sau „[...] parcă ești un Țigan: toată ziua cu luleaua sub nas, când într-un colț când în celălalt colț al gurii”; „Aceasta fie că are tutun în ea, fie că n-are; unul ca acesta firește vorbește cu luleaua în gură”⁹⁵. O dovadă în plus a faptului că țiganii fumau mult este că în botanica românească una dintre denumirile date Nicotianei Rustica (specie cu concentrație mare de nicotină) era aceea de „tabac țigănesc”⁹⁶.

În plus, la comentariile despre țigani erau atașate adeseori imagini sugestive reprezentându-i pe țigani fumând: bărbați, femei și copii, apărând sub diferite forme: desene, picturi, fotografii, cărți poștale etc. Încă în 1939, într-un dicționar enciclopedic, în dreptul cuvântului tutun puteam găsi următoarea apreciere: „Unii «artiști» susțin că fumatul te inspiră. Cu toate astea, el tot un obicei «țigănesc» rămâne!”⁹⁷. Asociere care și ea s-a pierdut între timp, devenindu-ne acum de neînțeles.

Ca o concluzie, în spațiul românesc condamnarea tutunului a trecut de la dracii reprezentați ca prizând, fumând, înfigând sulite în gura fumătorilor, la plămânii negri, pulverizați de tutun, pielea îmbătrânită, sterilitate etc. Pe scurt, se recurge tot mai puțin la tradiționalul diavol, care nu doar în Occident⁹⁸, ci și la noi și-a pierdut vocația de a speria. Tutunul nu mai este creația diavolului, nu ne mai distruge șansele de-a ajunge în paradis, ci, pentru noi, ceva chiar mai important: ne distruge propriul trup tânăr, frumos și sănătos, creat parcă tocmai pentru a se bucura de noul paradis consumerist.

hârjonesc în jurul focului unde «tetea» spoște țingiri sau lucrează primitiv fierul, pufăind fără încetare din lulea, în care timp scuipă subțire printre dinți în spuza focului”.

⁹² Flamin Chessaru, *Meserii ciudate*, în „Ilustrațiunea Română”, vol. VI, nr. 20, 9 mai 1934, p. 14: „Una din neveste își alăptează copilul destul de mărișor, care nu este privat chiar de pe acum de deliciile pipei”.

⁹³ Gavrilu Dima, *op. cit.*, p. 168.

⁹⁴ *Afumat*, în *Etymologicum Magnum Romaniae: dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, tomul I, A – Azuga, București, Socec & Teclu, 1886, p. 426.

⁹⁵ Tudor Pamfile, *op. cit.*, f. 35.

⁹⁶ Zacharia Panțu, *op. cit.*, p. 300.

⁹⁷ August Scriban, *Dicționarul limbii românești (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaisme, neologisme, provincialisme)*, Iași, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”, 1939, p. 1360.

⁹⁸ Georges Minois, *Istoria infernului*, București, Editura Humanitas, 1998.

**From “Evil's Herb” to a Dangerous Drug.
On Condemnation of Tobacco in the Romanian Society**
(Abstract)

Keywords: tobacco, religion, alterity, devil, gypsies, medicalization, fear.

This paper analyses how tobacco was turned into the so called “iarba dracului” (devil’s herb) in the Romanian Principalities, towards the end of the 18th century. It inquires into the ways in which the Romanian Orthodox Church demonized tobacco and into the consequences the Church’s discourse had on the traditional beliefs. A certain evolution in the framing of the arguments regarding the condemnation of tobacco can be noted in the documents studied: From strictly religious arguments put foreword throughout the 18th c., through medically-informed religious condemnation (i.e. slow suicide, thus sin against God) encountered at the beginning of the 20th century, to the upsurge of the condemnation based exclusively on medical arguments (i.e. diseases, premature aging, impotence, death etc.) since the late decades of the 20th c. Under the impact influence of secularization/medicalization, fears evolved.

In the Romanian Principalities the religious condemnation of tobacco was, to a certain extent, triggered by similar reactions within Orthodox Russia (which were already attestable in the 17th century). Yet there are certain differences between Romania and Russia respectively, which pertain to the ways the Church tried to discourage Romanians from consuming tobacco, such as hagiographies which were modified to include tobacco among the sins, manuscripts written by Orthodox hierarchs, who associated tobacco with the devil and with certain ethnic groups (pagans, Turks, Gypsies etc.). These groups, already seen as deviant, were used as a counter-model for discouraging people from smoking: people should not smoke because that is what the pagans, Turks, Gypsies do.

Anexe

Fig. 1. Nicodim Măndiță, *Fumatul este un păcat?*, București, Editura Agapis, 2004, copertă

Fig. 2. Nicodim Măndiță, *Fumatul este un păcat?*, București, Editura Agapis, 2004, copertă

Violențele (anti)evreiești din Basarabia în anii 1881-1882¹

Alexandr ROITMAN*

Cel mai probabil, puținele amintiri pe care le am despre copilăria mea din Rusia sunt din primii opt ani de viață – începutul meu, „anii de formare”, cum se spune acum. Și, dacă este așa, îmi pare foarte rău că din această perioadă am foarte puține amintiri ce ar fi asociate sentimentului de bucurie sau măcar plăcere. Episoadele pe care le-am ținut minte pentru următorii șaptezeci de ani sunt legate de lipsurile istovitoare în care se afla familia noastră. Țin minte sărăcia, foamea, frigul și frica. Cel mai probabil, aveam pe atunci trei și jumătate-patru ani. Noi trăiam în Kiev atunci, într-o casă mică, la primul etaj. Îmi amintesc foarte clar discuția despre pogromul care urma să se năpustească asupra noastră. Desigur, pe atunci nu știam ce înseamnă pogrom, dar îmi era cunoscut că acesta era cumva legat de faptul că noi eram evrei și o mulțime de ticăloși înarmați cu cuțite și bâte hoinărește prin oraș strigând: „L-au răstignit pe Hristos!”. Ei îi caută pe evrei și vor face ceva oribil cu mine și familia mea. Apoi eu stau pe scară, care duce spre etajul doi, unde trăiește o altă familie evreiască. Eu cu fiica lor ne ținem de mână și privim cum tații noștri încearcă să baricadeze ușa de la intrare. Pogromul nu a mai avut loc, dar până acum țin minte cât de speriată eram, cum mă mânam că tatăl meu, ca să mă protejeze, putea doar să bată niște scânduri și că noi toți trebuia să așteptăm cu smerenie venirea huliganilor. Dar cel mai bine mi s-a întipărit în minte că toate acestea se întâmplau cu mine, pentru că eram evreică, și de aia nu eram ca toți ceilalți copii din ogradă. De multe ori în viață am resimțit acel sentiment al fricii, sentimentul că totul se destramă, și că nu sunt precum alții. Și un instinct foarte clar, că dacă vrei să supraviețuiești, trebuie să întreprinzi ceva tu însuși².

Această stare, pe care a experimentat-o Golda Meir în Ucraina la începutul secolului al XX-lea, este paradigmatică pentru evreii din Zona evreiască pe tot parcursul secolului la XIX-lea³, aceeași senzație de frică și incertitudine fiind

¹ În diversele documente de arhivă, rapoarte oficiale ale judecătorilor, telegrame și ordine sunt utilizate formule precum „dezordini evreiești” [еврейские беспорядки] și „dezordini anti-evreiești” [анти еврейские беспорядки]. Pentru calificarea acestor evenimente violente, autoritățile publice din Imperiul Rus nu utilizau termenul de *pogrom* (John Doyle Klier, *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881-1882*, Cambridge University Press, 2011, p. XVIII).

* Doctorand, Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău; e-mail: royale101@gmail.com.

² Меир Голда, *Моя жизнь*, [Meir Golda, *Viața mea*], Изд. Аурика, 1997, p. 4.

³ La sfârșitul secolului al XIX-lea, dintr-un popor exotico-periferic, evreii s-au transformat în cel mai distinct „celălalt” al Rusiei Imperiale, reprezentând una dintre problemele cele mai

resimțită în fiecare an pe timpul sărbătorilor pascale. Starea de neîncredere și nesiguranță în ziua de mâine o trăiau toți evreii dintr-o gubernie sau alta, diferite fiind doar pretextele și formele mesajului violent către victimele acestor manifestări. Odată ce aceste temeri s-au adeverit în 1881-1884 (vezi fig. 3), iar pogromurile⁴ au cuprins un teritoriu foarte vast, au devenit vizibile și transformările pe care le-au cunoscut evreii din Imperiul Rus pe plan cantitativ, în sens demografic⁵, dar și pe plan calitativ, în sensul formării intelectuale a reprezentanților etniei evreiești⁶.

Agravarea „problemei evreiești” prin acele persecuții a dat de gândit nu numai inteligenței evreiești, ci și țarismului, iar asasinarea țarului Alexandru la II-lea, la 1 martie 1881, a pus pe jar întreaga societate rusă. Unul dintre cei condamnați a fost Gesja Gelfman, o evreică⁷, fapt care a oferit spațiu de speculații privind uciderea țarului de către evrei. Astfel, afirmațiile precum că pogromul de la Chișinău din 1903 este prima manifestare de intoleranță etnică din Basarabia în opinia noastră sunt nefondate⁸. În nici un caz nu se contestă caracterul tolerant al populației din Basarabia, formată din diferite etnii, însă o discuție despre necesitatea existenței perspectivelor multiple asupra istoriei Basarabiei este indispensabilă, mai ales că studierea unilaterală a reprezentat opțiunea fără echivoc a premergătorilor noștri.

importante pe plan intern și extern și una din temele cele mai remarcabile ale discursului public. (Семен Гольдин, *Еврей как понятие в Имперской России* в Понятия о России, к исторической семантике имперского периода [Semen Goldin, *Evreul ca noțiune în Rusia Imperială, în Noțiuni despre Rusia: contribuție la semantica istorică a perioadei imperiale*], том II, НЛО, 2012, p. 364-391, la p. 364).

⁴ Hans Rogger menționează că, după *țar și votcă*, *pogrom* este cuvântul rusesc cel mai cunoscut de către un ne-rus. Cuvântul *pogrom* este de origine rusă, utilizarea acestuia în legătură cu mișcările antisemite devenind comună în urma a trei valuri de mișcări antievreiești din Imperiul Rus: 1881-1882, 1903-1906, 1919-1921 (John D. Klier, Shlomo Lambroza, *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge University Press, 1992, p. 13).

⁵ Din anul 1882 până în 1917, din Imperiul Rus au migrat circa 2 milioane de evrei.

⁶ Mișcarea Haskala (*Maskilimilor*), pe de o parte, și Hasidismul/Sionismul, pe de altă parte, și-au schimbat forma și intensitatea, un număr foarte mare de evrei pășind pe calea laicizării (Jacob S. Raisin, *The Haskala Movement in Russia*, Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, 1913, p. 278; Alexander Orbach, *The Russian-Jewish Leadership and the Pogroms of 1881-1882: The Response from St. Petersburg*, p. 4, pe <http://carlbeckpapers.pitt.edu/ojs/index.php/cbp/article/view/15/14>, accesat la 1 februarie 2013), în timp ce alții, dimpotrivă, s-au înrădăcinat și mai mult în religia strămoșilor lor (Erich E. Haber, *Jews and Revolution in Nineteenth-Century Russia*, Cambridge University Press, 1995, p. 206).

⁷ Evreica Gesja Gelfman, care a făcut parte din mișcarea revoluționară „Voința Poporului” [Народная Воля], a fost condamnată în „procesul celor 50”, în anul 1877. În procesul desfășurat ca urmare a asasinării țarului Alexandru II-lea, în 1881, aceasta a recunoscut că face parte din organizația menționată, fiind condamnată la spânzurătoare. La câteva zile după sentință a declarat că este gravidă, motiv pentru care sentința i-a fost schimbată în detenție pe viață. După naștere, copilul i-a fost luat și dus la orfelinat, unde a decedat după un an. Gesja Gelfman a murit în închisoarea Petropavlovsk în același an.

⁸ Am vrea să subliniem că nu excludem intoleranța evreilor față de alte etnii sau viceversa, sau intoleranța altor etnii față de terți, optăm doar pentru deschiderea mai largă a subiectului.

Prezentul demers are ca scop elucidarea evenimentelor din Basarabia din 1881-1882⁹, ca parte componentă a fenomenului violențelor antievreiești din Imperiul Rus, la *fin de siècle*, pentru a stabili natura, rolul și locul acestora în istoria evreilor din Basarabia. Numai în anul 1881 au avut loc circa 300 de pogromuri de diferite proporții, în diferite gubernii ruse¹⁰ (vezi fig. 1). Probabil chiar întrebarea „Ce a fost un pogrom?” nu este pusă corect. Evenimentele definite prin cuvântul „pogrom” au variat foarte mult în circumstanțe, forme și cauze¹¹. De ce trebuie abordat un asemenea subiect de la care s-au scurs deja 130 de ani și pe care istoricii occidentali îl consideră neimportant? Suntem convinși de utilitatea studiului, pentru că înțelegerea acelor evenimente ne va aduce câteva răspunsuri necesare istoriografiei contemporane din Republica Moldova, pentru umplerea golurilor istoriografice privind istoria Basarabiei sub stăpânire rusească și va oferi posibilitatea unor noi interpretări ale problemelor mai vechi. Un alt argument în favoarea acestei investigații a fost inexistența studiilor despre violențele și atitudinile din Chișinău/Ținutul Orhei (Criuleni) în 1881, și din Dumbrăveni, Edineț, Leova și Hârtopul-Mic din 1882¹², mai cu seamă că în Enciclopedia Evreiască Electronică (în limba rusă), la capitolul *Pogrom*, evenimentele din Basarabia nu sunt nici măcar menționate¹³.

Primele proto-pogromuri care se înscriu în „paradigma pogromului”, formulată de către cercetătorii Klier și Lambroza¹⁴, au dus la cristalizarea unor legități, mituri, reacții din partea autorităților țariste și a presei din acea vreme, care ulterior au fost instrumentalizate și au servit ca o matrice pentru găsirea motivelor declanșării violențelor anti-evreiești. Astfel, observațiile pot fi formulate, până la 1881, în felul următor¹⁵:

⁹ Terminologia utilizată pentru descrierea evenimentelor din 1881-1882 cunoaște o amplă diversitate, de la apelative neutre la termeni gravi: persecuții, dezordini [беспорядки], revolte/răscoale (*riots*), pogromuri, debandadă [буйство].

¹⁰ Michael Aronson, *Troubled Waters: Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, University of Pittsburgh Press, 1990, p. 50-56. În privința Chișinăului, autorul menționează că pogromul a fost curmat în fașă (*ibidem*, p. 50).

¹¹ Alexei Miller, *The Romanov Empire and Nationalism: Essays in the Methodology of Historical Research*, Budapest/New York, Central European University Press, 2008, p. 119.

¹² Unii autori precum Klier, Gatagova, Aronson pomenesc doar de cele întâmplate la Chișinău pe 20 aprilie 1881, fără a intra în detalii, ignorând celelalte conflicte sau proto-conflicte apărute în Ținutul Orhei (Criuleni) în 1881 și la Dumbrăveni, Edineț, Leova și Hârtopul-Mic din 1882.

¹³ Погромы, <http://www.eleven.co.il/article/13251> (accesat la 1 februarie 2013).

¹⁴ Există o diferență dintre violențele din perioada medievală (1113, Kiev – Sviatopolk; 1563, Polotsk – Ivan al IV-lea; 1648, Ucraina – Hmelnițchi; 1768, Uman – Kolivschina) și pogromurile „moderne” din secolul al XIX-lea (Odesa: 1821, 1849, 1859, 1862, 1871). Cele din epoca medievală nu aveau ca țintă primară populația evreiască, prigonirile asupra evreilor erau un efect colateral al terorii și violenței în masă. Cele din secolul al XIX-lea erau îndreptate direct și exclusiv asupra evreilor, iar caracteristicile de bază ale acestora erau spontaneitatea, caracterul confuz, fiind lipsite de scopuri de lungă durată. Astfel, utilizarea termenului *pogrom* pentru a descrie violențele antievreiești ce au avut loc înainte de secolul al XIX-lea reprezintă un anacronism (John D. Klier, Shlomo Lambroza, *op. cit.*, p. 13-14).

¹⁵ *Ibidem*, p. 33-34.

1) Reapariția pogromurilor anti-evreiești în Odesa a adus această temă în discursul public și a făcut parte din viața cotidiană a Imperiului Rus, obișnuind publicul cu un asemenea fenomen, cu acceptarea acestui tip de violență ca pe o „normalitate”;

2) Justificarea unui pogrom în gândirea populară se asocia cu câteva zvonuri: existența unui edict imperial care permitea ca evreii să fie bătuți¹⁶; insultarea¹⁷, torturarea¹⁸ sau omorul unui creștin de către evrei; ofensarea sentimentelor religioase creștine într-un mod sau altul de către evrei¹⁹. Sezonul pascal era o perioadă tradițională pentru încăierările dintre creștini și evrei, care puteau să degenereze în pogromuri oricând.

Dat fiind subiectivismul documentelor utilizate în acest demers, nu vom insista asupra stabilirii esenței conflictelor abordate și nu vom căuta vinovații sau victimele încăierărilor sau ale neînțelegerilor apărute. Dacă am insista asupra acestor aspecte, atunci am fi martori ai unui demers *ab initio* utopic; or, ceea ce ne propunem este o abordare în limita expresiei *exacte sicut erat*.

Potrivit unui document confidențial redactat de către General Gubernatorul interimar din Odesa, din 21 noiembrie 1881, nr. 1163, către anul 1881 Basarabia avea o populație de 1.365.307 locuitori, din care evreii erau în număr de 151.971²⁰. Era un număr considerabil, din care majoritatea locuia în zonele urbane.

Istoriografia problemei este foarte polarizată, unii istoricii contemporani ruși, precum A. Tihonov²¹, rămân pe pozițiile oficialităților ruse din perioada violențelor, blamând populația evreiască pentru ceea ce i s-a întâmplat. Istoriografia israeliană, spre exemplu I. Bartal²², se menține pe poziția istoricilor evrei din Imperiul Rus, invocând vina autorităților ruse pentru declanșarea pogromurilor, în timp ce istoricii americani, precum M. Aronson²³ și J. Klier²⁴,

¹⁶ La fel ca în cazul din Dumbrăveni, a se vedea mai jos.

¹⁷ Vezi cazul din Hârtopul-Mic.

¹⁸ Toate cazurile de încăierări care au avut loc în Basarabia în decursul anilor 1881-1882 au apărut ca rezultat al învinuirilor că cineva a fost bătut de evrei. După fraza „jidanii îi bat pe ai noștri”, urma o debandadă totală. Existau desigur și variații ale mesajului violent: „Bate Jidanii – salvează Rusia”, „Bateți-i!” (Chișinău), „Da, trebuie să le dăm, să iasă praf din ei, să-i pedepsim odată și pentru totdeauna!” (Chișinău), „Eu înadins am venit din Elisavetograd, ca să-i bat pe jidani, și în ziare scrie să-i batem pe jidani” (Chișinău) etc.

¹⁹ Corespunde cazului din Chișinău din 19 aprilie 1881, a se vedea mai jos.

²⁰ Российский Государственный Исторический Архив [Arhiva Istorică de Stat a Rusiei] (în continuare РГИА), fond 821, inventar 9, dosar nr. 180. Filmul 45, microfilm la САНПР (The Central Archives for the History of the Jewish People Jerusalem) – HM2/9074.2.

²¹ Анатолий Тихонов, *Католики, мусульмане и иудеи в Российской Империи в последней четверти XVIII-начале XX в.* [Anatolii Tihonov, Catolicii, musulmanii și iudeii în Imperiul Rus la sfârșitul secolului XVIII – începutul secolului XX], Санкт-Петербург, Изд. Санкт-Петербургского Университета, 2007, p. 262.

²² Израэль Барта́ль, *От общины к нации: Евреи восточной Европы в 1772-1881* [Israel Bartal, *De la comunitate la națiune: evreii Europei de Est în 1772-1881*], Изд. Гешарим/Иерусалим, Изд. Мосты Культуры/Москва, 2007, p. 224.

²³ M. Aronson, *op. cit.*

²⁴ John D. Klier, Shlomo Lambroza, *op. cit.*

vin cu o viziune total diferită, subliniind că au existat cauze obiective, dar și subiective pentru violențele ce au avut loc. O reacție la cele întâmplate în anul 1881 a apărut imediat în revista „Times”, cu un reprint în 1882, la Londra²⁵. În broșura respectivă, care avea ca scop informarea lumii civilizate despre evenimentele din estul Europei, se utiliza termenul generic de „persecuții” contra evreilor din Rusia.

În viziunea cercetătorului rus A. Tihonov, motivul principal al pogromurilor evreiești din anii ’80-’90 ai secolului al XIX-lea l-a constituit activitatea economică a evreilor din Zona Evreiască²⁶. El menționează:

[...] partea esențială a maselor iudaice din Imperiul Rus în ultimul sfert al secolului al XIX-lea avea ca ocupație cămătăria și comerțul. Mai ales aceste două ocupații au dus la nemulțumiri în masă ale populației locale de origine creștină față de iudei, transformându-se, până la urmă, în pogromuri, care aveau un fundament economic²⁷.

Viziunea lui Tihonov este foarte limitată, dacă luăm în considerare volumul de documente cercetat de către autor, cu atât mai mult cu cât lucrările mai recente demonstrează un fundament mai larg de „motivații”.

Potrivit cercetătorului israelian I. Bartal, „reacția autorităților locale la cele întâmplate varia între apatie, indiferență și inacțiune”²⁸. Pentru evenimentele din Basarabia, însă, această aserțiune nu reprezintă un adevăr, dimpotrivă, datorită intervenției autorităților locale și centrale, violențele nu au degenerat în pogromuri. Iar savantul american John Doyle Klier aduce în prim-plan două viziuni apărute în interiorul comunității iudaice în timpul și imediat după evenimentele din 1881-1882, împărțind reacția existentă în două. În primul rând,

[...] revoltele antievreiești care au izbucnit la mijlocul lui aprilie 1881 sunt văzute ca un moment decisiv în istoria modernă a evreilor. Evreii ortodocși contemporani acelor evenimente au asemănat aceste violențe cu „furtunile sudice” invocate de prorocul Isaia. Evreii secularizați au fost tentați să le eticheteze drept „o bruscă întorsătură istorică din viața poporul evreiesc”²⁹.

Însă J. D. Klier menționează și faptul că pogromurile au demonstrat criza profundă în care se afla Imperiul Rus la finele secolului al XIX-lea, căci orașele au ajuns sub controlul gloatei, iar satele au fost tulburate de pogromuri și de zvonurile despre acestea. J. D. Klier analizează perioada 1881-1882 prin prisma

²⁵ *Persecution of the Jews in Russia 1881* (reprinted from the „Times” with Map and Appendix), Spottiswoode & Co. New-Street Square London, 1882, 31 p.

²⁶ Tihonov susține ideea propagată de autoritățile ruse, vehiculată tot mai mult după ce au fost prezentate concluziile comisiilor Guberniale, că evreii înșiși sunt vinovați de cele întâmplate.

²⁷ А. Тихонов, *op. cit.*, p. 262.

²⁸ И. Барта́ль, *op. cit.*, p. 224.

²⁹ John Doyle Klier, *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881-1882...*, p. XVIII.

teoriilor „violentei colective” și „violentei etnice”, explicând natura evenimentelor descrise³⁰.

Astfel, aserțiunile că pogromurile anti-evreiești au fost organizate de stat nu mai sunt valabile și viabile³¹. În acest sens, A. Miller subliniază:

Cunoștințele noastre despre pogrom sunt aproape inexistente, am putea spune mai curând ce nu a fost un pogrom. Cunoaștem că pogromurile nu au fost organizate de către guvern. Că pogromurile s-au produs atât în cadrul, cât și în afara Zonei Evreiești. Pogromurile nu au fost un produs rusesc, și nu și-au avut începutul în Rusia. Au avut loc în țările unde a existat și unde a fost inexistentă discriminarea legislativă a evreilor, în regimuri liberale și autocratice³².

Documentele analizate atestă nu doar cronica evenimentelor din perioada în cauză, dar și ingineria psiho-socială a relației inter-comunitare evrei – ruși, evrei – moldoveni, în mod special atitudinea administrației orașenești față de comunitățile evreiască și rusă.

Duminică, pe 12 aprilie 1881, începea Paștele ortodox-rus, evenimentul central al calendarului liturgic. Perioada anterioară Paștelui – „Săptămâna Luminată” – era celebrată cu mult fast prin organizarea unui iarmaroc special cu scenete teatrale [балаган] și mese copioase. Din respect pentru regretatul împărat, delectările tradiționale au fost diminuate, regimul însă nu avea speranțe mari în privința reducerii totale a entuziasmului maselor (în legătură cu sărbătorile de primăvară). În provinciile din cadrul Zonei Evreiești³³ s-au luat măsuri sporite de securitate. Sezonul pascal era perioada tradițională a băităilor și hărțuieilor între creștini și iudei, în special în orașele mai mari. Spiritele încinse ale creștinilor, în urma serviciilor religioase publice, adunau gloate de evrei curioși, care erau spectatori pasivi, momente urmate de tradiționalele certuri și improșcări cu pietre dintre scandalagii creștini și iudei, fenomen de o alternanță anuală. Cu varii ocazii, însă cel mai des în portul Mării Negre din Odesa, bățiile escaladau în dezordini de proporții, implicând o distrugere extensivă a proprietăților și forțând implicarea armatei³⁴ (vezi fig. 2).

Potrivit cercetătorului Michael Aronson, au existat trei „valuri” de violențe antievreiești în anul 1881, și anume: a) 15-26 aprilie; b) 26 aprilie – 10 mai; c) 30 iunie – 16 august³⁵. Conform acestei interpretări, Chișinăul a făcut parte

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Idem, *New politics for Old: A Reassessment of the Traditional Jewish Political Leadership in 1881-1882*, http://web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/02_klier.pdf (accesat la 1 februarie 2013).

³² Alexei Miller, *op. cit.*, p. 118-119.

³³ Vezi pentru utilizarea termenului: Alexandr Roitman, *Evacuarea evreilor din târgul Florești, pe motivul aflării în afara Zonei Evreiești după documente inedite*, în Sergiu Musteață (coord.), *Tratatul de pace de la București din 1812. 200 de ani de la anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus. Materialele conferinței internaționale, Chișinău, 26-28 aprilie 2012*, Chișinău, Editura Pontos, 2012, p. 287.

³⁴ John Doyle Klier, *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881-1882...*, p. 18.

³⁵ *Ibidem*, p. 25.

din primul val. Din *Extrasul din protocolul investigațiilor polițienești cu privire la ieșirea violentă [буйство] a mulțimii la piața nouă din Chișinău, 20 aprilie 1881*, semnat de procurorul A. Chernjavskij, aflăm despre împrejurările în care s-au desfășurat aceste ieșiri violente. Redăm documentul aproape integral, pentru a surprinde cât mai clar succesiunea evenimentelor, de la declanșarea și escaladarea conflictului până la curmarea acestora:

1) Pe 19 aprilie, la ora 4 după masă, doi moldoveni necunoscuți, probabil veniți din sat, s-au oprit la „scuarul de ovăz” [Овсяной площади] din Piața Nouă lângă un al treilea moldovean necunoscut, care vindea mieluți. Printre cumpărătorii adunați aici, evrei și ruși³⁶, se aflau printre alții și micii burghezi [meshhane] Gejnih Mordkov Shvajm și Georgi Nikolaev Botezat. Când moldovenii au început să se sărute triplu [nacheali Hristovat'sja, în semn de felicitare pentru Învierea Domnului și sărbătorile Pascale, urmată de tradiționala urare „Hristos a Înviat!” și răspunsul „Cu adevărat a Înviat!” – n. A.R.], evreul Duvid Gil'dner (sau Duvid Hajt, care nu a fost de găsit până la 1 mai) a indicat spre ei și a spus mai bine m-ai săruta pe mine în... , decât să te săruți triplu [cem Hristovat'sja]. Botezat a început să-și manifeste nemulțumirea față de Gil'dner și cel dintâi s-a retras³⁷.

Conflictul a început de la ofensa adusă religiei creștine și unui creștin (motive ce corespund cu exemplele de pretexte enumerate mai sus). Interesant este că acest început se înscrie în paradigma lui Klier și Lambroza. Deși evreul Gil'dner a atacat verbal un moldovean și conflictul propriu-zis trebuia să se desfășoare între persoana ofensată și ofensator, observăm o intervenție în conflict a lui Botezat³⁸, care oprește disputa.

Ulterior, în aceeași zi și în ziua următoare, Botezat le-a povestit multora despre acest incident, iar pe la ora 10 dimineața, pe data de 20 [aprilie], împreună cu Gejnih Shvajm au declarat despre acest caz, la piață, în prezența mulțimii și a polițistului Timofeev³⁹. În gloată s-au auzit voci: „Vedeți evreii înșiși vorbesc despre canalia de ieri”; „Când au fost sărbătorile voastre, noi nu

³⁶ Pe parcursul întregului document, procurorul A. Chernjavskij se oprește intenționat asupra faptului că încăierările, bătăile, injuriile de tot felul erau între ruși și evrei. Rămâne neclar de ce ofensiva aparține rușilor, în condițiile în care conflictul inițial s-a petrecut între un moldovean și un evreu. Insistăm asupra acestui moment pentru că ni se pare evidentă această remarcă permanentă a autorului raportului. Pe de altă parte, această mențiune din *extras* ar putea demonstra neparticiparea moldovenilor la violențele propriu-zise. Ambele afirmații sunt la nivel de presupuneri, pe care ni le asumăm.

³⁷ ПГИА, fond 821, inventar 9, dosar nr. 125, f. 172, microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

³⁸ Paradoxal, se consideră că numele Botezat (Botezatu) își trage originea de la apelativul persoanelor care s-au convertit de la iudaism la creștinism (Mihai-Răzvan Ungureanu, *Integrare și convertire religioasă în Moldova la începutul epocii moderne*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2004; Alexandr Roitman, *The Process of Conversion of the Jewish Population of Bessarabia, into Christian from Mosaic Religion, in the XIXth Century*, în Mircea Brie (coord.), *Ethno-Confessional Realities in the Romanian Area: Historical Perspectives (XVIII-XX Centuries*, Oradea, Editura IERS, 2011, p. 277-291).

³⁹ ПГИА, fond 821, inventar 9, dosar nr. 125, f. 172, microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

v-am atins!’”. La care evreii răspundeau: „Păi unde-i el, dați-l pe el încoace și noi îl vom pedepsi, oare este el un om bun? E un șarlatan”⁴⁰.

Potrivit cutumei evreiești, este nevoie de minimum trei martori, evrei, pentru a învinui pe cineva de o crimă sau vreo altă infracțiune. Cu toate acestea, vedem că la învinuire și la răspândirea informațiilor despre cazul dat (nu putem fi siguri că acesta nu a fost doar un zvon) au participat doar două persoane, Botezat și Shvajm (este clară motivația lui Botezat și totalmente incertă poziția lui Shvajm). Gil'dner a fost învinuit în contumacie și găsit doar pe 1 mai. Asistăm la o reacție adecvată din partea evreilor, care au recunoscut vina lui Gil'dner și au propus să i se administreze o pedeapsă pe măsură.

2) În același timp și în același loc din cârciuma⁴¹ lui Mordka Librant, a apărut Sergej Vikuvîn, beat și cu paltonul rupt, cerând satisfacție și insistând ca vânzătorul prăvăliei de pâine a lui Jankel' Bronshtejn să-i plătească pentru palton. Investigația nu a putut stabili cine anume i-a rupt paltonul lui Vikuvîn, dar, din interogările martorilor Vasilij Fedin, Ivan Svodov, Lukrecija Karnchukova, Mordka Librant, Ivan Kupcov, Petr Kozlov, Asanaej Anzli, Vasilij Pogrankov, Abram Dovinin, Iosif Kacejlov și a adjutantului pristavului – Timofeev, acest episod arăta în următorul fel: Vikuvîn a venit la magazinul lui Bronshtejn și a întrebat de prețul la pâine. În timp ce acesta stătea lângă prăvălie, de pe masă a căzut o pâine, iar Vikuvîn se smunea să o ridice, dar nu reușea fiind foarte beat⁴².

Soția lui Bronshtejn – Gitlja – i-a spus: „Ascultă tu, bețivule, dacă vrei să cumperi pâine, atunci cumpără, dar dacă nu, îți voi da cu o greutate de 5 livre⁴³ în cap”. Vikuvîn nu pleca și, la rândul său, o certa pe evreică. La strigătele celei din urmă, a apărut însuși Bronshtejn și, probabil, între el și Vikuvîn s-a iscat o ceartă. Bronshtejn a plecat după maistru (deseatnik), iar Vikuvîn striga: „Unde-i evreul care mi-a rupt paltonul?”. Apoi, apropiindu-se de prăvălia lui Vasilij Pogrankov, i s-a plâns de comportamentul soților Bronshtejn și cu aceleași rugi se adresa mulțimii ce s-a adunat în jur. Cineva din mulțime l-a sfătuit să vorbească cu poliștistul Timofeev⁴⁴.

Ulterior, Vikuvîn s-a dovedit un aprig participant la încăierările de stradă și la provocarea dezordinilor prin oraș.

3) Vikuvîn s-a apropiat de Timofeev chiar în momentul când Botezat și Shvajm și-au sfârșit istorisirea privind cuvintele ofensatoare ale lui Gil'dner. După aceasta, Botezat s-a îndreptat spre prăvălia lui Bronshtejn și, după cum susține Shvajm, la plecare a spus, adresându-se rușilor: „Bateți-i!”⁴⁵. După Botezat au plecat Dovinin și Vikuvîn, cel din urmă cerându-i lui Gitlja Bronshtejn

⁴⁰ Ibidem, f. 172 v., microfilm la CAHJP-HM2/19074.4.

⁴¹ Cârciuma apare ca locul central (punctul de pornire) în desfășurarea violențelor evreiești în tot cuprinsul Imperiului.

⁴² РГИА, fond 821, inventar 9, dosar nr. 125, f. 172 v., microfilm la CAHJP-HM2/19074.4.

⁴³ Echivalent a 2,26 kg.

⁴⁴ РГИА, fond 821, inventar 9, dosar nr. 125, f. 173, microfilm la CAHJP-HM2/19074.4.

⁴⁵ Instigarea directă ai lui Botezat la violență nu l-a făcut să participe la evenimentele propriu-zise.

plata banilor. Aici a intervenit Rabinovich, numindu-l pe Vikuvîn bețiv, Botezat a sărit în apărarea lui Vikuvîn, limitându-se la a-l brusca pe Rabinovich⁴⁶, dându-l într-o parte și spunându-i „Du-te Dracului de aici!”; după aceasta – cum explică polițistul Gurdashanin, Alter Prokupec, Iosi Dorfman și Afanasij Anzli – Botezat a plecat acasă până la începerea bății⁴⁷.

Însă, după plecarea lui Botezat la prăvălia lui Bronshtejn a sosit Timofeev că să deslușească rugile lui Botezat. În această situație s-au implicat și evreii. Primii luau partea lui Vikuvîn, cerând despăgubirea pentru palton, iar evreii îl învinuiau pe Vikuvîn. În timpul acestor certuri, se auzeau reproșuri în direcția evreilor, că aceștia pot, posibil, să nege istorisirea lui Botezat și a roșcatului (Shvajm), despre cazul de ieri. Timofeev explică faptul că spiritele s-au încins într-atât de mult, că nu mai era posibilă împăcarea părților. Ar fi just de menționat că spiritele au fost încinse de către evrei, care au început primii să-i certe pe ruși⁴⁸. Presimțind o încăierare, Timofeev l-a trimis imediat pe polițistul Grigorij Birar' la secția de poliție numărul 2, pentru a cere ajutor în stoparea încăierării⁴⁹.

4) Aproximativ concomitent cu cearta ce avea loc la prăvălia lui Bronshtejn, în apropiere, mai concret lângă dugheana lui Petr Kozlov, trei ruși oarecare erau în dispută, nu se știe din ce motiv, cu un evreu. Kozlov a văzut că rușii au început să fugă după evreu, iar martorul Karnchukova a văzut că unul dintre ei l-a lovit pe evreu în obraz. În mulțime toți au început să se agite, cineva a strigat: „Uite-l!, Uite-l!”, și Karnchukova a văzut că din mulțime a sărit evreul Nahman Kisilevich și a fugit peste drum în cârciuma lui Sender Shkol'nik. Aici a avut loc o încăierare, care s-a încheiat odată cu venirea soldaților chemați de polițiști. Alte încăierări au avut loc în scuar, stabilindu-se că Vikuvîn a spart câteva geamuri și l-a lovit în față pe evreul Jelja Moshka Tkach⁵⁰.

5) Detaliile privind încăierarea din cârciuma lui Shkol'nik și a certurilor care au precedat această încăierare lângă dugheana lui Kozlov au fost stabilite astfel: mic-burghezul Semen Tiporenko a auzit la prăvălia lui Bronshtejn cum cineva amintea de fapta lui Gil'dner; la dugheana lui Kozlov se vorbea despre același lucru. Cineva dintre ruși a menționat că acest evreu Gil'dner trebuie capturat. Când Nahman Kisilevich, care nu a fost prezent la această discuție, s-a expus aprobator asupra faptei lui Gil'dner, Tiporenko „nu s-a putut abține”, lovindu-l pe Kisilevich în față, vrând să-l mai lovească, însă evreii l-au scos pe Kisilevich din încăpere și el a fugit. După Kisilevich au început o goană, inițial gloata s-a împărțit în două, iar când s-a auzit strigătul cuiva „iată-l a fugit în cârciumă”, aici au venit foarte mulți oameni⁵¹.

⁴⁶ РГИА, фонд 821, inventar 9, dosar nr. 125, f. 173, microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 173 v., microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

⁴⁸ Autorul documentului dă vina pe evrei pentru declanșarea conflictului, nu este clar însă de ce evreii sunt considerați vinovați dacă aceștia inițial au fost de acord cu pedepsirea lui Gil'dner.

⁴⁹ РГИА, фонд 821, inventar 9, dosar nr. 125, f. 173 v., microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 174, microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

⁵¹ *Ibidem*.

Printre persoanele care nu au luat parte la capturarea lui Kisilevich, și care au rămas la dugheana lui Kozlov, discuția despre fapta lui Gil'dner și despre Kisilevich a continuat. Printre altele, se auzeau următoarele comentarii: „Da, trebuie să le dăm, să iasă praf din ei, să-i pedepsim odată pentru totdeauna!”, fără să se poată stabili cui au aparținut. Între timp, cei ce-l urmăreau pe Kisilevich au ajuns la cârciuma lui Shkol'nik, care, la întrebarea lui Tiporenko, a negat că la el s-ar ascunde vreun evreu. Tiporenko l-a îmbrâncit pe Shkol'nik și a intrat în casa acestuia și aici sub pat l-a descoperit pe Kisilevich. El l-a scos de sub pat pe Kisilevich care striga după ajutor, l-a scos din cameră în cârciumă în băți, apoi scoțându-l afară în curte⁵².

Aici însă, cu ajutorul burghezului Afanasij Anzli, Timofeev a reușit să-l ajute pe Kisilevich și să fugă. Cel mai aprig susținător al lui Tiporenko de la cârciumă s-a dovedit a fi Dovinin: Shkol'nik a confirmat că acesta [Dovinin – nota A.R.] îl brusca și îl certa pe Kisilevich, și tot el împreună cu Tiporenko și cu cinci oameni care au intrat în cârciumă striga: „Eu înadins am venit din Elisavetograd⁵³ ca să-i bat pe jidani, și în ziare scrie să-i batem pe jidani”. În acel moment al desfășurării evenimentelor a sosit adjutantul polițistului – Rakovich –, care sub imboldul evreilor vroia să-l aresteze pe Vikuvîn, aflat în stare de ebrietate, însă rușii strigau: „Vikuvîn nu e vinovat, nu-l luați!”⁵⁴.

Mai mulți cercetători menționează faptul că unii instigatori veneau în orașe din satele aflate în apropiere pentru a declanșa pogromuri (în cazul nostru Dovinin a venit tocmai din Elisavetograd), ulterior făcând „export de pogrom” în satul sau comuna de origine. Un alt factor interesant este că se confirmă rolul presei timpului în instigare, direct sau indirect, la pogrom (spre exemplu, publicând și republicând informațiile despre urgiile care au lovit populația evreiască din imperiu, oferind un mesaj subliminal).

6) Evreii au început treptat să închidă magazinele, cârciumile și hanurile, chiar și în locurile îndepărtate de incident și agitați se grăbeau spre piața nouă strigând: răscoală (bunt), pe noi ne bat⁵⁵. În cel mai scurt timp, întregul scuar a fost ocupat de oameni: majoritatea stăteau și priveau, iar unii îl salvau pe Kisilevich⁵⁶. Concomitent, între ruși și evrei se auzeau certuri și aveau loc curajoase încăierări⁵⁷.

7) În apropiere de hanul lui Shaja Hajmov Kankanuk, nu departe de cârciuma lui Shkol'nik, un vizitiu a sărit în gloată și se bătea. Această

⁵² *Ibidem*, f. 174 v., microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

⁵³ Primul pogrom din 1881, care avea să provoace o reacție în lanț, a fost înregistrat pe 15 aprilie, în Elisavetograd, gubernia Herson. Cauza a fost o ceartă neînsemnată dintre cârciumar și un bolnav mintal, Ivanushka, din cauza spargerii de către cel din urmă a unui pahar care a costat trei copeici (John Doyle Klier, *op. cit.*, p. 26.).

⁵⁴ РГИА, fond 821, inventar 9, dosar nr. 125, f. 175, microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

⁵⁵ Potrivit lui Klier, guvernatorul Basarabiei a intervenit personal când bătaia din piața din Chișinău amenința să se transforme în ceva mai serios. Acesta a ordonat ca toate tavernele să fie închise și a întărit forțele poliției cu soldați (John Doyle Klier, *op. cit.*, p. 33.).

⁵⁶ РГИА, fond 821, inventar 9, dosar nr. 125, f. 175, microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 175 v., microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

întâmplare a adunat aici o nouă mulțime de oameni și în același timp s-a auzit: „Jidanii au sărit cu bățele, îi bat pe ai noștri!”. Martorul Konstantin Barkarevich a văzut că din curtea hanului lui Shaja au ieșit mulți oameni cu bețe în mână. Timofeev, cu toate încercările de persuasiune, nu a putut impune gloatei să se risipească. În această debandadă, oamenii se băteau și smulgeau unii de la alții bețele. De la loviturile aplicate, burghezul Shljoma Presser a căzut și a fost transportat de poliție la Spital, cu leziuni care s-au dovedit a fi ușoare. Nici Presser, nici vreun martor nu puteau spune sigur cine l-a bătut⁵⁸.

8) Rușii s-au dovedit a fi într-un număr considerabil mai mic și au început să părăsească piața, prin scuarul de ovăz, pe strada Gostinaja⁵⁹ [Гостинная], în direcția Catedralei. Timofeev a putut să observe că evreii care-i urmăreau pe ruși i-au împărțit în două grupuri: pe primul l-au fugărit pe strada Gostinaja, iar pe cel de-al doilea, pe scuarul Varului [Известковую площадь]. Evreii aveau în mână bețe, furci, greble și hârlețe, fapt confirmat printre altele și de către dvoreanul Konstantin Botjan, polițistul Bogdashjov și burghezii Osip Ivanov și fiul său Vasilij Titov, de Miroslav Ovsjannikov și alții⁶⁰.

9) Ultimii doi dintre martorii numiți mergeau pe strada Gostinaja de la lucru la pauza de prânz, în întâmpinarea lor alergând trei evrei necunoscuți, iar în urma lor, o mulțime de evrei cu strigătele „Ține-l! Ține-l!”. În acest moment, din prăvălie a sărit un evreu (burghezul Frizel' Komushnjak care se ascunde și nu a fost găsit încă), care l-a lovit pe Ovsjannikov cu toporul în cap, din care cauză Ovsjannikov s-a umplut de sânge. Ovsjannikov a fost transportat la spital, iar leziunile s-au dovedit a fi ușoare. Debandada pe strada Gostinaja a fost oprită accidental de ofițerii regimentului Minsk – Pulo, Syrov, Kuz'min și Jur'ev, care treceau în acel moment pe stradă. S-a investigat faptul că cineva a aruncat din trăsura evreului Lejb Fukmanskij două baloturi de creton, însă de lucrurile acestea nu s-a folosit nimeni și cazul dat nu a provocat pagube de nici un fel⁶¹.

10) Dezordinile, care au început la ora 11 ziua, au fost curmate în câteva ore. În afară de cazurile menționate, din declarațiile martorilor a reieșit că la încăierări au luat parte: burghezul Shmul' Tabachnik, reținut de poliție pentru că a lovit cu o prăjină un rus rămas necunoscut, Mordka Shlemovich, unul dintre cei șase evrei care loveau un rus cu picioarele⁶², după cum certifică martorii Bogashev și Botjan. Același Botjan și martorul Dubinin l-au observat pe Moshka Gersh Tabachnik, care a aluat parte la asediu și la încăierare. O acuzație similară îi este adusă și lui Shlema Deminjancev, iar burghezul Haim Averbuh și supusul austriac Shmul' Dejtlî au fost reținuți de către comandantul regimentului Minsk – Polonskij, primul când lovea cu o bucată de cherestea,

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Actuala stradă Columna.

⁶⁰ РГИА, fond 821, inventar 9, dosar nr. 125, f. 176, microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

⁶¹ Ibidem, f. 176 v., microfilm la CAHJP–HM2/19074.4.

⁶² Ibidem.

iar cel de-al doilea cu o prăjină. Un alt participant, burghezul Shenelja Berkov Zil'berberg, în timpul fugii rușilor și urmăririi lor de către evrei, îi agasa, arătându-le mana fico (duli), precum și organele sale genitale (detorodnye svoi chasti)⁶³.

Suntem aproape siguri că nu am putut stabili întru totul detaliile și subtilitățile violențelor de pe străzile Chișinăului, de aceea ele vor mai constitui subiectul unor studii ulterioare, documentate cu surse din arhiva locală, dacă acestea vor fi disponibile. Însă putem cu siguranță spune că ceea ce a fost înregistrat pe data de 20 aprilie 1881 la Chișinău nu poate să scape din vizorul istoricului, cu atât mai mult că s-a întâmplat în perioada unor evenimente tulburătoare pentru evreii întregului Imperiu Rus. Cu acest episod însă nu este curmată starea de incertitudine a populației evreiești din Basarabia, iar zvonurile circulă în continuare.

Un caz din apropierea Chișinăului, anume din ținutul Orhei, la Criuleni, continuă șirul tulburărilor. Lucrurile au decurs totalmente diferit de ceea ce s-a întâmplat la Chișinău, după cum menționează un document din 26 mai 1881. Polițistul din ținutul Orhei a prezentat o scrisoare găsită de el cu câteva zile înainte în târgul Criuleni și semnată de către revoluționarii ruși Perovskaja, Rysakov, Mihajlov, Kibal'chich, Zheljabov⁶⁴. Aceasta avea următorul conținut: *Ordinul ÎMPĂRATULUI*⁶⁵. *Vă avertizăm, jidani, să plecați din târgul Criuleni de bună voie, iar dacă nu o veți face pe data de 16 mai la ora 3 de noapte o să venim să vă batem.*

În urma investigațiilor, s-a stabilit că scrisoarea a fost redactată de către pisarul sătesc, dvoreanul Nikolaj Bartash, de 19 ani, care a recunoscut că a întocmit scrisoarea pentru a-i speria pe evrei. Unul dintre săteni, Jakov Eshan, a declarat că nici el și nici consătenii nu au asemenea gânduri și că evreii înșiși răspândesc zvonurile despre un posibil pericol, motivând aceasta prin următorul caz: Kel'man Krasnovec, un mic-burghez din Orhei le explica țăranilor adunați în fața cârciumii din târg că evreii din alte gubernii sunt bătuți pentru că l-au omorât pe *Împăratul Aleksandr Nikolaevici*⁶⁶, i-au smuls recent epoleții *Majestății Sale Împăratului Aleksandr Aleksandrovici*, iar evreii din Criuleni au o forță cu care să opună rezistență și să șteargă de pe fața pământului târgul și chiar biserica locală.

Mărturiile acestea au fost depuse de Eshan în prezența lui Krasnovec, care însă a negat veridicitatea declarațiilor în cauză. Polițistul nu a avut dubii în privința declarațiilor lui Eshan, căci cel dintâi era un gospodar bun, și a ajuns la

⁶³ *Ibidem*, f. 177, microfilm la CAHJP-HM2/19074.4.

⁶⁴ Liderii organizației revoluționare, populiste și teroriste „Voința Poporului” [Народная Воля], care au participat la organizarea actului terorist și la asasinarea țarului Alexandru al II-lea pe 1 martie 1881. Au fost condamnați la moarte și executați prin spânzurare pe 3 aprilie 1881.

⁶⁵ Este o simulare, care merită analizată aparte, un mesaj redactat în stilul unui decret imperial care permite ca evreii să fie bătuți.

⁶⁶ Ajungem și la culpabilizarea evreilor pentru moartea țarului Alexandru al II-lea, idee vehiculată în rândurile populației. Dacă criteriul unei bune gospodării ca factor de credibilitate rezistă criticii, atunci am putea crede că mărturiile lui Eshan sunt adevărate.

concluzia că Krasnovec răspândește aceste zvonuri cu scopul de a disemina panică printre locuitorii din Criuleni și astfel să protejeze evreii de potențiale ciocniri. Un alt motiv invocat de către polițistul ținutal a fost declarația nobilei [дворянки] Elena Bartash⁶⁷ că evreul Shlema Vel'nik ar fi spus că evreii din Criuleni posedă o forță considerabilă și au posibilitatea să ardă întregul târg, cu tot cu biserică, și chiar ieslele. Gubernatorul Basarabiei a ordonat ca Nikolaj Bartash să fie eliberat din funcția pe care o ocupa și să fie supus arestării timp de cinci zile, Vel'nik să fie adus în custodia judecății, iar Krasnovec să fie trimis la interogatoriu⁶⁸. Intervenția promptă și sigură a autorităților a făcut ca zvonurile despre bătăile care urmau să aibă loc să fie spulberate, iar răspândirea lor oprită. Lipsa unei asemenea promptitudini s-a văzut însă în celelalte gubernii.

În 1882, când are loc cel de-al doilea val de pogromuri, Basarabia nu rămâne în afara acestor evenimente. Din dosarul constituit la Ministerul Justiției, în regiunea Odesa, cu titlul sugestiv *Dosarul privind dezordinele antievreiești în Gubernia Basarabia*, întocmit pe data de 5 mai 1882 și închis la 21 septembrie în același an, aflăm că printr-o telegramă trimisă pe 30 aprilie de procurorul Ariskov din Leova se anunță că *pe 30 aprilie în târgul Leova, din Ținutul Ismail, au avut loc dezordini evreiești neînsemnate, curmate în aceeași zi*⁶⁹.

Pe 8 mai 1882 mai găsim o scrisoare informativă, întocmită de procurorul Judecătoriei din Chișinău, V. Brun, care descrie detaliat cele întâmplate: *Pe data de 30 aprilie anul curent, câțiva muncitori au intrat în cârciuma lui Marko Bakalijnik ce se află în târgul Leova din Ținutul Ismail, ca să servească votcă. În timp ce aceștia consumau votcă, a intrat în cârciumă soția lui Bakalijnik cu un pahar de lapte sau cafea în mână. Cineva dintre muncitorii care se aflau în cârciumă, neintenționat, a împins-o pe sus-menționata și ea a scăpat paharul jos. Atunci Marko Bakalijnik s-a apropiat de muncitorul Trofim Pisarenko și l-a lovit cu pumnul în față.*

Ulterior, lângă cârciumă s-au adunat evrei care au început să-l lovească pe Pisarenko și camarazii săi. În urma strigătelor acestora, lângă cârciumă a început să se adune lumea, unii din mulțime i-au luat apărarea lui Pisarenko și camarazilor săi, dar aceștia au fost bătuți de evrei, care s-au strâns în jurul cârciumii în număr de până la 15 persoane. Această dezordine și bătaia au fost curmate de Merencev, candidatul la funcția de polițist, sosit la locul desfășurării evenimentelor. Investigația a stabilit că participanții și instigatorii principali ai dezordinii au fost Marko Bakalijnik, Duvid și Shmul' Kasap precum și Ariel' Haskelevich, împotriva cărora poliția a intentat un dosar de urmărire penală. În urma cazului menționat mai sus, dezordinile în târgul Leova nu s-au mai repetat, iar la momentul actual populația locală este calmă⁷⁰.

⁶⁷ Probabil că aceasta a fost mama pisarului Nikolaj Bartash, însă conflictul de interese nu este luat în calcul de către polițist.

⁶⁸ РГИА, fond 821, inventar 9, dosar nr. 180, f. 169 r.-v., 170, microfilm la CAHJP-HM2/9074.2.

⁶⁹ РГИА, fond 1405, inventar 534, dosar nr. 1244, f. 3, microfilm la CAHJP-HM2/9316. 8.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 5 r.-v. și 6, microfilm la CAHJP-HM2/9316.8.

O a doua scrisoare din 17 iunie se referă la situația din Sulița Nouă: *Pe 6 iunie, la ora trei după amiază, burghezii Radion Zadachin, Konstantin Sokolov și Petr Sapozhnikov din Sulița Nouă (Novoselița), aflându-se în târgul Edineț pe motiv de serviciu, au intrat în cârciuma evreului Naftul Fishman. Când au vrut să plătească pentru votca pe care au consumat-o, Fishman le-a cerut cu 40 de copeici mai mult⁷¹. Din această cauză între ei s-a iscat o bătaie, care a atras mulți oameni și în scurt timp s-a extins în curte, unde a continuat timp de două ore⁷². Ordinea a fost restabilită de către adjutantul polițistului, Morgulis, sosit la locul încăierării. Vinovații au fost supuși răspunderii penale⁷³.*

Cea de-a treia scrisoare, datată cu 30 iunie, menționa că *pe 21 iunie, anul curent, aflându-se în calitate de argați, în colonia evreiască Dumbrăveni din Ținutul Soroca, locuitorii Guberniei Movilău, Ținutului Gomel, militarul în rezervă Ivan Bobrov și burghezul Feodor Gerasimov⁷⁴, fiind într-o stare avansată de ebrietate, au început să aibă ieșiri violente [буйствовать] pe stradă și să se ia la bătaie cu evreii, spunând că le-au permis Miniștrii⁷⁵ să-i bată pe evrei. Subofițerul Dubin din circumscripția Ocolina, care întâmplător se afla la Dumbrăveni, a oprit ieșirile violente, iar pe Bobrov și Gerasimov i-a predat polițistului⁷⁶.*

⁷¹ Din documentele referitoare la interogarea martorilor, aflăm că Sokolov a declarat că atunci când el și camarazii săi au mai cerut votcă, li s-a turnat, însă când s-a aflat că nu au bani, evreii au început să-i bată. Fishman și fiul său au declarat că cearta și încăierarea a început din cauză că (Fishman tatăl) a refuzat să mai toarne votcă lui Sokolov și Sapozhnikov și pentru aceasta a fost bătut de ei. Vinovați de provocarea încăierării au fost găsiți Naftul Fishman și fiul său, precum și Duvid Husid, condamnați la două săptămâni de detenție în Briceni, iar Radion Zadachin, Akim Shesternev, Filat Shesternev, Konstantin Sokolov și Petr Sapozhnikov au fost condamnați la cinci zile de detenție fiecare (*ibidem*, f. 11 r.-11 v., 12 r.-v., microfilm la CAHJP–HM2/9316.8).

⁷² O încăierare de două ore trebuia să se soldeze fie cu traumatisme fizice, fie cu pierderi materiale, fie cu ambele consecințe. Din păcate, dosarul nu furnizează asemenea informații.

⁷³ РГИА, fond 1405, inventar 534, dosar nr. 1244, f. 8, microfilm la CAHJP–HM2/9316.8.

⁷⁴ Comportamentul lui Bobrov și Gerasimov a fost explicat de către cei doi prin faptul că, la achitarea plății pentru gazda unde au stat, stăpâna a insistat să se achite cu 50 de copeici peste suma stabilită, iar când ei au început să-și exprime nemulțumirea, atunci ea (stăpâna) Perlea, soția lui Luzer, cu fiica și fiul său, Idlea și Herșco, au sărit asupra lui Gerasimov, i-au rupt cămașa și bruscându-l afară au început să-l bată. Bobrov i-a sărit în ajutor camaradului său, timp în care a apărut și subofițerul care a ordonat ca cei doi să fie arestați. Starostele coloniei Dumbrăveni a adus la cunoștința judecătorului că deși familia Rip are cu adevărat un fiu Herșco, acesta s-a mutat demult din colonie, la care Bobrov și Gerasimov au spus că erau foarte beți. Perlea, Luzer și Idlea Rip nu și-au recunoscut vinovăția, declarând că nu l-au maltratată pe Gerasimov. Martorii însă au confirmat comportamentul agresiv al celor doi și faptul că cei doi răspândeau zvonul că e permis ca evreii să fie bătuți. Judecătorul a hotărât arestarea lui Gerasimov pentru nouă zile, iar a lui Bobrov pentru opt zile, membrii familiei Rip fiind achitați (*ibidem*, f. 14 r.-v., 15 r.-v., microfilm la CAHJP–HM2/9316.8.).

⁷⁵ Această afirmație este o variație a unui mit răspândit, că există un *ukaz* al împăratului care permite ca evreii să fie bătuți și jefuiți.

⁷⁶ РГИА, fond 1405, inventar 534, dosar nr. 1244, f. 10, microfilm la CAHJP–HM2/9316.8.

Ultima scrisoare tot din această categorie, din 16 septembrie, descrie un alt caz documentat de același procuror, în satul Hârtopul-Mic⁷⁷, care a afectat membrii familiei burgezilor Grinberg (frații Duvid, Zelman, Aron, Maia) și starostele din sat (Luchian Cioran). Conflictul a început de la faptul că frații Grinberg au adus o vacă în sat și au vrut s-o taie în aceeași seară, starostele Cioran presimțind că animalul a fost furat le-a cerut să aștepte cu tăierea până dimineața, frații au refuzat și, în timpul certurilor, cineva din frați l-a lovit pe staroste în cap, cel din urmă a ieșit răcnind în curte. La strigătele acestuia a apărut maistrul [десяткий] Caraiman și alți câțiva săteni, care, aflând că starostele a fost agresat, au început să-i bată pe frații Grinberg. S-a iscat o încăierare⁷⁸, în urma căreia fraților Grinberg și unui țăran le-au fost provocate mai multe leziuni corporale. A doua zi, după examinarea de către medicul sătesc, s-a constatat că leziunile nu au fost grave⁷⁹. Asupra cazului s-a deschis o anchetă în privința încălcării ordinii publice de către participanții la bătaie.

În urma analizei de mai sus, ajungem la concluzia că evenimentele din Basarabia se înscriu în cursul general al stării de spirit existente față de „chestiunea evreiască” la acel moment în întregul Imperiu. Mai concret:

1) Documentele pe care le-am avut la dispoziție^{**} au un caracter subiectiv și nu pot servi drept bază pentru concluzii exhaustive, dar concluziile tranzitorii le considerăm a fi destul de pertinente;

2) Evenimentele din Basarabia din anii 1881-1882 se înscriu în șirul persecuțiilor pe care le-au suferit evreii în cursul valurilor de pogromuri din Imperiul Rus;

3) Dacă autoritățile locale/guberniale nu ar fi intervenit la timp, violențele ar fi putut degenera în pogromuri;

4) Nu putem vorbi de caracterul exogen sau endogen al violențelor (anti)evreiești, căci în toate conflictele descrise sunt parțial prezenți ambii factori;

5) Violențele ce au avut loc la Chișinău, Criuleni, Leova, Edineț, Hârtopul-Mic, între anii 1881 și 1882, demonstrează că și în Basarabia au avut loc manifestări cu caracter antievreiesc, cu toate că mărimea acestora nu a fost comparabilă cu evenimente de acest gen din alte Gubernii rusești;

⁷⁷ În acest caz procurorul Brun vorbește despre dezordini antievreiești.

⁷⁸ Participanți activi la bătaie, după cum au arătat martorii, au fost: țăranul Macar Plămădeală, Constantin Dano, Vasile și Petru Grosu, Nicolae Carp și Mihail Popesco. Funcționari ai poliției din Hârtop – Simion Cioran, Luchian Cioran, Caraiman, în loc să oprească încăierarea, au participat activ, ofensându-i prin acțiuni și numindu-i pe frații Grinberg hoți (РГИА, fond 1405, inventar 534, dosar nr. 1244, f. 15 r.-v., microfilm la CAHJP-HM2/9316.8).

⁷⁹ *Ibidem*, f. 16, microfilm la CAHJP-HM2/9316.8.

^{**} Autorul aduce sincere mulțumiri colaboratorilor din Arhiva Centrală din Ierusalim, în special lui Benjamin Lukin și Iosif Ghelston, pentru ajutorul acordat în selectarea și copierea documentelor de arhivă, conducătorului științific Ion Gumenăi și decanului Facultății de Istorie și Filozofie a Universității de Stat din Moldova, Igor Șarov, care l-au încurajat să continue explorările în domeniul istoriei evreilor din Basarabia. De asemenea, autorul mulțumește cercetătorilor științifici Diana Dumitru, Svetlana Suveică și Adrian Cioflâncă, care i-au pus la dispoziție mai multe articole și cărți, fără de care acest studiu nu ar fi fost posibil.

6) În istoriografia occidentală și în cea rusă găsim referiri tangențiale doar la cazul din Chișinău, celelalte evenimente sunt lăsate în afara vizorului cercetătorilor străini;

7) În istoriografia actuală din Republica Moldova nu există referiri la problematica dată, acest studiu fiind destinat „deschiderii” subiectului pentru sfera academică și neacademică.

Anti-Jewish Violence's in Bessarabia in 1881-1882

(Abstract)

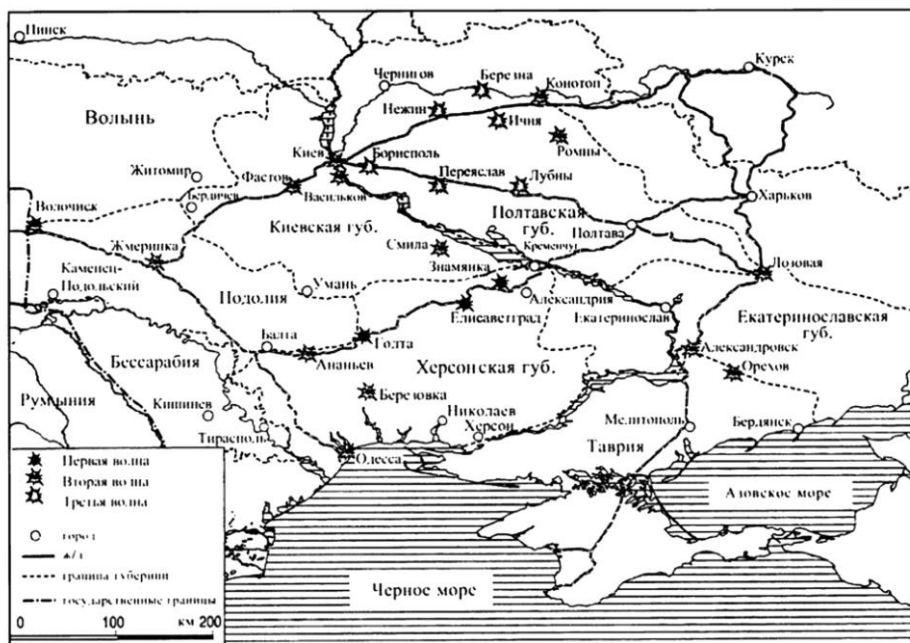
Keywords: pogroms, Russian Empire, Anti-Jewish violence, Bessarabia, Chișinău.

The situation of the Jewish population in the Russian Empire in the 19th century was very uncertain. A big wave of pogroms took place in South-Western regions of the Empire in 1881, scientist have found documents that show 300 pogroms occurred in the period of one year. After the pogroms a number of 2 million of Jewish inhabitants emigrated from all over the Russian Empire and settled in United States, France, Brazil, Argentina and Great Britain.

The author elaborates on the historiography of the subject, the existing terminology in studies about anti-Jewish pogroms, the role of central and local authorities in these events, particular cases and general one of instigators and their victims. The main purpose of the article is to determine the “price” of described events in Bessarabia, the forms and structure of the anti-Jewish violence's. The cases of Chișinău, Criuleni (Orhei) in 1881 and Leova, Edineț, Dumbrăveni, Hârtopul-Mic in 1882 do not demonstrate massive pogrom movements, but underline the existing peril of their apparition.

In 1881, Bessarabia had a population of 1,365,307, the Jewish inhabitants were 151,971. The author questions if the events from Bessarabia in the mentioned period weren't as unimportant as western and Russian scientists presented them? The question is raised upon a careful study of unpublished documents from the Central Archive in Jerusalem. This investigation represents an invitation for a start of an academic discussion on this particular question and a completion of the historiography of the Republic of Moldova, in order to propose an alternative perspective on events that were forgotten and unknown in Bessarabia's history.

Апехе

Погромы (весна 1881 г.)

Fig. 1. Harta pogromurilor din anul 1881
(Sursa: Исраэль Бартаљ, *От общины к нации:*
Евреи восточной Европы в 1772-1881, ed. cit., p. 220)

Fig. 2. Gravură: Pogromul din Odesa
(Sursa: *Jewish pogroms*, <http://jessieshope.org/jewish-pogroms/>,
accesat la 12 februarie 2013)

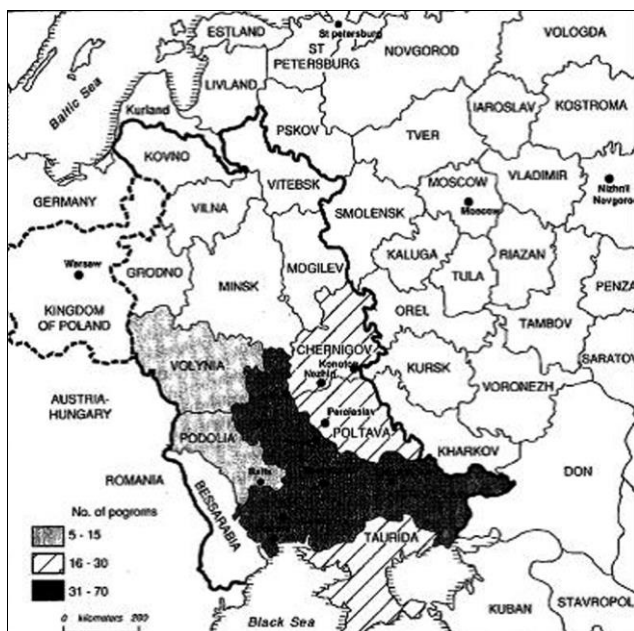

Fig. 3. Pogromurile din anii 1881-1884
(Sursa: John Doyle Klier, *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881-1882*,
Cambridge University Press, 2011, p. 49)

Redemptive Family Narratives: Olga Lengyel and the Textuality of the Holocaust*

Marius TURDA**

In Memoriam Elie Wiesel

“Looking back, I, too, want to forget. I, too, yearn for sunshine and peace and happiness.”¹ Thus wrote the Holocaust survivor, Olga Lengyel, in the concluding chapter of her memoir, *Five Chimneys*, about her experience in Nazi concentration camps. Lengyel’s desire for closure is very much intertwined with another notion, also expressed in her memoirs, that of the survivors’ ethical responsibility for future generations and of their yearning to speak on behalf of those “many fellows internees at Auschwitz who perished so horribly”. To be subjected to such terrible brutality and violence is one thing; another is to live with the memory of that experience, as Olga Lengyel reminded us when interviewed by Nancy Fischer in New York in August 1998².

Memories are not only about remembering past events; they are also about guiding us in future actions. As Olga Lengyel makes clear in her memoir she had wanted to share her story for posterity with the utmost hope that the Nazi crimes would “never be permitted to happen again”³. This is one of the main goals of Holocaust memoirs, and one that endows these first-accounts with a sense of both emergency and warning. As Elie Wiesel noted in the preface to the new English translation of his classic *Night*, “The witness has forced

* Research for this article was supported by a Wellcome Trust’s Programme Grant (Ref. 0906580/Z/11/A) entitled ‘Disputed Bodies: Subjects’ Narratives of Medical Research in Europe, ca. 1940-2001’. I also want to thank Lisa Pine for her comments and suggestions.

** PhD, Reader in Eastern and Central European Biomedicine, Oxford Brookes University; e-mail: mturda@brookes.ac.uk.

¹ Olga Lengyel, *Five Chimneys: A Woman’s Survivor’s Story of Auschwitz*, Chicago, Academy Chicago Publishers, 1995, p. 225 (first edition 1947).

² USC Shoah Foundation Institute, The institute for Visual History and Education, *Testimony of Olga Lengyel*, part 1, available at: <https://www.youtube.com/watch?v=ufxLw-xSEMM>; part 2 available at: https://www.youtube.com/watch?v=Zq1Uh_BiMso (last accessed 6 May 2016). In this article I used mostly part 1, hereafter cited as *Testimony of Olga Lengyel* 1.

³ Olga Lengyel, *op. cit.*, p. 225.

himself to testify. For the youth of tomorrow, for the children who will be born tomorrow. He does not want his past to become their future”⁴.

There is another caveat to Olga Lengyel’s story though. She also survived with the “guilt”, caused by a perpetual gnawing at her conscience, that her actions, both in her hometown of Cluj/Kolozsvár and upon arrival in Auschwitz, may have caused the death of her parents and children. The opening lines of her memoir certainly are most startling: “Mea culpa, my fault, mea maxima culpa! I cannot acquit myself of the charge that I am, in part, responsible for the destruction of my own parents and of my two young sons”⁵. Their destiny was not, however, in Olga’s hands, but this certainly did not diminish her sense of guilt, which stayed with her until the end of her life. She was faced, in Lawrence L. Langer’s inspired description, with “choiceless choice”, namely the paradoxical situation in which “critical decisions did not reflect options between life and death, but between one form of ‘abnormal’ response and another, both imposed by a situation that was in no way of the victim’s own choosing”⁶. As a mother, wife and daughter, Olga knew that her multiple responsibility demanded radical decisiveness. And she acted accordingly.

*

Narrating the experience of the Holocaust has always been problematic. Survivors of the Holocaust and historians alike speak of this terrible event in modern European history as unique, not only in terms of human suffering and the scale of the genocide of the Jews, the Roma (Gypsies) and others, but equally in terms of human endurance, heroism and ability to survive in the most horrific circumstances⁷. Yet with the passing of time, memories tend to fade and even disappear altogether. The need to remember and not to forget what had happened in those Nazi camps has never been so important now that there are only a few Holocaust survivors still alive.

⁴ Elie Wiesel, *Night*, New York, Hill and Wang, 2006, xv (first published 1958).

⁵ Olga Lengyel, *op. cit.*, p. 11.

⁶ Lawrence L. Langer, *The Dilemma of Choice in the Deathcamps*, in John K. Roth and Michael Berenbaum (eds.), *Holocaust: Religious and Philosophical Implications*, New York, Paragon House, 1989, p. 224. For a discussion of Langer’s insistence on the experience of the victim see Dominick LaCapra, *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 1996, esp. the chapter *The Return of the Historically Repressed*, p. 169-204.

⁷ The bibliography on the Holocaust is now incredibly diverse. To summarise it here would be impossible. For a guide to recent developments in historiography see the excellent Dan Stone, *Histories of the Holocaust*, Oxford, Oxford University Press, 2010. With respect to the topics discussed in this article see Susanne C. Knitter, *The Historical Uncanny: Disability, Ethnicity, and the Politics of Holocaust Memory*, New York, Fordham University Press, 2015; Noah Shenker, *Reframing Holocaust Testimony*, Bloomington, IN, Indiana University Press, 2015; Joyce Marie Mushaben, *Memory and the Holocaust: Processing the Past through a Gendered Lens*, in “History of the Human Sciences”, nr. 2-3, vol. 17, 2004, p. 147-185; Donald L. Niewyk (ed.), *Fresh Wounds: Early Narratives of Holocaust Survival*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1998; Myrna Goldenberg, *Lessons learned from Gentle Heroism: Women’s Holocaust Narratives*, in *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, vol. 548, 1996, p. 78-93.

Historians, particularly cultural and intellectual historians, whilst probing deeper and deeper into the Holocaust's sources, are keen to highlight the limits of its interpretation⁸. To be sure, to attempt to understand the Holocaust requires not only to recognize its historical significance but also to grasp its own specific narratives, brought forward by the victims⁹. Accordingly, the Holocaust is articulated at the same time historically, within its specific temporal context (1940-1945), and textually, by memoirs and accounts written by Holocaust survivors. Naturally, the textuality of the Holocaust refers to the texts about the event itself but equally important (and this is the aspect I highlight here) it allows us to bring out the signification of the human experiences narrated in those texts. It is through the narrative that the narrator conveys the meanings of a particular incident. As Hayden White remarked, "narrative might well be considered a solution to a problem of general human concern, namely, the problem of how to translate knowing into telling, the problem of fashioning human experience into a form assimilable to structures of meaning that are generally human rather than culture-specific"¹⁰.

There is no other event like it in modern history whose meaning is perpetually reaffirmed and re-articulated through each new reading of these stories and narratives of suffering, pain and survival. To paraphrase Paul Ricoeur, to read again and again is to understand better¹¹, and Holocaust narratives, such as memoirs, made available immediately after the liberation of the Nazi concentration camps, consistently draw attention to this expectation¹². To be sure, there is still, among Holocaust scholars, a debate whether memoirs can be considered "proper" historical documents or not, and over the difficulty in establishing the historical veracity of some of the events described in these memoirs¹³. I am, however, interested less in establishing the "historical truth" of certain events that may or may have not occurred in the concentration camp,

⁸ See, for example, Christopher R. Browning, *Collected Memories: Holocaust History and Postwar Testimony*, Madison, MI, The University of Wisconsin Press, 2003; Zoë Waxman, *Writing the Holocaust: Identity, Testimony, Representation*, Oxford, Oxford University Press, 2006, and Alon Confino, *Foundational Pasts: The Holocaust as Historical Understanding*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

⁹ This argument resembles closely the one put forward by Noah Benninga and Katrin Stoll (eds.), *Personal Engagement and the Study of the Holocaust*, Elstree, Herts, Vallentine Mitchell, 2015.

¹⁰ Hayden White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1990, p. 1.

¹¹ Paul Ricoeur argued for a hermeneutic model of textual understanding summarised by his motto: "To explain more is to understand better". In his *Time and Narrative*, vol. 2, trans. Kathleen McLaughlin and David Pellauer, Chicago, University of Chicago Press, 1985, p. 32.

¹² See Dan Stone, *The Liberation of the Camps: the End of the Holocaust and its Aftermath*, New Haven, CT, Yale University Press, 2015.

¹³ Yehudi Lindeman (ed.), *Shards of Memory: Narratives of Holocaust Survival*, Westport, Conn., Praeger, 2007, and Henry Greenspan, *On Listening to Holocaust Survivors: Beyond Testimony*, 2nd ed. revised and expanded, New York, Paragon House, 2010.

and more in discussing some of moral and philosophical problems one can bring forth from Holocaust memoirs such as Olga Lengyel's *Five Chimneys*¹⁴.

*

To write about the Holocaust is to confer it importance and to draw attention to its multiple meanings. Some of those freed by British, American and Russian soldiers in 1945 wanted to let the world know of their and others' pain and loss, and of the sheer brutality of a political regime determined to bring about the extermination of those deemed "inferior". They also wanted to preserve in perpetuity the memory of the dearly loved and lost in Nazi concentration camps.

Some of these accounts, including Primo Levi's *If this is Man* (first published in Italian in 1947) and Elie Wiesel's *The Night* (first published in Yiddish in 1956 and then in French in 1958) achieved cult status, and they are well-known both inside and outside academic circles. Other Holocaust memoirs have been adapted for film and theatre, having inspired novelists and directors, their dramatic quality greatly enhanced by the renewed contact with wider audiences. Perhaps no such film is better known than *Sophie's Choice* (1982) with Meryl Streep as Sophie, a role for which she received an Academy Award. *Sophie's Choice* is based on William Styron's award-winning eponymous novel, published in 1979,¹⁵ which, in turn, was inspired by Olga Lengyel's *Five Chimneys: A Woman Survivor's True Story of Auschwitz*¹⁶. Perhaps not surprisingly, *Sophie's Choice* was also made into an opera the British composer Nicholas Maw and premièred at the Covent Garden in London in 2002¹⁷.

Olga Lengyel's book was first written in Hungarian, but published in French in 1946 under the title *Souvenirs de l'au-delà* (*Memoirs from the Beyond*)¹⁸. In 1947 it became available in English, under the title *Five Chimneys: The Story of Auschwitz*¹⁹, and it has since been translated into a number of languages, including Spanish, Romanian and Dutch²⁰. The attention

¹⁴ The scholarship on the moral and philosophical debates is, of course, well established within the literature of Holocaust and genocide studies. See, for example, Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz*, trans. Daniel Heller-Roazen, New York, Zone Books, 1999.

¹⁵ William Styron, *Sophie's Choice*, New York, Random House, 1979.

¹⁶ As he put it: "The book was one of the first narratives of its kind published in postwar America: it had affected me in powerful, unsettling ways that had lingered over the years." In William Styron, *A Wheel of Evil Come Full Circle: The Making of 'Sophie's Choice'*, in "The Sewanee Review", vol. 105, nr. 3, Summer 1997, p. 396.

¹⁷ Tim Ashley, *Sophie's Choice*, in "The Guardian", 9 December 2002, available at <https://www.theguardian.com/music/2002/dec/09/classicalmusicandopera.artsfeatures2> (last accessed 25 April 2016).

¹⁸ Olga Lengyel, *Souvenirs de l'au-dela*, trad. hongroise adaptée par Ladislav Gara, Paris, Bateau Ivre, 1946. See also O. Routis, *Souvenirs de l'au-delà*, in "Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale", nr. 15/16, 1954, p. 160.

¹⁹ Olga Lengyel, *Five Chimneys: The Story of Auschwitz*, Chicago, Ziff-Davis, 1947.

²⁰ The Romanian translation (from Spanish), for example, was published in 1986 under the title *Cuptoarele lui Hitler*, Cluj-Napoca, Editura Dacia.

of the scholarly community towards the book has been somehow uneven, however²¹. An in-depth discussion of the book is lacking, which may explain why *Five Chimneys* does not figure prominently in the Holocaust scholarship²². A notable exception is Petra M. Schweitzer, who devoted an entire chapter to Olga Lengyel in her book, *Gendered Testimonies of the Holocaust*²³.

In this article, I attempt to add to Schweitzer's brilliant analysis by focusing on certain aspects described by Olga Lengyel in her memoir and the 1998 interview, aspects which I think could offer some hitherto unexplored possibilities to investigate the textuality of the Holocaust. Here I draw inspiration from the philosopher Jorge J. E. Gracia who offered an epistemologically grounded theory of textuality that accounts for our "ordinary experiences of texts without doing violence to the idiosyncrasies of particular species of texts"²⁴. In other words, I want to highlight certain idiosyncrasies in Olga Lengyel's narratives (both written and oral) in relation not just to historical record but, especially, to the paradoxical "choiceless choice", formulated by Lawrence L. Langer.

Accordingly, I treat Olga Lengyel's memoir not as a self-contained text with a single meaning, but as a set of interlocked narratives expressing a particular commitment to ethical principles and moral convictions. I am, therefore, not only engaged in the continuous interpretation of the Holocaust as a historical event, but I am also endeavouring to make a contribution to the debate on the ethical framework needed to explain one's responsibility for life and death decisions in the concentration camps²⁵. There is, I argue here, a pressing need (conceptual as well as moral) to explore the heroic situation in which one's external powerlessness is turned into an affirmation of the energy

²¹ Selections from her book appeared in various anthologies such as Carol Ritter and John K. Roth (eds.), *Different Voices: Women and the Holocaust*, New York, Paragon House, 1993, and Tamara L. Roleff (ed.), *The Holocaust: Death Camps*, San Diego, CA, Greenhaven Press, 2002.

²² Brief discussions can be found in Myrna Goldenberg, *Olga Lengyel*, in S. Lillian Kremer (ed.), *Holocaust Literature: An Encyclopedia of Writers and Their Work*, vol. 1, New York and London, Routledge, 2003, p. 738-741, and Louise O. Vasvári, *Emigrée Central European Jewish Women's Holocaust Life Writing*, in Louise O. Vasvári and Steven Tötösy de Zepetnek (eds.), *Comparative Central European Holocaust Studies*, West Lafayette, Purdue University Press, 2009, p. 173-200.

²³ See Petra M. Schweitzer, *Embodied Existence of Mothers: Gisella Perl and Olga Lengyel*, in Petra M. Schweitzer, *Gendered Testimonies of the Holocaust. Writing Life*, Lanham, MD, Rowman & Littlefield, 2016, p. 69-84.

²⁴ See his *A Theory of Textuality: The Logic and Epistemology*, New York, State University of New York Press, 1995, p. XVI.

²⁵ See Marius Turda, *The Ambiguous Victim: Miklós Nyiszli's Narrative of Medical Experimentation in Auschwitz-Birkenau*, in "Historein", vol. 14, nr. 1, 2014, p. 43-58, and Erin McGlothlin, 'The Doctor is Different': Ambivalent Ethics, Cinematic Heroics and the Figure of the Jewish Doctor in Tim Blake Nelson's *Grey Zone*, in Gerd Bayer and Oleksandr Kobrynsky (eds.), *Holocaust Cinema in the Twenty-First Century: Images, Memory, and the Ethics of Representation*, New York, Columbia University Press, 2015, p. 183-202.

and flow of life. I interpret the heroic, as an essential component of a broader narrative about survival that was particularly effective in providing Lengyel with an ontological strategy to overcome her dreadful experiences of Auschwitz-Birkenau. Yet, I am not attempting to describe her as a “Holocaust heroine”, by forcing her to fit androcentric notions of the heroic²⁶. And it was certainly not Olga Lengyel’s intention to describe her actions in Auschwitz-Birkenau in heroic terms, although no one who has read her memoir would fail to be impressed by her heroism.

*

Olga Lengyel was born in 1908 in Kolozsvár, at the time in the Austro-Hungarian Monarchy²⁷. She was the daughter of Ferdinánd Bernát (b. 1880)²⁸ and Ileana (Ida) Légmán²⁹. The citizenship document preserved in the Romanian National Archives in Cluj also mentions that Bernát was Jewish³⁰. This biographical detail may seem perhaps unnecessary here, but doubt has been cast over Olga Lengyel’s Jewish origin. To be sure, she was always reluctant to openly declare herself Jewish. In her interview with Nancy Fischer, for instance, Olga did not mention any practices associated with a traditional Jewish life, whilst growing up in Kolozsvár. Tellingly, in fact, she mentioned that she went to the “Mariánum School,” which was a Roman Catholic School for Girls.

Moreover, when Fischer inquired whether she had “a religious upbringing”, Olga acknowledged that her family was “very, very liberal” and that “religion did not matter too much”. And when Fischer asked her directly “How did you know that you were Jewish?”, Olga’s answer was rather vague: “It was not even a question what religion we were”, admitting that her family was mixed: there was even a Muslim, on her mother side. She was keen to emphasise, however, that hers was a “very strong, elite, intellectual Jewish community”³¹.

²⁶ Such as the one described by M. Gregory Kendrick, *The Heroic Ideal: Western Archetypes from the Greeks to the Present*, Jefferson, NC, McFarland, 2010.

²⁷ In her 1998 interview Olga Lengyel gives 1918 as her date of birth, confirming that she was 80 years old at the time. See USC Shoah Foundation Institute testimony of Olga Lengyel, part. 1, available at: <https://www.youtube.com/watch?v=ufxLw-xSEMM> (last accessed 6 May 2016). However, the document from the National Archives in Cluj registering her Romanian citizenship indicates clearly 1908 as her date of birth. See AN Cluj, Colecția Registre de cetățenie, 1918-1952, dosar nr. 44. The same year, 1908, is given on the biographical section of the Memorial Library, the foundation she established in New York in 1962 (<http://www.thememoriallibrary.org/about/olga-lengyel/>).

²⁸ Bernát is the Hungarian form of Bernard. In the above-mentioned interview Olga Lengyel used both names as family names.

²⁹ The name given by Olga Lengyel in the above mentioned interview was that of Idus (which is a diminutive of Ida) Légmán László.

³⁰ AN Cluj, Colecția Registre de cetățenie, 1918-1952, dosar nr. 44.

³¹ USC Shoah Foundation Institute testimony of Olga Lengyel, part. 1, available at: <https://www.youtube.com/watch?v=ufxLw-xSEMM> (last accessed 6 May 2016).

What we know about that period confirms Olga's description of her Jewish family as completely integrated and assimilated in the predominant Hungarian environment of the Transylvanian capital. Her family was not an exception. The Jews of Kolozsvár were fully assimilated into the Hungarian culture and language. During the interwar period, the Jewish-Hungarian community of Cluj (the city took on the Romanian name after 1918) remained significant, amounting to ca. 13% of the total population³². It continued to be, as Olga's reminisced, strategically placed within the city's economic and cultural networks³³. Nevertheless, considering the events of 1919 in Hungary and the White Terror that followed³⁴, as well as the growing presence of Romanian anti-Semitism during the 1920s, it is very likely that many Hungarian Jews in Cluj may have downplayed their religiousness, at least in public. As Olga herself admitted: "It was not even convenient to talk about religion" and that "officially" her family did not belong to a synagogue and they did not observe Jewish holidays³⁵.

Olga first studied literature and geography at 'King Ferdinand I' University in Cluj. She became interested in medicine, after she married Dr Miklós (Nicolae) Lengyel (1896-1944), a Jewish physician, in 1924. Lengyel, who completed his medical degree in 1921 in Cluj³⁶, worked together with the professor of internal medicine Aladár Elfer (1877-1944), who was also Olga's godfather (and who, in fact, was not Jewish!). It was Elfer who arranged for Lengyel to help look after Olga's father, when he fell ill³⁷. It was under these circumstances that Olga and Miklós became romantically involved, and eventually married each other.

During the 1930s, Dr Lengyel worked as chief-physician at a private sanatorium in Cluj owned by Mátyás Mátyás (1888-1956)³⁸, as well as an assistant in the Clinic for Dermato-Venereal Diseases headed by Dr Coriolan Tătaru (1889-1957)³⁹. Apart from his clinical duties, Dr Lengyel was a member of the Romanian Society of Dermatology, published extensively in medical journals in Cluj, and was well respected in the medical community in Cluj. Dr

³² In 1918, Transylvania, and its main city Kolozsvár/Cluj, became part of Greater Romania.

³³ See Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars*, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1987, chapter 3.

³⁴ The White Terror was the response to the Communist revolution of 1919 led by a Hungarian Jew, Béla Kun.

³⁵ USC Shoah Foundation Institute testimony of Olga Lengyel, part. 1, available at: <https://www.youtube.com/watch?v=ufxLw-xSEMM> (last accessed 6 may 2016).

³⁶ See Viktor Karady and Lucian Nastasă, *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872-1918)*, Budapest/Cluj, Ethnocultural Diversity Resource Center, 2004, p. 263.

³⁷ In her interview Olga mentioned that Dr Lengyel was also one of the physicians of the Mariánum School.

³⁸ After 1945, Mátyás Mátyás became head of Surgery Department at the Medical Faculty in Târgu-Mureş/Marosvásárhely.

³⁹ Between 1931-932 Coriolan Tătaru was also the Mayor of Cluj.

Lengyel opened his own clinic, known first as the Dr Lengyel Hospital⁴⁰, and later as Dr Lengyel Szanatórium, devoted to obstetrics and gynaecology⁴¹. Olga, who “really and deeply”⁴² loved her husband, and wanted to spend more time with him, undertook medical training to become her husband’s surgical assistant⁴³. By the late 1930s, the Lengyels had a successful medical practice and were well respected in the city. “No one,” Olga thought, “could be happier than we were”⁴⁴.

Two children, Tamás and Dávid, made this idyllic life seem perfect.⁴⁵ The latter was an orphan Jewish boy who lost both his parents: his father was in the labour service (munkaszolgálat), and was blown up by a mine, whilst his mother died in the hospital as a result of unsuccessful medical intervention⁴⁶. Olga described him as “dark and rather Oriental looking, and not so bright, as he did not have the background”. Moreover, the boy “could not read nor write,” and was “a little wild”; in fact, Dávid “stole from patients” and for a while used to hide food⁴⁷, no doubt due to the deprivation prior to his embracing by the Lengyel family. But soon the two boys became very close and Olga lovingly referred to both of them as “my sons”.

*

Dávid’s story illustrates perfectly the gradual collapse of the Jewish community in Kolozsvár after 1940, when that city became again part of Hungary. The reunification with Hungary brought about not only the vindication of Hungarian demands for Transylvania but also the implementation of the Jewish Laws, introduced in Hungary since 1938, which excluded the Jews from university and from practicing various professions as well from owning certain property⁴⁸. Moreover, and as it happened with Dávid’s

⁴⁰ In her book Olga mentioned 1937 as the date they built the hospital although a hospital with the same name seems to have existed in Cluj already in 1933. See F. Orosz (ed.), *Cluj-Kolozsvári kalauz*, Cluj-Kolozsvár, Az EKE kiadása, 1933, p. 86.

⁴¹ Olga Lengyel, *op. cit.*, 12 and *Testimony of Olga Lengyel* 1. The ‘Lengyel Sanatorium’ survived the war. Between 1946-1949, unsuccessful attempts were made by the American Jewish Joint Distribution Committee to establish a medical center for Jewish patients with tuberculosis in the Lengyel Sanatorium. In 1948 Olga Lengyel had tried to sell the property to the Public Health Department, which had requisitioned it, most probably in 1946. It was too late, however, as all private properties were nationalized in Romania in 1948. See Letter from AJDC Bucharest to Mr. Herbert Katzki, Re: Lengyel Sanatorium, Cluj, JDC Archives, Geneva, Folder Romania: Medical 1946-1949, Ref. G 45-54/4 /70 /15/RO.392.

⁴² *Testimony of Olga Lengyel* 1.

⁴³ Olga Lengyel, *op. cit.*, p. 12.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ In her book Olga does not mention that Dávid was adopted.

⁴⁶ *Testimony of Olga Lengyel* 1.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ See Holly Case, *Navigating Identities: The Jews of Kolozsvár (Cluj) and the Hungarian Administration 1940-1944*, in Wolfgang Mueller and Michael Portmann (eds.), *Osteuropa vom Weltkrieg zur Ende*, Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, p. 39-53.

biological father, many Jews were drafted into labour battalions on the front. It is estimated that between 50,000 and 70,000 of them (from all over Hungary) died in these circumstances⁴⁹.

Olga and her family seemed to have been able to continue with their lives undisturbed by the Hungarian anti-Semitic policies. "The first years of the war," she noted, "had been relatively calm for us" and "the [Hungarian] authorities in Cluj left [her husband] in peace"⁵⁰. Importantly, Dr Lengyel was able to continue with his medical practice and run his hospital, reflecting, perhaps, a more tolerant attitude towards Jewish physicians in the city. The Jewish General Hospital (Zsidó Közkórház), for instance, was allowed to stay open after the incorporation of northern Transylvania into Hungary in 1940.

The condition of Jews in Germany and German-occupied Europe, however, was rapidly deteriorating⁵¹. The first concentration camp at Auschwitz (on the outskirts of the Polish city of Oswiecim) was established in May 1941, followed in October 1941 by another one, Auschwitz II-Birkenau, known infamously as the "Vernichtungslager" (extermination camp). Finally, a third one, Auschwitz III, was established at Monowitz in May 1942, functioning primarily as an "Arbeitslager" (work camp). In March 1942, a women's sub-camp was established at Auschwitz with 6,000 inmates, and moved in August 1942 to Birkenau. According to some estimates, by January 1944, 27,000 women were living in Birkenau in separated quarters.⁵²

Yet, according to Olga, very little was known in Kolozsvár about the Nazi concentration camps⁵³. And when one reads her account it is impossible not to be surprised by her bafflement, naïveté almost, coupled with an endemic admiration for the German culture and science, widely shared by the educated elites of East-Central Europe⁵⁴. It was impossible for her to believe that Germany (a country she also knew from her visits in the 1920s) had descended into barbarity. "As late as 1943", she wrote:

[...] frightening accounts reached us of the atrocities committed inside the concentration camps in Germany. But, like so many of those who read this today, we could not believe such horrible stories. We still looked upon Germany as a nation which had given much culture to the world. If these tales were at all true,

⁴⁹ See Randolph L. Braham, *The Hungarian Labor Service System, 1939-1945*, New York, East European Monographs, 1977.

⁵⁰ Olga Lengyel, *op. cit.*, p. 12.

⁵¹ See Raz Segal, *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914-1945*, Palo Alto, Stanford University Press, 2016.

⁵² Laurence Rees, *Auschwitz. A New History*, New York, Public Affairs, 2005.

⁵³ The reason, she suggested, was that the state controlled the radio and the published media and censorship prevented any reporting on the Nazi concentration camps.

⁵⁴ Miklós Lengyel, as many other physicians from Hungary and Romania at the time, had also specialised in Germany. Most of them, albeit encountering bouts of anti-Semitism in the Weimar republic, remained unflinchingly admiring of the Germans, as openly admitted by Olga in her interview. See *Testimony of Olga Lengyel* 1.

the shameful acts must be due to a handful of madmen; this could not be national policy, nor part of a plan for global mastery.

Retrospectively, she admitted: “How little we understood!”⁵⁵. Her refusal to believe such stories was, I think, authentic. To accept that a cultured nation, such as Germany, was capable of such atrocities was, in effect, to accept that the entire intellectual edifice upon which educated elites, such as the Lengyels, built their worldview and social status was also inherently malevolent. Her knowledge of Germany, the home of “wonderful writers and scientists”⁵⁶, could not appear alongside the image of another Germany, the home of Nazi racists and anti-Semites, determined to bring about the extermination of the Jews in Europe. Even when a German major in the Wehrmacht, who stayed with the Lengyels in late 1943, “spoke of the fog of terror with which his country had blanketed Europe, we could not accept it”. When told candidly about “motor vans, constructed expressly to gas prisoners”, and of “huge camps devoted solely to the extermination of civilian minorities by the millions”, Olga’s “flesh crawled”. Something was terribly wrong. Yet, she persisted: “How could anyone believe such fantastic tales?”⁵⁷.

As mentioned earlier, the Lengyels belonged to an urban and professional Jewish elite in Kolozsvár, which, even after 1940, remained strongly attached to their set of cultural beliefs. They shared the conviction that as Hungarians (as they defined themselves) they were protected by the Hungarian state. The Nazi occupation of Hungary in March 1944 would prove exactly the opposite. The Hungarian Jews of Kolozsvár, alongside the Jews from Transylvania and Maramureş were now faced with deportation and, ultimately, extermination⁵⁸.

*

As insistently as Olga outlined her incredulity to the enveloping tragedy around her, she dismantled the perception of her as a passive woman, lacking initiative. Realising her husband’s imminent deportation to Germany she decided to accompany him. Once again, she assessed the situation as any wife and mother would, with great poise and confidence, and she knew that her place was at her husband’s side:

Instantly my decision was made. We would have to face many hardships; the pleasant life we had known might well be ended for years. But separation would be even worse. The war might continue for months, for years. The front lines were

⁵⁵ Olga Lengyel, *op. cit.*, p. 13.

⁵⁶ *Testimony of Olga Lengyel* 1.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ On the deportation of Jews from Transylvania and Maramureş, see Randolph L. Braham, *Genocide and Retribution: The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania*, Boston, Kluwer Nijhoff, 1983, and Dániel Löwy, *A Kálváriaútól a tragédiáig: Kolozsvár zsidó lakosságának története*, Kolozsvár, Koinónia, 2005.

always shifting, and we might be cut off from each other forever. By going together we would at least be assured a common fate⁵⁹.

Little did she know that her own tragedy was about to unfold. Not only would she lose her husband, but also her parents, who “too, decided to accompany” them, and her two sons.

After a tortuous seven-day journey in cattle cars across Central Europe the Lengyels, together with other Jews from Hungary, Yugoslavia and Romania, finally arrived in Auschwitz. Olga continued to be confused as to what was the purpose of their journey, and her “imagination could not supply a reasonable explanation”⁶⁰. But her unswervingly positive view on life was much weakened by then. Accepting responsibility, she went to her parents and asked for forgiveness. With growing realisation of what would follow, she described this scene in detail:

‘Forgive you?’ asked my mother with her characteristic tenderness. You have done nothing you need to be forgiven for.’

But her eyes dimmed with tears. What did she suspect in this hour?

‘You have always been the best of daughters,’ added my father.

‘Perhaps we shall die,’ my mother went on quietly, ‘but you are young. You have the strength to fight, and you will live. You can still do so much for yourself, and the others’.

Olga and her parents were, for a few brief moments, a family again. “This was to be the last time that I embraced them”⁶¹, she remembered repentantly. As customary upon arrival in Auschwitz, women were separated from men, and so Olga separated from her father and husband, never to be reunited with them, apart from a brief moment she spent with her husband in the infirmary in Buna-Monowitz camp, a few months later⁶².

A second selection, however, occurred when the women were separated from their children and mothers. The enormity of what was happening to her family finally dawned on Olga. The difficulty in seeing a purpose for their presence there was compounded by the struggle to come to terms with the terrifying dissolution of her family. In her book, she conveyed the true moral dilemma, the “choiceless choice”, regarding her sons and mother. Trapped in that situation, Olga’s attributions of reason seem insufficient:

Our turn came. My mother, my sons, and I stepped before the ‘selectors’. Then I committed my second terrible error. The selector waved my mother and myself to the adult group. He classed my younger son Thomas with the children and aged

⁵⁹ Olga Lengyel, *op. cit.*, p. 12-13.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 22.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*, p. 207-208. As Olga was to find out later her husband was shot dead by an SS guard whilst trying to help a fellow inmate.

which was to mean immediate extermination. He hesitated before [Dávid]⁶³, my elder son.

Assuming that the boy was more than twelve, Dr Fritz Klein (1888-1945), the “selector”⁶⁴, wanted to send him to labour, but Olga protested, as she “wanted to spare him from labours that might prove too arduous for him”⁶⁵.

And the scene that follows, profoundly upsetting, describes the horror of the realisation of what was going to happen to her sons and mother, and the inescapable feeling that it was her decision to “spare” the oldest son from hard work that “condemned” him and her mother “to death in the gas chambers”⁶⁶. Before long, the abandonment to the camp’s vortex of degradation and extermination was complete. Lined up, naked, together with the other women prisoners, Olga glimpsed longingly for the last time at pictures of her family, laying at her feet, together with her personal belongings. “I looked once more at the faces of my loved ones”—she wrote in pain. “My parents, my husband, and my children seemed to be smiling at me...”⁶⁷. Olga’s dearly loved were now lost, forever. She alone would remain alive. As predicted by her mother she was young and strong enough to survive the concentration camps.

*

Olga Lengyel was, in her own words, “a woman who suffered, [and who] lost her husband, parents, children, and friends”⁶⁸. Her story is one of both commemoration and redemption, and it is difficult not to be impressed by narratives such as these. But, as Christopher Browning rightly pointed out, “the most serious challenge in the use of survivor testimony” is to “embrace it too uncritically and emotionally”⁶⁹. I agree, albeit this is easier said than done. I also suggest that the situations described by Olga Lengyel and the decisions she took illuminate the difficulty one encounters when trying to describe the Holocaust within the standard conventions of historical narratives. More to the point, and to cite James E. Young, “What is remembered of the Holocaust depends on how it is remembered.”⁷⁰ In Olga Lengyel’s case – as I have tried to argue here – we should accept that the juxtaposition of unpredictable and contradictory decisions was the outcome not of obsessive elaboration of what is right or wrong, but of a sequence of real moments in life, whose incoherence and perhaps naïveté may surprise us today, but whose significance to our continual interrogation of the Holocaust should not be underestimated.

⁶³ In the book the boy is wrongly named Arvad.

⁶⁴ He was a German from Transylvania, who after the war was hanged for his role in the Holocaust.

⁶⁵ Olga Lengyel, *op. cit.*, p. 24.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 27.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 227.

⁶⁹ Christopher R. Browning, *op. cit.*, p. 40.

⁷⁰ James E. Young, *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1988, p. 1.

**Redemptive Family Narratives:
Olga Lengyel and the Textuality of the Holocaust**
(Abstract)

Keywords: Holocaust, family narratives, Olga Lengyel, Auschwitz, textuality, memory.

Memoirs written by Holocaust survivors and (in some cases) their testimonies retain a salience unmatched by other historical sources. This article discusses one such memoir, Olga Lengyel's *Five Chimneys*, alongside her 1998 testimony, aiming to engage with broader methodological issues relating to the history of the Holocaust, particularly those about memory, narrative and textuality. Through a detailed discussion of certain moments shaping Olga Lengyel's personal experience, both pre-and post-arrival in Auschwitz, the article captures the tensions and contradictions characterizing the harrowing story of one woman's loss of family in the Holocaust.

**Basarabia la începutul secolului XX
văzută de misionarii și slujitorii Bisericii Ortodoxe Ruse
(după corespondența Mitropolitului Arsenie,
aflată în fondurile Arhivelor de Stat ale Federației Ruse)**

Angela COLIN*
Alexandr STYKALIN**

Printre figurile remarcabile ale Bisericii Ruse de la începutul secolului XX se află și Mitropolitul Arsenie (născut Axentii Stadnițchii), al cărui fond personal (F. 550) se păstrează în Arhivele de Stat ale Federației Ruse (GARF) și reprezintă un interes deosebit pentru cercetătorii istoriei Bisericii Ruse. Mitropolitul Arsenie se bucura în sferele bisericești de mare autoritate, fapt confirmat de participarea lui împreună cu alți doi candidați la alegerea Patriarhului întregii Rusii din 1917.

Axentii Stadnițchii, viitorul mitropolit Arsenie, s-a născut în anul 1862, în satul Comarovo (în limba română *Cumarău*) din nordul Basarabiei, județul Hotin, în familia preotului bisericii Adormirii din această localitate, ce ținea de eparhia Chișinăului. Mama sa, născută Cernoușan, provenea din altă familie de preoți basarabeni. Și-a început studiile la seminarul teologic de la Edineț, în nordul Basarabiei, apoi le-a continuat la Chișinău, la seminarul teologic, pe care l-a absolvit cu brio în anul 1880¹. A predat pe parcursul unui an la seminarul teologic din Edineț, apoi a plecat la studii la Kiev, unde în anul 1885 a absolvit cu mențiune Academia Teologică. Aici, în această instituție de învățământ se menținea un nivel înalt de predare atât a teologiei, cât și a filosofiei și istoriei bisericești, cursurile fiind ținute de savanți renumiți – teologi, filologi și istorici.

* Dr., cercetător științific superior la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău; e-mail: angelacolin69@yahoo.com.

** Dr., cercetător științific coordonator la Institutul de Studii Slave, Academia de Științe a Rusiei, Moscova; e-mail: zhurslav@gmail.com.

¹ Biografia Mitropolitului Arsenie a fost publicată în lucrarea Иеромонах Фотий (Нечепоренко), *Митрополит Арсений (Стадницкий) и его деятельность* [Mitropolitul Arsenie (Stadnițchii) și activitatea sa], disertație susținută la Academia Teologică din Moscova, Сергиев Посад, 2000. Vezi și articolul *Арсений* [Arsenie], în „Православная энциклопедия” [Enciclopedia ortodoxă], tom III, Москва, 2001, p. 409-416. Vezi și autobiografia lui Arsenie (1913), păstrată în fondurile GARF (fond 550, inventar 1, dosar 169).

Printre profesorii acestei academii se numărau și „regățenii” Visarion Puiu și Ioan Rădulescu. În perioada studiilor sale la Kiev, Stadnițhii a cunoscut studenți din România, cu care a menținut relații pe parcursul a mai multor ani. Este suficient să-l menționăm pe absolventul Academiei Teologice din Kiev, arhimandritul Neofit Scriban, teolog și cetățean renumit al României, cu care Stadnițhii corespundea atât în limba română, cât și în cea rusă. A corespondat, de asemenea, și cu un alt absolvent al acestei Academii, originar din Basarabia, viitorul Mitropolit al Basarabiei (născut Gheorghe Grosu) în perioada 1920-1936.

În anii de studenție, tânărul basarabean a mers în două pelerinaje pe Muntele Athos, în timpul vacanțelor (în 1883 și 1884), descriindu-și impresiile în jurnalul de călătorie, publicat în anul 1886 la Kiev și reeditat recent la Moscova, potrivit hotărârii consiliului de editură a Bisericii Ortodoxe Ruse². Pentru această lucrare tânărul autor a fost decorat cu premiul Makarievsk, cea mai înaltă distincție academică bisericească din Rusia.

După absolvirea Academiei Teologice din Kiev, Stadnițhii a predat o perioadă mai îndelungată teologia și limba greacă clasică la seminarul teologic din Chișinău, iar în anii 1887-1895 a fost și redactor la revista „Кишиневские епархиальные ведомости” [Vestitorul Eparhiei de Chișinău]. În această perioadă, el a început să se ocupe de istoria bisericească, folosind atât materialele din arhivele Basarabiei, cât și cele străine. În anul 1888 pleacă într-un stagiul de cercetare academică în Austro-Ungaria, iar în 1890 în România, unde s-a întâlnit cu mai mulți ierarhi. La Chișinău, în anii '90 ai secolului XIX, a publicat mai multe studii istorice. Printre ele și lucrarea *Gavriil Bănulescu-Bodoni, exarh al Moldovei și Valahiei (1808-1812) și Mitropolit al Chișinăului (1813-1821)*, apărută în 1894 și susținută ca teză de masterat. În primul rând, pentru studierea biografiei marelui ierarh al Bisericii, Stadnițhii a fost decorat cu Ordinul Coroanei României de gradul trei, în anul 1889.

În 1895, Stadnițhii intră în rândul monahilor în lavra Alexandr Nevskii din Sankt-Petersburg, unde a primit în scurt timp cinul de ieromonah. În ianuarie 1897, a fost numit șef al Catedrei de istorie biblică, în cadrul Academiei Teologice din Moscova, situată în suburbia Serghiev-Posad, iar peste un an a fost numit rector al acestei renumite instituții de învățământ superior teologic. Primește cinul de episcop în anul 1899. Ocupând posturi administrative, acordă o atenție deosebită problemelor materiale ale studenților (printre care se numărau și studenți din Basarabia). A fondat din bugetul academiei, printr-un ordin al rectorului, câteva burse deosebite pentru studenții bursieri ai statului. Printre studenții lui Arsenie la Academia Teologică din Moscova a fost și viitorul Patriarh al Moscovei și al Rusiei, Alexii I (Simanskii), care i-a purtat respectul pentru tot parcursul vieții, fapt dovedit de corespondența bogată între ei, ce se află în fondul personal al mitropolitului Arsenie de la Arhivele de Stat ale

² Митрополит Арсений (Стадницкий), *Дневник паломника на Афон* [Mitropolitul Arsenie (Stadnițhii), Jurnalul pelerinului la Athos], Москва, Олма Медиа Групп, 2014.

Federației Ruse (GARF). În perioada sovietică, Arsenie, trimis în exil, i-a transmis lui Alexii păstoria Mitropoliei Novgorod.

Deținând postul de rector, Arsenie își continuă preocupările științifice, ocupându-se și de istoria bisericească din Moldova și relațiile bisericești româno-ruse. În 1904 apare lucrarea sa fundamentală în două volume, *Studii și monografii asupra istoriei Bisericii din Moldova*, care până în prezent este în atenția istoricilor ce se ocupă de studierea istoriei bisericii din Moldova și Basarabia după 1812 și relațiile bisericești româno-ruse. Această lucrare a fost premiată în România cu distincția regală *Bene Merente*, iar în Rusia cu premiul Uvarov³. Însă cercul de interese ale lui Stadnițchii nu se limita doar la procesele istorice ce se desfășurau pe partea cealaltă a Prutului. Având relații cu ierarhii români, el se străduia să adune cât mai multe informații despre viața bisericească a României ortodoxe. Acest fapt ni-l demonstrează apariția lucrării sale, *Din viața bisericească a României contemporane*, în anul 1902, la Serghiev-Posad, ce prezintă și azi un interes indubitabil pentru cercetătorii ortodoxiei române la cumpăna veacurilor XIX-XX. Corespondența păstrată la GARF denotă faptul că Arsenie Stadnițchii și-a păstrat relațiile în diverse medii din Basarabia și România: ecleziastic, social și științific și după plecarea sa din anul 1903 din Serghiev-Posad, în perioada deținerii altor funcții bisericești.

Una din cele mai importante inițiative a lui Arsenie, în timpul când era rector al Academiei Teologice din Moscova, a fost expediția din 1900, așa-numitul „pelerinaj academic” în „Țara Sfântă”. La această expediție au participat profesorii și studenții Academiei de Teologie, conduși de rectorul Arsenie. Acest pelerinaj a fost susținut de Societatea Imperială Ortodoxă din Palestina. Printre membrii acestui pelerinaj științific au fost mulți savanți renumiți, printre care și N.F. Kapterev, istoric al bisericii, viitorul membru al Dumei de Stat și membru corespondent al Academiei Imperiale de Știință, și V.N. Myshtsyn, cercetător al Bibliei. Printre participanții la pelerinajul în Ierusalim erau și studenți, care au devenit ulterior cunoscuți ierarhi și cercetători ai istoriei bisericii. În urma pelerinajului a apărut o descriere științifică amănunțită, întocmită de studenți, sub îndrumarea lui Arsenie, care a fost publicată sub redacția lui Arsenie, în 1902, cu titlul *В стране священных воспоминаний* [În țara amintirilor sfinte], prezentând un mare interes pentru cercetătorii istoriei bisericii ruse, ideilor ortodoxe la cumpăna veacurilor XIX-XX, cât și istoriei diplomației ruse în Orient. Cartea a fost reeditată în 2014, la inițiativa Societății Ruse din Palestina⁴.

Datorită rădăcinilor sale basarabene, Arsenie a păstrat legătura cu locurile natale pentru tot restul vieții. Acest fapt reiese și din corespondența diversă,

³ Despre contribuția lui Stadnițchii la cercetarea istoriei bisericii române și din Basarabia, vezi В.Я. Гросул, *Митрополит Арсений Стадницкий – историк румынской и молдавской православных церквей* [V. Ya. Grosul, *Mitropolitul Arsenie Stadnițchii – cercetătorul istoriei bisericii ortodoxe din România și Moldova*], în „Новая и новейшая история”, 2002, nr. 1.

⁴ Епископ Арсений (Стадницкий), *В стране священных воспоминаний* [Episcopul Arsenie (Stadnițchii), *În țara amintirilor sfinte*], cuvânt introductiv de N.N. Lisovy, Москва/Санкт-Петербург, О. Абышко, 2014.

chiar și după plecarea sa în 1903 de la Serghiev-Posad, pe când îndeplinea alte funcții bisericești. Arsenie a fost episcop al Pskovului, întemeind acolo un bogat muzeu al istoriei bisericești, apoi arhiepiscop al Novgorodului, unde s-a ocupat intens de păstrarea monumentelor vechi bisericești, iar în anul 1911 a organizat acolo un congres unional de arheologie. O perioadă de timp, Arsenie a condus comitetul de învățământ de pe lângă Sfântul Sinod, iar din 1907 a fost membru al Consiliului de Stat din partea clerului monahal. Continuând să se ocupe de istoria bisericii din Moldova, el a publicat, în 1914, lucrarea *Митрополит Сучавский Досифей в его сношениях с Россией, при свете новых исторических материалов* [Mitropolitul Sucevei Dositei și relațiile sale cu Rusia în lumina noilor documente istorice].

Mare propovăduitor și orator, istoric și scriitor spiritual, neobosit organizator al vieții bisericești, Arsenie avea o mare autoritate printre clerici și enoriași, fiind considerat drept „cel mai sever arhipăstor” al Bisericii Ortodoxe Ruse. Această exigență s-a manifestat și în îndeplinirea poruncilor lui Hristos atât în mediul ecleziastic, cât și în cel al enoriașilor, în același timp aplicate de mitropolit și propriei persoane. Pe de altă parte, rigurozitatea sa îl pune în conflict și cu birocrăția din Sfântul Sinod.

Arsenie a fost adjunctul președintelui Soborului Pomestnâi a întregii Rusii în anii 1917-1918, conducând practic majoritatea ședințelor. La alegerile Patriarhului întregii Rusii din octombrie 1917 a fost unul dintre cei trei candidați, situându-se pe locul doi. În timpul puterii sovietice, la fel ca și Patriarhul Tihon, mitropolitul Arsenie se afla într-o stare de conflict permanent cu regimul comunist și, începând cu anul 1919, a fost arestat de mai multe ori, în primul rând pentru refuzul său de a adera de partea „obnovlenților”, care încercau să transforme biserica în instrument al politicii regimului bolșevic⁵. Arsenie a fost exilat în anul 1925 în Asia Mijlocie, unde și-a petrecut ultimii ani din viață. A decedat în anul 1936 la Tashkent, având titlul de mitropolit de Tashkent și Turkmenistan. În ultimii ani din viață ai mitropolitului, aproape toate bisericile ortodoxe din acest oraș erau închise. Potrivit relatărilor contemporanilor, mitropolitul oficia slujbe sub cerul liber, lângă clopotnița din cimitir, iar la sărbătorile mari se adunau în jur de 20.000 de oameni.

Biserica Ortodoxă Rusă din diasporă l-a canonizat pe Preasfințitul Arsenie încă din anul 1981, iar în Rusia postsovietică cunoscutul ierarh a fost, de asemenea, evocat oficial, iar la Novgorod, cu blagoslovenia Patriarhului Alexii II, din anul 1993 au loc periodice conferințe în memoria lui Arsenie. Se păstrează și interesul față de moștenirea științifică a mitropolitului, treptat sunt introduse în circuitul științific noi texte și documente de arhivă, legate de activitatea lui. Pe lângă materialele legate de pelerinajul din Palestina și la Muntele Athos, au fost editate jurnalele lui, ce se află în Arhivele de Stat ale

⁵ Pentru bibliografia aferentă problemei relațiilor mitropolitului Arsenie cu puterea sovietică, vezi И.Д. Савинова, *Дело митрополита Стадницкого* [I.D. Savinova, Dosarul mitropolitului Stadnițhii], în „Вопросы истории”, 1999, nr. 2.

Federației Ruse, inițiativă care aparține Universității Umaniste Ortodoxe Sviato-Tihonovsk⁶. Aceste jurnale prezintă un mare interes pentru reconstituirea istoriei relațiilor cu Basarabia și România, din perspectiva unuia dintre ierarhii remarcabili din Rusia secolului XX. Jurnalele cunoscute îl dezvăluie pe Stadnițchii ca pe o persoană sensibilă, în ceea ce privește sentimentele naționale ale compatrioților săi basarabeni. Drept exemplu sunt notițele lui din jurnal despre daunele produse prin rusificare chiar și pentru Imperiul Rus, făcute de el la vârsta de 19 ani, în martie 1881, după complotul adeptilor terorismului revoluționar împotriva țarului rus Alexandru II. Stadnițchii amintește în jurnalul său, printre altele, că țăranii basarabeni, care nu cunoșteau limba rusă destul de bine, nu au înțeles corect comunicarea preotului din sat despre uciderea țarului, crezând că el a fost omorât de propriul fiu, fapt ce a răspândit zvonuri inutile printre țăranii⁷.

Chiar dacă arhivele lui Stadnițchii sunt valorificate treptat, partea de surse consacrate problemei Basarabiei și legăturilor renumitului ierarh cu clericii români nu au fost încă valorificate. Aceste materiale conțin informații interesante referitoare atât la istoria Basarabiei, cât și la relațiile româno-ruse. Se are în vedere și corespondența lui cu ierarhii Bisericii Ortodoxe Române, deseori în limba română literară, pe care Stadnițchii o cunoștea destul de bine. În primul rând, este vorba despre corespondența lui cu intelectualii și persoanele publice din Basarabia de la începutul secolului (I. Halipa), cu colegii, istorici și filologi, pământeni de-ai lui Stadnițchii, care au studiat cultura română (P. Sârcu, A. Iațimirschii), și cu rudele sale din cercurile bisericești. În scrisorile primite din Basarabia erau reflectate multe evenimente din viața social-politică a guberniei, începând cu pogromul contra evreilor din anul 1903, evenimentele revoluției din 1905, ultimii ani ai Primului Război Mondial și terminând cu evenimentele dramatice din anii 1917-1918. Mulți dintre cei care corespundau cu Arsenie erau gata să se împărtășească cu informațiile despre evenimentele petrecute în Basarabia, deoarece el se bucura de mare autoritate printre basarabeni. Potrivit scrisorii adresate lui Stadnițchii de către elevul său, preotul Ivan Saharov, trimis în Basarabia pentru a lucra cu lipovenii, „cu cât cunoșteam mai multe persoane, tot mai mult mă convingeam că Domnia Voastră a lăsat aici amintiri foarte frumoase. Sunteți mândria basarabenilor”⁸. Printre cei care-i scriau și de la care el aduna informații despre viața din ținutul natal erau basarabeni diferiți, românofili – ca viitorul mitropolit al Bisericii Române între cele două războaie, Gurie (născut Gheorghe Grosu), filologul Polihronie Sârcu, protoiereul Constantin Popovici, redactor al revistei „Luminătorul” –, precum și opozații vectorului proromân în dezvoltarea mișcării sociale ale basarabenilor

⁶ Митрополит Арсений (Стадницкий), *Дневник* [Mitropolitul Arsenie (Stadnițchii), Jurnal], tom 1 (1880-1901), îngrijit de O. N. Efremov, Москва, ПСТГУ, 2006; tom 2 (1902-1903), Москва, 2012.

⁷ *Ibidem*, tom 1, p. 90-91.

⁸ Scrisorile lui I. Saharov către Arsenie se citează după dosarul păstrat la GARF, fond 550, inventar 1, dosar nr. 413, f. 21,

(de exemplu, Ion Halipa). De asemenea, îi menționăm, în acest sens, pe intelectualii ruși din Basarabia, aflați departe de mișcarea națională, precum vestitul filolog Alexandru Iațimirschii, cât și pedagogi și clerici basarabeni. Printre cei care corespundau cu Arsenie permanent, îi putem aminti pe episcopul Chișinăului, Serafim, și pe episcopul Akermanului, Arcadie. Printre corespondenții lui sunt și publicistul rus Nicolai Durnovo, care scria binevoitor despre mișcarea națională a românilor basarabeni. De asemenea, a corespondat cu Mitropolitul Primat al Bisericii Ortodoxe Române, Conon Aramescu Donici, Mitropolitul Ungro-Vlahiei, Afanasie Mironescu, episcopul de Huși, Silvestru, renumitul teolog român Iulius Scriban, diplomatul român Gheorghe Samurean, care a studiat în Rusia, cu arhidiaconul Galaction Cordun, care reprezenta interesele Mitropolitului Primat Conon Aramescu Donici și care va deveni arhiepiscop și mitropolit al Bisericii Ortodoxe de Stil Vechi din România (a studiat la Academia Teologică din Sankt-Petersburg). Desigur, aceste scrisori merită a fi publicate.

Ne vom opri în mod special asupra izvorului menționat mai sus, ca unul dintre cele mai interesante din bogata corespondență a lui Arsenie, ce reflectă nu numai starea de spirit în gubernie, dar și unele evenimente concrete din societate. Ivan Sakharov, absolvent al Academiei Teologice din Moscova, doctor în teologie, a fost recomandat de Arsenie, în anul 1898, să îndeplinească sarcina de misionar în Basarabia. S-a păstrat scrisoarea de recomandare a lui Arsenie către eparhia Chișinăului⁹. Despre importanța pe care o atribuia Arsenie activității misionarilor pentru a dezrădăcina sciziunea în Biserica Ortodoxă Rusă, avem posibilitatea să vedem în jurnalele sale și din corespondența sa că nu în zadar avea reputația celui mai sever arhieru din Biserica Ortodoxă Rusă. Scrisorile lui Sakharov către Arsenie sunt datate într-o perioadă de timp destul de mare, circa douăzeci de ani, începând cu anul 1898. Ultima scrisoare este din anul 1921, când Sakharov deja nu mai activa în Basarabia. După cum se vede din scrisori, Sakharov a sosit în Basarabia în noiembrie 1898 și deja în iarna-primăvara anului 1899 a efectuat două deplasări de lungă durată în județele Hotin, Soroca și Orhei. Descrierile lui despre cercurile lipovenilor basarabeni ne dau o imagine despre o cauză destul de complicată și practic irezolvabilă, care era pusă în fața lui de către Biserica Ortodoxă Rusă, ce avea drept scop revenirea în Biserică a majorității lipovenilor și rascolnicilor, care cu mare tenacitate și continuitate își păstrau credința și tradițiile. Un reprezentant al lipovenilor îi spunea deschis: „Domnule misionar, nu mai veniți la noi, Vă rog. Discutând cu noi, degeaba veți pierde timpul. Tot despre ce ne-ați vorbit ieri și azi e de bine, însă să știți, că chiar dacă ne veți tăia în bucăți, tot nu vom veni la credința voastră ortodoxă”¹⁰.

Și totuși, notițele lui Sakharov pun un pic la îndoială stereotipurile adepților de rit vechi, în conformitate cu care aceștia aveau calități morale

⁹ *Ibidem*, dosar nr. 238.

¹⁰ *Ibidem*, dosar nr. 413, f. 25.

înalte, erau muncitori, buni și cinstiți oameni de afaceri. Desigur, aceste calități erau răspândite în elita moscovită a celor de rit vechi, care a dat pe renumiții întreprinzători Riabishinskii, mecenaii și colecționarii de artă Morozov și alții. Însă conform spuselor lui Sakharov, cu aceste calități nu erau înzestrați chiar toți locuitorii satului Cunicea, centrul tradițional al celor de rit vechi din nordul Basarabiei:

[...] satul Cunicea este format aproape în totalitate din lepădăturile societății și locuitorii săi au reputația de tâlhari și escroci. Ei îi adăpostesc pe cei evadați din închisorile din Rusia și de aceea populația Cuniciei crește destul de rapid. În prezent, acolo locuiesc peste 2 mii de oameni. Poliția nu deține informații exacte despre ei, deoarece se teme de ei și nu vrea să aibă cu ei nimic. Și aceste temeri nu sunt zadarnice: nu demult, locuitorii din Cunicea l-au aruncat de pe pod pe șeful poliției (care a decedat) și ce-i mai interesant, că nimeni nu a fost pedepsit. Și acum, nu trece nici un an ca ei să nu comită un omor, însă nu s-a întâmplat nici o dată ca ucigașii să fie pedepsiți conform infracțiunii săvârșite¹¹.

Este greu de spus dacă în descrierile sale Sakharov este dominat de observațiile făcute în timpul vizitei sale la Cunicea și în alte localități de lipoveni ori el, după cum i se cuvine slujitorului Bisericii Ortodoxe Ruse și cu atât mai mult misionarului trimis în Basarabia să dezhădăcineze sciziunea bisericii, consideră necesar să se țină pe linia oficială față de cei de rit vechi. Cu atât mai mult că cei de rit vechi constituiau o forță destul de puternică. Oricum, în scrisorile lui Sakharov către Stadnițchii se arată nu numai un mare potențial de opoziție antiguvernamentală în cercurile celor de rit vechi din Basarabia, dar și tensiunea în relațiile lipovenilor atât cu autoritățile de stat, cât și cu vecinii. Se poate presupune că reputația de escroci și elemente sociale periculoase s-a înrădăcinat nu numai printre polițiști, ci și printre locuitorii satelor vecine. Evident, în unele zone din nordul Basarabiei aveau loc confruntări reale între biserica ortodoxă oficială și cei de rit vechi (lipoveni în Basarabia) pentru inimile și spiritul credincioșilor, în primul rând printre „velicoruși” și „maloruși”. Din scrisori aflăm că, de exemplu, la rugămintea tatălui lui Arsenie Stadnițchii, preotului Gheorghe, în satul Sârcova din județul Hotin a fost închisă casa de rugăciuni a lipovenilor.

Este interesant de urmărit cum licențiatul în teologie Sakharov examina potențialul intelectual al lipovenilor basarabeni și cunoașterea învățăturilor lui Hristos. El scrie următoarele: „În timpul misionariatului m-am convins că, în nordul Basarabiei, printre cei de rit vechi nu există numai membri deosebiți, ci chiar și obișnuiți, negațiile sunt făcute cu atâta naivitate, încât îți dai seama de ignoranța lor totală”¹². Printre altele, conform observațiilor lui Sakharov, la Cunicea nu exista școală – lipovenilor nu li s-a permis oficial să-și deschidă școală –, iar biserică ortodoxă, pe lângă care se putea deschide o școală

¹¹ *Ibidem*, f. 27.

¹² *Ibidem*, f. 35.

parohială, nu exista. Pe de altă parte, cei de rit vechi erau atenți la toate neînțelegerile și conflictele din biserica ortodoxă rusă și, deseori, le dădeau drept argumente în discuțiile teologice. Ei făceau adesea trimitere la o situație când un preot basarabean a fost acuzat de „violarea conștiinței copiilor”¹³. Pentru credincioșii de rit vechi acest fapt era o mărturie că biserica oficială merge pe calea păcatului și a decăderii. În același timp, dacă este să îl credem pe Sakharov, „printre credincioșii de rit vechi din Edineț este frecvent păcatul sodomian și alte vicii josnice”¹⁴. Pe de altă parte, misionarul recunoaște faptul că păcate similare sunt tipice nu numai credincioșilor de rit vechi. El relatează despre un preot din catedrala din Hotin, care a fost exclus, întrucât era acuzat de pedofilie.

Ca rezultat al unei deplasări în calitate de misionar, Sakharov a pregătit un articol cu titlul *Cum se comportă cei de rit vechi din Bender în timpul discuțiilor cu misionarii*, pentru revista „Кишиневские епархиальные ведомости”. Însă chiar titlul acestui articol a produs o atitudine încordată, probabil Biserica Ortodoxă Rusă nefiind cointerесată să dezvăluie metodele de activitate ale misionarilor. Adevărat este faptul că Saharov avea impresia că refuzul publicării articolului a fost provocat de alte motive și anume că el a acordat prea puțină atenție fiicelor directorului seminarului teologic, care edita această revistă. La aceasta mai putem adăuga și poziția severă a lui Arsenie față de cei de rit vechi, care s-a văzut și în anul 1905, în condițiile revoluției, când a fost pusă problema legalizării bisericii de rit vechi. Arsenie, în calitate de membru al Consiliului de Stat din partea clerului, s-a pronunțat contra adoptării acelei legi.

Nu mai puțină atenție este acordată, în scrisorile lui Sakharov către Stadnițhii, descrierii pogromului împotriva evreilor din anul 1903, de la Chișinău. Și acesta nu este singurul izvor din fondul lui Arsenie, care completează cu noi detalii tabloul acestui eveniment, ce a avut răsunet nu doar în Rusia, ci și în toată lumea. Se mai poate aminti descrierea mai amănunțită a acestui pogrom de către ruda mitropolitului, profesorul de limbă rusă de la școala eparhială de fete din Chișinău, Dimitrie Șceglov¹⁵. Relatarea lui Sakharov este interesantă atât prin descrierea cronicii evenimentelor, cât și prin explicațiile sale privind motivele acțiunilor organizatorilor pogromului. El încearcă să explice cauzele pasivității autorităților de stat, care a dus la astfel de evenimente îngrozitoare. Sakharov încearcă să aprecieze urmările evenimentelor pogromului din anul 1903 pentru comunitatea evreiască din Basarabia, precum și pentru relațiile dintre evrei și creștini din această regiune. Nu ar fi de prisos, cu acest prilej, să dăm câteva fragmente, care ne vor arăta cum un preot născut la Iaroslavl (Rusia), după ce a locuit câțiva ani la Chișinău, a reușit datorită călătoriilor sale prin Basarabia să cunoască destul de bine această regiune.

Sakharov scrie că în timpul pogromului au participat la jefuirea magazinelor de pe strada Pușchin circa treizeci de oameni, „lângă magazine stătea o

¹³ *Ibidem*, f. 34.

¹⁴ *Ibidem*, f. 22.

¹⁵ *Ibidem*, dosar nr. 499.

gloată de spectatori, ce susținea cu strigăte pe jefuitori” în timp ce acestea aveau loc, chiar dacă printre ei erau persoane destul de inteligente. Mai mult decât atât, „jaful avea loc în prezența poliției și armatei, care nu încercau să oprească jefuitorii și nu trimiteau spectatorii pe la casele lor. Era clar că ofițerii și soldații nu erau de partea evreilor”. Doar peste câteva ore, când pogromul a trecut la un alt nivel, mai grav, care nu se limita doar la spargerea geamurilor din magazinele evreiești, în oraș a fost declarată stare de urgență, ce a ținut patru zile, la acea dată fiind deja 37 de morți, printre care erau și câțiva creștini. Pogromul a avut loc în zilele de Paște și „unii evrei pentru a se salva au pus pe la ferestre icoane și pâști, luate de la creștini, însă de multe ori acestea nu-i salvau de pogromuri”, „din pernele și saltelele evreilor a fost scos tot puful, ce a acoperit strada până departe, iar copacii ca și cum erau acoperiți cu promoroacă”¹⁶.

Sakharov încearcă să găsească o legătură între evenimentele de la Chișinău cu tragedia petrecută la Dubăsari, unde fusese ucis un copil creștin și toți ziceau că l-au omorât evreii. El încearcă să analizeze ce rol au avut în ațâțarea gloatei și desfășurarea evenimentelor tragice zvonurile, neadevărate, cum că evreii i-au scos ochii lui Hristos de pe epitaful din Catedrala Chișinăului, precum și alte zvonuri. În aceste zvonuri, care erau răspândite intenționat de către conducătorii pogromului, credeau nu doar oamenii simpli, ci și unii intelectuali¹⁷.

Izvoarele folosite în elaborarea lucrărilor de specialitate nu permit suficient înțelegerea stării de spirit a comunității evreiești din Basarabia după pogrom. Scrisorile lui Sakharov către Stadnițchii completează aceste lipsuri într-o oarecare măsură.

În prezent, evreii din Chișinău sunt supărați pe ruși [deoarece conducătorii pogromului erau persoane de naționalitate velicorusă – vezi mai sus, n.ns.]. Ei se comportau provocator față de creștini și era periculos să te plimbi prin Chișinău, nu numai seara, ci și ziua. Ei nu își repară geamurile, deoarece se tem de alte atacuri asupra lor.

Evreii s-au adunat în afara orașului, la cimitirul evreiesc. Potrivit lui Sakharov, aici s-au strâns toți evreii adulți din Chișinău, inclusiv femeile. Nu știm ce decizii au fost luate la această adunare, însă în oraș mulți se temeau să nu fie otrăvite produsele alimentare, pe care creștinii le cumpărau din magazinele evreilor. Imediat după pogrom au crescut brusc prețurile la produsele alimentare. Pentru a înțelege punctul de vedere al autorului acestor scrisori, este suficient să citim concluziile sale: „Evident că evreii își vor scoate pierderile din contul populației de etnie rusă”¹⁸. Dar conform lui Sakharov, un nou atac asupra evreilor era foarte puțin probabil, deoarece Chișinăul se afla sub o pază sigură. Comerțul în magazinele de stat de vinuri se făcea nu fără teamă că populația se

¹⁶ *Ibidem*, dosar nr. 413, f. 109-110.

¹⁷ *Ibidem*, f. 111.

¹⁸ *Ibidem*, f. 112.

va agita din nou. Potrivit părerii subiective a lui Sakharov, care nu era lipsită de prejudecăți antisemite, evident că evreii vor „manipula” pe seama acestei tragedii și nu numai își vor compensa pierderile, dar vor primi chiar și surplusuri. Întrucât majoritatea articolelor publicate în presă „aparțin condeiului pătimiților”, evenimentului i se atribuia o mare amploare, după Sakharov, oricum mai mare ca în realitate. Acest eveniment a avut o rezonanță internațională. La Chișinău a sosit chiar și un jurnalist al ziarului londonez „Times”, lucru puțin posibil pentru un oraș obișnuit, centru gubernial. Printre altele, prin Chișinău se zvonea că baronul Rotschild a trimis păgubiților o cantitate de bani drept ajutor, care depășea suma pierderilor. Acest eveniment a agitat pe toți șefii din gubernie, cu atât mai mult, după cum scria Sakharov:

[...] puterea locală a fost absentă în timpul pogromului. Cert este faptul că cei ce au înfăptuit pogromul au fost sub tutela poliției și armatei, conchid hotărât toți martorii pogromului. Se întâmpla că zece oameni se năpusteau asupra unei case de evrei, iar lângă ei se afla un detașament de 30 de soldați și chiar 50, care nu se implicau deloc¹⁹.

Ba mai mult, „evreii, înainte de Paște cu câteva zile, l-au rugat pe guvernator să ia măsuri, deoarece se zvonea că se pregătește un nou pogrom, însă guvernatorul nu a dat importanță acestor zvonuri și nu a luat nici o măsură de precauție. Chiar și în timpul dezordinelor, el juca cărți în liniște”²⁰. Acum, când acest eveniment a făcut atâta zarvă și la Chișinău pentru cercetări au sosit persoane cu rang înalt din poliția din Sankt-Petersburg, guvernatorul și șeful poliției din gubernie se învinovăteau reciproc. Evident că nu a lipsit schimbarea șefilor din gubernie. Conform ordinului ministrului de Interne, V.C. von Pleve, guvernator al Basarabiei în iunie 1903 este numit un funcționar cu reputație ireproșabilă, cneazul Sergei D. Urusov, prietenul apropiat al renumitului jurist liberal de dreapta Boris N. Cicerin.

Una dintre scrisorile trimise de către Sakharov lui Stadnițchii, în care el descria pogromul, a fost scrisă în timpul popasului la stația Cobâlea, în așteptarea căruței pentru a merge spre Cunicia. Acolo, el efectua o nouă călătorie în calitate de misionar. În urma discuțiilor cu locuitorii din nordul Basarabiei, Sakharov a observat că pogromul de la Chișinău era pentru toată populația din Basarabia „subiect de discuții aprinse pentru diferite grupuri de oameni. Povestirile martorilor oculari influențau foarte puternic pe locuitorii de la sate, încât aceștia doreau «să-i distrugă» pe evreii locali. Iată de ce șeful poliției și polițiștii interziceau orice discuție despre evenimentele de la Chișinău, amenințând cu pedeapsa pe cei ce nu vor îndeplini ordinul”²¹. La Orhei, evreii erau atât de speriați de cele petrecute la Chișinău, încât au adunat 2 mii de ruble și au chemat de la Chișinău un detașament de 75 de soldați. Însă

¹⁹ *Ibidem*, f. 113-114.

²⁰ *Ibidem*, f. 115.

²¹ *Ibidem*.

toate au trecut cu bine, având în vedere faptul că populația Orheiului consta din 22.000 de locuitori, dintre care 19.000 erau evrei²².

Evenimentele de la Chișinău au rămas în memoria evreilor din Basarabia pe parcursul mai multor ani. Tensiunea în relațiile dintre creștini și evrei se păstra, cu atât mai mult că au mai avut loc și alte pogromuri. Un alt pogrom s-a petrecut în octombrie 1905, exact în perioada când Imperiul Rus a adoptat Constituția. Descrierea acestui pogrom o găsim în scrisorile păstrate de Arsenie de la ruda sa D. Șceglov. Aceste scrisori au fost elaborate de o persoană cu idei și mai de dreapta față de Sakharov²³. Chiar dacă nu-i simpatiza pe cei ce au făcut pogromul, el credea că discursurile liberale, în care nu era simpatizat împăratul, au provocat pogromul. În scrisorile lui Șceglov se vede rolul membrului Dumei de Stat și vestitului publicist din partidul „sutele negre”, Pavel Crușevan, unul dintre liderii carismatici ai mișcării de dreapta din Basarabia, persoană cunoscută departe de hotarele regiunii. În plus, aici era reflectată situația din seminarul teologic de la Chișinău, starea de spirit a seminaristilor și profesorilor. Din scrisori aflăm despre conflictul dintre șefii seminarului și Crușevan, care critica deseori conducerea seminarului că educa seminaristii în spirit liberal. În una din scrisori citim că „seminaristii, nemulțumiți de orientarea pseudoliberală și evreiască a ziarului «Одесские новости», au cumpărat toate numerele ziarului și le-au întins pe bulevard, se pregăteau să-l aplaude pe Crușevan, care pledează pentru păstrarea Rusiei de la începuturile ei”²⁴. În scrisoarea din 16 iunie 1909 este descrisă înmormântarea lui Crușevan, decedat subit în perioada de vârf a carierei sale politice în tabăra dreptei²⁵. Moartea lui, după cum se scria, a avut o mare influență atât asupra prietenilor, cât și asupra dușmanilor, aproape tot orașul a ieșit la înmormântare; se zvonea că Crușevan va fi declarat sfânt.

Noi valuri de patriotism oficial, susținut de putere, cuprindeau periodic Chișinăul. Din scrisoarea directorului seminarului teologic din Chișinău, A. Ianovschii, către Stadnițchii (1904)²⁶ aflăm că începutul războiului cu Japonia a provocat la Chișinău manifestații neobișnuite, care au scos în stradă peste 10.000 de oameni și a ținut trei zile. Pe străzile centrale, aceștia purtau portretul împăratului, cântau „Doamne, ocrotește țarul!”, adunau bani pentru armată. Orice val nou de patriotism oficial era așteptat de a fi însoțit de alte pogromuri evreiești, nu mai puțin tragice. În scrisoarea lui D. Șceglov din 1906 citim următoarele: „Evreii, drept cel mai bun barometru, ce prezic viitoarea furtună, pleacă masiv din Chișinău. Toate acestea sunt un semn rău”²⁷.

În corespondența lui Stadnițchii cu pământenii săi din Basarabia este reflectată și sosirea la Chișinău, în drum spre România, a țarului rus Nicolae al II-lea, la

²² *Ibidem*, f. 116.

²³ Scrisorile lui Șceglov se citează după dosarul păstrat la GARF, dosar nr. 499.

²⁴ *Ibidem*, f. 28.

²⁵ *Ibidem*, f. 62.

²⁶ *Ibidem*, dosar nr. 486, f. 36.

²⁷ *Ibidem*, dosar nr. 499, f. 40.

începutul verii anului 1914, cu câteva săptămâni înainte de începutul Primului Război Mondial²⁸, și reacția opiniei publice din Basarabia la începutul conflagrației, precum și intrarea României în război, în anul 1916.

Cercetarea mai departe a fondului personal al mitropolitului Arsenie păstrat în Arhiva de Stat a Federației Ruse ne promite noi descoperiri, în măsură să completeze cu alte informații tabloul istoriei social-politice a multinaționalului Imperiu Rus de la începutul secolului XX. Aceasta se referă și la relațiile etnice de la periferia de vest a imperiului (în primul rând în Basarabia natală a lui Arsenie Stadnițchii) în ajunul Primului Război Mondial.

**Bessarabia in the Beginning of the 20th Century Seen by
Russian Clergy and Church Missionaries
(on the Materials from the Correspondence of Metropolitan Arsenius Stored in the
State Archive of the Russian Federation in Moscow)**
(Abstract)

Keywords: the Russian Empire, Bessarabia, the Russian Orthodox Church, Metropolitan Arsenius, The Russian Old Believers.

Metropolitan Arsenius (A. Stadnitsky) (1862-1936), born in Bessarabia, was one of the prominent figures in the history of the Russian Orthodox Church of the beginning of the 20th century. He is known also as Church historian, the author of some important papers on the history of the Orthodox Church in Moldova and the Russian-Romanian church relations. The rich epistolary heritage of Metropolitan Arsenius stored in the State Archive of the Russian Federation includes his correspondence with the priests both in Romania and in the Russian Bessarabia, which reflects not only some aspects of the Russian-Romanian church relations, but also the situation in Bessarabia of the beginning of the 20th century, in particular national and inter-confessional relations in this region. The article is based on the correspondence of Arsenius with some Orthodox clergymen of Bessarabia and the missionaries sent to Bessarabia for propagating the Old Believers to join the Russian Orthodox Church. The public mood in Bessarabia in the beginning of the 20th century, the relations between the Old Believers and the official Church are reflected in the letters addressed from Bessarabia to Metropolitan Arsenius as well as some important events in the history of the region (including much talked about anti-Jewish pogrom in Chișinău in 1903).

²⁸ В.Б. Каширин, *Констанца – 1914: Мирный визит накануне войны, Императорский дом Романовых и Балканы* [Constanța – 1914. Vizită pașnică înainte de război, Casa Imperială a Romanovilor și Balcanii], Москва, Отв. редактор В.Б.Каширин, 2014. În suita imperială se afla pământeanul și cunoscutul lui Stadnițchii, Leon Casso (1865-1914), deja grav bolnav și care peste puțin timp a decedat. Leon Casso se trăgea dintr-o familie veche de boieri basarabeni, care a deținut funcția de ministru al Învățământului în Imperiul Rus (1910-1914). Speriat de revoluția rusă din 1905, Casso era foarte conservator în ideile și faptele sale, motiv pentru care a fost criticat de contemporanii și urmașii săi, astfel rămânând în umbră lucrările sale în domeniul juridic și al istoriei, inclusiv renumita *Rusia la Dunăre și organizarea regiunii Basarabia*.

Clerul ortodox și extrema dreaptă în România interbelică*

Oliver Jens SCHMITT**

Poziția preoțimii ortodoxe față de mișcările de extremă dreapta din perioada interbelică, ale „Ligii apărării național-creștine” (LANC) întemeiată în 1923 de către Alexandru Constantin Cuza (1857-1947), profesor la Universitatea din Iași, și ale „Legiunii Arhanghelului Mihail” înființată în 1927 sub conducerea carismaticului Corneliu Zelea Codreanu (1899-1938)¹, cât și atitudinea Bisericii Ortodoxe Române (BOR) sunt teme controversate ce fac obiectul dezbaterilor istoriei românești moderne. Aici se întâlnesc două dimensiuni complicate și emoționale ale istoriei românești contemporane: relația Bisericii ortodoxe cu sisteme de putere autoritare și totalitare, cât și dezbaterile anflamate după 1989 în ceea ce privește o evaluare a așa-numitei Mișcări Legionare. Concepțiile ideologice își pun puternic amprenta pe evaluările ce țin de istoria actuală. BOR pretinde până în prezent o poziție de frunte în societatea românească și închide arhivele centrale în fața cercetărilor critice, ceea ce îngreuiază evaluarea atitudinii BOR față de extrema dreaptă, dar nu o face imposibilă. Interconexiunile bisericii oficiale cu extremele de dreapta au fost în mod firesc prezentate diferit de către istoricii revizionști, care pe alocuri nu au făcut efortul de a-și ascunde simpatia pentru Legiune, față de istoricii care au dovedit o privire critică nu doar față de Mișcarea Legionară, ci și față de influența BOR². Referitor la situația din România, relația dintre biserică, cler și

* Studiul a fost publicat mai întâi în limba germană: *Der orthodoxe Klerus in Rumänien und die extreme Rechte in der Zwischenkriegszeit*, în Aleksandar Jakir, Marko Trogrlić (Hrsg.), *Klerus und Nation in Südosteuropa vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Peter Lang Edition, 2014, p. 187-213.

** Dr., profesor, Universitatea din Viena; e-mail: oliver.schmitt@univie.ac.at.

¹ Armin Heinen, *Die Legion „Erzengel Michael” in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation*, München, 1986; Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle, 1918-1930*, Ithaca, 1995; Zigu Ornea, *The Romanian Extreme Right. The Nineteen Thirties*, Boulder, New York, 1999; Constantin Iordachi, *Charisma, Politics and Violence. The Legion of the 'Archangel Michael' in Inter-war Romania*, Budapest, Trondheim, 2004.

² Hans Christian Maner, *Multikonfessionalität und neue Staatlichkeit. Orthodoxe, griechisch-katholische und römisch-katholische Kirche in Siebenbürgen und Altrumänien zwischen den Weltkriegen (1918-1940)*, Wiesbaden, 2007; Mirel Bănică, *Biserica ortodoxă română. Stat și societate în anii '30*, Iași, Editura Polirom, 2007; Florin Müller, *Orthodoxismul, religiozitatea și*

națiune a fost și în ultimii ani analizată în amănunt, iar monografia lui Hans-Christian Maner despre biserică și stat în perioada interbelică oferă unul dintre cele mai valoroase studii³. Cercetarea românească s-a ocupat atent cu istoria ideologiilor și cu dezbaterile identitare din perioada interbelică – istoria intelectualității este una dintre temele favorite ale istoriei românești actuale –, iar o atenție corespunzătoare li s-a dedicat atât teologilor ortodocși, cât și gânditorilor apropiați de biserică, respectiv celor care au promovat o conexiune strânsă dintre religie și națiune. Pentru analiza raportului tensionat dintre biserică, credință, națiune, naționalism și fascism au fost intens uzitate abordări ale cercetării internaționale în ceea ce privește fascismul, în special conceptul religiei politice, respectiv sacralizarea politicii după modelul lui Emilio Gentile⁴. Studiile românești se apleacă asupra părerilor și stereotipurilor generate de cercetarea internațională a fascismului, care nu rareori folosește imagini abracadabrante în prezentarea mișcării legionare și a legăturilor ei cu biserică și clerul. Cercetarea internațională se remarcă aici printr-o remarcabilă sărăcie de surse, cu alte cuvinte dovezile pentru concluziile teoretice de mare suprafață sunt deseori foarte subțiri; pe de altă parte, cercetarea românească analizează intens și polemic dezbaterile intelectuale, acordând cu toate acestea, dincolo de o pură discuție teoretică, prea puțină atenție chestiunilor de sociologie a religiei, cât și aspectelor practicii socio-culturale în aria de intersecție a bisericii, clerului și mișcărilor de extremă dreapta⁵.

Mișcarea legionară, în idem, *Metamorfoze ale politicului românesc 1938-1944*, București, Editura Universității, 2006, p. 117-131; Adriana Berger, *Fascism and Religion in Romania*, în „Annals of scholarship”, 6/1989, p. 455-465; Ionuț Biliuță, *Ethnicity and Denomination. Orthodoxy and Catholicism; Nichifor Crainic and „Gîndirea”. Nationalism and Orthodoxy in Interwar Romania* (I), în „Historical yearbook”, vol. 4/2007, p. 87-96; Ionuț Florin Biliuță, *Between Orthodoxy and the Nation. Definition of Romanianess in Interwar Romania*, 2007 (http://www.etd.ceu.hu/2007/biliuta_ionut.pdf). Adesea apologetică este biografia puțin reușită a patriarhului și prim-ministrului de scurtă durată cu trăsături antisemite, Miron Cristea: Cristian Vasile Petcu, *Guvernarea Miron Cristea*, București, Editura Enciclopedică, 2009. Remarci critice la Lucian Nastasă (coord.), *Antisemitismul universitar în România (1919-1939). Mărturii documentare*, Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studierea Minorităților Naționale, Editura Kriterion, 2011; introducerea face parte dintre cele mai bune lucrări publicate în România despre această temă.

³ Despre relația BOR cu Mișcarea Legionară, vezi Hans Christian Maner, *op. cit.*, p. 155-161.

⁴ Vezi în particular Mihai Chioveanu, *Sacralizing the Nation. The Political Messianism of the Legion 'Archangel Michael'*, în Traian Sandu (coord.), *Vers un profil convergent des fascismes? „Nouveau consensus” et religion politique en Europe centrale*, Paris, 2010, p. 83-94.

⁵ Radu Harald Dinu, *The Legionary Movement between 'political religion' and 'collective effervescence'*, în AT, an XVI, nr. 3-4/2008, p. 16-25; Mihai Chioveanu, *Arhanghelul acestei lumi. Legionarismul ca religie politică*, în „Studia Politica. Romanian Political Science Review”, vol. VII, nr. 3/2007, p. 555-582; idem, *Sacralizing the Nation*, ed. cit.; Olivier Gillet, *Orthodoxie et extrêmes droites en Roumanie des années 1930 – l'ultranationalisme contemporain*, în „Traverse”, 7/2000, p. 44-55; George Enache, *Eglise, société, nation, état en Roumanie pendant l'entre-deux-guerres. L'Eglise Orthodoxe Roumaine et la tentation du totalitarisme droitiste*. în „Revista Teologică”, an 94, nr. 2/2012, p. 301-326. Cercetarea fascismului cu referire la România și cu o pondere accentuată asupra dezbaterilor teoretice este analizată de Mihai Chioveanu, *Fețele fascismului: politică, ideologie și scrisul istoric în secolul XX*, București, Editura Universității din București, 2005.

Articolul de față își propune să analizeze această arie de intersecție dintr-o nouă perspectivă și să pună în discuție importanța sociologică a clerului în mișcările menționate, scoțând în evidență mai ales modurile de practicare a religiei și participarea clerului la cotidianul politic al mișcărilor de dreapta. În centru nu stă BOR ca instituție, ci clerul ca grup social; analiza nu vizează gândirea bisericească ori ideologia legionară, respectiv cuzistă, ci rolul social și politic al clerului în extremele de dreapta. Din punct de vedere metodologic este important de precizat că aceste aspecte trebuie integrate și în alte contexte ale perioadei interbelice românești, pentru a împiedica astfel o „privire de tunel” asupra părții din cler ce au fost susținători ai extremei drepte și, prin urmare, o evaluare exagerată sau chiar deformată a acestui fenomen – ceea ce studiul de față nu poate realiza din lipsă de investigații preliminare mai cuprinzătoare. Prezenta lucrare descrie mai întâi pe scurt condițiile generale în care Biserica ortodoxă s-a afirmat după 1918, cultivând în același timp un nou spectru politic de extremă dreapta. În etapa a doua se va analiza rolul bisericii și al credinței în cele două grupări de extremă dreapta cele mai importante. Al treilea pas urmărește principala interogație a studiului.

Realizarea „României Mari” prin anexarea Transilvaniei, Banatului, a regiunii Partium, Maramureșului, a Bucovinei și Basarabiei a depășit cele mai îndrăznețe așteptări ale naționaliștilor români, creând un stat impresionant din punct de vedere teritorial la răspântia dintre Europa Centrală și de Est către Europa de Sud-Est. Comparabilă în multe privințe cu Regatul Iugoslaviei, integrarea politică, socială și culturală a teritoriilor țării extrem de eterogene s-a dovedit destul de repede a fi o enormă provocare. Statul etnic și religios în mare măsură omogen cuprindea acum pe lângă Biserica catolică și cele două Biserici protestante, pe cea unită din fostele regiuni ungurești, cât și BOR, care trebuia la rândul ei să integreze o tradiție regională transilvăneană și una basarabeană. În România Mare elitele politice, cât și clerul superior au alocat BOR un rol esențial la unificarea politică și culturală, în timp ce Biserica unită ce se autodefinea ca națională s-a confruntat adesea cu o neîncredere considerabilă din partea elitelor din vechiul regat. Nu numai concurența dintre bisericile unite, catolice și protestante, ci și integrarea bisericilor regionale ortodoxe în noile teritorii ale țării a constituit o provocare ideologică și organizatorică pentru BOR, la care s-a adăugat și bolșevismul din țara vecină, Uniunea Sovietică, ce cuprinsese și Basarabia ca parte a Imperiului Țarist. Apariția așa-ziselor grupări neoprotestante (advențiști, baptiști)⁶, cât și separarea adeptilor vechiului calendar (denumiți „stiliști”) generau o stare de neliniște pentru BOR, care, după prigoana Bisericii ortodoxe din Rusia, constituia pe de altă parte cea mai mare biserică oficială ortodoxă autocefală din Europa. O problemă considerabilă era și situația materială precară a clerului inferior în întreaga Românie Mare, cât

⁶ Dorin Dobrințu, *Religie și putere în România. Politica statului față de confesiunile (neo)protestante 1919-1944*, în „Studia Politica. Romanian Political Science Review”, vol. VII, nr. 3/2007, p. 583-602.

și întreținerea anevoioasă a absolvenților seminariilor teologice – această criză materială explică în multe cazuri angajamentul politic al clericilor inferiori⁷. Exista așadar o tensiune considerabilă între expectanță, revendicare și realitatea organizatorică și palpabilă a BOR. Aceasta s-a agravat prin lipsa unei separări clare dintre stat și BOR, care se percepea ca biserică statală, fiind receptată ca atare și de segmente extinse ale elitelor românești, ceea ce a generat un profund dezacord în special în mediul românesc al Bisericii unite. Deși România aparținea marilor câștigători ai Primului Război Mondial, mulți contemporani resimțeau în perioada imediat de după război o angoasă, un vacuum identitar: ca popor ortodox, dar latin, România se afla între lumea aliaților politici și a propriei tradiții culturale. La căutarea unui eu național, vocile pro-occidentale seculare erau net mai palide în fața corului polifonic al celor care asociau identitatea românească cu ortodoxia. Ideologii importante de dreapta au considerat națiunea și credința drept fundament pentru identitatea națională, și adesea bisericii i s-a atribuit un rol central pentru păstrarea identității românești. Dincolo de orice ideologie, statul și partidele proguvernamentale, în primul rând partidul liberal, vedeau în biserică, cu precădere în cler, o curea de transmisie a puterii statale către societatea în mare măsură rurală a României Mari. Împreună cu învățătorii, preoții constituiau așa-numita intelectualitate a satelor și exercitau o influență însemnată asupra alinierii la vot a țăranilor adesea aproape analfabeți. Această poziție a autorității împreună cu lipsurile materiale făceau ca nenumărate fețe bisericești să se orienteze spre sfera politică – și anume mai puțin în opoziție, cât în proximitatea puterii de stat. Apropierea bisericii și clerului de puterea laică, cu origini în Imperiul Bizantin, a fost destul de amplu discutată de cercetarea românească; în această tradiție, BOR nu se percepea drept contrapondere la stat, ci ca pilon fundamental al națiunii și al statului. În timp ce despre clericii din mișcările de extremă dreapta s-a scris mult, lipsește o analiză a clerului în partidele democratice – în Partidul Liberal, în Partidul Național-Țărănesc constituit în 1926 sau în Partidul Popular al mareșalului Alexandru Averescu. Cu toate acestea, clerul românesc a jucat un rol însemnat în Partidul Național ca mișcare coagulantă a românilor înainte de 1918. Acest model i-a impresionat profund pe liberalii din Regat după 1918: această elită anti-unită cu orientare centralistă din Vechiul Regat nu doar susținea BOR în fața Bisericii unite și a altor biserici, alocându-i statutul de biserică de stat, ci căuta în plus să câștige bunăvoința clerului inferior, reprezentanților cărora le erau oferite posturi lucrative în consiliile băncilor locale – liberalii având legături strânse cu sectorul financiar; ca partid aflat la guvernare, Partidul Liberal practica o politică a personalului evidentă în episcopii, urmărind și o politică proprie a construcțiilor, ca de pildă prin promisiunea – neonorată – a unei catedrale a neamului⁸. Organizațiile locale liberale la nivel rural erau conduse adesea de

⁷ Mirel Bănică, *op. cit.*, p. 138 ș.u.

⁸ Mă bazez aici pe expunerile epistolare ale lui Ovidiu Buruiană (Universitatea din Iași, 8 aprilie 2012), un admirabil cunoscător al Partidului Liberal. Cf. și Ovidiu Buruiană, *Tendențe și*

preoți – dar cu toate acestea liberalii nu erau un partid de clerici; în pozițiile cheie aproape că nu existau clerici, nici printre deputați, care erau cu precădere avocați sau profesori. Trebuie subliniat totuși faptul că clerul rural căuta o afiliere la puterea statală.

Apropierea clericilor de partide a fost amplu și polemic discutată în România perioadei interbelice și – spre deosebire de rolul social al preoților în viața partidelor la sate – a fost bine analizată în cercetări⁹. Mijloacele media românești au criticat activitatea politică de partid a clericilor – iar la această critică s-a mai adăugat o altă imagine, cea a unui scepticism larg întâlnit față de sistemul parlamentar din ce în ce mai disfuncțional, față de falsificarea alegerilor, constrângerea politică și presiunea asupra votanților, cât și corupția extrem de proliferată¹⁰. Faptul că reprezentanți ai bisericii s-au amestecat în controverse politice adesea încărcate de tensiuni a fost perceput frecvent ca prejudiciere a BOR ca instituție, atât în interiorul cât și în exteriorul BOR. Dorind să figureze ca un cârmuitor al maselor, dar temându-se deopotrivă să nu se compromită și încercând de aceea să îngreuească activitatea politică a clericilor la partide loiale statului și cu sentimente naționale, ceea ce se îndrepta împotriva stângii politice legale și ilegale – Partidul Țărănesc, Socialist și Comunist –, dar și împotriva extremei drepte revoluționar-fasciste, chiar dacă aceasta avea în centrul ideologiei sale religia și biserica, conducerea bisericii căuta de fapt apropierea de putere, așadar de stat și guvern – care la rândul lor doreau în BOR un susținător căutând să-i capteze bunăvoința. Afectați de această situație au fost clerul inferior, cât și acele segmente ale monahismului, care erau active în partide politice sau erau simpatizanți ai mișcărilor politice – însă nici clerul superior nu s-a retras pentru totdeauna din politică: numirea patriarhului Miron Cristea ca prim-ministru, după abrogarea sistemului parlamentar prin dictatura regală, a fost prin urmare orice, dar nu o soluție de urgență – coroana și biserica au înlăturat împreună în 1938 statul parlamentar constituțional criticat de ambele ca fiind obstrucționist și disfuncțional. Poziția oficială de respingere a capetelor bisericii din BOR față de curente de extremă stânga, respectiv de dreapta nu corespundea nicidecum unei apărări a parlamentarismului – mulți precursori ortodocși, laici și clerici, luptaseră împotriva parlamentarismului, cerând un stat corporativ cu o poziție puternică a bisericii, cu o formă de guvernământ adecvată României. Însuși patriarhul Miron a provocat senzație pe scena internațională în 1937, când a avut cuvinte de laudă în ziarul apropiat Legiunii, „Porunca vremii”, cu ocazia aniversării celor 80 de ani ai

evoluții în viața politică, în Gheorghe Iacob (coord.), *Iași – memoria unei capitale*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008, p. 272-296; fundamentale sunt cărțile lui Hans Christian Maner, *Parlamentarismus in Rumänien (1930-1940)*. *Demokratie im autoritären Umfeld*, München, Südosteuropäische Arbeiten, 1997, și Klaus-Peter Beer, *Zur Entwicklung des Parteien- und Parlamentssysteme in Rumänien 1928-1933: Die Zeit der national-bäuerlichen Regierungen*, 2 Bde., Frankfurt/M., Bern, Peter Lang, 1983.

⁹ Pe larg cf. Mirel Bănică, *op. cit.*, p. 153-163.

¹⁰ *Ibidem*, p. 153-158.

conducătorului antisemit A.C. Cuza („un luptător naționalist entuziast... a cărui energie și caracter lipsit de compromisuri îl admiră”), care, spre deosebire de Legiunea „Arhanghelul Mihail”, avea o poziție conservatoare¹¹. Numeroșii clerici legionari, care spre deosebire de antisemiții lui Cuza erau considerați o amenințare pentru sistem, au obligat BOR să renege participarea la viața politică¹².

Criza României Mari a dat naștere imediat după Primul Război Mondial la noi forme de extremism politic: dreptul general de vot a schimbat sistemul politic, reforma agrară – segmente ale societății și economiei. Frica în fața amenințării bolșevismului și a revoluției, criza economică, cea identitară, sentimentul de inferioritate față de minorități – mai ales unguri și evrei –, conflictele datorate resurselor limitate au cauzat mișcări militante de extremă dreapta. În 1923 a luat ființă formațiunea radical antisemită LANC; în 1927 din ea a rezultat „Legiunea Arhanghelului Mihail”¹³.

Din diferite grupări fasciste și antisemite, profesorul universitar ieșean A.C. Cuza a creat mai sus-numita LANC, care se manifesta radical monotematic antisemit, făcând responsabilă populația evreiască pentru toate problemele României Mari și vedea în „eliminarea” ei eliberarea de toate lipsurile¹⁴. Cuza era parte componentă din această grupare politică, aderenții săi cei mai apropiați erau dintre profesorii din Iași. LANC rămânea un partid regional moldovenesc, care câștiga voturi în regiunile puternic colonizate de evrei din nord-estul țării. Antisemitismul radical al lui Cuza se hrănea și din resentimentele ortodoxe față de evrei – poziția sa față de BOR era cu toate acestea scindată. Deși își denumea partidul ca fiind „național-creștin”, Cuza însuși era ateu, cel puțin în anii tinereții, respingând mai ales secvențe ample din dogmele creștine ca fiind „evreiești”, preluate din Vechiul Testament. Ca și alți antisemiți radicali cu o pretinsă orientare creștină, Cuza voia să elimine tradiția evreiască din creștinism și în acest scop a conceput o teologie proprie, ajungând, în ciuda pretenției ideologice „național-creștine” a partidului său, în contradicție cu biserica și ca urmare a fost atacat de clerici¹⁵. L-a răstălmăcit pe Iisus ca arian, urmărind astfel revizuirea radicală a creștinismului practică de alți teoreticieni

¹¹ ANIC, fond Ministerul de Interne. Diverse, dosar nr. 8/1937, f. 158.

¹² Mirel Bănică, *op. cit.*, p. 162.

¹³ Descriptiv este studiul lui Radu Florian Bruja, *Constituirea Ligii Apărării Național-Creștine în Bucovina, 1923-1926*, în AT, an XIX, nr. 1-2/2011, p. 8-22. Pentru o analiză a ideologiei, vezi Lucian T. Butaru, *Rasism românesc. Componenta rasială a discursului antisemit din România, până la al doilea război mondial*, Cluj-Napoca, Editura Fundației pentru Studii Europene, 2010.

¹⁴ LANC nu a fost niciodată cercetată monografic și se numără printre formațiunile politice cel mai puțin cunoscute ale perioadei interbelice românești. Net mai bine explorat este antisemitismul în România, de exemplu, Andrei Oișteanu, *Inventing the Jew. Antisemitic Stereotypes in Romanian & Other Central-East European Cultures*, translated from Romanian by Mirela Adăscăliței, Lincoln/London/Jerusalem, 2009; despre BOR și antisemitism, vezi Hans Christian Maner, *Multikonfessionalität...*, p. 162-165. Fără o privire critică și cu tendințe apologetice este Gabriel Asandului, *A.C. Cuza. Politică și cultură*, Iași, Editura Fides, 2007.

¹⁵ Horia Bozdoghina, *Doctrina naționalist-creștină „Cuzismul”*, în „Holocaust. Studii și cercetări” (Holocaust. Study and research), nr. 2/2009, p. 109-117; Lucian T. Butaru, *op. cit.*

antisemiți. Și scrierile sale antisemite se îndreptau împotriva elementelor fundamentale ale credinței și tradiției creștine – conducătorul „Apărării național-creștine” se poziționa de fapt în afara bisericii, cu pretenții asupra interpretării religios-dogmatice a creștinismului. BOR a reacționat în conformitate, distanțându-se, iar unii publiciști teologi l-au atacat vehement¹⁶; există puține studii care se ocupă cu poziția lui Cuza față de aceste chestiuni după fuziunea partidului (Partidul Național-Creștin) cu gruparea naționalistă a poetului transilvănean Octavian Goga, care în decembrie 1937 a ajuns pentru câteva luni la putere și a întreprins măsuri antisemite radicale.

Încă înainte de 1933, Cuza a aderat cu o admirație declarată la ideile lui Hitler, creând un detașament românesc, replică a așa-numitelor *Batalioane de asalt* (SA – *Sturmabteilung*); dacă ortodoxia Legiunii putea fi pusă la îndoială din cauza componentelor principiilor sale religioase – violență politică, imaginea rasistă a națiunii –, în schimb, ea nu se afla, conform autoreprezentării ei, în contradicție dogmatică cu doctrina bisericească; Legiunea urmărea un program social revoluționar cu promisiuni de fericire transcendentă și propaga o Românie creștin-națională legionară („[...] o școală a «noului duh al vremii», o școală a educației care să schimbe fundamentul spiritual al societății de astăzi – materialist, distrugător, francmason. Statul legionar va elimina prin pedeapsa cu moartea orice sămânță a răului”¹⁷); LANC propaga pe de altă parte ca scop principal „eliminarea evreilor” din România. Această diferență este esențială pentru înțelegerea angajamentului clericilor în ambele mișcări. În aceeași măsură și poziția BOR, care urmărea în mare parte politica respectivului guvern: până la mijlocul anilor ’30, conducerea BOR tolera, respectiv sprijinea activitatea legionară ca parte a unei strategii pentru construirea internă a națiunii și apărarea în fața bolșevismului și a socialismului; de abia când Legiunea – în anul de cumpănă 1935 – devenea o mișcare a maselor ce nu mai putea fi controlată și amenința sistemul, conducerea BOR s-a întors treptat împotriva ei¹⁸. Poziția neclară a cărmuitorilor BOR le-a permis însă susținătorilor Legiunii din clerul superior (vezi mai jos) să întreprindă sau să sprijine campanii intensive de mobilizare în mediul rural prin clerul de la sat care le era subordonat. Până în jurul anului 1935 clericii apropiați ideilor promovate de Legiune puteau conta pe bunăvoința sau toleranța conducerii BOR, dar după acest moment angajamentul legionar însemna o opoziție radicală față de conducerea bisericii și a statului, căpătând un nou caracter. În același timp s-a înăsprit și constrângerea pentru profesiunea de credință politică pentru sau împotriva Legiunii.

LANC era un partid loial sistemului constituțional, care era adeptul devisei „Hristos – Rege – Națiune” și nu aspira la o răsturnare a sistemului.

¹⁶ O temă de cercetare ce trebuie aprofundată; cf. Horia Bozdoghina, *op. cit.*

¹⁷ ANIC, fond Direcția generală a Poliției, dosar nr. 101/1933, f. 33. Poster electoral al Gărzii de Fier, „Ce este «Garda de Fier»?”, din toamna anului 1933.

¹⁸ Hans Christian Maner, *Multikonfesionalitate...*, p. 157: biserica oficială interzicea intrarea clericilor în Garda de Fier și încheia colaborarea cu taberele de muncă legionare, relativizând această decizie în 1936. Punctual, spre exemplu la înmormântarea luptătorilor legionari în Spania, BOR s-a apropiat de Legiune, respectiv în sensul unui antibolșevism comun.

„Legiunea Arhanghelului Mihail” și formațiunile sale de partid urmăreau dimpotrivă scopuri revoluționare clare: un Om Nou într-o Românie nouă. Legiunea provenea din LANC, aducea cu ea antisemitismul radical, dar complectându-l cu o ideologie social revoluționară și cu elemente ale misticii ortodoxe. Dar și Legiunea, care puna accent pe ortodoxie și credință, nu se poziționa integral în cadrul construcției dogmatice a ortodoxiei – lucru evidențiat de însuși raportul ei diferențiat față de puterea politică, dar și de naționalismul ei militant rasist. Conducătorul ei, Codreanu, recunoștea că mișcarea sa nu putea atinge idealurile bisericii. Poziția BOR și a clerului față de LANC nu sunt aproape deloc studiate, față de Legiune ele fac, după cum a fost amintit, subiectul unei dezbateri deosebit de animate. Netăgăduit este că părți ample din cler resimțeau tendențial simpatie pentru unele elemente ale ideologiei legionare, pentru un naționalism înflăcărat, accentuarea tradiției ortodoxe, pentru antisemitism. Legiunea a fost văzută și ca bastion împotriva bolșevismului, iar acțiunile sale ca mobilizare valoroasă a tineretului român. Limbajul și iconografia legionară i-au atras puternic pe clericii ortodocși¹⁹. Aceste aspecte nu trebuie confundate cu un sprijin fără rezerve al BOR pentru Legiune – nu doar depășirea limitelor dogmatice, ci și activismul social revoluționar, rudimente ale unei societăți paralele legionare, care sfidau statul și instituția, întăreau rezervele conducerii bisericii și ale clerului superior. Dacă BOR reacționase la uciderea prim-ministrului I. Gh. Duca de către legionari în anul 1933 printr-o luare de poziție ambiguă, iar ulterior, până în 1935, tolerând total în acord cu guvernul acțiuni ale Legiunii, precum construirea și reparația bisericilor și mănăstirilor în așa-zisele tabere de muncă, acest lucru s-a schimbat din anul 1936, când conducerea bisericii oficiale s-a distanțat net de Legiune, care ajunsese la o mișcare de masă ce nu mai putea fi controlată de instituție; patriarhul Miron Cristea ca prim-ministru a fost răspunzător pentru înăbușirea sângeroasă a Legiunii. BOR a acționat energic și împotriva câtorva – dar nu asupra tuturor – înalți clerici, precum mitropolitul basarabean Gurie Grosu, care manifesta simpatii legionare, sau episcopul de Râmnicu Vâlcea, Vartolomeu Stănescu, vizat să ajungă patriarh într-un stat legionar²⁰.

Cercetările de până acum au accentuat faptul că mai puțin clerul superior a fost activ în anumite părți ale Legiunii, cât mai cu seamă clerul inferior²¹.

¹⁹ Mirel Bănică, *op. cit.*, p. 138 ș.u.

²⁰ ANIC, fond Direcția generală a Poliției, dosar nr. 232/1935, f. 305, conform afirmației ideologului legionar de primă importanță și poetului Radu Gyr, care îl denumea pe Vartolomeu drept „adevăratul pastor al sufletelor pentru legionari”. Vartolomeu a fost destituit și internat în mănăstirea Bistrița – Vâlcea (idem, Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 2/1938, f. 60). În 1933 Vartolomeu a condus comitetul de susținere pentru legionarii internați în orașul său episcopal (idem, Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 102/1933, f. 246).

²¹ Și politologi critici precum Mihai Chioveanu reiterează până în prezent această afirmație: „In reality, the Romanian national Church was rarely supportive toward Iron Guard (sic!), as it admired only its fierce anti-communism, the struggle and martyrdom of some of the legionary against the true, absolute, and declared «enemy of Christ»” (Mihai Chioveanu, *Sacralizing the Nation...*, p. 85, n. 14).

Trebuie subliniat aici că această idee este eronată. Treptat apar la suprafață indicii din arhive, care dovedesc că reprezentanți ai clerului superior aveau orientări legionare mult mai puternice decât se presupunea până acum; conform prezentului stadiu al informațiilor este vorba însă doar despre o minoritate. Ea cuprindea personalități importante, în primul rând influentul mitropolit al nou anexatei Transilvanii, Nicolae Bălan, care colabora cu Ioan Moța, tatăl principalului ideolog legionar, Ion Moța, preot în Orăștie, cunoscut în timpul perioadei habsburgice drept un naționalist fervent, iar în perioada interbelică mai ales ca antisemit. Bălan l-a asigurat pe Moța senior de sprijinul său total, numindu-l în 1930 redactor al ziarului „Lumina satelor” (cu un tiraj de aproximativ un milion de exemplare), după ce l-a destituit pe Iosif Trifa, conducător al Oastei Domnului, mișcare religioasă ce se distanța în mod clar de orice politică de partid. Moța a degradat prestigiul ziarului cu textele sale antisemite și anticatolice, al cărui tiraj a scăzut considerabil. În fața pericolului falimentului, Trifa și-a reluat postul. De asemenea, Bălan participa ca figură proeminentă la mari manifestări legionare: pentru îngroparea legionarilor căzuți în Spania, Ion Moța și Vasile Marin²², el a condus în februarie 1937 un convoi de 200 de preoți, care aveau să officieze slujba de înmormântare. În statul național-legionar el și-a asumat un rol important pentru cultul morții conducătorului Legiunii, Corneliu Zelea Codreanu²³.

Al doilea mitropolit, despre care se spune că ar fi avut simpatii legionare puternice, este șeful bisericii din cea de-a doua provincie alăturată României Mari în 1918: Gurie Grosu al Basarabiei, o figură simbol a românimii basarabene. Într-un simpozion organizat recent în onoarea lui în Moldova, destituirea lui a fost menționată, dar nu explicată²⁴. Spre deosebire de Bălan, lipsesc încă dovezi clare că legionarismul lui Gurie i-ar fi provocat căderea. Aproximativ la fața de legionari este totuși indiscutabilă: și el lua parte la acțiuni propagandistice ale Legiunii cu mare valoare simbolică. Însuși Codreanu sublinia că Gurie a pus alături de el piatra de temelie pentru un monument închinat soldaților pe dealul Susai de lângă Predeal²⁵. Ziarul legionar „Buna vestire” din 15 decembrie 1940, așadar din perioada de scurtă durată a dictaturii național-legionare, îl lauda pe Gurie pentru bunăvoința sa față de Legiune; „puterile întunericului” l-ar fi aruncat de pe scaunul său de mitropolit și l-ar fi internat într-un schit. Pe de altă

²² Valentin Săndulescu, *Sacralised Politics in Action: the February 1937 Burial of the Romanian Legionary Leaders Ion Moța and Vasile Marin*, în „Totalitarian Movements and Political Religions”, vol. 8, nr. 2/2007, p. 259-269.

²³ Datele referitoare la Bălan provin dintr-un articol de ziar al istoricului și publicistului Ilarion Țiu, *Legionarii, între pistol și Dumnezeu*, pe http://adevarul.ro/cultura/istorie/legionarii-pistol-dumnezeu-1_50b9ebcc7c42d5a663ace29a/index.html (accesat ultima dată la data 7 februarie 2013).

²⁴ *Mitropolitul Gurie. Misiunea de credință și cultură*, Culegere de articole și texte despre Mitropolitul Gurie (Grosu) al Basarabiei (1877-1943), îngrijită și coordonată de Silvia Grossu, Chișinău, Editura Epigraf, 2007.

²⁵ ANIC, fond Ministerul de Interne. Diverse, dosar nr. 22/1936, f. 80. Pentru indicii îi mulțumesc lui Wolfram Nieß.

parte, conform unui raport al poliției (care se baza pe o „sursă de încredere”), în iulie 1937 Codreanu nu a fost dispus să ia poziție în favoarea mitropolitului aflat sub presiune publică. După cum se povestea în cercul apropiaților lui Codreanu, Gurie ar fi avut o rudă drept apărător influent pe lângă Elena Wolf-Lupescu, amanta regelui detestată de legionari și de marea masă a populației, motiv pentru care Codreanu nu înțelegea de ce Gurie era atacat, dar și protejat în cercurile de la curte²⁶. Conform aprecierilor unui legionar fruntaș, mișcarea sa a făcut progrese în cele din urmă în Oltenia, în sate lăturalnice, deoarece episcopul mai sus-menționat de la Râmnicu Vâlcea încuraja corespunzător clerul de la sat, iar acesta îi instiga pe țărani (vara anului 1935)²⁷.

Clericii care sprijineau Legiunea se opuneau astfel și sistemului puterii stăpânitoare, raliindu-se unei opoziții deschise. Consecințele acestei poziții depindeau de constelația politică respectivă. Mai întâi, așadar până în 1933 (anul atentatului asupra prim-ministrului I. Gh. Duca), clericii cu propensiune spre Legiune acționau sub influența poziției ambivalente a BOR; începând cu mijlocul anilor '30, activismul legionar însemna și o turnură față de poziția oficială a conducerii bisericii – or având în vedere că discuțiile interne sunt prea puțin cunoscute –, nu poate fi formulată o aserțiune sigură referitoare la o tolerare implicită sau la încurajare. Dacă avem în vedere tradiția ierarhică a BOR și strânsele asocieri ale acesteia cu statul, este remarcabil faptul că clericii s-au raliat unei mișcări radicale de opoziție – opoziție față de sistemul politic, dar totuși nu și față de valorile naționale și religioase împărtășite de aproximativ toți clericii. În plus, clericii nu puteau aștepta avantaje materiale de la Legiune, cum ar fi fost în cazul unui angajament față de partidul de guvernământ. În cele mai multe situații, nu se poate presupune că o convingere ideologică ar fi fost stimulul, cum de altfel era cazul și la aderenții mișcării: amestecul dintre spiritualitatea ortodoxă, naționalism, cât și promisiunea lumească și transcendentă a salvării, propagate într-un limbaj puternic religios aveau un efect solid de mobilizare.

La estimarea ponderii clericilor la mișcările de extremă dreapta trebuie în permanență avută în vedere dinamica politică din România, iar aserțiunile se cer fixate temporar cu acuratețe, pentru a evita generalizările. Cercetările prezente accentuează numărul important al clericilor din Legiune, fără să furnizeze cifrele exacte. Statistici sociale ale mișcărilor de extremă dreapta aproape nu există, iar în stadiul actual al cercetărilor sunt posibile doar expuneri punctuale. Însă chiar și acestea sunt din punct de vedere metodologic problematice. Studiile internaționale și cele românești accentuează rolul clerului ortodox în Legiune, dar operează cel mai adesea cu un singur exemplu de caz – înmormântarea spectaculoasă a legionarilor căzuți în Războiul Civil din Spania, cu participarea a cel puțin 200 de clerici în București în ianuarie 1937. Poziția clerului în mișcările de extremă dreapta trebuie analizată pe două nivele: 1) este

²⁶ *Ibidem*, dosar nr. 5/1937, f. 97, din 17 iulie 1937.

²⁷ *Idem*, fond Direcția generală a Poliției, dosar nr. 232/1935, f. 320.

vorba despre alcătuirea ponderii numerice la aceste mișcări, așadar importanța clericilor în Legiune și în LANC pe de o parte, iar pe de altă parte, ponderea clericilor de extremă dreapta la numărul total al clericilor; 2) în special trebuie analizată activitatea politico-culturală a Legiunii în raport cu clerul – în speță nu la nivelul discursiv atât de des întrebuintat de intelectuali și ideologi frunțași, ci pe baza exemplurilor din provincia românească și din anumite medii sociale din capitala București.

Rezultatul trebuie să rămână provizoriu având în vedere stadiul exploatării surselor: disponibile sunt doar consemnări izolate, lacunare. Rapoarte ale poliției despre câțiva clerici legionari ilustrează într-adevăr activitatea legionară, dar din punct de vedere cantitativ sunt prea puțin pertinente.

Referitor la 1): material statistic există doar fragmentar și trebuie evaluat în plus cu precauție, căci mulți clerici nu erau membri ai partidelor, ci simpatizanți ai acestora. În toamna anului 1937, când mișcarea de dreapta atinsese apogeul, serviciul secret ce activa în interior a consemnat numai 6,6% din preoțime ca membri ai partidelor de extremă dreapta – având în vedere totuși că alte statistici înmulțesc cu patru cifra simpatizanților în raport cu cifra membrilor de partid consemnați, s-ar putea formula ipoteza că în jur de 26% din cler nutrește simpatie pentru extrema dreaptă –, în schimb, cel puțin 75%, așadar majoritatea covârșitoare, nu se expunea, ceea ce desigur că nu trebuie să excludă un parțial asentiment tacit²⁸. Din punct de vedere metodologic, trebuie subliniată cu toate acestea fragilitatea bazei de date. În anul 1937, statistica amintită, care înregistrează membrii partidelor extremiste, consemnează 343 de clerici ca membri ai partidului legionar Totul pentru Țară, cât și 213 oameni ai bisericii ca membri ai Partidului Național-Creștin radical-antisemit²⁹. La 8.257 de clerici în total, cât și 2.842 de călugări și maici (în anul 1930)³⁰ le corespund 4,15%, respectiv 2,5%, împreună aproximativ 6,6% din preoțime, deci o cotă parte extrem de mică. Această interpretare este în mod clar insuficientă: căci partidul Totul pentru Țară și Mișcarea Legionară nu erau unul și același lucru, partidul era doar componenta vizibilă a mișcării de masă, care număra mulți aderenți, iar unii nu puteau adopta o poziție politică fățișă. Alte statistici ale serviciului secret ce activa în interior diferențiau de aceea între membri de partid și simpatizanți ai Legiunii; în medie, cifra celor din cea de-a doua categorie era de patru ori mai mare decât cea a membrilor declarați de partid – prin urmare, s-ar ajunge la un sfert din cler, care în momentul de apogeu al

²⁸ Un raport al poliției din județul Vâlcea arată că cei mai mulți preoți și învățători citeau ziare ale Legiunii și ale LANC (iulie 1933); idem, fond Ministerul de Interne. Diverse, dosar nr. 36/1933, f. 105. Pentru demersul metodologic, vezi Oliver Jens Schmitt, „*Un puternic curent la sate: mecanismele mobilizării politice ale mișcării legionare în lumea rurală, 1933-1937. O primă schiță a unei istorii sociale a Gărzii de Fier*”, în „*Revista Arhivelor*”, nr. 1/2011, p. 153-178; idem, *Approaching the Social History of Romanian Fascism. The Legionaries of Vâlcea County in the Interwar Period*, în „*Fascism*”, vol. 3, 2014, p. 117-151.

²⁹ Idem, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 41/1937.

³⁰ Mirel Bănică, *op. cit.*, p. 40.

mișcărilor de extremă dreapta ar putea fi asociat cu această orientare, o extrapolare ce trebuie formulată aici în mod clar ca ipoteză. Având în vedere că pentru Legiune există numai aproximări, și numărătoarea clericilor din mișcările de extremă dreapta trebuie întreprinsă cu precauție. La acestea se mai adaugă și rapoarte individuale despre localități și județe, care sunt doar parțial disponibile. Cu toate acestea, câteva exemple ilustrează poziția oamenilor bisericii ca membri activi ai Legiunii: în 1934, Garda de Fier (interzisă atunci) număra 114 membri la Oradea, dintre care un teolog. Printre simpatizanți însă (de asemenea, 114) poliția a numărat 15 teologi și patru preoți și diaconi. La Arad, 12 angajați ai Episcopiei constituiau chiar majoritatea membrilor activi de partid³¹.

Mai folositoare este însă acea abordare, care trimite la cheștiunea funcției clericilor în partid și în mișcare. Erau clericii importanți doar la nivel local, ca în cazul liberalilor, sau importanța ideologică, ce i se atribuie credinței și bisericii, se reflectă și în structura de organizație? Stadiul cercetării referitor la poziția clericilor în extremele de dreapta nu este cu mult mai avansat. Se pot formula totuși câteva observații: în etajul superior al LANC se găseau puțini clerici³², precum preotul deosebit de activ Iliuță³³. La o examinare a 30 de organizații județene a LANC din anul 1931, departamentul de poliție consemna printre reprezentanții mai importanți ai LANC pe preotul Avacum Rusu din Bălți (Basarabia), pe preotul Nopates din Brăila, pe preotul Medeleanu din Turnu Severin, cât și pe diaconul Popescu Mozăceni, care conducea stăreția de maici din București³⁴. Clericii și studenții la teologie activau la nivel local; de exemplu, în aprilie 1931 doi studenți la teologie țineau cuvântări la o manifestație din Humor (Moldova); la București, diaconul Popescu Mozăceni conducea o adunare de 100 de participanți³⁵. În 1933, preotul Ion Dijmărescu conducea propaganda LANC în Valea Jiului³⁶.

Conform unui raport referitor la câteva județe aflate în estul țării, lucrurile stăteau altfel în momentul când Legiunea a atins apogeul puterii: în județul Tulcea, preotul Ioan Vasilian conducea organizația regională a partidului Totul pentru Țară, în județul Caliacra preotul Ilie Imbrescu, autor al unei scrieri despre biserică și Legiune, deținea același post, la Constanța șef de partid era preotul Ion Chivu, la Focșani pe lângă Ion Victor Vojen, preotul V. Boldeanu, la Covurlui, poliția consemna printre șefii de organizație, pe lângă doi

³¹ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 117/1933, f. 65, 70.

³² „Comitetul Central” al LANC: ANIC, fond Ministerul de Interne. Diverse, dosar nr. 3/1926, f. 18, este vorba despre profesori universitari și gimnaziali, ofițeri și avocați. Și filiala organizației din orașul port Galați, înființată în august 1922 de avocatul Donca Manea ca „Liga creștină socială” era compusă din farmaciști, funcționari, un lucrător la depoul gării, funcționari și un meșteșugar. O listă a șefilor din provincie din anul 1930 arată, de asemenea, că oamenii bisericii nu dețineau poziții de conducere în LANC (*ibidem*, dosar nr. 36/1933, f. 54 ș.u.).

³³ *Ibidem*, dosar nr. 7/1931, f. 34, unde este menționat preotul antisemit Marcu Aurel din Turda; cât și f. 52.

³⁴ *Ibidem*, dosar nr. 2/1930, f. 332.

³⁵ *Ibidem*, f. 315, 321.

³⁶ *Idem*, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 14/1932, f. 141.

învățători, un fierar, un negustor și doi preoți³⁷. Unii oameni ai bisericii aveau un rol important și în viața internă a societății legionare paralele, de exemplu ca preoți ai studenților în biserica legionarizată Sf. Ilie Gorgani de lângă Facultatea de Medicină din București, sau acei preoți care celebrau botezuri și căsătorii legionare³⁸. Preotul antisemit din Borșa, Dumitrescu, care a uneltit unul din cele mai cumplite pogromuri din perioada interbelică, precum și poetul Radu Gyr pot fi considerați ca aparținând de cercul apropiat al Legiunii. Cu toate acestea, nici la vârful Legiunii clericiei nu constituiau majoritatea.

Diferențierea pentru care pledau studiile de până acum dintre clerul superior și cel inferior trebuie nuanțată: aici intervine o diferență de generație și chestiunea mediului bisericesc. Seminariile teologice au fost legionarizate în anii '30, mai exact la nivelul studenților și al cadrelor didactice – ca exemple pot fi evocate aici o manifestare a partidului Totul pentru Țară din căminul preoțesc „Renașterea” din Craiova, la care au luat parte în jur de 400 de persoane pe 27 aprilie 1936³⁹, sau un raport al poliției din Orhei (Basarabia), conform căruia studenții de la teologie duceau o campanie puternică pentru Legiune⁴⁰. Printre agresorii legionari (Decemviri) se găsesc izbitor de mulți studenți teologi care aspirau să devină preoți și care erau dispuși să ucidă din rațiuni politice. Cadrele didactice, nu membri ai clerului superior, dar mentori intelectuali din interiorul BOR, manifestau deseori simpatie pentru Legiune, pledau însă exclusiv pentru teorii ortodox-naționale, precum cunoscutul teolog din Chișinău, Nichifor Crainic. Pentru o analiză a clerului de la sate în funcție de generații lipsește încă o bază de date – dar există material suficient din actele Poliției, care întărește teza că preoții de la sat acționau ca o curea de transmisie nu doar a partidelor de la guvernare, ci și a opoziției radicale de extremă dreapta în mediul rural; în mediul urban, pe de altă parte, ei preluau la legionarizarea muncitorimii mai mult o funcție de sprijin pe lângă activiștii laici; drept exemplu pot fi numiți acei oameni ai bisericii, catalogați de organele de ordine după asasinarea lui I. Gh. Duca drept potențiali teroriști, așadar agresori activi, cu cel mai înalt grad de activitate care pune în primejdie statul (totuși nu există consemnări complete pentru acest aspect): din Iași a fost preotul Ion Grigoraș, din Tecuci un teolog⁴¹. Mai mulți oameni ai bisericii se găseau printre arestați după asasinat: un episcop din Chișinău, de asemenea din Bălți: trei preoți; din Arad: un angajat al consistoriului și un student la teologie; din Oradea: un student la teologie; din Botoșani: doi studenți la teologie și un preot; din Roman: un preot; din Iași: trei diaconi, dintre care un călugăr; din Râmnicu Vâlcea: doi preoți; din Galați: un preot⁴². Printre arestați, oamenii bisericii constituiau o minoritate apreciabilă, deși aceasta este o evaluare în principal cantitativă. Căci

³⁷ Idem, fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 233/1937, f. 3, 13, 20, 22, 26, 27.

³⁸ De pildă, idem, fond Ministerul de Interne. Diverse, dosar nr. 2/1930, f. 91.

³⁹ Idem, fond Direcția generală a Poliției, dosar nr. 2/1936, f. 69.

⁴⁰ *Ibidem*, dosar nr. 27/1936, f. 134 ș.u.

⁴¹ Idem, fond Ministerul de Interne. Diverse, dosar nr. 14/1935, f. 210.

⁴² *Ibidem*, dosar nr. 14/1933, I, f. 2-58.

printre mulții muncitori, meșteșugari, studenți și țărani ies clar în evidență membri ai intelectualității *consacrate* – ei aveau în mod cert o funcție de îndrumare și de model.

Aproape deloc cercetată este relația călugărimii și a mănăstirilor⁴³ – exemple din surse vorbesc despre arhimandriți, care sprijină congrese studențești naționalist-antisemite, și despre mănăstiri care acordau susținere logistică, materială și morală pentru taberele legionare de lucru pentru construcția/reparația bisericilor și școlilor. Astfel, arhimandritul Ortisie Popescu, stareț al unei mănăstiri din Suceava, a deschis lucrările congresului studențesc național-antisemit din oraș (iulie 1935), ai cărui reprezentanți trimiteau telegrame de salut și înalților prelați, declarându-și astfel loialitatea pentru biserică și coroană, desigur într-o receptare proprie unei mișcări studențești ai acestor piloni fundamentali ai statului⁴⁴. Este cunoscută apropierea lui Codreanu de un schit de pe muntele Rarău, unde se retrăgea cu plăcere⁴⁵ – viața internă a mănăstirilor (admiterea tinerilor călugări legionari) este de asemenea un domeniu ce necesită cercetări. În mod clar, o astfel de analiză socială ar trebui mult nuanțată și extinsă la întreaga perioadă interbelică. Diferențieri mai trebuie operate și între diversele cadre ale BOR: conflictul amintit între generații a avut un efect puternic asupra apropierii, respectiv a distanțării de extremele de dreapta. În special seminariile preoțești s-au dezvoltat ca centre propriu-zise ale mișcării legionare; studenți la teologie și tineri preoți erau de aceea reprezentați printre activiștii legionari ca și cadrele didactice de la teologie, cei din urmă mai curând ca simpatizanți. În seminariile preoțești adia un suflu legionar, seminariile nediferențiindu-se astfel aproape deloc de universități, care trăiseră mai multe zguduiri de radicalizare de extremă dreapta (mai întâi așa-numita „Generație din 1922”, apoi o a doua mobilizare în anii '30). De exemplu, la Universitatea din București s-a constituit în biserica Sf. Ilie Gorgani, la câțiva pași de Facultatea de Medicină, un adevărat centru spiritual al studenților legionari, în cadrul căruia Georgescu Edineț, preot al studenților începând din anul 1929, oferea sprijin⁴⁶. Georgescu Edineț a devenit un personaj cheie al Mișcării Legionare studențești din București. În orașul port Galați, Petre Andronescu, profesor la Seminarul Teologic Sf. Andrei, constituia în anul 1933

⁴³ Idem, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 28/1935, f. 177, 314: starețul mănăstirii Izbuc plănuiește cu un legionar numit Ioan Cruceanu o tabără de muncă. În Basarabia, starețul mănăstirii Rughi îl primește pe profesorul de religie și preotul Darie Moșoiu, care petrecea acolo împreună cu 13 adepți vacanța de vară făcând propagandă vizitatorilor; el afirma că, atâta timp cât va fi la mănăstire, „nu va permite ca un evreu să pună piciorul în acest spațiu”. Dascălii și discipolii din întreaga mănăstire s-au înscris în Legiune (*ibidem*, dosar nr. 33/1936, f. 239). În apropiere au fost înființate două cuiburi legionare, la Samuilovca, de către studentul Vasile Tambalistru, și la Niorcani, de către studentul Ioan Slanovschi.

⁴⁴ Idem, fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 232/1935, f. 336.

⁴⁵ De pildă, idem, fond Ministerul de Interne. Diverse, dosar nr. 15/1933, f. 18. În iulie 1934, Codreanu a organizat în mănăstire una dintre cele mai cunoscute tabere de muncă (idem, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 10/1933, f. 248 ș.u.).

⁴⁶ Idem, fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 232/1935, f. 218, 228, 234.

grupări locale legionare⁴⁷. Vârsta și rangul ierarhic favorizau în cel mai înalt grad o distanțare față de simpatia nedisimulată, deși acest comentariu general este supus conjuncturilor temporale descrise mai sus și excepțiilor importante.

La nivelul clerului inferior, Mișcarea Legionară a avut un sprijin puternic mai ales în anii '30 – iar însemnătatea acestui lucru, având în vedere poziția centrală a preoților în mediile rurale, a fost deja intuită de cercetători. Rapoarte cuprinzătoare ale organelor de ordine permit doar o idee despre activitatea socială a preoților legionari în colectivitățile rurale, cu ajutorul cărora investigațiile metodologice pot prinde contur. Poziția clerului trebuie diferențiată atât temporal cât și regional, aspect care va fi prezentat în cele ce urmează pe baza unui amplu număr de exemple de caz; și observațiile referitoare la structura internă a clerului trebuie luate în considerație. Fundamentală este constatarea că atât LANC, cât și Legiunea au instrumentalizat încă de la început ritualuri bisericești pentru scopurile lor politice: până la mijlocul anilor '20 sfințirile de steaguri au stat în centrul propagandei cuziste de la sate, pentru care susținerea clerului sătesc era indispensabilă, iar acesta acționa adesea în calitate de co-organizator. Un astfel de mod de propagandă a fost descris de Siguranță în martie 1926: cuziști din Galați și Iași s-au deplasat pentru sfințiri de steaguri în satele Lupești, Slivna, Ferdinand și Gănești, care erau conduse de șeful de partid A.C. Cuza și de Ion Zelea Codreanu (tatăl lui Corneliu Zelea Codreanu). În prima zi – pe 4 martie 1926 –, în fața unui auditoriu de 400 de oameni, ridicarea maselor a fost făcută doar de laici, de Codreanu, de un student și de un inginer. Pe 5 martie 1926 cuziștii externi, dar și preotul din Berești s-au deplasat în satul Mânzătești, unde doi preoți – Cozian și preotul de sat Dumitru Filiuță – oficiau slujba; a urmat sfințirea și predarea steagului șefului local al LANC. Preotul Cozian a luat parte în mod marcant la desfășurarea ulterioară a ceremoniei. Pe 6 martie 1926, cuziștii au plecat cu mai multe căruțe spre Silva, unde, în prezența a aproximativ 600 de oameni, preotul locului, Gheorghe Filiuță, a oficiat o sfințire de steag și a botezat pe fiul unui locuitor cu numele Corneliu (după Corneliu Codreanu, ce se bucura de simpatie în cercurile de extremă dreapta). Cuziștii au vizitat după aceea alte două sate, în unul dintre ele preotul satului s-a ocupat cu primirea și sfințirea steagului. Peste tot, preoții au mobilizat țăranii la o prezență numeroasă, cuziștii dirijând credincioșii către o manifestație doar cu greu ornamentată religios⁴⁸. Începând din anii '20 extrema dreapta și-a însușit astfel datini bisericești, respectiv a pus mare preț pe înscenarea simbolică a apropierei ei de biserică: chiar înființarea LANC la 4 martie 1923 s-a desfășurat la Iași cu o sfințire de steag și cu un jurământ asumat de clerici importanți în fața Mitropoliei⁴⁹. Iar sfințirile din cadrul activităților extremei drepte se aliniază ca un fir conducător în relația clerului cu Mișcarea

⁴⁷ *Ibidem*, p. 313.

⁴⁸ Idem, fond Ministerul de Interne. Diverse, dosar nr. 3/1926, f. 38 ș.u.

⁴⁹ Ioan Scurtu (coord.), *Totalitarismul de dreapta în România. Origini, manifestări, evoluție, 1919-1927*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 1996, p. 312-313.

Legionară și cu LANC. Acestea s-au folosit în mod concertat de formele tradiționale ale reprezentării publice, ale aranjamentului simbolic din spațiul public și ale evlaviei poporului, depinzând întru totul de susținerea clerului local – publicul rural probabil nu a sesizat intențiile din spatele trecerii de la ceremonia obișnuită a sfințirii, a dimensiunii sacre a binecuvântării divine către propaganda politică. Strategia legionară de a repara biserici, de a participa la sfințiri de biserici, de a arăta respect bisericii și chiar de a manifesta în chip ostentativ o evlavie ardentă, ștergea deliberat granițele dintre credință și politică. În anii '30, preoții care și-au ridicat mâna peste legionari în semn de binecuvântare făceau parte din ambianța politică a spațiului urban în toate regiunile României. Preoții se angajau considerabil și în „legionarizarea” vieții rurale, de exemplu prin oficierea de slujbe pentru legionari decedați sau participarea la defilările din sat⁵⁰. Unii preoți, precum Petre Tăutul din Gogolina⁵¹, nu precupețeau să binecuvânteze legionari predispuși la violență. În apogeul mobilizării legionare în spațiul rural prin așa-numite tabere de muncă, clericii de la sat au avut un rol de frunte: mai întâi îi integrau pe legionarii care erau străini de sat în comunitatea locală, și deseori conduceau ei înșiși tabere, precum cea din Ineu de către preotul Teofan Herbei⁵² (în tabăra de la Ineu lucrau doi preoți și un călugăr⁵³); la Hălmagiu protopopul Ștefan Bogdan⁵⁴; la Marca (Sălaj) preotul bisericii unite Teofil Balban⁵⁵, la Sicala preotul Iustin Monta⁵⁶; sau radicalul preot Boldeanu, care a sfințit împreună cu alți zece preoți construcția unei „Case Verzi” (casa

⁵⁰ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 232/1935, f. 248, din județul Putna. Exemplele pentru colaborarea preoților de la sat la propaganda legionară sunt atât de numeroase încât comentariul lui Hans Christian Maner, conform căruia „oamenii bisericii” s-ar fi angajat prin „anumite activități” „în mod diferit” „direct în serviciul legionarilor” (*Multikonfessionalität...*, p. 158), trebuie extins în mod clar. ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 54/1936, f. 44, 69, slujbe comemorative pentru luptătorii căzuți în Spania oficiale la Târzia de preotul Varganici și la Boroaia de preotul Moldoveanu; *ibidem*, f. 78, la Valea Glodului, preotul Gavril Niculiță este șef local al partidului „Totul pentru Țară”; *ibidem*, dosar nr. 6/1937, f. 138, la Nojorid (Bihor) un preot a sfințit o cruce legionară împotriva voinței autorităților; contra lui a fost început un proces; *ibidem*, dosar nr. 15/1937, f. 9, în lupta electorală din decembrie 1937 preotul Gruia din Moldova veche se implică la Caraș în lupta electorală; *ibidem*, f. 31, în județul Neamț preoții din următoarele sate susțin partidul legionar: la Costișa, Rediu și Căndești (Puiu Popovici), la fel și la Calu; *ibidem*, f. 34, în județul Hunedoara, preotul Glodeanu făcea propagandă, în județul Vâlcea, preotul Gheorghe Popa (f. 42); *ibidem*, f. 83, la Gotești (Cahul) legionarii s-au adunat în casa cantorului, la Mireni (Lăpușnă) studenți la teologie s-au întâlnit într-o casă privată; *ibidem*, f. 87, în județul Bălți, preotul Bacinschi din Catranâc conducea un grup de șase legionari, în județul Tighina preotul Alistar făcea propagandă; la Constanța preotul Ilie Imbrescu (*ibidem*, f. 95); la Catranâc fiul preotului era legionar (*ibidem*, f. 96); la Moșna (Târnava mare) legionarii se întâlneau în casa parohială a preotului Bătăreanu; și la Gorj preotul Cârlogea pune la dispoziție Legiunii casa parohială (*ibidem*, f. 106), la fel și la Horezu (*ibidem*, f. 135, preotul legionar Doară).

⁵¹ ANIC, Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 11/1936, f. 395.

⁵² *Ibidem*, dosar nr. 28/1935, f. 243.

⁵³ *Ibidem*, f. 314.

⁵⁴ *Ibidem*, dosar nr. 29/1935, f. 22.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 194.

partidului), organizând pe câmp o sărbătorire cu liderii legionari (Codreanu, generalul Cantacuzino)⁵⁷; la 20 iulie 1935, în localitatea transilvăneană Laz, protopopul Oana din Alba Iulia a binecuvântat, în prezența preotului locului Colhon (un legionar convins) și a 300-400 de țărani, un șantier legionar, deasupra căruia se ridicase steagul cu svastică⁵⁸. Preotul B. Boldescu, șeful legionarilor din Ploiești, a organizat în vara anului 1935 următoarele lucrări în județul Putna: îngrădirea a două izvoare, arderea cărămidilor pentru construirea unei clopotnițe, lucrări de zidărie pentru construirea a două școli⁵⁹. Astfel de activități, realizate în taberele legionare de vară, gravitau deseori în jurul preoților: în septembrie 1933, doi preoți, dintre care un fost șef de județ (din Vâlcea⁶⁰), care erau conducători de tabără la Arnota – o mănăstire închinată Sfinților Arhangheli Mihail și Gavriil –, au făcut propagandă țăranilor din Stroești la slujbă, descriind partidele democratice drept „hoate” și amenințând că, „dacă ei (legionarii) vor veni la putere, le va măcelari pe acestea cu săbii forjate”. Ca urmare, țăranii s-au adunat în fața casei unuia dintre preoți strigând „Jos cu evreii și străinii!”⁶¹. Sfințirea unei fântâni și a unei troițe din satul transilvănean Vântul (martie 1936) sunt considerate, de asemenea, caracteristice: preotul Stănea a condus o procesiune de 100 de oameni de la biserică către fântâna reghezduită de legionari, a ținut acolo o predică de unde transpărea loialitatea față de stat; dar apoi a dat cuvântul legionarilor, care i-au instigat pe țărani, atacând puternic sistemul de partid instituit după 1918⁶². Nouă luni mai târziu, președintele partidului legionar „Totul pentru Țară” din Huedin (județul Cluj), generalul Gheorghe Cantacuzino-Grănicerul, a primit în fața a 300 de legionari patru cruci de pomenire sfințite, construite tot de legionari; în piața centrală a fost clădită o tribună în acest scop. Un mare număr de preoți au oficiat o slujbă specială. Protopopul Munteanu a luat cuvântul, afirmând că „crucele simbolizează țara în credință”. După partea religioasă, condusă de preoți, unde nu se pot observa aluzii politice nemijlocite, au urmat din nou discursuri critice la adresa sistemului din partea legionarilor frunțași. Preoții au oferit cadrul, dând binecuvântarea pentru manifestările politice ale Legiunii⁶³. Astfel de festivități au avut loc în întreaga țară: pe 27 octombrie 1936, preotul Trifan Oprea oficia într-un sat din județul Caliacra o slujbă și îi binecuvânta pe legionari: „Domnul să le dea legionarilor libertate, căci ei vor fi viitorul țării, ei vor face dreptate, și doar ei sunt capabili să readucă lucrurile la locul lor”. Șeful legionar Cola Ciumetti (dintr-una dintre numeroasele familii aromâne de coloniști din Caliacra) l-a elogiat pe preot drept „însuflețitor și călăuză a gardiștilor”⁶⁴.

⁵⁷ *Ibidem*, dosar nr. 11/1936, f. 380.

⁵⁸ *Ibidem*, dosar nr. 19/1932, f. 420.

⁵⁹ Idem, fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 232/1935, f. 306.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 346.

⁶¹ *Ibidem*, f. 314.

⁶² Idem, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 19/1932, f. 516.

⁶³ Idem, fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 284/1936, f. 227.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 242.

În cealaltă parte a țării, la Verpolea lângă Siret, a fost sfințită o biserică construită de legionari: de la Mitropolia din Cernăuți a fost delegat dr. Puiu, aflat la conducerea Misiunii; numeroși preoți au fost prezenți când șeful Legiunii din Bucovina, farmacistul rădăuțean Vasile Iașinschi, a comparat lupta legionarilor cu cea a preoților: „Victoria vine doar atunci când preoții iau într-o mână crucea și în cealaltă arma”. În schimb, reprezentantul Mitropoliei a rămas credincios discursului național al BOR, biserica strămoșilor își urmează și în vremuri grele datoria⁶⁵. Modul în care legionarii acționau în sate este prezentat de rapoarte ale respectivelor campanii de vară, în cadrul cărora țăranilor li se făcea propagandă concertată: de exemplu, membrii unei tabere de muncă din Transilvania s-au deplasat în septembrie 1935 cu șase căruțe, s-au aliniat în coloane la intrarea în sat, au mărșăluit cântând spre biserică, unde au fost primiți de preoți; după rugăciune și masă, legionarii și populația din sat au format o horă tradițională⁶⁶; prin socializarea tradițională, Legiunea stabilea legături cu populația rurală cu ajutorul persoanei celei mai respectate, a preotului. Pentru mobilizarea de la țară, legionarii trebuiau să folosească locuri tradiționale de întâlnire ale țăranilor, ce se aflau adesea în conexiune cu ceremoniile bisericești, luând acolo contact cu populația de la sat, cu ajutorul clericilor. Preoții agitau spiritele nu doar în parohiile lor, ci luau parte și la acțiuni propagandistice din alte sate⁶⁷, aspect pentru care există nu puține dovezi pentru eventualele conflicte sau colaborări cu parohiile locale. Totuși, se poate presupune că mobilizarea legionară a fost făcută cu cea mai mare perseverență prin preoții satelor respective – efectul cel mai puternic producându-se acolo unde aceștia constituiseră și conduceau tabere de muncă legionare, unde activiști legionari din întreaga țară se întâlneau cu populația rurală⁶⁸. În județul Vâlcea, un raport al poliției îl prezenta pe preotul Gheorghe Doara într-un rol cheie: de abia în anul 1933, când el a început să aducă în discuție sentimente naționale și religioase, Legiunea a putut prinde rădăcini în regiune⁶⁹. Preoții nu făceau campanie doar pentru Legiune, ci se preocupau și de viața ei internă: botezuri, căsătorii și – mai rar – înmormântări erau organizate de către Legiune ca parte din viața comunitară legionară. Codreanu însuși figura adesea ca naș sau martor de cununie, pentru a-și strânge în jurul lui simpatizanții prin relaționări sociale tradiționale. Codreanu se îngrijea și de legături private cu oamenii bisericii; în martie 1933 a participat la căsătoria preotului Moldovan din Târgu Mureș și acolo l-a contactat pe preotul Matei din Corunca⁷⁰. În cercul restrâns acționau mai ales clerici deosebit de convinși, precum preotul studenților din București, mai sus-amintit, sau preotul Ilie Imbrescu, reliefat și ca teoretician, care în ianuarie 1936

⁶⁵ *Ibidem*, f. 248.

⁶⁶ Idem, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 29/1935, f. 7.

⁶⁷ *Ibidem*, dosar nr. 14/1932, f. 107.

⁶⁸ *Ibidem*, dosar nr. 19/1932, f. 402, 420, referitor la preotul Colhon din Laz, Transilvania; *ibidem*, dosar nr. 28/1935, f. 243, despre preotul Teofan Herbei din Ineu.

⁶⁹ *Ibidem*, dosar nr. 20/1935, f. 256.

⁷⁰ Idem, fond Ministerul de Interne. Diverse, dosar nr. 9/1933, I, f. 2.

a cununat o pereche legionară pe o moșie legionară⁷¹. În Legiune, care începuse ca mișcare studențească, preoții studenților aveau o relevanță deosebită: ca exemplu se poate aminti sărbătorirea la Iași a Arhanghelului Mihail din 8 noiembrie 1936: 175 de legionari au defilat de la căminul studențesc din apropierea Universității spre vechea biserică Sf. Nicolae Domnesc. Preotul Seminarului pedagogic, Bogdan, a oficiat slujba, spunând în predică: „Pentru a crea o Românie legionară, trebuie să credem în Domnul, să iubim patria și națiunea, căci după ce strămoșii noștri și-au vărsat sângele pentru apărarea patriei și a poporului, luptând împotriva păgânilor, și noi trebuie să fim pregătiți în orice moment”; el a făcut trimitere în mod explicit la Războiul Civil din Spania și la luptele ce zguduiau Madridul. În aceeași zi au avut loc slujbe cu tentă legionară și în alte orașe din Moldova – Bârlad, Târgu Neamț și Buhuși, este adevărat în fața a puțini simpatizanți⁷².

Și în Partidul Național-Creștin, înființat în 1935, formațiune succesoare a LANC, s-au profilat oameni ai bisericii. La congresul partidului din orașul Vaslui (iulie 1936), unde au fost prezenți 1.600 de simpatizanți, a fost oficiată la catedrală o slujbă comemorativă pentru defunctul Nicolae Paulescu, antisemit înflăcărat și profesor la Universitatea din București; la defilarea ulterioară a membrilor partidului, preotul C. Iacomî l-a salutat pe șeful de partid Cuza drept „apostol al națiunii, mare luptător pentru creștini” împotriva „elementului evreiesc”, a francmasonilor și a partidului țărănesc⁷³.

Totuși – și este important de subliniat acest aspect într-un studiu care îndreaptă atenția asupra clerului legionar – nu trebuie omis faptul că membri ai marii majorități ne-legionare a clerului sătesc se opuneau ritualurilor legionare, precum preotul din Bozânta Mică⁷⁴; cunoscut este și faptul că legionarii făceau presiuni, cum este uimitorul caz din Episcopia Oradei, unde, la refuzul unei sfințiri de steag, au amenințat cu „renunțarea la religia ortodoxă”⁷⁵. Pe de altă parte, și organele de ordine îi obligau pe oamenii bisericii să nu se ocupe cu sfințiri legionare: în septembrie 1937, în satul Nojorid s-a ajuns la un real conflict în jurul unei cruci de pomenire construită de legionari. Jandarmeria a îndepărtat-o, ducând-o într-un cimitir, unde efectul propagandei era mai redus decât la marginea drumului. Drept urmare, legionari din Oradea au mărșăluit în sat; jandarmeria a zăvorât cimitirul, dar încuietorea a fost spartă de legionari sub lozinci ca „Înainte, muriți pentru cruce!” și „Noi murim pentru cruce!”. La cimitir s-a ajuns la o încăierare între jandarmi și legionari, care au reușit să readucă crucea în sat. Preotul a promis jandarmilor să nu sfințească crucea, promisiune pe care până la urmă nu a onorat-o. Ca urmare, el împreună cu mai mulți legionari au fost arestați⁷⁶.

⁷¹ Idem, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 27/1935, f. 110.

⁷² Idem, fond Ministerul de Interne. Diverse, dosar nr. 21/1936, f. 122.

⁷³ Idem, fond Direcția Generală a Poliției, dosar nr. 3/1936, f. 139.

⁷⁴ Idem, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar nr. 11/1936, f. 258.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 283, iunie 1936.

⁷⁶ *Ibidem*, dosar nr. 6/1937, f. 138.

*

* *

Fără susținerea masivă din partea clerului, mai ales a clerului parohial, dar, după cum reiese din ce în ce mai clar, a prelaților cu orientare naționalistă pregnantă, mișcarea legionară nu ar fi putut prinde rădăcini în arii largi ale României rurale. Aproape un sfert din preoți ca reprezentanți ai așa-numitei intelectualități sătești au sprijinit mișcări ortodox-naționaliste de extremă dreapta în spațiul rural. Ca și în alte partide, clericii nu au urcat decât în rare cazuri în ierarhia partidelor de extremă dreaptă. Diferențe marcante în ceea ce privește puterea de atracție asupra clericilor rezultă din deosebirile din interiorul extremelor de dreapta: între conservatori, antisemiți monotematici și parțiala erezie declarată a LANC și a „Legiunii Arhanghelului Mihail”, care se pretindea mai credincioasă dogmelor și bisericii, numărând mult mai mulți clerici în rândurile sale. Este de luat în considerație și dinamica temporală a dezvoltării „Legiunii”, de la o mișcare studențească din Moldova până la o mișcare de masă de anvergură națională în a doua jumătate a anilor '30. Simpatia sau chiar partizanatul pentru „Legiune” a fost, până aproximativ în 1935, o activitate tolerată sau susținută tacit de BOR; după aceea, clericii au intrat din ce în ce mai mult în conflict cu conducerea bisericii, care nu dorea un diferend cu coroana și puterea, în 1938 preluând chiar ea în persoana patriarhului responsabilitatea guvernării, eliminând în mare măsură „Legiunea” prin represii masive⁷⁷. De aceea, controversa dintre BOR și Legiune ar trebui analizată mai în detaliu ca un conflict în interiorul clerului – măsuri disciplinare împotriva a câtorva înalți clerici, deportarea preoților și restricționările activității politice a oamenilor bisericii sugerează această direcție. Cu toate acestea, clericii erau activi în multe mișcări politice, dar, în ciuda simpatiilor parțiale pentru mișcarea de înnoire naționalist-ortodoxă a Legiunii, nu se poate afirma că până în 1938 majoritatea clerului ortodox ar fi susținut în mod activ Legiunea – desigur sub rezerva importantă a stadiului cercetărilor actuale. Din perspectivă social-istorică, în cazul României nu poate fi folosit termenul „fascism clerical”, căci clericii aproape nu erau reprezentați în eșantioanele de conducere ale mișcării legionare⁷⁸. Termenul de fascism clerical reliefează poziția socială și politică a clericilor și mai puțin importanța religiei în respectiva mișcare. Legionarii nu constituiau o mișcare clericală, dar au atras numeroși oameni ai Bisericii ortodoxe, care se identificau cu preceptele Legiunii.

⁷⁷ Mirel Bănică, *op. cit.*, p. 167 ș.u., analizează texte esențiale despre poziția schimbată a bisericii, cum ar fi scrisoarea patriarhului Miron Cristea adresată „Tineretului țării” din ianuarie 1934, ca reacție la asasinarea prim-ministrului I. Gh. Duca, și luarea de poziție mult mai evidentă la uciderea prim-ministrului Armand Călinescu din septembrie 1939.

⁷⁸ Roger Eatwell, *Reflections on Fascism and Religion*, în Ami Pedahzur, Leonard Weinberg (eds.), *Religious Fundamentalism and Political Extremism*, Special issue of „Totalitarian Movements and Political Religions”, vol. 4, nr. 3/2003, p. 23-26; Mihai Chioveanu, *Sacralizing the Nation...*, p. 85, critică pe bună dreptate abordarea clișeatică a lui Eatwell a societății românești, spre exemplu concepția că Legiunea ar fi fost o mișcare țărănească.

Studiul de față reprezintă un stadiu al cercetărilor de arhivă abia începute, nu mai mult decât un raport de activitate, care tratează în plus doar aspectul social-istoric al temei. Acest proiect este îndreptățit, căci are în vedere o mai bună reevaluare a opțiunilor legionare a clericilor. Pentru o estimare echilibrată a poziției clerului în mișcările de extremă dreapta este necesară o cercetare amănunțită și o încadrare a ei în contextul societății românești a perioadei interbelice.

The Orthodox Clergy and the Extreme Right in Interwar Romania

(Abstract)

Keywords: Iron Guard, Romanian Orthodox Church, cuzism, social history.

The article discusses the role of members of the Orthodox clergy in the Legionary Movement and the Cuzist parties (League of National-Christian Defence and National-Christian Party). It argues that despite a massive support for extreme right movements and parties, Romania did not develop a “clerical fascism”. Although cca one fourth of the Orthodox priests joined or supported far right movements, they were clearly underrepresented in higher party echelons.

**Pactul Hitler-Stalin din 1939
în istoria și memoria europeană și în dreptul internațional.
Cu un studiu de caz privitor la România**

Dietmar MÜLLER*
Stefan TROEBST**

Tratatul de neagresiune semnat în noaptea dintre 23 și 24 august 1939 la Moscova de către Ministrul de Externe al *Reich*-ului german, Joachim von Ribbentrop, și de către Comisarul Poporului pentru Afaceri Străine sovietic, Viaceslav Molotov, în prezența lui Stalin, inclusiv protocolul adițional secret, se numără printre evenimentele istorice ale secolului al XX-lea care au produs din punct de vedere politic, ideologic și al culturii memoriei probabil consecințele cele mai de durată. Niciun alt tratat bilateral nu a influențat destinul mai multor state, națiuni și grupuri minoritare din Europa, îndeosebi din Europa Centrală și de Est, cum a făcut-o Pactul Hitler-Stalin¹.

În istoria diplomatică, Pactul este considerat premisa necesară – chiar dacă nu unică sau suficientă – pentru începerea celui de-al Doilea Război Mondial, întrucât abia împiedicarea pericolului unui front sovietic în est i-au făcut posibile celui de-al „Treilea Reich” al lui Hitler atât victoria rapidă în fața Poloniei în 1939, cât și pe cea în fața Franței și a statelor din Benelux în 1940. Din perspectiva istoriei ideologiilor alianța *de facto* de aproximativ doi ani între național-socialism și stalinism a însemnat aprofundarea rupturii în cadrul stângii europene și divizarea definitivă a mișcării muncitorești². Odată cu pactul ia

* Dr., Geisteswissenschaftliche Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (GWZO), Universitatea din Leipzig; muellerd@uni-leipzig.de

** Dr., profesor, Geisteswissenschaftliche Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (GWZO), Universitatea din Leipzig; troebst@uni-leipzig.de

¹ Prezentul articol este o versiune revizuită și actualizată a Dietmar Müller, Stefan Troebst, *Der Hitler-Stalin-Pakt 1939 in der europäischen Geschichte und Erinnerung: Ein Einführung*, în Anna Kaminsky, Dietmar Müller, Stefan Troebst (editori), în *Der Hitler-Stalin-Pakt 1939 in den Erinnerungskulturen der Europäer*, Göttingen, Wallstein Verlag, 2011, p. 11-35. Acolo se regăsesc referințe bibliografice complete.

² Vezi colecția de mărturii de la evenimentele respective din rândurile mișcării muncitorești internaționale și din Comintern a lui Wolfgang Leonhard, *Der Schock des Hitler-Stalin-Paktes. Erinnerungen aus der Sowjetunion, Westeuropa und der USA*, Freiburg, Verlag Herder, 1986.

naștere totodată teoria totalitarismului ce a definit linia ideologică a frontului din Războiul Rece.

Un eveniment politic atât de marcant, ce a împărțit inițial bucăți largi din Europa Centrală și de Est într-o zonă de influență germană și într-una sovietică, dar care a făcut după război din statele din Estonia până în România un glacis al Uniunii Sovietice din punctul de vedere al politicii de securitate, nu a rămas fără urmări pentru culturile memoriei din societățile central și est-europene, întrucât în special în acele state din regiune care fuseseră deja afectate nemijlocit de Pactul Hitler-Stalin în anii 1939-1941 și care s-au regăsit după 1945 alături de altele pe partea estică a Cortinei de Fier, înaintarea victorioasă a Armatei Roșii nu a fost interpretată și memorată doar ca eliberare de sub Germania nazistă.

Din contră, instituirea de regimuri comuniste – cu intermezzo-ul guvernelor de republici populare – în societățile celor mai multe state din Europa Centrală și de Est a reprezentat o înlocuire a dictaturii maronii cu cea roșie. Dintr-o rațiune bine întemeiată, Erwin Oberländer și Rolf Ahmann au pus la începutul cărții lor din 1989, despre consecințele Pactului Hitler-Stalin pentru regiunea dintre Germania și URSS – la 50 de ani după semnarea din 1939 –, întrebarea din titlu: „Sfârșitul Europei Centrale și de Est?”³. Această perspectivă interogativă se bazează pe premisa conform căreia statele și societățile din această regiune istorică au un tipar specific ce a fost supus după 1939 și după 1945 unor intervenții brutale. Pe lângă cunoscuta pierdere totală sau parțială a suveranității statale prin ocuparea și anexarea de către al „Treilea Reich” sau de către Uniunea Sovietică, precum și prin includerea în Pactul de la Varșovia, trebuie luată în considerare și problema populației. În al Doilea Război Mondial au fost nimicite în cadrul Holocaustului acele comunități evreiești care în multiple moduri influențaseră țesutul Europei Centrale și de Est. La fel de caracteristic fusese și segmentul german al populației care a fost pierdut de regiune către sfârșitul războiului din cauza refugierii și în perioada ce a urmat imediat după sfârșitul războiului din cauza expulzării acestuia. Modul în care a fost purtat războiul, practicile regimurilor de ocupație, precum și aranjamentele teritoriale postbelice au afectat nu în ultimul rând – sub formă de crime în masă, expulzări și deportări – națiunile titulare vorbitoare de limbi baltice, slave, fino-ugrice și de limbă română. Inițial, Pactul Hitler-Stalin a fost asociat cu suveranitatea pierdută în rândurile emigranților politici și în presa clandestină – o dezbatere care a luat forme mai ample și vizibile după relaxarea politică în *perestroika* lui Gorbaciov. De atunci a fost revendicată cu argumente de drept internațional și istorice eliminarea consecințelor Pactului Hitler-Stalin cu obiectivul recreerii structurii statelor din Europa Centrală și de Est din perioada interbelică.

³ Vezi Erwin Oberländer (editor), *Hitler-Stalin-Pakt 1939. Das Ende Ostmitteleuropas?*, Frankfurt a.M., Fischer Taschenbuch Verlag, 1989. Vezi și Dietrich Beyrau, *Schlachtfeld der Diktatoren. Osteuropa im Schatten von Hitler und Stalin*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.

Interpretări istorice ale Pactului Hitler-Stalin

„Dezlănțuirea războiului”⁴ a fost inclusă și tratată până în cele mai mici detalii într-o serie de colecții de documente, monografii și articole. În analiza cauzelor, raporturilor de forță și a tratatelor de dinainte de 1 septembrie 1939, Pactul Hitler-Stalin are un rol distinct ca punct nodal al intereselor și strategiilor parțial convergente și parțial opuse ale celui de-al „Treilea Reich” și ale Uniunii Sovietice. Întrebarea principală de cercetare a rămas, de-a lungul deceniilor, cum s-a ajuns în august 1939 la spectaculosul tratat de neagresiune între două state care, anterior, condamnaseră ideologia partenerului de tratat cu mari eforturi propagandistice ca fiind „ofensiva cea mai furioasă a capitalului împotriva maselor muncitorești”⁵, respectiv „bolșevism iudeo-internațional” și „încarnare a impulsului uman distructiv”⁶.

Cu privire la geneza Pactului Hitler-Stalin, în istoriografie a fost dominant, până în anii 1970, un model de interpretare racordat de-o manieră generală la teoria totalitarismului și care în privința politicii externe consta din istorie diplomatică pură. Fundamentul argumentării îl reprezenta definirea poziției Germaniei și a Uniunii Sovietice ca puteri revizioniste în perioada interbelică⁷. Interesul comun al Berlinului și al Moscovei de a recupera atât teritoriile pierdute în Primul Război Mondial și în urma tratatelor de pace de la Brest-Litovsk din 1918 și de la Versailles din 1919, cât și statutul de mare putere din punct de vedere politic, economic și militar ar fi condus la o afinitate structurală a celor două state. Incompatibilitățile ideologice dintre Republica de la Weimar, democratică, și al „Treilea Reich”, național-socialist, pe de o parte, și Uniunea Sovietică comunistă, pe de altă parte, ar fi trecut în plan secund datorită avantajelor unei abordări comune germano-ruse. Elemente importante ale acestui model de

⁴ Walter Hofer, *Die Entfesselung des Zweiten Weltkriegs*, reeditare, Zürich, Münster, LIT Verlag, 2007, Postfață: *Führte der Hitler-Stalin-Pakt zum Ende der Sowjetunion?*, p. 417-431.

⁵ Afirmatii la al VII-lea Congres Mondial al Cominternului din 1935, citat din Helmut Altrichter, *Unauflösbare Widersprüche. Die sowjetische Politik und der Kriegsausbruch*, în Helmut Altrichter, Josef Becker (editori), *Kriegsausbruch 1939. Beteiligte, Betroffene, Neutrale*, München, C.H. Beck Verlag, 1989, p. 59-83, aici p. 59.

⁶ Adolf Hitler în două discursuri în Reichstag, din 1937 și 1938, citat din Gerd R. Ueberschär, *Hitlers Entschluß zum „Lebensraum“-Krieg im Osten. Programmatisches „Ostprogramm“ oder militärstrategisches Kalkül?*, în Gerd R. Ueberschär, Wolfram Wette (editori), *Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion „Unternehmen Barbarossa“ 1941*, Frankfurt a.M., Fischer Taschenbuch Verlag, 1991, p. 13-43, aici p. 19.

⁷ Îndeosebi în publicistica de masă, Pactul Hitler-Stalin și al Doilea Război Mondial sunt puternic personalizate, fiind prezentat ca un duel de-a lungul multor ani. Astfel, titlul de *cover story* din „Spiegel” din 11 iunie 2011 (nr. 24) este *Hitler gegen Stalin. Bruder Todfeind* („Hitler împotriva lui Stalin. Frate dușman de moarte”), iar în revistă este scris: „Bestie und Unmensch. Das ‚Dritte Reich‘ überfiel vor 70 Jahren die Sowjetunion und begann den grauenvollsten Krieg in der Geschichte der Menschheit. Die deutsche Niederlage entschied das Duell zweier Despoten, die einander seit 1923 belauert hatten: Hitler und Stalin” [„Bestie și neom. «Al Treilea Reich» a invadat acum 70 de ani Uniunea Sovietică și a început cel mai cumplit război din istoria umanității. Înfrângerea germană a fost decisă de duelul dintre doi despoți, care se pândiseră unul pe celălalt din 1923: Hitler și Stalin”] (p. 60).

interpretare sunt tratatele de la Rapallo (1922) și Berlin (1926), prin care cele două state s-au recunoscut reciproc, au stabilit relații diplomatice și au convenit asupra unei ample cooperări militare și economice. Această analiză „realistă” a relațiilor bilaterale, bazată din punct de vedere metodic pe istoria diplomatică, a identificat actorii dominanți, interesele clare și convergențele dintre acestea, astfel încât Pactul Hitler-Stalin este prezentat ca un eveniment ce survine ca o consecință de-a dreptul logică. În conformitate cu abordarea sugestivă a teoriei totalitarismului, folosită în analiza sistemului sovietic, și în privința politicii externe figurile conducătoare și „mobilele [lor] privind concepția asupra lumii” au fost analizate în mod privilegiat. Afirmatii timpurii ale lui Hitler, Lenin și Stalin au fost privite de acești autori adesea ca unicele fundamente ale politicii externe național-socialiste, respectiv sovietice, ulterioare.

În anii 1980, acest model de interpretare a relațiilor germano-sovietice a cunoscut o revitalizare sub forma unei argumentații a lui Ernst Nolte, conform căreia ideea național-socialistă a nimicirii unor grupuri mari constituia o imitare a luptei de clasă bolșevice, ba chiar ar fi reprezentat răspunsul Germaniei în fața acestei amenințări din partea Uniunii Sovietice⁸. Această teză, precum și cea formulată în anii 1990 care susținea că războiul celui de-al „Treilea Reich” împotriva Uniunii Sovietice ar fi fost un război preventiv, poate fi considerată respinsă, în ciuda reapariției periodice a acesteia îndeosebi în Rusia, Belarus și Ucraina⁹.

Al doilea model de interpretare a istoriei genezei Pactului Hitler-Stalin se remarcă în general prin renunțarea la răspunsuri simpliste. Fără a respinge complet premisele primei abordări – îndeosebi cele referitoare la revizionismul Berlinului și Moscovei –, mulți autori aduc în discuție slăbiciunile argumentației: aceasta ar fi teleologică, fundamentată pe o explicație retroactivă, pornind de la momentul august 1939 înspre trecut, ar ține cont de prea puțini actori pe plan internațional și ar fi ancorată din punct de vedere metodic în tradiționala istorie diplomatică¹⁰. Istoriografia Pactului Hitler-Stalin trebuie, la modul general, să depășească problema legată de faptul că situația privind documentele celor mai importanți actori a fost și este foarte dezechilibrată. Dacă documentele părților britanică, franceză și germană – completate de jurnale, memorii etc. ale personajelor-cheie – au fost editate în cantitate tot mai mare,

⁸ Vezi „*Historikerstreit*”. *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, München, Piper, 1987; Hans-Ulrich Wehler, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum „Historikerstreit”*, München, C.H. Beck Verlag, 1988.

⁹ Vezi Gerd R. Ueberschär, Lev A. Bezymenskij (editori), *Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941. Die Kontroverse um die Präventivkriegsthese*, Darmstadt, Primus Verlag, 1998; Bianka Pietrow-Ennker (editor), *Präventivkrieg? Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion*, Frankfurt a.M., Fischer Taschenbuch Verlag, 2000.

¹⁰ Pentru o critică a ideii unei „opțiuni estice” de durată a „aspirațiilor germane de mare putere și de putere mondială”, vezi Gottfried Schramm, *Grundmuster deutscher Ostpolitik 1918-1939*, în Bernd Wegner (editor), *Zwei Wege nach Moskau: vom Hitler-Stalin-Pakt zum Unternehmen „Barbarossa”*, München, Zürich, Piper, 1991, p. 3-18, aici p. 7.

acesta nu a fost, până de curând, cazul și pentru partea sovietică. Și istoriografia sovietică a persistat până în perioada *perestroika* într-o prezentare canonică a Pactului Hitler-Stalin, așa cum fusese construită deja la sfârșitul anilor 1930 și care în mare nu a fost decât transmisă mai departe¹¹. Esența acestei argumentații consta în respingerea existenței unui protocol adițional secret, astfel încât Pactul să poată fi prezentat ca un tratat de neagresiune care reflecta intențiile pașnice ale Moscovei – și către care, de altfel, Uniunea Sovietică ar fi fost împinsă de politica slabă, de *appeasement*, a puterilor occidentale. Stalin ar fi trebuit astfel să „cumpere timp” pentru a se pregăti pentru asaltul german iminent – cu succes, după cum ar demonstra „victoria în Marele Război pentru Apărarea Patriei”.

Ameliorarea situației privind izvoarele istorice a fost utilizată de istoriografia occidentală – chiar dacă a rămas în esență, precum studiul lui Reinhold H. Weber privind istoria genezei Pactului Hitler-Stalin¹², tot istorie diplomatică – pentru sinteze cuprinzătoare și din multiple perspective. Weber analizează sistematic pe lângă Berlin și Moscova și Parisul și Londra, unele state central și est-europene antirevizioniste apropiate acestora, ca Polonia și România, precum și pe alocuri Italia și Ungaria revizioniste. Îndeosebi în perioada din jurul celei de-a 50-a „aniversări” (în 1989) a semnării Pactului Hitler-Stalin au apărut numeroase volume colective, în care în legătură cu evenimentul sunt analizate, pe lângă statele semnatare și marile puteri, toate statele din Europa Centrală și de Est. În acest context este de subliniat volumul colectiv care încă din titlu pune întrebarea privind sfârșitul Europei Centrale și de Est, a cărui concepție se bazează pe lucrări anterioare ale lui Rolf Ahmann despre caracterul (încă) de neagresiune sau de agresiune al Pactului Hitler-Stalin¹³. Cercetarea occidentală despre elementele de politică externă ale celui de-al „Treilea Reich”, precum și ale Uniunii Sovietice a profitat în continuare de impulsurile venite din sfera istoriei sociale și economice, precum și de studiile referitoare la sistemul politic național-socialist. În această privință s-a consacrat caracterizarea sistemului de putere național-socialist ca reprezentând o poliarchie, în care diverse grupări de actori concureau pentru a își impune viziunile în fața lui Adolf Hitler. Această

¹¹ Vezi, de exemplu, V.J. Sipols, *Die Vorgeschichte des deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrags*, Köln, Pahl-Rugenstein, 1981 (prima ediție Moscova, 1979); și Igor Maximyschew, *Der Anfang von Ende. Deutsch-sowjetische Beziehungen 1933-1939*, Köln, Pahl-Rugenstein, 1985 (prima ediție Moscova, 1981).

¹² Vezi Reinhold W. Weber, *Die Entstehungsgeschichte des Hitler-Stalin-Paktes 1939*, Frankfurt a.M., Bern, Cirencester, Verlag Peter D. Lang, 1980.

¹³ Erwin Oberländer, *Hitler-Stalin-Pakt 1939, mit Beiträgen zu Polen, Finnland, den baltischen Staaten und Rumänien*, și Rolf Ahmann, *Der Hitler-Stalin-Pakt: Nichtangriffs- oder Angriffsvertrag?*, în Erwin Oberländer (editor), *op. cit.*, p. 26-42. Vezi și Rolf Ahmann, *Nichtangriffspakte: Entwicklung und operative Nutzung 1922-1939. Mit einem Ausblick auf die Renaissance des Nichtangriffsvertrages nach dem Zweiten Weltkrieg*, Baden-Baden, Nomos, 1988; idem, *Localization of Conflicts' or 'Indivisibility of Peace': The German and the Soviet Approaches towards Collective Security and East central Europe 1925-1939*, în R. Ahmann, A.M. Birke, M. Howard (editori), *The Quest for Stability. Problems of West European Security 1918-1957*, Oxford, Oxford University Press, 1993, p. 201-247.

lărgire a spectrului actorilor relevanți în formularea și implementarea programelor de politică externă trebuie privită sistemic ca o interdependență între politica internă și cea externă, în plan diplomatic și militar, precum și în planul politicii economice și culturale externe. În mod clar profită de progresele amintite anterior, ale cercetării în privința Germaniei naziste, studiul Biankăi Pietrow despre al „Treilea Reich” în concepția politicii externe sovietice între 1933 și 1941¹⁴. Pietrow prezintă implicit sistemul politic sovietic al anilor 1930 ca pe o poliarhie, punând în discuție totodată factorii de politică internă determinanți pentru acțiunile de politică externă, precum și concepția asupra securității, aflată în schimbare pe fondul definirii fascismului și imperialismului în cadrul Cominternului și la Kremlin.

Tema centrală a acestui al doilea model de interpretare o reprezintă sistemul securității colective, precum și decăderea acestuia în anii 1930. Încă dinainte de preluarea puterii de către național-socialiști se prefigura că statele antirevizioniste din Europa Centrală și de Est nu se puteau baza la nesfârșit pe partenerii de alianță Anglia și Franța și că Londra și Paris nu voiau sau nu puteau să se opună prin nimic substanțial unei revizuii parțiale a sistemului teritorial postbelic. În vreme ce Franța – baricadată în spatele Liniei Maginot – nu își putea întări linia antirevizionistă în plan militar, politica externă a Angliei miza pe o înțelegere a marilor puteri europene, cu excluderea Uniunii Sovietice, denumită *general settlement*. Datele decisive ale acestei politici de *appeasement* față de Germania au fost remilitarizarea Renaniei (1936), precum și anul 1938, când mai întâi a fost alipită Austria la *Reich*-ul german, apoi s-a procedat la fel cu teritoriile germanilor sudeți, cu aprobarea Londrei, Parisului și Romei în cadrul Acordului de la München, înainte ca Cehoslovacia, în ciuda promisiunilor lui Hitler, să fie zdrobită definitiv.

Referitor nemijlocit la istoria genezei Pactului Hitler-Stalin din anul 1939, la baza istoriografiei au stat întrebări de cercetare precum: de la cine a pornit inițiativa, din ce considerente au început, s-au desfășurat și finalizat negocierile ori care din statele semnatare a avut pe termen scurt și mediu mai mult de câștigat, respectiv de pierdut de pe urma Pactului. Cel târziu în cursul valului de publicații în jurul anului 1990 s-a cristalizat în aceste privințe un consens, care nu a mai fost pus la îndoială în mod fundamental în publicații ulterioare. La acesta au contribuit semnificativ și istoricii ruși, care după epoca *perestroika* au analizat îndeosebi geneza pactului, cei doi ani ai alianței germano-sovietice (1939-1941), precum și rolul lui Stalin în înfrângerile nimicitoare ale forțelor armate sovietice în primele luni ale „Operațiunii Barbarossa”. Numeroase din aceste studii sunt disponibile și în limba germană¹⁵. De netăgăduit este că partea

¹⁴ Vezi Bianka Pietrow, *Stalinismus – Sicherheit – Offensive. Das „Dritte Reich” in der Konzeption der sowjetischen Außenpolitik*, Melsungen, Schwartz, 1983.

¹⁵ Vezi Achim Bühl (editor), *Der Hitler-Stalin-Pakt. Die sowjetische Debatte*, Köln, Pahl-Rugenstein, 1989; Sergej Slutsch (Sluč), *Warum brauchte Hitler einen Nichtangriffspakt mit Stalin?*, în Roland G. Foerster (editor), *„Unternehmen Barbarossa” zum historischen Ort der*

germană și cea sovietică în egală măsură au căutat începând cu primăvara anului 1939 contactul pentru discuții pe linie diplomatică, sondând terenul cu prudență. Neafectate de acestea au fost strategiile alternative, la rândul lor de ambele părți, cum ar fi încercările germane de a ajunge la o înțelegere cu Anglia și Polonia sau negocierile privind un pact anglo-franco-sovietic desfășurate chiar până în august 1939. Nu s-a impus teza lui Ingeborg Fleischhauer, conform căreia cercuri rusofile și apropiate Rezistenței din Ministerul de Externe german ar fi încercat să prevină în cadrul negocierilor cu privire la Pactul Hitler-Stalin răul cel mai mare, adică un război al celui de-al „Treilea Reich” cu Uniunea Sovietică¹⁶. De asemenea, de necontestat este explicația motivațiilor germane și sovietice referitoare la pact, care nu mai este căutată în tradiții vechi sau în compatibilitatea ideologică a celor două regimuri totalitare. Mai curând este subliniată, pe de o parte, deschiderea în privința rezultatului în cadrul mișcărilor de tatonare în direcția Pactului, iar pe de altă parte situația politicii interne și de securitate de partea sovietică în urma „Marilor Epurări” din 1938, nu în ultimul rând din cadrul Armatei Roșii. Cu trimitere la potențialul ofensiv redus al forțelor armate sovietice după aceste epurări a fost respinsă în mod convingător o variantă a tezei războiului preventiv în cadrul așa-numitei controversă a „spărgătorului de gheață”, conform căreia incursiunea germană împotriva Uniunii Sovietice ar fi venit pur și simplu în întâmpinarea unui atac iminent al Armatei Roșii¹⁷. Această controversă – purtată îndeosebi în cercetarea anglofonă – a fost generată de Vladimir B. Rezun, un lucrător al

deutsch-sowjetischen Beziehungen von 1933 bis Herbst 1941, München, Oldenbourg, 1993, p. 69-87; Sergej Slutsch (Sluč), *Deutschland und die UdSSR 1918-1939. Motive und Folgen außenpolitischer Entscheidungen*, în Hans-Adolf Jacobsen et al. (editori), *Deutsch-russische Zeitenwende 1941-1995*, Baden-Baden, Nomos, 1995, p. 28-90; idem, 17. September 1939: *Der Eintritt der Sowjetunion in den Zweiten Weltkrieg. Eine historische und völkerrechtliche Bewertung*, în „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, vol. 48, nr. 2, 2000, p. 219-254; idem, *Der Weg in die Sackgasse. Die UdSSR und der Molotov-Ribbentrop-Pakt*, în *Der Hitler-Stalin-Pakt. Der Krieg und die europäische Erinnerung* (număr tematic al revistei „Osteuropa”, 59 [2009], 7-8), p. 249-256; Aleksandr Čubarjan, *Die UdSSR und der Beginn des Zweiten Weltkriegs*, p. 277-292; Michail Semirjaga, *Die sowjetisch-deutschen Verträge im System der internationalen Beziehungen des Jahres 1939*, p. 293-302; Vjačeslav Dašičev, *Planungen und Fehlschläge Stalins am Vorabend des Krieges – der 18. Parteitag der KPdSU(B) und der sowjetisch-deutsche Nichtangriffspakt*, p. 303-314, toate în Klaus Hildebrand, Jürgen Schmādeke, Klaus Zernack (editori), 1939. *An der Schwelle zum Weltkrieg. Die Entfesselung des Zweiten Weltkriegs und das internationale System*, Berlin, New York, de Gruyter, 1990.

¹⁶ Ingeborg Fleischhauer, *Der Pakt. Hitler, Stalin und die Initiative der deutschen Diplomatie 1938-1939*, Berlin, Frankfurt a.M., Ullstein, 1990.

¹⁷ Pentru un rezumat al controversăi privind „spărgătorului de gheață”, vezi Teddy J. Uldricks, *The Icebreaker Controversy. Did Stalin Plan to Attack Hitler?*, în „Slavic Review”, nr. 3, 1999, p. 626-643. Pentru o respingere bazată pe documente a tezei lui Suvorov, vezi Lew Besymenski, *Stalin und Hitler. Das Pokerspiel der Diktatoren*, Berlin, Aufbau Verlag, 2002, p. 373-375, 435-437. Vezi și R. C. Raack, *History as Past and Current Politics: The Gensek, Stalin, and the Beginnings of the Cold War*, în „East European Quarterly”, vol. 23, nr. 2, 1989, p. 129-144; R. C. Raack, *Stalin's Drive to the West, 1939-1945: The Origins of the Cold War*, Stanford, Stanford University Press, 1995.

serviciilor secrete sovietice, fugit în 1978 în Occident, care a susținut această teză începând din 1985 sub pseudonimul „Victor Suvorov”¹⁸.

În continuare, o necunoscută rămâne în cercetarea internațională a istoriei contemporane cooperarea nemijlocită între instituții germane și sovietice în politica de ocupație din Polonia divizată. Cunoscut este doar că *Wehrmacht*-ul a desfășurat în comun cu Armata Roșie, la 22 septembrie 1939, o paradă, cu ocazia predării către aceasta din urmă a orașului Brest, defilarea fiind primită de comandanții trupelor de tancuri Heinz Guderian și Semën M. Krivoșein¹⁹. Cu mult mai puțin cunoscută este cooperarea transfrontalieră între zonele de ocupație dintre Gestapo și instituția omoloagă sovietică, serviciul secret intern din cadrul Comisariatului Poporului pentru Afaceri Interne (NKVD). Roger Moorhouse, autor al recentei expunerii *The Devil's Alliance. Hitler's Pact with Stalin, 1939-1941*, face trimitere în acest sens la obiectivul comun al distrugerii elitelor politice, militare și administrative ale Poloniei, precum și la paralelismul în timp al „Acțiunii AB” germane (așa-numita „pacificare extraordinară”), în cursul căreia au fost asasinați între 6.000 și 8.000 de polonezi, și al masacrului sovietic împotriva a circa 25.000 de ofițeri polonezi la Katyń și în alte locuri din Uniunea Sovietică²⁰. Bine documentată fotografic este totodată vizita fostului Comisar sovietic al Poporului pentru Afaceri Străine, Maksim M. Litvinov, și a adjunctului șefului NKVD, generalul Ivan I. Maslennikov, din decembrie 1939 în așa-numitul Guvernământ General, unde s-au întâlnit, la Wawel, în Cracovia, cu guvernatorul general Hans Frank și cu comandantul de grupă SS Arthur Seyss-Inquart, iar în stațiunea Zakopane, din Munții Tatra, cu guvernatorul districtului Cracovia, Otto Wächter, și cu comandanți de rang înalt ai Gestapo și SS pentru discuții privind coordonarea acțiunilor²¹. Întâlniri la un nivel similar

¹⁸ Pentru istoriografia anglofonă cu privire la Pactul Hitler-Stalin și la relațiile germano-sovietice sunt de menționat lucrările lui Geoffrey Roberts și ale istoricului israelian Gabriel Gorodetsky. Vezi Geoffrey Roberts, *The Unholy Alliance. Stalin's Pact with Hitler*, London, I.B. Tauris, 1989; idem, *The Soviet Union and the Origins of the Second World War. Russo-German relations and the Road to War, 1933-1941*, Hampshire, London, Palgrave Macmillan, 1995; idem, *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939-1953*, New Haven, London, Yale University Press, 2006; Gabriel Gorodetsky, *Was Stalin Plan to Attack Hitler in June 1941?*, în „Journal of the Royal United Service Institution”, vol. 131, nr. 2, 1986, p. 69-72; idem, *Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia*, New Haven, London, Yale University Press, 1999.

¹⁹ Vezi pe acest subiect Dan Diner, *Gegenläufige Gemeinsamkeiten. Der Pakt als Ereignis und Erinnerung*, în Anna Kaminsky, Dietmar Müller, Stefan Troebst (editori), *op. cit.*, p. 37-46, precum și Roger Moorhouse, *The Devil's Alliance. Hitler's Pact with Stalin, 1939-1941*, New York, Basic Books, 2014, p. XXVII-XXXIV. Vezi și fotografiile din *The Destruction of the Polish Elite. Operation AB – Katyn*, Hrsg. v. Institute of National Remembrance, Warsaw, Institute of National Remembrance, 2009, p. 20-21.

²⁰ Roger Moorhouse, *op. cit.*, p. 58-59. Vezi pe acest subiect Witold Wasilewski, *Współpraca sowiecko-niemiecka a zbrodnia katyńsk*, în „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2009, nr. 1, p. 47-70.

²¹ *The Destruction of the Polish Elite...*, p. 26-28. În mod evident un ofițer de legătură al NKVD a fost staționat până în 1941 pe lângă Frank, la Cracovia. Vezi pe acest subiect Simon Wiesenthal, *Beide Flaggen sehr viel rot*, în „Der Spiegel”, nr. 39, 24 september 1984, 190, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13512402.html>; (consultat la 15.09.2015).

au avut loc la Cracovia și Zakopane și în 1940, iar anterior la Brest și Przemyśl²², în vreme ce o întâlnire între comandantul SS la nivel de *Reich*, Heinrich Himmler, și șeful NKVD, Lavrentii P. Beria, a avut loc în Prusia Orientală în februarie 1940, în vederea coordonării acțiunilor împotriva Armatei Patriei poloneze poate fi dovedită printr-o mărturie a evenimentului respectiv, dar nu prin documente²³. În plus, a existat o rutină stabilită pentru predarea de către partea sovietică către cea germană a comuniștilor germani și austrieci, de-a lungul liniei de demarcație a teritoriilor ocupate ce traversa Polonia²⁴.

Liniile de demarcație stabilite în Pactul Hitler-Stalin, precum și în Tratatul de Frontieră și Prietenie Germano-Sovietic, de la sfârșitul lui septembrie 1939, sunt relevante până în ziua de astăzi din punctul de vedere al dreptului internațional: acestea reprezintă frontierele între Polonia și Ucraina, respectiv Belarus, ceea ce influențează puternic culturile memoriei din aceste țări.

Culturi europene ale memoriei și controverse actuale

Dimensiunile Pactului Hitler-Stalin ce țin de cultura memoriei și de politica privind raportarea la istorie se reflectă chiar în denumirea acestuia, care, în mod revelator, a variat atât de-a lungul timpului, cât și în funcție de istoria regiunii. Pot fi identificate trei forme de denumire a pactului.

Prima constă în denumirea Pactului așa cum a fost stabilită de înseși statele semnatare: Tratat de neagresiune germano-sovietic. Folosirea acestei titulaturi se regăsește în sfera diplomației din toate țările, în contextul celui de-al Doilea Război Mondial (1939-1947), cu excepțiile semnificative ale SUA, Marii Britanii și Franței, unde anumite segmente ale presei au folosit încă de atunci expresiile „pact germano-sovietic” sau „Pactul Hitler-Stalin” cu o intenție critică. În timpul Războiului Rece (1947-1989), intitularea diplomatică a Pactului nu a mai fost folosită decât în Uniunea Sovietică, precum și în statele din Europa Centrală și de Est din cadrul Tratatului de la Varșovia. Din perspectiva sovietică, aceasta implica pe de o parte interpretarea Pactului ca tratat de neagresiune pacifist și defensiv, iar pe de altă parte negarea existenței protocolului adițional secret. Denumirea „Tratat de neagresiune germano-sovietic” mai este păstrată astăzi numai de anumite cercuri din Federația Rusă, Ucraina și Belarus, pentru care amintirea „Marelui Război pentru Apărarea Patriei 1941-1945” stă la baza identității. Prin această periodizare sunt excluse în mod voit încheierea Pactului cu dușmanul de moarte ideologic, agresiunea

²² Sławomir Dębski, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939-1941*, Warszawa, ediția a 2-a, 2007.

²³ Uwe Neumärker, *Görings Revier: Jagd und Politik in der Rominter Heide*, ediția a 3-a, Berlin, Ch. Links Verlag, 2012, p. 111.

²⁴ Oleg V. Višljev, *Nakanune 22 ijunja 1941 goda. Dokumental'nye očerki* [Ajunul lui 22 iunie 1941. Schițe documentare], Moskva, 2001, p. 119-123; Margarete Buber-Neumann, *Als Gefangene bei Hitler und Stalin. Eine Welt im Dunkel*, München, Verlag der Zwölf, (reeditare 2002) 1949; Hans Schafranek, *Zwischen NKWD und Gestapo. Die Auslieferung deutscher und österreichischer Antifaschisten aus der Sowjetunion an Nazideutschland 1937-1941*, Frankfurt a.M., ISP-Verlag, 1990.

militară coordonată împotriva Poloniei, împărțirea de comun acord a acesteia, precum și ajutorul economic semnificativ oferit de URSS Germaniei naziste în anii 1939-1941.

A doua formă de denumire a Pactului – Pactul Molotov-Ribbentrop – este cea care este în prezent cel mai des întâlnită în Europa Centrală și de Est. Aceasta își are originea în cercurile emigrației politice din Europa Centrală și de Est începând cu 1939 și îndeosebi după 1945/1947. Această denumire a evoluat în cercurile disidenței central și est-europene și rusești din timpul Războiului Rece într-un termen combativ împotriva sistemului comunist și al Uniunii Sovietice. Termenul „Pact” reprezenta în acest sens exprimarea în cuvinte a revendicării disidenților față de guverne și față de Uniunea Sovietică de a pune în discuție public motivele semnării Pactului, de a recunoaște existența protocolului adițional secret și de a îl publica. Prin numirea miniștrilor de externe semnatori din partea celor două state semnatare, această formă de denumire reprezintă calea de mijloc între denumirea corectă din punct de vedere diplomatic și cea încărcată ideologic, întrucât nu sunt pomeniți explicit nici dictatorii, nici sistemele.

A treia formă de denumire a Pactului – Pactul Hitler-Stalin și *Nazi-Soviet Pact*²⁵ – reprezintă un produs al Războiului Rece din istoriografia și publicistica vest-germană și anglo-saxonă. În termenii lui Reinhart Koselleck, aceste denumiri trebuie înțelese ca „termeni asimetrici opuși” ai formulei „tratat de neagresiune” și democrației ca tip de regim. Acești termeni pun în centrul atenției caracterul dictatorial, totalitar al statelor semnatare – al „Treilea Reich” și „Uniunea Sovietică” –, iar denumirea germană „Hitler-Stalin-Pakt” subliniază și mai mult acest fapt prin personificarea cu nominalizarea celor doi dictatori. Având în vedere că înțelegerile teritoriale din protocolul adițional secret au afectat mai multe state din Europa Centrală și de Est, este pusă la îndoială corectitudinea denumirii „tratat de neagresiune”.

Un caz aparte este reprezentat de denumirea Pactului, răspândită în rândul opoziției poloneze împotriva sistemului comunist, de „a Patra Împărțire a Poloniei” – după împărțirile ruso-prusaco-habsburgice din 1772, 1793 și 1795. Aceasta nu se încadrează însă în modelul propus în lucrarea de față cu privire la sistematizarea istoriei utilizării conceptului de Pact, întrucât prin referirea la împărțirile Poloniei se recurge la istoria seculară a conflictelor ruso-poloneze și prusaco/germano-poloneze. În această lectură, Pactul Hitler-Stalin ar reprezenta doar ultima formă de manifestare a acestora, în vreme ce constelația ideologică și politică specifică trece în plan secund.

Însemnătatea și conținutul locului european de memorie „Pactul Hitler-Stalin” sunt așadar apreciate și interpretate diferit în diversele părți ale Europei. În Europa Occidentală și în SUA, 23 august 1939 – ca dată a împărțirii Europei

²⁵ Acestei forme de denumire îi aparține și versiunea prescurtată „Pact Comunazi”, pe care a evocat-o președintele polonez al Parlamentului European într-un discurs la Bruxelles de la 14 septembrie 2009, cu ocazia celei de-a 70-a aniversări a Pactului, fiind utilizată la vremea respectivă de revista „Time Magazine”. Vezi <http://www.europarl.europa.eu/president/view/de/press/speeches/sp-2009/sp-2009-October/speeches-2009-October-5.html> (consultat la 21.07.2011).

de Est într-o jumătate național-socialistă și una sovietică – practic nu există în politica de stat privind raportarea la istorie sau în cultura memoriei la nivelul opiniei publice și al societății civile. Mai curând peste aceasta se suprapune amintirea alianței militare a celor „Trei Mari”, comemorarea luptei comune a puterilor din coaliția anti-Hitler împotriva celui de-al „Treilea Reich”, a Zilei Z din 1944 și a Zilei Victoriei 1945, și în egală măsură a Holocaustului²⁶. În Germania reunificată, Pactul Hitler-Stalin și subjugarea comună germano-sovietică a Europei Centrale și de Est între 1939 și 1941 sunt doar o amintire vagă, peste care se suprapun în mare măsură evenimentele anilor 1941-1945, adică „Războiul de exterminare din Est”, „Auschwitz”, „Războiul cu bombe”, „Fuga și izgonirea”, și, în cele din urmă, „8 mai” ca simbol al înfrângerii, pentru „colaps”, „ocupație” și „divizare”, ulterior și al „eliberării” de sub un regim tiranic, iar în Vestul Germaniei și ca simbol al democratizării și al relansării economice. Cu totul alta este situația în Polonia, în statele baltice și în alte părți din estul Europei Centrale: aici Pactul Hitler-Stalin reprezintă un reper de orientare fundamental în cultura memoriei la nivelul statului, al partidelor politice, mass-media, bisericilor, societății civile, familiei și individului, al începutului sfârșitului unei scurte – întrucât începuse abia în 1918 – „epoci de aur” a independenței naționale, autodeterminării politice și dezvoltării culturale. Privite din perspectiva poloneză de exemplu, atacul german de la 1 septembrie și agresiunea sovietică de la 17 septembrie 1939 sunt privite ca două fețe ale uneia și aceleiași medalii și simbolizează începutul unui „dublu” regim de ocupație străin și crud. Ba chiar odată cu trecerea timpului importanța atribuită invaziei Armatei Roșii crește din punct de vedere polonez comparativ cu atacul *Wehrmacht*-ului. Astfel, istoricul contemporan polonez Jerzy Kochanowski observa într-un articol din 2009, despre începutul războiului în cultura poloneză a memoriei din perioada de imediat de după căderea comunismului: „Partea «germană» a istoriei poloneze a celui de-al Doilea Război Mondial a fost împinsă în asemenea măsură în planul secund încât s-ar putea crea impresia că războiul nu ar fi început la 1 septembrie, ci șaptesprezece zile mai târziu”²⁷.

Faptul că teroarea ocupației ce a început în 1939 s-a transformat în cursul anului 1941 dintr-una germano-sovietică într-una pur germană atârână puțin în balanță din această perspectivă. Un alt istoric contemporan polonez, Marek Kornat, a descris această viziune după cum urmează: „Înșiruirea de evenimente Pactul Hitler-Stalin – invazie germană și agresiune sovietică – deportări în masă ale cetățenilor polonezi din teritoriile din est către URSS – asasinarea ofițerilor

²⁶ Stefan Berger, *Remembering the Second World War in Western Europe, 1945-2005*, în Małgorzata Pakier, Bo Stråth (editori), *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2010, p. 119-136.

²⁷ Jerzy Kochanowski, *Der Kriegsbeginn in der polnischen Erinnerung*, în „Aus Politik und Zeitgeschichte”, nr. 36/37, 2009, p. 6-13, aici p. 12. Vezi și Grzegorz Hryciuk u.a., *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939-1959. Polacy, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy. Atlas ziem Polski*, Warszawa, 2008, p. 36-81, p. 107-142 și p. 204-209 (în germană: *Illustrierte Geschichte der Flucht und Vertreibung – Ost- und Mitteleuropa 1939 bis 1959*, Augsburg, Weltbild, 2009).

polonezi la Katyń și în alte locuri apărea ca o succesiune tragică de evenimente istorice, care s-a întipărit adânc în memoria colectivă a polonezilor”²⁸. Dar și întorsătura militară din 1944, când Armata Roșie a izgonit regimul național-socialist de teroare și ocupație, este percepută în Polonia doar parțial ca un punct de cotitură. Ca moment de cotitură propriu-zis sunt percepute deciziile celor Trei Mari de la Ialta din februarie 1945, când Polonia a fost inclusă în sfera hegemonică sovietică, iar imediat după aceea a fost întemeiată o dictatură polono-stalinistă. Kornat a rezumat aceasta în felul următor: „Pactul Hitler-Stalin, Katyń și Ialta sunt pentru Polonia cele trei cele mai importante locuri de memorie ale celui de-al Doilea Război Mondial – evident pe lângă septembrie 1939 și Revolta din Varșovia din 1944. Tratatul germano-sovietic este punctul de plecare a tot ceea ce a urmat mai târziu. În memoria poloneză, Pactul Hitler-Stalin rămâne evenimentul odată cu care a început al Doilea Război Mondial [...]”²⁹ și din care a rezultat dominația de 45 de ani a URSS asupra Poloniei, care a fost interpretată ca „al doilea regim de ocupație” după cel național-socialist³⁰.

Parcă și mai negativă este memoria lui 23 august 1939 în cele trei state baltice, această dată însemnând acolo nu doar începutul sovietizării cu forța, ci și în egală măsură al pierderii suveranității pentru multe decenii. Un loc baltic de memorie propriu-zis este chiar amintirea protestelor ce au avut loc încă din vremurile represiunii sovietice cu ocazia aniversării Pactului Hitler-Stalin în timpul *perestroika* în 1987 și 1988, precum și îndeosebi cu ocazia celei de-a 50-a aniversări din 1989, când peste un milion de estoni, letoni și lituanieni au format un lanț uman lung de 600 de kilometri de la Tallinn via Riga până la Vilnius³¹.

În Federația Rusă și în alte state CSI, alianța sovieto-germană care a dus la împărțirea teritoriilor central-est europene este fie ignorată, fie relativizată într-un mod depreciativ. În Uniunea Sovietică existența protocolului adițional secret al Pactului de neagresiune cu „delimitarea sferelor de interese ale ambelor părți în Europa de Est” a fost negată până în august 1988, până când istoricul eston Heino Arumäe a publicat pentru prima dată textul integral al protocolului³². În luna iulie a anului următor, liderul de atunci al partidului, Mihail Gorbaciov, s-a îndepărtat de poziția sovietică conform căreia autenticitatea protocolului nu era dovedită, iar la 24 decembrie 1989 Congresul Deputaților Poporului a aprobat cu greu recunoașterea existenței și autenticității protocolului adițional, precum

²⁸ Marek Kornat, *Ideologie und Wahrheit. Der Hitler-Stalin-Pakt in Polens historischem Gedächtnis*, în „Osteuropa”, vol. 59, nr. 7-8, 2009, p. 279-294.

²⁹ *Ibidem*, p. 293.

³⁰ Vezi Krzysztof Ruchniewicz, Małgorzata Ruchniewicz, *Der Hitler-Stalin-Pakt in der polnischen Geschichtspolitik und Erinnerungskultur*, în Anna Kaminsky, Dietmar Müller, Stefan Troebst (editori), *op. cit.*, p. 219-238.

³¹ Vezi pe acest subiect contribuțiile lui Karsten Brüggenmann (Estonia), Katja Wezel (Letonia), Arūnas Bubnys (Lituania) și Michale Jonas (Finlanda) în vol. Anna Kaminsky, Dietmar Müller, Stefan Troebst (editori), *op. cit.*

³² Chejno Arumäe, *Eščë raz o sovetsko-germanskom pakte o nenapadenii*, în „Sovetskaja Ėstonija”, 17/18 august 1988 (în germană Heino Arumäe, *Noch einmal zum sowjetisch-deutschen Nichtangriffspakt*, în Erwin Oberländer (editor), *op. cit.*, p. 114-124, p. 147).

și o condamnare a conținutului acestuia³³. Deschiderea arhivelor sovietice sub președintele Boris Elțin a condus la o viziune mai autocritică cu privire la ocupația coordonată bilateral a Poloniei între 1939 și 1941, ba chiar la punerea în discuție a crimelor în masă sovietice, precum cea împotriva ofițerilor polonezi prizonieri de la Katyń din primăvara lui 1940. Însă acestea s-au reflectat foarte puțin în cultura memoriei a noii Federații Ruse, dominată în continuare de stat³⁴.

Reabilitarea parțială a trecutului sovietic în general și a lui Stalin în particular sub Vladimir Putin, succesorul lui Elțin, reprezintă motivul pentru care Pactul Hitler-Stalin – precum înainte de 1989 – este privit ca o simplă manevră tactică a politicii sovietice de securitate și ca un pas oarecum lipsit de alternativă din cauza politicii de *appeasement* a puterilor occidentale de la München din toamna lui 1938³⁵. Un exemplu deosebit de picant de istoriografie dată peste cap în cadrul istoriografiei ruse din perioada lui Putin îl constituie un text al lui Alexander Tschubarjan dintr-un volum comun, apărut în 2014, al Institutului de Istorie Contemporană din München și Berlin, al Institutului de Istorie Generală al Academiei Ruse de Științe și al Arhivelor Federale³⁶. În calitate de decan de vârstă al istoriei diplomatice a anilor 1930 și 1940 și de co-editor al volumului, care încearcă în cele din urmă în mod evident să promoveze o reapropiere între Germania și Rusia, scopul cel mai important al lui Tschubarjan este să prezinte orice comparație între Germania național-socialistă și Uniunea Sovietică stalinistă ca fiind total eronată. Nu este necesar însă a recurge la teoria totalitarismului, care este într-adevăr puțin convingătoare, pentru a ajunge la concluzia că a existat un parteneriat politic și militar între statele semnatare ale Pactului Hitler-Stalin până în iunie 1941. În cele din urmă, echivalează cu o discreditare a volumului comun din partea co-editorului acestuia faptul că ultima frază a lui Tschubarjan sună astfel: „Tendința de comparație a nazismului în Germania cu sistemul politic din Uniunea Sovietică este prezentă și în unele articole ale cărții noastre de istorie”³⁷.

³³ Jan Lipinsky, *Das geheime Zusatzprotokoll zum deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrag vom 23. August 1939 und seine Entstehungs- und Rezeptionsgeschichte von 1939 bis 1999*, Frankfurt a.M., Bern, Cirencester, Verlag Peter D. Lang, 2004.

³⁴ Victor Zaslavsky, *Klassensäuberung. Das Massaker von Katyn*, Berlin, Wagenbach, 2007; Natal'ja S. Lebedeva, A. Pševoz'nik (Andrzej Przewoźnik), *Katynskoe prestuplenie*, în Anatolij V. Torkunov, Adam D. Rotfel'd (editori), *Belye pjatna – černye pjatna. Složnye voprosy v rossijsko-pol'skich otnošenijach*, Moskva, 2010, p. 280-337; Małgorzata Ruchniewicz, Krzysztof Ruchniewicz, *Katyn 1940*, în Gerd R. Ueberschär (editor), *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, Darmstadt, Primus Verlag, 2003, p. 71-82.

³⁵ Vezi pe acest subiect contribuțiile lui Wolfram von Scheliha, Keiji Sato și Jutta Scherrer cu privire la modul de raportare la Pactul Hitler-Stalin în perioada târzie a Uniunii Sovietice și în Federația Rusă în vol. Anna Kaminsky, Dietmar Müller, Stefan Troebst (editori), *op. cit.*

³⁶ Alexander Tschubarjan, *Der deutsch-sowjetische Nichtsangsgriffsvertrag 1939*, în Helmut Altrichter, Wiktor Ischtschenko, Horst Möller, Alexander Tschubarjan (editori), *Deutschland – Russland. Stationen gemeinsamer Geschichte, Orte der Erinnerung – Das 20. Jahrhundert*, München, Oldenbourg, 2014, p. 131-140.

³⁷ *Ibidem*, p. 140.

Afirmații recente ale lui Putin despre Pactul Hitler-Stalin într-o discuție cu tineri istorici sub egida Academiei de Științe în noiembrie 2014 merită o atenție cu totul deosebită³⁸. El promovează în continuare normalizarea Pactului, făcând referire la faptul că asemenea acorduri ar fi constituit la vremea respectivă o practică curentă de politică externă. Pe fundalul anexării Crimeii, cu încălcarea dreptului internațional, precum și a destabilizării estului Ucrainei prin intermediul unor operațiuni sub acoperire și al unor tactici de război hibrid ale trupelor rusești, nu prea pot fi respinse temerile din Ucraina, dar și din statele baltice, că Moscova se raportează în prezent la pretinsa practică curentă diplomatică și de drept internațional de la sfârșitul anilor 1930 de a defini sfere de influență cu o suveranitate diluată a statelor³⁹.

Culturile oficioase ale memoriei din Belarus și Ucraina – republici sovietice care au profitat simțitor din punct de vedere teritorial de pe urma extinderii spre Vest a URSS asupra căreia s-au înțeles la vremea respectivă Berlin și Moscova, și care a fost refăcută în 1944 – se asemanau până la începutul lui 2014 cu cea din Rusia. Chiar și formula cinică sovietică a lui „septembrie de aur” mai poate fi întâlnită pe alocuri acolo – „de aur” tocmai datorită expansiunii teritoriale ce a avut loc la 17 septembrie 1939 prin alipirea jumătății de est a Poloniei, care a fost prezentată ca o „măsură de protecție pentru ucrainenii și bielușii amenințați în privința drepturilor lor de minorități”, ba chiar și ca o „reunificare”⁴⁰. În cazul Ucrainei, raportarea la Pactul Hitler-Stalin este concomitent și o parte a dezbaterii dacă în cultura memoriei, în știința istoriei și în manuale să fie promovată viziunea modificată în perioada post-sovietică a unui „Mare Război Patriotic” ce ar fi avut loc între 1941 și 1945 mai ales pe teritoriul Ucrainei de azi – dar cu Ucraina în loc de URSS ca patrie⁴¹ – sau mai degrabă cea a unui al „Doilea Război Mondial” ce a început în 1939, ba chiar a unui „război germano-sovietic” pe teritoriul Ucrainei, dar fără participarea activă a Ucrainei⁴². Un răspuns oficial definitiv din partea Kievului la întrebarea dacă alipirea Lvovului și a Cernăuțului la RSS Ucraineană în 1939, respectiv 1940 trebuie privite ca acte criminale ale lui

³⁸ Vezi Official site of the President of Russia, <http://eng.kremlin.ru/transcripts/23185> (consultat la 22.09.2015)

³⁹ Timothy Snyder, *Als Stalin Hitlers Verbündeter war*, <http://www.faz.net/aktuell/politik/die-gegenwart/gastbeitrag-von-timothy-snyder-hitler-stalin-pakt-13320814.html> (consultat la 15.12.2014).

⁴⁰ Vezi Elena Temper, *Der 17. September 1939. Tag der Wiedervereinigung des belarussischen Volkes? Historiographie und Geschichtspolitik*, în Anna Kaminsky, Dietmar Müller, Stefan Troebst (editori), *op. cit.*, p. 239-256.

⁴¹ Cu privire la stadiul discuției în istoriografia, politica față de istorie și în spațiul public din Ucraina, vezi Tatiana Zhurzhenko, *From the „Re-Unification of the Ukrainian Lands” to „Soviet Occupation”: The Molotov-Ribbentrop Pact in the Ukrainian Political Memory*, în Christian Karner, Bram Mertens, (editori), *The Use and Abuse of Memory: Interpreting World War II in Contemporary European Politics*, New Brunswick, London, Transaction Publishers, 2013, p. 229-248.

⁴² Wilfried Jilge, Stefan Troebst (editori), *Divided Historical Cultures? World War II and Historical Memory in Soviet and Post-Soviet Ukraine*, Stuttgart, 2006, număr tematic al „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, vol. 54, nr. 1, 2006.

Stalin sau mai curând ca încheiere a ocupației polone și române a unor teritorii din vestul Ucrainei încă se lasă așteptat.

Memoria Pactului Hitler-Stalin la nivelul întregii Europe a căpătat o actualitate neașteptată în urma extinderii spre est a Uniunii Europene din 2004, cuprinzând opt state din Europa Centrală și de Est. Intrarea în Parlamentul European a deputaților din Estonia, Letonia, Lituania, Polonia, Republica Cehă, Slovacia, Ungaria și Slovenia a provocat o dezbatere de principiu despre interpretarea secolului al XX-lea. Politologul Annabelle Littoz-Monnet, din Geneva, vede aici o linie despărțitoare între politicienii din Parlamentul European specializați pe probleme de istorie care vin din „vechea” UE și cei din noile state membre – între două puncte de vedere pe care ea le denumeste „Holocaust as Unique” și „Hitler and Stalin as equally Evil”⁴³. Dezbaterile partinice și discuțiile pe alocuri furtunoase ale europarlamentarilor au rezultat în 2009 într-un compromis care ar putea fi rezumat sub forma „Totalitarismul este rău”. În „Rezoluția Parlamentului European din 2 aprilie 2009 referitoare la conștiința europeană și totalitarism”⁴⁴ a fost întărită o revendicare care fusese adoptată încă din 2008 de Parlament, cu privire la declararea zilei de 23 august ca „ziua europeană de comemorare a victimelor tuturor regimurilor totalitare și autoritare”⁴⁵. Dacă în Polonia sau statele baltice noua zi de comemorare este celebrată în fiecare an și este respectată și în Suedia, Irlanda și Malta, aceasta este ignorată nu doar în Franța, Italia și Marea Britanie, ci chiar în Germania, statul semnatar al Pactului Hitler-Stalin.

De la Moscova via Ialta în Malta.

Urmările Pactului Hitler-Stalin ca discurs de victimizare în România⁴⁶

Imaginea dominantă asupra istoriei în România cu privire la propriul rol în cel de-al Doilea Război Mondial este atât clară, cât și paradoxală. Înaintea

⁴³ Annabelle Littoz-Monnet, *The EU Politics of Remembrance*, Genf, Department of International History, 2011, p. 10-14; url: http://graduateinstitute.ch/webdav/site/international_history_politics/shared/working_papers/WPIH_9_Littoz-Monnet.pdf (consultat la 20.09.2015).

⁴⁴ Rezoluția Parlamentului European din 2 aprilie 2009 referitoare la conștiința europeană și totalitarismul, Bruxelles, 2 aprilie 2009, pct. 15. în <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//DE> (consultat la 20.09.2015). Vezi pe acest subiect: Stefan Troebst, *Die Europäische Union als „Gedächtnis und Gewissen Europas”?* *Zur EU-Geschichtspolitik seit der Osterweiterung*, în Etienne François et al. (editori), *Geschichtspolitik in Europa seit 1989. Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, Göttingen, Wallstein Verlag, 2013, p. 92-155.

⁴⁵ Declarația Parlamentului European privind proclamarea zilei de 23 august drept Ziua europeană a comemorării victimelor stalinismului și nazismului, Bruxelles, 23 septembrie 2008, în <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0439&language=DE> (consultat la 20.09.2015) Vezi pe acest subiect: Stefan Troebst, *Der 23. August als euro-atlantischer Gedenktag? Eine analytische Dokumentation*, în Anna Kaminsky, Dietmar Müller, Stefan Troebst (editori), *op. cit.*, p. 85-121.

⁴⁶ Prezentul studiu de caz este o versiune prescurtată a Dietmar Müller, *Von Moskau über Ialta nach Malta. Die Folgen des Hitler-Stalin-Pakts als Opferdiskurs in Rumänien*, în Anna Kaminsky, Dietmar Müller, Stefan Troebst (editori), *op. cit.*, p. 359-376.

războiului, în timpul acestuia și în perioada postbelică clasa politică, armata și societatea s-ar fi comportat corect și legitim. Acest fapt nu ar fi fost însă apreciat în mod corespunzător de niciuna din Marile Puteri, din 1939 și cel puțin până în 1989, astfel încât societatea românească ar trebui privită exclusiv ca o victimă a celui de-al Doilea Război Mondial și a epocii comuniste postbelice. În cultura românească a memoriei, Pactul Hitler-Stalin de la 23 august 1939 are un rol emblematic, întrucât în acesta s-ar reflecta revenirea la acel tipar din istoria românească, conform căruia Marile Puteri ar fi hotărât soarta micii țări și a societății sale⁴⁷. Odată cu Pactul s-ar fi încheiat o perioadă în care, după sfârșitul Primului Război Mondial, România ar fi fost stăpână pe propriul destin, în mod autonom, în cadrul „frontierelor sale naturale”.

În cele ce urmează nu este vorba despre adevărul din spatele acestor relatări. În centrul atenției se află Pactul Hitler-Stalin, precum și motivele pentru care interpretarea sa ca parte componentă a istoriei românești a victimizării a dăinuit mult timp. Cel din urmă aspect poate fi explicat în mare prin prisma a trei motive: 1) În istoriografia românească contemporană și în spațiul public domină în mod clar dimensiunea teritorială a Pactului Hitler-Stalin, adică pierderea Basarabiei și a Bucovinei de Nord. Alte dimensiuni, precum participarea României în războiul împotriva Uniunii Sovietice, justificarea acesteia sau crimele în masă împotriva evreilor sunt fie privite cu totul separat sau chiar sunt justificate cu referire la Pact; 2) În istoriografia comunistă vina românească referitoare la al Doilea Război Mondial este personificată prin intermediul mareșalului Ion Antonescu și a câtorva colaboratori apropiați ai acestuia. În rest era accentuat rolul semnificativ al României în cea de-a doua etapă a războiului – între august 1944 și mai 1945 – de partea Aliatilor. Ca simbol aferent servea data de 23 august 1944, prezentată din ce în ce mai mult din perspectivă românească și a unei revoluții populare; 3) După 1989 societatea românească a fost foarte vulnerabilă în fața unor teorii istorice ale conspirației. Conform acestora Pactul Hitler-Stalin ar fi reprezentat începutul unei serii de alte „comploturi împotriva României” din secolul al XX-lea, urmat fiind de Ialta 1945, când „Occidentul a vândut România sovieticilor” și de Malta 1989, când George Bush și Mihail Gorbaciov ar fi convenit asupra înlocuirii regimului Ceaușescu de către Ion Iliescu. Aici se reflectă o viziune asupra istoriei conform căreia Pactul Hitler-Stalin ar fi avut nu doar urmările nemijlocite menționate asupra României, ci în plus ar fi cauzat evoluția către un regim comunist după 1945.

Din punctul de vedere al istoriei reale, însă și mai mult la nivel de reprezentare, Ion Antonescu reprezintă o figură-cheie pentru înțelegerea istoriei României din secolul al XX-lea⁴⁸. El marchează finalul unei epoci a suve-

⁴⁷ Pentru o privire de ansamblu istorică, vezi Armin Heinen, *Der Hitler-Stalin-Pakt und Rumänien*, în Erwin Oberländer (editor), *op. cit.*, p. 98-113.

⁴⁸ Vezi Lucian Boia, *Rumänien. Unterschiedliche Erinnerungen an den Zweiten Weltkrieg*, în Monika Flacke (editor), *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*, vol. 2, Mainz a. R., Philipp von Zabern Verlag, 2004, p. 541-562.

ranității recâștigate în secolul al XIX-lea, care într-o anumită privință a avut punctul culminant în perioada interbelică. În egală măsură, regimului său și campaniei împotriva Rusiei i-au urmat ocuparea țării de către Armata Roșie și regimul comunist. Datorită rolului concludiv pe care l-a avut Antonescu, la acesta se raportează interpretări diametral opuse ale istoriei, axate pe 23 august 1939 și 23 august 1944: a fost el un patriot vizionar, care a dus un război legitim împotriva Uniunii Sovietice pentru recâștigarea Basarabiei? Sau a fost un criminal de război, doborât la 23 august 1944, care poartă principala răspundere cu privire la rolul României în Holocaust, fiind condamnat și executat în mod legitim în urma unui proces în 1946? În funcție de răspunsul la aceste întrebări se configurează și răspunsuri cu privire la întrebările legate de contextul instalării sistemului comunist în România. A fost acesta un complot al Uniunii Sovietice alături de comuniști maghiari și evrei, îndreptat împotriva poporului român, ce a fost tolerat de Aliații occidentali? Sau Antonescu și apariția comunismului în România trebuie privite drept consecințe ale eșecului clasei politice din perioada interbelică?

Două etape ale istoriografiei și politicii comuniste cu privire la istorie

După cum se știe, istoriografia din regimurile comuniste era într-un mod deosebit de pregnant o știință a legitimării, întrucât alături de celelalte mijloace ale politicii cu privire la istorie (monumente, muzee, sărbători etc.) servea elaborării unei anumite culturi a memoriei. Politica comunistă cu privire la istorie poate fi înțeleasă ca încercare permanentă a regimului de a construi, adesea contrar memoriei individuale și a familiei, a unei imagini asupra istoriei corecte din punct de vedere politic și de a impune hegemonia acesteia⁴⁹.

În cazul României, aceste măsuri, strâns legate de evoluțiile politice, au cunoscut două etape în istoriografia postbelică: cea stalinistă, care a durat până în anii 1960, precum și cea național-comunistă, care este legată de numele lui Nicolae Ceaușescu și a perioadei domniei sale între 1964 și 1989. Caracteristic pentru prima etapă este faptul că renunțarea la Basarabia și la Bucovina de Nord a fost considerată, până la sfârșitul anilor 1950, în mod explicit ca fiind justificată, iar ulterior a fost trecută în mare măsură sub tăcere. Războiul împotriva Uniunii Sovietice era prezentat ca fiind unul criminal, Pactul Hitler-Stalin nefiind menționat. În acest narativ, mareșalul Antonescu era întruchiparea unui sistem burhez eșuat, sub forma culminantă a unui regim fascisto-dictatorial, care, în plus, ar fi permis ocuparea țării de către armata germană. Puciul împotriva lui Antonescu și întoarcerea armelor împotriva puterilor Axei ar fi fost realizate în mare de către comuniștii de la Moscova și de către ilegaliștii din România. 23 august 1944 era cea mai importantă sărbătoare și era celebrată ca „zi a eliberării României de către glorioasa armată sovietică”. Această perioadă

⁴⁹ Vezi Dietmar Müller, *Erinnerungskultur und Geschichtspolitik im östlichen Europa*, în Matthias Middell (editor), *Dimensionen der Kultur- und Gesellschaftsgeschichte. Festschrift für Hannes Siegrist zum 60. Geburtstag*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2007, p. 317-334.

stalinistă avea să fie, îndeosebi după 1989, privită inclusiv public ca supunere brutală a țării sub monopolul politic și istorico-politic al Partidului Comunist, care ar fi fost la rândul său coordonat de la distanță din Moscova și ai cărei membri ar fi fost la început „minoritari”, mai ales evrei. Chiar dacă cel mai semnificativ protagonist al istoriografiei staliniste, Mihail Roller, era el însuși evreu, imediat după sfârșitul războiului a început comemorarea doar parțială a victimelor celui de-al Doilea Război Mondial: nici antisemitismul Legiunii „Arhanghelul Mihail”, nici lipsirea evreilor de drepturi începând cu 1938, nici Holocaustul din Transnistria nu au fost puse în discuție. Ultimul aspect nu a reprezentat centrul de greutate al acuzării sau nu a ocupat o parte importantă în prezentarea acuzării⁵⁰.

Pactul Hitler-Stalin a fost abordat în dezbaterile publice din România în mod direct abia în anii 1970, însă încă de la venirea la putere a lui Ceaușescu, inițial ca șef al partidului în 1964, ulterior și ca șef al statului, începe în cadrul distanțării treptate a Bucureștiului de Moscova și o schimbare în sfera politicii privind istoria. Cu titlu general, național-comunismul și legitimarea sa prin prisma politicii privind istoria poate fi caracterizat ca fiind o românizare, în cadrul căreia au fost reluate anumite teme ale istoriografiei „burgheze” din perioada interbelică și chiar de dinainte. Astfel, a fost posibilă chiar în 1964 punerea în discuție, indirect, a ocupării Basarabiei și Bucovinei de Nord de către Uniunea Sovietică, prin publicarea unor extrase culese de Karl Marx, în vederea pregătirii unui articol în perioada Războiului din Crimeea, referitoare la anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus în 1812⁵¹. În această mișcare de distanțare față de Moscova, Occidentul a căutat să vadă – după Iugoslavia – apariția unei a doua „întepături în carnea Uniunii Sovietice” din Europa, fapt ilustrat, între altele, de faptul că Fundația Hanns Seidel a publicat extrasele din Marx în 1977⁵². Până la jumătatea anilor 1970 s-au înmulțit aceste încercări timide, componente ale unei inițiative coordonate a politicii privind istoria, în vederea reabilitării parțiale a lui Antonescu, precum și a punerii în discuție a Pactului Hitler-Stalin și a pierderii Basarabiei și Bucovinei de Nord. Noii istorici de casă, Mircea Mușat și Ion Ardeleanu, atestau la sfârșitul anului 1975 caracterul românesc al Basarabiei, care nu ar fi fost eliminat nici de ocupația ce a urmat Pactului⁵³. Cu ocazia semnării Actului Final al CSCE la Helsinki în 1975, Ceaușescu s-a ferit să prezinte deschis revendicări teritoriale, însă a

⁵⁰ Vezi *Lotul Antonescu în ancheta SMERS, Moscova, 1944–1946. Documente din arhiva FSB*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Radu Ioanid, Iași, Editura Polirom, 2006.

⁵¹ K. Marx, *Însemnări despre români. (Manuscrise inedite)*, ed. A. Oțetea, S. Schwann, București, Editura Academiei RPR, 1964. Vezi în acest sens Wim P. van Meurs, *The Bessarabian Question in Communist Historiography. Nationalist and Communist Politics and History-Writing*, New York, Columbia University Press, 1994.

⁵² Vezi Hannes Elischer, Rudolf Sussmann (editori), *Aufzeichnungen über die Rumänen. Karl Marx, Excerpthefte* (= Berichte und Studien der Hanns-Seidel-Stiftung 11), München, Wien, Olzog Verlag, 1977.

⁵³ Vezi Dionisie Ghermani, *Die nationale Souveränitätspolitik der SR Rumänien. 1. Teil: Im Rahmen des sowjetischen Bündnissystems*, München, Oldenbourg, 1981, p. 181-183.

denunțat crearea, forțată de Moscova, a unei națiuni moldovenești în Basarabia istorică⁵⁴. În 1981 a fost, într-un final, încălcată legea tăcerii cu privire la Pactul Hitler-Stalin, într-un manual universitar despre istoria României între 1918 și 1981⁵⁵. Istoricul Aaron Petric a citat articolul 3 din protocolul adițional secret al Pactului. În istoriografia românească postcomunistă, acest fapt este subliniat cu mândrie ca o premieră și un gest unic⁵⁶. Într-adevăr, este vorba despre ceva deosebit, însă, în opinia noastră, semnificația acesteia constă îndeosebi în faptul că tema a fost abordată la nivel oficial, astfel încât nu mai exista vreo șansă de a construi, pe această bază, un discurs de opoziție – cum a fost în cazul Poloniei sau al țărilor baltice.

Până la jumătatea anilor 1980 a avut loc o românizare completă a datei de 23 august 1944, în două privințe⁵⁷. În primul rând, rolul Uniunii Sovietice și al Armatei Roșii în relatarea referitoare la lovitura de stat a dispărut aproape în totalitate. Mai mult, evenimentele au căpătat interpretarea unei lupte de eliberare naționale revoluționare, ca „revoluție a eliberării naționale și sociale, antifasciste și antiimperialiste”⁵⁸. O privire asupra abordării subiectului pierderii Basarabiei și a Bucovinei de Nord la nivelul clasei politice și a istoriografiei românești arată clar că, într-o anumită măsură, data de 23 august 1944 este opusă datei de 23 august 1939. Dacă „eliberarea antifascistă” se referea clar la al Treilea Reich, direcția „națională și antiimperialistă” din 1944 putea fi citită într-o cheie împotriva Uniunii Sovietice în calitate de al doilea semnatar al Pactului Hitler-Stalin.

Această interpretare tot mai națională a evenimentelor cu privire la al Doilea Război Mondial a condus până la urmă într-o fundătură, întrucât a devenit clar că sus-numiții istorici de casă, precum și o echipă de autori sub conducerea lui Ilie Ceaușescu – unul din frații lui Nicolae – atribuia temei Basarabiei și celui de-al Doilea Război Mondial, îndeosebi conotații antirusești în vederea stabilizării regimului în fața *perestroikăi* lui Gorbaciov⁵⁹. Această interpretare nu mai era vandabilă în Europa Occidentală, pierzându-și capacitatea de integrare și legitimare în contextul înrăutățirii dramatice a condițiilor de viață din România anilor 1980. Totuși, în perioada de după 1989 mobilizarea națională din timpul lui Ceaușescu avea să se dovedească de mare impact.

Cele două etape descrise ale istoriografiei și politicii comuniste cu privire la istorie aveau o omisiune caracteristică: lipsirea evreilor de drepturi începând

⁵⁴ Vezi Jan Lipinsky, *op. cit.*, p. 475-477.

⁵⁵ Aron Petric et al. (editori), *Istoria României între anii 1918-1981: manual universitar*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1981.

⁵⁶ Vezi Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, București, Editura Enciclopedică, 2007, p. 392-394; Ion Constantin, *România, marile puteri și problema Basarabiei*, București, Editura Enciclopedică, 1995.

⁵⁷ Pentru o analiză critică a locului memoriei „23 august 1944”, vezi Traian Udrea, *23 August 1944. Controverse istorico-politice. Studiu istoriografic*, București, Editura Alex-Alex, 2004.

⁵⁸ Vezi Lucian Boia, *op. cit.*, p. 545-546.

⁵⁹ Vezi *Istoria militară a poporului Român*, vol. 6, *Evoluția sistemului militar național în anii 1919-1944*, București, Editura Militară, 1989, p. 290-367, 400-402.

încă din timpul dictaturii regale a lui Carol al II-lea, precum și deportarea și omorârea acestora în Transnistria nu erau pomenite fie deloc, fie doar în mod camuflat. Rolul României de făptaș în cel de-al Doilea Război Mondial a fost personificat în etapa stalinistă prin prisma unui număr tot mai mic de persoane din rândul elitelor burgheze, iar în rest ascuns în spatele ficțiunii ocupării țării de către germani. În etapa național-comunistă au dispărut chiar și aceste elemente reziduale ale vinei românești din relatări și comemorări publice. În schimb, narativul istoric a fost dominat de două puncte de cotitură: dimensiunea teritorială, precum și rolul României în lupta împotriva puterilor Axei între august 1944 și mai 1945. O echipă de istorici în jurul lui Ilie Ceaușescu a calculat în 1984 că întoarcerea armelor a României ar fi scurtat războiul cu exact 200 de zile⁶⁰.

Tendințe postcomuniste ale politicii cu privire la istorie și ale culturii memoriei

După căderea lui Ceaușescu și a regimului comunist în decembrie 1989, societății românești i s-a oferit șansa unei imagini pluraliste asupra istoriei, generată pe cale discursivă. Reevaluarea evenimentelor și persoanelor implicate în cel de-al Doilea Război Mondial și în preajma acestuia a reprezentat una dintre provocările cele mai importante ale politicii cu privire la istorie. Precum au rămas neîmplinite speranțele unui nou început politic în perioada transformării postcomuniste din anii 1990, așa și în sfera politicii cu privire la istorie formele cele mai extreme ale revizionismului aveau să fie înlocuite abia după trecerea dintre milenii de o imagine mai echilibrată asupra istoriei.

Instituții și cadru politic

Precum era de așteptat în contextul mobilizării naționaliste a istoriografiei din perioada național-comunismului lui Ceaușescu, piața românească de carte și presă a fost, până la jumătatea anilor 1990, practic inundată de publicații în care se cerea reevaluarea istorică și reabilitarea politică a mareșalului Antonescu⁶¹. Pactul Hitler-Stalin a devenit punctul central al unei linii de argumentație conform căreia România nu ar fi avut altă opțiune decât cea de a recuceri de la Uniunea Sovietică, de partea celui de-al Treilea Reich, teritoriile pierdute. Antonescu a suferit în cadrul acestei interpretări revizioniste o mutație, fiind

⁶⁰ Ilie Ceaușescu, Florin Constantiniu, Mihail Ionescu, *200 de zile mai devreme: rolul României în scurtarea celui de-al doilea război mondial*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984/85.

⁶¹ Pentru o privire de ansamblu asupra „Dezbaterii Antonescu în spațiul public românesc începând cu 1990”, vezi Sebastian Balta, *Rumänien und die Großmächte in der Ära Antonescu (1940-1944)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, p. 15-25; Dietmar Müller, *Strategien des öffentlichen Erinnerns in Rumänien nach 1989. Postkommunisten und postkommunistische Antikommunisten*, în Ulf Brunnbauer, Stefan Troebst (editori), *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2007, p. 64-68.

prezentat ca un patriot vizionar și anticomunist, ba chiar ca un erou. Pe baza faptului că România s-a împotrivit deportării evreilor săi în zonele ocupate de Germania și a faptului că o bună parte din evreii din Vechiul Regat au supraviețuit celui de-al Doilea Război Mondial s-a fundamentat evaluarea cum că Antonescu chiar i-ar fi salvat pe evreii din România. Îndeosebi istorici și scriitori deveniți politicieni, care jucaseră încă din anii 1980 un rol important, au elaborat această imagine asupra istoriei. Cel puțin cu acceptarea tacită a regimului postcomunist a lui Ion Iliescu s-a încercat ancorarea României în rolul de națiune eroică și victimă. Acest fapt este demonstrabil, întrucât revizionismul istoric legat de Antonescu s-a desfășurat în edituri de stat și în institute create în acest scop. Atât istoriografia respectabilă, cât și partidele politice care se defineau ca fiind anticomuniste nu aveau ce opune, în mod semnificativ, acestui discurs revizionist.

În fruntea eforturilor de reabilitare a lui Antonescu au fost Gheorghe Buzatu, un istoric din Iași, și Liga Mareșal Antonescu condusă de acesta. În rândul partidelor politice, Buzatu s-a bucurat de susținerea puternică a Partidului România Mare (PRM) și a Partidului Unității Națiunii Române. Liderul PRM, Corneliu Vadim Tudor, și Adrian Păunescu fuseseră protagoniști ai cultului personalității în jurul lui Ceaușescu și și-au folosit în acest sens contactele din această perioadă în relația cu structurile postcomuniste ale Securității. Reabilitarea lui Antonescu ca erou anticomunist a beneficiat însă și de sprijinul semnificativ al partidelor de centru. Cele două Camere ale Parlamentului i-au conferit fostului dictator militar onoruri în două rânduri – în 1991 și 1999. În anii 1990 au fost numite numeroase străzi după acesta, fiindu-i dedicate și câteva monumente. Abia la presiunile politicianilor europeni și americani înainte de integrarea României în instituții euroatlantice (NATO, UE) a fost întreruptă această practică cel puțin tolerată de către stat, iar manifestările vizibile de celebrare a lui Antonescu au ieșit din uz.

Din punct de vedere publicistic și istoriografic, reabilitarea lui Antonescu s-a reflectat – în afară de publicațiile partidelor menționate – în zeci de monografii, colecții de documente și articole de revistă. Pe lângă Gheorghe Buzatu de la Iași, Editura Militară din București a devenit un alt punct focal al reabilitării lui Antonescu. Aici au apărut mai multe studii semnate de ofițeri în rezervă, dar și de istorici universitari titrați, cum ar fi Ioan Scurtu de la București. Pe lângă armată, și serviciul de securitate post-comunist (SRI) a încercat să reabiliteze instituția care i-a precedat în epoca lui Antonescu, sub forma unei instituții îndeosebi anticomuniste și patriotice. Această viziune este prezentată în publicații ale unui institut finanțat de SRI⁶².

Aceste succese ale revizionistilor – în planul conținuturilor, politic și instituțional – cu privire la rolul României în al Doilea Război Mondial au survenit

⁶² Vezi Mariana Hausleitner, *War Antonescu ein Kriegsverbrecher? Zur aktuellen Diskussion über den Nationalismus in Rumänien*, în „Jahrbuch für Antisemitismusforschung”, nr. 8, 1999, p. 321-325.

îndeosebi în anii 1990, însă au consecințe pe termen lung până în zilele noastre. Acestea au fost posibile întrucât nici opoziția politică, nici istoriografia titrată și moderată nu le-au putut opune o imagine coerentă asupra istoriei⁶³. Partidele aflate în opoziție până în 1996 se defineau în special ca fiind anticomuniste și antitotalitare. De aceea erau dispuse să îl critice pe Antonescu pentru că a fost un dictator, dar nu și pentru războiul împotriva Uniunii Sovietice, pe care îl considerau antibolșevic și legitim, datorită Basarabiei. Din perspectiva politicii cu privire la istorie își asumau astfel interpretarea care se afirmase încă din perioada ultimilor ani ai lui Ceaușescu, putând astfel cu greu a fi considerată în mod autentic anticomunistă. Pentru ca imaginea de erou a lui Antonescu să poată fi menținută, trebuia în mod inevitabil negat atât Holocaustul împotriva evreilor din România și Ucraina, cât și faptul că antisemitismul fusese împărtășit de o mare parte a clasei politice din perioada interbelică.

Acest flanc deschis tendințelor antisemite prin intermediul factorului Antonescu în rândurile opoziției politice se regăsește și în istoriografie. Mainstreamul istoricilor români de după 1989 – ce poate fi exemplificat prin istoricii renumiți Dinu C. Giurescu și Florin Constantiniu⁶⁴ – vede în Antonescu o personalitate cu gândire și acțiuni anticomuniste, care a condus România într-un război legitim împotriva Uniunii Sovietice. Aportul României la Holocaust este fie minimizat cu obstinație, fie externalizat sub formă de problemă „germană”, fie chiar legitimat ca deportare a elementelor ce nu erau de încredere din punct de vedere național, necesară din motive de război. Blocajul mental de a aborda perioada 1939-1947 din altă perspectivă de analiză decât cea a eroismului, victimizării și trădării a fost străpuns pe scară largă abia de câțiva ani.

Concurența memoriilor și locuri ale memoriei revizioniste

Pasajul ce urmează se va referi prin intermediul unei abordări ceva mai analitice la toposurile și locurile memoriei legate de Pactul Hitler-Stalin și consecințele acestuia în România. Afirmatia fundamentală conform căreia România ar fi fost în contextul celui de-al Doilea Război Mondial și al urmărilor acestuia o națiune-victimă și eroică se regăsește în patru toposuri, respectiv locuri ale memoriei: Iudeo-comunismul; Triada Moscova – Ialta – Malta; Katynizarea armatei române; și Holocaustul Roșu.

Prin intermediul termenului iudeo-comunism sunt rezumate mai multe fire ale unui narativ care poate fi rezumat în sensul că evreii – fiind răul

⁶³ Și în cazul „Casei Poporului” partidele postcomuniste de centru-dreapta n-au fost în stare să dezvolte un discurs coerent din cauza faptului că abordarea națională/naționalistă a acestei teme a fost ocupată de partidele postcomuniste prin asumarea acestui edificiu și prin disocierea sa de Nicolae Ceaușescu. Vezi Dietmar Müller, *Rememorarea Revoluției din 1989. Casa Poporului ca lieu de mémoire postcomunist*, în Bogdan Murgescu (editor), *Revoluția română din decembrie 1989: istorie și memorie*, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 99-114.

⁶⁴ Vezi Florin Constantiniu, *Între Hitler și Stalin. România și pactul Molotov-Ribbentrop*, București, Editura Danubius, 1991; idem, *1941. Hitler, Stalin și România. România și geneza operațiunii „Barbarossa”*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2002; Dinu C. Giurescu, *România în al doilea război mondial (1939-1945)*, București, Editura All, 1999.

fundamental al istoriei moderne a României – ar fi activat în secolul al XX-lea în calitate de comuniști. Încă din timpul retragerii grăbite a armatei și administrației civile din Basarabia și Bucovina de Nord, evreii ar fi întinat onoarea națiunii române. Această teză a fost adusă în discuție la începutul anilor 1990 de către Ioan Scurtu și Constantin Hlihor și este citată de atunci în mod frecvent⁶⁵. Aceasta se bazează însă exclusiv pe rapoarte ale serviciului secret românesc din acea vreme, care par însă a fi destul de fabricate⁶⁶. Aceste pretinse incidente i-au servit lui Antonescu ulterior drept pretext pentru deportarea evreilor basarabeni și bucovineni în Transnistria. Discuția despre iudeo-comunism implică totodată și reproșul referitor la faptul că membrii Partidului Comunist în perioada interbelică și îndeosebi în timpul instaurării regimului comunist în perioada postbelică ar fi fost în mare parte evrei. Partidul Comunist Român, mic și sub o pretinsă influență evreiască și ungurească, ar fi putut să obțină și să își consolideze puterea numai cu ajutorul Armatei Roșii, întrucât comunismul ar fi opus înseși ființei românești.

Ca și alte state din Europa Centrală și de Est, România se privește nu doar ca fiind afectată direct de Pactul Hitler-Stalin, ci și pe termen lung, sub forma unei trădări a puterilor occidentale în urma căreia țara s-ar fi regăsit în sfera de influență sovieto-rusă. Împărțirea cinică a regiunii în sfere de influențe între al „Treilea Reich” și Uniunea Sovietică la Moscova în 1939 ar fi fost finalizată la Ialta în 1945 de către Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt și Iosif Stalin. Ulterior, Marile Puteri s-ar fi înțeles din nou, peste capul românilor, atunci când la Malta, în 1989, George Bush Sr. și Mihail Gorbaciov ar fi convenit să permită liniei a doua a comuniștilor din jurul lui Ion Iliescu să preia puterea în cadrul unui puci mascat ca revoluție⁶⁷. Îndeosebi în privința ultimului aspect este evidentă apropierea de teoria conspirației⁶⁸. În librăriile românești s-au găsit multă vreme cu duimul cărți scrise dintr-o asemenea perspectivă analitică simplistă și senzaționalistă, cu titluri precum *România între Yalta și Malta*⁶⁹ sau *Complot împotriva României*⁷⁰.

Un alt element care se perpetuează în ceea ce privește victimizarea României este senzația existentă în sfera anticomunistă cum că Holocaustul ar prevala în cultura memoriei din Europa Occidentală și din Statele Unite, din

⁶⁵ Vezi Ioan Scurtu, Constantin Hlihor, *Anul 1940. Drama românilor dintre Prut și Nistru*, București, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, 1992, p. 49-80.

⁶⁶ Vezi Mariana Hausleitner, *Der Pakt, die Sowjetisierung und die Folgen. Bessarabien und die Nordbukowina 1940-1941*, în „Osteuropa”, vol. 59, nr. 7-8, 2009, p. 203-218.

⁶⁷ Vezi William Totok, *Das Malta-Syndrom. Nationalistische Geschichtsklitterungen und die Securitate*, în „Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik”, vol. 7, nr. 2, 1995, p. 17-30.

⁶⁸ Vezi George Voicu, *Zei cei răi. Cultura conspirației în România postdecembristă*, Iași, Editura Polirom, 2000.

⁶⁹ Titu Georgescu, *România între Yalta și Malta*, București, Editura Șansa, 1993.

⁷⁰ Ioan Scurtu, Constantin Hlihor, *Complot împotriva României 1939-1947. Basarabia, nordul Bucovinei și Ținutul Herța în vâltoarea celui de-al Doilea Război Mondial*, București, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, 1994.

cauza căruia memoria victimelor comunismului ar păli. Pentru a se menține „competitivitatea” în această concurență a memoriilor, se fac referiri îndeosebi la evenimente și procese de la sfârșitul anilor 1940 și începutul anilor 1950, cum ar fi colectivizarea forțată a agriculturii, epurarea armatei și administrației de elemente burgheze – procese ce ar fi declanșat rezistența armată timp de câțiva ani a anumitor segmente ale populației. Pentru a fi făcute cunoscute și repectabile la nivel internațional, acestea sunt adesea approximate toposurilor poloneze – mai cunoscute în Europa Occidentală – de victimizare. Astfel, în unele din numerele timpurii ale „Memoriei”, revista Uniunii Scriitorilor, domină imaginea lui Isus răstignit ca simbol al României. De asemenea, valul de epurări din armată după 1947 care a afectat și gradele inferioare este descris ca o „Katynizare a Armatei Române”⁷¹.

Punctul culminant și sinteza acestei competiții de politică cu privire la istorie în vederea recunoașterii ne pare a fi discursul cu privire la „Holocaustul roșu”. Publicații în acest sens sunt intitulate, de pildă, *Așa a început holocaustul împotriva poporului român*⁷², în vreme ce în *Un A.B.C. al anticomunismului românesc*⁷³ (un alt titlu) nu doar Gheorghe Buzatu, ci și „Memoria” îi pune în fruntea listei pe Ion Antonescu și pe înalți demnitari ai regimului acestuia⁷⁴. Aici se vede și monstruozitatea comparației în cazul României: Antonescu este onorat ca un anticomunist vizionar, justificându-se astfel nu doar războiul împotriva Uniunii Sovietice, ci și omorârea evreilor, întrucât aceștia ar fi principalii responsabili pentru clădirea dictaturii comuniste în România. Dus până la extrem, acest argument se încheie cu revendicarea în raport cu evreii, care în relația cu poporul român ar fi vinovați și ar trebui să își ceară scuze – și nicidecum invers.

Tendințe ale europenizării în cultura românească a memoriei: două comisii istorice pentru aflarea adevărului

Cele patru toposuri analizate ale discursului cu privire la rolul României de victimă și erou în timpul și după al Doilea Război Mondial nu mai sunt susținute de istoriografia românească contemporană. Și în literatura revizionistă a anilor 1990, acestea se regăsesc în formă completă numai la anumiți istorici sau anumite instituții și partide extremiste. Al treilea motiv privind longevitatea acestora, respectiv a capacității de a fi reactivate în diverse contexte politice trebuie așadar înțeleasă prin prisma convingerii larg răspândite în România – ca și în alte țări din Europa Centrală și de Est – cu privire la efectul pe termen lung

⁷¹ Vezi anunțul privind o serie de articole despre „Katynizarea Armatei Române”, în „Memoria”, nr. 3, 1990, p. 67.

⁷² Gheorghe Buzatu, *Așa a început holocaustul împotriva poporului român*, București, Editura Majadahonda, 1995.

⁷³ Așa sună un subtitlu al unei alte publicații de Gheorghe Buzatu, *România cu și fără Antonescu. Documente, studii relatări și comentarii. Un A.B.C. al anticomunismului românesc*, Iași, Editura Moldova, 1991.

⁷⁴ Vezi „Memoria”, nr. 1, 1990, p. 137.

al Pactului Hitler-Stalin. Conform acesteia, importanța Pactului nu s-ar rezuma la funcția de pregătire diplomatică a celui de-al Doilea Război Mondial și de împărțire a Europei Centrale și de Est în sfere de influență naziste și sovietice. Dincolo de aceasta, Pactul ar reprezenta divizarea asumată a continentului într-o sferă a statelor sociale cu democrații liberale pe de o parte și într-o sferă a economiilor falimentare de factură dictatorială și comunistă sub egidă sovietică. Această cultură a memoriei împărțită de la Tallinn la București nu are ca punct focal nici nimicirea evreilor din Europa, nici victoria asupra fascismului și a național-socialismului, întrucât, în percepția societăților din aceste țări, pătrunderea Armatei Roșii înspre Europa Centrală și de Est a însemnat înlocuirea unei dictaturi printr-o alta. Prin comparație, cultura memoriei din Europa Occidentală începând cu anii 1980 poate fi caracterizată ca fiind într-o tot mai mare măsură „post-Holocaust”, în vreme ce în cultura rusă rolul dominant este ocupat în continuare de „Marele Război pentru Apărarea Patriei”. Specificul societăților din Europa Centrală și de Est afectate de Pactul Hitler-Stalin constă așadar în faptul că acestea se consideră prinse între cultura memoriei din Europa Occidentală și cea rusească. Atât discursul rusesc despre „eliberarea de fascism”, cât și memoria Holocaustului din Europa Occidentală sunt percepute ca hegemoniale. Politica cu privire la istorie în Europa Centrală și de Est are drept scop reprezentarea demnității memoriei în forma suferinței unei comunități naționale sub două dictaturi.

După trecerea în noul mileniu se remarcă în România o semnificativă modificare de accent în cadrul politicii de stat cu privire la istorie, care se reflectă în crearea a două comisii istorice de aflare a adevărului, precum și în rezultatele prezentate de acestea și, în cele din urmă, în receptarea acestora. Per total, se poate constata o apropiere a țării de consensul memoriei din spațiul atlantic și vest-european, conform căruia crimele în masă împotriva evreilor constituie cea mai gravă crimă a secolului, la care România a fost părtașă. În privința celei de-a doua etape a istoriei consecințelor Pactului Hitler-Stalin – între 1945 și 1989 – societatea românească își menține în mare măsură însă rolul de victimă.

Pe parcursul a trei ani – între octombrie 2003 și noiembrie 2006 – au fost create două comisii pentru examinarea celor mai importante aspecte ale istoriei țării în secolul al XX-lea, rezultatele muncii cărora au fost prezentate și dezbătute. Este vorba, pe de o parte, de Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România, care a fost înființată la 22 octombrie 2003, sub conducerea supraviețuitorului Holocaustului Elie Wiesel, originar din Bucovina⁷⁵. A doua comisie, Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, și-a început activitatea în primăvara lui 2006, sub conducerea politologului româno-american Vladimir Tismăneanu⁷⁶. Cea mai importantă diferență

⁷⁵ *Raport Final. Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România*, Iași, Editura Polirom, 2005. Vezi William Totok, *Receptarea publicistică a raportului final al Comisiei Wiesel în presa românească și germană*, în „Studia Hebraica”, nr. 5, 2005, p. 186-195.

⁷⁶ Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrințu, Christian Vasile (editori), *Raport Final. Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România*, București, Editura Humanitas,

între cele două comisii se referă la modul în care au fost înființate. În vreme ce Comisia Wiesel a fost creată la presiunea organizațiilor internaționale și a unor politicieni și intelectuali din România exercitate direct asupra președintelui de atunci, Ion Iliescu, Comisia Tismăneanu poate fi privită ca un fenomen autentic intern românesc. Această diferență se reflectă și în structura preponderent internațională a Comisiei Wiesel (16 membri din România, 16 din Israel, SUA, Germania și Franța), în comparație cu Comisia Tismăneanu, compusă în mare din persoane din România sau de origine română. În vreme ce Iliescu și guvernul numit de el în cadrul celui de-al treilea mandat (2000-2004) nu mai erau dependenți de sprijinul partidelor de extremă dreaptă, atât el, cât și alți demnitari au făcut afirmații cel puțin ambivalente referitoare la participarea statului român și a societății românești la Holocaust. În preajma aderării țării la NATO (2004) și la UE (2007), acest aspect a fost perceput ca o slăbiciune a procesului de integrare, ba chiar ca o piedică în sine. Pe lângă analiza legislației antisemite din perioada interbelică și a dimensiunilor Holocaustului din România, un alt rezultat important al Comisiei Wiesel poate fi văzut în combaterea stereotipului conform căruia evreii din Bucovina și Basarabia s-ar fi dezonorat prin atacarea trupelor și administrației românești aflate în retragere din aceste regiuni. Când raportul Comisiei Wiesel a fost prezentat la 11 noiembrie 2004 și pus în fața opiniei publice, rezultatele sale nu au mai fost contestate decât de zona extremei drepte. În mass-media și în rândurile publicului interesat de politică și cultură, raportul a fost primit cu deschidere, însă tema a dispărut repede din dezbaterile publice. Anii lungi ai negării și minimizării Holocaustului românesc, ba chiar vremelnica inversare a rolurilor de făptuitor și victimă, creaseră impresia că recunoașterea Holocaustului, inclusiv de către președintele țării, ar fi fost suficient.

De o atenție mult mai mare s-a bucurat publicarea raportului Comisiei Tismăneanu, care a fost predat în noiembrie 2006 președintelui de atunci, Traian Băsescu. La 18 decembrie 2006 rezultatele acestuia au fost prezentate de președinte în Parlament, oferindu-i o nouă ocazie de a condamna regimul comunist din România ca fiind ilegal și criminal. Împotriva acestui verdict au protestat Partidul Social-Democrat, post-comunist, precum și formațiunea de extremă dreaptă Partidul România Mare. De atunci, discuția despre rezultatele Comisiei Tismăneanu nu a încetat, iar gradul de cunoaștere a acesteia în rândul opiniei publice din România este simțitor mai mare decât cel al Comisiei Wiesel. Acest fapt pare să se datoreze raportului, care în anexă și prin prisma unor afirmații conținute facilitează o lectură conform căreia națiunea română ar fi fost în mare o victimă a comunismului ce i-ar fi fost impus. Într-adevăr, în introducere se constată similaritatea dintre etapele stalinistă și național-comunistă

2007. Vezi Monica Ciobanu, *Criminalising the Past and reconstructing Collective Memory: The Romanian Truth Commission*, în „Europe-Asia Studies”, vol. 61, nr. 2, 2009, p. 313-336. Pentru un studiu comparativ despre ambele comisii, vezi Ruxandra Cesereanu, *The Final Report on the Holocaust and the Final Report on the Communist Dictatorship in Romania*, în „East European Politics and Societies”, vol. 22, nr. 2, 2008, p. 270-281.

în ceea ce privește caracterul totalitar al acestora. Însă, pe parcursul raportului, perioadei staliniste, privită ca fiind de dominație sovietică, i se atribuie cu mult mai mult spațiu decât național-comunismului lui Ceaușescu. Un alt indiciu cu privire la de-românizarea regimului constă în utilizarea conceptului de „genocid” în caracterizarea represiunii comuniste împotriva românilor. Acesta implică lexical un faptuitor din afară, întrucât un „autogenocid” nu este imaginabil. Asemenea neclarități metodologice încă facilitează o perspectivă de interpretare – cu toată delimitarea clară între Comisia Tismăneanu și „istoriografia” de tip etnicist, național-comunist – care prioritează aportul „allochthonilor” și îl diminuează pe cel al etnicilor români în instaurarea sistemului comunist în România.

Traducere de Andrei Avram

**The Hitler-Stalin Pact of 1939 in European History, Memory,
and International Law. With a case study on Romania**

(Abstract)

Keywords: Hitler-Stalin Pact, politics of history, European memory culture, international law, Romanian post-communist anti-communism.

The non-aggression pact and secret additional protocol from 23 August 1939 is among the historical events of the twentieth century that had the furthest-reaching consequences in terms of politics, ideology and the culture of remembrance. No other bilateral treaty so deeply influenced the fate of more states, nations and minority groups in Europe, primarily in East Central Europe, than the Hitler-Stalin Pact. The date 23 August 1939, when Europe was divided into one National Socialist and one Soviet half in the state politics of history and in the culture of remembrance of the public and civil society, is virtually absent in Western Europe and the US. In East Central Europe, particularly in those states which were directly affected by the Pact and which found themselves on the eastern side of the Iron Curtain after 1945, the liberation from Nazi Germany is often interpreted as a replacement of the brown dictatorship by the red.

The text starts with an overview of trends and topics in the international historiography on the Hitler-Stalin Pact, continues with a reflection on the spatially differentiated naming of the pact, which leads to a discussion of the pact's different role as a *lieux de mémoire* in the US and Western Europe, in East Central and Eastern Europe. The international law dimension of the pact is discussed in the context of recent events, like the annexation of the Crimea.

The case study on Romania is based on the complicated and changing alliances of the country in World War II, but focuses more on the Hitler-Stalin Pact in Romanian politics of memory and culture of remembrance. Until recently, the pact was interpreted and remembered as a symbol of Romania's historical victimization, while the participation of Romania under Marshall Ion Antonescu in World War II was seen as a just case.

*Comunismul est-european postbelic:
control sovietic, represiune și adaptare locală*

Soviet Advisors in the Polish Ministry of Public Security (Ministry of Internal Affairs) between 1944-90

Marcin MAJEWSKI*

*This war is different from all
previous wars:
whoever occupies a territory
also imposes on it his own
social system. Everyone imposes
his own system as far as his army
can reach. It cannot be otherwise.
(J. Stalin, 11 April 1945¹)*

As correctly stated by the authors of the book *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953* [*The war after the war. The anti-Soviet underground in Central and Eastern Europe in 1944-53*]:

For the residents of Central and Eastern Europe, the Red Army's victories in 1944 did not automatically mean a path to freedom. The brutal repression which accompanied the process of the introduction of Communism caused many people to believe that it was merely a change from one occupation to another².

A similar situation took place in Poland. Nikita Petrov wrote:

Without exaggerating, we may say that Stalin's plans regarding the Sovietisation of the Central and Eastern European countries foresaw a special place for Poland. First, its territory constituted a convenient starting point for the further movements of Soviet troops westward. Second, even before the war, Poland was perceived as the most hostile of the countries bordering the USSR. Third, the Soviet authorities wanted, of course, to prevent Poland from posing any threat to the USSR in the future³.

* Dr., Institute of National Remembrance, Warsaw; e-mail: marcin.majewski@ipn.gov.pl.

¹ Quoted after N. Pietrow, *Nowy ład Stalina. Sowietyzacja Europy 1945-1953*, Warszawa, 2015, p. 5.

² G. Motyka, R. Wnuk, T. Stryjek, A. Baran, *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953*, Gdańsk-Warszawa, 2012, p. 9. See also p. 626, the same book.

³ N. Pietrow, *op. cit.*, p. 145.

As early as the beginning of 1943 Stalin prepared a scenario under which Poland was to become fully dependent on Moscow. Thanks to considerable support from the Red Army, power was to be taken by the Communists. After the Soviets crossed the River Bug, on 22 July 1944 Moscow radio announced the creation of the Polish Committee of National Liberation [*PKWN* (*PCNL*)]. The Soviet authorities immediately recognised the PCNL as Poland's representation at the international forum and as its rightful partner. In reality, as a result of a decree by the *KRN* [National Homeland Council (*NHC*)], the PCNL had been created in Moscow as early as 21 July 1944⁴. It served as a starting point for the new pro-Bolshevik puppet Government, including thirteen offices (ministries). These offices included the Public Security Office (*RBP*) assembled in analogy to its Soviet counterparts⁵. As correctly noted by Antoni Dudek and Andrzej Paczkowski, "the decree failed to specify anything regarding the tasks and scope of operations of the security office, and up until 1954 there were no provisions or legislation at the decree level that would have regulated its operations [...]"⁶. In its short life, the *RBP* consisted of operational, personnel and financial units as well as a censorship unit (correspondence control), prisons, government protection and legal units, as well as its own headquarters (protection of facilities and structures). The Operational Division of the *RBP* concentrated all the office's operational activities, namely counteracting espionage and fighting the enemies of the new Communist authorities. Upon the creation of the Provisional Government of the Republic of Poland by the NHC towards the end of 1944, on 1 January 1945 the Ministry of Public Security (*MPS*) was created. The Operational Division (Counterspyionage Division) of the former *RBP* was transformed into Department I of the *MPS*, and further units of the fast-developing Ministry were created out of its resources: intelligence (Independent Division II), an operational registry (Department II), a 'unit for the defence of operatives, etc. In spring 1945 a significant breakthrough came with the creation of the unit for fighting banditry, which was later transformed into Department III of the *MPS*. In September 1945 further units were assembled on the basis of Department I: Department V, focusing on the surveillance of political parties, Department IV (economic affairs), and two more divisions involved in observations and investigations⁷. In this way the Communist security authorities operated for several more years. Considerable reorganisation took place as late as 1950, when a unit was created for communication defence, along with a Special Bureau, the unit which was

⁴ N. Davies, *Rising '44. The Battle for Warsaw*, London, 2003, p. 153-154.

⁵ More on that subject: *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East-Central Europe 1944-1989*, Warszawa, 2005, ed. K. Persak, Ł. Kamiński [German edition: *Handbuch der kommunistischen Geheimdienste in Osteuropa 1944-1991*, hrsg. Ł. Kamiński, K. Persak, J. Gieseke]: see there for further literature.

⁶ A. Dudek, A. Paczkowski, *Polska*, in *Cześci. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944-1989*, ed. K. Persak, Ł. Kamiński, Warszawa, 2010, p. 393.

⁷ *Ibidem*, p. 394.

later transformed into the infamous Department X, whose aim was to “protect” the PZPR [the Polish United Workers’ Party (PUWP)] and persecute the pre-war police informants of the former Communist Party of Poland. In 1953 another restructuring took place, as a result of which Departments IX and XI were created, focusing respectively on the arms industry and on the Catholic Church. At that time the MPS included c. 34,000 officers and civil employees⁸. This state of affairs was maintained until 1954, when the greatest reorganisation in the Ministry’s history took place. The events were preceded by the dissolution on 9 June 1954 of Department X, which had been responsible for the investigation of the Communist party members. At the same time, Division II of Department III of the MPS was also taken over by Department I. These changes were an answer to the growing criticism of the so-called cult of personality in the USSR after the death of Joseph Stalin, as well as to the meeting of the MPS management that took place in March 1954. The Minister of Public Security ordered absolute subordination to the guidelines of the Communist party, and criticised the lack of full appreciation of the PUWP’s managerial position. These changes were triggered by the defection of Lt. Col. Józef Światło to the West on December 1953, or – more precisely – the broadcasts of Radio Free Europe wherein Światło informed the public about the background of the operations of the Communist party and its military branch, i.e. the security service. These programmes, revealing the terror and abuse, which were broadcast from the end of September 1954, raised uproar among the party authorities. Another factor contributing to the shape of changes in the Ministry of Public Security were the reforms taking place in the Soviet security services, and the creation of the Committee for State Security (KGB) at the Council of Ministers of the USSR in March 1954⁹.

The MPS was abolished by a decree of 7 December 1954 from the Council of State of the Polish Peoples’ Republic (PPR) concerning the main bodies of state administration in the area of internal affairs and public security. It was replaced by the Committee for Public Security (CPS) as a collegiate body at the Council of Ministers of the Polish Peoples’ Republic and by the Ministry of Internal Affairs (MIA). The detailed scope of the CPS’s operations was regulated by a resolution of the Polish Council of Ministers of 7 December 1954. Again, the Soviet model was used. All matters relating to State security were vested in the CPS. At the same time, the Minister at the time, General Stanisław Radkiewicz, ceased leading the Ministry of Security in the PPR. On 10 December 1954 the new Chairman of the Committee, Władysław Dworakowski, a member of the PUWP’s Political Bureau, issued Order no. 1, specifying the nature of the current threats to the Communist State. Many changes in the Security services had formally been introduced in March 1955

⁸ *Ibidem*, p. 396.

⁹ *Biuletyny Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego. Grudzień 1954-listopad 1956*, ed. W. Chudzik, M. Filipiak, J. Gołębiowski, Warszawa, 2009, p. 22-23.

but had in fact been in operation as of December 1954. Department VII was renamed Department I, and Department I was renamed Department II. Department III was merged with the Independent Division for fighting banditry. Department VIII was renamed Department V. On the basis of Department XI, a new Department VI was created. The tasks carried out by the Investigation Department were taken over by the newly-created Department VII, and the new Department IX implemented the tasks of the former Department II and the Operational Equipment Institute. Also the "A" Bureau was created, focusing on encryption¹⁰.

The Committee did not last very long. In the period from June to October 1956 – a time of transformation – the security services became the centre of criticism not only by the population, but also the Communist Party itself. On the basis of a decree on the organisation of the Main State Authorities of 13 November 1956, the CPS was dissolved. Pursuant to the ordinance of the Minister of Internal Affairs of 27 November 1956 and the resolution of the Council of Ministers of 13 December 1956 (on the organisational Statute of the MIA), the tasks and competences of the CPS were taken over by the Ministry of Internal Affairs created in December 1954 and – in the field – by the District Commands of the Citizens' Militia (CM). The Ministry of Internal Affairs, operating parallel to the CPS, which supervised e.g. the Citizens' Militia (CM) and the State Fire Service, took over the operational units from the CPS. The MIA's Security Service was created, which primarily took over the operative forces of Department I, Department II and Department III, but not exclusively. After an initial substantial reduction of the number of officers, in the 1960s the service expanded, along with the whole Ministry. In 1962 Department IV was created, whose work focused mainly on the Catholic Church. In 1979 the new Department IIIA was created, which was vested with the objective of protecting the economy; two years later it was renamed Department V of the MIA. In 1983 the scope of operations of bodies subordinate to the MIA was regulated for the first time by an Act adopted by the *Sejm* (parliament) of the Polish People's Republic. It was the first such act in the history of the Ministry (i.e. since 1944). The Council of Ministers of the PPR gained the right to specify the structure of the Ministry. Previously, between 1956 and 1983, the scope of the MIA's operations was regulated only by the Minister by means of ordinances and orders. The MIA Act created the *WUSW/RUSW* [district and regional Internal Affairs Offices (DIAO/RIAO)]. The greatest reshuffle, however, was still to come. On 30 May 1989, by way of an organisational ordinance of 15 June 1989, the Minister of Internal Affairs General Czesław Kiszczak joined the "W" Bureau of the MIA into the ranks of Department II of the MIA as three new

¹⁰ Archives of the Institute of National Remembrance (AIPN) BU 1572/177, Decree on the Main State Administration bodies regarding internal affairs and public security matters, 7 December 1954, p. 3-7; for another copy see AIPN BU 1583/34, p. 3, and following; *Biuletyny Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego. Grudzień 1954-listopad 1956*, p. 24-28.

Divisions. On 24 August 1989, the Minister dissolved Departments III, IV, V and VI of MIA, along with the Analyses Bureau. In their place, a Department for the Protection of the Constitutional Legal System, a Department for Research and Analyses and a Department for Economy Protection were created. Also the SIGINT (Radio Communication Counterintelligence) Bureau was added to the "A" Bureau in October 1989 as a new Division. The Soviet models were adopted once more. The new order, however, did not last long. In June 1989 the first free elections took place in Poland. As a result of the political transformation, in May 1990 the Security Service was liquidated, and the Office for State Protection (*UOP*) was created in its place, vested with the tasks of State Security¹¹.

Soviet advisors came to Poland in the summer of 1944. These were NKGB and *SMERSH* operatives delegated to serve in the apparatus of the senior advisor, who supported – and in fact instructed – the Minister of Public Security, General Radkiewicz, in deciding how he should act regarding the most important issues. From the moment they arrived in Poland, they trained, instructed, developed guidelines, instructions and orders, and in fact controlled many local security offices. They taught the secrets of Soviet operative activities and protected the interests of the NKGB-MGB-KGB. In 1945-1947 these advisors were present at almost every regional Public Security office (*PUBP*), in all district Public Security offices (*WUBP*) and in each and every Department of the MPS. They controlled the fight against the Polish pro-independence underground (the Home Army, the Government Delegation for Poland, the National Armed Forces etc.). The biggest success of the advisory apparatus was the capture of sixteen leaders of the Polish Underground State (including the Prime Minister in conspiracy and the Commander-in-Chief of the Underground Army) and the subsequent transportation of the prisoners to Moscow to undergo a show trial. The advisors inspired activities aimed at splitting the Polish Peasant Party (*PSL*), the largest political party remaining in opposition to the Communist movement, and neutralising the activists of the wartime Polish Socialist Party – Freedom, Equality, Independence (*WiN*) within the ranks of the Polish Socialist Party. Moreover, they supervised the falsification of the referendum in June 1946 and the parliamentary elections in January 1947. They were especially interested in the Catholic Church, but also in the influence of emigration centres on the national minorities. All the MPS-MIA operations after WWII until 1989 against the Belarusian, Lithuanian, Russian and Ukrainian émigrés, the foreign centres of those émigré groups, and even the national minorities in Poland were conducted and controlled in accordance with recommendations from Moscow. It was advisors representing the Soviet secret service who transmitted those guidelines and recommendations. They also

¹¹ AIPN BU 0658/25, Organisational order No. 0115/Org., 30 May 1989, p. 20-22; AIPN BU 1632/59, Organisational order No. 0398/Org., October 1989, no pagination; A. Dudek, A. Paczkowski, *op. cit.*, p. 400-405.

ensured that they were carried out in order to prevent any disruptions to the Soviet operations. From the very beginning, the Soviets paid special attention to all national minorities in Poland, especially those who were also present in the USSR. This pertained in particular to Belarusians, Lithuanians, Russians, Ukrainians and even Jews. Up until the fall of the PPR, Soviet officers from the MGB (Ministry of State Security) and KGB (Committee for State Security) closely observed the nationality problems and conflicts in Poland, often initiating or interfering with actions aimed against minorities and emigrants in the West. Quite often, with the interests of their own security services in mind, such activities were deliberately suspended. This phenomenon was typical not only for Poland, but also for other countries of the Soviet bloc, including in particular Czechoslovakia and (until the beginning of the 1960s) Romania as well¹². There were Ukrainian minorities in both those countries, which were closely observed by the Soviets. In the CSSR, despite the fairly small size of the Ukrainian minority, the Czechoslovak Communist secret service paid extraordinary attention to it. According to research by the Czech historian Ondřej Koutek, it was closely linked to the activities of Soviet advisors by the StB (Czechoslovak State Security);

Operative interest in the events within the Ukrainian population in Czechoslovakia remained a priority up until the fall of the Communist regime in 1989. More or less visible pressure from Moscow and Soviet advisors played a very important role in that respect¹³.

Signs of the advisors' presence in Poland can also be found in documents collected in the archives of the Institute of National Remembrance. I refer here to "presence" as there are very few signs of any actual operations. They come up mainly in the materials pertaining to national minorities. It can safely be argued that all the UB/SB's activities against the Belarusian, Lithuanian and Ukrainian centres abroad were inspired and supervised by Soviet advisors initially working within the senior counsellor (sovietnik) apparatus of the MGB-USSR inside the MPS. We need to take a quick breather here and consider this problem. As far as the MPS and CPS are concerned, the problem of the advisors' apparatus has been analysed and studied in detail, and we know the names of all the advisors who were heads of the apparatus. The situation is quite different when we look at the heads of the apparatus in the Polish Communist MIA and the names of the advisors assigned to respective operative

¹² More in Dorin Dobrinu, *The Soviet Counsellors' involvement in postwar Romanian repressive and military structures*, in Alexandru Zub, Flavius Solomon, Oldrich Tuma, Jiri Jindra (eds.), *Sovietization in Romania and Czechoslovakia. History, analogies, consequences*, Iași, Editura Polirom, 2003; O. Koutek, *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec Ukraińców w Czechosłowacji w latach 1945-1989*, in *Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec społeczności ukraińskiej 1944-1956*, ed. G. Motyka, Warszawa, 2005; K. Kaplan, *Sovětskí poradci v Československu 1949-1956*, Praha, 1993.

¹³ O. Koutek, *op. cit.*, p. 298.

units. It is similarly difficult to determine the number of advisors in respective departments, as well as the names of the advisors assigned to those departments. We do not know exactly which operative and personal decisions fell within the scope of those advisors' interests. We may only speculate what these decisions and support for MPS and CPS entailed¹⁴.

The Soviet advisory apparatus was formed in March-April 1945, but the Soviet advisors came to Poland as early as the moment the PCNL was created. Piotr Kolakowski established that as early as the end of July 1944 two Soviet advisors were present at the budding *RBP*: Lieutenant Colonel Bielayev, responsible for support in the organisation of the ministry and Lieutenant Colonel Tikhon Sklarenko (Shklarenko) a.k.a. 'Shkola', a liaison officer between the USSR-NKGB and the head of the public security office (*RBP*) Stanisław Radkiewicz¹⁵. Sklarenko-Shkola was a long-time officer of Soviet intelligence; until 1 September 1944 – still as a Lieutenant-Colonel – he acted as deputy head of the Second Division (*otddielenie*) of the First Department (*otdiel*) of the NKGB's First Directorate (*upravlennje*). The First Department, divided into three divisions, focused its operations on intelligence gathering against the Third Reich, Poland, Czechoslovakia (the Bohemia/Moravia Protectorate and Slovakia), the Kingdom of Hungary and the Balkan countries. It may be assumed that the Second Division of the First Department was responsible for supervising spies in Poland and Czechoslovakia. Later, in July 1945, i.e. the period which is of greatest interest to us, Sklarenko remained as a reserve officer of the Soviet NKGB First Directorate. From July 1945 to October 1947 he was promoted to the position of a formal high official of the Soviet Embassy in Warsaw. As may be expected, with Sklarenko's help Radkiewicz contacted the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR, Vsevolod Merkulov, to obtain various instructions¹⁶.

¹⁴ The problem of advisors in Poland was described among others by Andrzej Paczkowski; see *Dzieci Feliksa Edmundowicza. Związek Radziecki a polski aparat bezpieczeństwa w latach 1944-1956*, in "Rzeczpospolita", 27-28 January 1996; W. Bułhak, A. Paczkowski, "Przyjaciele radzieccy", *Współpraca wywiadów polskiego i sowieckiego, 1944-1990*, in "Zeszyty Historyczne" (Paris), 2009, vol. 167. See also A. Noskova, *Victory and enslavement*, in *White Spots-Black Spots: Difficult Matters in Polish-Russian Relations, 1918-2008*, ed. A. D. Rotfeld, A. V. Torkunov, Pittsburgh, 2015. Regarding the advisors in Eastern bloc countries, see N. Pietrov, *Po scenariju Stalina: rol organov NKVD-MGB w sovietyzacii stran Tsentralnoi i Vostoczhnoj Yevropy 1945-1953 gg*, Moskva, 2011 [Polish edition: N. Pietrow, *Nowy ład...*].

¹⁵ P. Kołakowski, *Pretorianie Stalina. Sowietkie służby bezpieczeństwa i wywiadu na ziemiach polskich 1939-1945*, Warszawa, 2010, p. 378. As regards Sklarenko's connections with the Żymierski brothers (Stanisław, Jan and Michał, the latter Commander-in-Chief of the Polish Armed Forces), see Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii*, Łomianki 2012. But Serov himself, in his report to Beria on 16 October 1944, informed of the assignment of only one "competent and qualified operative to maintain contact at work and provide support to the Public Security Office of the PCNL"; see *Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946*, ed. T. Tsarievskaya et al., Warszawa, 1998, p. 64.

¹⁶ N. Pietrov, *Kto rukavadił organami gosbezopastnosti 1941-1954. Spravochnik*, Moskva, 2010, p. 940.

Between July 1944¹⁷ and February 1945 many officers from SMERSH's Moscow centre and the NKGB's field offices all over the USSR were sent to Poland to serve so-called *operkomandirovki* or *zagrankomandirovki* (temporary duty assignments). Some of them became advisors to the RBP/MPS or to the Counterintelligence of the Polish Armed Forces (*Informacja WP*), some became operatives of RBP/MPS or of the Counterintelligence of the Polish Armed Forces, and some were transferred to the special NKVD-NKGB Operative Groups. Those groups were vested with the task of capturing the most important members of the Polish Underground State, but also persons associated with Belarusian and Ukrainian wartime institutions and organisations which had been within the borders of the former Second Republic of Poland. For example, at the end of July and August of 1944, operatives of the Chief Counterintelligence Directorate (*GUKR*) SMERSH of the People's Commissariat of Defence (*NKO*) First Department, responsible for the protection of the centres of Higher Command of the Red Army, were delegated first to Lublin and then to Warsaw. These were as follows: Colonel of State Security Vsevolod P. Suganov; deputy head (of First Department), Lieutenant Colonel of State Security Ivan V. Vyzhletsov; and assistant to the head and Colonel of State Security Mikhail S. Bezborodov, head of the Fifth Division. With their vast "experience", these men provided their support to the Counterintelligence of the Polish Armed Forces. It may be that the SMERSH officers helped in the reorganisation of the military counterintelligence (consisting primarily of Soviet officers) or organised the safeguard of the Ministry of National Defence. There were probably more such groups consisting of SMERSH and NKGB operatives before March 1945¹⁸.

¹⁷ According to Michał Kurkiewicz and Bartłomiej Noszczak, as late as August 1944, in accordance with the agreement between PCNL and the USSR government of 26 July 1944, 15 Soviet NKGB operatives were sent to Poland as advisors on operative, investigation, encryption, protection, camps and prison-related matters. They were supposed to influence the shape of the newly organised RBP. See M. Kurkiewicz, B. Noszczak, *Okiem sowietnika – raport doradcy z Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego ZSRS o pracy polskiego Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (8 czerwca 1951 r.)*, in "Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej", Warszawa, vol. 3, 2010, p. 205. Both researchers refer here to the letter from Beria to Stalin of 17 October 1944 and Serov's report to Beria of 16 October 1944. In fact, however, they said NKVD-NKGB operatives were delegated to Poland "to provide practical support to Polish security services (*RBP PKWN*)", at Serov's request as expressed in the report to Beria on 16 October 1944 (*Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946*, p. 63, 67.) These operatives most probably started their service in the RBP, but were not assigned as advisors to the RBP. In the same report Serov requested 500 SMERSH operatives to supplement the staffing assumed in the Counterintelligence of the Polish Armed Forces. Beria assigned only a hundred people, who wore "Polish uniforms" (see *Ibidem*).

¹⁸ N. Pietrow, *Stalinowski kat Polski Iwan Sierow*, Warszawa, 2013, p. 48-49; Idem, *Kto rukawadł...*, p. 186, 269, 834. Biezborodov remained in Poland to April 1946, while Vyzhletsov to March 1945 and Siuganow to the end of 1944. Biezborodov was later head of advisors to the MPS. We have what is as yet general knowledge concerning the scale of the activities carried out by the NKVD Operative Groups (OG), probably located at the commands of armies and fronts, and the NKGB OG or SMERSH OG in 'liberated' Poland. For example, in the autumn of 1944 GUKR SMERSH OG, the so-called 'Praga' [the eastern part of Warsaw] OG proceeded to track Army

At the end of November 1944, the deputy head of GUKR “SMERSH” Pavel Meshik was assigned to help the head of the RBP Radkiewicz, along with Colonel Nikolai Smirnov and officers from the Soviet NKGB Second Directorate, Majors Zuev, Grafskiy and Kaidala. Advisors were also sent to the district Offices of Public Security: Lieutenant Colonel Semen Davydov and Major Gritsayuk to Białystok, Lieutenant Colonel Marek Petrov and Captain Sergei Patrakeev to Lublin, Lieutenant Colonel Yermakov and Major Balashov to Rzeszów, Lieutenant-Colonel Boris Korshunov and Major Brusov to Warsaw, and to the District Offices of Public Security then being organised in Kielce (subject to German occupation until 15 January 1945), Colonel Mikhail Lebedev and Senior Lieutenant (*st. lejtn.*) Bakin¹⁹.

The status of the advisors assigned to the RBP-MPS was informal at that time. In 1944-1945 the management of the Polish Workers’ Party (PWP) had to face numerous problems in the security service linked to poor preparation and general personnel shortages, and so at the beginning of 1945 a decision was made to address the Council of People’s Commissars of the USSR asking for a new group of advisors to be delegated to assist the MPS. It may be that this move was recommended by previously assigned USSR NKGB operatives in their reports sent to the Moscow centre. At the request of the members of the

officers in right-bank Warsaw and towns near Warsaw; its chief was Lt. Col (later Col. of State Security) Mikhail T. Likhachov (Likhachev), seconded to Poland in August 1944 – May 1945. In 1943-1946 he was a deputy chief of GUKR SMERSH Sixth Department. His career was interrupted by the demise of Minister Viktor Abakumov, who was accused of treason and then executed. Likhachov was arrested in July 1951, and after investigation was executed on 19 December 1954. A translator in that group was Józef Światło. It is possible that the ‘Praga’ OG contained Major of State Security Konstantin A. Sokolov, who in 1944-6 was head of the GUKR SMERSH Second Division of the Sixth Department. In 1944 he twice visited Poland on temporary duty assignments (*Ibidem*, p. 548, 806-807; T. Łabuszewski, *Czerwona mapa Warszawy*, in *Warszawa miasto w opresji*, ed. K. Krajewski and M. Pietrzak-Merta, Warszawa, 2010, p. 15; A. Paczkowski, *Trzy twarze Józefa Światła*, Warsaw, 2009, p. 82). There was also the ‘Warsaw’ NKVD OG which operated in Warsaw from March 1945 and was based on Strzelecka St. The chief of this group was Colonel Pavel Mikhailov. The Polish translator and guide of the group was again J. Światło, also resident at the Soviet complex on Strzelecka St. (T. Łabuszewski, *op. cit.*, p. 13; A. Paczkowski, *op. cit.*, p. 82). Another example: from 23 January to 31 March 1945, the chief of the NKVD OG to the 65th Army (2nd Byelorussian Front), Col. of State Security Konstantin A. Fukin, was at the same time head of the NKVD operative sector for Olsztyn (Allenstein), cf. N. Pietrov, *op. cit.*, p. 882. At the turn of April 1945, the NKVD OG of one of the 1st Byelorussian Front’s army – included its head Lt. Col. Yuri (?) Nikolashkin (before 1954 advisor at the Department X of the PSM – see A. Paczkowski, *op. cit.*, p. 152), Captain Novikov and Captain Józef Światło, and the kidnapped ex-Prime Minister Wincenty Witos (*Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946*, p. 233-234; A. Paczkowski, *op. cit.*, p. 83-84). In May 1945 a similar special group (this time the NKGB OG) arrested the Polish Peasant Party activist Władysław Kiernik. NKVD and NKGB and SMERSH OGs were also sent to arrest the commanding officers of the Home Army (AK) (*Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946*, p. 116). At the beginning of May 1945 the NKVD OG arrested the Home Army’s Kraków District officers (*Ibidem*, p. 256). From April to August 1948 Col. of State Security Vladimir N. Vasilyev of the Lithuanian SSR MGB was on temporary duty assignment in Poland. Vasilyev conducted actions in Warsaw, Białystok, Suwałki, Bydgoszcz, Gdańsk and Gdynia (N. Pietrov, *op. cit.*, p. 243).

¹⁹ N. Pietrow, *Stalinowski kat Polski Iwan Sierow...*, p. 48.

Polish Politburo sent in January 1945 to the Soviet authorities, on 20 February 1945 the State Defence Committee of the USSR assigned advisors to the Ministry of Public Security and the Ministry of Public Administration of the Provisional Government of the Republic of Poland, and found it necessary to send the first 50 *sovietniks* to the MPS. These advisors were soon incorporated into the NKVD's advisory apparatus at the MPS, and (as of 21 March 1946) into the MVD advisory apparatus at the MPS. The first head of the apparatus (perhaps a senior *sovietnik*), who worked at that position from 7 March to 27 April 1945, was the 2nd-rank State Security Commissar Ivan A. Serov, the main perpetrator and the voice behind the capture of the leaders of the Polish Underground State. Serov's candidature was presented to Stalin and the Central Committee of the Communist Party of Bolsheviks on 1 March 1945 by Lavrentiy Beria, who first obtained the approval of the President of the National Homeland Council, Bolesław Bierut, and the Polish Prime Minister Edward Osóbka-Morawski. During his time in office Serov was primarily responsible for organising the internal structure of the apparatus, determining the targets of the 'operations' and allocating tasks. The rights and obligations of the head of the Soviet advisors were initially regulated by the Soviet Council of People's Commissars' decisions of 19 March 1945 and 25 April 1945²⁰.

As already mentioned, Serov was the first chief of the NKVD/MVD/MGB's advisory apparatus of at the MPS-CPS. His successors until 1956 were: Nikolay Selivanovsky (27 April 1945 – 13 April 1946), S. Davidov (13 April 1946 – 17 March 1950), Mikhail Bezborodov (17 March 1950 – 10 June 1953), and Nikolay Kovalchuk (10 June 1953 – 20 July 1953), a former Minister of Internal Affairs of the Latvian SSR. From 20 July 1953 to 18 September 1954 the apparatus was headed by Serafim Lyalin, a former head of the MGB Second Chief Directorate (SCD), and then from 18 September 1954 to November 1956 by Colonel Georgy Yevdokimenko. The chief of the apparatus had his deputies, for counterintelligence and, probably as of 1946, also for intelligence (Viktor Filatov)²¹.

²⁰ A. Paczkowski, *Dzieci Feliksa Edmundowicza...*, p. 15; L. Pawlikowicz, *Tajny front zimnej wojny: uciekinierzy z polskich służb specjalnych 1956-1964*, Warszawa, 2004, p. 20; N. Pietrov, *Piervyj priesiedatel KGB Ivan Sierov*, Moskva 2005, p. 41; N. Pietrov, *Kto rukavadi...*, p. 40; V. Zolotariov, V. Stiopkin, *ChK-GPU-NKVD w Donbasie: Ludi i dokumenty 1919-1941*, Donetsk, 2010, p. 74-75; *Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946*, p. 196. The Central Committee's decision was taken on 7 March 1945. The advisor at the Ministry of Public Administration (MAP) was Pavel Meshik, the deputy head of GUKR SMERSH and the USSR-NKVD's plenipotentiary on the First Ukrainian Front. In turn, on the Soviet Fronts operating in Poland, there were representatives of the Provisional Government (?) The question is whether a Soviet advisor remained at the Ministry (MAP) after Meshik's recall. It must be remembered that the MAP was responsible for ethnic matters and border-crossing points on the USSR border. The Ministry of Public Administration's State Repatriation Office (PUR) monitored the relocations, for example to the Ukrainian SSR.

²¹ A. Paczkowski, *op. cit.*, p. 16. From May 1945 to April 1946 the NKVD/MVD deputy advisor at the MPS was Davidov. In 1946 he was temporary head of the advisory apparatus (substituting for Seliwanowski). It must be remembered the significant role that Colonel Davidov played together with the USSR MGB Department "D" operatives (Col. Aron Palkin) in the

As regards the number of advisors in Poland, at the peak of the apparatus's development (1945) there were up to 484 operatives. It seems that this number fell after that time, due to the gradual take-over at the local level by 'Polish' trainees from the Office of Public Security. In the first half of 1947 there were 250 people recorded as being part of the apparatus, while in May that year there were only 67²².

At the turn of March 1945, NKVD officers from the Krasnodar *krai* and the Novosibirsk *oblast* were delegated to the advisory apparatus. These were as follows: the deputy head of UNKGB-UMGB (*Upravlenie*) of the Krasnodar *krai*, Colonel of State Security Alexey D. Beschastnov, who remained in Poland until 1946; the deputy head of UNKGB of the Novosibirsk *oblast*, Colonel of State Security Ivan D. Vorontsov a.k.a Kuskov, who remained in Poland until November 1945; the former deputy head of UNKGB of the Smolensk *oblast*, Lieutenant Colonel of State Security Konstantin S. Bobchenko, who remained in Poland until July 1947; and Colonel of State Security Mikhail M. Sergeev from UNKVD of the Krasnodar *krai*. Sergeev was a member of several NKVD OGs, initially in Poland (to March 1946) and then in eastern Germany. Vorontsov was a particularly interesting person; he joined the staff of the senior advisor at the MPS, fulfilling the role of district instructor at the District Office of Public Security in Kraków. Like some other instructors at the district offices of Public Security, he undertook investigations into so-called counterrevolutionaries²³. He is the one listed in the special report of the District Office of Public Security in Kraków of 30 May 1945 regarding the arrest of the leader of the Peasants' Party (*PSL*) Władysław Kiernik by NKGB operatives. Colonel Vorontsov supposedly informed the district Office of Public Security in Kraków that the arrest order had been issued by the directorate of the NKGB-USSR. Moreover, it is believed that Wincenty Witos, the pre-war prime minister and leader of the peasant movement, who had been kidnapped from Wierchosławice using a trick arranged by Captain Józef Światło, spent the night in Vorontsov's apartment in the night of 30/31 March 1945. Serov himself mentioned this event in the report sent to Beria on 2 April 1945²⁴.

falsification of the results of the referendum (30 June 1946) and the elections to the Sejm of Poland (19 January 1947) (N. Pietrow, *Sztuka wygrywania wyborów*, in "Karta", nr. 18, 1996, p. 121-129; Idem, *Nowy ład...*, p. 155-158, 163). In turn, Davidov's deputy, when he was the head of the advisory apparatus, was Colonel Moyses Gilis (referred to in one of the documents as the personal assistant of the head of the MPS), and S. Lialin's deputy (counterintelligence matters) Lt. Col. of State Security Aleksandr V. Chernov, who held that post from 10 June 1953 to March 1954 (he was also simultaneously head of advisors at Department I of the MPS). From November 1954 to November 1956 Yevdokimov's deputy was Colonel of State Security Fyodor K. Pilnov, often participating in meetings of the Committee. In the official nomenclature he was assistant to the KGB-USSR senior advisor at the CPS for counterintelligence (advisor at Department I / II Department CPS). He served for many years in intelligence, both in the NKGB/MGB FCD and the Committee of Information (cf. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1954-1956*, ed. G. Majchrzak, A. Paczkowski, Warszawa, 2011, p. 281; N. Pietrow, *Kto rękawic...*, p. 690-691, and 905).

²² N. Pietrow, *Nowy ład...*, p. 168-169.

²³ Idem, *Kto rękawic...*, p. 196, 201, 266, 785.

²⁴ District Office of Public Security in Kraków, note regarding the arrest of W. Kiernik, 30 May 1945, in *Stanisław Mikołajczyk w dokumentach aparatu bezpieczeństwa*, vol. I, Warszawa,

As mentioned above, Soviet advisors were also present in most, if not all, the Regional Offices of Public Security. For example in May 1945 there were two advisors in the Regional Office of Public Security in Przemyśl, Major Shestakov and Captain Guberev (Guberev). They addressed the head of the District Office of Public Security in Rzeszów regarding the assignment of Polish Armed Forces units to join the campaign of the armed Ukrainian underground movement counteracting the resettlement of Ukrainian population, right after the attack by the Ukrainian Insurgent Army on the Polish village of Borownica. A Soviet advisor in the rank of a captain was assigned to the Regional Office of Public Security in Lesko in August 1945, described by the head of the Office as an “educator” (most probably ‘instructor’ was meant). The head of the field office often came into conflict with the captain; those conflicts ended usually in fist fights, probably as a result of long nights drinking. In spring 1947, at a suggestion from the Minister of State Security of USSR, General Viktor Abakumov, the advisors were withdrawn from the Regional Offices of Public Security²⁵. This entailed a reorganisation of the advisory apparatus, which in April 1947 included as many as 250 operatives. In May 1947

2010, p. 58; *Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946*, p. 234. The above-mentioned group sent at the turn of March 1945 may have included Major of State Security Mikhieyev, the PUBP advisor in Włodawa. It is possible that Mikhieyev might have arrived earlier than February/March. After all, he had “advised” the office head in early March 1945. Also in this period, Lt. Col. of State Security Shpilevoy (Shpilev) may have become an instructor at the District Office of Public Security in Kielce. Did he also arrive in the said group of advisors? Witos spent the night in Shpilevoy (Shpilev)’s apartment from 31 March to 1 April 1945 when he was transported to Warsaw’s Praga district (J. Poksiński, *Do namiestnika*, in “Karta”, nr. 9, 1992, p. 87; *Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946*, p. 234.) In the autumn of 1944 the Polish Communist secret service was also supported by NKGB operatives of the Fourth Directorate Third Department. In the District Office of Public Security in Rzeszów there were two NKGB Fourth Directorate officers (*sovietniks*), the aforementioned Lt. Col. Yermakov and Major Balashov, who died on 19 February 1945 in Lubaczów, killed by the Polish independence underground. At that time (the beginning of 1945) the senior advisor (head of advisors) at the District Office of Public Security in Rzeszów was Lt. Col. Khvastovsky (AIPN BU 1572/283, Letter from District Office of Public Security in Rzeszów advisor to the Deputy People’s Commissar of Internal Affairs of the USSR and the deputy head of GUKR SMERSH, 20 February 1945, p. 341-345; N. Pietrow, *Stalinowski kat Polski Iwan Sierow*, Warszawa 2013, p. 48). In April 1946 the advisor at the District Office of Public Security in Rzeszów was Col. M. Novikov, cf. J. Pisuliński, *Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Rzeszowie wobec społeczności ukraińskiej 1944-1956*, in *Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec społeczności ukraińskiej 1944-1956...*, p. 28.

²⁵ *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944-1946. Prereselewnya Poliakiw ta Ukraintsiw 1944-1946* (Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku, vol. 2), Warsaw/Kiev, 2000, p. 463; D. Iwaneczko, *Urząd Bezpieczeństwa w Przemyślu 1944-1956*, Rzeszów, 2004, p. 71; N. Pietrow, *Nowy ład...*, p. 168; A. Dudek, A. Paczkowski, *op. cit.*, p. 395. According to Pawlikowicz, withdrawal could only have taken place in 1949, cf. L. Pawlikowicz, *op. cit.*, p. 21. In the introduction to the book *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950-1952*, Paczkowski states on p. 17 that some advisors serving in the District Offices of Public Security could also have left in the late 1940s and 1950s; the former minister Franciszek Szlachcic maintained that advisors were withdrawn from Regional Offices of Public Security in 1950, and from the District Offices of Public Security in 1956, cf. J. Mac, *Przesłuchanie supergliny*, Warszawa, 1990, p. 19.

the number of operatives in the apparatus fell to 67 persons, where 21 people were assigned to the MPS, 28 to district Offices of Public Security, and 17 technical staff of the advisory apparatus. Advisors remained in the District Offices of Public Security until October 1956. One example of this is Colonel of State Security Ilya F. Kovalev, assistant to the senior advisor at the District Office of Public Security in Kraków. This operative was “helping” from 30 July 1953 to October 1956²⁶.

Despite the fact that in October 1956 all *sovietniks* (instructors) were dismissed from the district units, after 1957 Soviet advisors were occasionally assigned to operate in District Commands of Citizens’ Militia, and then in Offices of Internal Affairs. This was related primarily to the contemporary political events in Poland. For example, in the second half of the 1980s a liaison officer from the KGB Representation at the Ministry of Internal Affairs of the PPR was assigned to the Capital (Warsaw) Office of Internal Affairs²⁷.

The influx of advisors to the apparatus was of a cyclical nature. After August 1944 and March 1945, further advisors came in March 1946. This group included Colonel of State Security Piotr M. Shibayev, a *SMERSH* operative from the First and then the Second Ukrainian Front. Shibayev was assigned to the MVD advisory apparatus (from August 1946 the MGB’s) at the MPS. Before 29 October 1949 he was assigned as the senior instructor of advisory apparatus to the District Office of Public Security in Gdańsk. He remained on the Polish coast until September 1950²⁸. In June 1946 on the other hand, another *SMERSH* operative was sent to Poland again: Colonel of State Security Victor D. Filatov. From March to August of 1945, Filatov – then still a Lieutenant Colonel – ‘secured’ in terms of counterintelligence operations the 1st Independent Marine Replacement Battalion, and from 9 August 1945 to May 1946 he remained the head of military counterintelligence of the Polish Navy. In May or June 1946, Filatov was assigned to Division II of the MPS, and then to Department VII of the MPS, i.e. the intelligence service. On 6 June 1950, i.e. after the separation of the civil and military intelligence services which had previously been a joint unit (from 1947, following the Soviet example), he left for Communist Hungary. He became the representative of the Intelligence Committee existing as of May 1947, a body responsible for the administration of the joint Soviet intelligence in the Hungarian security service in Budapest²⁹.

²⁶ N. Pietrow, *Nowy ład...*, p. 168-169; Idem, *Kto rukavadił...*, p. 466.

²⁷ AIPN BU 1585/15327, List of KGB Representation employees in Warsaw (I), after 1987, p. 10.

²⁸ N. Pietrov, *Kto rukavadił...*, p. 932. The advisor to the District Office of Public Security in Gdansk was probably Col. Shklarov. The advisor to the District Office of Public Security in Olsztyn at the beginning of '50s was Col. Maslennikov; and to the Regional Office of Public Security in Olkusz since 1947, Captain Teplikov, cf. J. Mac, *op. cit.*, p. 19.

²⁹ N. Pietrov, *op. cit.*, p. 132, 873; P. Semków, *Informacja Marynarki Wojennej w latach 1945-1957*, Warszawa, 2006, p. 37, 39, 253; W. Tkaczew, *Powstanie i działalność organów Informacji Wojska Polskiego w latach 1943-1948*, in *Kontrwywiad wojskowy*, Warszawa, 1994, p. 55-56.

The duration of the advisors' stay in Poland varied. Some officers of the Soviet security service "advised" for periods of up to four or five years, others much less. As a rule, advisors were supposed to train cadres of security services, and after a short time of supervising their trainees, they were to return to the USSR. Despite appearances, the issue of the advisors' return and the liquidation of that 'institution' was discussed by the management of the PWP as early as at the beginning of 1947. Perhaps due to the Communist 'victory' in the elections to the Sejm, the idea of dismissing the *sovietniks* emerged. This was supported by the Secretary-General of the Communist party, Wladyslaw Gomulka. During the meeting decisions were probably made to retain only ten advisors to fulfil special tasks, possibly in the operative units of Warsaw³⁰. Point 5 of Minute No. 1 from the Politburo meeting of 19 March 1947 states: "Due to the liquidation of the institution of 'sovietniks' in the MPS, entrust Comrade Tomasz [Boleslaw Bierut] with the task of solving this issue, together with ambassador [Viktor] Lebedev". It seems, however, that the Soviet side did not agree to such a solution, knowing perfectly well how poor the Polish security apparatus was and not wanting to lose full control over it³¹. It seems that the issue of liquidating the institution of advisor to the 'Polish' Communist security service was discussed again as late as the so-called 'October thaw' of 1956.

According to Antoni Dudek and Andrzej Paczkowski, in 1948 the operative departments of the MPS (including the field apparatus, but not the intelligence units) comprised as many as 153 Soviet advisors³². But, according to the documents maintained in the Central Archive of the Federal Security Service (*FSB*) of the Russian Federation, mentioned by Petrov, in May 1947 there were supposed to be only 67 of them in the whole apparatus of the advisory. By way of comparison, in 1953 the Warsaw centre itself supposedly employed from 35 to 40 advisors, and in 1954 there were supposed to be 89 advisors all over Poland. These figures, however, need to be verified against the documents from the Lubianka³³.

How many advisors were there in each ministry department? Petrov states that in May 1947 there were only 21 advisors in the MPS³⁴. For example, the

³⁰ Archives of Modern Records (AAN), Collection of files regarding workers' movements, Ref. 509/38, Extract from the meetings of the Politburo of PWP CC, p. 10, Extract no. 1 from the meeting of the Politburo of PWP CC of 19 March 1947, p. 16.

³¹ *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947-1948*, ed. A. Kochański, Warszawa, 2002, p. 27, and 334.

³² A. Dudek, A. Paczkowski, *op. cit.*, p. 395.

³³ A. Paczkowski, *Dzieci Feliksa Edmundowicza...*, p. 16; N. Pietrow, *Nowy ład...*, p. 168-169; M. Kurkiewicz, B. Noszczak, *Okiem sowietnika...*, p. 206. Quoting from the publication *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, the authors of the article supposedly gave the number of Soviet advisors in 1944-54 in the *RBP/MPS* as 46, while after 1954 in the *CPS* only 12. These numbers have been called up from Tables 1 and 2, and relate to Soviet officers serving (in Polish uniforms) in the *RBP/MPS/CPS* in the above years, and not *sovietniks*. K. Szwagrzyk, *Kadry aparatu bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, vol. I, ed. K. Szwagrzyk, Warszawa, 2005, p. 59, and 65-67. Soviet officers listed include Mikołaj Orechwa, Zbigniew Fijalek, Faustyn Grzybowski, Jan Kisielów, etc.

³⁴ N. Pietrow, *op. cit.*, p. 169.

documents of Department III of the MPS regarding the fight against the Polish and Ukrainian resistance from 1949-1954 indicate traces of operative activity by at least nine Soviet officers. It is extremely difficult to establish the personal data of those operatives. Soviet advisors were under deep cover, even within the department itself. It was common practice to avoid giving their names in the documents of that Department. Notes and decrees contained only ranks and the first letter of their surname. Administrative documents and files pertaining to border meetings or supervision over opening the border sometimes overrode that rule. On rare occasions, in such cases, the first names of the advisors would also be provided as well as the surname. In their absence, or even the first letter of the first name, along with birth dates or patronyms, identification is now extremely difficult. Attempts involving help from the employees of the archives of the Security Service of Ukraine have not brought any positive results so far. The personal files of *sovietniks* may be stored in the Central Archive of the Federal Security Service in Moscow. These advisors, of course, provided services not only to the division focusing on combatting 'Ukrainian and other nationalisms', but also most operations, which were of interest to Soviet intelligence or counterintelligence, and which were undertaken in Department III. For that reason, one of the above '*sovietniks*' is present not only in relation to the cases against the OUN centres abroad supported by British and American Security Services, C-1 and '*Pajaki*' (Spiders), but also in relation to the 'Cezary' case, a provocation by the Communist Security Service consisting in the creation of a fictitious leadership of the Polish independence underground. The question remains as to how many advisors there were in Department III in various periods; we cannot know for sure. As of 2 July 1953, Department III of MPS had only three advisors. By way of example, in July 1953 there were as many as eight Soviet advisors in Department I (counterintelligence). These allegedly included Colonel Gayevsky, Colonel Lapygin (advisor: 1948-1953?), others included Lieutenant Colonel of State Security Madianov and Lieutenant Colonel of State Security Alexander V. Chernov³⁵. Department IV of MPS employed only two advisors, Department V three, Department VIII also three, Department IX three, Department X two (Colonel Yuri Nikolashkin prior to 1954; Yemelin in May 1955), Department XI two (in 1953 Babenko) and the Department for Investigation two. These figures result from the personal notes of Boleslaw Bierut, President of the PPR. It needs to be remembered that there were also some advisors in Department II; in 1954 Colonel Zakharov was one of these. As a comparison, according to Leszek Pawlikowicz's calculations, Department VII of MPS (intelligence) included no more than five Soviet

³⁵ Idem, *Kto rukawadil...*, p. 905; Z. Błażyński, *op. cit.*, p. 74. The reference is to Lieutenant Colonel/Colonel of State Security Adam I. Gayevsky, a SMERSH officer; in 1944-6 he was head of GZI Division/Directorate II and deputy head of GZI; from the end of 1946 to the middle of 1948 head of Department I of MPS; from the summer of 1948 back in the USSR, cf. W. Tkaczew, *Organa Informacji Wojska Polskiego 1943-1956. Kontrwywiad wojskowy*, Warszawa, 2007, p. 15, 21, 26.

advisors in the 1950s. Somewhat earlier – in the autumn of 1949 – at least three Soviet advisors served in the intelligence. These included Filatov, mentioned before, as well as Dolotov and Yakov Shpilevoy. The number of operatives in the advisory apparatus was always determined by the Soviet leadership, who considered not only the potential needs and requests from the Political Bureau of the PUWP, but most of all the assessment of the chief of the advisory apparatus at the MPS/CPS. Where there was a need to increase the number of operatives, any such decision probably required the approval of the management of the Politburo of the Communist Party of Bolsheviks (Communist Party of the Soviet Union)³⁶.

In July 1953 Department III included the following advisors: Colonel 'Sh.', i.e. Sharaburin or Sharabunin, serving in the advisory apparatus from at least June 1949. Traces of this *sovietnik*'s operations are visible in the documents of such huge cultivation cases as 'Cezary' (against the Freedom and Independence Movement WiN), C-1 (against ZCz OUN) and 'Pajaki' (against OUN-M)³⁷. It may be that traces of his 'advice' can be found in the 'Raki' cultivation case (against the Ukrainian National Guard UNH) and the Belarusian and Lithuanian so-called foreign centres. For example, in November 1950 Colonel 'Sh.' ordered the purchase of a photo-album for pictures of members of the Ukrainian Insurgent Army (UPA)³⁸. Colonel 'K' was another advisor, operating in the advisory apparatus from at least 1953 until at least June 1955. Initially Colonel 'K' was assigned to Department III, and from mid-1954 to Department I. Colonel 'N' (Nastukov) was the third advisor, serving in the apparatus from the autumn of 1953 until at least April 1955. He then transferred to Department I, where he continued to supervise combatting the émigré centres. He was involved in the C-1 and 'Pajaki' cases. The remaining advisors to Department III operating from 1948 to 1952, and even at the beginning of 1953, included Colonel Klimashov, whose actions may be traced to December 1950 (the 'Cezary' case)³⁹. Major 'Kr.' (Kryvtsov) was next, operating in the Department from 1948 to July 1950 (the 'Cezary' case). In 1950-1 the Department also included Colonel 'Kh.' a.k.a. Khamazuk (the C-1 case)⁴⁰, and in June 1951, also

³⁶ A. Paczkowski, *op. cit.*, p. 16; L. Pawlikowicz, *op. cit.*, p. 36, 42, 49. Colonel Rzyzy was supposedly the head of advisors for intelligence.

³⁷ W. Frazik, *Plany politycznego wykorzystania operacji "Cezary" i "Ośrodek" (1 grudnia 1952)*, in "Zeszyty Historyczne WiN", nr. 22, 2004, p. 145; Idem, *Operacja "Cezary" – przegląd watków krajowych*, in "Zwyczajny" resort: studia o aparacie bezpieczeństwa 1944-1956, ed. K. Krajewski, T. Łabuszewski, Warszawa, 2005, p. 415.

³⁸ AIPN BU 00231/131/CD, vol. 22, Settlement of expenditures of Division II of MPS Department III, 30 November 1950, p. 191 [pdf].

³⁹ W. Frazik, *Operacja "Cezary"*..., p. 415.

⁴⁰ AIPN BU 00231/131/CD, vol. 22, report by B. Wróblewski, 5 May 1950, p. 147 [pdf]; AIPN BU 00231/131/CD, vol. 22, report by B. Wróblewski to the director of Department III of MPS, 29 May 1951, p. 229 [pdf]; I. Hałagida, *Prowokacja "Zenona" Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie "C-1" przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950-1954)*, Warszawa, 2005, p. 152.

Colonel 'B.' a.k.a. Burlachenko. This advisor received 8000 zloty from the operative budget of Department III without any receipt, and for a long time did not settle any expenditures⁴¹. Burlachenko supervised the operations of the most famous agent of the Communist security service dealing with Ukrainian affairs, 'Boguslaw', a.k.a. Leon Lapinsky. Other advisors may have included Colonel Fitylov, Colonel 'X' and Lieutenant Colonel Chepan⁴², but I have not been able to trace their activities in any of the documents. After the restructuring of the Ministry in mid-1954 and the creation of the CPS, some advisors transferred from Department III to Department I of the CPS following the operative cases (questions of émigré centres), which were transferred between the two departments.

As regards Soviet advisors supervising the investigations aimed at émigré centres after 1954, apart from Sharaburin, Colonel 'K.' and Nastukov, these also included Lysenkovsky, who in June 1955 contacted Major Czesław Banaś, subordinate to the head of Division X of Department I (matters of foreign centres) Janusz Mazurek⁴³; Colonel 'D.' (or 'O.'), who still in October 1956 was assigned to investigate the foreign centre of the Ukrainian Revolutionary Democratic Party (URDP), another Colonel 'B.' (maybe the above-mentioned Burlachenko?), who was mentioned in documents from April 1956, and Colonel 'O.' a.k.a. Osypenko, whose last trace of activity can be found in September 1956. After the reorganisations Osypenko and Nastukov changed departments together with the cases they focused on (Department III of MPS/Department I of MPS/Department I/II of CPS). After October 1956 there are no traces of any activity by these advisors.

The Soviet presence in the MPS and then the CPS in fact meant an overwhelming control over the tradecraft and human intelligence. The advisors closely observed and improved the organisation. In each of the MPS's departments *sovietniks* decided on whether to open or close a case, received information from human sources, supervised opening borders to allow through agents provocateurs (both the USSR border and the border of the Soviet-occupied zone in Germany, or later the German Democratic Republic), supervised the delivery of members of the underground captured in Poland to the USSR, recruited agents (for example, Colonel 'Sz.' recruited Sergiusz Martyniuk, a.k.a. 'Hrab'), and ordered the recruitment of sources and assigned candidates to serve in the Polish MPS⁴⁴. The contacts with MGB-KGB secret

⁴¹ AIPN BU 00231/131/CD, t. 22, report by B. Wróblewski to the director of Department III of MPS, 14 June 1951, p. 230[pdf]; *Ibidem*, Settlement of Division II of the MPS Department III, [31 July 1951], p. 240 [pdf].

⁴² I. Hałagida, *op. cit.*, p. 114-115, 151-152.

⁴³ AIPN Wr 053/1479, vol. 1, p. 32.

⁴⁴ Example here may involve the assignment to the MPS intelligence of a Soviet counter-intelligence translator in Berlin Alexander Horoneskul at the turn of May/June 1947. He was assigned by Colonel Gilis. Horoneskul was a SMERSH translator from February 1945, then operative of the MPS Department VII, being at the same time the secretary of Col. Gilis, and later, at least since 1949 of Col. Filatov. (AIPN BU 0137/135, Personal files of A. Horoneskul, course of service, no pagination; *Ibidem*, Official memo by Col. Zygmunt Okręć, 22 December 1949).

sources (HUMINT) in Poland also needs to be recalled; during meetings, the advisors set tasks and received information from them. As regards debriefings, such situations were infrequent, but they did in fact take place. In the summer of 1953, after the agent codenamed 'Jarosz' (who at the same time was also a member of OUN-M) completed a secret task in Munich, his report was received by the Soviet advisor Colonel 'K.'⁴⁵

Advisors also took decisions regarding persons who were present in Poland but – in line with the Soviet interpretation of the Yalta agreements – were citizens of the USSR. One of the examples pertained to a Latvian, Paulis Kazeks. In a hand-written decree added to a letter of 6 February 1952 from the head of the District Office of Public Security in Gdańsk Division III to Division II of Department III of MPS, and addressed to Colonel 'D.' on 11 February 1952, Major Bronisław Wróblewski wrote: "We request a decision on what we are supposed to do with Kazeks Paulis. I think we should transfer him to the repatriation point in Wołów." During the war Kazeks had served in the German 13th I[nfantry] D[ivision]. In June 1945 he escaped from a Soviet prisoner of war camp near Grudziądz. After receiving an answer from the advisor, Wróblewski entered a decree intended for Kulik or Kudła [K.S.]: "Write to Section II of the District Office of Public Security Division III in order to establish whether Kazeks Paulis has any family in Poland, i.e. wife, mother, father, children – if not, then upon agreement with the advisor, transfer him to the repatriation point in Wołów [...]"⁴⁶

Sovietniks came across some, if not the majority, of letters pertaining to operative work; some of these letters were sent to them in accordance with the distribution list. These were not only reports of an investigative nature, but also documents presenting the details of various operations. This was the case for correspondence with any persons abroad. Responses, which were written by agents provocateurs in accordance with the guidelines of MPS officers, were consulted with the advisors as a whole. One of the advisors, for example, received all correspondence sent in accordance with the distribution list. In this way the advisors, having obtained the insight into the documents, and upon supplementing them with opinions, suggestions or information from their own sources, transferred them in the form of reports to the head of advisors, and he sent them directly to Moscow or directly to the respective management of the MGB-KGB. This is where the decisions came from, not only in operative, but also personnel-related matters. In Department VII, and probably also in other departments, the situation was similar; advisors had their own rooms at their disposal and access to the operative indices (foreign sources of information). It may be suspected that in Department III they also had full access to the list of

⁴⁵ AIPN BU 00231/248/CD, vol. 36, report by a secret source codenamed 'Jarosz', 6 August 1953, p. 135 [pdf].

⁴⁶ AIPN BU 0296/13, vol. 3, Letter from the head of the District Office of Public Security in Gdansk Division III to the MPS, 6 February 1952, p. 218.

secret agents. Upon their request some arrests were made. Moreover, some of the recruitment work was conducted upon their request. In this way Stanisław Rogulski, an operative of Division II of the MPS, recruited the agent codenamed 'Skiba', acting on the order of the above-mentioned Soviet advisor Filatov⁴⁷.

The deepest interference by Soviet advisors is visible in a document from Division I of Department III of the MPS from 1948. Having uncovered an emissary point in Jelenia Góra, an operative of Department III planned surveillance of the point, as well as further activities aimed at the takeover and further use thereof. The intention was clear: to arrest persons within the establishment and place an ambush awaiting couriers or members of the OUN-M. The point had already been taken over by the MGB Operative Group which was operating at that time in Lower Silesia. The Soviet advisor to Department III of the MPS categorically forbade any activities against the point or specific persons. Interestingly, he provided an explanation for this to the Deputy Minister or director of the Department, namely that the point was already in use by Soviet security services. This stopped the MPS's operations against OUN-M until mid-1949⁴⁸. Having obtained all the operative benefits from the use of the point in Jelenia Góra, the MPS received very specific information regarding several dozen members of OUN-M from the Soviet advisors themselves⁴⁹.

These advisors sent regular reports to Moscow regarding practically any important event that took place. They also evaluated the work of operative units and the management of the MPS/CPS. An example of such evaluations is visible in Serov's report of 16 October 1944. He was critical of the RBP's work and the preparation of security officers. A similar poor evaluation was expressed regarding the Counterintelligence of the Polish Armed Forces and its head, Colonel Piotr Kożuszko (who by the way was also an operative of *SMERSH*), but Serov identified the main problems as being based on personnel shortages. Sometimes the reports reached the hands of the senior management of MPS. This was the case with the unsigned report dated 8 June 1951 and maintained in the archives of the Institute of National Remembrance. It was probably drawn up at the request of Bezborodov or by Bezborodov himself. The report reached the hands of General Radkiewicz, and was then sent to the deputy ministers Wacław Lewikowski, Mieczysław Miętkowski, Roman Romkowski and Konrad Świetlik. The document paid much attention to Department III and its shortcomings in its work with secret informers. The Soviet advisor pointed to the fact that Stanisław Wolański, the deputy director of Department III of the MPS, had no human sources, as well as that there was no timetable for follow-up

⁴⁷ AIPN BU 01069/323/CD, Document regarding the cooperation with the MPS management, 23 August 1949, p. 193. "(...) upon introducing me to Colonel Filatov [Rogulski] gave me a position in the intelligence and proposed a trip to Andorra and Spain."

⁴⁸ M. Majewski, *Teodor Dak i operacja "Pająki"*, in *Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców*, p. 223.

⁴⁹ AIPN BU 00231/248, vol. 7, Official memo regarding the 'Pająki' case as of 15 September 1949, p. 12.

meetings with informants in the Department, and noted the indolence in the decisions regarding the 'Cezary' case⁵⁰.

According to Andrzej Paczkowski, it is difficult to establish whether or not the advisors coordinated joint operative campaigns. He wrote: "There is also no knowledge of any joint operations"⁵¹. It seems that such bilateral operations were not undertaken throughout the history of Communist Poland; it would have been contradictory to the rules for conspiracy of the service's operations. There were, however, mirror reflections of Soviet operations, such as those directed against ZCz OUN: C-1 and 'Centrum' (Soviet '*Bumerang*') and against OUN-M, 'Pajaki' (Soviet '*Wolna*').

December 1954 saw considerable changes in the security services. An attempt was made to formalise contacts with Soviet advisors. It seems appropriate here to say a few words about such units in the Soviet security service. In the period from 1949 – when the advisory apparatus was organised in Hungary (in the following year in the Czechoslovak Socialist Republic, Romania and Bulgaria) – to 1951, the management and coordination of the work of Soviet advisors to the MPS, and also in the security services of other Soviet-bloc countries, was vested in the Sixth Department of the MGB's First Directorate (i.e. foreign counterintelligence). On the other hand, in 1952-3 some of the tasks were taken over by the Second Department of the MGB's First Chief Directorate (FCD) (i.e. intelligence), which focused mainly on maintaining operative contact with the intelligence and counterintelligence services of countries that are dependent on Moscow. After another reorganisation of Soviet intelligence, these tasks were implemented by the GRU Directorate for Intelligence, 12th Division (then in the MGB- USSR structure) until March 1953, and then by the Seventh Department of the MVD Second Chief Directorate (i.e. intelligence) until March 1954. In the period from March 1954 to October 1956, the advisors were supervised by the 11th Department of the KGB's FCD⁵². It may also be assumed that over the following years, coordination of the KGB's liaison group with the MIA also took place using a division or branch of the KGB FCD. That may have been the 11th Department, although it is unclear whether this remained the case up until 1990⁵³.

⁵⁰ M. Kurkiewicz, B. Noszczak, *Okiem sowietnika – raport doradcy z Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego ZSRS o pracy polskiego Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (8 czerwca 1951 r.)*, in "Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej", Warszawa, tom 3, 2010, p. 209-219.

⁵¹ *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950-1952*, ed. A. Dudek, A. Paczkowski, Warszawa, 2000, p. 17.

⁵² N. Pietrov, *Kto rukavadił...*, p. 39, 41, 44, 67; W. Bulhak, A. Paczkowski, *op. cit.*, p. 130. It needs to be remembered that since 1947 the MGB structures did not include human intelligence (HUMINT), which was located at the Information Committee by the USSR MFA.

⁵³ At the end of the 1970s (before 1977) coordination of contacts with Soviet-bloc security services was conducted by the 12th Department (Group) of the KGB Fifth Directorate, cf. A. Hilger, *Związek Sowietki (1945-1991)*, in *Czekiści...*, p. 66; In Department I of the MIA in 1956-58 communications with Soviet-bloc countries were the task of Division IX (Studies Bureau), and

An independent section for foreign cooperation was planned to be organised in the CPS by the Chairman of the Cabinet Committee. The concept was changed quickly, turning towards an independent liaison section connecting with the security services of USSR and the Warsaw Pact countries (an independent 'AS' section?). According to the list of staffers, it was supposed to include only six operatives, including just one translator. The tasks of the section were: at the request of the USSR security service, searching for persons who have committed crimes in the Soviet Union, undertaking searches, findings and other activities at the request of the Soviet security services (e.g. interrogations), receipt of operative materials from those bodies regarding persons residing in the PPR. The same tasks were allotted to the security services of the Soviet-bloc countries. At the same time, the section was to cooperate with CPS operative units as regards the following issues: receipt and translation of operative materials from outside (abroad) for the operative units of the CPS, and receipt of materials from operative units and their translation into Russian for the security services of the Soviet-bloc countries. Searches and findings ordered by the section were to be implemented by operative units of the CPS and MIA (mainly the CM and prison service), but also – in special circumstances – by the section itself⁵⁴. No documents confirming the creation and functioning of an independent section could be found. Later, such tasks were implemented by the Cabinet of the MIA Minister.

In November 1956 another reorganisation of the Ministry – this time in-depth – took place. In the course of the changes, the Soviet advisors were recalled from all districts and the KGB's advisory apparatus was liquidated. This was the fulfilment of the PUWP Presidium's requests of 7 September 1956 regarding the creation of the KGB liaison group (*grupa dla kontaktowania*), confirmed later in mid-September in Moscow by Edward Ochab during his trip to the People's Republic of China and discussed at the Belvedere in Warsaw by Władysław Gomułka and Nikita Khrushchev in October 1956⁵⁵.

The removal of the advisors did not mean the discontinuation of cooperation between the two Communist special services. At the end of 1956 or the beginning of 1957 a draft agreement on the cooperation between the security services of the USSR and the PPR was prepared in the CPS. It was the first such document regulating mutual relations. From 1944 to 1955 Soviet advisors had operated in the Republic of Poland (from 1952 the Polish People's Republic) without any agreements between the USSR and Poland⁵⁶.

then from July 1958 to 1961, of Division VIII, cf. AIPN BU 002559/1, vol. 1, Structure of Department I, p. 54.

⁵⁴ AIPN BU 1583/536, Staff employee positions and tasks of the Independent Section, no date, p. 27-28.

⁵⁵ W. Bułhak, A. Paczkowski, *op. cit.*, p. 130.

⁵⁶ It is worth mentioning that the other Soviet secret services also had their advisors in Poland. We need to remember the representative of the Information Committee of the USSR MFA in Poland, i.e. the joint Soviet intelligence service. From 6 June 1950 to October 1951 this

The agreement was signed on 12 January 1957 in Warsaw by the minister of internal affairs Władysław Wicha and by the deputy chairman of the USSR KGB, General Piotr Ivashutin. In the agreement, special attention was paid to émigré centres abroad and their use by foreign intelligence and joint operative activities aimed at nationalist centres: Ukrainian, Belarusian, Lithuanian and White Guard (Russian), as well as to their collaborators operating from Poland against the USSR⁵⁷. At the same time the document sanctioned a liaison and contact group. Point IV of the Agreement said: "In order to carry out the tasks following from the present agreement, a USSR security services liaison group will operate by the management of the PPR Security services, consisting of: the head of the group, 4-5 operatives and the required number of technical staff. Group leaders will maintain professional contact with the Minister or the respective deputy ministers of Internal Affairs of the PPR⁵⁸."

From that moment on, the KGB operatives in Warsaw were supposed to be used for liaison purposes with the MIA. The representation was presided over by a colonel or major general. Pavlov, who was active between 1973 and 1984, held the rank of Lieutenant General when he left the KGB liaison office.

position was filled by Colonel of State Security Tikhon T. Shklarenko. He returned to Poland in January 1950 and (maybe as a representative of the Information Committee), he supervised the reorganisation of Polish intelligence until the beginning of June 1950. At the turn of June 1950 Polish intelligence underwent considerable changes; on 5 June 1950 the military intelligence was separated from the MPS Department VII structure as Division II of the General Staff (N. Pietrov, *op. cit.*, p. 132, 940). On the other hand, the Second Secretary and then Counsellor of the USSR Embassy to Poland in June 1945-June 1948 was Pavel F. Mazur (who in 1940-1 had been deputy head of the Third Division of the NKVD GUGB's Second Department involved in combatting the Polish and Ukrainian underground movements; he interrogated Lieutenant Colonel Jozef Spychalski among others in the Lubianka) – cf. *Ibidem*, p. 564. Soviet advisors were also present in the above-mentioned Section II, and then the General Staff Directorate II. This happened despite the strong presence in Polish military intelligence of GRU operatives. In the period between 1955 and 1956 there were three such advisors. At the end of 1956 or at the beginning of 1957, a position of GRU liaison officer was created in the USSR Embassy in Warsaw which was staffed by Capt. 1st Rank (Navy) Igor Amosov, previously an advisor to the Section/Directorate II (L. Pawlikowicz, *op. cit.*, p. 52-53). In the Chief Information Directorate (*GZI*) (of the Ministry of National Defence, then the CPS) in 1954-6 four Soviet advisors were placed by the head of the *GZI* and the respective *GZI* directorates (Nos. I, II and IV). These were Major General Sergei Karandashov (advisor to the head until the end of April 1954) and Colonels Antoni Kozak (I), Yakov Shtsukin (II) and Mikhail Krasnov (IV). Karandashov often took part in the meetings of the Committee (CPS). Three advisors were assigned to the heads of directorates of military districts: Pomerania, Warsaw and Silesia. These were Colonel Aleksei Pomianov (Regional Information Directorate – *OZI* No. II), Colonel Aleksandr Pankov (RID-*OZI* No. I), and Colonel Nikolai Smirnov (RID No. IV). Advisors were also assigned by the heads of RID of the Navy (RID No. VIII) and the Air Force (RID No. IX). These were Colonels Nikolai Zintsenko and Aleksandr Soloviov. These advisors coordinated cooperation with the KGB Third Directorate (L. Pawlikowicz, *op. cit.*, p. 57; W. Tkaczow, *Organa Informacji Wojska Polskiego 1943-1956. Kontrwywiad wojskowy*, Warszawa, 2007, p. 21-22, 27, 36, 71, 74-75, 78, 80).

⁵⁷ AIPN BU 0656/1, Agreement on cooperation between security services of USSR and PPR, 12 January 1957, p. 2-3.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 5.

The operative coordinating cooperation with the Internal Military Service (military counterintelligence and police) usually held the rank of general. Cooperation on the basis of the rules developed in 1957 was corrected as late as the beginning of the 1970s, when another agreement was signed. On 27 November 1971 in Warsaw a new agreement was signed by the Minister of Internal Affairs, Franciszek Szlachcic, and the chairman of the KGB on the USSR Council of Ministers, Yuri Andropov⁵⁹. At the turn of the 1980s, the group was supposed to consist of 7 technical and 8 supporting employees. In 1987 the group (representation) employed 22 persons, but at the turn of the year 90 this was reduced to 15 persons⁶⁰.

After creating a liaison group, subsequent heads of the group for the PPR MIA were: Colonel Georgi Yevdokimenko from January 1957 to April 1959, Major General Mikhail F. Shvyrykov from 17 April 1959 to 6 October 1962, and then Colonel/Major General Yelisey T. Sinitsyn, later head of the KGB group for the MIA of the CSSR, from 1962 to 1965 (1968?). From 1968 (1965?, 1971?) to 27 April 1973 the group was headed by Colonel Yakov P. Skomorokhin, who was later sent to the USSR Embassy in Romania. From 12 May 1973 to October 1984 the group – soon re-formed to KGB representation – was headed by Colonel/Major General/Lieutenant General Vitaly G. Pavlov, and then from 18(?) October 1984 until the end of August 1987 by Major General Vasily A. Dozhdalev (Dozhdalov), who at the end of 1951 had recruited the SIS (MI-6) operative George Blake, imprisoned by the North Korean security service⁶¹. The next head of the representation from September 1987 to probably April or May 1990 was Major General Anatoly Kireyev, who in 1971 had been the head of the First Department of the KGB FCD⁶².

At the beginning, the Soviets adhered to the arrangements made in the autumn of 1956 and at the beginning of 1957. Directors of MIA departments were invited to the Embassy, but over time Soviets started to show up in the MIA facilities. In the 1960s, 1970s and 1980s they already had free access to the buildings. For example, in the 1980s one Soviet liaison officer, Colonel

⁵⁹ AIPN BU 0656/1, Agreement on cooperation between security services of USSR and PPR, 27 November 1971, p. 30-35.

⁶⁰ AIPN BU 1585/15327, List of the KGB Representation employees in Warsaw (I), after 1987, p. 10-13; *Ibidem*, List of the KGB Representation employees in Warsaw (II), b.d., k. 20-23; *Ibidem*, List of ... (III), k. 29-31; S. Janecki, *Przyjazny kontakt*, in "Wprost", nr. 53, 31 December 1995, p. 23; According to Leszek Pawlikowicz, the first deputy of the group was the KGB liaison officer for intelligence (in Department I of the MIA), the second deputy was the liaison officer for counterintelligence (in Department II of MIA), and the third deputy was the liaison officer for military counterintelligence (after 1957, the Internal Military Service). In 1957 the KGB liaison group probably consisted of around twenty operatives operating under the cover of the Commercial Bureau of the USSR Embassy in Warsaw, L. Pawlikowicz, *op. cit.*, p. 30, 37, 61.

⁶¹ C. Andrew, *The Defence of the Realm. The Authorized History of MI-5*, London, 2009, p. 488-489.

⁶² *Współpraca SB MSW PRL z KGB ZSRR w latach 1970-1990. Próba bilansu*, Biblioteka Przeglądu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, vol. 3, Warszawa, 2013, p. 68-73.

Mikhalov, quite often came to the office of Department IV of the MIA's director, Colonel Zenon Platek. On the other hand Pavlov was a frequent guest of the ministers and in Department I. Advisors regularly visited Department III of the MIA, including Division V⁶³. The liaison group operatives used to live in complimentary apartments belonging to the PPR MIA.

From January 1957 to May 1958 cooperation between the KGB and MIA counterintelligences covered only matters related to national minorities and Russian, Belarusian, Lithuanian, and Ukrainian foreign centres. Most of all the 'Wolna' case was coordinated (thereafter 'Uziel') as was its mirror image 'Pajaki' (later 'Solidaryści'), as well as other cultivation cases. This seems to have represented the implementation of the cooperation agreement of 1957. Pursuant to this agreement, the Soviet side was also provided with counter-intelligence and intelligence information. At the beginning, the situation seemed beneficial for both parties, at least in terms of numbers; however it is difficult to undertake a qualitative assessment. The note on the cooperation between the security services of the USSR and the PPR of June 1960 indicated that from 1957 until June 1960 the MIA received 56 informational and 1.346 operative notes from the KGB. The KGB received 69 and 1.403 notes respectively⁶⁴. According to the information from the period of 1960-1962, Department II of the MIA provided the KGB with 1.778 reports and received 2.099 such notes⁶⁵. In subsequent years, however, the reciprocity principle was unfavourable for the PPR MIA.

The data pertaining to Department I of the MIA in 1959-61 indicate a violation of the reciprocity principle. In 1959 Department I allegedly gave the KGB and Special Services of the Soviet-bloc countries only 436 reports. In 1961 there were 867 reports. In the same period, Department I of the MIA obtained only 417 reports from USSR and Soviet-bloc countries. Probably most of the reports gathered by Department I of the MIA were intended for the KGB⁶⁶.

This trend in the reciprocity principle is visible in the reports coming from human (HUMINT) sources. Department I of the MIA provided the KGB with 51 such notes, but received only 32. By way of comparison, Department I of the MIA provided the special services of the Soviet-bloc countries with 65 reports, while obtaining up to 75 reports⁶⁷.

The violation of the reciprocity principle was criticised by some operatives of Department II and III of the MIA, who were involved in the national minorities questions. It was said that the Soviets no longer conducted look-ups and failed to provide materials, but only issued requests. In 1986-1987

⁶³ In the second half of the 1980s General Valko was the advisor responsible for Department III of the MIA.

⁶⁴ W. Bułhak, A. Paczkowski, *op. cit.*, p. 139.

⁶⁵ AIPN BU 01299/400, Information on the operations of counterintelligence in 1957-62, no date, p. 23.

⁶⁶ AIPN BU 0649/3, Official memo of 16 January 1962 regarding Department I of MIA, p. 9.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 12.

Department II addressed the KGB SCD with 392 reports and several hundred so-called daily notes. In return it received only 225 reports⁶⁸. It seems that similar problems were encountered in relations between Department III of the MIA, and the KGB Fifth Directorate, the units which had been involved in investigating Belarusian, Lithuanian and Ukrainian matters since 1960s.

As I have already mentioned, representatives of the liaison group of KGB in the 1970s enjoyed great freedom in moving around the MIA headquarters and field offices. They had ID cards authorising them to access high-security facilities. After 1973 KGB officers could still, independently, without any supervision by MIA personnel, move around all the premises of the Ministry of Internal Affairs. Bans on individual contacts between PPR counterintelligence operatives and the Soviets were not observed. Moreover, many documents – via private contacts – reached them bypassing any official channels. Despite the claims of the long-term operative of the Ministry, General Władysław Pożoga, it had certainly had its own secret agents in Poland. It is hard to believe that – as stated by the former director of Department II of the MIA – the KGB group stopped contacting their own sources after 1956⁶⁹.

It remains unclear to what extent the KGB had access to the sources of the PPR security service. After 1956 counterintelligence was – at least in theory – supposed to stop handing out the names of informers to the KGB officers⁷⁰. However, this did not pertain to sources involved in nationality matters. Initially, the advisors probably had no access to the registry, but it may well be possible that later (during private contacts) the Security Service operatives conducted look-ups at the request of the KGB operatives. The advisory group still received secret source reports, some with the knowledge of the leadership

⁶⁸ AIPN BU 01304/728, Materials for the talks between General C. Kiszczak and General V. Chebrikov, 3 June 1987, p. 5; Maybe because in mid-1973 there was an alleged strong conflict between Colonel Władysław Pożoga with the KGB Representation officer Colonel Vinokurov. Pożoga supposedly rebelled against Vinokurov's access to all the department's secrets. Until that time, the decision to transfer all documents to the KGB had been made by respective officers, and not for example the deputy minister. Colonel Pożoga's predecessor as director of Department II of the MIA, Colonel Mikołaj Krupski, supposedly provided original materials from cases and operative strategies similarly to how this had been practiced in the 1940s and 1950s. Pożoga told Piecuch: "He [Vinokurov] walked around the department like a prince in his kingdom. He would come in without being invited, grabbed documents, conspired behind my back" (H. Piecuch, *Pożoga – W. Jaruzelski tego nigdy nie powie*, Warszawa, 1996, p. 55). Pożoga was supposed to change that and work to bring about the dismissal of Vinokurov. Of course, this was more a boast than a fact, but it clearly shows the attitude towards Security Service officers regarding sharing every single piece of information with the KGB. In October 1984 Colonel E. Mikhailov (KGB) was supposedly conspiring the same way with Captain G. Piotrowski behind the back of Colonel Adam Pietruszka, deputy director of Department IV of the MIA. There were many informal meetings, despite an official ban from Piotrowski's superior. Pożoga also supposedly forbade the operatives of Department II of the MIA in 1973 from contact Vinokurov without his knowledge (*Ibidem*, p. 57).

⁶⁹ H. Piecuch, *op. cit.*, p. 57.

⁷⁰ L. Pawlikowicz, *op. cit.*, p. 42.

and some without. They were analysed, along with the operative reports; then the group developed reports for the Moscow centre. Formal enquiries by the Soviet side were also answered⁷¹.

The heads of the liaison group received one of two copies of letters in all nationality-related cases. They were provided with memos and minutes from meetings, and they were informed on an ongoing basis of any results of important cases. As regards Soviet operatives supervising strategies aimed against Ukrainian foreign centres after 1957, after the end of the 1950s these included Volokitin, an advisor at Department II of the MIA, serving in the KGB Liaison Group, from at least November 1959 to February 1961. Another operative in 1960-1 was Piotr Y. Sverdlov⁷². In the first half of the 1960s, Ukrainian matters were followed by Colonel Pawel Yeryemin, who coordinated cooperation between the KGB SCD and Departments II and III of the MIA. Another probable advisor to Department II of MIA was M. F. Bakhvalov, who served in the Liaison Group in 1964-1965. Bakhvalov was the one operative of the KGB who visited the former *Reichskommissar* of Ukraine Erich Koch in his cell in 1964, holding very long conversations with the prisoner. Traces of interest in OUN issues are also visible in one of the documents⁷³. Other operatives supervising national minority issues in 1969 included Shchurkov⁷⁴, and after 1970 Colonel Vladimir A. Smirnov. Thereafter, cooperation with Department III of the MIA was coordinated by Colonel Yevgeny Vinokurov, who served in the group from at least 1970 to 1974. Then, according to Henryk Piecuch, Colonel Yuri Kazmin served briefly in the Group; Kazmin came from the KGB liaison group via the German Democratic Republic's *MfS*, probably remaining only a few months in Poland. Viktor P. Salov was another operative of the Group supervising the investigations aimed at Ukrainian émigré centres. In the spring of 1973, Lieutenant Colonel Nikichenko also served as an advisor for Ukrainian matters⁷⁵.

⁷¹ H. Piecuch, *op. cit.*, p. 355.

⁷² D. Viedniejev, H. Bystrukhin, *Dvobij bez kompromisiv. Prottyborstvo specpidrozdiliv OUN ta radyanskykh syl specoperacij. 1945-1980-ti roky*, Kyiv, 2007, p. 274.

⁷³ AIPN BU 0236/75, Letter from M. Bakhvalov to the deputy director of Department II of MIA B. Marczak, 27 May 1965, p. 64; M. Majewski, *Dokumenty dotyczące Ericha Kocha w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie*, in "Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej", vol. 1, 2008, p. 56.

⁷⁴ AIPN BU 1585/4533, k. 102; Pawlikowicz lists Lieutenant General Yakov Skomorokhin as the head of the KGB liaison group after Yevdokimov, cf. L. Pawlikowicz, *op. cit.*, p. 30.

⁷⁵ In September 1974 the KGB Representation consisted of General Vitaly Pavlov as head, his subordinates: Colonel Leonid I. Stolarov, deputy, Major General Vasily Kolcov, representative of Soviet military counterintelligence at the Internal Military Service, Colonel Yevgeny Vinokurov, matters of Departments II and III, Colonel Aleksei Lebedev (in the group at least since February 1973), Colonel Viktor Salov (Department III of MIA), Colonel Yuri Kondratenko and Major Ivan Sudnikievich, IPN BU 01153/4, personal order of the Minister of Internal Affairs No. 03272, 4 September 1974, no pagination; V. Pavlov, *Byłem rezydentem KGB w Polsce*, Warszawa, 1994, p. 165.

In the second half of the 1970s and at the beginning of the 1980s Valery A. Ginko was the operative responsible for Ukrainian matters. Colonel N. P. Lystsev also came into the picture in June 1980. From December 1980 to April 1982 Colonel Nikolai N. Semashko filled the position of advisor in Department III of the MIA. He mainly came into contact with the director of Department III of the MIA, Colonel Henryk Wałczyński. His duties included coordination of the PPR Security Service operatives' trips to the USSR in both professional and private matters. After 1982 it is extremely difficult to find any traces of Soviet advisors responsible for cooperation in combatting Belarusian, Lithuanian and Ukrainian foreign centres in the archives of the Institute of National Remembrance. We do know, however, the staffing of the Representation. In May 1985 the KGB Representation to the PPR MIA consisted of the following personnel: Dozhdalov – head; Major General Vasily E. Klinduchov, probably coordinating contacts with the Internal Military Service; Colonel Anatoly V. Korabielnikov, deputy head in 1982-1987; Colonel Igor T. Kuts, advisor in Department II of the MIA; Major Yuri N. Grishin (contacts with the Minister's Cabinet in the MIA)⁷⁶; Lieutenant Colonel Ivan S. Kurylovich, and Colonel Stanislav A. Menshikov (contacts with Department II of the MIA, in the Representation from August 1980 to August 1986). Up until 1984 this group also included Colonel Yevgeny P. Mikhailov, responsible for the contacts with Department IV of the MIA, who may have been to some extent involved with covering up the traces after the murder of Father Jerzy Popiełuszko.

In the second half of the 1980s, the Representation consisted of the following personnel: Kireyev (died in May 1990?), the head; Major General Vasily P. Galkin, deputy head (advisor to Department I of the MIA); Colonel Vladimir I. Rybachenkov (Department I of the MIA); Colonel Valentin I. Kuchierov (Department I of the MIA); Colonel Mikhail A. Fieoktistov (Department I of the MIA); Colonel Anatoly I. Lipatov, (Department I of the MIA); Colonel Yuri I. Chekulayev, deputy head (Department II of the MIA); Colonel Igor T. Kuts, (Department II of the MIA, Radio Communication Counterintelligence Bureau), soon replaced by Colonel Viktor N. Mironov; Major General Ivan Y. Valko (Department III of the MIA); Colonel E. Mikhailov (Department IV of the MIA, Investigations Bureau of the MIA), replaced by Colonel Aleksander N. Pietrov (Department of Constitution and Legal System Protection); Colonel Lev V. Ushkov (Department V of the MIA and the District Office of Internal Affairs); Colonel Aleksandr N. Trubkin (Department of Training of the MIA, Bureau A, Bureau C, Liaison Directorate of the MIA); General Major Yuri V. Fomin (Internal Military Service); Major Sergei A. Lysko, technical employee later replaced by Lieutenant Colonel Vladimir I. Ovchinnikov, technical employee; Lieutenant Colonel Vladimir A. Sidorov,

⁷⁶ In the Representation from autumn of 1983 to December 1987. Honoured with a gold medal for "achievements in the defence of public order". In 2007-2011 employee at the RF Embassy in Warsaw.

technical employee; secretary Nadiezhda V. Nikiforova; typist, and later secretary Olga N. Shmetkova; typist Natalia L. Ulitik, replaced later by Tatiana D. Korotkova; driver Nikolai N. Privalov; and Colonel Yuri Mitsenko, official representative of the USSR MVD⁷⁷.

All contacts with the KGB group on the part of the MIA management were regulated from 1 July 1985 to 1990 by the Foreign Affairs Division of the Cabinet of the Minister of Internal Affairs of the PPR. In December 1989 the KGB Representation was reduced for the first time⁷⁸. When the Security Service was abolished in Poland in 1990 and the Office for State Protection was created, the KGB Representation was liquidated. Probably as of September 1990 (i.e. after the Office for State Protection was created), the issues of the Soviet KGB-Ministry of Security (from 1992) in Poland were vested in General Valentin Smirnov, already assigned as an employee of the USSR and later Russian Federation Embassy to Poland. Smirnov left Poland on 16 May 1992⁷⁹.

After World War II, Soviet advisors were placed in all security ministries in almost all Soviet satellites, including the People's Republic of China (since 1949), Mongolia, North Korea and even Albania. The advisory apparatus in Poland was created first. For around 45 years it effectively controlled the operations of the PPR's security services. Acting in accordance with guidelines from Moscow, advisors influenced the most important decisions regarding the MPS and later the MIA. They were a very important factor in the process of Sovietisation – stripping Poland of its freedom.

⁷⁷ AIPN BU 1585/15327, List of the KGB Representation employees in Warsaw (I), after 1987, p. 10-13; *Współpraca SB MSW PRL z KGB ZSRR w latach 1970-1990. Próba bilansu*, Biblioteka Przeglądu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, vol. 3, Warszawa, 2013, p. 69-73. It needs to be remembered here that during the 1980s there was also the USSR MVD representative, who was assigned to the KGB Representation at the PPR MIA. His tasks included contacts with non-operative sections of MIA (such as the State Fire Service) and the CM Directorate. In 1985-7 the MVD representative at the PPR MIA was Colonel Yuri I. Todorov, and from 1988 to May 1990 Colonel Yuri I. Mitsenko. Cooperation was undertaken on the basis of an agreement of 17 October 1970 between the PPR MIA and the USSR MVD, cf. AIPN BU 0656/1, p. 18-23.

⁷⁸ AIPN BU 01153/4, Official memo, 11 December 1989, p. 154. Due to personnel reductions, the following operatives returned to the USSR: Colonel Yuri I. Chekulayev, deputy head (contacts with Department II), Major General Y. V. Fomin (Internal Military Service, 1987-1989), Colonel A. I. Lipatov (contacts with Department I), Lieutenant Colonel S. A. Kormilets (Department I), Lieutenant Colonel A. N. Pietrov (DOKPP-earlier Department III), Lieutenant Colonel V. A. Sidorov (Foreign Affairs Division of the Cabinet of the MIA Minister), adjunct to General Kirieev, and typist J. P. Sevastianova.

⁷⁹ M. Zacharski, *Rosyjska ruletka*, Poznań, 2010, p. 181, 406; The authors of *Współpraca SB MSW PRL z...* provide the date of 1993, see *op. cit.*, p. 68, 72-73.

**Soviet Advisors in the Polish Ministry of Public Security
(Ministry of Internal Affairs) between 1944-90**
(Abstract)

Keywords: Secret Service – Soviet Union, Secret Service – Poland, WWII, Cold War, Ivan Serov, Warsaw, Moscow.

With the Red Army advance, Poland became fully dependent on Moscow. As early as July 1944 two first Soviet advisors were present at the building the Polish Communist security service. The status of the advisors assigned to the Ministry of Public Security was informal at that time. The official advisory apparatus in Poland was created in the spring of 1945. Its first chief was Ivan Sierov. From the moment advisors arrived in Poland, they trained, instructed, developed guidelines, instructions and orders, and in fact controlled many local security offices. They taught the secrets of Soviet operative activities and protected the interests of the NKGB-MGB-KGB and controlled the fight against the Polish pro-independence underground. The biggest success was the capture of sixteen leaders of the Polish Underground State and the subsequent transportation of the prisoners to Moscow to undergo a show trial. Moreover, they supervised the falsification of the referendum in June 1946 and the parliamentary elections in January 1947. They were especially interested in the Catholic Church, but also in the influence of emigration centres on the national minorities. It is worth mentioning that from 1944 to 1955 Soviet advisors had operated in the Republic of Poland (from 1952 the Polish People's Republic) without any agreements between the USSR and Poland.

In 1956 in the course of the changes, the Soviet advisors were recalled from all districts and the KGB's advisory apparatus was liquidated. The removal of the advisors did not mean the discontinuation of cooperation between the two special services. At the beginning of 1957 a draft agreement on the cooperation between the security services of the USSR and the PPR was prepared. From that moment on, the KGB operatives in Warsaw were supposed to be used for liaison purposes with the MIA. The KGB Representation in Warsaw operated to 1990.

The advisory apparatus in Poland effectively controlled the operations of the PPR's security services. Advisors influenced the most important decisions regarding the MPS and later the MIA. They were a very important factor in the process of Sovietisation of Poland.

Introducere privind problema grupurilor de interese în educația și știința din RSS Moldovenească în anii 1944-1951

Marius TĂRÎȚĂ*

La întoarcerea sovieticilor, în toamna anului 1944, în Chișinău au revenit din evacuare cadrele care s-au aflat din vara anului 1941 la Buguruslan (de exemplu, angajații Institutului Pedagogic), regiunea Orenburg, dar și scriitorii și cercetătorii care au avut un regim privilegiat, unii dintre ei lucrând în anii războiului la Moscova¹, iar alții la Tașkent și Cikalov, sau chiar au fost în turnee alături de actori².

Documentele de partid arată că în scurt timp, după primele luni ale revenirii sovieticilor (inițial la Soroca – martie-aprilie 1944, apoi la Chișinău – septembrie-octombrie 1944), chiar în anul de studii 1944-1945, între deținătorii diferitor funcții și posturi în sistemul de învățământ superior încep conflicte puternice. Raportorii foloseau denumirile de *семейственность* (nepotism)³ și *этноповицина* (de la grup), însă din ciocnirile, delapidările și actele de corupție descrise rezultă faptul că existau niște „clanuri” largi, probabil formate în primul an de dominație sovietică (1940-1941) sau în anii războiului, în refugiu⁴, care își promovau interesele.

Înainte de 1951, când va avea loc verificarea organizată de Prezidiul Academiei de Științe din URSS la Filiala Moldovenească a Academiei de Științe din URSS⁵, pe poziții de „moralitate bolșevică” s-au aflat doar câțiva

* Cercetător științific, Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău; e-mail: marius@nichita.org.

¹ Prozatorul Ion Canna, prozatorul și cercetătorul Ion D. Ciobanu, poetul și ziaristul Emilian Bucov, poeții Gheorghe Meniuc, Bogdan Istru și David Vetrov.

² Liviu Deleanu și Iuchel Șternberg (AOSPRM, fond 51, inventar 1, dosar nr. 107, f. 5).

³ Vezi AOSPRM, fond 51, inventar 3, dosar nr. 242, f. 7. În controlul raportat de Nicolai Bobrov (Secția Personal), Fiodor Hvalov (Secția Școlilor) și Piotr Romenskii (Secția Propagandă) la 15 ianuarie 1945, legat de politica de cadre de la Comisariatul Norodnic pentru Învățământ (de la Chișinău) apare termenul de *семейственность* (nepotism). Ca urmare a unui control repetat, S. Cojuhari (Secția Școlilor) îi scria lui Stepan Țaranov (Secția Propagandă), la 28 septembrie 1945, că criteriul de angajare era: „[...] cei cunoscuți, ca să aibă peste tot oamenii lor” (*ibidem*, f. 33).

⁴ Vezi R. Șevcenko, *Învățământul superior al Moldovei, în Materialele conferinței științifice internaționale anuale a tinerilor cercetători, 28 martie 2008*, Chișinău, f. ed., 2009, p. 204-212.

⁵ În vara anului 1946, Institutul Moldovenesc de Cercetări Științifice în domeniul Istoriei, Economiei, Limbii și Literaturii a fost transformat în Baza Moldovenească de Cercetări Științifice

comuniști care au semnalat în scrisori/plângeri detaliate ilegalitățile ce se săvârșeau și la care secretarii CC și membrii Biroului CC nu reacționau. În cazul dat, nu ne referim la actele de ilegalitate săvârșite de regim față de cei pe care i-a declarat „dușmani” – țărani chiaburi, dar chiar și mai săraci, „colaboratorii” românilor etc., ci la infracțiunile comise în cadrul eșaloanelor partidului și în structurile aferente acestuia, printre care erau și instituțiile de învățământ superior și viitoarele institute de cercetare care erau în proces de formare.

Cazul I. Batov (1948)

Printre aceste cazuri, unul mai problematic pentru oligarhia de partid a fost cel al redactorului-șef⁶ al cotidianului „Советская Молдавия” [Moldova Sovietică], din anii 1947-1948, I. Batov⁷, demis la 9 octombrie 1948 de Biroul CC al PC(b)M⁸, s-a aflat în funcție până pe 6 noiembrie 1948⁹. Acesta a trimis o semnalare șefului Biroului CC al PC(b) din toată Uniunea pentru Moldova¹⁰, V. A. Ivanov, la 25 aprilie 1948 și o a doua, Biroului CC al PC(b) din toată Uniunea pentru Moldova, pe 10 mai 1948. A criticat atât grupările formate în cadrul comitetului orașenesc de partid Chișinău¹¹, cât și în rândul unor secretari

a Academiei de Științe a URSS în orașul Chișinău, iar în septembrie 1949 aceasta a fost reorganizată în Filiala Moldovenească a Academiei de Științe a URSS (*Academia de Științe a Moldovei: istorie și contemporaneitate 1946-2006*, Chișinău, Editura Știința, 2006, p. 32-38).

⁶ „Redactorul răspunzător” în semantica de atunci.

⁷ Ivan G. Batov s-a născut în ianuarie 1914, în satul Obraztovo, regiunea Oriol. În anii 1938-1941, a lucrat în redacția ziarului „Комсомолец” [Comsomolistul] din orașul Oriol. Din august 1941 a fost numit locțiitor al redactorului-șef al ziarului „Орловская правда” [Adevărul de Oriol]. Vezi studiul lui A. B. Kukatov, *Пolemika вокруг партизанских очерков А. Кривицкого и П. Крайнего* [A. V. Kukatov, Polemica privind eseurile despre partizani ale lui A. Krivițki și P. Kraini], nota 22, pe <http://www.br-vestnik.ru/> (consultat la 9 aprilie 2015). Cazul Batov a fost menționat de R. Șevcenco în *Viața politică în RSS Moldovenească (1944-1961)*, Chișinău, Editura Pontos, 2007, p. 64.

⁸ La ședință au participat membrii Biroului, N. G. Coval, Ivan S. Zăcov, F. I. Kașnikov, Iosif L. Mordoveț și G. Ia. Rudi (AOSPRM, fond 51, inventar 7, dosar nr. 41, f. 95).

⁹ Vezi „Советская Молдавия”, nr. 222, 6 noiembrie 1948, p. 4.

¹⁰ Acest Birou a fost format la 13 martie 1945 și a existat până în 14 aprilie 1949. Documentele acestui Birou erau trimise la Moscova, iar discursurile pe care șefii săi le țineau la ședințele de partid de la Chișinău sau nu erau stenografiate.

¹¹ „Gruparea lui N. D. Vizitei”, secretar al comitetului raional Lenin din Chișinău, din care ar fi făcut parte A. I. Bober și Proseniuc și care i-ar fi atacat pe „comuniștii ruși” de la comitetul orașenesc de partid Chișinău – M. L. Malțev, P. A. Mezențev și V. P. Volkov. Vezi AOSPRM, fond 51, inventar 9, dosar nr. 22, f. 33-34, din scrisoarea lui Batov către V. A. Ivanov, președintele Biroului CC al PC(b) pentru Moldova, din 25 aprilie 1948.

Ne putem întreba ce pârgii puteau deține în realitate Vizitei – Bober – Proseniuc, dacă la a III-a Conferință a Comitetului orașenesc al PC(b)M secretari ai comitetului orașenesc au fost aleși N. G. Coval, M. L. Malțev, A. G. Jivaev, V. P. Volkov și P. I. Gubskaiia. Iar membri ai biroului orașenesc au fost aleși cei cinci plus D. I. Smirnov, A. I. Bober, A. S. Subbotin, A. S. Fediko, I. S. Zăcov și A. V. Jigunov. Pe de altă parte, dacă activiștii, din partea cărora scria Batov, ar fi deținut pârgii reale, de ce nu au reușit să îl apere pe Batov în octombrie 1948? Pentru Conferința a III-a de partid, vezi „Советская Молдавия”, nr. 62, 27 martie 1948, p. 2.

ai CC-lui și miniștrilor. „Pământenia¹², răspunderea colectivă, serile de beție, de desfrâu îi uneau pe acești oameni pe baze lipsite de principii, antipartinice.”¹³ În același timp, în paginile ziarului, Batov și-a concentrat atenția pe criticarea neregulilor din activitatea mai multor teatre republicane¹⁴ și de la Uniunea scriitorilor sovietici moldoveni¹⁵. În critica sa, Batov pornea de pe o platformă stalinistă și folosea o semantică ce încredința elementele „formaliste”, „burgheze” și „naționaliste”, dar fără a prezenta publicului larg informații care ar fi arătat clar statutul privilegiat al scriitorilor și artiștilor în raport cu celelalte categorii de locuitori ai Chișinăului și RSS Moldovenești în genere.

O referire vagă la aceste grupuri apare într-un discurs al prim-secretarului N. G. Coval, din noiembrie 1948, în care afirma: „Concomitent cu disciplina joasă, pe unele segmente ale aparatului de partid, sovietic și administrativ al republicii există un șir de cazuri de renaștere mic-burgheză nu doar a comuniștilor de rând, dar și a lucrătorilor de vârf”¹⁶. Prin renaștere „mic-burgheză” trebuie să fi fost avute în vedere cazurile de corupție și de protecționism, însă Coval nu a susținut cu exemple această aserțiune, ci a trecut mai departe la subiecte ca organizarea activității interne de partid și activitatea ideologică. Mențiunea se pierdea în economia discursului și a textului publicat ulterior în „Советская Молдавия”. Pe de altă parte, aceasta confirmă faptul că cei de la vârful ierarhiei partinice republicane știau despre cazurile din propriile rânduri. Problema care rămâne deschisă e legătura dintre nume concrete ale celor din ierarhia de partid și protejați corupți.

Un detaliu neclar în demersurile lui Batov este legat de persoanele compătimate de acesta ca fiind nedreptățite. Soarta respectivilor a fost diferită, unii au fost marginalizați, iar alții au ajuns către anii 1950-1951 în fruntea unor instituții de educație sau cercetare din RSSM. De exemplu, criticul literar Vadim Rujină, menționat ca sursă de informare la un moment dat de Batov, a fost eliminat în aprilie 1949 de la Universitatea de Stat din Chișinău pentru „cosmopolitism”. După aceasta, a reușit să se angajeze ca șef al Catedrei de pedagogie la Institutul Pedagogic din Bălți. În acea postură a fost verificat de reprezentantul Comisiei de Control de Partid de pe lângă CC al PC(b) din toată Uniunea, Fedorenko, care îi scria șefului său, M. F. Șkireatov, în mai 1950: „Rujina V. A. – fără de partid, disponibilizat de la Universitatea de stat din Chișinău pentru manifestări de cosmopolitism. Tatăl său a fost condamnat la execuție ca troțkist în anul 1938, iar sora sa, în timpul ocupației germane, a lucrat ca traducător în organele de represiune românești în orașul Feodosia”¹⁷.

¹² În original *землячество*.

¹³ AOSPRM, fond 51, inventar 9, dosar nr. 22, f. 42.

¹⁴ Articole apărute în „Советская Молдавия” la 2 (nr. 45, p. 2), 5 (nr. 47, p. 3), 14 (nr. 53, p. 3), 19 (nr. 56, p. 3) și 23 martie 1948 (nr. 59, p. 3-4).

¹⁵ Este posibil ca Batov, neputând critica fără avizul CC-ului membrii sus-puși din cadrul acestuia, să fi hotărât să-i atace pe protejații celor vizați în cadrul instituțiilor de cultură.

¹⁶ „Советская Молдавия”, nr. 227, 14 noiembrie 1948, p. 3.

¹⁷ AOSPRM, fond 51, inventar 9, dosar nr. 1, f. 138.

Tot acolo erau semnalate mai multe cadre ce au fost „scăpate” în funcții de Arteom M. Lazarev¹⁸, ministrul Educației la acel moment, și de partid¹⁹.

În scrisorile sale, Batov i-a menționat și pe câțiva dintre comuniștii de frunte ai republicii: secretarul pentru propagandă al CC al PC(b), Macarie M. Radul²⁰, secretarul CC, S. Ia. Afteniuk, și președintele Prezidiului Sovietului Suprem al RSSM, F. G. Brovko. Aceștia ar fi constituit o „companie” care îi acoperea pe alții²¹. „Alungarea” lui Batov din republică, în aceste circumstanțe, s-ar fi putut datora și solidarității care a apărut la vârf. Un alt motiv ar fi putut fi și acela că atât bolșevicii de la Chișinău, cât și cei de la Moscova, cărora de asemenea le-a scris Batov, aveau alte priorități, odată ce deja, în august 1948, a fost dat semnalul pregătirii unui nou val de deportări. Atunci, secretarul CC al PC(b)M, N. G. Coval, a ținut un discurs, publicat în presă, în care a făcut trimitere clară la lupta cu chiaburii, aceasta după o pauză de aproape doi ani în decursul cărora referirile la aceștia au fost mai rare. Concomitent, din iulie 1948, au început pregătirile pentru desfășurarea așa-numitei operațiuni „Iug”, de deportare a chiaburilor²². Pe de altă parte, la mai puțin de doi ani după plecarea lui Batov, N. G. Coval, la care primul nu a prea făcut referiri în scrisorile sale, a fost scos din funcția de prim-secretar al CC al PC(b) din Moldova și înlocuit cu L. I. Brejnev, adus de la Dnepropetrovsk²³. Șeful Consiliului de miniștri, Gherasim Rudi²⁴, a fost păstrat în funcție, după mai multe ședințe la care a fost

¹⁸ Rămâne neclar de ce, după venirea sa la Chișinău în iulie 1950, Brejnev l-a promovat pe Lazarev în funcția de secretar CC.

¹⁹ Un alt exemplu pentru imaginea generală este cel al lucrătoarei Ministerului Educației M. F. Kravcenko (probabil de etnie ucraineană), care l-ar fi angajat pe soțul său ca inspector. Acesta ar fi provenit dintr-o „familie de chiaburi și ar fi făcut parte în timpul ocupației germano-române din organizația profascistă «Straja Țării». În ianuarie 1950, soții Kravcenko au fost excluși din partid pentru ascunderea trecutului lor la intrarea în partid” (AOSPRM, fond 51, inventar 9, dosar nr. 1, f. 139).

²⁰ La acel moment, Radul era și membru al conducerii Societății pentru răspândirea cunoștințelor politice și științifice din RSSM (AOSPRM, fond 51, inventar 7, dosar nr. 188, f. 19). Societatea a început să activeze la Chișinău, în februarie 1948. Documentele acesteia se păstrează în fondul 3174 al AOSPRM. Trebuie remarcat faptul că, pentru perioada februarie 1948 – decembrie 1949, s-au păstrat doar câteva documente cu caracter organizațional.

²¹ Idem, inventar 9, dosar nr. 22, f. 32. Radul și Afteniuk ar fi fost colegi la Institutul Pedagogic din Tiraspol. Despre aceștia doi, Batov scria că i-ar fi iritat în special „textele din ziar despre activitatea instituțiilor de arte și creația lui Andrei Lupan, în care a fost descoperit contextul burhez-naționalist al devierilor ideologice”. În realitate însă, era mult mai important faptul că Batov arăta cum erau angajați și promovați oamenii la aceste instituții.

²² După pregătirile ce au durat un an de zile, deportarea țăranilor „chiaburi” a avut loc la 6-9 iulie 1949. Vezi, cu unele rezerve față de o parte dintre interpretările autorului, fragmentele largi citate din documentele Arhivei Ministerului Afacerilor Interne de la Chișinău, în V. I. Țaranov, *Operația „Iug”*, Chișinău, Tipografia Academiei de Științe a Moldovei, 1998, 102 p.

²³ La Congresul III al PC(b)M din 30 martie – 1 aprilie 1951, L. I. Brejnev avea să se laude: „În republică a avut loc colectivizarea masivă și, în baza acestui fapt, a fost lichidată chiaburimea ca clasă. La 1 ianuarie 1951 au fost organizate 1.639 de colhozuri care reunesc 97,15% din gospodăriile țărănești și 99% din terenul arabil” (AOSPRM, fond 51, inventar 10, dosar nr. 1, f. 400).

²⁴ La plenara a VI-a din 5-6 octombrie 1950 (vezi *ibidem*, inventar nr. 9, dosar nr. 101).

analizată în detaliu activitatea sa, iar Fiodor G. Brovko a fost eliberat ceva mai târziu, în martie 1951, din funcția de președinte al Prezidiului Sovietului Suprem al RSSM²⁵.

Cazul Filialei Moldovenești a Academiei de Științe din URSS (1951)

Articolul din 23 mai 1951 din „Советская Молдавия” a apărut ca urmare a unei evaluări de la centru. La 20 aprilie 1951, Prezidiul Academiei de Științe a URSS a adoptat decizia nr. 256 cu privire la „Activitatea Științifică a Filialei Moldovenești a AȘ URSS”²⁶. Printre neregulile constatate erau următoarele:

- organizarea slabă și planificarea nesatisfăcătoare: nu erau indicate colile de autor ale lucrărilor planificate; se făceau schimbări samavolnice în planurile anuale de cercetare și erau prelungite termenele de executare, ca în cazul istoricului Ia. Grosul și lingviștilor I. D. Ceban (la acel moment directorul Institutului de istorie, literatură și limbă) și F. I. Cojuhari²⁷;

- cumulul de funcții: mai mulți cercetători lucrau și în alte instituții fără să fi avut aprobarea oficială a Prezidiului AȘ URSS (aceștia însă nu erau menționați, iar la adresa lor nu erau emise avertismente); deținerea mai multor funcții ducea la neîndeplinirea lucrărilor planificate, printre exemplele date erau cel al lui V. N. Andreev, cu *Flora Moldovei*, și F. I. Cojuhari, cu *Graiurile din centrul RSSM*, și publicarea lucrărilor scrise, care fuseseră prevăzute în plan, în afara revistelor instituțiilor academice, contra onorariu;

- nu au fost trase concluzii din „lucrările geniale ale tov. I. V. Stalin în problema limbii”, fapt semnalat, în special, cu referire la I. D. Ceban²⁸;

- problema pregătirii cadrelor naționale: din 11 doctoranzi și 2 candidați la titlul de „doktor nauk”, doar șase erau moldoveni²⁹.

²⁵ Primul semnal decisiv al acestor schimbări apărea în scrisoarea lui M. Turkin, împruternicitul CC al PC(b) din toată Uniunea, în martie 1950 (în copia de la AOSPRM lipsește data exactă), către secretarul CC al PC(b) din toată Uniunea, G. M. Malenkov, cu titlul „Despre greșelile și neajunsurile din activitatea biroului CC al PC(b) din Moldova și a secretarului său tov. N. G. Coval” (vezi *ibidem*, dosar nr. 3, f. 93-110).

²⁶ Extrasul acesteia se află la *ibidem*, inventar 10, dosar nr. 279, f. 50-59.

²⁷ F. I. Cojuhari era și secretarul Institutului de istorie, literatură și limbă (Chișinău) și a fost delegat la al III-lea Congres al PC(b)M (30 martie – 1 aprilie 1951) din partea organizației de partid Chișinău. Într-o notă din 1948 se menționa „[naționalitatea] moldovean, [instituția de studiu] Academia de Științe [a URSS], Institutul de limbă și scriere a popoarelor URSS, [specialitatea] limba moldovenească” (*ibidem*, inventar 7, dosar nr. 188, f. 1).

²⁸ I. D. Ceban/Ciobanu i-a trimis lui Brejnev, la 5 ianuarie 1951, o scrisoare în problema limbii. Scrisoarea a fost înregistrată la CC abia la 30 aprilie 1951 și a fost transmisă de Brejnev secretarului Lazarev. În același timp, aceeași scrisoare trimisă secretarului CC, D. G. Tcaci, a fost înregistrată chiar a doua zi, la 6 ianuarie 1951. În ambele cazuri lipsește mențiunea unui răspuns (*ibidem*, inventar 10, dosar nr. 279, f. 30-38). La sfârșitul scrisorii, după ce și-a expus opinia polemică față de abordarea lui Bucov în privința limbii, Ceban îl ruga umil pe Brejnev: „Dacă greșesc în ceva anume, Vă rog ca în calitate de reprezentant al CC al PC(b)M să îmi dați indicațiile corespunzătoare”. Indicațiile nu au mai venit. Este posibil ca hotărârea de a-l destitui pe Ceban din funcția de director al Institutului de Istorie, literatură și limbă să fi fost deja luată. La câteva luni după articolul apărut în „Советская Молдавия”, el a fost înlocuit cu A. Borșci, adus de la Kiev.

²⁹ *Ibidem*, f. 53.

În anexa documentului erau menționați membrii Prezidiului Filialei Moldovenești a AȘ URSS – Pavel A. Baranov (n. 1892), Iakim S. Grosul (istoric), Serghei M. Ivanov (n. 1904, biolog și secretar științific), I. D. Ceban (lingvist), Tatiana S. Geideman (n. 1903, biolog), Nicolai A. Dimo (n. 1873, pedolog)³⁰, Nicolai F. Derevițkii (n. 1882, doctor habilitat în Agricultură), Antov V. Ablov (n. 1905, doctor habilitat în Chimie) și Vladimir N. Andreev (n. 1889, doctor habilitat în Biologie). Dintre aceștia, doar doi erau localnici – Ceban (moldovean/român transnistrian) și Grosul (care cunoștea limba română).

Trei persoane din cele enumerate mai sus fuseseră menționate cu trei ani mai devreme de Batov ca fiind marginalizate. Deși Batov a fost criticat în mai multe rânduri după ce a plecat din Chișinău (de exemplu, la adunarea generală a scriitorilor, din 6-7 aprilie 1949)³¹, o parte considerabilă din informațiile și argumentele acestuia au fost folosite mai târziu. În 1949 argumentația lui Batov a fost folosită contra scriitorului Istru, care a fost exclus și apoi reîncadrat în partid³². Însă dosarul Batov s-a dovedit a fi util în anul 1950, când a fost demis prim-secretarul PC(b)M, N. G. Coval. În locul său a fost impus – de CC al PC (b) – din toată Uniunea Leonid I. Brejnev. În mai puțin de un an – până la anchetarea Filialei Moldovenești, Brejnev a epurat semnificativ componența Comitetului Central de la Chișinău.

Articolul publicat în „Советская Молдавия” la 23 mai 1951, nr. 102, *Задачи ученых Молдавии* [Sarcinile savanților moldoveni], relua de fapt, pentru publicul larg, o parte din constatările Prezidiului Academiei de Științe din URSS, dar cu unele formulări mai diplomatice. Nu se preciza că Grosul, Ceban și Cojuhari și-au schimbat „samavolnic” planurile, ci doar că „unii colaboratori de frunte și-au schimbat samavolnic planurile și și-au prelungit termenele, considerând că pentru ei nu e obligatoriu să urmeze planul întărit de stat”³³. Mult spațiu în text era alocat științelor exacte – zoologiei, geochimiei, științelor agricole. De asemenea, era criticat N. Topor³⁴, „care susține punctul de vedere vicios că prospectarea geologică în Moldova nu are perspective” ș.a. În

³⁰ În anul 1948, Dimo a deținut și funcția de prorector pentru studii al Universității de Stat din Chișinău (*ibidem*, inventar 7, dosar nr. 29).

³¹ Vezi *idem*, fond 2955, inventar 1, dosar nr. 66, f. 163 – ședința contra cosmopolitismului. Din șirul celor acuzați au făcut parte „cosmopolitul apatrid Rujina”, care „acționa în legătură strânsă cu estetul și decadentul Vetrov (născut Fiksmann), care, de asemenea, a dus politica de distrugere a literaturii moldovenești”. Vetrov era menționat în rezoluția ședinței drept „unul din cei mai activi consultanți ai diversionistului Batov”. Singurul care l-a apărat pe Vetrov la respectiva ședință a fost scriitorul transnistrian I. Canna, acuzat că a fost unul din cei atrași în acțiunile sale de „diversionistul Batov”. Printre piesele grele ale acuzării au fost Piotr Ipatenco, Andrei Lupan, criticat cu un an mai devreme de Batov în presă, și Em. Bucov, aflat într-o polemică privind „problema scrierii în limba moldovenească” cu I. D. Ciobanu.

³² Vezi dosarul „Note, extrase și corespondența despre scriitorul Bodarev-Istru I. S., 26 august 1949, 66 p.”, în *idem*, fond 51, inventar 9, dosar nr. 24.

³³ *Задачи ученых Молдавии* [Sarcinile savanților moldoveni], în „Советская Молдавия”, nr. 102, 23 mai 1951, p. 3.

³⁴ N. D. Topor – moldovean, și-a susținut doctoratul în Geologie, la Universitatea din Moscova, cel târziu în anul 1947 (AOSPRM, fond 51, inventar 7, dosar nr. 188, f. 1).

final, în ziar se sublinia că „toate aceste defecte sunt rezultatul lipsei de atenție, acordate filialei de către conducătorul ei, membrul-corespondent al AȘ URSS, P. A. Baranov, și locțiitorul său, doctorul în istorie Ia. S. Grosul, și rezultatul desfășurării slabe a criticii bolșevice și a activității ideinice creatoare”. Nici unul din cei doi nu a fost retras din funcție, deși într-un caz similar legat de Institutul de Medicină, la care ne vom referi mai jos, măsurile luate de CC au fost mult mai radicale.

După publicarea articolului *Задачи ученых Молдавии*, un fost lucrător al Filialei Moldovenești a trimis o scrisoare redactorului-șef al acestui ziar, Nicolai V. Zverev³⁵. La 29 mai 1951, locțiitorul lui Zverev, A. Kalinovski, a retrimis secretarului CC pentru știință, Lazarev, o scurtă scrisoare însoțită de textul primit. După cum rezultă dintr-o notă ulterioară făcută de Elizaveta P. Racikova³⁶, locțiitoarea lui Lazarev, problemele de la Filiala Moldovenească au fost discutate la Biroul CC al PC(b)M, la 6 iunie 1951. Am anexat nota la documentul nr. 4. În această notă apare și termenul *семейственность*, care ar putea fi tradus ca *nepotism* sau *cumătrism* și care, fără a da nume concrete, confirmă ideea generală a celor expuse de autorul scrisorii anonime. În ce măsură conducerea de partid a ținut cont de problemele semnalate e un subiect separat, care depășește excursul prezent.

În documentul nr. 1 am redat un fragment din rezoluția Congresului III al PC(b)M din 30 martie – 1 aprilie 1951, cu referire la Filiala Moldovenească, pentru a sublinia cât de mare era diferența dintre ceea ce era accesibil ca informație pentru cetățenii sovietici printr-o rezoluție oficială de partid și cât de complicată și plină de acte de corupție și lipsă de profesionalism putea fi partea nevăzută a activității Filialei. O situație similară, dar în termeni ideologici mai radicali, pe alocuri, a fost descrisă la Institutul de Medicină. La 23 mai 1951, locțiitorul redactorului-șef de la „Советская Молдавия”, A. Kalinovskii, i-a retrimis secretarului CC, D. G. Tkaci, o scrisoare primită de redacție, despre „murdărirea cadrelor de la Institutul de stat de medicină din Chișinău”³⁷. Autorul anonim denunța prezența în discursurile unor lectori a „cosmopolitismului, naționalismului și chiar rasismului”³⁸. Mai concretă era referirea la politica de cadre – „la un șir de catedre cadrele sunt alese după criteriul amicitiei”, iar cadrele de „naționalitate moldovenească” erau ignorate – „din tineri, în decursul a cinci ani de existență a institutului, doar unul și-a susținut teza”³⁹.

³⁵ Nicolai Vasilievici Zverev (n. 1909, or. Sterlimac, RSS Bașkiră) – funcționar rus, membru PC(b) din toată Uniunea. A sosit la Chișinău de la Alma-Ata; a început să lucreze ca redactor responsabil al ziarului „Советская Молдавия” de la 11 ianuarie 1949. Biografia din dosarul Sectorului Presei al Secției propagandă, *ibidem*, inventar 9, dosar nr. 315, f. 204.

³⁶ Elizaveta Racikova – de naționalitate rusă, funcționar (lector în cadrul Secției propagandă și agitație) al aparatului CC al PC(b)M din septembrie 1944. În anul 1950 era șef al Secției pentru știință și universități în cadrul CC al PC(b)M.

³⁷ *Ibidem*, inventar 10, dosar nr. 279, f. 62. Scrisoarea anonimă era intitulată „La ce duce nepăsarea, lipsa criticii”.

³⁸ *Ibidem*, f. 63.

³⁹ *Ibidem*, f. 66.

Ca urmare a acestei scrisori, a fost organizată o comisie a CC-ului care a verificat de două ori activitatea Institutului de Medicină. Primul demis a fost locțiitorul directorului pentru activitatea științifico-didactică, profesorul Șarapov, iar la începutul lunii iulie și directorul Harauzov⁴⁰. În acest moment nu putem explica de ce conducerea Institutului de Medicină a fost pedepsită mai aspru decât cea a Filialei Moldovenești⁴¹. Cu titlu de ipoteză putem admite că grupul de cercetători care controla situația de la Filiala Moldovenească, atât în privința politicii de cadre, cât și a cumulului de funcții, avea aliați mai puternici în structurile de partid. Un alt aspect ce ar putea da, după consultarea altor documente de la CC al PC(b)M, o pistă de interpretare este legat de cei care au primit cele două scrisori – cea despre Institutul de Medicină a ajuns la secretarul Dumitru G. Tcaci⁴², iar cea despre Filiala Moldovenească a ajuns la secretarul A. M. Lazarev. Destinul acestora a fost diferit. La Congresul al IV-lea al PC(b)M din septembrie 1952 (înainte de plecarea definitivă a lui Brejnev la Moscova) –, Tcaci a fost eliminat nu doar din postura de secretar, dar și din cea de membru al CC (85 erau în total), iar Lazarev a fost „reales” și păstrat în Biroul Comitetului Central⁴³.

Ca urmare a celor expuse mai sus și a informațiilor din documentele anexate, considerăm că o altă trăsătură a epocii staliniste în RSS Moldovenească, asupra căreia istoriografia ar trebui să insiste mai mult, fiind foarte puțin studiată până acum, este apariția unor grupuri de interese (chiar clanuri), care sub paravanul „principialității bolșevice” și-au promovat rudele și cunoscuții și au dus o politică dură față de oponenții lor care făceau parte din grupuri mai puțin influente sau pur și simplu față de persoanele din rândul „populației locale”, care aveau o oarece notorietate sau competențe și erau văzute ca un potențial pericol (ex., cazul Rușina). Este posibil ca în anul 1948 redactorul-șef al ziarului „Советская Молдавия”, I. G. Batov, să fi fost folosit fără să știe, pentru a releva cât mai multe cazuri de corupție în eșaloanele partidului sau legat de anumite segmente ale activului de partid. O scrisoare a șefului Securității de la Chișinău, L. Mordoveț, arată că Batov a plecat la Moscova, în preajma zilei de 7 noiembrie 1948, pentru a-l informa pe G. Malenkov despre gravitatea situației (în viziunea sa), având și o discuție telefonică despre aceasta

⁴⁰ Notița Racikovăi, care la 24 iulie 1951 semna ca șef al Sectorului Știință (*ibidem*, f. 69).

⁴¹ În aceeași perioadă a mai existat un caz cu accente mult mai scandaloase, al lui Konev de la celula de partid a Institutului Pedagogic din Bălți, dar și cazurile lectorilor Poplavskaia și Taratin. Konev a fost demis sub acuzația de a fi organizat „grupări”. În realitate însă, din documente rezultă că în predarea marxism-leninismului făcea apel și la postul de radio „Vocea Americii”, iar în discuțiile cu colegile sale folosea uneori un limbaj indecent (*ibidem*, f. 177-185).

⁴² Dumitru Tcaci – n. 1907, Râbnîța. În vara anului 1940, după anexarea Basarabiei, a fost locțiitorul redactorului-șef al cotidianului „Moldova Socialistă”. La sfârșitul anului 1943, a fost rechemat din armată și trimis la Moscova să urmeze Cursurile Centrale ale lucrătorilor de gazete de pe lângă CC al PC(b) din toată Uniunea. După absolvire a fost numit redactor răspunzător al cotidianului „Moldova Socialistă”, funcție pe care a deținut-o în anii 1945-1947. În anii 1950-1952 a fost secretar al CC al PC(b)M.

⁴³ „Moldova Socialistă”, 23 septembrie 1952, p. 1.

cu Ia. Grosul⁴⁴. Este ultima informație despre Batov în dosarul CC din anul 1948, plasat în arhivă doi ani mai târziu, cu dosarele din 1950 (!). Este posibil ca, dincolo de raportarea individuală a membrilor CC al PC(b)M față de Batov, scrisorile bine documentate ale acestuia, care semnalau cazuri de protecționism și nepotism, să fi fost puse deoparte, deoarece puteau fi folosite în orice moment contra acelor comuniști care ar fi fost incomozi sau concurenți pentru cei care deveniseră dominanți în *establishment*-ul din cultură și educație și care aveau susținerea directă a CC-ului. Pe de altă parte, scrisoarea anonimă a unui fost cercetător, posibil cu formație în perioada țaristă (un indice e forma de scriere pe care o folosea), la trei ani după cazul Batov, îl incrimina pentru nepotismul de la Filiala Moldovenească a Academiei de Științe a URSS și pe Iakim Grosul, unul din tovarășii apropiați ai lui Batov. Însă, deși Biroul CC al PC(b)M accepta ideea existenței nepotismului în știința sovietică moldovenească, nimeni din conducerea de vârf a Filialei nu a fost pedepsit. În final notăm că jurnalistul Ivan Batov nu a mai reapărut în viața publică de la Chișinău. În schimb, camaradul său Grosul s-a afirmat pe poziția de locțiitor al președintelui Filialei Moldovenești a Academiei de Științe din URSS, din 1954 președinte al Filialei, iar din 1961 președintele nou-fondatei Academii de Știință din RSSM⁴⁵.

Anexe

1. 1951 aprilie 1, Chișinău. *Discursul lui Ia. Grosul, inclusiv referirea la dezvoltarea „științii” în Rezoluția Congresului II al PC(b)M asupra dării de seamă a CC al PC(b)M (în română).*

a) În cei doi ani dela urmă, Filiala moldovenească⁴⁶ a crescut și s-a întărit cu mult din punct de vedere organizațional, și-a lărgit activitatea ei de cercetări științifice. În anul 1950 în alcătuința filialei au fost create Institutul de pomicultură, viticultură și vinificație, grădina botanică și un șir de secții și laboratoare noi.

Institutele și secțiile filialei s-au ocupat cu studierea solului și plantelor, cu întrebările introducerii în Moldova a sistemului de agricultură prin cultivarea ierburilor, studierea dezvoltării grădinăritului și vieritului, cu introducerea culturilor subtropicale, folosirea resurselor de apă și a zăcămintelor folositoare, cu întrebările istoriei limbii și literaturii norodului moldovenesc.

Institutul de istorie, limbă și literatură a editat un șir de lucrări, de care se folosesc amu școlile și alte așezăminte din republică.

⁴⁴ AOSPRM, fond 51, inventar 9, dosar nr. 22, f. 8-10. Batov i-ar fi spus lui Grosul: „[...] o să ne apărăm împreună”.

⁴⁵ *Enciclopedia Sovietică Moldovenească*, vol. VIII, redactor-șef I. Varticean, Chișinău, 1981, p. 385.

⁴⁶ Aici scris cu „m”.

Totodată Grosul a recunoscut, că lucrătorii științifici, mai cu samă lingviștii și literatorii, au avut în lucrul lor un șir de greșeli. Neajunsurile mari în lucrul de cercetări științifice se lămuresc prin faptul că Filiala nu-i destul de complectată cu cadre de calificăție înaltă. Îi organizată slab pregătirea cadrelor prin aspirantură.

b) A îndruma activitatea Filialei Moldovenești a Academiei de științe a Uniunii RSS și activitatea celorlalte așezăminte de cercetări științifice la studierea problemelor actuale, legate de dezvoltarea de mai departe a gospodăriei norodnice și a culturii republicii. A socoti că una din sarcinile cele mai însemnate ale Filialei Academiei de științe a Uniunii RSS și a Institutului ei de istorie, limbă și literatură îi studierea de mai departe a întrebărilor, privitoare la istoria și limba norodului moldovenesc, întocmirea terminologiei științifice a limbii moldovenești, crearea unor lucrări și manuale școlare desăvârșite și calificate pe baza învățaturii tovarășului Stalin despre lingvistică.

„Moldova Socialistă”, 6 aprilie 1951, nr. 70, p. 2 (a) și „Moldova Socialistă”, 12 aprilie 1951, nr. 74, p. 3 (b).

2. 1951 mai 29, fără loc [Chișinău]. *A. Kalinovskii către secretarul pentru știință al CC al PC(b)M, A. M. Lazarev.*

Секретарю ЦК КП/б/ тов. Лазареву

Направляем Вам письмо для сведения.

29 мая 1951

г. Зам. ред. «Советская Молдавия»
Калиновский

AOSPRM, fond 51, inventar 10, dosar nr. 279, f. 72.

Traducere

Secretarului CC al PC/b/ tov. Lazarev

Vă trimitem scrisoarea pentru informare.

29 mai 1951

Loc. red. „Советская Молдавия”
Kalinovskii

3. fără dată [1951 mai, între 24 și 29], fără loc [Chișinău]. *Scrisoarea unui fost cercetător științific (semnătura ilizibilă) către N. Zverev, redactorul-șef al cotidianului „Советская Молдавия”.*

Тов. ЗВЕРЕВ!

В газете «Советская Молдавия» от 23 мая 1951 г. помещена, заслуживающая особого внимания статья «Задачи ученых Молдавии». В ней изложены в основном заключения руководителя специальной комиссии Президиума АН⁴⁷, ознакомившейся на месте с работой научных учреждений Молдавского Филиала.

Мне, как бывшему сотруднику Молдавского Филиала, хочется высказаться по поводу этой статьи, которая вскрывает ряд существенных недостатков в работе Филиала, но оставляет все же не освещенными⁴⁸ многие вопросы, без разрешения которых невозможно перестроить работу Молдавского Филиала и отдельных его учреждений. В отношении положительной оценки достижений Филиала имеется⁴⁹ лишь одно замечание – выделение наиболее перспективных местных сортов винограда и плодов, «которые теперь культивируются в Молдавии», является по сути дела блефом, в особенности в отношении винограда.

Как указывал тов. Брежнев на третьем съезде КП(б) Молдавии, руководителям Молдавского Филиала должны быть представлены более высокие требования. «Нужно, говорил Л. И. Брежнев, добиться такого положения, чтобы планы научно-исследовательской работы выполнялись своевременно, всемерно необходимо расширить связь ученых с производством, настойчиво внедрять научные открытия и достижения в практику, теснейшим образом связать всю научно-исследовательскую работу с решением наиболее актуальных задач развития экономики и культуры молдавского народа». Чтобы справиться с подобными задачами, чтобы изжить трудности роста этого наиболее значительного научного учреждения Молдавской республики, необходимо радикально перестроить его работу, а для этого вскрыть истинные причины недостатков в его работе. Ибо только зная истинные причины можно мобилизовать⁵⁰ на борьбу против них.

Молдавский Филиал существует уже почти 5 лет, а его институт Истории, языка и литературы более 10 лет; и нужно со всей откровенностью признать, что за эти годы народное хозяйство и культура республики получили очень мало помощи от работников Филиала. А это и должно явиться главным мерилом целесообразности работы того или другого научного работника.

⁴⁷ АН = Академии Наук СССР.

⁴⁸ Corect: неосвещенными.

⁴⁹ Corect: имеется.

⁵⁰ Corect: мобилизоваться.

Существуют конечно и объективные причины, мешающие развороту работы Филиала, но основным злом является порочная политика кадров. Кадры решают все; а с негодными кадрами трудно сотворить что-нибудь путное.

Если проанализировать каждый отдел, нельзя не удивиться до чего безответственно подобраны кадры в очень многих случаях. К примеру: в отделе экономики есть какие угодно специалисты – географы, инженеры,⁵¹ историки, филологи – только нет ни одного экономиста; в отделе механизации сельского хозяйства – ни одного механизатора; в отделе геологии – ни одного геолога; отдел зоологии занимается рыбным хозяйством, для чего существует в Молдавии специальная рыбохозяйственная станция. Много случайных людей и в других отделах и институтах.

Невольно напрашивается вопрос: откуда берет начало такая политика кадров, противоречащая интересам работы Филиала, а следовательно и государственным интересам?

Молдавским Филиалом по сути дела никто оперативно не руководит. Его директор Баранов, очень опытный организатор, бывает в Кишиневе считанные дни и вникнуть во все детали работы не имеет возможности. Не руководит Филиалом и его заместитель Гросул. Кроме Филиала он занимается научной работой, готовится защищать докторскую диссертацию, преподает историю в Университете, руководит республиканским обществом по распространению политических и научных знаний и т.д. Бывая мимоходом в Филиале он чаще всего и принимает наспех непродуманные решения, которые нередко вместо того чтобы организовать работу ее дезорганизуют.

В таких условиях, когда нет твердого руководства, поднимают голову и начинают орудовать наиболее изворотливые, нахальные и безпринципные люди, которые своей некомпетентностью, интригами и склоками разваливают работу Филиала. Создается впечатление, что небольшая группка людей, которая все разрастается, связанная круговой порукой, заправляет всеми делами Филиала, исходя не из общегосударственных интересов, а из интересов каждого участника этой группки. Возможно, что эта группка держит в руках Гросула, зная за ним какие-нибудь грешки. Иначе трудно объяснить почему он покрывает и слушается этих людей.

Самым большим злом в Молдавском Филиале является несомненно завкадрами Диана Кучинская, безграмотная женщина, нажившая большой опыт в интригах и очковтирательстве. Заслуга ее в том, что она является родственницей и близкой приятельницей жены Гросула Анны. Оне⁵² обе и занимаются привлечением на работу в Филиал своих родственников и приятелей.

⁵¹ Corect: *инженеры*.

⁵² Corect: *они*.

Первым кого нужно было устроить на теплое местечко был муж Дианы. Его, мало грамотного человека и большого самодура назначили никого не спрашивая помощником директора Ботанического сада, работу которого по сути он разваливает. В отделе экономики на ставку в 1.000 рублей назначили родственника и близкого приятеля жены Гросула – С. Шайковского, который в Филиале по сути дела получает только жалование, а работает на педагогической работе в сельскохозяйственном институте, получая вторую зарплату. В отдел растениеводства⁵³ приняли приятеля Бухара и жену главного бухгалтера Кример, ничего общего не имеющих с научной работой по растениеводству. В почвенную лабораторию через голову академика Димо набирают родственников и приятелей не считаясь с их подготовкой к подобной работе. Среди них имеется некий Р., сбежавший с работы из района и разыскиваемый Министерством просвещения. Имеются и другие подобные примеры.

Для того чтобы устроить родственников и приятелей выбрасываются, как наиболее беспомощные, сотрудники Филиала из местного населения, которые как правило являются работоспособными. В течении одного года, в результате интриг и наговоров, были исключены из Филиала такие ценные работники из местного населения, как экономист по сельскому хозяйству Нагирияк, Костик-геолог и Костик-фитопатолог, и др.

В то же время в Филиале процветает немало бездельников, приятелей Гросула и его жены, никакой пользы Филиалу не приносящие. Они покрывают все темные делишки в филиале, помогают группке Дианы И. и Анны С. во время закрыть рот всякой критике. Угодничество, круговая порука – вот на чем держаться в Филиале ряд бездельников в течении многих лет. Взять к примеру самого старого работника отдела экономики Якубаниса. Он работает в отделе 7 лет. Много перемен произошло в отделе за это время, но он остался на месте, хотя за эти 7 лет и умудрился ничего не сделать. Единственное его достоинство это то, что он близкий приятель Гросула, что он не мешает, а даже побуждает его делать всякие незаконные дела, и наконец то, что он Якубанис не единственный бездельник в Филиале. Вместе с ним работает Риволда Д. Глейзер-Федотова, которая при большом шуме е⁵⁴ треске также работает бесплодно года четыре. В отделе водного хозяйства зарылся как в нору инженер⁵⁵ Позденко, также неспособный к научной работе. В отделе геологии бездействуют Топор и Взнуздаев. Особенно много бездельников и ничего не делающих совместителей в Институте истории, языка и литературы. Здесь до последнего времени бесплодно работал приятель Чебана Батрынча; продолжают бесплодную деятельность приятели Чебана Николаев и Ипатий; получают зарплату без того чтобы эффективно работать совместители Вартичан, Борщ, Афтенюк, Грекул.

⁵³ Corect: *растениеводства*.

⁵⁴ Corect: *и*.

⁵⁵ Corect: *инженер*.

Трудно ожидать, чтобы в таких условиях Филиал мог бы давать ценные работы, так как родственники и бездельники не только ничего не делают, но и своим примером разлагают работу других. Если от них нельзя избавиться, а на другой работе они могли бы быть полноценными людьми, то лучше их изолировать в один особый институт родственников и приятелей, который бы численно оказался самым мощным, но от этого эффективность работы Филиала лишь выиграла бы.

Все вышеуказанные возмутительные факты известны в основном всему коллективу, но зажим критики до того силен в Филиале, что никто не решается выступить против Гросула, Чебана, Дианы И. А кто попытался это сделать вроде Богача или Ваксмана, их постарались убраться, прицепив им самые тяжелые обвинения «принципиального характера».

Спрашивается: что же делает партийная и профсоюзная организация? К сожалению ими руководят ставленники Гросула, молчание которых он покупает всякими материальными услугами. Это не значит что в Филиале нет честных коммунистов; но им тоже прикрыли рот. Еще в мою бытность в Филиале смело выступала против ошибок руководства коммунист Пожарисская, а также Иванов, Константинов и др. Но они нажили себе неприятностей и охладели.

Секретарь партийной организации Тымко очень удобен руководству. Это копия зам. министра из фильма «Суд чести», от которого в ЦК не могут добиться его мнения по волнующему всех вопросу. Председателю месткома, Никитюку, который не отличается большим производственным рвением, Гросул помог устроить свою жену в один отдел с мужем. Члену бюро, лаборантке Елисейевой, Гросул выделил отдельную квартиру, в то время как из за⁵⁶ отсутствия квартир не могут пригласить кандидатов наук. Член бюро Мазур, видя все творящиеся безобразия, то же⁵⁷ из боязни молчит, чтобы не потерять работу. Ученый секретарь Филиала Иванов, честный и опытный научный работник, запутался во всех этих сложных комбинациях и проявляет полную беспомощность.

Статья помещенная в «Советской Молдавии» о работе Молдавского Филиала Академии Наук выносит положение дел в Филиале на суд общественного мнения. Многих из работников Филиала она заставит призадуматься, много вызовет толков. Нужно надеяться,⁵⁸ что за ней последуют и организационные меры для ликвидации недостатков в работе и наведения порядка. Но порядка и улучшения не будет, если руководство будет попрежнему⁵⁹ отсутствовать, а управлять делами в Филиале будет Диана И. и ее приближенные, исходя в своих действиях из семейственных, приятельских и личных интересов.

⁵⁶ Corect: *из-за*.

⁵⁷ Corect: *тоже*.

⁵⁸ Corect: *надеяться*.

⁵⁹ Corect: *по-прежнему*.

Молдавскому Филиалу оказывается большая помощь, на его содержание тратятся большие деньги и нельзя допустить, чтобы это научное учреждение призванное в ближайшем будущем стать Молдавской Академией наук попало бы под разлагающее влияние группки нечестных людей, свихших себе в Филиале теплое местечко и связанных круговой порукой.

/semnătură ilizibilă/

Traducere

Tov. ZVEREV!

În ziarul „Советская Молдавия” din 23 mai 1951 a fost plasat articolul „Sarcinile savanților Moldovei”, care merită o atenție specială. În acesta sunt expuse în principal concluziile conducătorului comisiei speciale a Prezidiului AȘ⁶⁰, care a luat cunoștință de activitatea instituțiilor științifice ale Filialei Moldovenești la fața locului.

Ca fost colaborator al Filialei Moldovenești, aș dori să îmi exprim părerea în legătură cu acest articol, care dezvăluie un șir de neajunsuri esențiale în activitatea Filialei, dar totuși lasă nereflectate multe probleme, fără de rezolvarea cărora nu poate fi restructurată activitatea Filialei Moldovenești și a unor institute aparte. Legat de nota pozitivă a realizărilor Filialei, există doar o singură observație – evidențierea celor mai de perspectivă soiuri locale de struguri și fructe „care sunt cultivate acum în Moldova”, este în esență un bluf, în special cu referire la struguri.

După cum a indicat tov. Brejnev la al III-lea Congres al PC(b) din Moldova⁶¹, trebuie să ridicăm cerințele față de conducătorii Filialei Moldovenești. „E necesar, spunea L. I. Brejnev, să obținem așa o stare, ca planurile activității științifice de cercetare să fie îndeplinite la timp, să lărgim legătura dintre savanți și producție prin toate mijloacele posibile, să implementăm cu insistență descoperirile și realizările științifice în practică, să legăm în cel mai strâns mod toată activitatea științifică de cercetare cu rezolvarea problemelor celor mai actuale de dezvoltare a economiei și culturii poporului moldovenesc”. Ca să facem față unor astfel de sarcini, ca să scăpăm de greutățile din dezvoltarea celei mai importante instituții științifice a Republicii Moldovenești, e indispensabil ca activitatea sa să fie restructurată într-un mod radical, iar pentru aceasta să fie scoase la iveală cauzele adevărate ale neajunsurilor din activitatea sa. Aceasta deoarece doar cunoscând cauzele adevărate se poate organiza lupta contra lor.

Filiala Moldovenească există deja de aproape 5 ani, iar Institutul său de Istorie, limbă și literatură de mai mult de 10 ani; și trebuie să recunoaștem cu

⁶⁰ Academiei de Științe a URSS.

⁶¹ Congresul III al PC(b)M a avut loc între 30 martie și 1 aprilie 1951. Brejnev deținea funcția de prim-secretar al CC al PC(b)M din 6 iulie 1950, când a fost impus în locul lui N. G. Coval la ședința plenarei a V-a a CC al PC(b)M.

toată sinceritatea că, în decursul acestor ani, agricultura și cultura republicii au primit foarte puțin ajutor de la colaboratorii Filialei. Iar aceasta ar și trebui să fie principalul criteriu al utilității activității unui sau altui colaborator științific.

Desigur există și cauze obiective care împiedică desfășurarea activităților Filialei, însă răul de bază îl constituie politica vicioasă a cadrelor. Cadrele hotărăsc totul; iar cu concursul unor cadre inapte e dificil să crezi ceva bun.

Dacă e să analizăm fiecare secție, e imposibil să nu te miri cât de iresponsabil sunt alese cadrele în foarte multe situații. De exemplu: în secția de economie sunt diverși specialiști – geografi, ingineri, istorici, filologi – doar că nu e nici un economist; în secția de mecanizare a agriculturii – nu e nici un mecanizator; în secția de geologie – nu e nici un geolog; secția de zoologie se ocupă cu piscicultura, pentru care în Moldova există o stație specială de piscicultură. Mulți oameni întâmplători sunt și în alte secții și institute.

Involuntar se impune întrebarea: de unde își are începutul o atare politică a cadrelor, care este în contradicție cu interesele Filialei, și prin urmare și cu interesele statului?

În esență, nimeni nu administrează eficient Filiala Moldovenească. Baranov⁶², directorul ei, un organizator foarte experimentat, trece pe la Chișinău doar pentru câteva zile și nu are posibilitatea să pătrundă în toate detaliile activității. Filiala nu e condusă nici de locțiitorul său, Grosul. În afara timpului acordat Filialei, el se ocupă de cercetarea științifică, se pregătește să susțină lucrarea pentru titlul de doktor nauk⁶³, predă istoria la Universitate⁶⁴, conduce Societatea republicană pentru răspândirea cunoștințelor politice și științifice⁶⁵ ș.a. Fiind în trecere pe la Filială, el cel mai des ia atunci în pripă hotărâri negândite, care deseori în loc să organizeze activitatea, o dezorganizează.

În aceste condiții, când nu există o conducere fermă, își ridică capetele și încep să manipuleze cei mai șmecheri, impertinenți și fără de principii, care prin lipsa lor de competență, intrigi și zăzanii, distrug activitatea Filialei. Se creează impresia că un grupuleț mic de oameni, care se tot lărgește, fiind legat de răspundere colectivă, conduce treburile Filialei, pornind nu de la interesele generale de stat, ci de la interesele fiecărui membru al acestui grupuleț. E posibil că acest grupuleț îl are pe Grosul la mână, cunoscându-i niște păcate⁶⁶. Altfel e greu de explicat de ce el îi acoperă și îi ascultă pe acești oameni.

Cel mai mare rău în Filiala Moldovenească e indiscutabil șefa cadrelor, o femeie agramată, care a acumulat o mare experiență în intrigi și mistificare,

⁶² Pavel Aleksandrovici Baranov conducea în mod simbolic Filiala Moldovenească, deoarece se afla în cea mai mare parte a timpului la Moscova.

⁶³ La acel moment, în URSS existau două trepte postuniversitare – prima era „kandidat nauk” (în traducere *mot-à-mot*: candidat în științe), iar a doua – „doktor nauk” (doctor în științe).

⁶⁴ Se referă la Universitatea de Stat din Chișinău.

⁶⁵ Grosul făcea parte din Prezidiul Societății respective, dar nu era salarizat. În anii 1948-1949, Președinte al Prezidiului, conform statelor, a fost Anton V. Ablov. Vezi AOSPRM, fond 3174, inventar 1, dosar nr. 1, f. 1, și dosar nr. 3, f. 2.

⁶⁶ În limba rusă apare diminutivul acestui cuvânt.

Diana Kucinskaia. Meritul ei constă în aceea că e rudă și prietenă apropiată a soției lui Grosul, Anna. Ele ambele se ocupă cu angajarea la Filială a rudelor și amicilor.

Soțul Dianei a fost primul care a trebuit să fie aranjat la un loc cald. Pe el, un om puțin școlit și mare tiran, l-au desemnat fără a întreba pe nimeni ca ajutor al directorului Grădinii Botanice. În esență, el dezorganizează activitatea acestei instituții. În secția de economie la un salariu de 1.000 de ruble a fost desemnată o rudă și prieten apropiat al soției lui Grosul – S. Șaikovski, care în Filială doar primește salariul, dar are activitate pedagogică la Institutul Agricol, primind un al doilea salariu. În secția de fitotehnie a fost primit amicul Buhara și soția contabilului-șef Krimer, care nu au nimic în comun cu activitatea de creștere a plantelor. În laboratorul solurilor, peste capul academicianului Dimo, sunt luate rude și prieteni fără a se ține cont de pregătirea lor pentru un astfel de lucru. Printre ei este un oarecare R., care a fugit de la lucru din raion și este dat în căutare de Ministerul Învățământului. Există și alte exemple asemănătoare.

Pentru a-și aranja rudele și prietenii, de la Filială sunt aruncați, ca fiind cei mai vulnerabili, colaboratorii din rândul populației locale, care de regulă sunt capabili. În decursul unui an, ca rezultat al intrigilor și bârfelor, din Filială au fost excluși astfel de lucrători valoroși din populația locală ca economistul în agricultură Naghirneac, Costic geologul și Costic fitopatologul ș.a.

În același timp, în filială prosperă mulți trântori, prieteni de-ai lui Grosul și ai soției sale, care nu aduc nici un folos Filialei. Ei acoperă toate afacerile tenebroase din Filială, ajută grupul Dianei I. și Annei S. să suprimă la timp orice critică. Slugărmicia, răspunderea colectivă – iată pe ce se țin în Filială timp de mulți ani o serie de trântori. Să-l luăm de exemplu pe cel mai bătrân angajat al secției de economie, Iacubanis⁶⁷. El lucrează în secție de șapte ani. În acest răstimp au avut loc multe schimbări în secție, iar el a rămas pe loc, deși a reușit să nu facă nimic în decursul acestor șapte ani. Unica lui calitate e cea de prieten apropiat al lui Grosul, că nu-l împiedică, ba chiar îl inspiră să facă diferite lucruri ilegale și, în fine, aceea că el nu e singurul trântor din Filială. Rivolda Gleizer-Fedotova lucrează împreună cu el, fiind o fire zgomotoasă, care, de asemenea, activează neproductiv de patru ani. În secția administrării⁶⁸ apelor s-a ascuns ca într-o vizuină inginerul Pozdenko, de asemenea incapabil de muncă științifică. Îndeosebi mulți trântori și cumularzi care nu fac nimic sunt la Institutul de istorie, limbă și literatură. Aici până nu demult a activat steril prietenul lui Ceban Batrâncea; își continuă activitatea sterilă prietenii lui Ceban Nicolaev și Ipatii; primesc salariul fără a lucra efectiv cumularzii Varticean, Borșci, Afteniuc, Grecul.

Este greu de așteptat ca în atare condiții Filiala să dea lucrări valoroase, deoarece rudele și trântorii nu doar că nu fac nimic, dar prin exemplul lor

⁶⁷ În anul 1945, Iacubanis a fost demis neregulamentar din funcția de șef al Catedrei de Economie-Geografie a Institutului Pedagogic din Chișinău. Demisia ar fi trebuit să fie aprobată de Consiliul Științific al Institutului. Vezi AOSPRM, fond 51, inventar 3, dosar nr. 242, f. 32.

⁶⁸ În epocă era folosit termenul „gospodăririi”.

compromit munca altora. Dacă nu este posibil să fie concediați, deși la un alt serviciu ar fi putut fi oameni valoroși, atunci e mai bine să fie izolați într-un institut special al rudelor și prietenilor, care numeric ar fi cel mai puternic, dar din aceasta eficiența activității Filialei ar avea doar de câștigat.

Toate faptele revoltătoare enumerate mai sus sunt cunoscute în mare întregului colectiv, însă presiunea asupra opiniilor critice e într-atât de mare la Filială, că nimeni nu are curajul să ia cuvântul contra lui Grosul, Ceban, Diana I. Iar cei care au încercat s-o facă, ca în cazul Bogaci sau Vaksman, au fost pe cale de a fi eliminați, primind cele mai grele învinuiri cu „caracter principal”.

Apare întrebarea – ce fac organizația de partid și sindicatele? Din păcate ele sunt conduse de oamenii lui Grosul, a căror tăcere este obținută prin diferite favoruri materiale. Aceasta nu înseamnă că în Filială nu există comuniști cinstiți, dar lor de asemenea le-au închis gura. Pe când încă mai activam la Filială, comunista Pojarisskaia și, de asemenea, Ivanov⁶⁹, Constantinov ș.a. își exprimau curajos opinia față de greșelile conducerii. După ce s-au pricopsit cu neplăceri, ei au devenit indiferenți.

Secretarul organizației de partid, Tâmcu, e o persoană foarte comodă conducerii. Acesta e copia locțiitorului ministrului din filmul „Judecata onoarei”, care eșuează în a-și formula părerea despre o chestiune vitală la solicitarea CC-ului. Nikitiuk, președintele comitetului local, care nu se remarcă printr-o mare productivitate, a fost ajutat de Grosul să își angajeze soția în secția în care lucrează el. Membrei biroului, laborantei Eliseeva, Grosul i-a eliberat un apartament aparte, în vreme ce din cauza lipsei apartamentelor nu pot fi invitați doctori în științe. Membrul biroului Mazur, văzând toate obrăznicile care au loc, de asemenea tace, fiindu-i frică să nu-și piardă serviciul. Secretarul științific al Filialei, Ivanov, un lucrător științific onest și cu experiență, s-a pierdut printre combinațiile acestea complicate și manifestă o neputință completă.

Articolul publicat în „Советская Молдавия” scoate starea lucrurilor de la Filială la judecata opiniei publice. Pe mulți dintre lucrătorii Filialei ea îi va face să cadă pe gânduri, va trezi multe discuții. Trebuie să sperăm că după aceasta vor urma și măsuri organizatorice pentru eliminarea neajunsurilor din activitate și instaurarea ordinii. Însă ordine și îmbunătățire nu va exista dacă în continuare va lipsi conducerea, iar afacerile Filialei vor fi duse de Diana I. și apropiații ei, care în acțiunile lor pornesc de la interese de familie, de prietenie și personale.

Filiala Moldovenească primește o mare susținere, pentru întreținerea ei sunt cheltuite fonduri considerabile și nu poate fi acceptat faptul că această instituție științifică, chemată să devină în viitorul apropiat Academia de Științe din Moldova, să nimerească sub influența demoralizatoare a unui grupuleț de oameni de rea credință, care și-au făcut în Filială un locușor cald și care sunt legați prin răspundere colectivă⁷⁰.

AOSPRM, fond 51, inventar 10, dosar nr. 279, f. 73-77.

⁶⁹ S. M. Ivanov.

⁷⁰ Urmează semnătura indescifrabilă.

4. 1951 iulie 10, fără loc [Chișinău]. *Notița locuitorilor secretarului pentru știință Elizaveta P. Racikova.*

Для карточки

6 июня 1951 года на бюро ЦК КП/б/ Молдавии обсуждался вопрос о состоянии и мерах улучшения работы Молдавского Филиала АН СССР. Бюро ЦК КП/б/ Молдавии обязало руководство Филиала в ближайшее время просмотреть все труды филиала, освободить от работы лиц не внушающих политического доверия и слабых по своей квалификации, а также ликвидировать семей⁷¹ семейственность в подборе кадров.

10/VII-51

Зав. секретаря науки Рачкова

Traducere

Pentru fișă

La 6 iunie 1951, la Biroul CC al PC(b) din Moldova s-a discutat starea lucrurilor în Filiala Moldovenească a AȘ a URSS și măsurile ce urmează a fi luate în vederea îmbunătățirii activității acesteia. Biroul CC al PC(b) din Moldova a obligat conducerea Filialei să examineze în timpul apropiat publicațiile Filialei, să elibereze din funcție persoanele care nu inspiră încredere politică și nu au calificarea corespunzătoare, de asemenea, să lichideze cumătrismul în procesul de selectare a cadrelor.

10/VII-51

Locș. secretarului pentru știință Racikova

AOSPRM, fond 51, inventar 10, dosar nr. 279, f. 73-77.

Introduction to the Topic of the Clans in the Education and Science from the Moldavian SSR, 1944-1950 (Abstract)

Keywords: Moldavian SSR, education, research, institutions, protectionism, clans.

The paper refers to the appearance of the interest groups at Chișinău, especially among the lecturers and researchers, after the Second World War. The first large analysis belonged to the journalist I. G. Batov. Some of the persons whom Batov sympathized were marginalized (*e.g.*, the critic V. Ruzhina, “for cosmopolitanism”), some proceeded to higher positions as it was Ya. Grosul who became the Vice of the President of the Moldavian Section of the Academy of Sciences of USSR. The activity of his institution was analyzed by a special commission from Moscow in April 1951, criticized in press and in the letter of a former researcher of the Section who argued that it was under the control of a recently formed group.

⁷¹ Greșeală mecanică.

Încercări de sovietizare a arheologiei românești (sfârșitul anilor '40 – mijlocul anilor '50 ai secolului al XX-lea)*

Iurie STAMATI**

La sfârșitul verii anului 1944, armata sovietică intră pe teritoriul României. În toamna aceluiași an un grup de intelectuali creează Asociația Română pentru Strângerea Legăturilor cu Uniunea Sovietică. Aceste evenimente marchează începutul integrării României în sfera de influență sovietică. Noua orientare geopolitică a țării va fi confirmată prin crearea în următorii ani a Editurii „Cartea Rusă”, a Institutului de Studii Româno-Sovietice, a Muzeului Româno-Rus, a Institutului de Limbă și Literatură Rusă „Maxim Gorki” etc¹. În toate sferele de activitate – politică, economie, știință sau artă – se preconiza adoptarea modelului de funcționare sovietic. Cu alte cuvinte, România urma să treacă printr-un proces de „sovietizare”².

În prezentul studiu ne vom opri asupra sovietizării arheologiei românești, mai cu seamă asupra a două momente sau capitole ale acestui fenomen³. Este vorba de încercarea de a introduce în arheologia românească teoria lingvistică cunoscută sub numele de „iafetică” sau „noua doctrină a limbii” și despre includerea în planurile de cercetare ale arheologilor români a unei noi priorități –

* Acest articol constituie o variantă prelucrată și nuanțată a textului nostru apărut în revista „Archaeologia Bulgarica” (Iu. Stamati, *Two chapters of the Sovietization of the Romanian archaeology (from the late 1940s to the mid-1950s)*, în „Archaeologia Bulgarica”, nr. XIX/1, 2015, p. 81-95). Cea mai importantă nuanțare se referă la explicația rezistenței arheologilor români în ceea ce privește abordarea problematicii slave.

** Research Scholar, Department of History, University of Florida; e-mail: iuriestamati@yahoo.com.

¹ Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, București, Editura Enciclopedică, 2007, p. 9-234; Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc*, București, Editura Curtea Veche, 2005, p. 106-148; Vlad Georgescu, *Politică și istorie: cazul comuniștilor români, 1944-1977*, München, Ion Dumitru Verlag, 1981, p. 11-34; G. Mihăilă, *Slavistica românească după 1944 și sarcinile ei actuale (lucrările de lingvistică)*, în Rsl, nr. 4, 1960, p. 5-6.

² Adrian Cioroianu, *op. cit.*, p. 322.

³ Mulțumim profesorului Florin Curta, de la University of Florida, pentru comentariile pertinente făcute pe marginea manuscrisului acestui articol, dar și arheologului Ludmila Bacumenco-Pîrnău, de la Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural din Chișinău, pentru ajutorul dat în obținerea unor materiale fără de care acest articol nu ar fi fost posibil.

studiul problematicii slave. Cronologic, analiza noastră începe cu anul 1948, la scurt timp după abdicarea regelui Mihai I și instalarea definitivă a regimului comunist, eveniment marcat de proclamarea Republicii Populare Române, și se oprește la mijlocul anilor 1950, atunci când în sânul Partidul Comunist Român începe cristalizarea unei linii politice mai autonome față de URSS⁴. Chiar dacă depășim cadrul cronologic anunțat, nu ne putem abține să nu ne oprim rapid și asupra pozițiilor exprimate de Ion Nestor și Maria Comșa, doi arheologi care au marcat, fiecare în felul său, cercetarea problematicii slave în perioada imediat următoare.

Câteva observații preliminare

Pentru ideologii noului regim instalat la București, arheologia avea un important potențial ideologic⁵. Această disciplină, ca de altfel întreaga istoriografie românească, trebuia să contribuie la legitimizarea cursului prosovietic al țării. Evenimentele petrecute în această perioadă în arheologia românească nu pot fi dissociate de personalitatea istoricului și mai ales a propagandistului Mihail Roller. Anume, el a fost cel care a stabilit, până pe la mijlocul anilor 1950, prioritățile arheologiei românești. Mai mult decât atât, fără nici o pregătire în domeniu⁶, el s-a erijat în „inspector arheologic”, verificând modul în care se efectuau săpăturile propriu-zise⁷. În articolele sale de propagandă, Roller⁸ vorbea cu mult entuziasm despre generosul sprijin acordat cercetării arheologice de către Partidul Comunist Român. Autorii care au analizat diferitele aspecte ale arheologiei românești din perioada comunistă par să-i dea dreptate. Într-adevăr, arheologia a fost „răsfățată” de Partid, mai ales în ceea ce privește finanțarea. Evident că acest sprijin nu a fost unul gratuit. Pentru aceasta, arheologii au trebuit să facă față instrumentalizării ideologice a disciplinei lor⁹.

⁴ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 109-133; Alexandru Madgearu, *Cultura Dridu și evoluția poziției României în lagărul socialist*, în „Analele ANTIM. Revista de istorie”, nr. 8, 2008, p. 63-64.

⁵ *Cu privire la situația actuală a științei arheologice în RPR*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 1, 1951, p. 141.

⁶ Între anii 1925 și 1931, Roller și-a făcut studiile în cadrul unor școli tehnice din Berlin și Paris. Tot în această perioadă devine membru al Partidului Comunist Român. În 1940 se va stabili în URSS, unde își continuă studiile, de data aceasta în istorie, la universitatea din Moscova. După 1944 va ocupa mai multe funcții importante, printre care adjunct pe probleme de știință și învățământ din cadrul Secției de Propagandă și Agitație a Partidului Comunist Român și vice-președinte al secției de Științe istorice, filosofice și economico-juridice (Liviu Pleșa, *Mihail Roller și „stalinizarea” istoriografiei românești*, în „Annales Universitatis Apulensis, Series Historica”, nr. 10/1, 2006, p. 165-177).

⁷ *Consfătuirea istoricilor din RPR (16-17 ianuarie 1953)*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 1, 1953, p. 27.

⁸ Mihail Roller, *Realizări și sarcini noi pe tărâmul științelor istorice*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 4, 1949, p. 21-22.

⁹ Alexandru Madgearu, *op. cit.*, p. 63; Mircea Angheliniu, *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte și modele aplicate în preistorie*, Târgoviște, Editura Cetatea

Arheologia părea să fie atât de importantă pentru Partid încât, în așteptarea formării unei noi generații de specialiști, s-a procedat la recuperarea arheologilor care au activat în perioada „capitalistă”¹⁰. Regimul avea nevoie de expertiza acestora, dar mai ales de autoritatea lor științifică. În schimbul cooperării, Partidul era gata chiar să le uite trecutul „burghez”¹¹. Trebuie subliniat însă că marea majoritate a acestor arheologi, dacă nu chiar toți, erau foarte reticenți față de noul regim și de orientarea sa prosovietică. În pofida convingerilor lor ideologice, cei mai mulți dintre ei și-au găsit totuși locul în noul context politic. Constantin Daicoviciu, profesor la Universitatea din Cluj, specializat în arheologie dacică și filologie clasică, și Ion Nestor, profesor la Universitatea din București, specializat în preistorie, sunt două figuri emblematice ale arheologiei românești din această perioadă. Ambii și-au început carierele în anii 1920-1930, făcându-și specializările în Occident, primul în Italia, al doilea în Germania. Ambii au fost suspectați că au cochetat în perioada „capitalistă” cu mișcarea de extremă dreaptă. Ambii continuau în intimitatea prietenilor și colegilor lor să-și expună pozițiile antisovietice și antirusești, acestea fiind notate cu multă abnegație de agenții securității. Cu toate acestea, ambii au putut să-și continue carierele, ajungând chiar să facă parte din elita academică a României comuniste¹².

de Scaun, 2003, p. 178-179; Florin Müller, *Politică și istoriografie în România. 1948-1964*, Cluj-Napoca, Nereamia Napocae, 2003, p. 199-201; Florin Curta, *The changing image of the Early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey*, în SOF, nr. 53, 1993, p. 270-271; Mircea Babeș, *Marile etape ale dezvoltării arheologiei în România*, în SCIV, nr. 32/3, 1981, p. 327-329.

¹⁰ Recuperarea arheologilor instruiți în perioada „capitalistă” și finanțarea mai mult decât generoasă a arheologiei nu au fost invenții ale Partidului Comunist Român. În Rusia, după „marele octombrie”, mai mulți arheologi cu un trecut „capitalist” și-au continuat activitatea profesională. Statul sovietic, ca și statul socialist român de mai târziu, nu s-a zgărcit în privința finanțării acestei discipline (Н.И. Платонова, *История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века* [N.I. Platonova, *Istoria gândirii arheologice în Rusia, a doua jumătate a secolului XIX – prima treime a secolului XX*], Санкт-Петербург, 2010, p. 203-253; L. Klejn, *Histoire de l'archéologie russe*, în „Les Dossiers d'Archéologie”, nr. 270, 2002, p. 6-7; Л. С. Клейн, *Феномен советской археологии* [L.S. Klein, *Fenomenul arheologiei sovietice*], Санкт-Петербург, 1993; Г.С. Лебедев, *История отечественной археологии. 1700-1917 гг.* [G.S. Lebedev, *Istoria arheologiei autohtone. Anii 1700-1917*], Санкт-Петербург, 1992, p. 418-427; А.Д. Прякин, *История Советской археологии (1917 – сер.30-х гг.)* [A.D. Priakhin, *Istoria arheologiei sovietice*], Воронеж, 1986).

¹¹ Conform mărturiei ex-directorului Muzeului Național de Antichități, arheologul Vladimir Dumitrescu, care în anii 1952-1955 a făcut închisoare pentru activitatea sa în cadrul mișcării de extremă dreaptă „Garda de Fier”, la eliberarea sa a trebuit să semneze un angajament care îl obliga să se reîntoarcă la cercetarea arheologică (Vladimir Dumitrescu, *Închisorile mele (memorii)*, București, Editura Albatros, 1994, p. 112-113).

¹² Dintre cei doi, se pare ca Daicoviciu a reușit să obțină cel mai rapid și cei mai mulți lauri din partea Partidului. Fără îndoială, cu mult mai pragmatic decât colegul său de breaslă, Daicoviciu a devenit fără să ezite membru de partid și în public a sprijinit în mod activ noul regim, după unele mărturii făcând adesea chiar exces de zel. Din acest motiv, a fost ales membru titular al Academiei Române mai repede decât Nestor și, spre deosebire de acesta, a ocupat poziții înalte și în structurile politice ale României comuniste. În ceea ce-l privește pe Nestor, el a fost cu

Teoria „iafetică” și arheologia românească

Înainte de Revoluția bolșevică, Nikolai Marr, născut în Georgia, în familia unui tată scoțian și a unei mame georgiene, avea deja o carieră academică împlinită. Recunoscut ca autoritate în istoria civilizației caucaziane, el era membru al Academiei Imperiale de Științe și profesor la Universitatea din Sankt-Petersburg. În 1915, pentru cercetările arheologice întreprinse la Ani, vechea capitală a Armeniei, a primit marea medalie a lui Uvarov, cea mai importantă distincție oferită de Societatea Rusă de Arheologie din Moscova¹³. Totuși, nu meritele în domeniul istoriei și arheologiei caucaziene vor sta la baza multiplelor laude de care se va bucura „remarcabilul și strălucitul academician Marr” în anii 1920-1930, ci preocupările sale lingvistice.

La sfârșitul primului deceniu al secolului XX-lea, în eforturile sale de a găsi o origine nobilă georgienei, limba sa maternă, neglijată după părerea sa de lingviștii epocii, Marr ajungea la concluzia că aceasta face parte, alături de alte limbi caucaziene, dar și de basca vorbită în nord-estul Spaniei și sud-vestul Franței, dintr-o familie lingvistică pe care el o numește „iafetică” după biblicul Iafet, fiul lui Noe. Concluzia sa nu a reușit însă să convingă lingviștii contemporani lui, care erau adepți ai demersului comparatist. Profund dezamăgit, el va pune la îndoială însăși bazele acestei paradigme. Astfel, potrivit lui, limbile moderne nu sunt rezultatul dezintegrării unor „protolimbi”. Dimpotrivă, la începuturile civilizației umane ar fi existat o multitudine de limbi care în timp au „fuzionat” ori s-au „încrucișat” dând naștere limbilor moderne. Deci, potrivit lui Marr, nu era vorba de o dezintegrare, ci de o unificare lingvistică¹⁴.

În anii '20, pentru a promova teoria „iafetică” sau „noua doctrină a limbii”, după cum aceasta era mai nou numită, Marr și discipolii săi cei mai apropiați o vor colora în nuanțe marxiste. Astfel, apariția noilor limbi era pusă pe seama schimbărilor modurilor de producție, schimbări produse sub forma

mult mai intransigent față de noul regim și orientarea sa prosovietică, motiv pentru care a fost mult timp hărțuit de Securitate. Tot din această cauză i s-au refuzat în permanență cererile de călătorie de documentare în URSS (Ioan Opriș, *Istoricii și securitatea*, vol. II, București, Editura Enciclopedică, 2006, p. 566-580; *ibidem*, vol. I, 2004, p. 21-149; David Prodan, *Memorii*, București, Editura Enciclopedică, 1993, p. 161-162).

¹³ Se pare că cercetările sale de la Ani au fost destul de inovatoare pentru acele timpuri. Scopul urmărit în timpul investigațiilor sale a fost de a cerceta întregul perimetru al orașului, Marr fiind interesat mai mult de arhitectura acestuia decât de artefacte, care în acea perioadă continuau să fie percepute de arheologi prin prisma paradigmei colecționarilor de antichități. Marr a fost, de asemenea, unul dintre primii cercetători care a studiat așa-zisele *Vichaps*-uri din Armenia – megaliti de multe ori în formă de pești, care puteau ajunge până la 4,75 m în înălțime (Б.С. Илизаров, *Почетный академик Сталин и академик Мэпп* [B.S. Pizarov, Onorabilul academician Stalin și academicianul Marr], Москва, 2012, p. 75-81; Л.С. Клейн, *История археологической мысли* [L.S. Klein, Istoria gândirii arheologice], Санкт-Петербург, 2011, vol. II, p. 7-8; Н.И. Платонова, *Николай Яковлевич Мэпп – археолог и организатор археологической науки* [N.I. Platonova, Nikolai Iakovleviç Marr – arheolog și organizator al științei arheologice], în „Археологические вести”, nr. 5, 1998, p. 371-382.

¹⁴ В. П. Алпатов, *История одного мифа. Мэпп и мэппизм* [V.P. Alpatov, Istoria unui mit. Marr și marrismul], Москва, 2011, p. 13-31; Л.С. Клейн, *op. cit.*, p. 9-11.

unor „salturi” sau „revoluții”. Limba era prezentată și ca un atribut de clasă, fapt care îi permite lui Marr să susțină că în epoca comunistă, odată cu dispariția claselor, va dispărea și diversitatea lingvistică. În epoca comunistă, omenirea va vorbi deci o singură limbă¹⁵. În anii 1920 și în prima jumătate a deceniului următor, URSS promova încă o politică internaționalistă inspirată din ideea unei revoluții proletare mondiale, motiv pentru care „noua doctrină lingvistică” va fi recunoscută de către conducătorii statului sovietic ca singura teorie lingvistică cu adevărat marxistă¹⁶.

La începutul anilor 1930, arheologii sovietici, în special cei de la Leningrad, în dorința lor de a transforma arheologia într-o știință marxistă, s-au inspirat din „noua doctrină lingvistică” și au formulat așa-zisa „teorie a etapelor” (în rusă *Теория стадийности*)¹⁷. Potrivit acestei teorii, culturile arheologice și etniile asociate acestora se schimbă în același timp cu modurile de producție. Culturile identificate de arheologi ar fi, deci, vestigii ale diferitelor *moduri* de producție sau *etape* socio-economice dispărute, de unde numele respectivei teorii. Dispariția unei culturi arheologice (deci și a unui mod de producție) și apariția alteia s-ar fi făcut prin „revoluții” ori „salturi” cauzate de dezvoltarea internă a societății. Ca urmare a acestui raționament, a început să fie minimalizată sau negată total importanța migrației și a difuziunii ca factori explicativi ai schimbărilor din cultura materială¹⁸. Varianta de istorie a Crimeii propusă în acea perioadă de unul dintre arheologii marxiști constituie un exemplu clasic de punere în aplicare a respectivei teorii. Potrivit acestei istorii, primii locuitori ai peninsulei, cimerienii antici, s-ar fi transformat, din cauza schimbării modului de producție, în sciți, sciții în goți, iar goții în slavi¹⁹.

¹⁵ Marr nu a reușit niciodată să propună un text suplu și coerent despre teoria sa. În plus, el nuanța sau schimba încontinuu conținutul ei, nefăcându-și prea multe griji pentru a o argumenta. Cu trecerea timpului, stilul și conținutul lucrărilor sale vor fi din ce în ce mai lipsite de coerență. Potrivit mai multor autori, acest fapt s-ar explica prin problemele de sănătate psihică care au apărut pentru prima dată în tinerețea sa și care, pe parcursul anilor 1920-1930, s-ar fi agravat (Н.И. Платонова, *История археологической*, p. 254-255; В. П. Алпатов, *op. cit.*, p. 39-41, 59-78; Л.С. Клейн, *op. cit.*, p. 10-11).

¹⁶ В. П. Алпатов, *op. cit.*, p. 82-85.

¹⁷ „Transferul” acestei teorii lingvistice în domeniul arheologic a fost facilitat printre altele și de faptul că una dintre multiplele funcții ocupate de Marr a fost și cea de președinte al Academiei de Istorie a Culturii materiale din Leningrad – principala instituție arheologică din țară (Л.С. Клейн, *op. cit.*, p. 13-15).

¹⁸ *Ibidem*, p. 18-21; А.А. Формозов, *Археология и идеология (20-30-е годы)* [А.А. Formozov, *Arheologie și ideologie, anii 20-30*], în „Вопросы философии”, nr. 2, 1993, p. 74; А.Д. Прякин, *op. cit.*, p. 131-140; Б.Б. Пиотровский, *Яфетическая теория и археология* [В.В. Piotrovskii, *Teoria iafetică și arheologia*], în „Известия Академии наук Армянской ССР. Общественные науки”, nr. 1-2, 1945, p. 13-33; С.Н. Быковский, *introducere* la М.Г. Худяков, *Дореволюционная русская археология на службе эксплуататорских классов* [S.N. Bîkovskii, *introducere* la М.Г. Khudiakov, *Arheologia rusă din perioada burgheză în slujba claselor exploatare*], Ленинград, 1933, p. 4-13; М.Г. Худяков, *Дореволюционная русская археология на службе эксплуататорских классов* [M.G. Khudiakov, *Arheologia rusă din perioada burgheză în slujba claselor exploatare*], Ленинград, 1933, p. 84-87.

¹⁹ Л.С. Клейн, *op. cit.*, p. 19. În anii 1920-1940, teoria marxistă va fi utilizată și în studii etnogenezei unor grupuri etnice din spațiul sovietic (Iu. Stamati, *Entre l'internationalisme et le*

După moartea lui Marr, survenită în 1934, teoria sa a început să fie dată uitării²⁰. În anii 1948-1949 va fi însă readusă în prim plan ca urmare a unei noi campanii de revigorare ideologică lansată în 1946. Lingviștii, dar și arheologii, au fost nevoiți să-și reafirme credința neclintită în ideile lui Marr²¹. Această situație nu a durat însă mult timp. În 1950, după o discuție publică de aproximativ două luni, „noua doctrină a limbii” a fost repudiată de însuși Stalin. Marr a fost acuzat că ar fi simplificat și chiar denaturat teoria marxistă. Prin intervenția sa, Stalin dorea să-și reafirme autoritatea în calitate de teoretician al marxismului. „Noua doctrină a limbii” nu mai concorda nici cu noul context ideologic. Proiectul revoluției mondiale nu mai era la ordinea zilei²². Fără întârziere, arheologii și lingviștii au făcut *mea culpa*, subliniind influența nefastă a „marrismului” în domeniile lor de activitate²³.

În anii 1948-1949, atunci când regimul comunist român a luat sub tutela sa cercetarea arheologică, în URSS doctrina marristă era deci încă intactă și chiar constituia, după cum am arătat, subiectul unei campanii de revigorare. În aceste condiții, nu este surprinzător că numele lui Marr era prezent în publicațiile academice românești și că Institutul Româno-Sovietic intenționa să publice operele acestuia²⁴. Petre Constantinescu-Iași²⁵, istoric și „vechi prieten al URSS-ului”²⁶, într-unul dintre articolele sale vorbea despre pertinenta teoriei „iafetice”, remarcând contribuția ei la succesul arheologilor sovietici în

patriotisme: Les Slaves et l'ethnogenèse des Moldaves dans l'historiographie soviétique des années 1924-1940, în RES, tom LXXXV(2), 2014, p. 361-372; T. Uyama, *From „Bulgarism” through „Marrism” to Nationalist Myths: Discourses on the Tatar, the Chuvash and the Bashkir Ethnogenesis*, în „Acta Slavica Iaponica. Journal of Slavic Research Center”, nr. 19, 2002, p. 163-190.

²⁰ B. П. Алпатов, *op. cit.*, p. 112-142.

²¹ *Ibidem*, p. 143-167; П.Н. Третьяков, *Восточнославянские племена* [P.N. Tretiakov, *Triburile est-slave*], Москва/Ленинград, 1948, p. 9-13.

²² De pe la mijlocul anilor 1930, URSS se va schimba dintr-o țară deschisă, exportatoare a revoluției proletare, într-un „oraș asediat”, bazat pe o ideologie naționalistă (Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca/London, Cornell University Press, 2001, p. 394-431).

²³ B. П. Алпатов, *op. cit.*, p. 168-190; А.Д. Удадьцов (otv. red.), *Против вульгаризации марксизма в археологии* [A.D. Udaltsov (ed.), *Împotriva vulgarizării marxismului în arheologie*], Москва, 1953.

²⁴ *Activitatea Institutului de Studii Româno-Sovietice pe anul 1949 și planul pe anul 1950*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 2, 1950, p. 192; Alexandru Rosetti, *Limbi mixte și limbi amestecate*, în „Studii. Revistă de știință, filosofie, arte”, nr. 4, 1948, p. 101-107; *Programul cursului Materialism dialectic și Materialism istoric, pentru învățământul superior, pe anul 1948-1949*, în „Studii. Revistă de știință, filosofie, arte”, nr. IV, 1948, p. 179.

²⁵ Petre Constantinescu-Iași, *Știința istorică sovietică, adevărata știință a istoriei*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 4, 1949, p. 71.

²⁶ Petre Constantinescu-Iași a fost membru fondator al Partidului Comunist Român și al Societății „Prietenii URSS”. După 1944 va ocupa mai multe posturi importante în sistemul academic și politic al României comuniste (T. Udrea, *Constantinescu-Iași, Petre*, în Ștefan Ștefănescu (ed.), *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 106-107; A. Moșanu, *Constantinescu-Iași*, în Ya. Grosul (ed.), *Enciclopedia sovietică moldovenească*, vol. 3, Chișinău, 1972, p. 402-403.

domeniul cercetării etnogenezei slavilor, dar și a altor popoare²⁷. Potrivit lui Constantinescu-Iași, puterea arheologilor sovietici ar consta în explicarea schimbărilor culturilor arheologice prin dezvoltarea internă a societăților purtătoare ale acestor culturi, prin transformarea relațiilor de producție și nu prin venirea unor triburi străine.

În ciuda eforturilor depuse nu am reușit însă să găsim niciun arheolog român care să-și fi colorat lucrările (articole, monografii) în nuanțe marriste. Se pare că arheologii români care, după cum am notat mai devreme, s-au format și și-au început carierele în „epoca capitalistă”, într-un mediu antisovietic, nu au fost prea entuziasmați în privința utilizării acestei teorii. Este, de asemenea, adevărat că arheologii români nu au avut nici timpul necesar pentru a face acest lucru. În 1950, când Institutul Româno-Sovietic intenționa să publice lucrările lui Marr, Stalin, urmat de lingviștii și arheologii sovietici, a criticat aspru teoria marristă. Fără întârziere, publicațiile academice românești au preluat aceste critici²⁸. Prin urmare, afirmația că arheologia românească ar fi suferit de pe urma „ideilor greșite și antiștiințifice ale lui Marr”, afirmație făcută de către arheologul Sebastian Morintz (1927-1997) în 1953, în cadrul unei consfătuiri a istoricilor, este cu totul nefondată²⁹.

Este important de notat că ideea conform căreia cultura materială își schimbă înfățișarea datorită schimbării modului de producție și nu din cauza migrației sau a altor forțe „externe” nu a dispărut după 1950³⁰. Acest lucru s-a datorat convingerii că Marx și nu Marr era autorul ei. Trebuie subliniat, de asemenea, că această idee, deși prezentă în publicațiile academice de după 1950, nu a fost totuși aplicată, chiar dacă propagandistul Roller, arheologul Daicoviciu și istoricul Constantinescu-Iași declarau că singura cale pe care arheologii trebuie să o urmeze este cea marxistă³¹. Or, însuși Roller dădea dovadă de lipsă de vigilență ideologică. Impresionat poate de vestigiile orașelor antice grecești

²⁷ În articolul său, Constantinescu-Iași se referea doar la teoria „iafetică”. Varianta arheologică a acesteia, adică „teoria etapelor”, nu era menționată (Petre Constantinescu-Iași, *op. cit.*, p. 71).

²⁸ P. Tretiacov, *Unele probleme cu privire la originea popoarelor în lumina operelor lui I.V. Stalin despre limbă și lingvistică*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 1, 1951, p. 68-89; *Sesiunea Consiliului științific al Institutului de Istorie consacrată aniversării unui an de la apariția genialei opere a lui I.V. Stalin, „Marxismul și problemele lingvisticii”*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 4, 1951, p. 197-211; I.V. Stalin, *Cu privire la marxism în lingvistică*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 3, 1950, p. 5-22; idem, *Cu privire la unele probleme de lingvistică*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 3, 1950, p. 23-27; idem, *Răspuns unor tovarăși*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 4, 1950, p. 11-17; V.V. Vinogradov, *Genialul program al lingvisticii marxiste*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 4, 1950, p. 18-53; V.P. Volgin, *Un eveniment excepțional în știința contemporană*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 4, 1950, p. 54-57; A.V. Topciev, *I.V. Stalin despre problemele de lingvistică*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 4, 1950, p. 58-69.

²⁹ *Consfătuirea istoricilor din RPR...*, p. 48.

³⁰ *Cu privire la situația actuală...*, p. 139.

³¹ Petre Constantinescu-Iași, *Realizările istoriografiei române între anii 1945-1955*, București, 1955, p. 11; Mihail Roller, *op. cit.*, p. 27; C. Daicoviciu, *Cercetările arheologice în RPR*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 1, 1949, p. 162.

din sud-estul României și, probabil, convins subtil de unii arheologi, acesta acceptă să includă respectivele situri în planurile de cercetare. Potrivit lui Roller, studiul acestora trebuia să aducă lumină asupra contribuției orașelor grecești la dispariția relațiilor sociale „primitive” la comunitățile indigene și la apariția relațiilor de tip sclavagist³². Astfel, Roller recunoștea *de facto* că o forță externă a contribuit la schimbarea relațiilor sociale și respectiv a culturii materiale indigene.

În climatul slavofil de la începutul anilor 1950, o altă forță externă a fost, de asemenea, invocată pentru a explica schimbările în relațiile sociale de pe teritoriul României. Era vorba de triburile slave. Acestea au fost prezentate ca o forță progresivă care ar fi pus capăt societății sclavagiste, contribuind la apariția modului de producție feudal³³.

Într-un articol nesemnat, care informa arheologii și istoricii despre sarcinile atribuite lor de către cel de-al doilea congres al Partidului Comunist Român, era notat că „marxismul nu este o dogmă”³⁴. Totuși, în realitate marxismul în România nu a fost altceva decât o dogmă. La fel ca în URSS, discuțiile critice privind aplicabilitatea marxismului în arheologie nu au fost posibile. Din acest motiv, la fel ca în URSS, în România încercarea de a transforma arheologia într-o știință marxistă a fost din start sortită eșecului³⁵.

³² Mihail Roller, *op. cit.*, p. 22.

³³ *Cu privire la situația actuală...*, p. 148.

³⁴ *Sarcinile de mare răspundere puse de Congresul al II-lea al PMR în fața istoricilor*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 1, 1956, p. 10.

³⁵ Primele încercări mai serioase de a aplica ideile marxiste în arheologia sovietică datează de pe la mijlocul anilor 1920 și au fost făcute de către tinerii arheologi instruiți în instituțiile de învățământ marxiste din Moscova. Aceștia, pretinzând că dețin cheia transformării arheologiei în știință marxistă, au formulat așa-zisa „metodă a ascensiunii” (în rusă *Метод восхождения*) care se baza pe ideea conform căreia pornind de la vestigiile arheologice, în special de la instrumentele de lucru sau „mijlocele de producție”, după terminologia marxistă, pot fi reconstituite modurile de producție și, respectiv, formațiunile socio-economice identificate de Marx. La începutul anilor 1930, tinerii moscoviți vor fi eclipsați de arheologii leningrădeni cu „teoria etapelor”. De la mijlocul anilor 1930, arheologii sovietici se vor concentra din ce în ce mai mult pe cercetarea problematicii etnice. După moartea lui Stalin, Hrușciov va susține că acesta a denaturat idealurile marxist-leniniste și că adevăratele filosofii marxiste trebuie să i se redea locul de cinst, cauză din care a fost revigorat interesul arheologilor pentru problematica socio-economică. Astfel, discursul arheologic părea să devină mai marxist. Totuși, dorința de a transforma arheologia într-o știință cu adevărat marxistă nu a mai atins niciodată nivelul mijlocului anilor 1920. De fapt, cu excepția anilor 1920, marxismul arheologiei sovietice pare să se fi redus la simple declarații și citări din lucrările lui Marx, Engels și Lenin, care în cele mai multe cazuri nu aveau nimic de a face cu subiectul analizat sau cu metodologia utilizată (Л.С. Клейн, *Трудно быть Клейном. Автобиография в монологах и диалогах* [L.S. Klein, E greu să fii Klein. Autobiografie în monologuri și dialoguri], Санкт-Петербург, 2008, p. 300-310; idem, *История археологической...*, p. 12-13, 21-22; idem, *Феномен советской...*, p. 18-19, 23-28, 70-78; V.A. Shnirelman, *The faces of nationalist archaeology in Russia*, în Margarita Diaz-Andreu, Timothy Champion (eds.), *Nationalism and archaeology in Europe*, London, Routledge, 1996, p. 233-237; В.А. Шнирельман, *Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика* [V.A. Snirelman, Aventurile prăpăstioase ale unei științe: cercetările etnogenetice și politica națională din perioada stalinistă], în „Этнографическое обозрение”, nr. 3, 1993, p. 59-68; А.Д. Пряхин, *История Советской*, p. 109-122.

După cum bine remarca arheologul Mircea Anghelinu, punerea în aplicare a ideilor marxiste în arheologia românească nu a fost „nici rapidă, nici consistentă și nici de durată”³⁶.

Introducerea problematicii slave

Primele încercări de a identifica urmele materiale ale vechilor slavi pe teritoriul Rusiei datează din a doua jumătate a secolului XIX, atunci când în această țară idealurile panslaviste și paradigma națională devin ideologii predominante³⁷. Totuși, ca disciplină academică, arheologia slavă sau slavo-rusă nu își va lua cu adevărat avântul decât în epoca sovietică, mai precis începând cu mijlocul anilor 1930, când Stalin, după ce abandonase proiectul unei revoluții mondiale, începuse să încurajeze naționalismul și panslavismul rus. Anume în acest context ideologic etnogeneza slavilor, în special a slavilor de est, modul lor de viață, identificarea patriei lor primitive, apariția orașelor și statelor lor devin subiecte de prim plan ale cercetării istorice și arheologice. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, cercetările arheologice sovietice în general au fost reduse substanțial. Imediat ce a luat sfârșit marea conflagrație mondială, studiul arheologic al slavilor, în particular al slavilor de est și al rușilor medievali, va primi un nou avânt³⁸.

³⁶ Mircea Anghelinu, *op. cit.*, p. 183.

³⁷ Florin Curta, *With Brotherly Love: the Czech Beginnings of Medieval Archaeology in Bulgaria and Ukraine*, în Patrick J. Geary and Gábor Klaniczay (eds.), *Manufacturing Middle Ages, Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, Leiden/Boston, Brill, 2013, p. 388-396; A.H. Голотвин, Д.Я. Самоквасов и развитие славяно-русской археологии [A.N. Golotvin, D.Ia. Samokvasov și evoluția arheologiei slavo-ruse], în „Вестник Воронежского государственного университета”, nr. 2, 2007, p. 173-178; I. Черняков, Викентий Хвойка (1850-1914) [I. Černiakov, Vikentii Hvoika (1850-1914)], Киів, 2006, p. 36-37; С.П. Щавелёв, Историк русской земли: Жизнь Д.Я. Самоквасова [С.Р. Shchiavelev, Un istoric al pământului rusesc. Viața și activitatea lui D.Ia. Samokvasov], Курск, 1998; Г.С. Лебедев, История отечественной, p. 62-172, 247-252.

³⁸ В.А. Шнирельман, *op. cit.*, p. 58-68; V. A. Shnirelman, *From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s*, în Philip. L. Kohl, Clare Fawcett (eds.), *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, p. 120-138; V. A. Shnirelman, *The faces of nationalist...*, p. 233-236; Б.А. Рыбаков, Место славяно-русской археологии в советской исторической науке [B.A. Râbakov, Locul arheologiei slavo-ruse în știința istorică sovietică], în „Советская археология”, nr. 4, 1957, p. 57-65; Н. Воронин, Развитие славяно-русской археологии в СССР [N. Voronin, Dezvoltarea arheologiei slavo-ruse în URSS], în „Славяне”, nr. 7, 1948, p. 25-30; П.Н. Третьяков, Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет [P.N. Tretiakov, Triburile est-slave în lumina cercetărilor arheologice din ultimii ani], în „Краткие сообщения Института истории материальной культуры”, nr. 13, 1946, p. 39-44; А.В. Арциховский, В защиту летописей и курганов (ответ на статью П.Н. Третьякова „Расселение древнерусских племен по археологическим данным”) [A.V. Artsikhovskii, În apărarea letopisețelor și a tumulilor (răspuns la articolul lui P.N. Tretiakov, „Geografia vechilor ruși după datele arheologice”), în „Советская археология”, nr. 4, 1937, p. 53-61; И.И. Ляпушкин, Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII-X вв. [I.I. Ljapushkin, Materiale pentru studierea frontierelor sud-estice ale slavilor de est, secolele VIII-X], în „Краткие сообщения Института истории материальной культуры”, nr. 12,

Identificarea arheologică a slavilor va avea un rol ideologic major, servind ca justificare a expansiunii teritoriale sovietice. Astfel, imediat după război, arheologii sovietici afirmă că ar fi găsit dovezi materiale „foarte convingătoare” ale unor „relații intense, stabile și pașnice”, inițiate în trecut, între slavii de est și popoarele din regiunea Mării Baltice³⁹. În mod similar, în arheologia românească, studiul slavilor a servit la justificarea prezenței pe teritoriul țării a trupelor sovietice și a orientării prosovietice a noului regim⁴⁰. Trebuie însă subliniat că includerea problematicii slave în agenda de cercetare a arheologilor români nu a fost cu totul lipsită de relevanță. Mai multe surse scrise, precum și toponimia din România sugerează prezența pe teritoriul țării în Evul Mediu a unei populații vorbitoare de limba slavă. În perioada „capitalistă” mai mulți lingviști și istorici români care lucrau în cadrul paradigmei pozitivistice au vorbit despre contribuția slavilor la etnogeneza românilor, la formarea limbii și culturii lor, precum și la crearea statelor medievale românești. De fapt, mai ales pentru perioada anilor 1890-1920, putem vorbi de un interes pronunțat din partea intelectualilor români în privința elementelor slave din cultura națiunii lor, dar și în privința civilizației slave, în general⁴¹. Aceasta este perioada în care se va instituționaliza slavistica românească. Reprezentanții cei mai proeminenți ai acestei discipline academice, cum ar fi Ioan Bogdan, profesor la Universitatea din București, și Ilie Bărbulescu, profesor la Universitatea din Iași, erau recunoscuți și în afara României⁴².

1946, p. 117-127; П.Н. Третьяков, *Расселение древне-русских племен по археологическим данным* [P.N. Tretiakov, *Geografia vechilor ruși după datele arheologice*], în „Советская археология”, nr. 4, 1937, p. 3-51.

³⁹ Г.Б. Фёдоров, *За передовую советскую археологию Прибалтики! (Сессия ИИМК АН СССР, посвящённая изучению археологии Прибалтики)* [G.B. Fedorov, *Pentru o arheologie de avangardă a republicilor baltice (Sesiunea Institutului de Istorie a Culturii materiale a Academiei de Științe din URSS dedicată cercetărilor arheologice din regiunea Mării Baltice)*], în „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры”, nr. 29, 1949, p. 129-134.

⁴⁰ Acesta este contextul în care Constantinescu-Iași va sugera că tradiția prieteniei româno-ruse și română-sovietice poate fi retrasată încă din paleolitic și neolitic (Petre Constantinescu-Iași, *Relațiile culturale româno-ruse din trecut*, București, 1954, p. 29; idem, *Influențe ale arhitecturii vechi rusești asupra vechii arhitecturi românești*, București, 1951, p. 7).

⁴¹ Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Editura Humanitas, 1997, p. 42-49; Al. Zub, *Junimea. Implicații istoriografice. 1864-1885*, Iași, Editura Junimea, 1976, p. 23-48, 226-254; Margareta Ștefănescu, *Elementele rusești-rutene din limba românească și vechimea lor*, Iași, 1924, p. 110-111; N. Iorga, *Scurtă istorie a slavilor răsăriteni. Rusia și Polonia. Simple linii de orientare*, București, 1919; A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. II, București, 1914, p. 60-93; I. Bărbulescu, *Problemele capitale ale slavisticii la români*, Iași, Tip. H. Goldner, 1906; Ioan Bogdan, *Scrisori alese*, București, Editura Academiei RSR, 1968, p. 102-103; idem, *Românii și bulgarii. Raporturile culturale și politice între aceste două popoare*, București, 1895.

⁴² D.P. Bogdan, *Legăturile slavistului Ioan Bogdan cu Rusia*, în *Studii privind relațiile româno-ruse*, București, Institutul de Studii Româno-Sovietic, Editura Academiei RPR, 1963, p. 181-338; idem, *Ioan Bogdan, activitatea științifică și didactică*, în *Rsl*, nr. 3, 1958, p. 187-207; *Aprecieri asupra publicațiilor*, în „Arhiva. Revistă de istorie, filosofie și cultură românească”, nr. 2, 3, 4, 1934, p. 15-28.

Totuși, orientarea prooccidentală a elitelor românești, antagonismul dintre mișcarea națională a românilor și cea a unor grupuri etnice slave – cea ruteană, de exemplu⁴³ –, relațiile sinuoase marcate de disputele teritoriale cu unele țări slave – cu Bulgaria pentru Dobrogea de Sud, dar mai ales cu Rusia apoi Uniunea Sovietică pentru Basarabia și nordul Bucovinei – au făcut ca o parte semnificativă a intelectualilor români să tindă să minimalizeze prezența slavă sau să și-o imagineze ca pe o pagină neagră din istoria națiunii lor⁴⁴. Respectiva tendință s-a accentuat pe parcursul anilor 1930 odată cu intensificarea naționalismului românesc și mai ales a sentimentelor antisovietice. Anume în acest context istoricul Nicolae Iorga va fi tentat să scurteze cât mai mult posibil timpul în care slavii timpurii au zăbovit pe teritoriul românesc înainte de plecarea lor spre Balcani, și chiar să excludă cu totul aceste triburi din istoria României⁴⁵. La începutul secolului XX, unii istorici români credeau că strămoșii lor au avut relații foarte bune și chiar privilegiate cu triburile slave⁴⁶. În anii '30 însă, această reprezentare va dispărea. Astfel, potrivit istoricului Constantin C. Giurescu, slavii nu au fost deloc diferiți de alți barbari care au invadat în trecut teritoriul României subjugându-i pe strămoșii românilor⁴⁷.

În noul context politic și ideologic de după război era inevitabil ca această tendință să dispară. În varianta istoriei României propusă de Roller și colaboratorii săi, slavilor, în special slavilor de est, li se acordase un rol foarte important⁴⁸. Astfel, contrar opiniilor anterioare, triburile slave ar fi sosit pe teritoriul României în secolele III-IV, contribuind în mod decisiv la dezvoltarea economică, socială, politică și culturală a societății indigene. În aceeași ordine de idei, regiunea de est a Republicii Populare Române, adică Moldova, ar fi fost în trecut parte componentă a Rusiei Kievene, apoi a cnezatului Galiția-Volânia, fapt care ar fi contribuit la apariția formațiunilor prestatale românești și mai apoi a statului medieval moldovenesc. Regiunile de sud și de vest ale României, Muntenia și Transilvania, ar fi profitat și ele din plin de pe urma vecinătății cu aceste state slave. De asemenea, aproape tot teritoriul României ar fi făcut parte

⁴³ I. Nistor, *Românii și rutenii în Bucovina. Studiu istoric și statistic*, București, Librăriaile Socce și C. Sfetea, 1915.

⁴⁴ O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, București, 1997, p. 11-25; Lucian Boia, *op. cit.*, p. 115-121; P.P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 13-29; Fl. Curta, *The changing image...*, p. 225-240; D.P. Bogdan, *op. cit.*, p. 187-189; Ilie Bărbulescu, *Individualitatea limbii române și elementele slave vechi*, București, Editura Casei Școalelor, 1929, p. 1.

⁴⁵ N. Iorga, *L'histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. II, Bucarest, 1937, p. 321; idem, *La vérité sur le passé et le présent de la Bessarabie*, Bucarest, 1931, p. 3-4.

⁴⁶ A.D. Xenopol, *op. cit.*, p. 64-65; I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, București, Editura Humanitas, 1991, p. 12.

⁴⁷ C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, București, 1935, p. 235-249.

⁴⁸ Mihail Roller, *Cu privire la unele probleme din domeniul cercetărilor istorice*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 3, 1953, p. 150-153; Mihail Roller (ed.), *Istoria RPR. Manual pentru învățământul mediu*, București, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1952, p. 49-50, 51, 53-69, 73-74; M. Роллер (отв. ред.), *История Румынии* [M. Roller (ed.), *Istoria României*], Москва, 1950, p. 51-61.

„la un moment dat” din statul medieval bulgar. Slavii de sud alături de cei de est ar fi contribuit considerabil la geneza poporului român, a culturii și statalității sale. Chiar dacă Roller admitea că slavii timpurii sunt veniți pe teritoriul României, el le cerea arheologilor să verifice dacă aceștia nu au putut fi totuși autohtoni pe cel puțin o parte a țării⁴⁹.

De fapt, Roller se aștepta de la arheologi ca ei să sprijine sau să ilustreze cu artefactele lor ideile expuse de el și de colaboratorii săi. În aparență, arheologii nu au ezitat să satisfacă aceste așteptări. În 1949, vestigii declarate ca fiind slave erau deja atestate în Transilvania, Banat, Oltenia și Dobrogea⁵⁰. În prima jumătate a deceniului următor, prezența vestigiilor slave a fost notată și pe teritoriul Bucureștiului⁵¹. În acea perioadă existau și două situri „vedete”: Morești în Transilvania și Gârvan-Dinogetia în Dobrogea⁵². Arheologii care au efectuat săpături la Gârvan-Dinogetia au fost chiar decorați pentru rezultatele obținute⁵³. Unii arheologi păreau să fie de acord cu Roller și în privința contribuției slavilor la etnogeneza românilor⁵⁴. Ideea că Moldova a fost în trecut parte componentă a Rusiei Kievene părea, de asemenea, să găsească susținători printre arheologii români⁵⁵. Acest fapt a fost observat cu multă satisfacție de unul dintre cei mai importanți medievști sovietici ai epocii, academicianul Boris D. Grekov, care vizitase România și care, după propriile mărturisiri, a constatat eforturile depuse de cercetătorii români în identificarea dovezilor pentru apartenența Moldovei la Rusia Kieveană⁵⁶.

⁴⁹ Mihail Roller, *Cu privire la unele probleme...*, p. 152.

⁵⁰ Gh. Ș., *Săpăturile arheologice dela Dinogetia – Bisericuța jud. Tulcea*, în „Studii. Revistă de știință și filosofie”, nr. 1, 1949, p. 136; M.M., *Săpăturile arheologice dela Mehadia (Banat)*, în „Studii. Revistă de știință și filosofie”, nr. 1, 1949, p. 140; K.H., *Săpăturile arheologice din sudul Transilvaniei*, în „Studii. Revistă de știință și filosofie”, nr. 1, 1949, p. 142-144; B.M., *Cercetări și sonagii arheologice și numismatice*, în „Studii. Revistă de știință și filosofie”, nr. 1, 1949, p. 149-151.

⁵¹ Radu Vulpe et alii, *Studii și referate privind istoria României. Din lucrările Sesiunii lărgite a Secțiunii de Științe istorice, filozofice și economico-juridice (21-24 decembrie 1953)*, București, 1954 (Editura Academiei RPR, 2 vol., 2002 p.; partea I-a, p. 1943; partea a II-a, p. 945-2001), în SRdI, nr. 4, 1955, p. 161-162.

⁵² Petre Constantinescu-Iași, *Raportul de activitate pe anul 1953 al Secțiunii de Științe istorice, filozofice și economico-juridice a Academiei RPR*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 1, 1954, p. 139; *Cu privire la situația actuală...*, p. 148-149; Mihail Roller, *Cu privire la întocmirea programului de cercetări istorice pe anul 1952*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 4, 1951, p. 127-128; idem, *Istoria RPR...*, p. 150-153.

⁵³ Г.Б. Фёдоров, *Тверцы (Из итогов работы Славяно-днестровской экспедиции ИИМК АН СССР в 1950г.)* [G.B. Fedorov, Tiverții (Din rezultatele obținute de expediția slavo-nistreană a Institutului de Istorie a Culturii Materiale a Academiei de Științe a URSS în anul 1950)], în „Вестник древней истории”, nr. 2, 1952, p. 259.

⁵⁴ D. Berciu, *Probleme ridicate de săpăturile arheologice din Oltenia (1949-1951)*, în SCIV, nr. 5, 1954, p. 3-4, 357.

⁵⁵ *Cu privire la situația actuală...*, p. 149; I. Barnea, *Elemente de cultură materială veche rusească și orientală în așezarea feudală (secolele X-XII) de la Dinogetia (Regiunea Galați)*, în *Studii și referate privind istoria României*, partea I-a, București, 1954, p. 195-227.

⁵⁶ V.D. Grecov, *În România nouă*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 2, 1953, p. 132.

Totuși, Roller părea să aibă dreptate când reproșa arheologilor că avansau prea încet și că se eschivau chiar de la studiul problematicii slave⁵⁷. În ciuda propagandei oficiale care cânta prietenia româno-sovietică, majoritatea intelectualilor români, inclusiv arheologii, au păstrat un sentiment profund anti-sovietic și chiar anti-rusesc⁵⁸. Pe de alta parte, nu trebuie neglijat și faptul că în sânul comunității arheologice românești Roller era foarte probabil perceput, deși nu cu voce tare, ca un intrus care nu avea nicio autoritate profesională sau morală pentru a sugera sau impune subiecte de cercetare. După cum am notat, Roller nu era arheolog de formație. Statutul său de istoric a fost și el pus la îndoială. În 1956, când contextul politic se schimbase, Roller va fi învinuit deschis de plagiat și în general de lipsă de profesionalism⁵⁹. Doar astfel putem explica reticența arheologilor în ce privește studiul problematicii slave. Într-adevăr, cu excepția unui articol dedicat ceramicii zise slave din Transilvania⁶⁰, criticat de altfel pentru „tehnicism”⁶¹, publicațiile care s-ar fi focalizat pe cercetarea problematicii slave oferind interpretări de ordin istoric se lăsau așteptate⁶². Mai mult decât atât, unele surse din prima jumătate a anilor 1950 (stenograme ale unor reuniuni științifice, rapoarte de activitate etc.) dau impresia că problematica slavilor era chiar umbrată de aceea a geto-dacilor, triburi considerate în mitologia naționalistă românească, cu sau fără romani, ca strămoși ai românilor⁶³. În aceeași ordine de idei, arheologii români, deși au notat prezența vestigiilor slave, nu au urmat niciodată cererea lui Roller de a verifica dacă

⁵⁷ Mihail Roller, *Cu privire la întocmirea...*, p. 127-128; idem, *Cu privire la unele probleme...*, p. 151.

⁵⁸ Am amintit deja despre antisovietismul pronunțat al lui Ion Nestor. Un alt exemplu de atitudine clar antisovietică este cel al lui Vladimir Dumitrescu. Am notat că, la eliberarea sa din închisoare, Dumitrescu a trebuit să semneze un angajament care îl obliga să se întoarcă la cercetarea arheologică. În 1955, el devine șef de sector și persoană destul de influentă în cadrul noului Institut de Arheologie din București. Pentru Dumitrescu, colaborările inițiate în a doua jumătate a anilor '50 de arheologii sovietici constituiau o ingerință străină în cercetarea academică din țara sa. În 1959, el contribuise chiar la suspendarea acestor colaborări (Iu. Stamati, „*Long Live Romanian Soviet Friendship!*” *An Exploration of the Relationship Between Archaeologists from USSR and the People's/Socialist Republic of Romania*, în „*Ephemeris Napocensis*”, nr. XXVI, 2016, p. 238). Pentru sentimentul de rusofobie în România anilor '40, a se vedea Mioara Anton, *Despre ruși și rusofobie în România anilor '40*, în AT, nr. 1-2, 2006, p. 19-26.

⁵⁹ Liviu Pleșa, *op. cit.*, p. 174.

⁶⁰ K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în SCIV, nr. 2, 1951, p. 189-232.

⁶¹ *Despre activitatea Institutului de istorie din Cluj al Academiei RPR*, în „*Studii. Revistă de istorie și filosofie*”, nr. 2, 1953, p. 34.

⁶² Această concluzie pare a fi sugerată și de Alexandru Madgearu, *op. cit.*, p. 63.

⁶³ I. Negoiu et alii, *Sesiunea științifică a Universității „C.I. Parhon”*, în SRdI, nr. 5-6, 1955, p. 151-154; Petre Constantinescu-Iași, *Raport de activitate pe anul 1953 al Secțiunii de Științe istorice, filosofice, și economico-juridice a Academiei RPR*, în *Studii și referate privind istoria României*, partea I-a, București, 1954, p. 20-21; *Desbateri privitoare la lucrările de istorie prezentate la sesiune*, în „*Studii. Revistă de istorie și filosofie*”, nr. 1, 1954, p. 151-312. Chiar Roller se lăsa uneori acaparat de problematica geto-dacilor, uitând complet să menționeze importanța studiului slavilor (Mihail Roller, *Unele învățăminte ale campaniei de săpături arheologice din 1949 în RPR*, în „*Contemporanul*”, 2 decembrie, 1949, p. 6-7).

slavii sunt indigeni pe cel puțin o parte a teritoriului României. De asemenea, nu toți arheologii înclinau să-l susțină pe Roller în ceea ce privește apartenența regiunii de est a României la Rusia Kieveană. Astfel, Mircea Petrescu-Dâmbovița, în acel moment lector la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași⁶⁴, prefera să vorbească mai curând despre existența în trecut a unor relații între regiunea de est a României și Rusia Kieveană și nu despre apartenența efectivă a regiunii în cauză la acest stat medieval⁶⁵.

Reticența arheologilor români în privința studierii problematicei slave poate fi sesizată și mai bine dacă comparăm realizările acestora cu cele ale colegilor lor sovietici. În 1954, în regiunea Moldovei românești, după șase campanii arheologice, Petrescu-Dâmbovița nota prezența a nu mai mult de zece situri, precizând că acestea nu sunt „pur slave”⁶⁶. Cu totul alta era situația în Moldova sovietică. Pe teritoriul acesteia, doar după trei campanii derulate între anii 1950 și 1953, se anunța descoperirea a mai mult de optzeci de situri „pur slave”⁶⁷. La mijlocul anilor 1950, cei mai mulți arheologi sovietici continuau să pretindă că siturile de tip Sântana de Mureș-Cerneahov, identificate în URSS și România și datate în general în secolele II-IV, ar aparține slavilor⁶⁸. Spre deosebire de aceștia, arheologii români păreau să fie convinși că cel puțin siturile de acest tip din România au fost lăsate de indigenii geto-daci⁶⁹. În aceeași ordine de idei, arheologii sovietici⁷⁰, cu foarte puține excepții⁷¹, erau

⁶⁴ Mircea Petrescu-Dâmbovița a studiat istoria la Universitatea din București. Înainte de a-și începe cariera didactică la Universitatea din Iași în 1949, a fost asistent la Universitatea din București și asistent-arheolog la Muzeul Național de Antichități. În 1967 a fost numit director la Institutul de Istorie și Arheologie din Iași. A publicat câteva studii privitoare la problematica slavă și la arheologia medievală, dar interesul său principal s-a îndreptat spre studiul preistoriei, în special a epocii bronzului. Petrescu-Dâmbovița a fost discipol și colaborator apropiat al lui Nestor și nu este exclus că împărtășea sentimentele antisovietice ale acestuia (Mircea Petrescu-Dâmbovița, *Amintirile unui arheolog*, Piatra-Neamț, 2006, p. 29; E. Comșa, *Petrescu-Dâmbovița, Mircea*, în Ștefan Ștefănescu (ed.), *op. cit.*, p. 261-262).

⁶⁵ *Consfătuirea istoricilor...*, p. 27; *Desbateri privitoare la lucrările...*, p. 247.

⁶⁶ M. Petrescu-Dâmbovița considera că atunci când slavii au ajuns în Moldova au găsit acolo o populație indigenă. Deși nu spune cine anume sunt acei indigeni, este foarte probabil că s-a gândit la geto-daci (Mircea Petrescu-Dâmbovița, *Rezultatele ultimelor cercetări ale arheologilor sovietici cu privire la așezările de tip Romen-Borșevo și importanța lor pentru arheologia RPR*, în SCIV, nr. 3-4, 1954, p. 575-580).

⁶⁷ Г.Б. Фёдоров, *Итоги трёхлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии* [G.B. Fedorov, *Rezultatele a trei ani de cercetare în domeniul arheologiei slavo-ruse*], în „Краткие сообщения институции истории материальной культуры”, nr. 56, 1954, p. 8.

⁶⁸ М.Б. Щукин, *Время «Че» – рубеж тысячелетий* [M.B. Shchiukin, *Timpul «Ce» – la răscrucea mileniilor*], în „Stratum plus”, nr. 4, 1999, p. 5.

⁶⁹ Radu Vulpe et alii, *Studii și referate privind istoria României...*, p. 145.

⁷⁰ Б.А. Рыбаков, *Ремесло* [B.A. Râbakov, *Meșteșugurile*], în Н.Н. Воронина et alii (otv. red.), *История культуры Древней Руси. Домонгольский период* [N.N. Voronina et alii (editori), *Istoria culturii vechii Rusii, perioada premongolă*], том 1, Москва/Ленинград, 1948, p. 102-103; В.Ф. Ржиг, *Очерки из истории быта до-монгольской Руси* [V.F. Rzhiga, *Din istoria vieții economice a Rusiei premongole*], Москва, 1929, p. 37-40.

⁷¹ А.В. Арциховский, *Культурное единство славян в средние века* [A.V. Artsikhovskii, *Unitatea culturală a slavilor în Evul Mediu*], în „Советская этнография”, nr. 1, 1946, p. 86.

convinși că ornamentul în linii paralele drepte, dar mai ales cele sinusoidale trasate pe suprafața vaselor constituie un indicator etnic slav. Arheologii români însă păreau a fi sceptici în această privință⁷².

Transilvania în avangardă

La începutul anilor 1950, Transilvania părea să fie cea mai „avansată” regiune din România în privința numărului de situri anunțate că ar conține vestigii slave. În 1949 erau raportate nu mai puțin de 20 de astfel de situri⁷³. Aceste situri au fost identificate de arheologii de la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj, condus la acea dată de Constantin Daicoviciu, universitar se pare foarte erudit, dar care, după cum am notat, a dat dovadă de conformism în raport cu noul regim. Am fi deci în drept să presupunem că numărul mare al acestor situri este rezultatul direct al zelului lui Daicoviciu în îndeplinirea cerințelor politice ale Partidului. Totuși, se pare că, în acest caz precis, o astfel de explicație este prea evidentă pentru a fi și adevărată. În primele decenii ale secolului XX, Transilvania constituia mărul discordiei dintre istoricii români și maghiari. Această dispută istoriografică s-a accentuat în 1940, când, în urma Dictatului de la Viena, aproape jumătate din teritoriul Transilvaniei a fost luat României și dat Ungariei. Până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, cea mai importantă, dacă nu singura întrebare care incita cu adevărat cele două istoriografii în raport cu Transilvania era: cine au fost primii locuitori ai provinciei, românii sau maghiarii? Istoriografia românească părea să aibă un atu. Ea dispunea de mărturia cronicii medievale maghiare *Gesta Hungarorum*, care arăta că la venirea triburilor maghiare Transilvania ar fi fost locuită de o populație mixtă româno-slavă⁷⁴. A nega prezența slavilor în Transilvania medievală echivala cu punerea sub semnul întrebării a prezenței românilor în această provincie. De aceea, după cum mărturisește un raport de activitate semnat în 1942 de același Daicoviciu, la începutul anilor 1940, deci cu mult înaintea instalării în România a regimului prosovietic, o echipă de arheologi din Cluj efectua deja săpături arheologice în siturile „româno-slave” de pe teritoriul Transilvaniei⁷⁵. Astfel, după 1948, arheologii clujeni, cu siguranță încurajați mult mai puternic de noul regim, nu făceau totuși altceva decât să continue un

⁷² D. Berciu, *Descoperiri din epoca feudală timpurie în raionul Alba Iulia*, în MCA, nr. 4, 1957, p. 354; D. Tudor, *Sucidava IV. Campania a șaptea (1946) și a opta (1947) de săpături și cercetări arheologice în cetățuia dela Celei, reg. Craiova, raionul Corabia*, în „Materiale arheologice privind istoria veche a RPR”, nr. 1, 1953, p. 713-714.

⁷³ K. Horedt, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, în „Materiale arheologice privind istoria veche a RPR”, nr. 1, 1953, p. 785-815; K.H., *Săpăturile arheologice*, p. 142-144; Șantierul „Așezări slave în regiunile Mureș și Cluj”, în SCIV, nr. 3, 1952, p. 311-348; Petre Constantinescu-Iași, *Realizările istoriografiei...*, p. 23-24.

⁷⁴ Alexandru Madgearu, *The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum. Truth and Fiction*, Cluj-Napoca, Romanian Cultural Institute, 2005.

⁷⁵ C. Daicoviciu, *Raportul Institutului de Studii Clasice al Universității Clujene*, în „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice pe 1942”, 1942, p. 99.

proiect inițiat la începutul anilor 1940 în România încă „burgheză și antisovietică”. De altfel, trebuie subliniat că în Transilvania, ca și în estul României, după 1948 arheologii anunțau descoperirea siturilor „româno-slave” și nu „pur slave”⁷⁶. Acesta a fost și cazul faimosului sit de la Morești prezentat ca o „uriasă așezare slavo-română”⁷⁷.

De pe la mijlocul anilor 1950, istoriografia românească va reveni treptat la un discurs naționalist⁷⁸. În anii 1970-1980, tendința generală va fi aceea de a reduce la minimum participarea slavilor la istoria națională a României⁷⁹. Până la moartea sa, survenită în 1974, Ion Nestor a fost principalul promotor al acestei tendințe⁸⁰. Mulți arheologi tineri l-au urmat cu tenacitate, dezvoltându-i ideile⁸¹. Tânăra arheoloagă Maria Chișvasi, cunoscută mai mult sub numele de Comșa, după soțul său, arheologul Eugen Comșa, a fost singura care nu l-a urmat. Pe la sfârșitul anilor 1950, ea părea să iasă câștigătoare din disputa privitoare la problematica slavă care se iscase între ea și colegul său mai în vârstă Ion Nestor (diferența de vârstă dintre cei doi era de 23 de ani). Comșa și nu Nestor a fost cea căreia i s-a atribuit sarcina de a redacta capitolul privind slavii din tratatul de istorie a României, comandat de Partid și publicat de Academia Română⁸². Chiar dacă Nestor era membru al consiliului de redacție a volumului în cauză, el pare să nu fi putut influența conținutul capitolului redactat de Comșa⁸³. Curând după aceea, însă, Comșa a început să piardă teren în fața lui Nestor și a succesorilor săi. Pe la începutul anilor 1980, ea se va

⁷⁶ D. Berciu, *op. cit.*, p. 335-339.

⁷⁷ S. Morintz, *Expoziția arheologică 1952*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, nr. 2, 1952, p. 197; Mihail Roller, *Cu privire la unele probleme...*, p. 150-152. Interpretarea etnică a celui alt sit „vedetă”, Gârvan-Dinogetia, era mai puțin clară. Ion Nestor credea cu siguranță că a fost lăsat de indigenii daci, dar în unul din articolele sale publicate la sfârșitul anilor 1940 a decis să se arate ezitant, notând că acest sit ar putea aparține daco-romanilor „sau” slavilor. Roller era, probabil, convins de apartenența sa slavă, în timp ce, pentru Constantinescu-Iași, Gârvan-Dinogetia era mai curând un sit al indigenilor care conținea însă mai multe artefacte ce arătau existența legăturilor istorice cu Rusia. Arheologii care cercetau acest sit, cel puțin în publicațiile lor, preferau această din urmă variantă (I. Barnea, *Elemente de cultură...*, p. 195-227; Gh. Ștefan et alii, *Șantierul arheologic Gârvan (Dinogetia)*, în SCIV, 5, 1954, nr. 1-2, p. 161-197; Petre Constantinescu-Iași, *Raportul de activitate pe anul 1953...*, p. 139; Mihail Roller, *Cu privire la întocmirea programului...*, p. 123; I. Nestor, *Despre cercetările și săpăturile arheologice executate în 1948 în regiunile extracarpatice ale Republicii Populare Române*, în „Studii. Revistă de știință și filosofie”, nr. 1, 1949, p. 156.

⁷⁸ Alexandru Madgearu, *Cultura Dridu...*, p. 63-64; Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 125-133.

⁷⁹ Florin Curta, *The changing image...*, p. 238-310; Alexandru Madgearu, *op. cit.*, p. 63-71.

⁸⁰ Ion Nestor a fost mult timp cunoscut ca specialist în studiul preistoriei. Începând însă cu anii 1950, va dedica mai multe studii problematicii slave, fiind chiar ales vicepreședinte al Uniunii Internaționale de Arheologie Slavă (E. Comșa, *Nestor, Ion*, în Șt. Ștefănescu (ed.), *op. cit.*, p. 235-236.

⁸¹ Spre exemplu, D. Gh. Teodor, *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei*, în SCIV, nr. 2/19, 1968, p. 227-278.

⁸² M. Comșa, *Slavii*, în C. Daicoviciu (ed.), *Istoria României*, vol. I, București, Editura Academiei RPR, 1960, p. 728-756.

⁸³ Conform dosarelor Securității, între Nestor și Comșa a izbucnit un conflict personal. Acest conflict a atins apogeul în anii 1960-1961. Se pare că tocmai atunci Nestor i-ar fi promis colegei sale că o va distruge ca cercetător (Ioan Opriș, *op. cit.*, vol. I, p. 56-68).

plânge colegilor săi sovietici că nu mai avea libertatea să publice adevăratele sale opinii⁸⁴. Maria Comșa și-a făcut studiile doctorale la Moscova, susținându-și teza în 1956⁸⁵. La întoarcerea în România, se pare că a fost pentru un timp secretar al celulei de partid de la Institutul de Arheologie din București⁸⁶. Aceste detalii din parcursul său academic fac ca până astăzi în istoriografia românească contribuțiile sale să fie privite cu multă circumspecție. În schimb, Nestor este de cele mai multe ori prezentat ca un militant tenace împotriva supunerii arheologiei românești în fața exigențelor ideologice ale regimului prosovietic de la București⁸⁷.

Este adevărat că, în anumite privințe, poziția Mariei Comșa privitoare la problematica slavă era apropiată de poziția istoriografiei sovietice. Spre exemplu, Comșa, urmând sugestiile unor arheologi sovietici⁸⁸, considera ca posibilă ideea pătrunderii unor grupuri de slavi pe teritoriul de est al României înainte de secolul VI⁸⁹. Ca mulți din colegii săi sovietici, ea credea că slavii constituiau în secolele VI-XII cel mai numeros element etnic din această regiune⁹⁰. Cu toate acestea ar fi o greșeală să o vedem pe Maria Comșa ca pe un soi de „agent sovietic” în arheologia românească. Nu toate opiniile sale concordau cu cele ale arheologilor sovietici. Astfel, contrar opiniei dominante în istoriografia sovietică din anii 1950-1960, Maria Comșa a respins ideea conform căreia teritoriul dintre Nistru și Dunăre (deci inclusiv Moldova istorică) ar fi aparținut Rusiei Kievene⁹¹. Unele din articolele semnate de această cercetătoare sugerează că spre deosebire de colegii săi sovietici ea nu agreea nici ideea existenței unei etnii moldovenești distincte de etnia sau națiunea română⁹². Este, de asemenea, important de notat că, în anumite privințe, Maria Comșa a fost cea care i-a influențat pe unii arheologi sovietici.

⁸⁴ Протокол № 10 расширенного заседания Бюро Отделения общественных наук Академии наук Молдавской ССР от 29 мая 1984 г., § 59 [Stenograma nr. 10 a reuniunii extinse a Biroului Departamentului de Științe Sociale a Academiei de Științe din RSSM din 29 mai 1984, paragraful 59], p. 46.

⁸⁵ Șt. Olteanu, *Maria Comșa 1928-2002*, în „Thraco-Dacica”, nr. 1-2, 2002, p. 324.

⁸⁶ Ioan Opriș, *op. cit.*, vol. I, p. 59.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 21-149.

⁸⁸ Э.А. Рикман, И.А. Рафалович, *К вопросу о соотношении черняховской и раннеславянской культур в Днестровско-Дунайском междуречье* [E.A. Rikman, I.A. Rafalovich, Referitor la chestiunea relației dintre cultura Cerniahov și cea a slavilor timpurii din regiunea dintre Nistru și Dunăre], în „Краткие сообщения Института археологии”, nr. 105, 1965, p. 42-57; Г.Б. Фёдоров, *Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э.* [G.B. Fedorov, Populația interfluviului Nistru-Pрут în mileniul I e.n.], Москва, 1960, p. 31, 55-56.

⁸⁹ M. Comșa, *op. cit.*, p. 728.

⁹⁰ M. Chișvasi-Comșa, *Slavii de răsărit pe teritoriul RPR și pătrunderea elementului romanic în Moldova în baza datelor arheologice*, în SCIV, nr. 1, 1958, p. 73-89.

⁹¹ В. Д. Грекул, В. М. Сенкевич, *Карпато-Днестровские земли в составе Киевского государства и Галицко-Волынского княжества* [V.D. Grekul, V.M. Senkevich, Pământurile carpato-dunărene în componența statului kievean și a cnezatului Halici-Volânia], în А.Д. Удальцов (ed.), *История Молдавии* [A.D. Udaltsov (ed.), *Istoria Moldovei*], т. I, Кишинёв, 1951, p. 59-60; M. Comșa, *Slavii...*, p. 741.

⁹² M. Chișvasi-Comșa, *Slavii de răsărit...*, p. 82.

Ca răspuns la conceptul culturii „Dridu” propus de Nestor, Comșa a înaintat conceptul culturii „balcano-dunărene” atribuind-o unei populații mixte, constituită din slavii de sud și vechii români⁹³. Mai mulți arheologi sovietici, printre care s-a evidențiat arheologul Ion Hâncu, de la Chișinău, s-au lăsat ademeniți de acest concept, considerându-i pe românii timpurii (volohii în varianta sovietică) alături de slavi, dar și de alte populații menționate în izvoarele medievale, drept posibili purtători ai acestei culturi⁹⁴.

În ceea ce îl privește pe Ion Nestor, cu siguranță că el poate fi văzut ca un militant împotriva ingerințelor regimului prosovietic în cercetarea arheologică românească. Este însă la fel de adevărat că, pe lângă aceasta, Nestor și-a apărut cu tenacitate și propria poziție în lumea academică. Maria Comșa și-a început practic cariera arheologică abia după ce și-a susținut teza de doctorat în 1956, moment în care Nestor era deja membru corespondent al Academiei Române. Agenții securității, unii din foștii săi studenți, precum și folclorul arheologilor îl descriu pe Nestor ca pe un om foarte inteligent, un profesor strălucit cu un spirit critic pronunțat, care ar fi contribuit la ridicarea nivelului general al arheologiei românești. Pe de altă parte, multe din aceste surse îl prezintă pe Nestor ca fiind și orgolios, foarte autoritar și chiar despotic mai ales cu colegii săi mai tineri⁹⁵. Dacă a fost într-adevăr așa, atunci este evident că o astfel de persoană nu putea accepta cu ușurință să-i fie contestată autoritatea, mai ales de către o tânără cercetătoare. Faptul că Maria Comșa și-a susținut doctoratul la Moscova și că a fost secretară a celulei de partid de la Institutul de Arheologie a avut, după convingerea noastră, o importanță secundară în izbucnirea și menținerea confruntărilor dintre ea și Ion Nestor. De altfel, documentele de arhivă arată că Maria Comșa recunoștea trăsăturile pozitive ale lui Nestor; în același timp însă, remarcă că acesta avea obiceiul să desconsidere tendințele de autonomie ale tinerilor cercetători⁹⁶.

⁹³ *Ibidem*, p. 81; *idem*, *Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI-XII*, în SCIV, nr. 1-4, 1957, p. 277-288.

⁹⁴ И.Г. Хынку, *Памятники балкано-дунайской культуры* [I.G. Hâncu, *Siturile culturii balcano-dunărene*], în В.С. Зеленчук (отв. ред.), *Древняя культура Молдавии* [V.S. Zelenčuk (ed.), *Cultura veche a Moldovei*], Кишинев, 1974, p. 127-150; *idem*, *К вопросу о волошско-славянской материальной культуре в Молдавии* [Date despre cultura materială a volohilor și slavilor din Moldova], în „Труды III конф. молодых учен. Молдавии”, nr. 3, 1963, p. 87-89; Г.Б. Фёдоров, Г.Ф. Чеботаренко, *Культура первого Болгарского царства в Карпато-Дунайских и Карпато-Днестровских землях* [G.B. Fedorov, G.F. Čebotarenko, *Cultura primului Țarat Bulgar în regiunile Carpato-Dunărene și Carpato-Nistrene*], în Э.А. Рикман (отв. ред.), *Тезисы докладов Всесоюзной сессии посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1966 г. Кишинев* [E.A. Rikman (ed.), *Tezele prezentărilor făcute în cadrul Sesiunii Unionale dedicate rezultatelor cercetărilor arheologice și etnografice din anul 1966, Chișinău*], Кишинев, 1967, p. 28-29.

⁹⁵ E. Zaharia, interviu luat de S. Iliescu, 1996, <http://www.rador.ro/info4.shtml?cat=1281&news=251326> (accesat la 22 august 2014); Ioan Opreș, *op. cit.*, vol. I, p. 21-91; Z. Petre, interviu luat de O. Silivestru, 2012, <http://www.rador.ro/info4.shtml?cat=1281&news=251326> (accesat la 22 august 2014).

⁹⁶ Ioan Opreș, *op. cit.*, vol. I, p. 67.

**Attempts of the Sovietization of the Romanian Archaeology
(from the late 1940s to the mid-1950s)**

(Abstract)

Keywords: Romanian archaeology, Sovietization, new doctrine of language, “Japhetic” theory, “stage” theory, Marxism, Slavic question.

This article addresses two aspects of the Sovietization of Romanian archaeology: the first aspect is the impact of the “Japhetic” theory – put forth by the Soviet linguist Nikolai Marr – on this academic discipline; the second one examines the advent of the Slavic question as a new priority in Romanian archaeological research.

Chronologically, this analysis begins with 1948 when the new pro-Soviet regime, shortly after being established, starts to be interested in the ideological potential of archaeology, and stops mid-1950s, when the entire Romanian historiography, including archaeology, gradually begins to return to the tradition of the “capitalist” period, heavily influenced by nationalist discourse.

Regarding the “Japhetic” theory, it was found that despite the efforts of ideologues of the new regime, this theory had virtually no impact on Romanian archaeology – and this is being explained by a tacit resistance of archaeologists who were trained in the “capitalist” era, in an anti-Soviet environment. Additionally, this study admits the idea that Romanian archaeologists also did not have enough time to apply this theory, because in 1950 it was criticized by Stalin himself.

As for the Slavic question, this paper notes that in the research plans of archaeologists it had a strong utilitarian connotation. Identification of Slavic material traces in the Romanian People's Republic had to justify geopolitical orientation of the country, at the same time it was symbolizing loyalty to its large eastern neighbour. However, like in the case of the “Japhetic” theory application, this study points out the presence of a strong reluctance by Romanian archaeologists in the study of this question, reluctance that can be explained by the same anti-Soviet and even anti-Russian attitude of the Romanian archaeologists. On the other hand, we acknowledged that inside the archaeological community, propagandist Mihail Roller, the one who determined the main objectives of Romanian archaeology during this period, was perceived as an intruder, a fact that could also explain Romanian archaeologists' reluctance concerning the research of the Slavic question.

Antonie Plămădeală and the Securitate in the years 1940s-1950s

Cristina PLĂMĂDEALĂ*

Antonie Plămădeală (1926-2005) was a theologian and Christian Orthodox Church leader in Romania during its communist regime and after its fall, in 1989¹. His life is both remarkable and intriguing, easily described, to use the famous expression, as going ‘from rags to riches,’ but not necessarily in the context of monetary gain, but in the manner in which the trajectory of his life evolved from a professional and academic point of view: born in the village of Stolniceni, Bessarabia, a former part of the Romanian Kingdom now part of the Republic of Moldova, and refuged in Romania during the Second World War, he was a political prisoner in communist penitentiaries, who lived in poverty and isolation for at least two decades of his life, his youth. In the 1960s, however, he went to Heythrop College, Oxford to complete his doctoral studies in theology². After that, he returned within Romania’s Church circle after having been initially defrocked³ and stripped of his academic credentials – an impressive turn of events for a former political prisoner who in 1982 became, also, Metropolitan of Transylvania, title which he held until his death. Beginning with the 1970s, after his return from his studies in England, Plămădeală became part of the Orthodox Church’s hierarchy, being involved, as well, in the Church’s diplomatic relations abroad during Romania’s communist regime. His later professional activity did not go without contention from both academics and the wider public in respect to his adjustment to the communist regime’s policies while serving as a Church representative overseas and at home⁴, alignment which

* PhD student, Concordia University, Montreal, Canada and at L’École des hautes études en sciences sociales, Paris, France, e-mail: montrealcp@gmail.com.

¹ Plămădeală obtained the name of Antonie after he became a monk in 1949, at the Prislop Monastery. His first name prior to his entrance into monasticism was Leonida.

² Timotei Aioanei, *Gânduri de drag de la studii ale ieromonahului Antonie Plămădeală*, in „Ziarul Lumina”, 28 septembrie, 2011, available at <http://ziarulumina.ro/ganduri-de-drag-de-la-studii-ale-ieromonahului-antonie-plamadeala-4614.html>, last accessed on August 15, 2016.

³ Plămădeală was defrocked in May of 1959. ANIC, fond MCA, dossier nr. 13/1961, f. 313.

⁴ On Plămădeală’s diplomatic activity as a representative of the Romanian Orthodox Church, see, for example, Denisa Bodeanu, *Din culisele unei misiuni eşuate. Vizita întreprinsă în primăvara anului 1987 în SUA de reprezentanţii cultelor din România* [From behind the curtains

echoes some of the ideas Plămădeală touched upon in his doctoral thesis that he defended both at Heythrop College and later, at the University of Bucharest, under the title “The Serving Church”⁵. This article deals solely with his experience as a political prisoner, in the first decade following the establishment of Romania’s communist regime.

Although much is known on the biography of Plămădeală, the knowledge of which is also due, to an extent, to the metropolitan himself, who wrote about his life in some of his works, little has been written about his experiences with the Securitate in the years 1940s-1950s⁶. Although useful in familiarizing oneself with some significant parts of his life, none of the writings written thus far about Plămădeală combines his memoirs, Securitate’s documents written about him in this decade, his brother Mihai Plămădeală’s writings about the theologian’s life, and Plămădeală’s semi-autobiographical book *Trei ceasuri în iad* [Three Hours in Hell]⁷ in which he describes in an allegorical manner his experience in prison and after his release – all to provide an arguably more comprehensive analysis of what was Plămădeală’s life like in these crucial years. This article aims to accomplish this very goal. To note, as this article is concerned primarily with the content of the Securitate dossiers written on him in this decade, the theologian’s six years on the run from the Securitate (1948-1954) are not discussed in this article. This is because the Securitate, for obvious reasons, produced very little to no reports concerning him or his whereabouts while he was a runaway from the Romanian secret police.

of a failed mission. The visit to the USA of religious denominations from Romania in the year of 1987], in „Caietele CNSAS”, an I, nr. 1, 2008, p. 37-52; Cristian Romocea, *Church and State: Religious Nationalism and State Identification in Post-Communist Romania*, New York, Bloomsbury Academic, 2013, p. 165-166; Lavinia Stan and Lucian Turcescu, *Religion and Politics in post-Communist Romania*, New York, Oxford University Press, 2007, p. 49; John Witte Jr. and Frank S. Alexander, *The Teachings of Modern Christianity on Law, Politics and Human Nature*, vol. 1, New York, Columbia University Press, 2006, p. 703.

⁵ See, for example, Antonie Plămădeală, *Biserica slujitoare* [The Serving Church], Sibiu, 1986; Cristian Romocea, *op. cit.*, p. 165-166.

⁶ What is known thus far about this period (1940s-1950s) in Plămădeală’s life is presented in *Mitropolit Antonie Plămădeală. Detalii biografice* [Metropolitan Antonie Plămădeală, Biographical Details], Sibiu, Editura Andreiana, 2012, authored by the theologian’s younger brother, Mihai Plămădeală, and the historian Adrian N. Petcu. The book offers exhaustive information concerning the theologian’s experience as a runaway from the Securitate and while incarcerated. In addition to this book, worthy to be mentioned are the works written by Plămădeală or about him, with a focus on his life history. Among the most important ones are: Carmen Dumitriu’s *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală. Convorbiri cu Dragoș Șeuleanu și Carmen Dumitriu* [The Memories of the Metropolitan Antonie Plămădeală: Discussions with Dragoș Șeuleanu and Carmen Dumitriu], Bucharest, Editura CUM, 1999; Antonie Plămădeală’s *Basarabia* [Bessarabia], Sibiu, Editura Eparhială, 2002; and Mihai Plămădeală’s *Refugiul. Deznădejde și speranță* [Refuge. Hopelessness and Hope], Brăila, Editura Istros, 2012.

⁷ The novel was first published in 1970 at the Eminescu publishing house in Bucharest.

I. Antonie Plămădeală and the Legionary Movement

Securitate's interest in Plămădeală and, hence, the reason behind the respective arrest order, may have arose out of his alleged ties to the Legionary Movement, an accusation which was revealed to the police in several students' interrogations carried out in 1948⁸. The Legionary Movement, also known as the 'Iron Guard' or the 'Legion,' was a Romanian ultra-nationalist movement, founded in 1927 by Corneliu Zelea Codreanu (1899-1938). This movement was anti-Semitic and anti-communist in its activities and propaganda, the members of which were called legionaries (*legionari*)⁹. In respect to the Securitate's accusations against Plămădeală, it is unclear, as this article shows, whether or not they were valid. This is especially evident during Plămădeală's retrial, to be discussed later in this article, as some of the students who initially denounced him as a legionary in the Securitate investigations dating from the year 1948 changed their story during his retrial. According to theology students Constantin Vaman¹⁰, Constantin Nistor¹¹ and Ion Pavel¹², for example, Plămădeală became a member of the Legion in 1947¹³. During Plămădeală's retrial, however, one of these students, for example, as we will see below, admitted that he was coerced to identify Plămădeală as a legionary during the interrogations. Tried *in absentia* in 1949, while Plămădeală was already on the run from the Securitate, he was retried after his arrest in 1954 and released on 2 April, two years later¹⁴. This article discusses his experience with the Securitate up to his prison discharge, commencing with the year 1948, when he, along with twenty-nine

⁸ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 1, f. 17.

⁹ The Legion was behind the assassination of Premier Ion Duca, in 1933, ex-Premier Nicolae Iorga, murdered in 1940, and of Virgil Madgearu. Nicholas Atkin, Michael Biddis and Frank Tallett, *The Wiley-Blackwell Dictionary of Modern European History since 1789*, Malden, MA, Wiley-Blackwell, 2011, p. 83; and Conan Fisher, *Europe between Democracy and Dictatorship, 1900-1945*, Malden, MA, Wiley-Blackwell, 2011, p. 265.

¹⁰ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 1, f. 17.

¹¹ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *Mitropolit Antonie. Detalii biografice*, p. 50-51.

¹² *Ibidem*.

¹³ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 1, f. 17. Constantin Vaman declared that Leonida Plămădeală was part of legionary nest led by Nicolae Bordașiu. Leonida "prepared" Iulian Carstoiu to join the Legionary Movement, who was accepted as a "sympathizer [of the movement] in the last week before Easter". See ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 1, p. 17. Vaman Constantin also declares that "prepared students entered the Legionary Movement as sympathizers... At first all the included people were part of the same nest led by Bordașiu Nicolae. From this nest the following people were part of: Ragalie Constantin, 4th year; Văduva Dumitru, 3rd year; Plămădeală Leonida, 3rd year; Roman Braga, graduated university; Brașov Niță, 3rd year; Pavel Ion, 3rd year; Nistor Constantin, 4th year; Vaman Constantin, 3rd year; Vila Petre, 1st year; Ghiteșcu Ioan, 1st year. [...] The group was later divided into two smaller nests made of: (1st nest) Ragalie Constantin; Văduva Dumitru; Brașov Niță; Pavel Ion; Nistor Constantin. (2nd nest) Vila Petre; Plămădeală Leonida; Ghiteșcu Ioan; Roman Braga; Vaman Constantin". ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 1, f. 18. See also *ibidem*, vol. 6, f. 28-29; and Cristina Plămădeală, *The Use and Misuse of Information in Securitate's Files: the Case of Plămădeală*, in „Eurostudia”, vol. 10, nr. 1, 2015, p. 131-132, available at <http://id.erudit.org/iderudit/1033885ar>, last accessed on August, 2016.

¹⁴ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 183.

other fellow students¹⁵, came to the attention of the secret police for their alleged connection to the writing and/or dissemination of the legionary manifesto entitled “Christian Brothers” (*Frații Creștini*) in May of 1948.

I.1. The manifesto “Christian Brothers”, and the commencement of students’ arrests

The “Christian Brothers” flyers asked people to ignore the Labor Day (May Day) celebration and to keep fasting and praying, instead. This is because in 1948, May Day fell on the Saturday of the Christian Passion Week, the week before the Easter celebration, which by 1948, was no longer permitted to be publicly observed in Romania¹⁶. It is possible, however, that potential ties to the “Christian Brothers” flyers were not the sole reason why some of these thirty students came to the attention of the secret police. The Securitate may have known about a few of them prior to April 1948, when these flyers were distributed in the Olt county. As Plămădeală infers in his recollections about his involvement in the publication of the clandestine anti-communist, nationalist newspaper *The Echo of Bessarabia*: “I only learned later that, if not all, at least a large number of copies of the newspaper were reaching the Securitate¹⁷. When

¹⁵ The other twenty-nine students were: Petre Sultana, Nicolae Bordașiu, Constantin Vaman, Roman Braga, Niță Brașov, Dumitru Văduva, Petre Toader, Ion St. Pavel, Vasile Chitu, Ion Manciulescu, Feliciu Miculescu, Petre Vila, Aurelian Ionescu, Dumitru Popescu, Paul Munteanu, Petre I. Popescu, Mihai Bădescu, Constantin Stoenescu, N-Gheorghe-Ogratin Popescu, Constantin Nistor, Constantin Tudor, Gheorghe Șerban, Traian-Nerva Balea, Vasile Branduș, Gheorghe Clinciu, Dionisie Macarei, Ion Stroe, Corneliu Caltea and George I. Cușa. The list of students was finalized on 14 January 1949. ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 2, f. 2.

¹⁶ Cristina Plămădeală, *op. cit.*, p. 131.

¹⁷ Antonie Plămădeală, in an interview provided to several Romanian journalists about his life, confirms that he was one of those who joined the fight against communism in those crucial years: “I was among those who wanted to change the regime and was waiting for the Americans to come. I was told that they were coming on the 1st or the 15th of the month and they never came! And I was one of those who were betrayed by Churchill who lied about Yalta until his death! [...] We [students] began to organize ourselves, based on university departments, student dorms, to all make a resistance organization against Communism, so that Communism would enter [in the country] later or not enter at all. We were working with a large number of people, and it was impossible that the Securitate did not infiltrate among us. [...] I was sort of a leader of the Bessarabians, at least in the group [...] from the Department of Theology of the University of Bucharest. I published then countless issues of the newspaper titled *The Echo of Bessarabia*. [...] I was typing it in as many copies as I could, and the following day together with several Bessarabians from Bucharest were distributing many copies or throwing them in public places. Of course, we were fighting for the liberation of Bessarabia, for the Romanian Bessarabia, for the fact that this was temporary, that the Americans were coming, that we would return home, for not losing our hope and so on. I only learned later that, if not all, at least a large number of copies of the newspaper were reaching the Securitate. When they arrested me, it was not hard for them to recognize, based on the style and ideas, that one of those who were writing it was I. As a matter of fact, there were around three of us, not a lot [of us], theology students of Bessarabian origins. *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală* [Memoirs of the Metropolitan Antonie Plămădeală], Dragos Șeuleanu, Carmen Dumitriu Șeuleanu and Irineu Duvlea (eds.), București, Editura CUM, 1999, p. 82-83, 124-125, cited in Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 52.

they arrested me, it was not hard for them to recognize, based on the style and ideas, that one of those who were writing it was I”¹⁸. It is possible, then, that the “Christian Brothers” flyers may have served as a pretext for Securitate’s pending intent to incarcerate some of these students, like Plămădeală, who may have been already under its surveillance for some time. It is worth noting that, from all the documents produced by Securitate about the “Christian Brothers” flyers, there is no document that would implicate the theologian directly in either their writing or dissemination¹⁹.

I.2. Securitate documents on Plămădeală, and the accusations of Legionarism revisited

In 1947, as reported in the informative note written by agent “Popa Ion” in December 1960, Plămădeală was a member of the “University Student Committee with another [student by the name of] Bordașiu²⁰ and Braga Roman and others”²¹. According to Bordașiu, both he and Braga had ties to the mystical organization *Rugul sprins* [Burning Bush]²² of which Plămădeală was also part.²³ As stated in the same note, Plămădeală “was distributing scholarships to students and food from the Americans”²⁴. From the information provided by “Popa Ion” it is possible to conclude that Plămădeală’s work as a member of the University Student Committee overlapped in some way with the activity carried out by the Legionary Movement. It is equally plausible to speculate that the former organization may have been nothing other than the Legionary Movement in disguise. This may be true because Bordașiu intended to create in the spring of 1948 a so-called Association of Christian Youth that would represent “nothing other than the masking of the legionary activity”²⁵. This information was provided by Plămădeală on 20 March 1957, as a witness at Bordașiu’s trial. Furthermore, it is also possible that these organizations were two different entities that happened to share members and some ideals.

¹⁸ *Ibidem*. Cited also in Cristina Plămădeală, *op. cit.*, p. 129-131.

¹⁹ Cristina Plămădeală, *op. cit.*, p. 131.

²⁰ Referring to Nicolae Bordașiu, the president of the Association of Theology Students. See ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 6, f. 24.

²¹ ACNSAS, fond Informativ, dossier nr. 1015, vol. 1, f. 199. See also Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 50.

²² Raluca Brodner, *Părintele Nicolae Bordașiu: Crâmpie de istorie, povestite „pe viu”* [Father Nicolae Bordașiu: Bits of History narrated “live”, August 2008, available at <http://ziarullumina.ro/parintele-nicolae-bordasiu-crampeie-de-istorie-povestite-pe-viu-54540.html>, last accessed on August 30, 2016; and Roman Braga, “Dacă un intelectual merită canonizat, acela este Vasile Voiculescu” [If an Intellectual Deserves to be Canonized, this person is Vasile Voiculescu], by Nicolae Iuga, August 2003, in *Memoria Ethnologica*, available at <http://www.fericiticeiprignoniti.net/roman-braga/2386-daca-un-intelectual-merita-canonizat-acela-este-vasile-voiculescu>, last accessed on August 30, 2016.

²³ See, for example, Antonie Plămădeală, *Rugul aprins* [Burning Bush], Sibiu, 2002.

²⁴ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 50.

²⁵ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 5, f. 43-45.

The evidence used by the Securitate to prove such accusations raise further questions as well. From the perusal of some Securitate documents on Plămădeală and the other 29 students arrested in the same dossier as Plămădeală was, one may conclude that the Securitate often relied on verbal evidence, statements provided during its interrogations, as *sole* proof to link one the Legion. Furthermore, the secret police may have sought out to send one to court for the mere sake of making him/her denounce others, as it was the case of Constantin Vaman. In one of the documents issued by a Securitate officer as a result of his interrogations of this student, the following proposal is written on the bottom of the respective page: “Sending him to court (*în justiție*) for a mission of denunciation (*misiune de denunț*)”²⁶. From these documents, one may also conclude that Securitate’s hidden agenda was to arrest the entire student body at the Faculty of Theology of the University of Bucharest. This one may infer from a similar document written on Constantin Vaman. In it, the Securitate officer proposes that Vaman be sent to court, along with “the entire [group]... of students of the Faculty of Theology”²⁷. If this were true, then linking all these students to a notorious terrorist organization, even if by sheer denunciation by their peers during police investigations, often carried out under psychological pressure and duress, was a fitting approach to justify its arrests.

Beginning with summer of 1948, the young Plămădeală spent the following six years as a runaway from the Securitate, during which, as the theologian described, “each and every one of us was hunted”²⁸. By “us” Plămădeală was referring to himself but also, most probably, to other Romanian youth of his time who came under the attention of the secret police as he did. As mentioned above and as Securitate documents confirm, he was arrested six years later. We will now discuss the circumstances of his arrest, as told by the theologian, his brother and the Securitate files.

II. The arrest

II.1. The arrest at the St. Parascheva feast in Iași

Plămădeală was arrested on October 15, 1954, approximately six years and three months from the days when the first arrests of his colleagues from the University of Bucharest occurred. The now twenty-eight year old Antonie was a monk at the Slatina Monastery. To note, he entered monasticism in 1949, at the Prislop Monastery²⁹. His brother Mihai confirms that on the day of his arrest Plămădeală was in the city of Iași at a high profile feast organized to honor St. Parascheva³⁰, with the then Bulgarian Patriarch

²⁶ *Ibidem*, vol. 6, p. 303.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 145.

²⁹ Cristina Plămădeală, *op. cit.*, p. 127.

³⁰ The Romanian Orthodox Church considers this saint as the protector of Moldavia. Lucian N. Leuștean, *Orthodox Christianity and Nationalism: an Introduction*, in *Orthodox*

Cyril³¹ among the event's distinguished guests. Plămădeală was arrested at or close to the end of that event³².

Seemingly taken from a plot of a film, the story of Plămădeală's arrest appears incredible, in at least an instance, for the debasing nature of the treatment he received while waiting to enter the Jilava prison³³. Nevertheless, his story also exhibits moments of civility, followed by discourtesy, respect and pretentiousness from those who executed it. If looked at as a case study, Plămădeală's arrest offers some insight in the way in which Securitate skillfully carried out its operations while infiltrated into the apparent routine and mundane of the quotidian life of Romanians in the 1950s. To the oblivious eye, the scene may have looked like a friendly gathering of several acquaintances; to the one who was approached or better said, targeted – the beginning of a journey into the terrifying unknown.

According to the theologian, the two Securitate officers sent out to arrest him approached him in a civilized manner, most likely to not stir any unwanted attention from the public eye. Given the nature of the discussion that took place between them, the officers were most likely dressed in civil clothes, to further conceal themselves. The courtesy offered to Plămădeală may have been also triggered by the setting in which the arrest occurred. Plămădeală was among high profile guests, including the head of the Bulgarian Orthodox Church. The two officers may have been thoroughly instructed to ensure that they act in a manner so that to ensure that no one, and especially the Patriarch, would notice any disturbance that may have insinuated unrest, or a discord of some sort, which may have given the prominent visitor a poor impression of Romania and

Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe, Lucian N. Leuștean (ed.), New York, Fordham University Press, 2014, p. 1.

³¹ On 3 January 1951, Cyril, then Metropolitan of Plovdiv, was elected as Holy Synod's new vicegerent chairman. The move from the status of an Exarchate to a Patriarchate of the Bulgarian Orthodox Church was marked by the election of the former Metropolitan of Plovdiv as Patriarch. This occurred at the Third Council of the Church and the People, on 8-10 May 1953, in Sofia. Cyril was one of the three proposed for the Patriarchal seat, with Neophyte of Vidin and Clement of Stara Zagora as the other two potential candidates. Cyril was elected with 104 of the total 107 votes. The Metropolitan of Vidin, Neophyte, received a single vote. The remaining two votes were declared null. Cyril served as Patriarch until his death, on 7 March 1971. Ivan Zhelev Dimitrov, *Bulgarian Christianity*, in *Blackwell Companion to Eastern Christianity*, Ken Parry (ed.), Malden, MA, Wiley Blackwell, 2010, p. 64-68.

³² Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 29.

³³ Prison located 10 kilometers from Bucharest. Built in 1870-1890, together with 18 other forts, Jilava was initially designed to protect the city of Bucharest against Ottoman invasions. Fort 13 Jilava was used as a deposit for ammunition until 1907, after which it became a military prison. In the years 1944-1948, Jilava was a military penitentiary; after 1948, it served as a civil prison, under the authority of the Ministry of Interior. From 1948 until 1964, the prison was used for the "transit or triage of counterrevolutionary detainees" awaiting trial or to be transferred at other prisons or labor camps. Some were locked at Jilava while they were brought from other prisons for Securitate interrogations (*Jilava*, in *Dicționarul penitenciarelor din România comunistă, 1945-1967* [Dictionary of the Penitentiaries in Communist Romania, 1945-1967], Andrei Muraru, Clara Mares *et. al.* (eds.), București, Editura Polirom, 2008, p. 352-353).

its government's treatment of its citizens. Plămădeală recalls the following details pertaining to his first encounter with these officers:

They asked me where my luggage was. "At the convent St. Spiridon, in Iași." He said: "Alright, where exactly is it?" "Let me take you there. They got me into a Gaz truck³⁴ that was waiting at the gate. They had me seated between them, and I guided the driver until we reached the convent. [...] There, I said: "Look, over here. I have a small sheepskin coat (*cojocel*); I have a hat." "This is exactly what you need," as it was late; it was October. And they let me enter [the convent]. [...] There was a nun [in the convent], in charge, nun Benedicta Braga. I winked at the nun and told her: "Mother, take care of yourself, give me what you think I would need for a longer period! And the nun gave me her sheepskin coat. [...] She realized what was going on; she wished me health; I got out of the door and I got again inside the truck. It was 1954. They were polite; they waited for me there and they took me directly to the Securitate. They did not put me those glasses, that are usually put on prisoners, when they move them from one place to another. [...] They brought me in front of an iron gate. [...] The iron gate opened and I entered into the prison yard. We walked up, maybe about 30 meters; there, they let me out; they brought me into a room; they took my belt, my shoe laces; they took my priestly clothes. They hung them. One of them grabbed me by the arm, and brought me to another building. He opened a door. Pushed me inside. I was in a [prison] cell. They were other five men there. The sixth bed was free. The beds were placed one on top of the other, in groups of three³⁵.

The incident in the prison cell is intriguing for at least one reason, namely, for the conviction of those he met in it, most likely political prisoners like him, that he was somehow affiliated to a religious order despite his being not clothed as such. The brief dialogue that follows among them reveals also one of these prisoners' main preoccupations, disclosing, also, the most likely reason why some of those locked at that Iași penitentiary were incarcerated – adherence to the anti-Communist resistance:

They all jumped from their beds to ask me: "Father, what is going on, where are you coming from, when were you arrested?" "Today, now." "How so, just now?" Then a very interesting discussion followed, from their point of view to find out what is going on outside. I, being a monk, unfortunately was not reading all the newspapers, so was not very useful for them to tell them whether Americans were coming, because this is what interested them. But then I told them: "Listen, I am coming from a reception." [...] I told them about life in general. I stayed here for several hours. Then the door opened and a soldier gave me a sign to get out³⁶.

³⁴ Soviet truck, acronym for *gorkovsky avtomobilnyy zavod* (Горьковский автомобильный завод), in English, 'Gorky automobile plant'. Gorky is a city in Russia. The truck is also referred to as *gazushka*, which is the diminutive for Gaz. Dmitry Loza, *Fighting for the Soviet Motherland*, James E. Gelbhardt (ed. and trans.), Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1998, p. 242.

³⁵ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 148-149.

³⁶ *Ibidem*.

Carried outside by the arm, Plămădeală entered the same room where he was asked only a few hours earlier to leave his priestly clothes. Another conversation followed, this time with a rather cordial Securitate officer.

“Take a seat.” There was a Securitate officer dressed in uniform.” “Good afternoon” I say. “Good afternoon,” he says. “Take a seat, father.” I took a seat. He stayed at his desk. He says: “Father, you must know I have nothing against you. I have nothing to ask you. We received orders to arrest you. We don’t even know why we arrested you. Tonight you will be heading to Bucharest. [...] “Why did you arrest me, officer?” He says: “Father, I don’t know. I intended to ask you maybe you know why. But I need to tell you much more. You received seven years [to serve] in prison.” I pretended to be frightened. I said: “I have been condemned? Since when?” “Well, you have been condemned since 1949.” “Why didn’t you catch me until now? I was always visible. I am coming now from the Slatina Monastery [where I took part]...at a feast with the Patriarch of Bulgaria. Why did you catch me now? You could have caught me for six years, since when you told me that I have been condemned?” “Let it be, let’s not go into details³⁷.

The fact that Plămădeală was arrested while attending a high profile event may suggest some sense of urgency on the part of the Romanian authorities. The officer’s unawareness of the reason why he was arrested, and hence lack of familiarity with his Securitate file, may also imply that the decision to catch him was impromptu, per pressing orders from Bucharest. Judging from the literature written on Patriarch Cyril’s ecumenical work abroad and frequent visits to countries with a predominantly Christian Orthodox population, with the goal of strengthening ties between the Bulgarian and other Orthodox Churches outside Bulgaria³⁸, it is plausible to infer that his visit to Iași may have been of that nature and scope as well, and hence of special interest to the Securitate. Executing a camouflaged arrest at this feast, with the risk of its not being carried out successfully, may have not been the most astute of decisions unless the targeted individual was of special interest to Securitate and the urgency of his being captured was at least of equal importance to the police as the peaceful unfolding of the ecclesiastic event at which Plămădeală was present on that day was.

II.2. Mystery behind Plămădeală’s arrest

Furthermore, two other questions come to one’s awareness about Plămădeală’s detention. Specifically, why did it take Securitate six years to catch him, and was this delay caused solely by Securitate’s failure to confirm with certainty that Leonida, Plămădeală’s first name prior to entering monasticism, and Antonie Plămădeală were one and the same person? The proposed reason may possibly explain a delay of a year, but less likely six. If the name change was not really the reason, another credible cause was

³⁷ *Ibidem*, p. 149-150.

³⁸ See, for example, Ivan Zhelev Dimitrov, *op. cit.*, p. 67-68.

Plămădeală's successful approach to finding hiding spots and timely decisions to leave them prior to the days when Securitate officers arrived to arrest him. If the suggested explanation is reflective of some truth, Plămădeală most definitely received some assistance from other individuals in being informed when Securitate was within the proximity of the location where he was and in being successfully hidden if Securitate officials were visiting the respective place.

II.3. The Vladimirești controversy

A pressing question remains, nevertheless – why such urgency? Historian Adrian Petcu infers that Plămădeală's involvement in the crisis at the Vladimirești Monastery³⁹ may have been the cause⁴⁰. I refer to the respective phenomenon as a 'crisis' for the monastery's rather heretical tendencies in both dogma and liturgical practice and for its overt opposition to the Communist state⁴¹. The monastery, described by the Patriarch as "plagued, lost and dangerous for the rest of the Church"⁴², was led by the priest Ioan Iovan and the nuns Veronica Gurau and Mihaela Iordache. According to Securitate documents, Ioan carried out anti-communist propaganda employing "phrases with double meaning" (*dublu înțeles*) that had both religious and anti-communist undertones⁴³. According to Securitate documents, Mihaela, the monastery's secretary, was the only legionary of the three; the other two were mere sympathizers of the Legion⁴⁴. Because of the controversial nature of their teachings and practice of the sacraments⁴⁵, such as the practice of mass confession⁴⁶, as well the vast interest manifested by the pilgrims in Veronica's numerous religious visions (*vedenii*) in which she reported having met Jesus and Virgin Mary⁴⁷, the Orthodox Church saw the leadership of the monastery as heretical. Plămădeală,

³⁹ The nunnery was founded by mother Veronica Gurau, formerly known as Vasilica, an orphan from the Village Vladimirescu. She claimed to have had a vision of Jesus Christ and Mary sometimes in the summer of 1937. In the vision that she had not far from her village, Jesus asked Vasilica to build a monastery in the name of the Mother of God for the "redemption of Romania". Gabriel Hanganu, *Photo Cross': The Political and Devotional Lives of a Romanian Orthodox Photograph*, in *Photographs Objects Histories: On the Materiality of Images*, Elizabeth Edwards and Janice Hart (eds.), London, Routledge, 2005, p. 152.

⁴⁰ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 88-89.

⁴¹ *Ibidem*, p. 157. Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile et al. (eds.), *Raport final: Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România* [Final report: The Presidential Commission for the Analysis of Communist Dictatorship in Romania], București, 2006, p. 461-463, available at http://old.presidency.ro/static/rapoarte/Raport_final_CPADCR.pdf, last accessed on August 10, 2016. See, also, Cristian Vasile, *Biserica Ortodoxă Română în primul deceniu comunist* [The Romanian Christian Orthodox Church in the first decade of communism], București, Editura Curtea Veche, p. 251.

⁴² ACNSAS, fond Informativ, dossier nr. 60128, vol. 2, f. 76.

⁴³ *Ibidem*, vol. 1, f. 45.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 293; *ibidem*, vol. 4, f. 20, and 73.

⁴⁵ *Ibidem*, vol. 1, p. 20-23.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 247.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 60-93.

for instance, once referred to them as “rebels”⁴⁸ for their refusal to meet with the then Patriarch Justinian Marina to address the allegations against the religious aberrations practiced at Vladimirești⁴⁹. As we will see below, there were many others in the Patriarch’s inner circle who shared his opinion in respect to this matter.

In an informer note written on 20 June 1970 by agent “Marinescu Gheorghe,” Arsenie Papacioc, a Christian orthodox monk from the Slatina Monastery, described “that which took place at Vladimirești” as “a shame for our [Orthodox] church; Ioan and Veronica were and are criminals (*scelerați*) who took advantage of the innocence and the faith of believers. How can you, as a priest, receive and hide at your monastery bandits who have nothing in common with human decency (*omenie*)?”⁵⁰. The monastery, described by the Securitate as a center of “intense Legionary activity among the nuns and especially among the citizens from outside [who visited it]”⁵¹, hosted many legionaries⁵² and runaways from the communist authorities⁵³. Furthermore, the leadership of the monastery organized legionary ceremonies, festive and religious alike, and memorial services for dead legionaries⁵⁴. On 22 September 1946, for example, the monastery held a special memorial service for the Legion’s former leaders, including that of Corneliu Zelea Codreanu⁵⁵, whose portrait, according to a note provided by an inmate from the Pitești prison, was at one point built (*zidit*) on top of the entrance door of the monastery’s church.” According to the same inmate, “the little church [statue] from the altar’s table [of the monastery’s church was]...crafted by legionaries from the Aiud prison”⁵⁶.

While Veronica claimed a special connection with God, through her visions and prophetic abilities, Ioan, according to Securitate documents, provided assistance to legionaries with a criminal background, as it was the case of Ioan Lupeș. Lupeș, who “had assassinated four police officers, severely wounded three more citizens, vandalized the house of a doctor and an elementary school, and set on fire a police station”⁵⁷, received full absolution

⁴⁸ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 73.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ ACNSAS, fond Informativ nr. 185003, vol. 2, f. 354-361, cited in *Am înțeles rostul meu... Părintele Papacioc* [I understood my purpose. Father Papacioc in Securitate files], Andrei Tudor, Mariana Conovici, and Iuliana Conovici (eds.), București, Editura Humanitas, 2014, p. 240-241.

⁵¹ ACNSAS, fond Documentar, dossier nr. 66, f. 46.

⁵² A Securitate document identifies the following individuals as legionaries who were closely associated with the Vladimirești Monastery: Roman Braga, Bartolomeu Anania, Ernest Berna and Augustin Bideanu.

⁵³ ACNSAS, fond Documentar, dossier nr. 66, f. 46-47; *idem*, fond Informativ, dossier nr. 60128, vol. 1, f. 36-37. Mihaela even hid in the fall of 1944 two German officers in the monastery’s underground hut (*bordei*) (ACNSAS, fond Informativ, dossier nr. 60128, vol. 4, f. 120-121).

⁵⁴ *Idem*, fond Informativ, dossier nr. 60128, vol. 1, f. 105.

⁵⁵ *Idem*, fond Documentar, dossier nr. 66, f. 46, 102.

⁵⁶ *Idem*, fond Informativ, dossier nr. 60128, vol. 1, f. 58.

⁵⁷ *Idem*, fond Documentar, dossier 66, f. 47.

(*dezlegare*) of his sins from Ioan. Furthermore, instead of reporting him to the authorities, the monk gave him 300 lei and bought him a false identification card, reassuring him that “what he did was not a sin because he did it [the crimes] against communism”⁵⁸.

Thus, Arsenie Papacioc’s reference to those hidden by nun Mihaela at Vladimirești as “bandits” may not have been too far-fetched. Gabriel Hanganu confirms that the monastery was “used to shelter ‘enemies of the state’”⁵⁹ and that it became at one point “an embarrassment to government and politburo”⁶⁰. The liturgical discrepancies practiced at Vladimirești may have been, therefore, secondary to the problem this nunnery represented to both the state and the Church in terms of the convent’s overt opposition to religious persecution and the Church’s compliance with and acquiescence to the Communist authorities, whom Ioan identified in his preaching as the “devil” (*diavolul*),⁶¹ while the communist state, as the “Satan”⁶².

Ioan Iovan, who joined the monastery in 1947⁶³, was one of the key voices behind this opposition. The hostility towards the regime was two-fold: bold and clear, via Ioan’s “anti-state” preaching⁶⁴ and subtle yet even more powerful, via the monastery’s distribution of its so-called ‘photo-cross’ postcards⁶⁵ and other propaganda material to its pilgrims who visited the monastery each year, artifacts that had a strong political message associated to them⁶⁶. The number of the monastery’s visitors could have easily reached in the thousands, especially during the holidays. According to a Securitate document, on 15 August 1954, for example, the number of those who came to listen to Ioan’s preaching, believed to have come from all corners of the country, reached 15,000⁶⁷.

⁵⁸ *Ibidem*; and *ibidem*, fond Informativ, dossier nr. 236666, vol. 1, f. 1.

⁵⁹ Gabriel Hanganu, *op. cit.*, p. 152.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ ACNSAS, fond Informativ, dossier nr. 60128, vol. 1, f. 320.

⁶² *Ibidem*, vol. 2, f. 12.

⁶³ Gabriel Hanganu, *op. cit.*, p. 152.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ The “photo-cross” is a 5×7 inch postcard, representing a black and white photographic imagery of a collage of seven carefully chosen images, placed on a frame in the shape of a cross. Around the cross there are three other images, placed in three of the corners of the postcard. Two of these three images are of those of divine or saintly beings, such as Jesus or Mother of God. Each of the seven images within the cross-shaped frame is provided a title. These captions are: “1) *Crucea din porumb. Locul primei vedenii dumnezeiești* [The cross in the cornfield. The place of the first divine revelation]; 2) *Bordeiul. Începutul vieții călugărești* [The underground hut. The beginning of the monastic life]; 3) *Paraclisul. Primul locaș de închinare* [The small church. The first veneration site]; 4) *Biserica Mare. Vedere interior* [The big church. Interior view]; 5) *M. Stareța Veronica întemeietoarea Mănăstirii* [Mother Veronica, superior and founder of the nunnery]; 6) *M. Veronica în mijlocul soborului* [Mother Veronica amongst the monastic community]; 7) *M. Veronica vorbind credincioșilor* [Mother Veronica preaching to the faithful]”. Gabriel Hanganu, *op. cit.*, p. 152. ACNSAS, fond Informativ, dossier nr. 60128, vol. 1, f. 228, and vol. 3, f. 12.

⁶⁶ Gabriel Hanganu, *op. cit.*, p. 153.

⁶⁷ ACNSAS, fond Informativ, dossier nr. 60128, vol. 1, f. 45.

On 25 January 1955, Ioan sent a twenty-page typed letter addressed to the then Patriarch Justinian Marina in which he made sharp accusations against the regime's heavy interference in people's individual religious practices and the Church's docile approach to the State's policies towards the Church.⁶⁸ Prior to that, the Patriarch had ordered him to leave the monastery and present himself at the Patriarchy's headquarters in Bucharest⁶⁹. Shortly after, the monk's letter led to his expulsion from priesthood (*caterisire*), his and nun Veronica's arrests on 30 March 1955⁷⁰, and the closing of the monastery⁷¹.

The spirit of the Vladimirești monastery did not fully die out with its being closed. The monastery's 'photo-cross' artifacts, owned now by many of the pilgrims who once visited it, symbolically reminded their owners of the repressed state of the Church. Distributed extensively to the nunnery's numerous visitors, these at first sight innocuous postcards, representing a montage of several religious images, began to be seen by 1959, as Hanganu puts it, as an "active enemy in the eyes of the regime and arguably even the simple possession of a copy could [have] become incriminatory for its owner"⁷².

From the literature and the Securitate documents consulted thus far, it seems that Plămădeală maintained contact with the leadership of the Vladimirești monastery throughout the years he resided at Slatina monastery. According to Mihaela, he visited the Vladimirești monastery "about four times"⁷³. In a letter addressed to Mihaela, Plămădeală cautions her to be "careful" and identifies her as the one who "carries the responsibility for Vladimirești" (*porți răspunderea Vladimireștilor*)⁷⁴. From Ioan's own letter addressed to the Patriarch, it appears that Plămădeală may have been one of the "various priests and brothers [monks]" sent by the Patriarch to either convince him to stop the 'rebellious' nature of his preaching, leave the monastery altogether or present himself at the Patriarchy's headquarters. The 'emissaries' of the Patriarch, whom the monastery's lawyer Petre Pandrea identified as one of the culpable individuals behind the way in which the monastery was dealt with by the authorities,⁷⁵ included,

⁶⁸ *Ibidem*, vol. 2, f. 75-94.

⁶⁹ *Ibidem*, vol. 1, f. 292-293.

⁷⁰ Cristian Vasile, *op. cit.*, p. 252.

⁷¹ Ioan was defrocked on 27 January 1955, per orders of the Patriarch. ACNSAS, fond Informativ, dossier nr. 60128, vol. 2, f. 13. By 1956, the Vladimirești Monastery was already dismantled. Marius Oprea, *The Final Offensive: "The Socialist Transformation of Agriculture" from Slogans to Reality" (1953-1962)*, in *Transforming Peasants, Property and Power: The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949-1962*, Constantin Iordachi and Dorin Dobrinu (eds.), Budapest, Central European University Press, 2009, p. 61-62. Gabriel Hanganu confirms that the monastery was closed in 1955 (Gabriel Hanganu, *op. cit.*, p. 152); Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile *et al.* (eds.), *op. cit.*, p. 462-463, available at http://old.presidency.ro/static/rapoarte/Raport_final_CPADCR.pdf, last accessed on August 20, 2016.

⁷² Gabriel Hanganu, *op. cit.*, p. 153.

⁷³ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 125.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 178. See, also, Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 73.

⁷⁵ Petre Pandrea, *Călugărul alb*, Nadia Marcu-Pandrea (ed.), București, Editura Vreamea, 2003, p. 133; Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile *et al.* (eds.), *op. cit.*, p. 462.

also, Ilie Cleopa, Daniil Tudor, Arsenie Papacioc, Bartolomeu Anania and Andrei Scrima, some of whom, as the Vladimirești's monk put it, "through open letters have... defamed... [his] monastery"⁷⁶.

According to Petcu, a day before Plămădeală's arrest, on 14 October 1954, Plămădeală helped draft a letter entitled "Letter addressed to the Holy Monastery Vladimirești," which put forward "scripture and patristic-based arguments" addressing the "dogmatic, liturgical and canonical errors" of this monastery. The letter may have triggered in some ways the Plămădeală's arrest the following day, as Petcu suggests⁷⁷. If this interpretation is reflective of some truth, then one may look at this epistolary note in relation to Securitate's interest in arresting him as, to use an Arabic saying, 'the last straw that broke the camel's back.' In this case, it is possible to speculate that the Securitate may have perceived Plămădeală's association with Vladimirești as potentially dangerous, due to Vladimirești's anti-statal and anti-communist activity and rhetoric. Arresting those with ties to this monastery's leadership may have been necessary for Securitate in order to crush the anti-Communist movement within.

II.4. From Iași to Bucharest and then to Jilava Prison

In Iași, Plămădeală was informed that he would be sent that same night to Bucharest, in a train carrying civilians. The two officers accompanying him were disguised once again in civilian clothes. Below is Plămădeală's recollection of the Iași to Bucharest trip he took, on the night of 15 October 1954, a roughly 400 kilometers long journey, which lasted at least 8 hours:

They [the same officers who arrested Plămădeală] brought me to the train station. They got with me in the train. In the [train] compartment, there were three free spaces, on one side and the other. I sat in the middle and each of them on each side. Even [while in] the car they told me: "Father, we will go to Bucharest by train. Please be very careful. You don't know us. We have precise orders. If you try [to do] something in the train, we will be obliged to take measures and, here, [look] we got revolvers. So you are going with us to Bucharest as an average citizen. You discuss whatever you want with those from the compartment. If you want to use the WC,⁷⁸ you go ahead. One of us will get out in the hallway, as if by chance. You behave like a free citizen." And this is what I did⁷⁹.

From Bucharest, Plămădeală was taken to the Jilava prison, which is located roughly 15 km from Bucharest. On the way there, the car carrying him stopped at the Ministry of Interior, then at the Rahova prison⁸⁰, with the final destination – Jilava. This trip Plămădeală narrated as following:

⁷⁶ ACNSAS, fond Informativ, dossier nr. 60128, vol. 2, f. 77.

⁷⁷ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 71-72.

⁷⁸ WC stands for water closet or bathroom.

⁷⁹ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 150.

⁸⁰ In a 1955 Free Europe Committee report written, written about "Forced Labor" in "People's Democracies", Rahova prison is described as "prison camp and distribution center;

We got to Bucharest. We went to the military office (*comenduire*). At that time, there was a military office in each train station. We headed there. There, there were only military personnel. We stood there for a few minutes and two officers appeared, and, as through eye contact, they discussed: "Is this he?" "Is this he?" Those two did not even say goodbye to each other! I don't know if I said anything. The other two grabbed me by the arms. We got out from the military office; we got out from the North Train Station (*Gara de Nord*). A car was waiting for us and it was for the first time when they put those glasses [on me]. One was standing on one side and another, on the other, with guns or automatic shotguns. They put on the glasses with which I remained till the night-time. The only thing I could see was through the edge of those glasses; I think we first went to the [Ministry of] Interior, where now the Senate is. Then we went to another place. I think at Rahova [prison] from where they had to take more papers. This is what one of them said: "We are stopping here to grab some papers." Then we went for a long time by car until we got to the place where they told me: "Take off your glasses." I took off my glasses. When I looked [around], I was in front of the Fort Jilava. I recognized it in this way from descriptions. Before the entrance through the respective gates, there were some wooden cabins, similar to the cabins where ladies enter to try their dresses, in other words, of this size they were. They jabbed me there. They closed the door. It was made of wood, lime-washed, [made of wooden] boards; miserable. On the floor, there were feces. Of course, there was no chair. There was nothing. They locked the door from the outside with a latch, and they kept me there till night-time, but till late at night, until after nine pm, standing up. After nine o'clock, the latch was unlocked and [someone] said: "Get out." Others took me, again by the arms, without the glasses. The big gate did not open, but a small gate from the Jilava [prison]. I entered. I saw the fort; then I saw the Jilava Fort from the outside. I entered through the main entrance. It was a large entrance. You walked several meters, after which the left and the right side [of the fort] began. I learned, later, that the right side was of those who were undergoing trial, and the left side, of those who went through trial and eventually had to be freed. I first passed through the right side; they brought me at cell 9 from Jilava. They suspected that I would request a trial⁸¹.

In a 1955 Free Europe Committee report written, as its title "Forced Labor in "People's Democracies" suggests, about forced labor in the newly formed Communist states, a chapter is dedicated to Romania. In it, one finds an extensive list of prisons and labor camps present in the years 1948-1954 in this country and the type of prisoners each of these institutions held. This report identifies the "Ministry of Interior", where Plămădeală was briefly stopped on his way to Jilava, as a "prison, mostly [a] transit center"⁸² destined for "security interrogations"⁸³ while Jilava is described as the "largest prison for political

inmates work in prison workshops. Rahova I for civilians only. Rahova III for POWs, including 6,000 Germans who were released March 1952" (Richard K. Carlton, *Forced Labor in "People's Democracies*, New York, Free Europe Committee, 1955, p. 176).

⁸¹ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 151.

⁸² Richard K. Carlton, *op. cit.*, p. 173.

⁸³ *Ibidem*.

offenders... noted for bad treatment”⁸⁴. It is here where Plămădeală would spend the majority of his prison years, until his release in 1956. The following two sections will discuss his years in prison.

III. Retrial and prison discharge

III.1. “Faculty” Jilava

Plămădeală’s life during the years on the run from Securitate and while in prison was defined by inconsistencies. In unusual circumstances, at times marked by fear or uncertainty, Plămădeală found himself in the company of some of Romania’s most prominent individuals of his time. While on the run, for example, he was part of the *Rugul aprins* [Burning Bush] movement⁸⁵, a highly intellectual and mystical association⁸⁶ described by some as the “movement of spiritual resistance”⁸⁷. While in prison, he became acquainted with Emil Hațieganu (1878-1959), Romania’s former Minister of Interior⁸⁸ and once leader of the Peasant Party⁸⁹, and with Corneliu Coposu (1914-1995)⁹⁰, a former leader of the National Peasant Party⁹¹ who served 17 years in prison⁹² and was once secretary of Iuliu Maniu (1873-1953)⁹³. The latter was Romania’s

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ Cristian Vasile, *op. cit.*, p. 160.

⁸⁶ On the *Rugul aprins* movement, see, for example, André Scrima, *Timpul rugului aprins. Maestrul spiritual în tradiția răsăriteană* [The Time of the Burning Bush. The Spiritual Leader in the Eastern Tradition], București, Editura Humanitas, 2000; and Antonie Plămădeală, *Rugul aprins*, ed. cit.

⁸⁷ Ciprian Iulian Toroczka, Review of Cristian Bădiliță and Emanuel Conțac, eds, *Și Cerul s-a umplut de sfinți... Martiriul din antichitatea creștină în secolul XX*, in „Ecumenical Review”, vol. 64, issue 4, December 2012, p. 605.

⁸⁸ Alexandru Oșca, *Cehoslovacia '68. O formă de manifestare a crizei sistemului comunist* [Czechoslovakia '68 – A Type of Manifestation of the Crisis of the Communist System], in *Istorie și societate*, vol. 1, Marusia Cirstea, Sorin Liviu Damian and Doru Liciu (eds.), București, Editura Mica Valahie, 2011, p. 471.

⁸⁹ Barbara Jelavich, *History of the Balkans. Twentieth Century*, New York, Cambridge University Press, 1983, p. 291.

⁹⁰ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 170-177.

⁹¹ The National Peasant party emerged in 1926 as a result of the merging of the National Party and the Peasant Party. Lavinia Stan, *From Riches to Rags: The Romanian Christian Democrat Peasant Party*, in „East European Quarterly”, vol. 39, issue 2, Summer 2005, p. 179.

⁹² Robert Levy, *The Rise and Fall of a Jewish Communist*, Berkley, CA, University of California Press, 2001, p. 284; Cristina Petrescu and Dragoș Petrescu, *Mastering vs. Coming to Terms with the Past: A Critical Analysis of Post-Communist Romanian Historiography*, in *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*, Sorin Antohi, Balazs Trencsenyi et al. (eds.), Budapest, CEU Press, 2007, p. 359; Alan J. Day, Roger East and Richard Thomas, *A Political and Economic Dictionary of Eastern Europe*, London, Europa Publications, 2002, p. 111.

⁹³ Cristina Petrescu, *The Afterlife of the Securitate: On Moral Correctness in Postcommunist Romania*, in *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, Maria Todorova, Augusta Dimou, and Stefan Troebst (eds.), New York, Central European University Press, 2014, p. 404.

premier in the late 1920s and early 1930s, imprisoned by the communist regime, on treason charges⁹⁴. Both Hațieganu and Coposu were at one point Plămădeală's cellmates at Jilava.

Mihai Plămădeală described Jilava as a "true school of political prisoners (it was nicknamed the 'faculty' [by the inmates]). The prisoners were in the majority of cases intellectuals of great worth. Immediately after incarceration, Antonie was taken under their wings and [he] learned what he had to do. [When Antonie arrived at Jilava,] there were professors, lawyers, and high-ranking officers; there were even two princes: Mavrocordat and Sturdza"⁹⁵, both members of various Romanian princely families. The camaraderie prevalent among the prisoners and the prison setting which reduced them, literally overnight, to a status of temporary social equality, may have nurtured in Plămădeală a strong credence in one's ability to decide one's destiny, even behind prison bars. In his memoirs, Plămădeală identified the "intellectuals" as the ones with the highest resilience among all inmates:

The intellectuals resisted the best at beatings and at the most perfidious of torments. Those who gave up, I am sorry to say it, but those who gave up after the first slap on the face were the peasants. Peasants are afraid of beatings. Ask everyone who was in [prison] cells with peasants and you will see that in many cases peasants gave up (*au cedat*). Maybe it is the virtue of the specific belief [they have], of a kind of special philosophy about their destiny, as it was the case of [my] father. [My] father, for example, when I ran from Prislop [monastery], as I told you that he met me at the train station in Bucharest, because I could not go home, [my] father, as the peasant who he was, told me: "Well, son, you can't do anything, just surrender!" This was his peasant way of thinking! This is how peasants acted in prisons; they gave up at the first slap on the face. Intellectuals resisted the best. Paradoxically⁹⁶!

Furthermore, Plămădeală's tenacity while in prison, as he recalls, may have been cultivated by a calculated strategy, designed per the advice and

⁹⁴ Iuliu Maniu was also the leader of the National Party, which played a major role in the 1918 unification of Transylvania with Romania. Maniu pursued an education in law in Vienna and later practiced law in the city of Blaj where he was also a professor at the Theological Institute. As a leader of the National Party in Transylvania and, later, of the National Peasant Party, Maniu gained great popularity and visibility during the interwar period. During his first term as prime minister (1928-1931) he was closely involved in restoring the status of monarch to Prince Carol. The Prince's coming in power as Carol II led to further internal unrest and added to Romania's instability on the international front. In September 1940, Carol II yielded his throne to his son Michael, whom Maniu supported in his coup against Antonescu in August 1944. Because of his connections with the Allies during World War II, Maniu was perceived as a threat to the communist regime and was arrested and sentenced to life in prison. Lavinia Stan, *op. cit.*, p. 179; Charles King, *Maniu, Iuliu (1873-1953)*, in *Europe since 1945: An Encyclopedia*, Vol. 2, Bernard Cook (ed.), New York, Garland, 2001, p. 827-828; and Martin Ebon, *World Communism Today*, New York, Whittlesey House, 1948, p. 93.

⁹⁵ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 30.

⁹⁶ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 176.

support of Hațieganu and Coposu. This strategy was threefold: the request of a retrial of his case; adopting at all times and at all costs, even in case of torture, an attitude of denial of any accusation inferred or openly stated by Securitate during prison interrogations or during the trial; and holding on to one's initial statements, without changing any statement, throughout the entire process of retrial, so as to provide no ground for the prosecutors or judges to bring new accusations or evidence that would further incriminate him.

III.2. Request for retrial

As per Hațieganu's suggestion, Plămădeală requested a retrial in the first week after his arrival at Jilava.⁹⁷ The handwritten letter⁹⁸ sent to the Military Tribunal in Bucharest justified his request on the basis that he was tried in 1949 *in absentia* for "conspiracy against the social order, according to article 209⁹⁹, paragraph III"¹⁰⁰ and, hence, was not given the chance to prove his innocence against the accusations put forth by the prosecutors¹⁰¹. In the note dating from 20 October 1954, Plămădeală alleged that that he never knew of the existence of a conviction and never hid from authorities, which, as the letter stated, were aware of his whereabouts during the six years following his 1949 trial. After

⁹⁷ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 79.

⁹⁸ The note stated the following: "The undersigned Plămădeală V. Leonida from village Draceni, Raion Falticeni, Suceava region, hieromonk, professor at Slatina Monastery, from Draceni village, has the honor to bring to your attention the following: 1) I was arrested on 15 October 1954 and placed at the Jilava Penitentiary, where I was informed that I was sentenced *in absentia* to serve 7 years in prison, in 1949, charged with 'a conspiracy offense (delict de uneltire) against the social order' on the basis of art[icle] 209. 2) Throughout my entire life as a pupil and university student, as well as a professional, I did not know anyone about whom I would have known that belongs to any group that would conspire against the social order. In regards to myself, I never was involved in an activity against the social order and I never was part of a group [with that goal]. 3) Considering that I was tried in absentia, I ask you to kindly approve my *retrial* so that I would be given the possibility to prove before the court the things which I have affirmed above. 4) Also, I am asking to take note that from the moment when I was convicted until the arrest, from 1949 until 1954, I never hid from authorities, because I never knew I was guilty and I did not know of the existence of any conviction that was wavering upon me. I always had a legal home address, with a personal id[entification] card [buletin de identitate], legal, issued by the police. Also, I was employed by several state organizations as: high school teacher, assistant at monasteries [...] receiving a salary [...] I was known by all local authorities with whom I worked in complete harmony until the date of the arrest. All these I show as extra proof that I did not know anything about the existence of any conviction. In consequence, with respect, I kindly request [your] approval of a retrial of my case". ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 2.

⁹⁹ From 1948 to 1960, article 209, paragraph III reads as follows: "Those who initiate, organize, activate in or participate at fascist, political, military and paramilitary organizations are punished with forced labor from 5 to 25 years and civic degradation from 2 to 10 years. See Octavian Roske, *Accente în strategia colectivizării. Articolul 209 Cod penal* [Important Details Concerning the Collectivization Strategy. Article 209 [of the] penal Code], in "Arhivele Totalitarismului", nr. 1-2, 1994, p. 281.

¹⁰⁰ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 43.

¹⁰¹ Cristina Plămădeală, *op. cit.*, p. 130.

his second note¹⁰², sent to the Territorial Military Tribunal of Bucharest (*Tribunalul Teritorial Militar București*) with a similar content as the one dating from 20 October 1954, Plămădeală's tactic proved fruitful.¹⁰³ The Tribunal granted him a retrial¹⁰⁴, the date of which was set for 9 March 1955¹⁰⁵.

In preparation for this hearing, Antonie presented a handwritten letter to the president of the Tribunal¹⁰⁶ with evidence supporting his declarations from his two earlier notes. The enclosed certificates brought forth with his third letter sought to demonstrate that the police was aware of his whereabouts in the years 1948-1949, when the other students who were tried in the same dossier as Plămădeală were arrested and when his colleagues were convicted. Based on this evidence, Plămădeală sought to demonstrate that the authorities were responsible for his absence during the 1949 trial, not having notified him, and, as a result, he deserved a retrial.

The following documents were made available: Plămădeală's identification card, with number 64212, issued by Fălticeni Police; a copy of a 1949 document which proves that he was a teacher in Baia Mare and that his home address was known to authorities; a membership card in the National Students Union of Romania (*UNSR – Uniunea Națională a Studenților din Romania*) which shows that he was a theology student in the years 1947-1948 and not a medical student, as he is inaccurately "considered in the dossier"¹⁰⁷; and certificate number 272/950 about his employment at the Baia Mare Technical School (*Școala profesională din Baia Mare*). In the letter Plămădeală cites two more documents as further proof in respect to this matter: his Romanian citizenship certificate issued by Tribunal of Ilfov¹⁰⁸ on 10 September 1948 and of a certificate dating from 1 October 1949 which released Plămădeală from the army conscription due to his admission into monastic life¹⁰⁹. The letter ends with Plămădeală's request to consult his dossier prior to the April 13 court date and to speak to his lawyer¹¹⁰.

At the March 9 hearing Plămădeală did not have a lawyer. On that day the Tribunal asked that Constantin Vaman, Ion Pavel and Constantin Nistor be

¹⁰² The letter dated from 24 November 1954. In it, Plămădeală reiterates the claims he presented in his letter from 20 October and requests a retrial on the same grounds as the ones presented in his earlier letter. ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, p. 151. Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 80.

¹⁰³ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 5.

¹⁰⁴ The decision was taken on 18 January 1955. The note in which the retrial was approved was signed by Major General Alexandru Petrescu. Plămădeală's lawyer at the 18 January 1955 hearing was Stelian Comanescu. ACNSAS, fond Penal, dossier 905, vol. 4, f. 12-17.

¹⁰⁵ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 80-81; ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 32.

¹⁰⁶ ACNSAS, fond penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 21.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ County which surrounds Romania's capital, Bucharest.

¹⁰⁹ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 21-31.

¹¹⁰ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, f. 80-81.

transferred to Jilava and be brought to the new court hearing, set for April 13¹¹¹. Plămădeală requested the presence of Constantin at his hearing to serve as a witness in support of his defense. To remind the reader, Constantin Vaman and Ion Pavel denounced Plămădeală during the 1948 interrogations, claiming he was a legionary¹¹². Their presence at this trial was imperative for the defendant, but even more important for the prosecutors whose case was built on these individuals' statements¹¹³. The April 13 hearing did not prove successful, once again. This time, neither the witnesses nor the defendant were present. A new hearing date was set for May 18, as Constantin Nistor was nowhere to be found¹¹⁴.

III.3. Galați prison and the interrogations related to Vladimirești

On day prior to his court date, on April 12, Plămădeală was transferred to the Galați penitentiary¹¹⁵, a "major prison for political prisoners and distribution center for agricultural projects"¹¹⁶, for further interrogations¹¹⁷. Above, I mentioned that there may have been a connection between the Vladimirești controversy and Plămădeală's arrest only a day after his writing of the twenty-page letter¹¹⁸ addressed to father Iovan and nun Mihaela about the dogmatic and scriptural deviations noticed at the monastery in the early 1950s. The purpose of the interrogations in Galați, as confirmed by Plămădeală, was to question him about his connections with Iovan and Mihaela and his ties to the Legionary Movement¹¹⁹, Plămădeală's surprise relocation to Galați on the eve of his hearing may be explained by a possible lack of communication between the Tribunal and the prison system. Or, it may divulge Securitate's underlying interest in arresting him after a delay of six years – quelling the Vladimirești crisis by incarcerating everyone who may have had any contact with this monastery. From the theologian's recollections about his experiences in Galați, the latter proposed explanation may be the more likely one: the 1949 conviction

¹¹¹ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 32.

¹¹² In a 8 December 1949 Securitate document prepared for the Bucharest Military Tribunal, Plămădeală is listed as the fourteenth student on the list of the thirty accused students, with the following concluding sentence pertaining to his crime: "student [in] the third year at the Faculty of Medicine in 1947-1948, took part in the organization, initiated in the group [which met at] the Matei Voevod dorms, led by Villa Petre, together with Ghițescu Ioan and Carstoiu Iulian. Both Vaman Constantin and Pavel Ion in declarations dating from August 20, 1948 confirm his participation in the organization" (ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 2, f. 12).

¹¹³ At the March 9 hearing, the Tribunal also assigned Doljan Constantin as the defense lawyer (ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 32, 37).

¹¹⁴ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 81. At this hearing, Plămădeală's lawyer was Gheorghe Preda (ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 43).

¹¹⁵ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 81

¹¹⁶ Richard K. Carlton, *op. cit.*, p. 174.

¹¹⁷ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 81. ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 44, 53.

¹¹⁸ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 162.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 163.

may have been the *de jure* cause of his arrest, while the Vladimirești controversy – the *de facto* one.

In a conversation with Romanian journalists about his life, Plămădeală described Vladimirești's religious deviations similarly to the way in which the monastery is depicted in Securitate's own investigations about the monastery

Vladimirești somewhat deviated (*cam o luase pe alături*) with some church related issues, to the point that Patriarch Justinian withdrew his support for (*s-a dezis de*) them. There were some exaggerations in what they were doing. [...] they were giving communion (*dădeau împărtășanie*) to everyone, they were giving communion to the dogs, things as these are gross; then, the leadership of the monastery was arrested [...] Vladimirești was considered as a very strong Legionary nest¹²⁰.

In Jilava, the Securitate interrogations were carried out with the scope of accusing Plămădeală of ties to the Legion, allegations to which he responded in the subsequent manner:

"How can I be, Sir, a legionary, when around that time I was only 12 years old?"¹²¹ Or how could I have been a legionary during the legionary state in Romania, when I was in Bessarabia, under the Russians?¹²² To the point that at this question they gave up; it was absurd for them to have followed this line [of thought]. "You want to believe me? I never saw a green shirt"¹²³. I never read a line from a legionary book. I was a child"¹²⁴.

When these attempts failed, Securitate attempted to demonstrate that he may have had ties to Legionary Movement via his connections with the leadership at Vladimirești monastery. This evidence may have been necessary for his retrial but also for Securitate's own investigations of the leadership from

¹²⁰ *Ibidem*, p. 161.

¹²¹ Plămădeală was referring to the year 1938. The Legion thrived in the 1930s until 1938, when it underwent government repression. From 1938 to 1940, it was an underground operation. The Iron Guard came to power with General Ion Antonescu, as a result of King Carol II's abdication. Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle, 1918-1930*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 1995, p. 296. For a thorough analysis of the rise of the Legionary Movement in the interwar period, see, for example, Roland Clark, *Holy Legionary Youth. Fascist Activism in Interwar Romania*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2015; for the Romanian version of this book, see *Sfântă tinerețe legionară. Activismul fascist în România interbelică*, traducere de Marius-Adrian Hazapru, Iași, Editura Polirom, 2015.

¹²² On 2 August 1940, the Soviet Union occupied from Romania. Bessarabia was regained by Romania a year later. Betrand D. Wolfe, *Six Keys to the Soviet System*, Boston, Beacon Press, 1956, p. 234.

¹²³ The green shirt was the Legionary uniform. The other elements of the Legionaries' uniform included Sam Browne belts, black pants tucked into high leather boots. I. C. Butnaru, *Waiting for Jerusalem: Surviving the Holocaust in Romania*, Westport, CT, Greenwood Press, 1993, p. 231; Gail Kligman and Katherine Verdery. *Peasants under Siege: The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949-1962*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2011, p. 177; and William I. Burstein. *Roots of Hate: Anti-Semitism in Europe before Holocaust*, Cambridge, England, Cambridge University Press, 2003, p. 158.

¹²⁴ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 162.

this monastery. Plămădeală, as a result, may have been an important element in two, rather than one, Securitate investigations. And whereas the spreading of the “Christian Brothers” manifestos in April of 1948 may have been the outward cause behind his arrest, it was the Vladimirești controversy that may have made Plămădeală an important target for Romania’s secret police, when he was arrested in 1954.

In Galați, Securitate officers first interrogated Plămădeală alone. There he was accused once again of ties to the Legion, allegations that, as the theologian pointed out, some accepted as true for the sake of “escaping” (*să scape*)¹²⁵ the interrogations. When these investigations proved ineffective, Securitate placed him in the same cell with Ioan Iovan, and monitored their conversations, which as Plămădeală confirms, limited to only theological matters. Later, Plămădeală was placed in the same room with Roman Braga, another student who was arrested with Plămădeală in the same Securitate dossier, both facing opposite walls. Braga¹²⁶ was made to confess that Plămădeală was a legionary, to which Braga replied: “Yes, Major, I was part of the Legionary Movement. I am older than father [Plămădeală] by 4, 5 years. I was part of the Blood Brotherhoods (*frățiile de trupă/cruce*), as far as he is concerned, he could not have been... He was not, pure and simple, a legionary”¹²⁷. Lastly, when this attempt also proved futile, Plămădeală, described by one of the Securitate officers as someone who embraced the answer “no”¹²⁸, and was placed under an office table (*birou*) while Mihaela Iordache was interrogated in the same room where he was hidden. Just like Braga, Ioan Iovan and Mihaela Iordache denied Plămădeală’s ties to the movement and admitted that these two carried out with the young monk discussions concerning only theological matters¹²⁹. The Galați interrogations, as later evidence brought during Plămădeală’s trial shows, proved to be a failure for Securitate’s attempt to build a case against Plămădeală and his assumed ties to the Legionary Movement.

III.4. Court hearing without the presence of Plămădeală

By May 18, Ionel/Ion Pavel and Constantin Vaman were brought to Jilava¹³⁰, from Gherla prison, where “many school teachers and lawyers ended

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ Braga is identified by a Securitate informer as a legionary. Arrested for ties to this movement, he was freed in 1953. ACNSAS, fond Informativ, dossier nr. 60128, vol. 4, f. 71-72.

¹²⁷ *Aminirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 164-166.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 164.

¹²⁹ *Ibidem*. Despite admitting in a Securitate investigation dating from 8 April 1955 that Mihaela found out that Plămădeală was a legionary from him, she may have withheld this information on the day when she was interrogated by the Securitate officer while Plămădeală was hidden behind the office table. In the same document, she confirms that the only type of discussion she held with him was “anti-communist” in nature and that he came to Vladimirești sometime in 1954 in order to convince Ioan to go meet with the Patriarch (ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 125).

¹³⁰ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 57.

up.”¹³¹ Here the government jailed many kulaks¹³², political prisoners and students, who were, as a 1955 Free Europe report described, “employed on public works”¹³³. Plămădeală, on the other hand, could not be present at this proceeding¹³⁴, as he was still at that time in Galați. Ionel/Ion Pavel and Constantin Vaman were also absent, with Dinu Voinescu as Plămădeală’s new defense lawyer present before the Tribunal¹³⁵. In a document issued about what took place in court that day, it is noted that the “accused’s lawyer shows that on 12 April 1955 [Plămădeală] was taken to Galați prison and asked for a deadline (*termen*) so that his transferring [to Jilava] may be requested”¹³⁶. Furthermore, Voinescu asked that information from Gherla be provided in respect Nistor Constantin’s likely death at this penitentiary¹³⁷. This is because only a week or two earlier Securitate received a note from the Chief of the Military Post from Neagra Șarului¹³⁸ about this student. The document dating from 1 May 1955 states that Nistor Constantin was arrested by Securitate from Vatra Dornei in 1949, and “since then nothing is known about him”¹³⁹. His parents also claimed that they “heard a rumor that he died, but it is not known for certain”¹⁴⁰. A new court hearing was set for 29 June 1955¹⁴¹.

III.5. Court hearings following the Vladimirești – related interrogations¹⁴²

At the June 29 hearing, Plămădeală came “in state of arrest, being assisted by his defense, lawyer Dinu Voinescu. Also present were witnesses of the prosecutor Constantin Vaman and Ion Pavel, both arrested at the Jilava penitentiary”¹⁴³. At this hearing, while Plămădeală maintained his initial declarations

¹³¹ Dennis Deletant, *Ceausescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965-1989*, Armonk, NY, M.E. Sharpe, 1995, p. 28-29.

¹³² Soviet term for ‘wealthy peasant,’ also known in Romanian as *chiabur*. Gail Kligman, *Creating Communist Authority: Class Warfare and Collectivization in Ieud (Maramureș Region), in Transforming Peasants, Property and Power: The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949-1962*, Constantin Iordachi and Dorin Dobrinu (eds.), Budapest, Central European University, 2009, p. 172.

¹³³ Richard K. Carlton, *op. cit.*, p. 175.

¹³⁴ On 12 May 1955, personnel from Galați prison sent a note to the Military Tribunal from Bucharest informing it that Plămădeală will be brought in time to Jilava for his 18 May 1955 hearing (ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 59).

¹³⁵ *Ibidem*, f. 58.

¹³⁶ *Ibidem*.

¹³⁷ *Ibidem*.

¹³⁸ Region in Suceava county, in Bucovina.

¹³⁹ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 49.

¹⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁴¹ *Ibidem*, f. 58. Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 80-81.

¹⁴² Plămădeală’s 1954 retrial is discussed very briefly in Cristina Plămădeală, *op. cit.* In this article, however, I discuss this period in Plămădeală’s life at greater length, providing a more thorough and comprehensive review of what took place during his retrial.

¹⁴³ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 78.

concerning his innocence, Vaman pointed out that “we [the legionaries at the Faculty of Theology] did not have any member in the legionary nest with the name Plămădeală Leonida”¹⁴⁴ and that he accused Plămădeală of Legionarism because he was “forced” (*forțat*) by his interrogator to do so¹⁴⁵. Ion Pavel, on the other hand, acknowledged that knew Plămădeală by “name” but not by “face” (*după figură*)¹⁴⁶. Pavel went further to add that, “at the interrogations [from 1948] I provided (*arătat*) more names due to pressures. In 1946-1947 I knew Leonida Plămădeală only as a simple student”¹⁴⁷.

During the court hearing, Pavel further added that he only knew the following legionaries: Nicolae Bordașiu, Roman Braga¹⁴⁸, Constantin Nistor, Niță Brașov and Constantin Răgalie¹⁴⁹, omitting Plămădeală from his list. In light of Ion Pavel’s statement, the prosecutor requested that the students Pavel identified as legionaries be brought as witnesses at Plămădeală’s trial for the sake of “establishing the objective truth”¹⁵⁰. Furthermore, Plămădeală was not granted bail, as per the lawyer’s request, due to “lack of sufficient proof”¹⁵¹ pertaining to his innocence or lack thereof. A new court date was set, once again, for 3 August 1955¹⁵², which was also later suspended as the witnesses from the prosecutor’s side were absent, with only Plămădeală and his lawyer Voinescu present before the Tribunal on that day¹⁵³. The next court proceeding was set for 7 September 1955¹⁵⁴.

At the September 7 hearing, only Plămădeală, Voinescu and Roman Braga were present, with the other witnesses of the prosecution missing¹⁵⁵. Braga refused to “take an oath...for the reason that being a monk, his faith did not allow him”¹⁵⁶ to do so. He also confirmed that he never “heard that Plămădeală was a legionary.” In an interesting turn of events, Braga also stated in front of the Tribunal that Vaman Constantin told to him while they were prisoners at Pitești prison that Constantin was “forced” (*forțat*) by Securitate officers to “denounce” him as such¹⁵⁷. Furthermore, Voinescu informed the Tribunal that Ragalie Constantin was living in the village Săulești, Craiova, Nicolae Bordașiu disappeared and his whereabouts were unknown to authorities, and Constantin

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 76.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 75.

¹⁴⁷ *Ibidem*. Cited also in Cristina Plămădeală, *op. cit.*, p. 132.

¹⁴⁸ Braga was freed from the Valea Neagră labour camp on 22 July 1953 and was residing in Bucharest, with the following home address: 77 Matei Voevod str. (ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 79).

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 75.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 78.

¹⁵¹ *Ibidem*.

¹⁵² *Ibidem*.

¹⁵³ *Ibidem*, f. 95.

¹⁵⁴ *Ibidem*; Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 80-84.

¹⁵⁵ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 112.

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 115; Cristina Plămădeală, *op. cit.*, p. 132.

Nistor, Niță Brașov and Petre Vila had died at the Târgu Ocna¹⁵⁸ penitentiary¹⁵⁹. A new court date was set once again, this time for 12 October 1955¹⁶⁰. Prior to the October 12 hearing, Plămădeală also requested that the Tribunal grant him bail on the grounds of lack of evidence that would disprove his innocence¹⁶¹, a request that was denied at a Tribunal session convened on 19 September 1955 solely to discuss his petition¹⁶². The Tribunal also concluded that “the request for liberation is to be rejected, as there are still witnesses to be interrogated, upon which the accused, being free, may have an influence”¹⁶³.

III.6. Final sentence and prison discharge

The October 12 hearing was decisive in the sense that the prosecution had no more witnesses on whom to base its accusations against Plămădeală. At that hearing, the sole witness present, Constantin Ragalie, whom the Tribunal requested to be present at Plămădeală’s retrial, claimed that he did not know Antonie: “I don’t know him; this is the first time I see him... I don’t know and I have never heard that Plămădeală was part of the subversive organization of which I was part”¹⁶⁴. With Constantin Nistor¹⁶⁵, Petre Vila¹⁶⁶ and Niță Brașov¹⁶⁷ now confirmed dead, and Nicolae Bordașiu – “vanished” (*dispărut*) and who were all requested by the Tribunal as witnesses at Plămădeală’s trial, the prosecution hit a dead end. Thus, Plămădeală’s defense lawyers, Dinu Voinescu and Mircea Manolescu¹⁶⁸, requested his bail¹⁶⁹ (*eliberare provizorie*), which was later denied¹⁷⁰. Despite the rather weak case presented by the prosecutors, Plămădeală was nevertheless convicted and given four years in prison for “conspiracy against the social order”¹⁷¹ at yet another trial which took place on 11-14 January 1956, as a result of Plămădeală’s appeal for a retrial dating from 15 October 1955¹⁷². On 14 January 1956, Plămădeală was granted full pardon in

¹⁵⁸ During 1950s, inmates in this prison worked in salt mines (Richard K. Carlton, *op. cit.*, p. 177).

¹⁵⁹ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 112.

¹⁶⁰ *Ibidem*.

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 115.

¹⁶² *Ibidem*, f. 118.

¹⁶³ *Ibidem*; Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 82-85.

¹⁶⁴ ACNSAS, fond penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 144.

¹⁶⁵ Constantin Nistor’s death certificate states that he died in 1950 at the Târgu Ocna prison. The cause of his death was tuberculosis (*ibidem*, f. 137).

¹⁶⁶ Petre Vila’s death certificate states that he died at the Emergency Hospital in Bucharest on 1 June 1948 (*ibidem*, f. 135).

¹⁶⁷ In a letter addressed to Mihai Plămădeală dating from 4 September 1955, Niță Brașov’s mother informs him of her son’s death. According to the letter, Niță Brașov died on 8 May 1950 at the Târgu Ocna prison (*ibidem*, f. 121).

¹⁶⁸ *Ibidem*, f. 169.

¹⁶⁹ *Ibidem*, f. 144-145.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ *Ibidem*, f. 181.

¹⁷² *Ibidem*, f. 147-148, 178-181.

light of the newly issued Decree 421 from 1955.¹⁷³ According to article 4 of this decree, “those who were convicted at up to five years for crimes against the state,” as provided in several articles including article 209, based upon which Plămădeală was convicted, were pardoned¹⁷⁴. Plămădeală was asked only to pay 200 lei to cover court fees¹⁷⁵. He was freed three months later, on 2 April 1956¹⁷⁶.

IV. Life in Prison or “Three Hours in Hell”

IV.1. How to describe Plămădeală’s years in prison?

The last section of this article aims to describe Plămădeală’s experiences during his two years of incarceration, using the allegoric descriptions he provides in his work *Trei ceasuri în iad* [Three Hours in Hell]¹⁷⁷. The title of this section suggests two different terms which may be employed to define these two years, the latter, “three hours in hell,” which is also the title of his semi-autobiographical work, were Plămădeală’s own words in defining his experiences in prison and after his release. Both terms, however, raise further questions. Namely, the concept of life, as used here, begs one to ponder upon what human life is and whether a demeaning human existence, orchestrated by individuals other than the one experiencing it, may be identified as human life or something else. Human life, for it to be intact, entails at least choice, freedom, dignity, and right to self-determination. When any of these premises collapses, life reduces itself to being, and even this state of existence can further reduce itself to a lower status, in dependence of one’s surroundings.

“Three hours in hell” may be in this case the more applicable concept to describe his experiences during those years. Yet, given its subjective and metaphorical connotation, describing Plămădeală’s days in prison as such invites more confusion rather than clarity in the mind of the reader. Still, by the mere usage of the term “hell,” one may grasp to some extent what was being in prison like for Plămădeală. Because the experiencer’s voice in describing one’s life should supersede that of the outsider, this section will conclude with the analysis of Plămădeală’s novel *Trei ceasuri în iad*. The discussion about this book will offer some insights into the information provided in the first part of this section, as told by Securitate documents and Plămădeală’s memoirs. This discussion will hopefully shed light into the way in which Plămădeală lived in the early 1950s.

¹⁷³ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 84-87.

¹⁷⁴ *Decret 421/1955*, available on <http://www.lege-online.ro/lr-DECRET-421%20-1955-%2821461%29-%281%29.html>, accessed on 7 August 2016.

¹⁷⁵ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 184.

¹⁷⁶ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 183.

¹⁷⁷ The novel was first published in 1970 at the Eminescu publishing house in Bucharest.

IV.2. Physical torture

When asked whether during prison interrogations Securitate officers tortured Plămădeală physically, the theologian answered in the following manner: "About these things I prefer not to talk [...]. It could not have been otherwise, but it is embarrassing"¹⁷⁸. Plămădeală's reluctance to describe the physical torture to which he was subject, coupled with the very little information in his Securitate files about this aspect of his interrogations, make it difficult to know the extent of the physical abuse he experienced during this time. Plămădeală did confess to the same journalist, however, that during interrogations prisoners were tied to a wooden log, by hands and legs, being spun around it while having their feet beaten at the same time¹⁷⁹. Furthermore, interrogations were carried out sporadically, and at any time of the day or of the night, to further stir feelings of uncertainty and freight to prisoners:

How was the call to interrogation? [...] Before getting out of the cell they were putting you glasses, afterwards they were grabbing you by the arm and they were taking you by the elevator. They were taking you upstairs, they were getting out of the elevator, and they were taking you to the interrogation room. This could have taken place at midnight; it could have been at night; everything was unpredictable in this respect¹⁸⁰.

IV.3. Other methods used to obtain information from Plămădeală

Besides physical torture, interrogators used other tactics aimed at targeting the psychological makeup and morale of Plămădeală with the scope of obtaining information from him. One of the methods entailed extending interrogations up to three or four days and nights long¹⁸¹, or 72 or 96 hours, respectively, while being asked the same questions in a repetitive manner¹⁸².

There were moments, for example, when they were getting me out of the cell and they were bringing me [back] on the third day, and three days and three nights I was sitting down on a chair...The interrogators were changing every four hours! And they were addressing me and were overwhelming me with one and the same question. From time to time, I of course was falling asleep and then there were making such a sound to the point that for me, because I was in the situation I was, it [the noise] sounded like atomic bomb¹⁸³.

Interrogations were sometimes carried out in different rooms on the same day, as it was the case of those that took place on 13 April 1955. On that day,

¹⁷⁸ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 172.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 174.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 173.

¹⁸¹ *Ibidem*.

¹⁸² *Ibidem*, p. 172-173.

¹⁸³ *Ibidem*.

Plămădeală was kept in room 22 of Jilava from 10:05am to 11:45am and in room 77 from 7:30pm to 10:30pm¹⁸⁴.

Intimidation was another strategy used, coupled with questions aiming to bring to the interrogator's awareness one's physical weakness, a disease or health condition one was especially frightened it would deteriorate as a result of torture. In Plămădeală's case, the interrogator assigned to cause him physical harm was known among inmates by his nickname Tarzan, most likely for his probable very tall and stout stature:

"Tell me," Tarzan told Plămădeală, "how are your lungs?" "Very good." "Your heart hurts from time to time? You have something with your heart?" "I have nothing, Sir." "How are your eyes?" "I have no problems. I see very well." "You have headaches?" "No, Sir, you can start beating me up. I have no sickness. Nothing hurts me. I surprised him with "you can start beating me up." I think he swore at me; got out immediately from the room¹⁸⁵.

Another tactic employed to obtain information from Plămădeală involved placing him in a cell with a camouflaged Securitate agent assigned to befriend him in order to obtain information from him. This incident took place shortly after the incident with "Tarzan" failed. Plămădeală was brought to another cell unexpectedly, and, as the theologian explained, so that "there would be no continuity, so that you would not maintain your resistance and to always have the impression that you are abandoned, that you are thrown out somewhere to the point that you had not idea what is going on with you"¹⁸⁶:

All of a sudden, there was another inmate. There were small cells, with two beds one over the other, but how do I say it, there were bunk beds one over the other the width of the wall of the cell. One was sleeping on the bottom and one on the top; if there was agglomeration, two were sleeping in the lower level and two on the upper one. There, there was only one person, so one of the beds was mine. Well, we introduced each other, he said it seems; "I am an engineer so and so, maybe from Caransebeș or Timișoara¹⁸⁷, I am also being interrogated (*sunt pe anchetă*). Which of the beds you want, the upper or the lower one? God, he was so nice to the point that it got me thinking. And that which got me thinking first thing was the fact that he was letting me choose, if he let me choose between the lower and upper [bed], that means that he was not fixated on one of the beds and he arrived there a little before me. I chose the lower bed; it was more comfortable, and I began talking to him. First, where you are from, how is at the monastery. I have nothing and I wake up arrested. "Listen, it's between us. What do you mean you did nothing?" In that moment I realized, God, this one is not who he seems to be. And from that moment I crafted a program of discussions that turned out to be

¹⁸⁴ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 8, f. 43.

¹⁸⁵ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 173-174.

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 175.

¹⁸⁷ Cities in Transylvania.

very good. From that day they did not take me to interrogations, which was completely abnormal. I thought I was going to be beaten by Tarzan, but all of a sudden I went to a cell with him [in it]. They were taking him every day to interrogate him; I realized that they were calling him because he was interrogating me in the cell and then he was going upstairs and was telling everything he discussed with me. Well, for about ten days he was taken out every day and I was not taken at all from the cell. After ten days, the door opened, the soldier entered and told me: "Pack your stuff"¹⁸⁸.

At one point, Plămădeală's resilience was tested even to the point of being locked for three days and three nights *in continuum* in a closet (*fișet*) the size of a telephone booth:

I was in a hall, and by a wall there were four closets made of metal, metal closets. He [the officer] opened the door. Jabbed me in one of them. Locked the door. Pulled the latch and forgot me there... I tried to bend myself [inside it]. I tried to sit down, with my feet lifted up and with my back in an upright position, in other words, to sit in a bent position. It was impossible. It was night-time at one point and I was sleepy. The cell opened and the soldier threw me a mattress. The floor was of cement. He threw me a small mattress so that I could sit on that small mattress in order to be able to sleep as I could. The following day that door opened again and he threw me a piece of bread for the whole day. He was asking me if I want to go to the toilet and was getting me out immediately. And [he] kept me there another day. And then another night came and [he] kept me another day. And then another night came and only then, on the third day, after three days and three nights, they got me out of there... It was terrible, terrible to not lie down, three days and three nights¹⁸⁹.

Sleep deprivation was, however, one of the most prevalent tactics employed to destroy prisoners' spirit and physical strength. That is because its application on inmates required very few resources from the interrogators. For that, the supervision of a soldier assigned per cell sufficed to enforce it. In cells, inmates were expected, as Mihai Plămădeală confirms, to "walk continuously (*să facă pași*), in other words to move in the cell, to walk, and not to sit on the edge of the bed,"¹⁹⁰ and in this way to cause them great fatigue as a result of sleep deprivation. In those cases, prisoners' sleep time had to be approved, as it was the case of Plămădeală. On 29 November 1954, for example, Lieutenant M. Banesu wrote a note granting him to sleep until 6 pm.¹⁹¹ The same Lieutenant wrote on 20 December 1954 a similar handwritten note in which he granted Plămădeală to sleep three hours in room 41/1¹⁹².

¹⁸⁸ *Aminirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 175-176.

¹⁸⁹ *Ibidem*, p. 178.

¹⁹⁰ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 33.

¹⁹¹ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 8, f. 58.

¹⁹² *Ibidem*, f. 59.

IV.4. Moments of civility and humanity in prison

In the two years in prison, Plămădeală also lived moments manifested by civility and human virtue. In his recollections of those years, Plămădeală speaks in an extensive manner about two incidents. The first one is about his encounter with Romania's prince Nicolae Mavrocordat who taught Plămădeală English while sharing with him a cell at Jilava:

How did I study [English]? On the back of my plate – everyone had a plate which one had the right to keep... I received porridge in it. On the back of the plate I was putting a layer of paste of soap and then a layer of DDT.¹⁹³ They were giving us DDT to protect ourselves from lice. I was putting the plate upside down until it dried up, and when it dried up the plate was becoming white like a piece of paper and with a stick I was writing on it whatever I wanted. I learned English on a plate! The professor, Mavrocordat, was telling me words and I was writing them and then he was telling what they meant in Romanian. He was dictating me sentences. What can I say, he taught me English in a systematic manner with which I could begin my studies in English [at Oxford]¹⁹⁴.

The second one is about his encounter with a doctor who inspected his cell. This doctor assigned him to go Văcărești hospital¹⁹⁵ for the sake of providing Plămădeală better food and access to fresh air, this without his being sick of a serious disease – the only reason inmates were sent to that hospital. On that day, Plămădeală was sitting on an upper bunk bed examining the two officers and the doctor from above. The following conversation took place between Plămădeală and the doctor:

“Are you a priest?” “Yes, Sir.” “Get down, please.” I get down, as I was on the upper bunk bed... He tells the officers: “Wait a little.” Those stopped and turned towards him. I jump, he comes to me, looks me in the eyes, looks at my nose and tells me: “Father, you suffered from a serious illness.” “Sir, I don’t remember that I suffered from a serious illness.” “No, you don’t remember! You, Father, suffered from a serious disease. It didn’t hurt you here a lot?” And he winked at me. “Yes, for sure, I had for many years a strong sinusitis.” “You must know that you still have it now. Sir, please note that tomorrow we are taking him to Vacaresti hospital.” [...] He winked at me and moved to another person¹⁹⁶.

The day after, at Văcărești, this doctor explained him the reason why he brought Plămădeală there:

“Listen, Father, you are severely sick of sinusitis [...]. Whoever asks you, you say this! I will call you here every day. I will tell [...] that I give you medication, you

¹⁹³ Dangerous for human health insecticide, also known by its full name: dichlorodiphenyl-trichloroethane.

¹⁹⁴ Mihai Plămădeală and Adrian Petcu, *op. cit.*, p. 95-95.

¹⁹⁵ Hospital which treated inmates.

¹⁹⁶ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 179.

are very sick! I want to keep you for two or three weeks, to get you better, after which I am sorry, you will return to Jilava. But I want to keep you here for three weeks on a better diet.” Food there was better¹⁹⁷.

IV.5. Three Hours in Hell

The story of Plămădeală’s years in prison remains, nevertheless, a mystery despite one’s awareness of the few incidents that took place while he was incarcerated, as told by Securitate files and by him, through his memoirs. First, because Securitate files do not depict a holistic image of the person they mention, but only a series of details about him or her, the validity of which may be easily questioned. Second, because one’s recollections are often the outcome of a filtered perspective on one’s life. That which is said may only be a small, insignificant part of that which remains untold. Employing solely sources from police files or from one’s memoirs to talk about one’s experiences in trying situations is like painting a multi-dimensional, colorful spherical object, exhibiting a sense of awe to the one examining it, as a mere rudimentary shape of an incomplete circle, traced with a pencil on a crumpled piece of paper. In the case of Plămădeală, faced with this dilemma, one is left with his semi-autobiographical book about his experience in prison and after his release to perfect this “rudimentary circle” and paint a more complete story of what Plămădeală lived through in those years.

IV.6. The book’s main purpose: criticism of totalitarianism and its effects on humanity

Trei ceasuri în iad is an allegorical story that addresses the effects of a dictatorial political system on humanity, namely its depersonalization, the making of a new homo-sapiens molded on the exterior and on the interior by the system to fit and attend to its socio-economic and political interests, and yet, within one’s being, still repeatedly somewhat reflective of one’s not fully ruined true self, apparent through one’s memories of that prior identity. The book most likely refers to the negative psychological effects the newly established Communist system in Romania had on its people during the time in which the author was writing the manuscript of this book.

The book was first published in 1970 in Bucharest¹⁹⁸, roughly five years after the coming in power of Nicolae Ceaușescu as the Communist party’s secretary general. Unlike his predecessor Gheorghe Gheorghiu-Dej, who died in March of 1965 of cancer, Ceaușescu promised to distance Romania’s domestic and foreign policy from Moscow’s influence. Ceaușescu’s stand against Moscow was especially embodied in his refusal to participate in the Soviet invasion of

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 180.

¹⁹⁸ Paul Brusanowski, *Coordonate biografice ale Mitropolitului Antonie Plămădeală* [Biographical Coordinates of Metropolitan Antonie Plămădeală], in *Teologie, slujire, ecumenism* [Theology, Service, Ecumenism], Sibiu, Tiparul Tipografiei Eparhiale, 1996, p. 30.

Czechoslovakia in 1968, to quell the “Prague Spring” – the burgeoning of liberalization reforms in Czechoslovakia that were met by Soviet tanks aiming to repress them¹⁹⁹. Domestically, Ceaușescu made similar in scope moves to convey his intentions for an apparent more humane approach to governance. In reality, the ‘cry for justice’ that Ceaușescu had conveyed both internationally and at home may have all been part of his plan to eliminate his biggest opponent, Alexandru Drăghici, and undermine Dej’s legacy. Ceaușescu’s intent to criticize the terror committed under his predecessor’s watch was subtly transcribed into the plot of a series of novels written in the first years of Ceaușescu’s rule. These books, written about the so-called “obsessive decade,” the 1950s, began to mushroom in the Romanian bookstores in the late 1960s and early 1970s²⁰⁰. *Trei ceasuri în iad* may have been, therefore, published with this goal in mind.

IV.7. Reclaiming one’s true identity

The author wrote his *Trei ceasuri în iad* in the 1960s, after his release from prison. He wrote it, as his brother Mihai Plămădeală claims in the preface of this book, in utter misery of the soul and the body, while recalling his years in the penitentiary and reflecting on the life his fellow Romanians were living at that time. When he wrote this book, Plămădeală was probably attempting to rescue his tainted identity and the identity of his own countrymen, oppressed by a newly established communist regime in Romania. But then, by doing so, he perhaps still felt powerless, as he claims close to the end of his manuscript that philosophical arguments seem impotent in the face of overt terror: “what can, let’s say, the unarmed Kant do while facing a hungry lion?”²⁰¹. Still, the “unarmed Kant” in Plămădeală felt somewhat hopeful to eventually reach an audience that would read his book. This one learns from a Securitate report written on him in 1965, where agent “Grigorescu Marin,” a false name of a then pretended friend of Plămădeală who was secretly spying on him, wrote that Plămădeală hoped the manuscript “would be a novel of the era”²⁰². If Grigorescu’s statement was true, then the young theologian most likely aspired to make known to the world about the “hell” in which he and his people lived. Given that hell can be mostly felt rather than seen, Plămădeală wrote in his book mainly about people’s inner feelings rather than actions.

IV.8. Pathological fear induced by a totalitarian regime

The key message of this book is hidden in the psychological analysis of its characters and of their emotional condition. Every page speaks directly or

¹⁹⁹ *Romania*, in *Dictionary of East European History Since 1945*, Joseph Held (ed.), Westport, CT, Greenwood Press, 1994, p. 379.

²⁰⁰ Cristina Petrescu, *op. cit.*, p. 392.

²⁰¹ Antonie Plămădeală, *Trei ceasuri în iad* [Three Hours in Hell], București, Editura Sophia, 2013, p. 9.

²⁰² *Ibidem*, p. 8.

indirectly about fear, about one's incapacity to express outwardly to the world that which lies within one's inner existence. This for Plămădeală was a national tragedy camouflaged as an overt expression of denial of its existence. And to express this psychological state within himself and the hearts of his Romanian people, the author relied more on the wisdom brought forth by theology, philosophy and psychology rather than on an intricate plot. Furthermore, because he was writing it in a time when any direct criticism of the Communist regime would have placed him in immediate peril, he chose Fascist Germany during World War II to be the place where his characters met. However, any nuanced reader of his time would have understood the author's subtle insinuations. His characters, although they have German names and live in the Germanic town R., represent the Ions and Ileanas²⁰³ of his motherland, fellow Romanians like him, caught into the web of despotism, of forced denial *en masse* of one's true nature for the sake of accepting the identity projected upon them by the newly established Communist regime in Romania. The epitome of this phenomenon is embodied by the book's main character, Adam-Ghast.

IV.9. Adam-Ghast

Adam-Ghast is no one but an allegorical description of Plămădeală in the 1950s and 1960s – a merging of two human identities. Adam-Ghast's story is the following: sometimes during World War II, a young man, seemingly lost, confused and shabbily dressed, is dropped off at a train station in the city R., where everything seems familiar to him, where the people he meets have identities about whom he can retrieve memories in his conscious, although nothing in his exterior appearance is recognizable to them and nothing about his physical, documented identity is recognizable to him. In his documents, he is known to others and himself as Peter Ghast, a high school history teacher in the town R. In his mind, however, he recalls an identity of a man named Anton Adam. He has the thoughts, feelings and memories of Anton, the son of Ms. Adam, the friend of Valter Seebeck and the fiancée of a young doctor by the name of Clara Vogel. This confusion pertaining to his identity, he is told, arrives from a medical intervention, a brain transplant performed by a doctor by the name of Murnau, who informs Adam-Ghast that he is in fact Peter Ghast, that he was injured in the head during the war and saved by a three-year long operation that placed the brain acid of another moribund by the name of Anton Adam in Peter Ghast's brain for the sake of saving Peter Ghast's life.

²⁰³ Ion is the most common name given to Romanian boy and Ileana – to a Romanian girl, respectively.

IV.10. The legend about three hours in hell

About those three years spent undergoing this operation, Adam-Ghast remembers only the “sound of a clock”²⁰⁴, or the “nightmare”²⁰⁵ that reminds him of the following “legend that he found during a trip to Greece”²⁰⁶:

In Capsala, in the Mount Athos, there is a paraplegic monk who for twenty years did not leave his bed. He could not endure the suffering and he was begging for his death, but death was not coming. One day, an angel appeared and told him:

– God heard your prayer and sent me to offer you an arrangement. For your mistakes you would have to be sick one more year, after which you would be forgiven and would die. But if you agree to spend now three hours in hell, after three hours, death will take away your suffering for both the current life and the one after your passing.

– I agree, said the emaciated man, after he thought that no matter how difficult would be his sufferings in hell, three hours would pass faster than a year would. And he was sent to hell. And the sufferings began, and three hours passed, and three days, and three years and three hundred years, and the angel never came. One day, the darkness of tar was cut by a ray of light: the angel returned.

– Why are you so angry? he asked him.

– I did not think that God’s angels lie, responded the emaciated man, overwhelmed by sadness.

– What do you mean? asked again the angel, with pretended amazement.

– You told me that you would deliver me after three hours, and look, three hundred years have passed since I suffer here.

– Three hundred years?! the angel asked in amazement. You are mistaken. Only one hour has passed; you still have two more to go.

And then the emaciated man grabbed the angel’s clothes, begging him in tears:

– Get me out of here and take me wherever, give me another suffering on earth, among humans, not only for one year, but for thousands of years, even until the end of the world, but only deliver me from here!

And in that moment he was awoken by a joyous ray of sun, which reached his cell of suffering from Capsala. He looked at the clock. An hour had passed since he fell asleep²⁰⁷.

As Plămădeală writes, in Peter-Ghast’s three-year long sleep at Murnau’s hospital, Peter-Ghast, alluding to the book’s author’s inner state, was “the emaciated man from Capsala, in hell. All his joints were hurting, a deaf pain, that he could have only expressed in thought, in an unusual numbness ... and the angel was not coming. An eagle was eating him and was not finishing him”²⁰⁸.

The “hell” lived under the guidance of Murnau, however, does not end with the surgery. Sent out to the town R., with documents attesting to the fact

²⁰⁴ Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 34.

²⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁶ *Ibidem*.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 34-35.

²⁰⁸ *Ibidem*.

that he is Peter Ghast, Adam-Ghast undergoes a series of unusual and heartbreaking encounters in which he attempts to prove to his loved ones, his mother, fiancée and friend, that he is indeed Anton Adam, based on his memories and feelings he has towards them. Eventually, however, not being recognized by them, he is also rejected by society, deemed demented and sent out into the unknown. Only a so-called crazy young man by the name Carl, the only one who is brave enough to hold on to his true nature, thoughts and identity and to speak the truth, and yet whom everyone else considers mentally infirmed, is willing to recognize Adam-Ghast as Anton Adam and to believe his story. After Adam-Ghast's disappearance, Carl sets out to find out the truth about Peter Ghast, only to discover that he is indeed Anton Adam, and that he did not undergo a brain transplant, but only plastic surgery that modified his exterior appearance so profoundly that the patient would be unrecognizable to both himself and those who once knew him.

IV.11. Understanding Plămădeală's prison years through his semi-autobiographical work

Plămădeală once described his trials in prison as “destructive”²⁰⁹. Neither the theologian nor the Securitate files explain in a direct manner what prison really destroyed in the thirty-year old Plămădeală. His autobiographical work may help one find an answer – Plămădeală's true identity. In light of the analysis provided above, the prison years were most likely the ‘operation’ during which Anton Adam was transformed, or made to believe that he was modified into, the apparent Peter Ghast. In the process, the newly formed persona was a fusion of the identities of the two. The new man, Adam-Ghast, was a miserable human, struggling to come to terms with his new identity, and to return his initial nature-Anton Adam. “This man of mine,” Plămădeală once told a journalist, “in the last chapter of the novel [...] does not die; he leaves somewhere to find his identity, and I left my main character on the road in search [of his identity]”²¹⁰.

Identity is synonymous to essence and essence is synonymous to soul. The loss of either of them implies the loss of all. And for a human being, there is no greater tragedy than the loss of oneself and the agonizing quest to reclaim one's initial identity, while immersed in confusion and despair, living in a society in which one's survival often implied letting go of one's true nature. From Plămădeală's *Trei ceasuri în iad* one may conclude that his prison years were possibly a turning point in his life, for the way in which they shaped his essence. The how, or the extent to which these experiences did affect his identity, remains a mystery to everyone except, probably, to Plămădeală. One thing is certain: the thirty-year old Plămădeală who left Jilava in 1956 was, to

²⁰⁹ *Amintirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 204.

²¹⁰ *Ibidem*, p. 255.

an extent, to use theologian's own words, a morally "destroyed"²¹¹ human being, faced with a heavy burden of coming to terms with his life and himself.

V. Concluding remarks

In Romania of 1940s-1950s, people of all walks of life, including students and the representatives of various religious denominations, were among the targets of Romania's newly formed regime. In Plămădeală's case, at that time he happened to be have been both a young student and a Christian Orthodox believer accused of ties to the Legionary movement. In the decade following the establishment of the communist regime in Romania, the students were singled out most probably for their youth. Because of the innocence that comes with it, this stage in one's life tends to foster great courage and audacity to challenge authority, especially a despotic one. The representatives of religious groups were targeted for their belief in the immaterial and devotion to a higher being. Ironically, in both cases, the students and the religious people, these two groups were deemed dangerous for that which differentiates a human from the other representatives of the animal kingdom, for their ability to think in an abstract manner. In other words, they were singled out for their humanity. Because of the inherent freedom that comes with abstract thought, thinking abstractly was perceived as dangerous for a fragile totalitarian regime that sought to take full control of the life of its people. In the most unbearable of circumstances a human can still hold on to some freedom, the freedom of thought, the famous psychiatrist and Holocaust survivor Victor Frankl once concluded.²¹² The Romanian communist system's response to this truth concerning the human condition was by subjecting its imagined or real enemies to terror and, some, even to torture.

In regards to how the Securitate identified its 'enemies,' Romanian writer Nicolae Steinhardt once argued that "you [were]...not accused [by the communist regime] for what you have done, but for who you [were]."²¹³ American scholar Katherine Verdery similarly concluded that Securitate accused one of "being a particular kind of person: an enemy"²¹⁴, and such accusations often "evolved over time"²¹⁵. Steinhardt and Verdery's analysis is pertinent to Plămădeală's case. As shown here, Plămădeală was accused in 1949

²¹¹ *Ibidem*, p. 204.

²¹² Victor Frankl, *Man's Search for Meaning*, Toronto, Pocket Books, 1984, p. 86.

²¹³ Cited in Cristina Vatulescu, *Police Aesthetics: Literature, Film, and the Secret Police in Soviet Times*, Stanford, CA, Stanford University Press, 2010, p. 183. This quote is also cited in Katherine Verdery, *Secrets and Truth*, Budapest, Central European University Press, 2014, p. 54.

²¹⁴ Katherine Verdery, *op. cit.*, p. 54.

²¹⁵ In Verdery's case, for example, as she describes in her book (*Secrets and Truth*) about her experience with the Securitate as a researcher in Communist Romania, she was first suspected of "military spying to being seen as a Hungarian in disguise, fomenting unrest among Hungarians in Cluj, to being a spy for the dissident movement". Yet, in each of the "scenarios" written by Securitate about her, she continued to be seen as a "CIA agent (*ibidem*).

of being a legionary. As a result, he was sentenced to seven years in prison and five years of “civic degradation”²¹⁶. In 1956, however, the original charge was changed and he was reconvicted for “conspiracy against the social order”²¹⁷. This is because accusations of Legionarism proved to be probably based on fabricated evidence. It is possible to conclude, then, that Plămădeală was arrested possibly not because he was a member of this fascist Legionary organization but because he was seen as a threat nevertheless by the newly established regime. His youth and his association with the Faculty of Theology of the University of Bucharest may have played a role in his becoming an ‘enemy’. Furthermore, Plămădeală’s role in the writing and dissemination of the anti-communist, ultra-nationalist newspaper *The Echo of Bessarabia*, his mingling with legionaries and with the monk and nuns from Vladimirești, as shown here, most have also had an impact in making him a target of the Securitate. As far as his experience in prison concerns, this article described it as “destructive”²¹⁸, a conclusion derived from both Plămădeală’s memoirs and from his semi-autobiographical work *Trei ceasuri în iad*.

Antonie Plămădeală and the Securitate in the years 1940s-1950s (Abstract)

Keywords: Antonie Plămădeală, Securitate, Vladimirești monastery, Legionary movement, communism.

This article examines the life of the Romanian theologian Antonie Plămădeală (1926-2005) in the years 1940s-1950s. More specifically, it discusses his experience with the Romanian secret police (Securitate) and the way in which Securitate portrayed him in its dossiers written on him in this decade. This article also examines Plămădeală’s arrest and years in prison in the mid 1950s, incarcerated for alleged ties to the Legionary Movement, organization known for its fascist, paramilitary and anti-Semitic activity and rhetoric. Although the Securitate files provide significant evidence pertaining to Plămădeală’s association with legionaries, through his ties to the Faculty of Theology at the University of Bucharest as well as to the Vladimirești Monastery, Securitate’s evidence pertaining to Plămădeală’s being a member of this movement is inconclusive. Thus, it is likely that Plămădeală may have not been a legionary. In regards to Plămădeală’s experience as a political prisoner, this article suggests that Plămădeală’s prison years were destructive to his inner being and identity.

²¹⁶ The police report in respect to his crime stated the he was a “student [in] the third year at the Faculty of Medicine in 1947-1948, took part in the organization, initiated in the group [which met at] the Matei Voevod dorms, led by Vila Petre, together with Ghițescu Ioan and Carstoiu Iulian. Both Vaman Constantin and Pavel Ion in declarations dating from August 20, 1948 confirm his participation in the organization”. ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 2, f. 12, 87. See also Cristina Plămădeală, *op. cit.*, p. 130.

²¹⁷ ACNSAS, fond Penal, dossier nr. 905, vol. 4, f. 181.

²¹⁸ *Aminirile Mitropolitului Antonie Plămădeală*, p. 204.

Influența activităților de restaurare asupra filigranelor. Un experiment în laboratorul Arhivelor Naționale Cluj

Sorin Gheorghe CIUHUȚĂ*

Filigranologia este știința auxiliară a istoriei, care ne oferă o serie de date științifice cu privire la istoria hârtiei și a morilor de hârtie. În majoritatea lucrărilor de specialitate, scopul invocat este cel de datare a unor documente timpurii¹. Aplicabilitatea sa nu se restrânge doar la domeniul istoriei, abordarea interdisciplinară, asigurată prin contactul permanent cu deținători de arhivă, biblioteci și bibliotecari, restauratori, specialiști în domeniul artei, al tipăriturilor, a contribuit la obținerea de noi rezultate cu privire la istoria hârtiei. Filologii, spre exemplu, au reușit datări ale textelor rotacizante prin comparații ale filigranelor existente în hârtia psaltirilor. De altfel, singura lucrare editată la noi în țară și care este dedicată filigranelor existente în hârtia documentelor și manuscriselor istorice aparține unui filolog.

Filigranul², parte componentă a hârtiei, care a reprezentat suportul subiacent scrisului, poate dezvălui însă mult mai multe informații privitoare la diferitele aspecte ale vieții contemporane documentului. Această dantelărie, conținută de foaia de hârtie, este considerată o dovadă de netăgăduit datorită proprietăților sale care nu pot fi modificate, falsificate sau eliminate. Atributele sale recomandă cercetarea filigranelor pentru certificarea informațiilor conținute și asigurarea autenticității documentelor. Cu toate acestea, astfel de abordări sunt limitate, iar numărul celor care au *cochetat* cu filigranologia, în ideea culegerii de reproduceri după filigrane, este și mai mic. O astfel de abordare necesită un efort susținut, nefiind contrabalansat de multe beneficii. Interesul arătat filigranologilor a atins de puține ori amploarea care să permită susținerea acestora în crearea unor instrumente de lucru ample. Astfel de instrumente,

* Doctorand, arhivist la Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Cluj; adresă e-mail: ciuhutasorin@yahoo.com.

¹ Filigranologie, disciplină specială a istoriei care studiază diferitele reprezentări și linii imprimate în hârtie (filigrane), în scopul identificării fabricii de unde aceasta provine, cf. *Dicționar al științelor speciale ale istoriei*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 116.

² Filigran, amprenta produsă în adâncimea colii de hârtie de un ornament/desen liniar cu fir metalic, fixat pe forma (sita) de fabricare a hârtiei, conform C.M. Briquet în *Les Filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, 4 vol., Geneve, 1907, p. 8.

nelipsite într-o abordare filigranologică, precum cele create de Charles-Moise Briquet³ și Gerhard Piccard⁴, considerați părinți ai filigranologiei moderne, nu au fost egaleate decât în ultimele decenii, când au fost identificate noi metodologii de lucru ce au permis obținerea și administrarea mult mai facilă a reprezentărilor după filigrane.

Pe teritoriul României, cercetarea filigranologică, în multe dintre cazuri, a avut un caracter tangențial sau de multe ori izolat. O primă abordare care a reușit să adune între copertile unui manuscris un număr de peste 800 de reproduceri după filigrane aparține lui Josephus Kemény și datează din prima jumătate a secolului al XIX-lea⁵. Această lucrare în trei volume nu a fost publicată niciodată, păstrându-se și astăzi în manuscris la Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca.

O altă abordare, care la vremea sa reprezenta o acțiune de pionierat prin metodologia utilizată, a aparținut echipei conduse de Gebhard Blücher⁶ și arhivistul Gernot Nussbächer⁷. Aceștia au adus România printre primele țări care au aplicat metoda betagrafiei⁸ în culegerea filigranelor, metodă care permite obținerea unor reproduceri ale filigranului fără ca imaginea acestuia să

³ Charles-Moise Briquet (1839-1918), antreprenor, filantrop, istoric și filigranolog elvețian. De-a lungul vieții sale a cules peste 40.000 de reprezentări după filigrane. Cea mai importantă lucrare a sa, considerată și în ziua de azi ca un instrument esențial în filigranologie, este *Les filigranes...*, ed. cit. (patru volume conținând 16.112 reproduceri de inscripționări cu note). Reproductorile după filigrane pot fi accesate și online la adresa http://www.ksbm.oew.ac.at/_scripts/php/BR.php, consultată la 7 iulie 2016.

⁴ Gerhard Piccard (1909-1989), pianist, pictor, istoric și arhivist german. Și-a desfășurat activitatea, în special, la Arhivele Statului din Stuttgart, unde rezultatul muncii sale s-a concretizat în peste 130.000 de reproduceri după filigrane publicate în peste 17 volume. În prezent, parte din filigranele culese pot fi accesate online la adresa <http://www.wasserzeichen-online.de/wzis/>, consultată la 7 iulie 2016.

⁵ Josephus Kemény (1844), *Signa interna chartarum saeculo XIV, XV, XVI, XVII, et XVIII in Transilvania olim obviarum*, lucrare păstrată în manuscris la Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca.

⁶ Gebhard Wilhelm Blücher (15 ianuarie 1934 – 5 octombrie 1968), Brașov. Chimist și cercetător în domeniul filigranologiei. A desfășurat o activitate de pionierat în domeniul cercetării filigranelor, introducând *betagrafia* în România. A întocmit un repertor complet al filigranelor morilor de hârtie din Brașov, Sibiu și Cluj din veacul al XVI-lea. Contribuții importante pentru identificarea și datarea vechilor tipărituri și manuscrise germane și românești. Conform *Die siebenbürgischer Sachsen Lexikon* (redactor Walter Myß), Innsbruck, Editura Kraft, 1993, p. 59.

⁷ Gernot Nussbächer, născut la 22 august 1939 la Brașov, istoric, arhivist, scriitor de limbă germană. A studiat istoria la Universitatea din Cluj (1956-1961), mare parte din activitate și-a desfășurat-o la arhivele din Brașov (Arhivele Naționale și Arhiva Bisericii Negre – Brașov), fiind considerat unul din cei mai profilați și competenți specialiști în domeniul arhivisticii. Date mai ample biobibliografice în *In honorem Gernot Nussbächer*, volum îngrijit de Daniel Nazare, Ruxandra Nazare și Bogdan Popovici, Brașov, Editura Foton, 2004, p. 469.

⁸ Ideea care se află la baza acestei tehnologii este cea de măsurare a grosimii foi de hârtie cu ajutorul elementului de carbon-14 emitent de particule beta. Urma lăsată de trecerea izotopilor radioactivi prin coala de hârtie reflectă diferențele de grosime din corpul hârtiei și le redă prin contrast de culoare. Vezi și Emilian Corneanu, *Hârtie și filigran în Brașovul secolului al XVI-lea*, în „Noema”, III, nr. 1/2004, p. 193-199.

fie obstrucționată de celelalte elemente componente ale documentului precum scris, desen, tipar etc. Mostre ale rezultatelor obținute pot fi vizualizate în cele câteva articole apărute sub semnătura lui Gernot Nussbächer⁹. Din păcate, aceste reproduceri nu au fost niciodată reunite într-un repertoriu sau într-o lucrare editată.

Un demers cu final fericit îl reprezintă repertoriul filigranelor întocmit de Alexandru Mareș¹⁰ care, pentru lucrarea redactată împreună cu Ion Gheție, *Originile scrisului în limba română*, a avut nevoie de un instrument de lucru, instrument pe care l-a și creat din necesitatea de a data vechile documente românești emise în secolul al XVI-lea. Au fost nevoie de aproape zece ani pentru finalizarea acestuia (1967-1976), timp în care a cules filigrane din documentele păstrate în arhivele din Brașov, București, Cluj-Napoca, Deva, Craiova, Iași, Sfântu Gheorghe, Sibiu, Biblioteca Academiei Române și filiale ale acesteia, dar și de la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca. Repertoriul filigranelor conține un număr de peste 1.750 de reproduceri după filigrane provenite din documente emise în secolele XV-XVI¹¹.

Amintirea acestor repertorii editate și needitate poate naște întrebarea: de ce atâta nevoie de instrumente de lucru filigranologice? Nevoia acestor repertorii/cataloge de filigrane este dată de metodologia aplicată într-o cercetare filigranologică. Practic, cercetătorul care a identificat și cules un filigran are nevoie de aceste instrumente pentru a compara modelul, dimensiunile, distanțele dintre elemente componente ale filigranului pentru ca, pe baza asemănărilor, să poată stabili data cât mai apropiată de momentul în care documentul sau manuscrisul respectiv a fost emis. În cazul acestei metodologii de lucru este implicită presupunerea conform căreia această comparație are loc între două constante. Însă documentele cu care se lucrează au trecut prin multe vitregii ale vremii, condițiile de păstrare și conservare au lăsat urme asupra acestor documente. Mai mult, intervenția umană care se manifestă din momentul culegerii filigranului și până la publicarea lui într-un repertoriu sau catalog poate influența valorile care redau dimensiunile filigranului. Majoritatea instrumentelor editate redau modelele de filigran în forma lor reală conform mențiunilor existente, însă rațiuni de tehnoredactare sau în unele cazuri erori ale autorului au viciat rezultatul final. Actualmente, reproducerile după filigrane sunt însoțite și de dimensiunile acestora exprimate în milimetri și care redau

⁹ Gernot Nussbächer, *Moara de Hârtie din Sibiu în secolul al XVI-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca”, tom XXII, 1979, p. 285; idem, *Datarea documentelor cu ajutorul filigranelor*, în *Din cronici și hrisoave*, București, Editura Kriterion, 1987, p. 194.

¹⁰ Alexandru Mareș (n. 8 noiembrie 1936, la Tumu Măgurele), lingvist și filolog cu preocupări însemnate legate de filigranologie. Octogenarul om de știință s-a dedicat, cu multă acribie, depistării și cercetării filigranelor, având o contribuție importantă la dezvoltarea acestei științe speciale ale istoriei. Cf. I. Gheție, *Filigranele hârtiei întrebuințate în țările române în secolul al XVI-lea*, în „Limba română”, XXXVII, 1988, nr. 3, p. 281-282; Marius Sala, *Alexandru Mareș la 70 de ani*, în „Limba română”, LV, 2006, nr. 5-6, p. 235-244.

¹¹ Alexandru Mareș, *Filigranele hârtiei întrebuințate în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1987, p. 421.

distanța dintre punctele extreme pe verticală și orizontală ale modelului, iar în multe cazuri chiar dimensiuni ale unor părți componente¹².

O altă intervenție umană care poate avea urmări asupra caracteristicilor materialului subiacent scrierii este restaurarea. Restaurările aplicate asupra hârtiei pot determina modificări ale caracteristicilor fizice, aceste modificări sunt recunoscute de către restauratori mai ales în cazul tratamentelor umede sau care implică variații mari de temperatură. Astfel de observații au fost făcute și de către specialiști¹³, fapt care ne-a determinat să efectuăm o verificare al acestui aspect, mai ales din prisma faptului că o parte însemnată din documentele din care s-au extras filigrane fuseseră supuse restaurărilor și, în special, procedurii de restaurare cunoscută sub numele de *restaurare florentină*.

Profitând de accesul avut la laboratorul de restaurare care funcționează în cadrul Serviciului Județean Cluj al Arhivelor Naționale¹⁴ s-a urmărit, prin măsurători executate asupra filigranelor, efectele pe care le are *restaurarea florentină* asupra acestora. Este descris, în continuare, acest tratament aplicat documentelor care au avut ca material subiacent scrierii hârtia.

Această modalitate de restaurare presupune expunerea documentului unor acțiuni mecanice, chimice și a unui tratament care constă din imersia în soluții lichide și uscarea hârtiei prin metode naturale. Fiecare pas întreprins și/sau soluție utilizată are o influență diferită și determină modificări fizice aparte ce apar în corpul hârtiei, mai mult, hârtia veche are comportamente și sensibilități inegale. Alți factori determinanți pot fi identificați și în instrumentarul folosit. Rezultatul așteptat, ca urmare a observațiilor efectuate, trebuia să evidențieze limitele exprimate în milimetri în care se înscriu modificările suferite de filigrane ca rezultat al operațiunii de restaurare. Menționez că pentru toate documentele analizate, care au făcut obiectul investigației, au fost utilizate aceleași tratamente de restaurare, folosindu-se un instrumentar și soluții chimice identice.

Demararea activităților de restaurare presupune *pregătirea documentului*, care constă în acțiuni de curățare, de îndepărtare a corpurilor străine și de dezinfectare microbiologică. Lucrările s-au executat fără utilizarea lichidelor și au constat în ștergerea hârtiei folosind un burete din *latex* întrebuințat îndeobște pentru îndepărtarea prafului. Pentru depunerile de ceară, noroi etc. s-a folosit un obiect cu lamă ascuțită (un bisturiu) utilizat pentru răzuire. Această activitate este una superficială, puțin incisivă și care nu supune documentul unui stres fizic major.

A urmat *curățarea umedă* prin folosirea de soluții lichide care umezesc materialul în întregime. Întrucât aceste tratamente umede prezintă risc atât pentru documente, cât și pentru cerneluri sau urma acestora, au fost efectuate

¹² Vezi portalul proiectului Bernstein – *The Memory of Paper*, unde regăsirile pot fi efectuate după filtrări ale dimensiunilor filigranului, http://www.memoryofpaper.eu:8080/BernsteinPortal/appl_start disp, accesat la 7 iulie 2016.

¹³ Alexandru Mareș, *op. cit.*, p. XVI; Florin Oprea, *Manual de restaurare a cărții vechi și a documentelor grafice*, București, Editura MNL, 2009, p. 340-341.

¹⁴ În continuare, AN-Cluj.

câteva teste de lavabilitate prin care s-a verificat rezistența hârtiei cât și a cernelii pentru a nu afecta documentul în urma tratamentului de restaurare ales. Testarea documentului s-a realizat prin aspersiune și separat pentru fiecare soluție chimică folosită în tratamentul de restaurare.

Curățarea și dezinfectarea prin spălare s-au efectuat în apă dedurizată sau apă distilată la care a fost adăugată soluție de *Bromocet*¹⁵ sau *Syntosept*¹⁶ în concentrație de 2%. Imersia documentelor în această soluție s-a efectuat pentru o perioadă de aproximativ 15 minute, timp în care au avut loc alte acțiuni de curățare mecanică. Operațiuni considerate esențiale pentru cercetarea efectuată au fost cele de eliminare a defectelor de pliere sau șifonare. Manipularea colii de hârtie în timpul tratamentului umed s-a efectuat cu ajutorul a două *site purtătoare*, întrucât coala de hârtie câștigă mult în greutate prin cantitatea de lichid absorbită, iar rezistența fizică scade, existând riscul ca aceasta să se rupă sau să se deformeze excesiv.

Procedura de spălare a continuat prin imersia repetată în două, trei reprize, acțiune considerată benefică pentru regenerarea fibrilației hârtiei. Ulterior, surplusul de lichid a fost eliminat cu ajutorul unei *hârtii de filtru absorbante*. Uscarea colii de hârtie s-a făcut în mod natural prin expunere în aerul liber din incinta laboratorului pe un raft metalic dedicat acestui scop. Condițiile de temperatură și umiditate existente determină uscarea documentului într-un interval de timp mai mic de 24 de ore.

După ce coala de hârtie este uscată, urmează operațiunea de completare a golurilor (zonele în care s-au pierdut bucăți din coala de hârtie) și care pot fi cauzate de deteriorări mecanice, biotice sau de coroziune. Metoda diferă în funcție de fiecare document în parte și de gradul în care acesta este afectat. Se folosește cu precădere hârtie japoneză de completare care trebuie să aibă o grosime și nuanță de culoare cât mai apropiată de cea a documentului. Pentru finisarea completărilor și pentru a crește rezistența documentelor, acestea au fost placate cu un vâl de hârtie japoneză înleiat cu o soluție de CMC = carboxi-metil celuloză¹⁷.

După rehidratarea documentelor a fost necesară uscarea și netezirea acestora prin plasarea documentelor în cămăși siliconate și așezarea lor într-o presă mecanică între planșete de presare. Au fost utilizate și alte materiale de protecție precum păsle, care a avut rolul de a regulariza presiunea plăcilor presei exercitată asupra documentului. În stare normală, hârtia de epocă datorită tratamentelor la care este supusă are o suprafață specifică însă prin presare are loc și o netezire a documentului care câștigă în planeitate, având o suprafață uniformă lipsită de cute și ondulații.

Ultima operațiune la care au fost supuse documentele a fost cea de fasonare, prin care a fost îndepărtat surplusul de material utilizat la restaurare,

¹⁵ Detergent cationic cu acțiune antiseptică și dezinfectantă.

¹⁶ Dezinfectant cu acțiune puternic bactericidă și fungicidă, activ atât pe forme vegetative, cât și alte microorganisme.

¹⁷ CMC – carboxi-metil celuloză, poate fi utilizat și în curățirea umedă. Pentru procedura amănunțită, vezi F. Oprea, *op. cit.*, p. 331.

iar documentul a fost adus cât mai aproape de forma inițială. Cu această acțiune operațiunea de restaurare a fost considerată ca fiind încheiată.

Documentele care au făcut obiectul cercetării sunt păstrate la AN-Cluj și fac parte din fondului arhivistic Primăria Orașului Cluj. Cotele arhivistice ale documentelor sunt: document nr. 198 (emis la 30.07.15<16>), document nr. 209 (emis la 27.07.1543), document nr. 214 (emis la 3.04.1381), document nr. 337 (emis la 20.02.1374) și document nr. 367 (emis la 26.02.1428).

Tabelul 1. Filigranele asupra cărora s-au efectuat măsurători

				
Balanță cu taler rotund înscrisă în cerc dublu	Balanță cu taler rotund înscrisă în cartuș	Fruct/pară	Formă geometrică – Cerc	Formă geometrică înscrisă în Cerc
Doc. nr. 198 (emis la 30.07.15<16>)	Doc. nr. 209 (emis la 27.07.1543)	Doc. nr. 214 (emis la 03.04.1381)	Doc. nr. 337 (emis la 20.02.1374)	Doc. nr. 367 (emis la 26.02.1428)

Rezultatele măsurătorilor directe sunt prezentate în tabelul 2.

Tabelul 2. Rezultatele măsurătorilor efectuate asupra filigranelor

Document nr.	Diferența pe orizontală	Diferența pe verticală	Diferența pentru un element dat
198	0,39 mm	0,69 mm	0,02 mm
209	0,89 mm	1,31 mm	0,60 mm
214	0,55 mm	0,52 mm	0,77 mm
337	-0,46 mm	-0,30 mm	-0,31 mm
367	0,09 mm	0,69 mm	0,72 mm

Valoarea rezultată în urma măsurării unui element independent de filigran, ales din cadrul documentului (vezi coloana *Diferența pentru un element dat*), trebuia să certifice faptul că toate părțile componente ale documentului au suferit aceleași modificări fizice în urma restaurării. Deci, aceste măsurători trebuiau să se încadreze în limita mediei înregistrate pentru celelalte valori ale filigranului care au făcut obiectul observației. Ca element independent ales a fost un cuvânt sau o secvență de cuvinte din textul conținut de document.

Prin interpretarea datelor obținute putem concluziona că, într-adevăr, documentele care sunt supuse unor proceduri de restaurare suferă modificări ale caracteristicilor fizice. Implicit și dimensiunile filigranelor suportă modificări. În cazul de față, media modificărilor este de 0,2 mm pentru modificări pe orizontală și 0,6 mm pentru modificări pe verticală. Măsurătorile s-au efectuat asupra filigranelor și asupra unor elemente independente distribuite pe suprafețe relativ mici, dimensiunile maxime ale filigranelor nu depășesc limitele de 45 mm pentru lățime și 65 mm pentru înălțime. Deformarea colii de hârtie este una neuniformă, iar prin rezultatele obținute nu au fost afectate planeitatea sau conturul documentului. Acțiunile de restaurare și în special cele de umectare au avut loc la nivelul întregului document, fapt ce ne-a determinat să avem așteptări ca valorile înregistrate să cunoască variații relativ apropiate dacă nu egale. Diferențele existente între cele două dimensiuni pe orizontală și verticală ne-au determinat să refacem măsurătorile, dar și să efectuăm noi observații asupra pașilor efectuați de restaurator. Nu s-a identificat în timpul procesului de restaurare acțiunea care ar fi putut determina deformarea neuniformă a colii de hârtie, astfel că presupunerile se îndreaptă spre poziția pe care coala de hârtie o are în momentul scoaterii din soluția lichidă și lăsată pentru scurgere. Poziția verticală, presupunem, este cea care determină o deformare mai mare pe una dintre direcții. Restauratorul nu a urmărit ca scoaterea și ridicarea documentului din baia cu soluții să fie efectuate pe o direcție anume (de exemplu, pe direcția scrisului), ci a ținut cont doar de geometria colii de hârtie.

O altă particularitate se observă în cazul documentului cu cota arhivistică nr. 337, unde valoarea modificării este una negativă. Con tracția colii de hârtie nu poate fi pusă pe seama soluțiilor utilizate sau a manipulării. Presupunem că ea se datorează modului diferit în care hârtia veche răspunde soluțiilor chimice utilizate în procedura de restaurare.

În concluzie, se poate afirma faptul că în urma procedurii de *restaurare florentină* aplicată în laboratorul de restaurare al AN-Cluj, care a fost descrisă în rândurile de mai sus, au fost constatate valori medii ale deformărilor care se situează sub dimensiunea de un milimetru. Instrumentele de măsură utilizate în cazul experimentului, atât cele folosite în mediul real, cât și în cel digital, sunt capabile să înregistreze valori mult mai subtile percepției umane. Având în vedere aceste aspecte, considerăm că astfel de dimensiuni nu pot împiedica asupra metodei filigranologice care presupune o comparație între două sau mai multe filigrane, întrucât aceste valori sunt greu de sesizat sau vizualizat. Utilizarea unor

instrumente comune de măsură și observația directă a cercetătorilor nu pot fi atât de subtile încât să sesizeze modificări ale filigranului cu valori atât de mici.

Diferențe mult mai evidente și care pot să atingă valori și de 2-3 milimetri pot apărea în urma erorii umane, atât în momentul culegerii filigranului, unde abilitățile cercetătorului pot afecta rezultatul obținut, cât și în urma editării reproducerilor după filigrane, unde nevoi de tehnoredactare determină modificări de dimensiuni sau chiar de formă. Astfel de modificări sunt acceptate și la nivelul specialiștilor filigranologi și pot fi sesizate mai ales în cazul motoarelor de căutare ale bazelor de date filigranologice, care permit filtrarea datelor cu abateri de până la câțiva milimetrii.

Trebuie menționată și suprafața relativ mică pe care o ocupă de obicei filigranele hârtiei de producție medievală. În cazul nostru, nici unul din filigrane nu a depășit șapte centimetri pentru nici una dintre dimensiuni. Privite în paralel cu modificările rezultate în urma reproducerilor prin copiere manuală a filigranelor sau cu cele rezultate după editare, aceste modificări subtile sunt insignifiante și pot fi ignorate într-o astfel de cercetare. Ele pot fi asimilate abaterilor acceptate în metoda filigranologică alături de grosimea urmei lăsată de matrița folosită la fabricarea hârtiei sau de grosimea liniei instrumentului pe care cercetătorii l-au utilizat la copierea filigranului.

**The Influence of Restoration Activities on Watermarks.
An Experiment in the Laboratory of National Archives in Cluj**
(Abstract)

Keywords: paper history, filigranology, watermarks, restoration.

The physical characteristics of historical documents can be damaged if it is subjected to restorative procedures. This article is the result of direct observations made after the so-called *Florentine restoration*. The values derived from measurements which were made on watermarks that were also contained in the research material which fall under the size of a millimeter. I believe that such changes do not affect the filigranologic procedure due to the fact that the direct observation is not as subtle as to register. More often, to encounter and with the values which can reach up to 2-3 millimeters are the errors that are determined by the instrument which was used by the expert in watermarks or by their abilities in gathering the watermark.

Relatarea soliei lui Krzysztof Serebkowicz la Constantinopol din anul 1624*

Valentin CONSTANTINOV**

Consecința cea mai importantă a înfrângerii armatei poloneze în bătălia de la Țuțora, din anul 1620¹, a fost organizarea campaniei militare condusă de însuși tânărul sultan Osman II în anul următor, terminată cu bătălia de la Hotin. Planurile ambițiosului sultan nu s-au împlinit, părțile implicate în conflict au fost nevoite să se așeze la masa tratativelor și să încheie pace².

Bătălia de la Hotin, terminată indecis³, a fost un moment de cotitură în relațiile polono-otomane. Problemele interne și externe ale celor două mari puteri s-au amplificat: polonezii au pierdut Riga⁴, iar otomanii Babilonul și au trebuit să încheie pace cu perșii⁵. Cel puțin pentru jumătate de secol

* Aducem mulțumirile noastre lui Jerzy Pysiak și Dariusz Kołodziejczyk, de la Institutul de Istorie al Universității din Varșovia, care au facilitat obținerea bursei Comisiei poloneze UNESCO la sfârșitul anului 2013, în timpul căreia a fost posibilă copierea acestei relatări. De asemenea, aducem cele mai sincere mulțumiri colegului nostru Cristian Bobicescu pentru amabilitatea cu care a redactat traducerea poloneză și a propus îndreptări judicioase și semnalări la transcrierea poloneză. Mulțumirile noastre se îndreaptă, de asemenea, și către evaluatorii și redactorii revistei „Arhiva Moldaviae”, pentru observațiile utile pe care le-au făcut pe marginea acestui material.

** Dr., cercetător științific, Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău; adresă e-mail: valentconstant@yahoo.fr.

¹ Evenimentele premergătoare, contextul și conjunctura acesteia au fost analizate în câteva studii ale noastre: *Bătălia de la Țuțora din anul 1620. Cauze și desfășurare*, în „Carpica”, tom XLII, 2013, p. 145-159; *Impactul politicii externe a lui Gabriel Bethlen asupra situației Țării Moldovei la începutul Războiului de 30 de ani*, în *A Bethlen Gabor tronra lepesenek 400*, Evfordulojan rendezett konferencia tanulmányai, volum coordonat de Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Cluj-Napoca, Editura Societății Muzeului Ardelean, 2014, p. 48-55; *Relațiile politice polono-otomane și domnia în Țara Moldovei a lui Gașpar Grațiani, 1619-1620*, în *Materialele conferinței științifice internaționale: „Republica Moldova între Est și Vest. Opțiunile tineretului la etapa actuală”*, coord. Șt. Levința și V. Constantinov, Chișinău, 2014, p. 132-141.

² Valentin Constantinov, *Bătălia de la Hotin. Cauze și acțiuni strategice de dinaintea confruntării*, în „Cohorta. Revistă de istorie militară”, nr. 2, 2013, p. 5-16.

³ După cum subtil avea să remarce Dariusz Kołodziejczyk, „fiecare dintre părți putea pleca de pe câmpul de luptă cu convingerea că anume ei îi aparține victoria” (*Tratatul de la Hotin – un exemplu de diplomație premodernă*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 1 (57), 2004, p. 23.

⁴ P. Piasecki, *Kronika*, Krakow, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870, p. 302-303.

⁵ Miron Costin scria: „[...] tot au lăsat grija Vavilonului și au stătut după gătirea asupra leșilor” (*Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, Editura pentru Literatură și Artă, 1958, p. 76).

înainte⁶ nu se va mai ajunge la o confruntare deschisă polono-otomană de proporțiile celei din anul 1621.

Pentru confirmarea păcii de la Hotin din anul 1621, polonezii l-au trimis la Poarta Otomană, ca mare sol, pe Krzysztof Zbaraski⁷. Ca urmare a discuțiilor, pentru întărirea tratatului de la Hotin, solul polonez a primit varianta turcească a acordului cu care s-a întors în Polonia⁸. Împreună cu noua formulă, Zbaraski a răscumpărat și varianta poloneză a tratatului încheiat la Hotin⁹ de la Constantin Batista Vevelli¹⁰. Acesta era fiul unui negustor, care comercializa malmazie și muscat la Liov¹¹, și care periodic a apărut în actele vremii în diferite procese care se duceau în acel oraș¹². Constantin Batista Vevelli avea să se înrudească cu persoane de prim rang din Țara Moldovei, devenind ginerele lui Nistor Ureche, căsătorindu-se cu fiica acestuia, Maria. Cumnat cu Alexandru Iliăș, a devenit confident al acestuia, ceea ce explică folosirea lui frecventă în misiunile diplomatice din Polonia în perioada conflictului polono-otoman din anul 1621¹³. După ce Alexandru Iliăș a fost arestat de către Osman al II-lea, Constantin Batiște Vevelli va trece în serviciul lui Radu Mihnea, atunci domn al Țării Românești,

⁶ Un nou război polono-otoman a avut loc între anii 1672 și 1676 și s-a terminat cu formarea jelajetului Cameniței, dependent direct de Poartă. Vezi, în acest sens, Dariusz Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699*, Warszawa, Oficyna Wydawnicza Polczek, 1994.

⁷ A fost un personaj important în epocă, s-a aflat în opoziție față de regele Sigismund al III-lea Wasa, care dorea instaurarea unui regim autoritar, și față de partizanii acestuia, între care și Stanisław Żółkiewski, deseori criticat de opoziția regală pentru faptele sale. Wanda Dobrowolska, *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich*, Warszawa, Nakładem Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1926; idem, *Ozdoby rodu Zbaraskich*, în „Ateneum Wileńskie”, Warszawa, XV (1928), p. 167-172; idem, *Książęta Zbarascy w walce z hetmanem Żółkiewskim*, Kraków, Gebethner i Wolff, 1930.

⁸ Pentru această variantă a tratatului, vezi în Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-polish diplomatic relations (15th-18th Century)*, An annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents, Leiden, Boston, Koln, Brill, 2000, p. 388-402, datat cu 12-21 februarie 1623. Textul a fost publicat parțial și în limba română de Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I (1455-1774), București, Editura Academiei Române, 1976, p. 151-154, nr. 157.

⁹ Pe copia tratatului de la Hotin se menționează: „Original tych pact prziniesiony przez P. Koniuszego (Krzysztof Zbaraski) który go u Wewellego za pieniądze dostał bo iako Turki nie imieli długo tych pact trzimać, tak też nie wielgą pieczę o nich mieli” [rom.: Originalul acelor tratate a fost adus de către panul comis care l-a obținut cu bani de la Vevelli, deoarece turcii nu aveau să țină mult timp acele pacte, de asemenea nici nu aveau mare grijă de ele], Biblioteka Kórnicka, nr. 326, f. 668.

¹⁰ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, Editura Enciclopedică Română, 1971, p. 346-347.

¹¹ Andrzej Dziubiński, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI-XVII wieku*, Wrocław, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 1998, p. 53, 97.

¹² *Ibidem*, p. 53, 97. „Baptistam Wewelli, Graecos itidem de Candia”, care a fost semnalat de N. Iorga „pentru un proces cu un Camenițean” și urm. (*Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XXIII, *Acte străine din arhivele Galiei, Vechii Prusii și Țărilor de Jos*, București, Ministerul Instrucțiunii Publice, 1913, p. 447-454), desigur este tatăl lui Constantin Batista Vevelli, diplomatul de mai târziu, deși Nicolae Stoicescu (*op. cit.*, p. 346-347, nota 3) considera că era vorba de una și aceeași persoană.

¹³ Valentin Constantinov, *Bătălia de la Hotin...*, art. cit., p. 5-16.

și va obține succese importante în medierea conflictului polono-otoman din această perioadă¹⁴.

Marele sol polonez s-a întors în Polonia prin Țara Românească și Transilvania¹⁵. Schimbarea traseului s-a datorat, credem, poziției față de domnul Moldovei a solului polonez în timpul tratativelor¹⁶. De această atitudine desigur că a aflat și Ștefan Tomșa al II-lea, iar călătoria prin Moldova nu mai era așa de sigură ca la plecarea spre Constantinopol. Marele sol polonez a lansat zvonul că era pândit de tătari, iar întoarcerea lui prin Moldova nu era lipsită de pericole¹⁷. Așa se încheia solia menită să întărească pacea de la Hotin în toamna anului 1621. În urmă rămânea o puternică impresie produsă de Zbaraski la Constantinopol¹⁸, iar considerațiile sale cu privire la starea Imperiului Otoman, așternute pe hârtie după întoarcerea lui în țară, s-au bucurat de un deosebit interes în mediile poloneze¹⁹.

Mare a fost mirarea când s-a stabilit că textul care i-a fost înmănat marelui sol polonez aducea prejudicii intereselor poloneze²⁰. Pentru îndreptarea articolelor neconvenabile, la Poartă a fost trimis Krzysztof Serebkowicz, armean,

¹⁴ *Ibidem*, p. 10-16.

¹⁵ Ștefan Andreescu crede că această schimbare de itinerar s-ar fi datorat faptului că solul polonez nu dorea să se întâlnească încă o dată cu Ștefan Tomșa al II-lea, bănuind că atunci „a fost croit noul plan de acțiune în privința scaunului domnesc de la răsărit de Carpați” (*Radu Mihnea Corvin, domn al Moldovei și Țării Românești*, în *idem, Restitutio Daciae*, vol. II, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659*, București, Editura Albatros, 1989, p. 37).

¹⁶ Valentin Constantinov, *Solia lui Krzysztof Zbaraski la Constantinopol între anii 1622 și 1623 și implicațiile ei asupra situației Țărilor Române*, în *In Honorem Vasile Dobrescu. Societate și cultură în epoca modernă*, coord. Cornel Sigmirean, Corina Teodor, Sibiu, 2013, p. 175-182.

¹⁷ Despre aceste supoziții scria ambasadorul englez la Constantinopol, Thomas Roe: „At Tergovista hee heard that the Tartars had taken his coaches, and slane his servants and lay in wayt for him: wherevpon he changed his course, and with the like hast recovered Kronstatt in Transilvania, of whom since we have not heard” (*The negotiations of Sir Thomas Roe in his embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628*, London, 1740, p. 142).

¹⁸ Pe lângă menționarea strălucirii soliei lui Krzysztof Zbaraski la Constantinopol, cronicarul polonez Pawel Piasecki, contemporan cu acele evenimente și totodată cel care a servit ca sursă de inspirație pentru Miron Costin, scria că fastul soliei formate din 400 de persoane și generozitatea risipitoare a marelui sol au făcut rău soliilor poloneze viitoare de la Poartă (P. Piasecki, *op. cit.*, p. 309).

¹⁹ Janusz Wojtasik, *Uwagi księcia Krzysztofa Zbaraskiego, posła wielkiego do Turcji z 1622 r. – O państwie otomańskim i jego siłach zbrojnych*, în „*Studia i materiały do historii wojskowości*”, Warszawa, tom VII, część I, 1961, p. 321-346.

²⁰ „Pakta przez JMP Krzysztopha Xcia ze Zbaraża Koniuszego Koronnego od Cesarza Tureckiego przyniesione ktore że sie w Artykulach pewnych z dawnymi nie zgadzali, nie są od KJM przyjęte ale po inne iest wyprawiony do Porty Krzysztoph Serebkowicz” (Archiwum Główne Akt Dawnych [Arhiva Centrală a Actelor Vechi]; în continuare: AGAD), *Libri Legationum*, nr. 30, f. 3 v.). În manuscrisele poloneze de mai târziu se preciza: „[...] niedobre i ciężkie są te Pakta ale są lepsze daleko które przywiozł potym P. Krzysztof Serebkowicz tłumacz tegoż Xcia Zbarawskiego, przywiozł szescią miesięcy posledzi” [rom.: ...rele și grele sunt aceste tratate, dar cu mult mai bune sunt cele aduse mai târziu de Krzysztof Serebkowicz, traducătorul aceluiași principe Zbarawski, cu șase luni mai târziu). Printre numeroasele manuscrise îl remarcăm și pe cel din Biblioteca Czartoryskich, Ms. nr. 612, p. 329).

care cunoștea bine cum funcționează cancelaria otomană²¹. Anume în timpul acestei solii polonezii vor obține mazălirea lui Ștefan Tomșa al II-lea și numirea în scaunul Țării Moldovei a lui Radu Mihnea, cu condiția ca în Țara Românească să domnească fiul lui, Alexandru Coconul.

Încă din timpul soliei precedente, Krzysztof Zbaraski a cerut marelui vizir schimbarea lui Ștefan Tomșa II cu un alt domn agreat de polonezi. Acest domn în viziunea regelui polon putea fi Petru Movilă, fiul lui Simion Movilă și nepot al lui Ieremia Movilă, care „au domnit în perioada în care între cele două mari puteri, Rzeczpospolita și Imperiul Otoman, era pace și înțelegere”²². Otomanii, pe lângă susținerea în continuare a lui Ștefan Tomșa al II-lea, nu agreau candidatura unui fiu de domn care avea și indigenat polonez. S-a ajuns oarecum la repetarea situației din anul 1616, când polonezii susțineau candidatura lui Gabriel Movilă, fratele lui Petru, iar otomanii până la urmă au impus în scaunul Moldovei candidatura lui Radu Mihnea, în care aveau mare încredere. Succesul diplomatic al lui Radu Mihnea, din anul 1623, avea să fie pentru polonezi o soluție de compromis, atâta timp cât otomanii, principial, nu au vrut să-i dea domnia lui Petru Movilă.

Foarte probabil că soluția pentru numirea lui Radu Mihnea ca domn al Moldovei și a fiului acestuia ca domn al Țării Românești să fi apărut după întoarcerea lui Krzysztof Zbaraski în Polonia, când au fost constatate omisiunile și caracterul premeditat al variantei otomane a tratatului. Despre nemulțumirile polonezilor față de forma inițială a tratatului, mai ales față de două articole ale sale, scria ambasadorul francez de la Constantinopol²³. Polonezii, care așteptau foarte mult de la solia lui Krzysztof Zbaraski, au rămas decepționați de conținutul tratatului.

La câteva zile după întoarcerea lui Krzysztof Zbaraski, regele polonez scria o scrisoare sultanului otoman, în care denunța noile incursiuni ale tătarilor în teritoriile poloneze. Nu uita să menționeze nici rolul lui Ștefan Tomșa al II-lea în tensionarea situației²⁴. Încă de la mijlocul lunii martie 1623, ambasadorul

²¹ *Historia dyplomacji polskiej*, tom II (1572-1795), pod redakcją Zbigniewa Wójcika, Warszawa, 1982, p. 82.

²² *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu Hurmuzaki, supl. II, vol. II (1601-1640), documente culese din arhivele polone, coordonate, adnotate și publicate de Ioan Bogdan, cu traducerea franceză a documentelor de I. Skupiewski, București, 1895, p. 524-525, nr. CCXXXV.

²³ *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu Hurmuzaki, supl. I, vol. I (1518-1750), documente culese de Gr. G. Tocilescu și A. I. Odobescu, București, 1886, p. 206-207, nr. CCCV (în continuare, Hurmuzaki-Tocilescu).

²⁴ S-a păstrat varianta tradusă în engleză, trimisă de la Constantinopol regelui Angliei. Scrisoarea datează din 6 mai 1623, iar în ea se preciza: „Butt because the said Sallassy Murza with other Tartars did by hostility break into ye Provinces of our kingdome through the territories of your Majestie, butt especially through the Begherbeghdome of Cantimir Murza, your Majestie will hereafter by layeing a severe charge upon him and the *Palatine of Walachia* <Ștefan Tomșa II> in that behalfe”, în *Elementa ad Fontium Editiones*, vol. VI (1603-1625), *Res Poloniae Iacobo Angliae Regnante Coscriptae ex Archivis Publicis Londoniarum*, edit dr. Carolus H. Talbot, Roma, 1962, p. 278.

francez scria despre incursiunile tătarilor în Polonia²⁵. Este adevărat însă că nici cazacii nu s-au lăsat mai prejos, efectuând o campanie pe mare împotriva otomanilor²⁶. Contra cazacilor, otomanii aveau de gând să trimită o escadră formată din 12 sau 15 galere²⁷. La 9 iulie 1623, de la Constantinopol parvenea știrea despre o nouă incursiune tătărească în Polonia²⁸. La 21 iulie, ajungea la Constantinopol un curier polonez care se plângea contra tătarilor că au efectuat trei incursiuni, luând mai mulți prizonieri²⁹.

Pentru polonezi, diferențele din varianta turcească erau principiale. În plus, otomanii încă nu-l schimbaseră pe Ștefan Tomșa al II-lea. Iată de ce a fost nevoie de o nouă solie. Solia lui Krzysztof Serebkowicz, prin urmare și corecturile în textul variantei turcești au fost favorizate de o nouă schimbare de sultan în anul 1623, când locul lui Mustafa I, cu probleme mintale, a fost luat de fratele lui Osman al II-lea, Murad al IV-lea³⁰.

Și ca situația să fie și mai complexă, relațiile polono-otomane aveau să fie influențate – a câta oară?! – de chestiunea transilvăneană. Ambițiosul principe Gabriel Bethlen a folosit din plin criza din Imperiul Habsburgic pentru a se implica activ în conflictul armat dintre tabăra protestantă și cea catolică, obținând importante avantaje politice în prima fază a Războiului de 30 de ani³¹. Spre anul 1623, tensiunile dintre cele două tabere beligerante s-au accentuat, iar principele Transilvaniei va hotărî să reîntre în război. În acest sens, Gabriel Bethlen a trimis o solie la Poartă pentru a primi ajutoare din partea puterii suzerane. La 4 mai 1623, solii principelui transilvănean plecau înapoi cu asigurarea ajutoarelor pe care otomanii aveau să i le ofere în lupta contra împăratului habsburgic³². Beilerbeii de Bosnia, Ibrahim pașa³³, și cel de Agria, Suleiman pașa³⁴, primeau firme prin care li se ordona să meargă în ajutorul lui Gabriel Bethlen. De precizat însă că, după toate probabilitățile, conducătorii vilaietelor de la hotarele cu Imperiul Habsburgic nu ardeau de dorința să participe la aceste campanii. Un

²⁵ Hurmuzaki-Tocilescu, supl. I, vol. I, p. 205, nr. CCCIV; p. 207, nr. CCCVI.

²⁶ Flota lor era formată din 20 de corăbii. AGAD, Archiwum Potockich ze Łańcuta, część II, sygn. 1687.

²⁷ Hurmuzaki-Tocilescu, supl. I, vol. I, p. 207, nr. CCCVI.

²⁸ *Ibidem*, p. 212, nr. CCCXI.

²⁹ „[...] des Tartares qui ont fait depuis peu trois courses dans la Russie Polonoise et emmene beaucoup d'esclaves” (*ibidem*).

³⁰ Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish diplomatic relations (15th-18th Century)*, p. 134.

³¹ Valentin Constantinov, *Impactul politicii externe a lui Gabriel Bethlen asupra situației Țării Moldovei...*, p. 48-55.

³² Hurmuzaki-Tocilescu, supl. I, vol. I, p. 207-208.

³³ A. Mehmet, L. Demeny, *Noi documente turcești privitoare la istoria Transilvaniei din secolul al XVII-lea*, în RA, anul XLVII, vol. XXXII, nr. 1/1970, p. 218-219, nr. 7-9. Printr-un firman din 19-28 iulie 1623, același Ibrahim pașa și sangeacbeii dependenți de el primeau poruncă de la sultan să pună armatele lor la dispoziția principelui Transilvaniei (Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712)*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1984, p. 191-193, nr. 77).

³⁴ A. Mehmet, L. Demeny, *op. cit.*, p. 219, nr. 10. În acest ultim firman se mai spunea că porunci similare au primit cei din vilaietele Gyula și Timișoara.

nou sol transilvănean a fost trimis la Poartă pentru a cere iarăși ajutoare de la otomani³⁵, iar în documentele menționate mai sus sunt amintite „scuze și pretexte (care) nu se primesc”³⁶.

Asemenea cereri va primi și Radu Mihnea, domnul Țării Românești, care s-a și grăbit să execute ordinele venite de la Poartă³⁷, și probabil Ștefan Tomșa al II-lea, domnul Țării Moldovei³⁸. Dacă în campania precedentă otomanii i-au acordat lui Gabriel Bethlen un sprijin mai mult tacit, atunci în cea de-a doua campanie a principelui susținerea otomanilor a devenit evidentă. În tratativele care s-au derulat între otomani și polonezi după bătălia de la Hotin, se menționa expres interdicția pentru polonezi de a permite adunarea armatelor care să fie folosite împotriva principelui transilvănean. Într-o scrisoare adresată regelui polon în anul 1623, sultanul cerea ca polonezii să nu dea „împăratului creștin nici pe față nici pe ascuns ajutoare nici în bunuri, nici în soldați din țările voastre”. Conform opiniei sultanului, cel care se făcea vinovat de o nouă tensionare a situației era împăratul habsburgic, care a mers împotriva lui Gabriel Bethlen și a domnilor unguri, care ascultau de sultan și le-a cucerit câteva orașe/cetăți³⁹.

Dacă în situația anterioară evenimentelor din anii 1618-1619 regele polonez a avut o poziție prohabsburgică, în noua conjunctură poziția lui s-a schimbat. Este foarte probabil ca noua situație să fi fost influențată și de atitudinea habsburgilor din perioada conflictului dintre anii 1620 și 1621, când au refuzat să le acorde polonezilor sprijin în fața amenințării otomane⁴⁰, dar și de avertismentele explicite ale otomanilor. Restrângerea pretențiilor poloneze la relațiile strict polono-otomane avea să aibă un rol important în evenimentele care ce se vor derula în acest spațiu pe parcursul anului 1623.

³⁵ Printre cei vizati se numărau pașalele amintite de Bosnia și Buda (Hurmuzaki-Tocilescu, supl. I, vol. I, p. 213, nr. CCCXIII).

³⁶ A. Mehmet, L. Demeny, *op. cit.*, p. 219, nr. 8.

³⁷ Miho Racotă va primi la 20 martie 1624 o danie în Țara Românească tocmai pentru participarea la lupta cu habsburgii a contingentelor militare muntene, de partea lui Gabriel Bethlen. *DIR*, B, veacul XVII, vol. IV (1621-1625), București, Editura Academiei Române, 1954, p. 388-389, nr. 398: „[...] pentru slujbă dreaptă și credincioasă pe care a slujit-o domniei lui și țării, cu Bethlen Gabor, craiul din Ardeal și au făcut mare război cu nemții”. Important este de menționat că, deși era domn al Țării Moldovei, Radu Mihnea i-a acordat o danie în Țara Românească, acolo unde domnea fiul său.

³⁸ Nu știm dacă dania domnească prin care Duca fost mare ușer va primi „pentru slujbă dreaptă, cu credință ce au slujit domnului și țării” satul Teșeuții la 17 martie 1624 (*DRH*, A. Moldova, vol. XVIII (1623-1625), volum întocmit de I. Caproșu și V. Constantinov, București, Editura Academiei Române, 2006, p. 226, nr. 174), se află în legătură cu participarea contingentelor moldovenești în campaniile principelui transilvănean, deși acest fapt nu este exclus.

³⁹ „Wyraziwszy to że Cesarzowi Chrzciesianskiemu nie macie iawnie y potaiemnie gdiebzy z Bethlem Gaborem y Pany Węgierskiemi woiował posilkow żadnych dawac tak skarbam iako y ludzmi woienkami Panstw waszych” (Biblioteka Jagiellońska, Ms. nr. 109, f. 15 r.-16 r.).

⁴⁰ Poziția împăratului habsburgic i-a decepționat profund pe polonezi, iar cele două solii de la sfârșitul anului 1620 și de la mijlocul anului 1621 s-au întors fără să fi obținut vreun rezultat (*Historia dyplomacji polskiej...*, vol. II, p. 31-34).

Deja în acea perioadă, Radu Mihnea se bucura de o autoritate recunoscută la curțile importante europene. Sugestive din punctul de vedere al autorității pe care Radu Mihnea o avea în acele vremuri sunt și scrisorile pe care papa de la Roma le adresa celor doi domni ai țărilor române. Dacă scrisoarea adresată lui Ștefan Tomșa al II-lea era una simplă de protocol, atunci scrisoarea trimisă lui Radu Mihnea abundă în complimente: „Căci cunoaștem puterea numelui tău în aceste provincii, nume a cărui supremație este răsplata forțelor tale de război, deoarece moștenirea trebuie să fie a neamului Corvinilor. Mai știi că nu ți s-a dat nici un drept ca moștenitor al neamului părintesc, dar ai pornit către glorie pe acest drum periculos și ai ajuns la putere. Nu au rămas necunoscute nici victoriile pe care le-ai avut în Moldova asupra celor mai puternici dușmani”⁴¹. Era o anticipare atât a succesului care avea să urmeze pentru domnul muntean, cât și o recunoaștere a rolului pe care el l-a avut în încheierea păcii de la Hotin, rol cunoscut în Europa acelor vremuri din corespondența diplomatică desfășurată.

Totodată, ar fi greșit să credem că la acea oră situația lui Radu Mihnea era de nezdrcinat; o situație care părea stabilă putea să se schimbe peste noapte. Domnul Țării Românești trebuia să țină cont de importanța pe care a căpătat-o Gabriel Bethlen pentru otomani⁴², mai ales din perspectiva noilor confruntări proiectate cu împăratul habsburgic. În acest sens, nu pare întâmplătoare nici trimiterea lui Papa clucerul la dieta Ardealului⁴³. Asemenea acțiuni, care îl obligau la anumite gesturi de curtoazie față de influentul vecin din nord, erau cauzate și de intensificarea atacurilor asupra lui în capitala Imperiului Otoman⁴⁴, acolo unde cu ceva timp în urmă fusese mazilit patriarhul Constantinopolului⁴⁵, Chiril Lucaris, un apropiat al domnului Țării Românești⁴⁶. Așa poate se explica

⁴¹ *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu Hurmuzaki, vol. VIII, ed. Ioan Slavici, București, 1894, p. 404-405, nr. DLXXXVI (în continuare, Hurmuzaki-Slavici). Numele de „Corvin” era folosit de Radu Mihnea în corespondența purtată cu puterile creștine în amintirea lui Iancu de Hunedoara, precum și a fiului acestuia, Matia Corvinul, fără vreo acoperire reală (Valentin Constantinov, *Țara Românească și Țara Moldovei în timpul domniilor lui Radu Mihnea*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2007, p. 26-40, capitolul dedicat ascendenței lui Radu Mihnea). Din câte se vede, și ceilalți au consimțit aspirațiilor domnului român, chiar dacă în cazul dat era vorba de interesul manifestat de papa de la Roma în țările române.

⁴² Bănuim că documentul publicat în Hurmuzaki, supl. I, vol. I, p. 155, nr. CCXXXVIII, cu anul 1613, trebuie redatat cu anul 1623, când principe al Transilvaniei era Gabriel Bethlen. Ar reieși că atunci s-au amplificat problemele pentru Radu Mihnea.

⁴³ *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX (1614-1636), *Acte și scrisori*, publicate de Andrei Veress, București, Editura Cartea Românească, 1936, p. 254, nr. 204.

⁴⁴ Într-un raport din 24 iunie 1623, al bailului venețian din Constantinopol, scria de intrigile de la Poartă îndreptate împotriva lui Radu Mihnea (*Documente privitoare la istoria românilor* culese de Eudoxiu Hurmuzaki, ed. Ioan Slavici (Hurmuzaki-Slavici), vol. IV, partea II, București, 1884, p. 399, nr. CDXLVII).

⁴⁵ La 30 aprilie 1623, ambasadorul francez Cesy scria regelui că Lucaris, „care se calvinise”, fusese răsturnat (Hurmuzaki-Tocilescu, supl. I, vol. I, p. 207-208, nr. CCVI). Alte informații despre motivele căderii lui Chiril Lucaris în *ibidem*, p. 208-209, nr. CCCVII; p. 209-210, nr. CCCVIII.

⁴⁶ Ca patriarh al Alexandriei, Chiril Lucaris a locuit la curtea lui Radu Mihnea în timpul primei lui domnii din Țara Românească, unde participa la judecarea diferitelor pricini (*DIR*, B,

și intenția lui de a deschide un cont în Banca Veneției⁴⁷. Simțindu-se în pericol și știind cât de nesigure pot fi lucrurile la Constantinopol, foarte probabil ca Radu Mihnea să fi hotărât să se asigure, trimițând o parte din bani la Veneția, pentru ca în caz de necesitate să se poată retrage acolo. Soarta avea să-i rezerve însă altceva.

Acestea erau, în linii mari, realitățile politice în spațiul central și sud-est european în momentul în care spre Constantinopol a plecat Krzysztof Serebkowicz, pentru a duce ajustările dorite de polonezi în textul păcii proaspăt încheiate și reconfirmate prin marele sol, Krzysztof Zbaraski. Înainte de a ajunge solul său la Poartă, regele polon a mai accentuat încă o dată dificultățile pe care acesta le va avea în purtarea tratativelor: cazacii „au ieșit din nou în mare și au produs mare pagubă și sultanului turc și Hoardei”. De aceea, îl ruga pe Tomasz Zamoyski să fie comisar în noua comisie care era organizată cu scopul de a pune capăt incursiunilor căzăcești pe mare⁴⁸.

Kszysztof Serebkowicz a ajuns la Constantinopol la 11/21 iulie 1623, moment despre care Thomas Roe relatează într-o scrisoare din capitala Imperiului Otoman. Intenția polonezilor, conform diplomatului englez, era de a menține pacea cu condiția ca otomanii să-i oprească pe tătari, deoarece, în caz contrar, polonezii nu ar fi putut să le asigure liniștea din partea cazacilor⁴⁹. Peste aproximativ o lună parvenea și știrea despre mazilirea lui Ștefan Tomșa și numirea în scaunul Țării Moldovei a lui Radu Mihnea, iar fiul său avea să-i urmeze în tronul Țării Românești⁵⁰. Schimbarea propriu-zisă avea să întârzie puțin. Aproximativ în această perioadă, de la Constantinopol a sosit știrea unei noi lovituri de palat⁵¹. În locul sultanului Mustafa a fost proclamat sultan Murat, fratele lui Osman al II-lea⁵². După toate probabilitățile, aceste evenimente aveau

Țara Românească, vol. II (1611-1615), p. 417, nr. 360). Vezi și Valentin Constantinov, *op. cit.*, p. 99, 111, 114, 199. În Țara Românească a emis și câteva acte în limba greacă (*ibidem*, p. 268, nota 99).

⁴⁷ Primul act cunoscut în acest interesant dosar datează din 14 iunie 1623 (Hurmuzaki-Slavici, vol. IV, partea II, nr. CDXLVI, p. 399), adică exact în momentul producerii atacurilor virulente asupra sa. Despre întreaga problemă legată de contul domnului muntean în Banca Veneției, vezi Cristian Luca, *Depozitul lui Radu Mihnea la Zecca Veneției*, în SMIM, tom XVIII, 2000, p. 189-195.

⁴⁸ AGAD, Archiwum Zamoyskich, nr. 295, f. 67-68.

⁴⁹ „Here is yesterday [adică pe 10/20 iulie] arrived, from Poland, another nuntio, with letters to signify the acceptance of the peace, in behalfe of that kingdome, on condition of the restraynt of the Tartars, or else they will not assure the Cossagues”. *The negotiations of Si Thomas Roe...*, ed. cit., p. 165. Este, așadar, vorba de Krzysztof Serebkowicz care ajunsese la Constantinopol cu o nouă misiune. Totodată, noile incursiuni tătărești în teritoriile poloneze au fost puse pe seama schimbării lui Ștefan Tomșa al II-lea din scaunul Moldovei (*Elementa ad fontium editiones...*, ed. cit., vol. VI, p. 309, nr. 268).

⁵⁰ După cum menționa ambasadorul olandez de la Constantinopol, Cornelius Haga, schimbarea pe tronul Moldovei s-a făcut în urma intervenției aceluiași ambasador polonez (N. Iorga, *op. cit.*, vol. IV, p. 183, nr. XXXIII).

⁵¹ Ambasadorul francez de la Constantinopol scria pe data de 3 septembrie 1623 despre revolta spahiilor și ienicerilor. În aceeași scrisoare se menționa o nouă campanie a tătarilor în Polonia (Hurmuzaki-Tocilescu, supl. I, vol. I, p. 218-219, nr. CCCXIX).

⁵² Același ambasador francez scria despre încercarea de a-l răsturna pe sultan, pe data de 3 septembrie (Hurmuzaki-Tocilescu, supl. I, vol. I, p. 219-220, nr. CCCXX), iar pe 10 septembrie despre faptul deja împlinit (*ibidem*, p. 221-222, nr. CCCXXII).

să întârzie plecarea lui Radu Mihnea la Iași. A fost nevoie de noi tratative și de noi condiții pe care o parte le-a impus celeilalte. Astfel, putem explica repetarea știrii despre numirea lui Radu Mihnea în scaunul Moldovei și cea a fiului său în scaunul Țării Românești, de pe 17 septembrie 1623. Raportul ambasadorului francez din această zi preciza că Radu era un om foarte galant și puternic prin prietenii săi. Cel care fusese scos din scaun, adică Ștefan Tomșa al II-lea, conform ambasadorului francez Cesy, era un om foarte bătrân și mare inamic al polonezilor, iar împotriva lor le-a lăsat trecere liberă tătarilor pentru a face incursiuni în teritoriile Coroanei poloneze. Întreaga afacere l-a costat pe Radu Mihnea 300.000 de scuzi, din care 200.000 i-au revenit marelui vizir⁵³. Venirea lui Radu Mihnea la Iași era așteptată la sfârșitul lunii octombrie, iar Stanisław Koniecpolski, hatmanul de câmp, îi scria regelui că va depune eforturi ca în urma tratatelor cu acesta să se găsească soluții pentru menținerea păcii. De asemenea, îl informa pe rege că i-a scris starostelui Cameniței, Stefan Potocki, ca moldovenilor să nu li se provoace neplăceri de către polonezi⁵⁴. Revenirea lui Radu Mihnea în scaunul Moldovei era considerată ca o soluție pentru nesiguranța instaurată în ultimele luni în această țară⁵⁵. La începutul lunii noiembrie 1623, Radu Mihnea era la Iași, de unde emitea documente în diferite pricini⁵⁶.

Ambasadorul venețian raporta, la 23 decembrie 1623, despre mazilirea lui Cantemir, pe atunci beiful Silistrei⁵⁷. La întoarcere, Krzysztof Serebkowicz raporta regelui despre toate cele săvârșite la Constantinopol⁵⁸.

Până în prezent relatarea lui Krzysztof Serebkowicz a fost cunoscută în istoriografia română după câteva fragmente publicate de Ilie Corfus, referitoare la numirea lui Radu Mihnea ca domn al Țării Moldovei și a fiului său, Alexandru Coconul, ca domn al Țării Românești⁵⁹. Am considerat însă necesar să revenim asupra textului și să publicăm în întregime această relatare, deoarece în afara textului publicat au rămas nesemnificate mai multe chestiuni foarte importante. Între acestea menționăm implicarea principelui transilvănean Gabriel Bethlen în jocurile diplomatice de la Poartă. Ca și mai înainte, în primul planul tratatelor polono-otomane se aflau problemele legate de incursiunile cazacilor și ale tătarilor. Relatarea conține informații foarte interesante cu privire la schimbările de la vârful ierarhiei otomane, care a avut loc în 1623, când sultanul Mustafa a fost înlocuit cu Murat al IV-lea. Sunt interesante detaliile cu privire la funcționarea aparatului politic al Imperiului Otoman sau

⁵³ Hurmuzaki-Tocilescu, supl. I, vol. I, p. 223, nr. CCCXXIV.

⁵⁴ Scrisoarea datează din 23 octombrie 1623: *Źródła do dziejów polskich*, wydawane przez Michała Grabowskiego i Alexandra Przezdzieckiego, tom I, Wilno, 1843, p. 108-110.

⁵⁵ „[...] la speranza maggiore ch'era che l'Radu vayvoda doveva venir al suo Principato” (*Elementa ad fontium editiones...*, ed. cit., vol. VI, p. 312-313, nr. 270).

⁵⁶ DRH, A. Moldova, vol. XVIII (1623-1625), nr. 118-120.

⁵⁷ Hurmuzaki-Slavici, vol. IV, partea II, p. 403, nr. CDL.

⁵⁸ Întreaga relatare se păstrează la AGAD, Libri Legationum, 30, f. 43-46.

⁵⁹ Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, Editura Academiei Române, 1983, p. 110-111, nr. 52.

amănuntele cu privire la modalitatea de purtare a tratatelor polono-otomane, dar și felul cum, în final, Krzysztof Serebkowicz a reușit să elimine din tratat prevederile care nu le conveneau polonezilor. Toate acestea oferă un tablou complet al situației politice centrale și sud-est europene și explică mai bine realitățile politice din Țările Române din această perioadă.

*
* *

Anexă

Relatia Chrzysztopha Serebkowicza Poslannika JKM do Porty Tureckiei
Naiasnieiszy Mcwy Krolu Panie a Panie moi Mciwy.

Będąc posłany od W.K.M.Pana mego do Porty Cesarza Tureckiego zastałem Sołtan Musztaphe na stolicy siedzącego z Wezyrem wielkim Huseym Basszą który po przyjeździe moiemu do Constantinopola nazaiutrz dał mi audientią ktoręmu oddawszy list opowiedziałem chęć WKM Pana mego, oddałem drugi od Xiężecia Jego M Zbaraskiego przyiąwszy wdzięcznie podziękował pytaiąc sie pilno o szczęśliwym panowaniu WKM Pana mego y mowiel komusz sie mogę zwierzyć lepszemu tych listow do przetłumaczenia iako tobie. Wez proszę cie iako naiprędzei. Przetłumaczywszy przynies do przeczytania. Zrozumiawszy będziemy z tobą dalei mowic. A teraz iedz do gospody odpoczni iako a dzowy z dalekiej drogi. Na drugiej a prędko potym audientiei oddałem listy przetłumaczone ktore zaraz czytano przed niem. Zrozumiawszy punkta mianowicie o Kantemirze, o Tomszy y o poprawie niektórych errorow w liscie przymierznym nieostroźnie w Cancellariei przez Pisarzow napisanych powiedział i że sam o tym nie wie a chocby tak było mnie y słowy moiemu wierzcie bezpiecznie. Pytał potym iakom przeiachał bezpiecznie przed woiskiem Kantimirowym ktorzy szli do Polski o czym ia wiem od Tomszy i ludzi swoich pogranicznych. Na wm powiedział że iadąc sam do Porty iako ubezpieczony pokojem od was a oni szli do Polski, o mały włos zem u nich ostykach. U was u siebie iako Wezir mądry iesli sie tego po was spodziewac mamy y spokoju przez waszego Posła zawartego y przysięgą Cesarską warowanego. Pytam? Cosz po tych papierach y Pactach pisanych iesli sobie nie mamy dotrzymawac wiary y słowa? R. Jam jest posłany do Porty Waszei od Jego KM Pana mego dla confirmatiei pokoju y potwierdzenia Pactow który stał sie przez Xcia Jego M Posła wielkiego y upominac sie obietnicey dosic uczynienia w niektórych punktach y Artykulach mianowicie we trzech Pierwsza – Chana Tatarskiego macie rzrzucic a inszego nasadzić; 2. Kantimiera; 3. Tomszę Hospodara wołoskiego odmienic y poki sie dosic tym punctom y artykułom nie stanie niczym s Wmcią nie będę tractował, gdzisz nas nikt nie wadzi ieno ci ludzie. Mianowicie Kantimir który gęste incursie nasyłaniem częstym Tatarow swowolnych w

Panstwa Jego KM Pana mego wielkie szkody czyni nie będąc posłuszny ani Cesarzowi Jego M ani Carowi Panu swemu y poki w Sylistriei Baszą y w tych Buczakach y Polach Białogrodzkich blizkiem sąsiadem iest, nie może być pokoi nigdy gruntowny upewniam. Dla ktorej a mniejszej przyczyny nie mamy tak wiele czasu abysmy mogli nieposłusznych Kozakow Zaporoskich w posłuszentwo wprawicz. Tomszę Hospodara Wołoskiego Jego KM Pan moi Mwy w sąciedztwie miec nie chce, **[fila 43 verso]** gdysz iest Turbatorem y zdraicą a nieprawdziwym sługą Cesariskiem, lecz węglug listow przymiernych ktore sie zgadzaią Sulemanowemi ma byc Hospodar taki aby nas nie wadziel z wami. Przerwawszy Wezir rzekł kogosz chcecie, odpowiedź. Ma Cesarz Jego Mc sług rozmaitych dosic. Niech da komu chce byle nie Tomszy będziemy sie kontentowac mianowicie a to Radułl ktory z cnoty swei iest dobrym y zasłużonym Cesarzom Waszym ten będzie umiał sąsiedztwa dobrego y pokoiu uczynionego przestrzegac miedzy Monarchami. Wezyr. A będieciesz kontenci z Radula? Odpowiedziałem. Jego KM Pan moi y Rzeczpospolita iako pierwei byli contenci z sąsiedztwa iego y teraz nie mniei będą. Mam te roskazanie y Instructią od JKM Pana mego abym go zalecał y promował u Porty waszei iako człowieka dobrego. Są tesz niektorze errorry w Pactach co Xiąże Jego M Poseł Wielki przyniosł JKM zaczym tesz Pacta poprawy potzebuja, gdysz sie to snac za omyłka Pisarzow waszych stało, y mianowałem iako o Bethlem Gaborze ktory nie ma co czynic w Pactach. Abowiem JKM nie z Gaborem ale z Cesarzem Jego Mcią pokoi zawierał przez posła swego. Aże Siedmigrodzka Ziemia z dawna iest w successiei Cesarzom Waszym dana, a on iest poddanym Cesariskiem tedy niech będzie takim iako Wołoski, Multanski woiewodowie. Takiem go tesz dał pisac w Pactach. I to wielka i nie miało być napisano aby miał JKM prosic Was o pokoi pod Chocimem, gdysz nigdy Krolowie Polscy nie zwykli nikogo prosic o pokoi. Co zeście nam uczynili! Nie rownismy sobie byli takescie wy iako y my potrzebowali pokoiu y zgody. Proszę tedy Wmy abys tym Punctom y Artykulom iakoś obiecał uczyniel dosic gdysz co Wezyra kazdego ma byc słowo iedno a nie dwie, iakosz to sam nie raz mawiał. Wezyr odp(owiada)ł. Tatar Chana razem manzulował o czym wiecie. O Kantemira proszę daicie mi sto czasu do Kazyma po naszemu do Stego Simona Judy postaram się da Bog ze żywego wpowrozie abo głowe iego do Porty przyniosą. Gdyż do Chana listy y surowe mandaty posłałem Cesariskie y teraz poszlę aby sie zaraz ruszył wsitkiem na Kantymira. Także y do ukrainych Begow y Beglerbegow y Hospodarom Wołoskiemu Multanskiemu roskazaliśmy żeby sie do Cara kupili. Znowu do Struzwa co nad Dunaem, Dniestrem są roskazalismy aby przeprawy bronili Kantimirowi. Co na tak wielkiey gorące instantie moje ruszył Tatar Chana z woiskiem ku Białogrodu. Lecz skoro sie Car ruszył dał znac do Porty, a Wezyr zaraz posłał po mię y kazał czytac list przede mną mówiąc: Widzicie iako sie staram dla was aby był pokoi stateczny. Za com mu dziękował mówiąc tasz tesz rozumiecie y obiecuiecie sobie po Kjego Mc Panu moiem że wam dotrzyma wiary statecznie i pytam jako chcecie KJM y Rzptą

upewnić y ubezpieczyć potrzeba abyście KJM instificując się o tym dali znać że to nie z wskazania Cesarza Jego Mci ani też Wmci Kantimier jako zdrajca nieposłuszny Cesarzowi ani też Chanowi Panu swemu czyni takie inkursie y szkody w Państwach Jego Kmci Pana mego ale nie za długi czas wezmie swą zapłatę. A żebyś też Wmci wiedział y tam ręce założywszy nie będą siedzieć bo co wiecie co się teraz w Poszczę dzieje za tym wtargnięciem Tatarskiem niech pisze Cesarz Jego Kmci Pisz też y Wmci poszlicie czausa jako nairychlei zabiegając złemu. I tak na perswasję moję pozwoiliwszy Imbeim czausa posłali do WKM Pana mego. Dolożyłem też to [fila 44] wiem że Cesarz wasz tak wielki a Monarcha ma woiska dość niepotrzebuje pomocy jednak nie trzeba tego lotra lekiewać y jako powiadaia ma Woiska Tatarskiego do 30.000 a co wiecieć jeśli się nie będzie chciał sprzeciwić Chanowi Panu swemu przeto niech pisze y o tym Cesarz Jm do KJM prosząc aby też na pomoc zemknął woiska cokolwiek na tego lotra na Kantimiera. Rozumiem że to JKM uczyni dla Cesarza Jego Mci Mamy y w pactach abysmy byli przyjaciółmi przyjacielowi a nieprzyjacielem nieprzyjacielowi naszemu i waszemu. Otóż kto na placu ten nieprzyjaciel. Podobala się mu ta rada moja y rozkazał Canclerzowi aby przy mnie był list corrigowany i pisany, bawiać się na tym godzinę dobrą. Tę y do Xcia Jego Mci Wezyr pisał iakie tu oszukanie stało że się niepostrzegli co u nich wielka y ztąd było urosło trochę odstąpiwszy od rzeczy powiem kiedy Kozacy do Perekopu wpadli siódmego dnia dali znać od Cara do Porty. Posłał po mnie terażniejszy Wezyr mówiąc że Kozacy waszy wpadli do Krymu y uczynili szkodę wielką Tatarów pobili więźniów niemało nabrali. Powiedziałem Wezyrowi między ynszemi zescie wy nam pozwolili y prosili o pomoc bicia Tatarów o czym Cesarz Jego Mci Szoltan Mustapha pisał był do Xcia Jego Mci. Zdziwiwszy się rzekł gdzie to podobna na świecie aby Cesarz tak wielki monarcha miał procić Króla Polskiego o pomoc. Jam rzekł rozkaz Wmci Canclerzowi swemu szukać naidzie y na leżno y czytano przed niem wielkim podziwem było to u wszystkich którzy to słyszeli zlorzeczac Huseynowi że to uczynił. Potrzeba ten list chować na nich nawet Huseym Pasza powiedział mi razgniewiając się abo wam ręce poschły czy zużęzane macie, czemu tych psów Tatarskich nie bicie także. Mufti terażniejszy – dziwna rzecz że was ci ludzie marni y lekcy wojuia zawsze a wy ich nie bicie y wszem z bojazni iem daćcie upominki co rok. Wspomniałem też Mihala jako iem był srog i nie raz posyłał porsząc abysmy go zniesli y ynszych dość przykladów. Interim póki ieszcze Kantimera nie zniesli czynilem instantie aby Tomszę zrzucili a Radulowi dali Wołoskie, synowi Multanskie Państwo. Pytał mnie znowu Huseim Wezyr jeśli KJM będzie content z Radulą także Rzeczptą. Upewniałem go że będzie pewnie y zaraz degradowawszy Tomszę, Radulowi Chorągiew posłał. Spodziewiając się Huseim Basza codzień o Kantymirze wiadomości zatrzymywał mnie mówiąc: Radbym y chcę tego abys z dobrą nowiną wrocil się do KJM Pana swego że Kantimira poymano abo mu szyję ucięto. Kazał mi się jednak nagotować zegnac Sołtan Mustaphę u ktoregom był

u reky. Roskazał potym Canclerzowi pisac list przymierny od Cesarza do WKM Pana mego a drugi od siebie. Nazaiutrz zaraz nastąpili nan szpachowie niektorzy gorącą ze cie nie chcemy miec więci Wezyrem. Janczarowie przy niem sie opponowali przez dwa dni sie sprzeciwiając ieden drugiemu nie chcieli pozwolic. Zaczyn z obu stron woiska wielkie stanąwszy iako do potrzeby, o mały włos krwi rozlanie nie było. Zgodziwszy iednak ze sobą ze myślą iednego Arnabuda nie będziemy sie zabiiac y uczyniwszy radę w domu Janczagy gdzie był i Mufty tamze y Huseim od ktorego wziąwszy Mufti pieczęć Cesarską mansulowali go y obrali w niedostatku baszow wezerem Ali Basze człowieka prostego. Tydzien potym Soltan Mustaphę Cesarza zrzucili nastąpił na iego stolice Soltan Amurad, nastąpili inszi Mufty. Nastąpili Kaziazgerowie, Senatorowie, Podskarbi, Canclerz takze y insi urzednicy oraz byli zrzuceni **[fila 44 verso]** a żaden darmo musiał każdy dobrze zapłacić zaczyn przyszło mi się zabawic y znowu iako z kazdym sie poznawac osobliwie Wezyrem na którym wszytko należy.

Na pierwszej audientiei moiei u Wezyra prosiłem aby mógł iako nowego Cesarza od WKM pana mego witac winszując mu długiego panowania. Takiego Pacta aby odmienione były iako od nowego Cesarza opowiedziawszy mu i to iakom sie był odpowiel za Huseym Baszą Wezyra przypominając wszytko pocom był przyiachał od WKM Pana mego y com sprawiel za pierwszego Wezyra prosząc aby mie odprawiel iako nairychlei a Kantymira konczyl nasladując w tym sprawy przodka swego Wezyra aby posłał do Cara Tatarskiego ktory iusz był pod Białogrodem mandat surowie rozkazując żeby Kantimira żywo lub głowę iego do Porty odesłał. Bo ieśli z nami pragniecie pokoju tedy to uczynicie gdyż nas nikt barzei nie wadzi ieni Kantymir dla ktoregom iest do was posłany od JKM Pana mego.

Wezyr o Kantymira zaraz pozwolił mówiac Jako ten ktory był przede mną Wezyrem Huseim brat moi czyniel staranie o tym Kantimirze aby był zniesiony y ia nie mniej zycze y chce aby był pokoi stateczny miedzy Cesarzem Jego Mci Panem moim a Krolem Jego Mci Panem Waszym y zaraz każe pisac Mandat surowy do Chana aby znosiel Kantimira rozkazawszy Canclerzowi zaraz wyprawiel poslanca strony audientiei Cesarskiej y odnowienia Pactow długo deliberował dwie ratie podiąc 1. Że Cesarz nowy potrzeba tesz posła wielkiego y nowego s upominkami posłać do Cesarza Jego Mci według zwyczaiu dawnego. A ieszli ty chcesz Cesarza pytam ieszli masz upominki Cesarzowi godne. Ieszli nie masz trudno cie mam przypuscic golemi rekami do całowania szaty Cesarskiej, gdyż sie nie godzi y nie iest zwyczai czego żaden Posel nie czyniel y wszyscy ktorzy chcą witac Cesarza upominki przystoine iako Monarsze takiemu oddaią. Co iusz nie ieden przed oczy moy twemi uczyniel namowiając mie na okrucie mowił czyn tu credie na KJM Pana swego kilka dziesiąt tysiecy Talerow tedyc pozwolę do ręki. Jam tu powiedział że ty nas nie kładź w iednei liniei z drugiemu posłami y mianowicie iako Francuski, Angielski, Wenecki, Jnderlandski, Perski y ynszych. Albowiem oni z powinosci

własnei daia upominki gdysz muszą y obecnie u Porty mieszkaią. Lecz Krolowie Polscy nigdy nie miewali u Porty agentow swoich, tylko przez Posły przyiazn y sasiedztwo dobre od dwuset laty. Dalei Cesarzo waszym zawsze oswiadczeni y offiarowali. Tosz y ia nasladuiac przede mną będucych Poslow czynie. J cosz może byc drozszeo ...szego iako serce y przyiazn braterska od JKM Pana mego Cesarzowi waszemu offiarowac i upominkowac. Po onych wielkich alterkatiach maiac kilka audienty u Wezyra, naprawuiac nan za faworem y znaiomością ludzi rozmaitych s trudności a ledwo pozwolil bez upominkow witac Cesarza samego a samego przecie musiałem upominkowac dla dalszych spraw WKM y Rzptei. A po audientei Cesarskiej prosilem potym wezyra o odmienienie pactow iako za terażnieiszeo Cesarza. Na to Wezir że to byc nie może nie teraz. O tym potrzeba mowic w ten czas kiedy przyjedzie poseł wasz wielki z upominkami od Jego KM dopiero obaczemy z czym przyjedzie ieszli z pokojem tedy odnowimy Pacta a teraz o tym szkoda mowic ia przedsze. Czym że mie WM odprawisz wzdydz musze miec list Cesarza Jego M nowego y od WM do Krola pana mego niegodnie mi sie bez tego iechac. A kiedy list będzie czemu tesz Pacta odnowione byc nie maią poniewasz my z wami życzymy sobie [fila 45] pokoju do ktoregom ia tu przyiaczał tym bardziei Wmc zniewolicie Jego KM Pana mego y Rzptą przeciwko sobie ze będą wiedzieli czego sie po was spodziejac maią. A ia przecie proszę gdysz sie rzeczy słusznych przysyłanych a wam pozytecznych domagam. Widzielem iednak ze przy uporze staiac nic nie odpowiedział y zamilczał. Odszedszy od niego poszłem z Kiechnią y z Canclerzem iego tractowac y z ynszemi niebezko oni mego w tym sluzyc obiecali y posluzyli.

Z nowu o kilku dni do Wezyra po resotutią iachawszy zdarzył P Bog zem trafiel na czas dobry do niego. Po długich rozmaitych rozmowach więc tesz z perswasiei tych wyżej mianowanych przyiaciów moich pozwolil iednak tą conditią zawolawszy Canclerza roskazał aby według przednieszych Pact kazał pisac y sam tego doizrzał. Jam widząc że z głupiem zła sprawa nie chcialem o tych errorach nic wspominac, a volalem z Canclerzem y z Podkanclerzym componowac sie po cichu. Bom sie tesz bał Poslow niektorych mianowicie Bethlemowych Agentow gdysz oni tu byli y pierwei sprawili przez corruptie w Cancellariei Tureckiei za Xcia Jego Mci oczymem wziął wiadomości stateczną. Sam Canclerz prosil mie barzo aby o tym nikt nie wiedział bał sie y świeżem zakazał o to za łaską Bożą y za szcześliwego Panowania WKM Pana mego poprawilem Pacta tak ia kom mógł nailepiei o czym Wezyr nie wiedział choc przed niem sam czytał Pacta przestępuiac y niewspominaiac poprawy Punctow.

Dał znac Tatar Chan Wezyrowi ze ma przy sobie Kantymira w wiezieniu co z niem kaze czynic. Powiedziawszy sie o tym Kantemirze Huseim Pasza z Wezerstwa zrzuciono posłał po cichu upominki wielkie Wezerowi y ynszym staraiać sie znowu o Sylistryiske Chanstwo co Wezyr iako głupi nie będąc wiadom rzeczy a do tego takomstwem będąc uwiedziony tajemną radę z swoiemi uczyniwszy pozwolil y zaraz przywilei Kantimirowi y do Cara list

naposawszy posłał aby go wypuścił z więzienia y kazał prowadzić swoiem do Sylistriei. Skorom sie dowiedział o tym ia chałem do wezyra mówiąc. Co najlepszego czynisz żeś dał Kantymirowi znowu Silistrią to znac ze nie chcecie y nie myslicie z nami w pokoju mieszkac. Sami wiezcie czyncie co rozumiecie a ia tesz was upewniam pokojem gdysz sami daiecie przyczynę do rozerwania bo ten człowiek iest taki ze nie rad w pokoju siedzi pewnie nas znowu powadzi. Z wami bez pochyby uffacie dobrze u siebie co to iest y czego sie za tym spodziewac możecie.

Wezyr iusz ynaczei byc nie może szkoda mowic gdysz to iest wola y roskazanie Cesarza Jego Mci o czym będzie pisał ia z osobna do Jego Kmci aby sie nie frasował. Mamy teraz Cesarza mądrego nie iako Sołtan Mustapha ktorego sie zaden nie bał y on tesz. Soltan Amurad to iest nie będzie śmiał żaden przestępować rozkazania iego po gotowiu Kantymire nie będzie chciał przyczynic listom przymiernym y co poczynac niem a tesz wię cie dworu swego miec i chowac krom 40 człeka w lidzbie y żadnei kupy nie miec. Takie iest roskazanie Cesarskie y moje.

Tym mie tego dnia odprawiał roskazawszy Canclerzowi list napisac od Cesarza Jego M do WKM strony Kantymiera y nasz było napisano. Com ia miał [fila 45 verso] pokryiomu do przeczytania u siebie. Ja widząc że nie masz s kiem mowic z głupiem y upornym udałem sie do Muftego, do Kazyazgerow y do ynszych Baszow prosząc aby Wezwrowi rozważali żeby dla iednego prywatnego Tatarzyna nie życzyli sobie woyny z nami pokazuiąc iem iako wezwierciedle aby zatym mogło sie stacz. Podobala sie iem ta mowa y zaraz posłali a potym sami do Wezyra iachali. Tamże maiąc tajemną Mussauarę ze sobą uradzili aby znowu nie dac Silistriei Kantymirowi. Dowiedziawszy sie z Szaraiu wezerowego dał mi tesz znac, Mufty o tym co uradzili. Ja znowu do Wezyra. Jeszczem nie począł z niem mowic uprzedził mie mówiąc. A tesz sie iasz stało iakoście sami chcieli że iusz Kantymira tam nie będzie w Silistriei. Atoszmy iusz uczynili a nam przynależy iako przyjaciółom waszym potrzeba abyście tesz y wy co wam y honorrowi waszemu należy uczynili a to znowu posyłam do Chana listy aby Kantymira od siebie nie pusciel y miał go u siebie więzieniu do nauky naszei.

Dziękowałem Wezerowi mówiąc. Terazes otrzymał Bogomodlitwo od ubogich poddanych z oboiga Panstw tak waszych iako y naszych uczyniłeś rzecz wielką zacny od Pana Boga zapłatę miec spodziewai sie y od Cesarza Jego Mci Pana swego łaskę większą otrzymasz także od iego Kmci Pana mego podziękowanie y Huseim Basza Wezyr brat twoi upatrował iako Pan mądry y wiedział co iest przy terazniejszego Cesarzowi Jego Mci tak tesz KJM Panu memu słuszna abys Wmc przyjął zdanie iego a nieodrzucał od siebie. Chceszli tesz aby po Wezyrowi twoiem nieodrzucono także zdania twego. Zaraz Wezyr zawolawszy Canclerza roskazał ynszy list pisac od Cesarza do WKM Pana mego. Canclerza niehcąc sobie większe prace zadac urznął z dolu tak wiele iako było o Kantymirze napisano y przykliwszy Papieru sztukę co ynszego

kazał pisać co znac prawie dobrze y teraz bo mi znowu do przeczytania pokoy iemu przynoszono a potem ie do Wezyra zapieczetowac dano. Jako wiele raz poprosilem sie u Wezyra odpraw mie na co mie trzymasz niech iadę co rychlei do Jego Kmcí pana mego z nowiną dobrą zechcecie z nami pokoi stateczny trzymac o czym Jego KMc y Rzpta wątpię z tei przyczyny ze nie maiaż zadnei wiadomosci iesli pokoi iesli tesz woyny spodziewac sie maiaż y nie będą wiedzieli poki sie ia nie wrócę. Iusz to niedziel 20 iako sie mieszkam nie wiem dla czego.

Wezyr ty poiedziesz a tu kto zostanie, potrzeba żeby kto był iako od inszych Krolow są o których ty wiesz dobrze. Jam powiedział szkoda o tym mowic czego nie bywało nigdy teraz nie będzie. My się trzymamy starych zwyczaio w czemu tesz y wy macie trzymac a nie wymyslac rzeczy nowych, pytac sie ludzi starych wiadomych zwyczaio w co tego dobrze są wiado mi. Bo kiedyby sie miałyby agent iako powiadacie byłby za Pana posła wielkiego ale znac ze o tym w ten czas nie myslili. Mnie tu zatrzymawszy nie wiem co zakonczyc i na co sie to wam przydac może y tego sie tesz niespodziewaicie abym kto miał przyiachac w Poselstwie poki sie ia nie wrócę. Bo iesli nas rowno kladziecie z Posłami cudzoziemskimi rowno krzywdę nam czynicie, gdysz oni raczej dla handlowy kupiectwa swego u Porty mieszkaią a nie dla żadnego poselstwa. Było tego kilka razow rozmaitemi sposobami y ratiami com ia iem zbiaiał, na co także ledwo pozwolił y takam miał passią z tym Wezyrem głupiem.

Jesliby miał byc dłuzei a byłby posłaniec od WKM za iego Wezyrstwa u Porty pewnie a nieomylnie [fila 46] zatrzyma co ia ni od kogo nie rozumiem tylko od poslow Bethlemowych y agentow którzy zawsze u Porty mieszkaiąc chcieli aby WKM agent tamże mieszkał. Com ia nierazest ich słyszał czemu Polacy maiaż byc lepszy niżeli my.

Dał znac Car Tatarski że Kozacy wpadli do Krymu y uczynili szkodę wielką prosząc aby tesz iem pozwolił mscic sie krzywdy y szkody swoiei. Posłał Wezyr po mnie. Tamże był Kapikehaia Carski który ustawicznie mieszka u Porty. Byli tesz y ci co dali znac Wezyrowi o tym.

Po wielkich poswarkach powiedziałem iem iako was nie wstyd skarzyc sie że kilka tysiecy Kozakow o czym pewnie nie wiem wy tak powiadacie, wpadli do Krymu y uczynili wam szkodkę nieszkodę. A my co mamy czynic że wasi swowolni Tatarowie tego roku przez dziesięć razow wpadli ustawicznie plondruią Panstwa KJM Pana mego y wielkie a nieoszacowane szkody czynią. Co nigdy nie porownana z waszą. O co ia ustawicznie tak za Huseym Basze Wezyra iako y za terazniejszego proszę wołam y molestuię a nie mogę otrzymac sprawiedliwosci. Nie iest to wola y nie byla nigdy Jego KM Pana mego aby mieli kozacy wychodzic na morze, bo wiem nie kilka ale kilka dziesiąt tysięcy mogło by byc y iest gotowych Kozakow kiedy będzie rozkazanie Jego Kmcí Pana mego. Znowu Wezyr y ci Tatarowie a to co na morzu poymano 5 czaiek zaporoskich Kozakow abo to nie wasi co na to rzeczesz że ich żywo przyprowadzono na Dywan, 60 iesli chcesz każe ich przyprowadzic zebysz mi nie mowieł. Jam rzekł że to są moskiewcy nie nasi a

da i to żeby byli nasi ieszcze to pięć czaiek po 40 czleka uczyni dwiescie, nie wielką szkodę uczynic mogli. Ale Tatarowie co 20 abo 30 tysięcy w kupie oraz wpadają y czynią szkodę znaczną w Państwach JKM Pana mego nieprzyecielskiem sposobem y trybem woisko to może wielką szkodę uczynić my byśmy sie nigdy nie skarżyli na 500 y tysiąc Tatarow wstyd by nas tego było kiedyby wpadali do Polski. A wy o pięć czaiek kozakow mowicie ztąd kazdy coligowac moze gdyby to wolay roskazanie JKM Pana mego było nie tylko pięć ale y pięć set czaiek Kozakow może zawsze.

Ale o tym szkoda mowic gdysz Jego KM nie mysli o wojnie dosic czyniąc Pactom y listom przymierzonym przez Pana Posła Wielkiego a teraz swiezo przez nie odnowionego przestrzegac będzie poki przyczyny nie będziecie dawac. Już tu nie trzeba o tym siła mowic ieno pohamuicie swoich swowolnych Tatarow, a my tesz pewnie pohamuiemy swoich Kozakow gdysz nie znasz ale zawsze przyczyna. Wezyr tym zamknął mowę swą niech ze więcei tego nie będzie sam rzekł y owszem niech nie będzie. J kiedy mi sam oddawał przy zegnaniu listy przymierne ukazał mi list Cara Perekopskiego w ktorym pisze że Kantymier u niego więzieniu y tatarow wszytkich z Budziaku wypędził y zagnał do Krymu domy y szalasy ich popaliwszy sam się wrócił do Krymu. Prosiłem go przecie aby znowu mandat surowy posłał do Cara gdysz nie masz komu wierzyć Tatarom gdysz oni ludzie są swowolni y roskazał przy mnie pisac do Cara naznaczywszy Kapidziei Basze y mowiel do mnie proszę abyscie tylko Kozakow zachamowali, a my pewnie Tatarow powściąg. Memy bądź ze ty przy Dworze KJM Kapikiehaia naszym to iest agentem a ia tesz tu będę waszym przestrzegając pokoju zobopolnego.

Bethlem Gabor iako ten który nie nauczył sie nigdy prawdy mowic barzo często niezaniechywał opisywac Maiestat WKM Pana mego uskarżając sie [fila 46 verso] ze daię pomoc Cesarzowi Chrzescianskomu co iest przeciwko Pactom. O com sie ia kilka razy sprawował przed Wezyrami osobliwie przed Huseim Baszą Wezyrem, jednak wzaiem te rzeczy szły iam go tesz nie przepomniał, miał zem niedobrego promotora y zalotnika.

Mogłbym co więcei nalesc w tei Relatiei moiei pisząc iakiem miewał rozmowy iakie altercatie z Wezyrami, z Muftym przenoszym potym z drugim y z ynszemi takze o odmianie Pana. Lecz nie chcąc sie szyrzyc y przykrzyc pisanem długiem przed Maiestatem dostojenstwa WKM Pana mego Mgo to tylko namieniając com sprawiel według woli y roskazania WKM Pana mego Mllgo iako wierny poddany czyniąc dosic powinności swei odprawiłem wszytko co własnie należy do pokoju pospolitego dla odpoczynienia ubogich poddanych bogomodlcow WKMci Pana mego. Lecz nie sobie i nie memu blahemu rozumowi tylko łasce Bożej a potym dostojenstwu y szczęsciu za panowania WKMci Pana mego przypisowac musi. Do ktorego miłości łaski iako wierny poddany unizenie upadam y rękę caluję.

W Warszawie 14 marty Anno 1624.

Nanizszy poddany Krzysztofh Serebkowicz.

<Traducere:>

Relatarea lui Krzysztof Serebkowicz, trimisul MS Regale la Poartă.

Prealuminate milostiv Rege, domnul meu milostiv.

Fiind trimis din partea MV Regale, domnul meu, la Poarta cezarului turc, l-am găsit stând în capitală pe sultanul Mustafa cu vizirul mare Huseim pașa, care, după venirea mea la Constantinopol a doua zi dimineața, mi-a acordat audiență, iar după ce i-am dat scrisoarea i-am arătat bunăvoința Măriei Voastre Regele, stăpânul meu, și i-am dat altă scrisoare de la principele Zbaraski; după ce le-a primit cu bunăvoință, a mulțumit întrebând despre domnia fericită a Măriei Voastre Regale stăpânul meu și a spus: cine ar fi mai bun decât tine, pentru a-i încredința traducerea acestor scrisori? Ia-le te rog cât mai repede. După ce le traduci, adu-le pentru citire. După ce le vom înțelege, vom vorbi cu tine mai departe. Iar acum mergi la slugă și odihnește-te ca un obosit de pe un drum lung. La o altă audiență pe care am avut-o la scurt timp i-am dat scrisorile traduse, care imediat au fost citite în fața lui. Înțelegând punctele și anume despre Cantemir, despre Tomșa și despre îndreptarea unor erori în tratat comise din greșeală în cancelarie de către pisari, mi-a spus că el însuși nu știe nimic despre asta, și chiar dacă ar fi fost așa, să mă credeți pe mine și să vă încredeți cuvintelor mele fără grijă. A întrebat mai apoi cum am venit în siguranță pe lângă armata lui Cantemir care a mers în Polonia, lucru de care îl știu de la Tomșa și oamenii lui de la graniță. La aceea am răspuns că mergând eu la Poartă ca fiind încredințat de pace din partea voastră, iar ei mergând în Polonia, ca prin minune am scăpat de ei. La voi ca de la un vezir înțelept la așa ceva avem să ne așteptăm după pacea prin solul vostru încheiată și garantată prin jurământul cezarului garantat, am întrebat? Ce va rămâne după acele scrisori și tratate, dacă nu ne păstrăm credința și cuvintele? Eu sunt trimis la Poarta voastră de la Majestatea Sa Regală, stăpânul meu, pentru confirmarea păcii și întărirea tratatelor care au fost prin principe excelența sa marele sol încheiate, și a aminti promisiunea îndeplinirii unor puncte și articole, în special trei: primul, pe hanul tătăresc aveți să-l detronați, iar pe altul să-l așezați; 2. Pe Cantemir să-l îndepărtați. 3. Pe Tomșa, domnul Moldovei, să-l schimbați. Și până când n-o să fie realizate acele puncte și articole, nu voi trata nimic cu marea milostivirea voastră, căci pe noi nimeni nu ne supără, numai acei oameni. În special, se referă la Cantemir, care face dese incursiuni prin trimiterea frecventă a tătarilor samovolnici în țările Majestății sale Regelui, stăpânului meu. Mari pagube face, nefiind ascultător nici cezarului Majestății Sale, nici țarului stăpânului său⁶⁰ și, vă asigur, cât timp ca pașa a Silistrei în acel Bugeac și în câmpiile de la Cetatea Albă ne este vecin apropiat, niciodată nu poate fi între noi pace temeinică. Pentru care nu avem nici cea mai mică pricină un așa timp îndelungat ca pe neascultătorii cazaci să-i aducem la ascultare. Pe Tomșa, domnul Moldovei, MS Regele stăpânul meu în vecinătate nu dorește să-l aibă, deoarece este tulburător

⁶⁰ Hanul Crimeei.

și trădător și slugă neadevărată a cezarului, dar, conform scrisorilor de pace din timpul lui Suleiman⁶¹, domn are să fie acela care să nu ne certe pe noi cu voi. Întrerupându-mă, vezirul a spus, pe cine doriți, spune. Are Măria Sa cezarul slugi diverse multe. Să dea cui dorește numai nu lui Tomșa, ne vom mulțumi anume cu Radul care prin virtutea sa este bun și meritos cezarilor voștri și acela va ști să păzească vecinătatea bună și pacea făcută între monarhi. Vezirul: și veți fi mulțumiți cu Radu? MS Regele stăpânul meu și Rzeczpospolita cum de prima oară au fost mulțumiți de vecinătatea lui așa și acum nu vor fi mai puțin. Am această poruncă și instrucțiune de la MS Regele stăpânul meu ca să-l recomand pe el și să-l promovez la Poarta voastră ca pe un om bun. Sunt de asemenea unele erori în tratatele pe care principele, marele sol⁶², le-a adus MS Regelui pentru care de asemenea tratatele au nevoie de corectare, deoarece s-a făcut o scăpare a pisarilor voștri, și am specificat despre Gabriel Bethlen care nu are ce căuta în tratate. Deoarece, prin solul său, MS Regele tratatul l-a încheiat nu cu Gabriel, dar cu MS cezarul. Țara Transilvaniei de demult este dată în stăpânirea cezarilor voștri, iar el este supus al cezarului, atunci să fie la fel ca și voievozii moldovean și muntean. Așa am dat să fie trecut în tratate. Și nu avea să fie scris că MS Regele a cerut pace la Hotin, deoarece niciodată regii polonezi nu au obișnuit să ceară pace nimănui. Ce ne-ați făcut? Nu am fost egali? Și, de asemenea, voi ca și noi am avut nevoie de pace și înțelegere. Rog atunci MV să împlinești aceste puncte și articole precum ai promis să faci deoarece fiecare vizir are un cuvânt nu două, precum ai spus nu o dată. Vizirul a răspuns: pe hanul tătarilor l-am mazilit imediat, lucru despre care știți. Despre Cantemir rog să-mi dați timp până la Kazym, pe a noastră până la Sfântul Simion iudeul, mă voi strădui, dă Doamne, ca viu să-l aduc sau capul lui la Poartă să-l aducă, căci la han am trimis scrisori și mandate aspre ale cezarului și acum voi trimite ca imediat să pornească cu toate <forțele> împotriva lui Cantemir. De asemenea, și la beii de la margine și beilerbegi și domnului Moldovei și Munteniei am poruncit ca să meargă la țară⁶³. Iarăși la Struzva de pe Dunăre, până la Nistru am poruncit ca să împiedice trecerea lui Cantemir. După o asemenea poruncă a pornit hanul tătăresc cu armata spre Cetatea Albă. Imediat după ce a pornit hanul a dat de știre la Poartă, iar vezirul a trimis după mine și a poruncit să se citească scrisoarea în fața mea, spunând: vezi cum mă strădui pentru voi ca să fie pace stabilă. Pentru care i-am mulțumit, spunând: de asemenea, să înțelegeți și să vă promiteți că MS Regele stăpânul meu își va ține cuvântul față de voi neschimbat și întreb dacă doriți pe MS Regele și Rzeczpospolita să îi convingeți și să garantați e nevoie ca pe MS Regele să nu-l mai instigați. Despre aceea au dat știre că, nu din porunca cezarului și nici a

⁶¹ Soliman Magnificul. Probabil se are în vedere conflictul îndelungat între Petru Rareș și polonezi, tranșat de sultan în anul 1538.

⁶² Krzysztof Zbaraski, sol polonez la Poartă între 1622 și 1623, care a și adus varianta turcească a tratatului de la Hotin, de care polonezii n-au fost mulțumiți.

⁶³ Hanul Crimeei.

măriei voastre, Cantemir ca un trădător neascultător cezarului, nici de asemenea hanului stăpânului său, comite asemenea incursiuni și pagube în țările MS Regelui stăpânului meu, dar nu peste mult timp va plăti. Iar pentru ca să știi și mâinile punând acolo nu vor sta, deoarece știți ce se face acum în Polonia după aceea incursiune a tătarilor. Să scrie MS împăratul și să scrii și măria ta și trimite ceaușul cât mai repede ca să preîntâmpine răul. Și așa la insistențele mele permițând pe Imbeim ceauș l-au trimis la MS Regele stăpânul meu. Am mai spus, știu că cezarul vostru un așa de mare monarh are oștiri destule și nu are nevoie de ajutor, dar nu trebuie acel lotru subestimat și după cum se spune are o armată tătarească în număr de 30.000 și cine știe dacă nu va dori să se opună hanului stăpânului său, prin urmare lasă să scrie și despre aceasta cezarul către MS regele cerând ajutor ca să trimită ceva oaste asupra acelui lotru de Cantemir. Înțeleg că MS Regele va face aceasta pentru MS cezarul. Avem și în tratate ca să fim prieten prietenului și neprieten neprietenului nostru și vostru. Deci cine e în câmp acela e dușman. I-a plăcut acel sfat al meu și a poruncit cancelarului⁶⁴ ca de față cu mine să fie corectată scrisoarea și scrisă stăruind asupra ei o oră bună. De asemenea, vizirul a scris și ms principelui⁶⁵ ce înșelare s-a produs că nu au supravegheat ceea ce la ei e o mare <problemă> și de acolo a mai crescut. Lăsând la o parte firul povestirii, voi spune când cazacii au ajuns la Perecop în ziua a șaptea, Poarta a fost înștiințată de către țar⁶⁶. A trimis după mine vizirul, spunând: cazacii voștri au atacat Crimeea și le-au făcut mare pagubă tătarilor, i-au omorât și au luat mulți prizonieri. Am răspuns vizirului, între altele, că voi ne-ați permis și ați cerut ajutor în pedepsirea tătarilor despre care cezarul sultanul Mustafa a scris principelui. Mirându-se, a spus unde se poate pe lume ca cezarul un monarh așa de mare să-l fi rugat pe regele polonez să-i dea ajutor. Eu i-am spus să caute porunca dată cancelarului său și s-o găsească și a fost citită înaintea lui și era spre marea mirare a tuturor celor care au auzit aceea, imputându-i lui Husein că a făcut așa ceva. E nevoie să se ascundă de ei acea scrisoare. Hussein Pașa mi-a spus mâniindu-se sau mâinile vouă v-au secat sau le aveți legate, de ce pe acei câini tătari nu-i bateți de asemenea. Muftiul actual – e un lucru straniu că pe voi acei oameni de nimic și mici vă pradă permanent iar voi nu-i bateți și cu toate din teama față de ei le dați cadouri în fiecare an. L-am amintit pe Mihai⁶⁷ pe care erau furioși și nu o dată au trimis rugând ca să-l distrugem și numeroase alte exemple. Între timp până când nu l-au îndepărtat pe Cantemir, am insistat ca să-l mazilească pe Tomșa, lui Radu⁶⁸ să-i dea Țara Moldovei, iar fiului său⁶⁹ Țara Muntenească. M-a întrebat din nou Huseim vizirul dacă MS Regele va fi mulțumit de Radu, de asemenea și Rzeczpospolita. L-am asigurat că va fi sigur și imediat pe Tomșa mazilindu-l,

⁶⁴ Secretar în cancelaria marelui vizir.

⁶⁵ Lui Krzysztof Zbaraski.

⁶⁶ Hanul Crimeei.

⁶⁷ Mihai Viteazul

⁶⁸ Radu Mihnea.

⁶⁹ Alexandru Coconul, domn al Țării Românești (1623-1627).

lui Radu i-a trimis steagul. Așteptând Huseim pașa în fiecare zi știri despre Cantemir, mă rețineam spunându-mi: aș fi bucuros și îmi doresc aceea ca să te întorci la MS Regele stăpânul tău cu vestea bună că pe Cantemir l-au prins sau i-a fost tăiat gâtul. Mi-a spus să mă pregătesc să-mi iau rămas bun de la sultanul Mustafa în a cărui mână eram. A poruncit mai apoi cancelarului să scrie scrisoarea de prietenie de la cezar către MV Regală, stăpânul meu, iar alta din partea sa. Dimineața imediat l-au atacat spahiii, unii înfierbântați, <zicându-i> că nu dorim să te avem ca vizir de acum încolo. Ienicerii de pe lângă el înfruntându-se unii cu alții, nu doreau să permită aceasta. Prin urmare, de ambele părți armatele mari stând gata de luptă, puțin a lipsit să nu se producă vărsare de sânge. Împăcându-se între ei cu gândul că pentru un Arnabud⁷⁰ nu ne vom omorî unii pe ceilalți și făcând sfat în casa agăi de ieniceri unde era și muftiul și Huseim de la care luând muftiul pecetea împărătească, l-au mazilit și l-au ales în lipsa pașilor vezir pe Ali Pașa, un om simplu. O săptămână mai apoi l-au mazilit pe Mustafa sultanul turc, iar pe tron a urcat sultanul Amurad, au fost schimbați alți muftii. Au urmat kazigereii, senatorii, subcămărașii, cancelarul și de asemenea și alți funcționari și au fost maziliți, iar nimeni gratis, trebuia fiecare să plătească <pentru demnitatea obținută> bine, pentru care a trebuit să mai zăbovesc și din nou cu fiecare a trebuit să fac cunoștință personal, mai ales cu vizirul, de care totul depinde.

În prima mea audiență la vizir, am rugat ca să pot ca pe un nou cezar din partea MV Regale stăpânul meu să-l salut, urându-i domnie lungă. Astfel, tratatele să fie schimbate ca de către un cezar nou, spunându-i precum am spus și lui Huseim pașa vizir, amintindu-i toate pentru ce am venit de la MV regală meu domnul meu și ce am reușit în timpul vizirului precedent, rugând ca să mă trimită înapoi cât mai repede, iar pe Cantemir să-l termine, urmând în aceasta mersul treburilor antecesorului său vizirul, ca să trimită la țarul tătar, care era deja la Cetatea Albă, un mandat aspru poruncind ca pe Cantemir, fie viu, fie capul lui să fie trimis la Poartă. Căci dacă doriți pace cu noi, atunci faceți aceasta, deoarece nimeni nu ne deranjează mai mult decât acest Cantemir pentru care am fost trimis la voi de la MS Regele stăpânul meu.

Vizirul cu privire la Cantemir a permis imediat, spunând: așa cum acel care a fost înaintea mea vizir, Huseim, fratele meu a făcut efort ca acel Cantemir să fie distrus și eu nu mai puțin îmi doresc și vreau, ca să fie pace trainică între majestatea sa cezarul stăpânul meu și MS regele stăpânul vostru și acum voi porunci să se scrie un mandat aspru către han ca să-l prindă pe Cantemir. Poruncind cancelarului imediat, a plecat un trimis. Cu privire la audiența împărătească și a înnoirii tratatelor mult a vorbit ridicând două probleme. 1. Cezarul are nevoie, de asemenea, de un sol mare și nou cu cadouri să fie trimis la MS cezarul, conform obiceiului de demult. Iar dacă tu dorești să intri la cezar, te întreb dacă ai cadouri demne de el. Dacă nu ai, greu îmi va fi să te las cu mâinile goale să sârui veșmântul cezarului, căci nu se cade, nu este obiceiul,

⁷⁰ Om necuviincios.

nici un sol nu a făcut aceasta și toți cei care vor să-l salute pe cezar îi oferă cadouri demne de un așa monarh. Ceea ce nu unul înaintea ochilor mei a făcut; convingându-mă pentru așa ceva: împrumută-te aici pentru MS regele cu câteva zeci de mii de taleri, atunci îți voi permite <să săruți> mâna <împăratului>. Eu atunci i-am spus, tu nu ne pune într-o linie cu alți soli și anume francez, englez, venețian, niderlandez, persan și alții. Deoarece ei din obligație, datorie proprie dau cadouri deoarece trebuie s-o facă și în prezent la Poartă trăiesc. Dar regii polonezi niciodată nu au avut la Poartă agenții lor, numai prin soli prietenia și vecinătatea bună de două sute de ani <au ținut-o> și Cezarii voștri au oferit-o. De aceea, și eu urmând solii de dinaintea mea așa fac. Și ce ar putea fi mai scump decât inimă și prietenia frățească de la MS regele stăpânul meu s-o oferim și s-o aducem cadou cezarului vostru. După acele mari altercații având câteva audiențe la vizir, îndreptându-mă către el în urma favorurilor și cunoștinței diferitor oameni, cu greu de abia mi-a permis fără cadouri să-l salut pe cezar însuși, iar lui a trebuit să-i dau cadouri pentru treburile viitoare ale MV regale și Rzeczpospolitei. Iar după audiența la cezar am cerut mai apoi vezirului să schimbe tratatele ca pentru un cezar de acum. La care vizirul <a spus>: așa ceva nu se poate, nu acum. Despre asta trebuie să vorbim atunci când va veni marele vostru sol cu cadouri de la MS Regele, atunci vom vedea cu ce va veni, dacă cu pace atunci vom înnoi tratatele, iar acum despre asta este păcat să vorbim înainte. – Cu ce mă vei trimite înapoi, trebuie să am scrisoarea de la noul cezar către rege stăpânul meu, și de la domnia ta, nu se cade să merg așa. Și când scrisoarea va fi, de ce nu pot fi reînnoite tratatele, deoarece noi cu voi ne dorim unul altuia pacea, pace pentru care eu am sosit aici; cu atât mai mult o să câștigați. Am văzut că stând, fiind îndărătnic nimic nu a răspuns și a tăcut. Plecând de la el, am mers cu chehaia și cu cancelarul și cu alții și ei în cauza mea au promis să mă slujească și m-au slujit.

Din nou după câteva zile mergând la vizir după rezoluție a dat Domnul Dumnezeu am nimerit la el într-un ceas bun. După lungi și diverse discuții și cu <ajutorul> persuasiunii acelor mai sus numiți prieteni ai mei, a permis cu această condiție: chemând cancelarul i-a poruncit să scrie în conformitate cu tratatele precedente, iar el însuși asupra veghea. Eu văzând că merge rău treaba cu un prost nu doream să amintesc nimic despre acele greșeli, ci am preferat să fac totul în liniște cu cancelarul⁷¹ și subcancelarul⁷². Deoarece mă temeam de unii soli, anume agenții lui Bethlem, căci ei erau acolo și mai întâi au acționat prin corupție în cancelaria turcească în timpul principelui MS <Zbaraski>, lucru despre care am aflat cu siguranță. Însuși cancelarul m-a rugat foarte mult ca nimeni să nu știe, se temea și cu mila lui Dumnezeu și pentru fericita domnie a MV regale, stăpânul meu, am îndreptat tratatele, așa cum am putut mai bine, lucru despre care vizirul nici nu a știut, deși a citit tratatele în fața lui înșelând și neamintind de punctele îndreptate.

⁷¹ Secretarul marelui vizir

⁷² Subsecretarul marelui vizir.

A dat de știre hanul tătăresc vezirului că îl are la el pe Cantemir în închisoare <și îl întreba> ce va porunci să facă cu el. Aflând despre acel Cantemir, Huseim pașa care a fost mazilit din vezir, a trimis cadouri mari vezirului și altora, stăruind din nou pentru hanatul Silistrei, ceea ce vezirul ca un stupid și nefiind cunoscut cu starea lucrurilor, convocând un sfat tainic cu ai săi, i-a permis și imediat lui Cantemir i-a trimis privilegiu, iar către țar scrisoare ca să-l elibereze <pe Cantemir> din închisoare și i-a poruncit să revină la locul său în Silistra. Cum am aflat despre aceea, eu furios am vorbit către vezir. – Crezi că faci bine că i-ai dat din nou lui Cantemir Silistra? Asta înseamnă că nu doriți și nu vă gândiți să trăiți în pace cu noi. Voi înșivă să știți, faceți ce înțelegeți, iar eu de asemenea vă asigur de pace, dar voi înșivă dați pricină spre ruperea <păcii>, căci acel om este așa încât nu este bucuros de pace și sigur va veni asupra noastră. Cu voi fără greșală aveți încredere bine și la sine ce este și la ce vă puteți aștepta după asta.

Vezirul: – Deja altfel nu poate fi, nu are rost să vorbim, deoarece este voia și porunca cezarului despre care voi scrie separat și MS regelui ca să nu să se supere. Avem acum un cezar înțelept, nu ca Mustafa de care nimeni nu se temea și nici el <Cantemir>. Sultanul Amurad fiind, nu va îndrăzni nimeni să treacă peste ordinul lui și Cantemir nu va dori să aducă prejudicii scrisorilor de prietenie și ce să facă el, căci știe că poate să aibă doar 40 de oameni și nici o adunătură (oaste) nu are să voie să aibă. Așa e porunca cezarului și a mea.

Cu aceea mi-a dat drumul în acea zi, poruncind cancelarului să scrie o scrisoare de la MS cezarul către MV Regală despre Cantemir și noi, care a fost scrisă. Ceea ce eu aveam [fila 45 verso] în secret la mine pentru citire. Eu, văzând că nu ai cu cine să vorbești, cu un prost și un încăpăținat, m-am dus la muftiu, la caziagerei și la alte pașale, rugând ca să-i explice că pentru un singur tătar să nu-și dorească război cu noi, arătându-le ca într-o oglindă ce se poate întâmpla pentru asta. Le-a plăcut acea vorbă și imediat au trimis, iar apoi ei înșiși au mers la vizir. Acolo, având o tainică consfătuire între ei, s-au sfătuit ca să nu-i dea iarăși Silistra lui Cantemir. Muftiul mi-a adus la cunoștință ceea ce au hotărât în seraiul vizirului. Eu din nou am mers la vizir. Încă n-am început să vorbesc cu el, mi-a luat-o înainte vorbindu-mi. – Și iată că s-a împlinit ceea ce voi înșivă v-ați dorit. – Cantemir n-o să mai fie în Silistra. Iar noi deja am făcut ce ține de noi ca prieteni ai voștri trebuie ca și voi să faceți ceea ce onoarea voastră vă cere și din nou trimit la han scrisori ca pe Cantemir să nu-l elibereze și să-l țină la el în închisoare până-l vom învăța noi <ce să facă>.

I-am mulțumit vizirului spunând: – Acum ai primit o rugăciune la Dumnezeu de la săracii noștri supuși, atât ai voștri cât și ai noștri, căci ai făcut un lucru mare, prin urmare așteaptă-te la o mare răsplată de la Domnul Dumnezeu și de la cezar, stăpânul tău la o mare favoare, răsplată, milă, și, de asemenea, de la MS regele stăpânul meu mulțumire; iar Huseim pașa vizirul, fratele tău, veghea ca un stăpân înțelept și știa ce este bun cezarului de acum ca și MS regelui meu; se cuvine ca milostivirea ta să primești părerea lui și să nu o dai deoparte. Dorești, de asemenea, ca după viziratul tău să nu fie schimbată

părerea ta. Imediat vezirul chemând cancelarul a poruncit să scrie o altă scrisoare de la cezar către MV regele meu. Cancelarul, nedorind să aibă mai mult lucru, a rupt din partea de jos a hârtiei atât cât era despre Cantemir, și lipind o bucată de hârtie, a poruncit să se scrie altceva, ce se știe aproape bine și acum pentru că din nou mi-a fost adus să citesc, până să-i fie adus lui și apoi au dus scrisoarea, iar mai apoi a dat-o vizirului pentru a pune pecetea. Precum de multe ori l-am rugat pe vizir, trimite-mă, de ce mă ții, să merg mai repede la MS regele stăpânul meu, cu vestea bună că doriți cu noi să țineți pacea trainică, lucru de care MS regele și Rzeczpospolita se îndoiesc, deoarece nu au nici o știre, dacă să se aștepte la pace sau la război și nu vor ști până când eu nu mă voi întoarce. Deja sunt 20 de săptămâni de când locuiesc <la voi>, nu știu pentru ce.

Vezirul: – Tu vei pleca, iar cine va rămâne aici, e nevoie ca cineva să fie precum de la alți regi sunt despre care tu știi bine. Eu am răspuns: – Nu are rost să vorbim despre asta, ceea ce n-a fost niciodată, nici acum nu va fi. Noi ne ținem de obiceiurile vechi, de care și voi trebuie să vă țineți, iar nu să inventați lucruri noi, întrebați pe oameni bătrâni cunoscători ai obiceiurilor pe care le știu foarte bine. Deoarece când ar fi avut să fie un agent așa cum spuneți ar fi fost în timpul domnului sol mare, dar se știe că nu s-au gândit la aceasta pe atunci. Pe mine aici ținându-mă nu știu ce vei obține și la ce aceasta vă poate servi și nu vă așteptați ca cineva să vină în solie până când eu nu mă voi întoarce. Deoarece dacă ne puneți în același rând cu solii străini iarăși ne faceți o nedreptate, deoarece ei mai degrabă pentru negoțul și comerțul lor la Poartă locuiesc, iar nu pentru oarecare solii. Au fost câteva ocazii, prin mijloace deosebite și rațiuni pe care eu le spuneam, la care de abia a permis și așa mare pătimire am avut cu acel vizir prost.

Dacă ar fi fost pentru mai multă vreme și ar fi fost trimis al MV Regale la Poartă, în timpul viziratului său sigur și negreșit [fila 46] l-ar fi oprit ceea ce eu nu înțeleg, <să i se tragă> de la nimeni <altcineva> ci doar de la solii lui Bethlen și agenții care locuiesc acolo. Dacă avea să fie mai mult, iar era trimis de la MS regele în timpul veziratului lui la Poartă sigur și negreșit va reține, ceea ce eu de la nimeni nu am înțeles, numai de la solii lui Bethlen și agenții care permanent locuiesc la Poartă doreau ca agentul MVR să locuiască și el acolo. Ceea ce eu nu o dată i-am auzit <spunând>: de ce polonezii au să fie mai buni ca noi.

A dat de știre țarul tătar despre cazacii care au atacat Crimeea și au făcut o mare pagubă, rugând ca, de asemenea, să i se permită să se răzbune pentru nedreptatea și paguba lor. A trimis vizirul după mine. Acolo era capucehaia țarului care locuiește permanent la Poartă. Erau și acei care i-au dat de știre vizirului despre asta.

După îndelungi certuri am spus: – Cum nu vă este rușine să vă plângeți despre câteva mii de cazaci despre care sigur nu știu, voi așa spuneți, au atacat Crimeea și v-au făcut pagube mari. Iar noi ce să facem că tătarii voștri samovolnici în acest an de peste zece ori au atacat și au jefuit neîncetat stăpânirea MS regelui stăpânului meu și mari și nenumărate pagube fac. Ceea ce

niciodată nu se va compara cu <pierderea> voastră. Lucru pentru care eu atât în timpul lui Hussein Paşa vizirul, cât şi în timpul celui de acum, rog, strig şi insist şi nu mi se face dreptate. Nu este voia şi nu a fost niciodată a MS regelui stăpânului meu ca acei cazaci să iasă în mare, deoarece nu câţiva, dar câteva zeci de mii ar putea să fie şi sunt gata cazacii când va fi ordinul MS regelui stăpânului meu. Din nou vezirul <zise>: şi acei tătari – iar aceea că în mare au fost prinse cinci czajcze⁷³ de cazaci zaporojeni, sau aceia nu sunt ai voştri, ce vorbeşti că pe ei vii i-au adus în Divan, 60 dacă vrei voi porunci să-i aducă, ca să nu-mi spui. Eu am spus: – Aceia sunt moscoviţi, nu ai noştri, dar şi așa chiar dacă ar fi ai noştri atunci cinci czajcze câte 40 de oameni ar face două sute, nu mare pagubă ar putea face. Iar tătarii câte 20 sau 30 de mii grămadă atacă şi fac pagube însemnate în ţările MS regelui într-un mod neprietenesc şi împreună acea armată poate să facă mare pagubă. Noi niciodată nu ne-am fi plâns pe 500 sau o mie de tătari, ar fi ruşine pentru noi dacă ne-am fi plâns atunci când doar atâţia ar fi atacat Polonia. Iar voi vorbiţi de cinci czajcze de cazaci de unde fiecare poate să calculeze <că>, dacă ar fi fost porunca MS regelui stăpânului meu, ar fi fost nu numai cinci, ci cinci sute czajcze de cazaci, ar fi putut întotdeauna <să se adune>.

Iar despre asta nu are rost să vorbim, deoarece MS regele nu se gândeşte să facă război, ci respectă tratatele şi scrisorile de prietenie făcute prin panul, marele sol, iar acum reînnoite prin mine de curând, le va respecta până când nu veţi da pricină. Deja nu trebuie despre aceasta mult să vorbim, doar să vă stăpâniţi tătarii voştri samovolnici, iar noi de asemenea sigur îi vom opri pe cazacii noştri, deoarece permanent ei sunt cauza. Vizirul cu aceea a încheiat vorba sa: – Fie ca să nu se mai întâmple asta şi a spus că nu o să mai fie. Şi când mi-a dat el însuşi la despărţire scrisorile de pace, mi-a arătat o scrisoare a ţarului Perecopului în care scrie despre Cantemir că se află la el în închisoare şi că pe toţi tătarii din Bugeac i-a alungat şi i-a adus în Crimeea, casele şi bordeiele lor le-a ars, el însuşi s-a întors în Crimeea. L-am rugat din nou să trimită un mandat aspru către ţar, deoarece nu ai cum să-i crezi pe tătari, întrucât ei sunt oameni samovolnici şi a poruncit faţă cu mine să scrie ţarului, poruncindu-i capigi-paşei şi mi-a spus: – Rog numai ca pe cazaci să-i opriţi, iar noi sigur îi oprim pe tătari. Avem ca pe lângă curtea MS regelui tu să fii capichehaia noastră, adică agent, iar eu de asemenea voi fi aici al vostru, păzind pacea de ambele părţi.

Gabriel Bethlen, ca acel care a învăţat ca niciodată să nu spună adevărul, foarte des descria maiestatea Măriei Voastre Regale, stăpânul meu plângându-se că [fila 46 verso] acordă ajutor cezarului creştin, ceea ce este împotriva tratatelor. Lucru pentru care eu am dat socoteală de câteva ori înaintea vizirilor, în special în faţa lui Huseim Paşa vezir, dar acele treburi au trecut şi eu de asemenea nu le-am amintit, căci avem un promotor rău.

Aş fi putut scrie mai multe în această relaţie despre felul în care au decurs discuţiile, ce altercaţii am avut cu vezirii, cu muftiul primul şi apoi cu celălalt şi

⁷³ Corăbii mici, cu care cazacii zaporojeni făceau raiduri în teritoriile otomane.

cu alții, de asemenea, despre schimbarea stăpânului. Dar nedorind să mă largesc și să vă plictisesc prin scris lung înaintea demnității Maiestății Voastre Regelui stăpânul meu, numai aceasta subliniind ce am făcut conform voinței și poruncii MV regale, stăpânului meu milostiv ca un supus credincios, doar din datoria mea am realizat tot ceea ce ține de pacea comună, pentru odihna săracilor supuși rugători lui Dumnezeu ai MV Regale stăpânul meu. Dar nu mie și nu minții mele slabe, numai milei lui Dumnezeu, iar mai apoi demnității și norocului domniei MV regești stăpânului meu trebuie să se datoreze. Pentru care milă și dragoste ca un supus credincios mă închin cu umilință până la pământ și mâna o sărut.

În Varșovia, 14 martie anul 1624.

Cel mai mic supus Krzysztof Serebkowicz.

Archiwum Główne Akt Dawnych (Varșovia – Polonia), Libri Legationum nr. 30, filele 43-46.

The Narrative of the Embassy of Krzysztof Serebkowicz in the 1624

(Abstract)

Keywords: Krzysztof Serebkowicz, Polish-Lithuanian Republic, Ottoman Porte, polish-ottoman relations, Moldova, Wallachia, Transylvania.

For confirmation of the Hotin peace treaty from 1621 with Ottoman Porte, Poles sent as a great ambassador Krzysztof Zbaraski. The text of the treaty was presented prejudicial to the interests of the Polish-Lithuanian Republic. Krzysztof Serebkowicz was Armenian and knew well how the Ottoman chancellery worked. He bribed the Ottoman secretaries to introduce in text provisions wanted by the Polish-Lithuanian Republic. Krzysztof Serebkowicz's narration was known by a few small fragments published by I. Corfus, about Radu Mihnea nomination as ruler of Moldavia, and of his son, Alexander Cocon, as ruler of Țara Românească. I found it necessary to return to the text and to publish it completely, because the remaining fragments contain very important information about the history of the Romanian space.

O căsătorie prin corespondență. Scrisorile Annei Kiselkova către Cristian Racovski (1911-1912)

Flavius SOLOMON*
Mihail STANCEV**
Anatolii TYMONIN***
Anna RUDI****

Cele 16 documente publicate mai jos provin din fondul Кръстьо Раковски [Cristian Rakovski] de la Централен държавен архив [Arhivele Centrale de Stat] din Sofia¹. Din punct de vedere cronologic, acestea corespund ultimei părți a perioadei în care Anna Kiselkova (expeditoarea epistolelor) și Cristian Racovski (destinatarul) au fost căsătoriți și reprezintă doar o mică parte a corespondenței dintre cei doi. Păstrate un timp la domeniul familiei Stancev de la Gheringec/Ghelengic², la fel ca și cele aparținând Alexandrinei Alexandrescu (Codreanu)³, scrisorile au fost duse în Bulgaria în timpul primei conflagrații mondiale de către Maria Stanceva-Tineva, sora mai mare a lui Racovski, fiind deteriorate parțial în condiții necunoscute. Printre acestea se află și copia unei scrisori

* Dr., cercetător științific la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași; e-mail: flavius.solomon@yahoo.de.

** Dr., profesor de istorie est-europeană la Universitatea „V.N. Karazin” din Harkov; e-mail: stanchev.m@gmail.com.

*** Dr., profesor de limbă și literatură franceză la Universitatea „V.N. Karazin” din Harkov; e-mail: timanathar@mail.ru.

**** Absolventă a Facultății de Litere a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; e-mail: anna.rudi@yahoo.com.

¹ Централен държавен архив на Република България [Arhivele Centrale de Stat ale Republicii Bulgaria], Ф. 156 К., Оп. 1., Арх. ед. 405. Copiile după originalele de arhivă se datorează lui Mihail Stancev, iar o primă transcriere a fost efectuată de către Anatolii Tymonin. Colaționarea și traducerea în limba română a scrisorilor au fost făcute de Anna Rudi și Flavius Solomon. Introducerea și aparatul critic aparțin lui Flavius Solomon și Mihail Stancev.

² Lângă Mangalia. În prezent Pecineaga. A se vedea și Flavius Solomon, *Un diplomat al revoluției. Cristian Racovski și social-democrația rusă în 1917*, în *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*, vol. 6, coordonatori Vasile Ciobanu, Flavius Solomon, Sorin Radu, Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Editura Kriterion, 2011, p. 273.

³ Flavius Solomon, Mihail Stancev, *Intimitate și militantism socialist în prag de război. Scrisorile Alexandrinei Alexandrescu (Codreanu) către Cristian Racovski (martie-august 1916)*, în ArchM, vol. V/2013, p. 387-422.

trimise de Racovski din Varna, în 1912, unui destinatar necunoscut, în care invocă procesul său din România, starea proastă a sănătății și alegerea în Parlamentul grec a lui Platon Dracoulis⁴.

Există foarte puține informații despre Anna Kiselkova, multe dintre acestea datorându-se chiar corespondenței cu Racovski. „Jeannette”, așa cum o numea ilustrul soț și cum îi plăcea să-și semneze scrisorile, după tipic franțuzesc, la modă în epocă, a fost, o vreme, profesoară de limba franceză la gimnaziul nr. 1 de fete din Sofia⁵. Chiar dacă prin legăturile de familie și cele asigurate de mult mai cunoscutul soț a avut ocazia de a sta aproape de figuri importante ale mediilor politice și intelectuale bulgare, românești sau franceze din ajunul Primului Război Mondial, Kiselkova a rămas o femeie de condiție intelectuală mai degrabă modestă, puțin familiarizată cu viața politică agitată și complicată din capitala Bulgariei. Din scrisorile păstrate străbate un sentiment puternic de dragoste pentru Racovski⁶. Nu același lucru se poate spune însă și despre acesta din urmă, care întârzia deseori să răspundă la scrisorile soției sale, iar atunci când îi scria rămânea într-un registru mai degrabă camaraderesc decât pasional⁷. Se pare că însăși căsătoria celor doi la 1909 a fost mai degrabă rezultatul insistențelor venite din partea mamei lui Racovski⁸, care visa ca fiul ei să se „astâmpere”, să înceteze să cutureiere toată Europa, să întemeieze o familie și să-i ofere bucuria de a avea în sfârșit nepoți și de la el. Ruperea oficială a legăturii matrimoniale dintre cei doi în momentul în care povestea de dragoste dintre Racovski și Alexandrina Alexandrescu (Codreanu)⁹ a devenit motiv pentru bârfe și glume nu doar la București, ci și la Sofia, a consacrat doar eșecul unei căsnicii efemere.

Alături de informațiile privind relația dintre Racovski și Kiselkova și cotidianul lumii îmburghezite din capitala bulgară la început de secol XX (moda plimbărilor pe bicicletă, frecventarea sălilor de gimnastică, excursiile în afara

⁴ Platon Dracoulis (1858-1942), jurnalist și sociolog grec. Cu studii de drept la Atena și specializări în Anglia. A fost o vreme profesor la Oxford. Fondator al „Ligii claselor muncitoare din Grecia” (1910). În 1912 a fost ales deputat în Parlamentul grec.

⁵ Potrivit portalului de genealogie GENI, Anna Kiselkova activa la același gimnaziu și în 1925: www.geni.com/people/%D0%90%D0%BD%D0%BD%D0%B0-%D0%96%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%9A%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0/6000000006296527177 (ultima accesare: 3 octombrie 2016).

⁶ „Am vrut doar să te salut și să te îmbrățișez tare, cu tandrețe și încă să-ți zic, deși e prea mult, că te iubesc, și sunt devotată, și nerăbdătoare să te văd și să te sărut” (vezi documentul nr. 16).

⁷ „În sfârșit am primit scrisoarea ta. Am așteptat-o o lună întreagă! Nu vei înțelege niciodată starea pe care mi-o induci prin aceste așteptări lungi și interminabile” (documentul nr. 11); „Azi am primit scrisoarea ta de la București. M-ai făcut să o aștept de mult timp, dar, deoarece azi sunt în posesia acesteia, am uitat răul pe care mi l-a cauzat tăcerea ta prelungită” (documentul nr. 15).

⁸ Георгий Чернявский, Михаил Станчев, Мария Тортика (Лобанова), *Жизненный путь Христиана Раковского. Европейизм и большевизм: неоконченная дуэль* [Gheorghii Cerniavskii, Mihail Stancev, Maria Tortika (Lobanova), *Biografia lui Cristian Racovski. Europeanism și bolșevism: un duel neîncheiat*], Москва, Центрполиграф, 2014, p. 66-67.

⁹ Flavius Solomon, Mihail Stancev, *Intimitate și militantism socialist în prag de război*, p. 387 și urm.

țării, întâlnirile la masă cu rudele și prietenii), epistolele înșirate în aceste pagini conțin și referințe importante privind biografia socialistului român și bulgar deopotrivă, evoluțiile mișcării socialiste din Bulgaria și România, circulația ideilor de stânga în Europa. În primele scrisori, Anna Kiselkova revine frecvent asupra statutului juridic al lui Racovski în România și asupra încercărilor de unificare a celor două mari curente ale social-democrației bulgare – socialiștii „înguști” și „lari”. Așadar, „Jeannette” discuta cu al ei „scump Cristian” nu doar chestiuni personale, referitoare și la cercul îngust de prieteni și rudele apropiate, ci îl informa, mai degrabă la cerere, despre evenimentele politice din Bulgaria, în special despre activitatea unor oameni politici, scriitori, ziariști pe care Racovski îi cunoștea personal, printre care foștii prim-miniștri ai Bulgariei Stoiian Danev și Aleksandăr Malinov, fostul ministru din partea Partidului Liberal Progresist Bulgar Aleksandăr Radev, medicul Anghel Sarafov, poetul și dramaturgul Ivan Vazov, avocatul și deputatul Iordan Popov etc.¹⁰. Regăsim, de asemenea, și referințe la figuri importante din viața publică a României, precum Ionel I.C. Brătianu, Take Ionescu, Constantin Dobrogeanu-Gherea.

Scrisorile sunt publicate în ordine cronologică. Păstrând în mare parte stilistica proprie autoarei, editorii au corectat tacit greșelile ortografice, gramaticale și de exprimare. Părțile lipsă din scrisori au fost marcate cu [...]. Datarea epistolelor este pe stil vechi.

Documente

1. 1911 ianuarie 24, [Sofia]. *Anna Kiselkova către Cristian Racovski (în continuare: AK – CR). Semnează „Jeannette”. Relatează despre problemele de sănătate ale nepoatei lui CR, Koika, și vizitele fraților săi, Panaiot și Jecio. Îi mărturisește despre propunerile de căsătorie primite din partea unui tânăr și dragostea pe care însă i-o poartă lui CR. Îl roagă să nu muncească prea mult și să aibă grijă de sănătate.*

24/I. 911

Tu ne devrais pas t'écrier, mon petit Christian, de m'avoir écrit une longue lettre. Tu ne sais pas avec quel plaisir je l'ai lue et relue et combien je voudrais qu'elle soit plus longue encore. J'avais justement reçu ta lettre lorsque je me préparais pour aller chez Койка¹¹ afin de l'amener chez Sarafoff si elle n'était pas encore allée. Elle m'a dit qu'elle a été chez lui et qu'il t'a écrit. J'ai pensé donc qu'il serait inutile que j'aie demandé les résultats de son examen, puisque tu le sauras et c'est à toi maintenant de me dire ce qu'il a trouvé chez elle. Elle me parut cependant très bien aujourd'hui, comme la première fois. J'ai

¹⁰ A se vedea în continuare comentariile la notele de subsol.

¹¹ *Koika*.

plaisir à causer avec elle et je m'y suis tellement oubliée que j'ai perdu 2 leçons particulières. Tu es content hein?

J'ai lu avec plaisir les détails que tu me donnais sur ton entourage de là-bas. Tâche cependant de ne pas te rendre malade par ta propre cuisine. Le pauvre petit! Que je voudrais bien être là et te la faire pendant que tu travailles si assidûment! Quant à moi tu vas rire encore, si je te dis, qu'hier, après le départ de Panaïote, me voyant libre de mes engagements envers lui, n'ayant plus à faire la cuisine (pour moi je mangerais bien tout et à n'importe quelle heure), n'ayant plus à lire les journaux «от копа до копа»¹² etc., j'ai commencé à aller et venir par la maison sans savoir que faire et à quoi m'en tenir. C'était vraiment un état bien étrange. A la fin je me suis jetée sur mes livres et commençais à les feuilleter avidement comme quelqu'un qui a été longtemps privé de toute littérature. Epuisée cependant de fatigue – et chose étrange, comme si c'est en ce moment que je me sentis plus fatiguée, je ne pus rester longtemps le soir, je me suis couchée de bonne heure, sans pouvoir du reste, m'endormir longtemps. Je me sens cependant bien et je n'ai pas à me plaindre. Il paraît même que j'ai rajeuni car j'ai eu ces jours-ci des propositions de mariage. Ne ris pas, c'était bien sérieux, même très pressé... On voulait que l'affaire se passe vite, car ces choses-là doivent se faire vite. J'ai fort ri là-dessus et cela me fit me rappeler une autre petite scène que j'ai eue un peu avant avec un jeune homme qui m'ayant fait pendant quelques années ses propositions est venu la dernière fois plus résolu que jamais, m'assurant qu'enfin il a beaucoup grandi (je lui disais que je ne veux pas de lui qui n'était pas assez sérieux et très jeune), qu'il est sérieux, qu'il a travaillé sur sa personne pour me mériter etc. etc. et qu'enfin son amour seul doit me convaincre, étant donné que nul autre ne m'aimerait comme il m'aime etc. etc. Enfin il me citait les avantages que j'avais si je l'épousais. Et il était tout interdit de voir que malgré tout cela je continuais à le rejeter. «Mariez-vous alors, enfin que je vous sache impossible à moi, pour que je n'ose plus penser à vous» m'a-t-il dit avec colère, «mais personne ne vous aimera comme moi» a-t-il fini avec calme. Et je ne l'ai plus revu. Cette scène m'a distraite et en même temps fâchée. Car c'était bien comique d'un côté et il était bien à plaindre le petit jeune homme, car il étouffait ses sanglots avec peine. Cela m'a fait de la peine surtout en songeant combien je souffrirais si celui que j'aime m'aurait repoussée comme je venais de repousser pour la dixième fois peut-être cet homme. Mais mon cher petit Christian, je ne veux pas penser à devenir triste, car tu m'aimes et tu es à moi, n'est-ce pas? Ces jours-ci je resterai tout à fait seule, Жечо¹³ devant partir aussi mercredi ou jeudi. Jusqu'alors je tâcherai de me réparer un peu des fatigues afin de pouvoir commencer à travailler un peu. J'avais déjà peur que le froid ne recommence de nouveau avec la même rigueur, car le mauvais temps agit beaucoup sur mon humeur: je suis triste et incapable de travailler (tu peux avec raison me dire que le beau temps

¹² *D'un bout à l'autre.*

¹³ *Getcho.*

aussi doit avoir une influence défavorable sur moi car alors le soleil me donnera envie de sortir...). Moi non plus je n'aime pas à me voir triste, et cependant ces derniers temps j'étais presque exclusivement dans cet état qui du reste, comme par opposition à toi, n'est pas mon état habituel. La gaîté est dans mon âme et j'ai toujours grand'peur quand la tristesse m'envahit. Mais ne suis-je bête! On dirait que je t'expose ma biographie, ce qui n'est point dans mon intérêt, car tu peux y découvrir des traits qui puissent t'être désagréables. Et moi je tiens à ce que tu n'aies pas une très mauvaise opinion de moi...

Mais dis, mon chéri, tu ne dois pas trop donner à tes Roumains et ne rien laisser pour moi! Aime moi aussi un petit peu et songe à moi à la fin de chaque manifeste ou article, veux-tu? Comme cela ni eux ne perdront rien, ni moi je n'en souffrirais pas beaucoup. Nous avons fait des projets aujourd'hui comment avec la machine de Mr Ghevrenoff on pourra te faire descendre au milieu d'un meeting à Bucarest où tu parleras p. exemple de 10 mètres de hauteur et t'envoleras ensuite sans qu'on puisse t'atteindre. Mr Sacaroff nous a dit que c'est insensé de faire des projets pareils, puisqu'on ne te laisserait pas passer la frontière. Mais nous ferons notre aéroplane voler à une hauteur qui ne puisse être ni vue ni atteinte au moment de passer la frontière.

Bonne nuit, mon petit, mon bien aimé Christian. J'aurais été contente si je pouvais t'atteindre même en voiture toi. Dors bien, sois sage, ne travaille pas au dessus de tes forces, porte toi bien et songe à ta Jeannette qui t'aime et t'embrasse mille et mille fois.

Amitié à ta sœur. A-t-elle vu maman?

Jeannette

Traducere

Nu ar trebui să susții cu voce tare, dragul meu Cristian, că mi-ai trimis o scrisoare lungă. Tu nu știi cu ce plăcere am citit-o și am recitit-o și cât de mult mi-aș fi dorit ca aceasta să fie și mai lungă. Am primit scrisoarea ta tocmai când mă pregăteam să merg la Койка¹⁴ ca să o iau cu mine la Sarafov¹⁵, dacă nu plecase deja la el. Ea mi-a zis că a fost la el și că el ți-a scris. Deci, m-am gândit că ar fi inutil să o întreb despre rezultatele examinării sale, deoarece tu le vei ști, și acum este rândul tău să-mi zici ce i-au găsit. Totuși, mi s-a părut că arată

¹⁴ Koika Tineva (1880-1964), fiica surorii mai mari a lui Cristian Racovski, Maria. A activat în cercurile socialiste și comuniste bulgare. În perioada interbelică a locuit un timp la Moscova, fiind membră a Secției femeilor din Comintern. Vezi M.B. Тортика (Любанова), *Между молотом европейской модернизации и наковальней евразийских империй: миражи центризма в социал-демократической практике Болгарии и России (конец XIX – начало XX ст.)* [M.V. Tortika (Lobanova), Între ciocanul modernizării europene și nicovala imperiilor euro-asiatice: mirajele centrismului în practica social-democratică din Bulgaria și Rusia (sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX)], Харьков, ХГАК, 2015, p. 227-233. Aceeași lucrare a fost folosită și pentru redactarea altor referințe biografice.

¹⁵ Este vorba de medicul Anghel Sarafov (1868-1932).

foarte bine astăzi, ca prima dată. Mi-a plăcut atât de mult să discut cu ea, încât m-am luat cu vorba și am ratat două lecții particulare. Cum îți place?

Am citit cu plăcere detaliile pe care mi le-ai dat despre anturajul tău de acolo. Încearcă totuși să nu te îmbolnăvești din cauza alimentației. Sărmanul de tine! Cât de mult mi-aș dori să fiu și eu acolo și să-ți gătesc în timp ce tu lucrezi atât de asiduă! În ceea ce mă privește, ai să râzi și mai tare dacă am să-ți zic că după plecarea lui Panaiot¹⁶, văzându-mă liberă de angajamentele față de el, fără să mai trebuiască să gătesc (eu mănânc de toate și nu contează la ce oră) și să citesc ziare „от копа до копа”¹⁷ etc., am început să merg prin casă fără să știu ce să fac și la ce să mă aștept. E o stare într-adevăr ciudată. Într-un sfârșit, m-am năpustit asupra cărților mele și am început să le răsfoiesc cu pasiune, eram ca unul care, de mult timp, a fost lipsit de orice literatură. Epuizată totuși de oboseală, nu am rezistat până seara târziu, m-am culcat devreme, fără ca să pot, de altfel, să adorm multă vreme. Mă simt totuși bine și nu am de ce să mă plâng. Chiar se pare că am întinerit, căci zilele acestea am primit propuneri de căsătorie. Nu râde, a fost destul de serios, chiar spontan... Voiam ca situația dată să se încheie repede, deoarece aceste lucruri trebuie făcute repede. Am râs tare pe seama celor întâmplare, ceea ce m-a făcut să-mi amintesc de o altă scenă scurtă, la care am participat puțin timp înainte împreună cu un tânăr, care mulți ani la rând mi-a făcut propunerile sale, și care venise ultima dată mai hotărât ca niciodată, asigurându-mă că în sfârșit a crescut mult (i-am spus că nu vreau să fiu cu el, deoarece nu este destul de serios și este foarte tânăr), că este serios, că a lucrat asupra personalității sale ca să mă merite etc. etc. și că în sfârșit doar dragostea lui trebuie să mă convingă, având în vedere că nimeni altul nu mă va iubi așa cum mă iubește el etc., etc. În fine, mi-a enumerat avantajele pe care le voi avea dacă mă voi căsători cu el. Și a rămas uimit, văzând că, în ciuda celor întâmplare, continuam să-l resping. „Atunci căsătoriți-vă odată ca să știu că nu puteți fi a mea, ca să nu mai îndrăznesc să mă gândesc la dumneavoastră”, mi-a zis el cu furie, „dar nimeni nu vă va iubi așa ca mine”, a terminat pe un ton calm. Și nu l-am mai văzut. Această scenă m-a amuzat, dar m-a și supărat în același timp. Deoarece, pe de o parte, a fost foarte comică, însă acest sărman tânăr este de compătimit, deoarece își înăbușea cu greu lacrimile. Totuși, aceasta m-a întristat, gândindu-mă cât de mult aș fi suferit, dacă cel pe care l-aș fi iubit m-ar fi respins așa, cum l-am respins, probabil a zecea oară, pe acest bărbat. Dar, scumpul meu Cristian, nu vreau să mă gândesc la lucruri triste, căci tu mă iubești și ești al meu, nu-i așa? Zilele acestea am rămas singură, Жечо¹⁸ trebuind să plece miercuri și el sau joi. Până acum am încercat să scap puțin de oboseală ca să pot începe să lucrez un pic. Mă temeam deja că frigul va reîncepe cu aceeași putere, deoarece vremea urâtă îmi influențează dispoziția într-o mare măsură: sunt tristă și incapabilă să lucrez. (Poți să-mi zici, pe bună dreptate, că

¹⁶ Panaiot Nonev Kiselkov (1883-1912), fratele Annei Kiselkova. Inginer, mort pe front (la Karaağaç, în Tracia Orientală) în octombrie 1912.

¹⁷ Cap-coadă.

¹⁸ Jecio (Getcho) Nonev Kiselkov (1887-1974), fratele Annei Kiselkova. Arhitect.

și vremea frumoasă trebuie să aibă o influență nefavorabilă asupra mea, deoarece atunci soarele îmi face poftă să ies la aer...) Mie nici atât nu-mi place să mă văd tristă și totuși în ultimul timp am fost aproape mereu în această stare, care, de altfel, spre diferență de tine, nu este starea mea obișnuită. Veselia e în sufletul meu și mereu îmi este frică dacă tristețea mă cuprinde. Dar ce prostuță sunt! Se pare că îți povestesc biografia mea, ceea ce nu este deloc în interesul meu, deoarece poți să descoperi niște trăsături care s-ar putea să nu-ți placă. Și eu țin la faptul că tu nu ai o părere foarte rea despre mine...

Ascultă dar, scumpul meu, nu trebuie să te dedici prea tare românilor tăi și să nu lași nimic pentru mine! Iubește-mă și pe mine puțin și gândește-te la mine la sfârșitul fiecărui manifest sau articol, vrei? În felul acesta nici ei nu vor pierde nimic, nici eu nu voi suferi prea mult. Ne-am făcut astăzi planuri cum ai putea să cobori din mașina domnului Ghevrenov¹⁹ în centrul unei adunări la București, unde, de exemplu, vei vorbi de la 10 metri înălțime și apoi îți vei lua zborul și nimeni nu te va putea ajunge. Domnul Sakarov²⁰ ne-a zis că este absurd să faci planuri asemănătoare, deoarece nu te vor lăsa să treci frontiera²¹. Dar noi vom face ca avionul nostru să zboare la o înălțime la care nimeni nu-l va vedea și nici nu va putea să-l atingă în momentul când va trece frontiera.

Noapte bună, dragul și multiubitul meu Cristian. Aș fi fost mulțumită, dacă aș fi putut să vin la tine chiar și cu mașina. Somn ușor, fii cuminte, nu lucra mai mult decât îți permit puterile, simte-te bine și gândește-te la a ta Jeannette, care te iubește și te îmbrățișează de mii de ori.

Îmi exprim prietenia față de sora ta. A văzut-o pe mama?

Jeannette

Filele 1-2.

2. 1911 februarie 16, [Sofia]. AK – CR. *Îl anunță că nu a reușit să îi întâlnească pe N. Sakarov și Gh. Bakalov și îl felicită pentru faptul că nu se implică în crearea unei noi reviste a socialiștilor bulgari. Îi mai scrie despre posibilitatea ca fratele ei, Panaiot, să fie detașat cu serviciul la Sadovo și despre faptul că s-a interesat de el I. Vazov.*

16/II jeudi

Mon cher Christian,

Mme Patoeff était chez nous à dîner. Tu comprends qu'on a eu le gâteau qui était excellent. On a parlé de toi et a regretté que tu ne sois pas là. Je viens à

¹⁹ Referință la prototipul aparatului de zbor „Ciuciuliga”, dezvoltat în anul 1910 de către inginerul bulgar Ivan Ghevrenov (1884-1966).

²⁰ Nikola Sakarov (1881-1943), căsătorit cu Koika Tineva. Economist. Membru al Partidului Social-Democrat Muncitoresc Bulgar. Înainte de Primul Război Mondial a lucrat în Ministerul Finanțelor. A fost consilier municipal la Sofia și deputat în Parlament.

²¹ Referință la pregătirile lui Racovski de a intra fraudulos în România. Se pare că Anna Kiselkova și rudele lui Racovski erau la curent cu aceste planuri.

l'instant même de recevoir ta lettre. Hier je t'en ai envoyé une à Mangalia. Jusqu'à présent je n'ai vu ni Sacaroff ni Bakaloff. Tu as bien fait de ne pas t'engager avec la revue. Mais eux, qui n'ont jamais le courage de prendre une responsabilité, je doute qu'ils fassent paraître la revue seuls. Ils t'attendent sûrement puisqu'ils savent que tu te chargerais bien de tout et te laisseront à la fin seul à te débrouiller comme avec le journal. Panaïote se porte bien. On ne le laisse seulement pas tranquille. Du ministère de l'agriculture on veut encore le nommer maintenant à Sadovo. Et comme il refuse, on le menace de le juger. Mr Vasoff me demande de tes nouvelles. Quant à sa femme elle veut absolument me faire apprendre à monter à bicyclette pour pouvoir faire des promenades ensemble. Je promets toujours et je ne vais jamais à la leçon, je suis bien paresseuse. Ce n'est point comme toi qui travaille incessamment jusqu'à te faire mal. Moi je ne travaille rien, je ne me promène pas, je ne suis bonne à rien. C'est affreux!

Jeannette

Traducere

Dragul meu Cristian,

Doamna Patoev²² a fost la noi la cină. Înțelegi că am avut o prăjitură excelentă. Am vorbit despre tine și ne-a părut rău că nu ești și tu acolo. Chiar în această clipă am primit scrisoarea ta. Ieri ți-am trimis una la Mangalia²³. Până în prezent nu l-am văzut nici pe Sakarov, nici pe Bakalov²⁴. Bine ai făcut că nu te-ai implicat în publicarea revistei²⁵. Dar ei, cei care nu au niciodată curajul să-și asume o responsabilitate, mă îndoiesc că singuri vor face să apară această revistă. Cu siguranță că ei te așteaptă, deoarece știu că te vei ocupa de toate treburile și până la urmă te vor lăsa să te descurci singur, cum au făcut și cu ziarul²⁶. Panaiot se simte bine. Numai că nu-l lasă în pace. De la Ministerul Agriculturii vor să-l numească acum în funcție la Sadovo²⁷. Și pentru că refuză, este amenințat că va fi judecat. Domnul Vazov²⁸ mă întreabă ce e nou pe la tine.

²² Personaj neidentificat.

²³ După ce a revenit în România, Racovski a stat mai mult la Mangalia.

²⁴ Gheorghi Bakalov (1873-1939). Om politic, publicist și istoric. A studiat la Geneva, unde a activat alături de Racovski în Cercul tinerilor socialiști bulgari. Ulterior, a ocupat poziții importante în Partidul Social-Democrat Muncitoresc Bulgar. Redactor al mai multor publicații socialiste. În 1925 a emigrat în Uniunea Sovietică. A revenit în Bulgaria în 1932.

²⁵ Pentru publicațiile socialiștilor bulgari la începutul secolului XX, a se vedea M.B. Тортика, *op. cit.*, p. 132 ș.u.

²⁶ Anna Kiselkova se referea probabil la ziarul „Напред” (Георгий Чернявский *et alii*, *op. cit.*, p. 55-57).

²⁷ Oraș situat în sudul Bulgariei (regiunea Plovdiv).

²⁸ Ivan Vazov (1850-1921). Poet, scriitor și dramaturg bulgar. Membru al Academiei Bulgare de Științe. În anii 1870 a locuit un timp în România. În 1897-1899 a fost ministru al Instrucțiunii Publice.

Cât despre soția sa²⁹, ea vrea să mă învețe să merg pe bicicletă ca să putem să ne plimbăm împreună. Îi promit mereu, dar nu mă duc niciodată la lecție, sunt foarte leneșă. Nu sunt deloc ca tine, cel care lucrezi încontinuu până ți se face rău. Eu nu lucrez, nu mă plimb, nu sunt bună de nimic. Este îngrozitor!

Jeannette

Fila 3.

3. 1911 februarie 17, [Sofia]. AK – CR. *Textul este parțial ilizibil. Îi scrie că a primit de la Toma Dragu „legea electorală” română și își exprimă îngrijorarea față de statutul legal al lui CR în România. Îi relatează despre cina luată împreună cu fiica lui Ilia Gheorgov și cu Ivan Vazov, pe acesta din urmă caracterizându-l drept ostil partidelor de stânga.*

17/II vendredi

Mon petit Christian,

Je viens de recevoir une lettre de Mr Dragu et la loi législative qu'il avait promis d'envoyer pour Mr Dimtcheff. Dans sa lettre il m'assure que ton affaire finira en ton profit [...] ³⁰. Si cela soit ainsi, ma[...]. Je dis ces libéraux [...] jouer un tour. Et é[...] pour les droits des Do[...] la ferait-on pas pour [...] et ne finirait-on pas par te dire que ton affaire n'a rien de commun avec? Car, de ces gens là qui ont agi d'une manière si misérable envers toi, on peut s'attendre à tout. Je serais bien contente si tous mes mauvais pressentiments tombent à l'eau. En tout cas j'attends impatiemment la fin de cette affaire, car elle nous tourmente tous. Melle Gheorgoff et Ivantcho sont venus hier soir chez nous. Je les ai laissés dîner avec nous. Ivantcho était enchanté de notre cuisine. Mme V[asoff] se voit plus rarement [...] conseille avec quelqu'un [...] préoccupée. Je lui ai [...] leçon et maintenant elle [...]tage pour que je devienne [...] afin de n'être pas seule pendant ses promenades... Quant à son mari, il paraît qu'il s'enfonce de plus en plus dans sa politique et perd le sol sous le pieds. On dit qu'il a fait une bêtise un peu pareille à celle qu'il a faite au Grand Sobranié. Il est furieux contre les partis gauche, surtout contre les socialistes et ne cache point ses sentiments qu'il fait voir d'une manière tout à fait grossière. C'est un homme sans caractère et de surcroît bête. C'est un vrai malheur pour ma pauvre amie. Heureusement pour elle, elle ne voit que son manque de constance, mais elle le

²⁹ Referința este probabil la Atina Boliarska (1860-1921), cu care Ivan Vazov s-a căsătorit în 1891. Viața împreună a celor doi a durat mai puțin de doi ani, relația matrimonială destrămându-se, fără a se fi pronunțat însă oficial divorțul. După 1905, Vazov a avut o relație amoroasă cu mult mai tânăra poetă Evghenia Mars (Bonceva), care era însă căsătorită legal cu medicul dentist Mihail Elmazov.

³⁰ [...] – aici și în continuare, cuvinte lipsă.

croit bien intelligent. Nous avons eu des désagréments de la part[...] not[...], qui ne veut toujours pas [...]. Rien de plus désagréable que d'[...] une personne opiniâtre et avi[...] il fait tellement[...]. [...] sémite, disait-il, il ne pouvait pas écrire comme cela, je le connais bien; dans le texte allemand et anglais cela n'existe pas; c'est le traducteur bulgare qui a traduit de la sorte en faisant le type de bcheyluk de cette façon afin de plaire aux ministres bulgares...! S'il s'en doutait, le pauvre homme, il ne serait point venu au théâtre. Cette petite scène et une autre – (dans le balcon s'est engagée une lutte cruelle entre 2-3 gamins), ont un peu contribué à disperser mon mal de tête avec lequel j'étais venue au théâtre.

Mme Patoéva est venue l'autre jour nous faire le gâteau. Elle m'a chargée de ses compliments pour toi et de ses regrets que tu ne sois pas là pour goûter à son gâteau. Melle Ghéorgoff qui vient de s'en aller t'envoie aussi le bonjour, aussi bien que Mme Vasoff. Enfin tout le monde me demande de tes nouvelles. Fais-moi savoir si Mr [...]a reçu la montre et en bon état. Je voulais lui annoncer l'envoi, mais j'ai cru cela superflu, puisqu'il sait que c'est de toi, donc cela ne le surprendra pas. Je t'embrasse de tout cœur.

Ta Jeannette

Traducere

Micul meu Cristian,

Tocmai am primit o scrisoare de la domnul Dragu³¹ și legea electorală³² pe care a promis că o va trimite domnul Dimcev³³. În scrisoarea sa, el mă asigură că afacerea ta se va termina în folosul tău³⁴ [...] ³⁵. Dacă aceasta ar fi așa, a mea [...] eu zic acești liberali, [...] păcăli. Și [...] pentru drepturile [...] nu s-ar face pentru [...] și nu vor înceta să-ți spună că afacerea ta nu are nimic în comun cu aceștia? Deoarece de la acești oameni, care s-au comportat atât de mizerabil cu tine, te poți aștepta la orice. Aș fi foarte mulțumită dacă toate presimțirile mele negative ar dispărea. În orice caz, aștept cu nerăbdare sfârșitul acestei afaceri, deoarece ea ne bulversează pe toți. Domnișoara Gheorgova³⁶ și Ivancio³⁷ au fost

³¹ Probabil Toma Dragu, la acea vreme unul dintre conducătorii Partidului Social-Democrat din România. A se vedea *Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1910-1915*, volum coordonat de Augustin Deac, București, Editura Politică, 1968.

³² În original: „loi législativ”. Este vorba probabil de un proiect de lege electorală elaborat de către socialiști (Sorin Radu, *Modernizarea sistemului electoral din România (1866-1937)*, Iași, Editura Institutul European, 2005, subcapitolul 1.4.2., *Social-democrații și reforma electorală*, p. 71-89).

³³ Dîmo Dimcev. Revoluționar bulgar. Membru al Organizației Revoluționare Interne Macedonene. A condus grupuri de gherilă pe teritoriul Macedoniei otomane în timpul primului război balcanic.

³⁴ Referință la procesul prin care Racovski spera să obțină dreptul de a rămâne în România.

³⁵ [...] – aici și în continuare, fragmente sau cuvinte lipsă.

³⁶ Referire probabilă la fiica lui Ilia Gheorgov (1860-1945), om politic, jurist și jurnalist bulgar, unul dintre fondatorii Partidului Radical-Democratic din Bulgaria.

³⁷ Ivan Vazov.

ieri seara la noi. I-am lăsat să ia cina cu noi. Ivancio era încântat de bucatele de pe masa noastră. Doamna V[azova] se întâlnește mai rar [...] se consultă cu cineva. [...] preocupată. I-am [...] lecție, iar acum ea [...] ca să devin [...] ca să nu fie singură când se plimbă... Cât despre soțul ei, se pare că se scufundă din ce în ce mai mult în politica sa și își pierde simțul realității. Se vorbește că a făcut o prostie asemănătoare cu cea pe care o făcuse în Marea Adunare. El este furios pe partidele de stânga, și mai ales pe socialiști, și nu își ascunde deloc sentimentele, pe care le etalează într-un mod destul de grosolan. Este un om fără caracter și pe deasupra prost. E o adevărată nenorocire pentru sărmana mea prietenă. Spre fericirea ei, ea nu vede decât inconsistența lui, dar îl consideră destul de inteligent. Am avut neplăceri din partea [...], care nu vrea mereu [...]. Nimic mai neplăcut ca [...] o persoană încăpățânată și [...] face atâtea [...] semit, spunea el, nu putea să scrie așa ceva, îl cunosc foarte bine; în textul german și englez aceasta nu există; traducătorul bulgar a tradus în felul următor, făcându-l pe bcheylok, ca să le placă miniștrilor bulgari...! Dacă s-ar fi îndoit de aceasta, sărmanul om n-ar fi venit niciodată la teatru. Această scenă scurtă și încă una (în balcon se aprinsese o luptă crâncenă între doi-trei puști) au contribuit puțin la ameliorarea durerii de cap cu care venisem la teatru.

Doamna Patoeva a venit în altă zi ca să ne facă tortul. M-a umplut de complimente pentru tine și și-a exprimat regretele că nu ești acolo ca să guști din tortul ei. Domnișoara Gheorgova, care se pregătește să plece, îți trimite și ea salutări, la fel ca și doamna Vazov. În sfârșit, toată lumea mă întreabă ce faci. Anunță-mă dacă domnul [...] a primit ceasul și dacă acesta este în stare bună. Am vrut să-l anunț că i-l voi trimite, dar m-am gândit că e de prisos, deoarece el știe că e de la tine, deci aceasta nu îl va surprinde. Te îmbrățișez din toată inima.

A ta Jeannette

Filele 4-5.

4. 1911 martie 2, [Sofia]. AK – CR. *Îi relatează despre călătoria de la București la Sofia, în timpul căreia i-a cunoscut în tren pe deputatul bulgar Iordan Popov, pe secretarul Legației române de la Sofia și pe un profesor de muzică din București. Cu diplomatul român a discutat despre viața politică din România, inclusiv despre socialiștii români.*

2/III luni

Mon cher Christian,

J'ai beaucoup regretté d'être partie dans l'après-midi de Bucarest, parce qu'au lieu d'attendre environ 24 heures à Roustchuk, j'aurais pu rester avec toi là-bas encore quelque temps. Le mal de tête avec lequel je suis partie non seulement ne m'a quittée mais m'a fait beaucoup souffrir. Ce matin j'ai fait des

efforts inouïs pour aller à l'école, tellement je me sentais mal. Au surplus, j'ai trouvé ici un temps abominable: un froid de loup, une épaisse couche de neige, humidité etc. J'ai envie de me coucher et de ne pas aller à l'école au moins une semaine. De Bucarest à Roustchuk j'ai eu pour compagnon un monsieur qui s'est présenté: vous avez dû entendre mon nom; je m'appelle Йорданъ Поповъ, j'ai été député plusieurs fois etc. etc. De Roust[chuk] à Sofia j'étais en la compagnie de deux compatriotes à toi: le secrétaire de l'ambassade roumaine à Sofia et le professeur de musique aussi Roumain. On a parlé littérature, politique etc. Ils ne pouvaient comprendre comment se faisait-il que je connaissais déjà assez la Roumanie et les noms de ses hommes. Il a été question de toi. Et comme ils auraient sûrement pu supposer que je suis une «aristocrate» (je voyageais en premier, et je parlais français!...) ils se mirent à me raconter l'influence funeste du socialisme aujourd'hui. «Chez nous heureusement, dit-il, il n'y a pas lieu pour le développement du socialisme et s'il y a des socialistes, ce sont les bulgares qui en sont la cause. Un nommé Racovsky a introduit le socialisme chez nous et je suis sûr que si quelqu'un disait qu'il faut s'en débarrasser, on le fera tout de suite, il se trouverait des gens qui le tueraient sans remord.» Il prétend que tu as été boursier bulgare, qu'il connaissait tes documents etc. etc. Tu comprends que j'ai gardé mon incognito et qu'ils étaient bien curieux de savoir ce que j'étais et quelles étaient mes idées. Le secrétaire paraît être un adorateur de Taki Ionesko, prétend que Bratiano a les idées socialistes et les lois que lui et les autres ministres roumains n'ont aucun intérêt d'opprimer le peuple, ni de voler, étant tous des millionnaires et pour cela leurs lois qu'ils font sont les plus libérales presque socialistes. Il est sûr que tu ne réussiras pas à rester là-bas et que seulement on veut faire la politique avec ton affaire et gagner des sympathies. Le petit professeur a demandé à me visiter aussi bien que l'autre, j'ai dit que je n'ai pas de jour et j'ai tâché de les éloigner le plus possible. J'ai été heureuse de la confusion qu'il y avait lors de l'arrivée du train afin d'éviter leur curiosité. [...].

Je te charge de mon bonjour pour tout le monde et de mes remerciements pour maman et les autres du bon accueil que l'on m'a fait. Je me souviens avec plaisir des quelques jours passés parmi ces gens agréables. Je suis seulement fâchée de ce que je disposais de peu de temps et que j'étais obligée de me presser toujours. Je t'embrasse de toutes mes forces. Ecris-moi plus souvent et pense à ta Jeannette qui t'aime.

Traducere

Dragul meu Cristian,

Mi-a părut foarte rău că după-amiază am plecat din București, deoarece, în loc să aștept 24 de ore la Ruse, aș fi putut să rămân mai mult timp cu tine. Durerea de cap cu care plecasem nu numai că nu m-a lăsat, dar m-a și făcut să sufăr mult. Dimineata am făcut eforturi extraordinare ca să merg la școală, atât

de rău m-am simțit. În plus, aici este un timp foarte urât: e un frig de urlă lupii, un strat gros de zăpadă, umiditate etc. Mi-aș dori să mă culc și să nu mai merg la școală cel puțin o săptămână. De la București la Ruse mi-a fost companion un domn care s-a prezentat: ar fi trebuit să auziți de mine; mă numesc Йорданъ Поповъ³⁸, am fost deputat de mai multe ori etc., etc. De la Ruse la Sofia am fost în compania a doi compatrioți de-ai tăi: secretarul ambasadei române la Sofia³⁹ și un profesor de muzică, și el român. Am vorbit despre literatură, politică etc. Ei nu puteau să înțeleagă de unde cunosc atât de bine România și numele acestor oameni. Am vorbit despre tine. Întrucât au presupus cu siguranță că sunt o aristocrată (călătoream la clasa întâi și vorbeam franceză!...), au început să-mi povestească despre influența funestă a socialismului astăzi. „La noi, din fericire, spune el, nu este loc pentru dezvoltarea socialismului și chiar dacă sunt socialiști, este din cauza bulgarilor. La noi, socialismul a fost introdus de un oarecare Racovski și eu sunt sigur că, dacă cineva ar zice că trebuie să ne debarșăm de el, o vor face imediat, se vor găsi oameni care îl vor omorî fără remușcări.” El pretinde că ai fost bursier bulgar, că el cunoaște documentele tale etc., etc. Tu înțelegi că mi-am păstrat ascunsă identitatea și că ei erau foarte curioși să știe cine sunt și ce idei am. Secretarul părea a fi un admirator de-al lui Take Ionescu, pretindea că Brătianu are idei socialiste și legile pe care el și alți miniștri români le adoptă nu au nici un interes să oprime poporul, nici să fure; din cauză că sunt cu toții milionari, legile pe care le emit sunt cele mai liberale, aproape socialiste. El este sigur că nu vei reuși să rămâi acolo și că unii vor să facă politică din afacerea ta și să câștige simpatie. Profesoarașul m-a întrebat dacă poate să mă viziteze, la fel ca și celălalt, le-am zis că sunt ocupată și am încercat să-i îndepărtez cât mai mult. Eram fericită de confuzia care s-a produs la sosirea trenului, căci am putut să evit curiozitatea acestora.

Te rog să-i saluți pe toți, îmi exprim mulțumirile față de mama și de ceilalți care m-au primit atât de bine. Îmi amintesc cu plăcere de acele câteva zile petrecute alături de aceste persoane agreabile. Sunt doar supărată de faptul că am dispus de puțin timp și că am fost mereu obligată să mă grăbesc. Te îmbrățișez din tot sufletul. Scrie-mi mai des și gândește-te la a ta Jeannette care te iubește.

Filele 6-7.

5. 1911 martie 11, [Sofia]. AK – CR. *Îl anunță că la Sofia urmează să fie organizată o adunare de protest față de expulzarea lui CR din România. Îi povestește despre un articol apărut în ziarul „Камбана” și despre rezervele redactorului acestei publicații, Kristo Stancev (vărul lui CR), de a tematiza situația rudei sale în România.*

³⁸ Iordan Popov, avocat bulgar. În 1911 era membru al Adunării Naționale.

³⁹ Constantin Langa-Rășcanu sau Mihail Arion.

Mon cher Christian,

Je viens de recevoir ta lettre et m'empresse de t'en répondre suffisamment vite parce qu'il y aura aujourd'hui l'expresse pour te la porter. Tu me veux une longue lettre. Je voudrais aussi te l'envoyer longue, mais je ne sais pourquoi je me sens incapable de t'écrire beaucoup, incapable d'assembler ma pensée. Je suis bien fatiguée. Ainsi hier encore, après avoir envoyé la lettre que je t'avais écrite à la bibliothèque et que tu as dû recevoir, en rentrant chez moi, je me suis mise à t'écrire. J'avais envie de t'écrire et beaucoup. Je ne t'ai pas envoyé la lettre cependant, d'abord parce qu'elle était triste et deuxièmement parce que d'après ta lettre j'ai fait le compte qu'elle ne te trouvera pas à Constantinople, que tu serais peut-être parti pour Varna ou ici. Enfin ce n'est point du tout important.

Ici, j'ai lu dans «Денъ» que l'on va organiser une réunion, une sorte de meeting quoi, pour protester contre ton expulsion. Parleraient [...] Ал. Радевъ, Сакъзовъ et un nommé Мановъ, dont je ne saurais te donner aucun renseignement. C'était pour aujourd'hui cette protestation, sur la place de Свети Крап je crois. Aura-t-elle lieu ou non, je pourrais te le dire dans ma lettre de demain. Les esprits sont trop agités pour le moment. Le ministère vient de tomber et tous les partis sont dans l'attente. On voit des groupes nombreux d'hommes qui parlent politique et sur les visages des uns on voit le contentement, sur d'autres la crainte ou l'indécision etc. et plusieurs qui se frottent les mains dans l'attente d'être appelés sûrement pour gouverner. La veille-même de la crise, quand tout le monde la savait, excepté moi qui étais chez les Abracheff, j'ai vu Mr Daneff arriver avec mon oncle. Tous les deux avaient l'air satisfait – savaient-ils tout et espéraient-ils être appelés au pouvoir, je n'en sais rien, mais leur apparence me fait croire qu'ils savaient déjà leur sort.

Les Malinoff je ne les ai pas encore vus. Mara (la petite Tacheff) m'a dit hier: j'étais au lit, malade, en m'annonçant la nouvelle, ma mère me voit rire, mais je ne lui dis pas que c'est parce que j'ai pensé: maintenant ils peuvent devenir les parrains de Melle ... Elle ne pense qu'à moi, la pauvre enfant et m'assure qu'elle commence à t'aimer, qu'elle t'aime déjà beaucoup mais sentant que tu dois bientôt revenir, elle n'ose se montrer chez moi. Si tu reçois là Камбана tu as dû y lire l'article de Петко sur toi. Il y avait encore un autre, je ne sais par qui, sur ton expulsion. Petko est venu me consulter s'il ne serait pas bon d'écrire quelque chose. Il était même révolté qu'on écrive si peu chez nous sur ton affaire. Le lendemain il vint me lire ce qu'il a écrit et a été bien content de ce que je l'ai approuvé. Le voyant si aimant j'ai plus de sympathie encore pour lui, il me semble qu'il a un très bon cœur. Il croit que ton cousin de «Камбана» doit avoir quelque chose contre toi, parce qu'il ne peut s'expliquer autrement cette réserve avec laquelle elle donnait de tes nouvelles. Et, en effet, moi aussi j'ai été bien étonnée de voir qu'elle a été le moins informée sur ton affaire et que c'est «Утро» un nouveau journal que l'on dit des Stambolovistes,

qui donnait les meilleures nouvelles. Ton cousin a dit à Petko: comment voulez-vous que nous écrivions pour lui puisqu'il ne nous envoie rien. Je crois cependant que ce journal a été fort occupé à louer les faits et gestes des démocrates et qu'il ne lui restait plus de place pour parler des honnêtes gens qui ne peuvent pas les payer. Tu vois, je suis devenue trop méchante, mon cher petit Christian, et tu auras la tâche de me corriger: Arme-toi donc de tout ton courage pour faire meilleure ta Jeannette. Elle est devenue sauvage, impatiente, très courageuse et en même temps très découragée, enfin elle s'est corrompue tellement qu'elle a peur qu'en la voyant tu ne veuille plus d'elle. Et cependant si tu savais combien elle a enduré tout ce temps de ton absence tu l'aimerais davantage.

Je veux te voir, je t'attends chaque jour, à chaque heure, mon sommeil est troublé par de mauvais songes, ton image me poursuit toujours et cependant j'ai le courage de te dire ne te presse pas de rentrer. Surtout, te sachant fatigué, malade, je ne veux pas que tu voyages en cet état. Parce que la route te fatiguera et venu ici, tu te mettras à courir par ci par là sans te donner un moment de repos. Il vaut mieux donc que tu te reposes là bien, que tu reprennes des forces, que tu sois complètement guéri et que tu me reviennes sain et sauf et gai et content pour te donner à moi.

Traducere

Dragul meu Cristian,

Tocmai am primit scrisoarea ta și mă grăbesc să-ți scriu suficient de repede, căci azi pleacă trenul expres care ți-o va aduce. Vrei o scrisoare lungă. Și eu aș fi vrut să-ți scriu una lungă, dar nu știu de ce, mă simt incapabilă să-ți scriu mult, incapabilă să-mi adun gândurile. Sunt foarte obosită. Încă ieri, după ce ți-am trimis scrisoarea pe care am scris-o la bibliotecă și pe care trebuia deja să o fi primit, întorcându-mă acasă, am început să-ți scriu. Îmi doream să-ți scriu mult. Totuși nu ți-am trimis scrisoarea, în primul rând pentru că eram tristă și în al doilea rând pentru că, în funcție de scrisoarea ta, am calculat că nu te va găsi la Constantinopol, căci s-ar putea să fii deja la Varna sau aici⁴⁰. În fine, nu contează!

Aici, am citit în ziarul „Денъ”⁴¹ că se va organiza o reuniune, un fel de meeting, ca să protesteze împotriva expulzării tale. Ar vorbi [...], Ал. Радевъ⁴²,

⁴⁰ Pe data de 3 martie 1911, după expirarea termenului de aflare pe teritoriul României, Cristian Racovski a fost transportat de la Gheringec la punctul de trecere a frontierei la Ilanlâk/Hanlâk (la șapte kilometri sud de Mangalia); din 1913 Vama Veche. Deoarece autoritățile bulgare au refuzat să-i acorde dreptul de intrare în Bulgaria, socialistul român a fost îmbarcat pe un vapor la Constanța cu destinația Constantinopol.

⁴¹ „Ziua”. Ziar al Partidului Liberal Progresist Bulgar.

⁴² Aleksandăr Radev, unul dintre conducătorii Partidului Liberal Progresist Bulgar. A fost ministru al Justiției (1901-1902) și ministru al Instrucțiunii Publice (1902-1903).

Сакъзовъ⁴³ și un oarecare Мановъ⁴⁴, despre care nu știu să-ți zic nimic. Acest protest era planificat pentru azi, cred că în Piața Свети Крал⁴⁵. Dacă va avea loc sau nu, aş putea să-ți zic în scrisoarea de mâine. Pe moment, spiritele sunt foarte agitate. Guvernul în curând va cădea și toate partidele sunt în așteptare. Grupuri numeroase de oameni vorbesc despre politică și pe fețele unora se vede satisfacție, iar pe ale altora – frică sau indecizie etc. și majoritatea, fără îndoială, își freacă mâinile în așteptare să fie chemați să guverneze. Chiar în ajunul crizei, când toată lumea știa despre aceasta, cu excepția mea. Când eram la Abrașev⁴⁶, l-am văzut pe domnul Danev⁴⁷, care a venit cu unchiul meu. Amândoi aveau o mină satisfăcută – oare știau ei totul și sperau să fie chemați la putere, nu știu despre aceasta nimic, dar chipul acestora mă făcea să cred că ei își știau deja soarta.

Familia Malinov⁴⁸ încă nu am văzut-o. Mara (mica Tașev⁴⁹) mi-a zis ieri: stăteam la pat, bolnavă, aflând noutatea, mama m-a văzut râzând, dar nu i-am zis că râd din cauza că m-am gândit: acum ei pot să devină nașii domnișoarei... Ea nu se gândește decât la mine, sărmana copilă și mă asigură că începe să te iubească, că te iubește deja mult, dar simțind că trebuie în curând să te întorci, nu îndrăznește să vină la mine. Dacă primești ziarul „Камбана”⁵⁰, sigur că ai citit articolul lui Петко⁵¹ despre tine. Mai era unul, nu știu de cine scris, despre expulzarea ta. Petko venise să se consulte cu mine dacă n-ar fi bine să scrie ceva. Era chiar revoltat că la noi se scrie atât de puțin despre cazul tău. Ziua următoare venise să-mi citească ceea ce a scris și era foarte mulțumit, pentru că am fost de acord. Văzându-l atât de afectuos, am început să-l simpatizez și mai mult, mi se pare că este foarte bun la inimă. El crede că verișorul tău⁵² de la ziarul „Камбана” are ceva împotriva ta, deoarece nu poate să-și explice altfel această reticență cu care el publică în ziar știrile despre tine. Și, într-adevăr, am

⁴³ Ianko Sakâzov (1860-1941). Figură importantă a Partidului Social-Democrat Muncitoresc Bulgar (facțiunea „socialiștilor largi”). A fost de mai multe ori ales deputat în Adunarea Națională a Bulgariei.

⁴⁴ Ștefan Manov (1880-1959). Cunoscut avocat bulgar. A publicat în reviste de stânga.

⁴⁵ Sfântul Rege. În prezent: Piața Света Неделя (Sfânta Duminică).

⁴⁶ Petăr Pencev Abrașev (1866-1930). Jurist și om politic bulgar, membru al Partidului Progresist Bulgar. A fost ministru al Comerțului și ministru al Justiției. Născut la Kotel și cu studii la Geneva, îl cunoștea personal pe Cristian Racovski.

⁴⁷ Stoian Petrov Danev (1858-1949). A fost președinte al Partidului Liberal Progresist Bulgar și, în mai multe rânduri, prim-ministru al Bulgariei. Pentru guvernele Bulgariei înainte de Primul Război Mondial, aici și în continuare: Ташо Ташев, *Министрите на България 1879-1999* [Tašo Tașev, *Miniștrii Bulgariei, 1879-1999*], София, АИ „Проф. Марин Дринов”, 1999.

⁴⁸ Aleksandăr Pavlov Malinov (1867-1938). Născut în Basarabia. A condus un timp Partidul Democratic Bulgar și a fost de mai multe ori prim-ministru al Bulgariei, inclusiv în 1910-1911. A fost căsătorit cu Iulia Malinov și a avut doi fii (Pavel și Aleksandăr) și trei fiice (Anna, Vera și Maria).

⁴⁹ Personaj neidentificat.

⁵⁰ Înființat în 1907 de către Kristo Stancev (vărul lui Cristian Racovski) și Kiril Kolarov, ziarul era apropiat de cercurile socialiste și de organizațiile naționaliste pro-macedonene.

⁵¹ Petăr Abrașev. A se vedea nota 46.

⁵² Kristo Stancev.

fost și eu mirată că acest ziar era cel mai puțin informat despre afacerea ta și că în „Утро”, noul ziar care se pare că este al Stamboloviștilor⁵³, erau publicate cele mai bune știri. Verișorul tău i-a zis lui Petko⁵⁴: cum vreți ca noi să scriem despre el, atâta timp cât nu ne trimite nimic? Eu totuși cred că acest ziar urmărește doar să laude faptele și gesturile democraților și nu mai rămâne loc să se scrie despre oamenii cinstiți, care nu au posibilitatea să plătească. Vezi, am devenit foarte rea, dragul meu Cristian, și ție îți va reveni sarcina să mă corectezi: deci înarmează-te cu tot curajul tău ca să o schimbi spre bine pe a ta Jeannette. Ea a devenit sălbatică, nerăbdătoare, foarte curajoasă, dar, în același timp, descurajată, pe scurt, ea s-a corupt într-atât, încât îi este frică că, văzând-o, te vei dezice de ea. Și totuși, dacă ai ști cât de mult a îndurat ea în acest timp cât ai lipsit, ai iubi-o și mai mult.

Vreau să te văd, te aștept în fiecare zi, la fiecare oră, somnul meu este tulburat de vise rele, imaginea ta mă urmărește mereu și totuși am curajul să-ți zic să nu te grăbești să te întorci. Mai ales, știind că ești obosit, bolnav, nu vreau să te pornești pe drumuri în această stare. Deoarece drumul te va obosi și, venind aici, vei începe să alergi pe ici pe colo, fără să te odihnești. Deci, ar fi mai bine să te odihnești acolo, ca să-ți recuperezi puterile, să fii întreg și nevătămat și să revii sănătos, și teafăr, și vesel, și mulțumit că te-ai lăsat pe seama mea.

Filele 8-9.

6. 1912 februarie 24, [Sofia]. AK – CR. *Îi relatează că i-a trimis mai multe scrisori la Mangalia și că Anna Racovski o invită să o viziteze la Roma. Nu a reușit încă să se vadă cu Bakalov și Sakarov. Îi mai spune că își petrece timpul mai ales cu doamna Vazova și domnișoara Gheorgova.*

24/II 912

Mon petit Christian,

Comment veux-tu que je t'écrive à Bucarest, quand tu me dis que tu y vas pour quelques jours seulement et y restes un mois presque! Je t'ai écrit quelques lettres à Mangalia, tu as dû les trouver en rentrant. J'avais écrit aussi à Maman, l'a-t-elle reçue ? Hier j'ai reçu enfin une carte d'Anna. Il paraît qu'elle a été un peu souffrante, mais que c'est passé maintenant. Elle m'invite toujours à aller à Rome. Panaïote se porte bien et travaille toujours à la maison. Il est très probable qu'on l'envoie à l'étranger pour quelque temps pendant l'été. Aujourd'hui il m'a transmis le bonjour de mon oncle – (tu sais que je ne vais

⁵³ Partidul Popular-Liberal. Înființat în anul 1890 de către Ștefan Stambolov, prin desprinderea de Partidul Liberal.

⁵⁴ Petăr Abrașev.

plus chez lui) qui a demandé de tes nouvelles et des détails sur nous deux... On s'intéresse beaucoup ici à toi et on me demande toujours de tes nouvelles.

Ici, rien d'important. Bacaloff et Sacaroff sont toujours invisibles, surtout ce dernier. Comme j'ai souvent mal à la tête, je n'ai pas envie de sortir et je ne vois que Mme V.[asoff] et Melle Ghéorgoff qui viennent chez moi ou chez lesquelles je vais assez rarement. C'est qu'il y a des moments où je voudrais tant être seule! Tout me semble si triste!

Ecris plus souvent, Christian. Je t'embrasse.

Jeannette

Bonjour à Maman. Panaïote te salue.

Traducere

Micul meu Cristian,

Cum vrei ca eu să-ți scriu la București, când tu îmi spui că vei sta acolo doar câteva zile, iar tu rămâi acolo aproape o lună⁵⁵? Ți-am trimis câteva scrisori la Mangalia, trebuia să le fi găsit la întoarcere. I-am scris și mamei, ea le-a primit? În sfârșit, ieri am primit o carte poștală de la Anna⁵⁶. Se pare că a fost un pic bolnavă, dar acum s-a însănătoșit deja. Ea mă tot invită să merg la Roma. Panaiot se simte bine și continuă să lucreze acasă. Este foarte probabil că îl vor trimite vara peste hotare pentru un timp oarecare. Astăzi mi-a transmis salutări de la unchiul meu⁵⁷ (știi că nu mă mai duc la el), care s-a interesat cum o mai duci și a cerut detalii despre noi doi... Aici lumea se interesează ce faci și întreabă mereu de tine.

Aici nu s-a întâmplat nimic important. Bakalov și Sakarov sunt ca de obicei de nevăzut, îndeosebi ultimul. Întrucât mă doare des capul, nu am nici o dorință să ies în oraș, astfel nu o văd decât pe Doamna V[azova] și domnișoara Gheorgova, care vin la mine sau la care eu mă duc destul de rar. Sunt momente în care atât de mult mi-aș dori să fiu singură! Totul mi se pare atât de trist!

Cristian, scrie-mi mai des. Te îmbrățișez.

Jeannette

Transmite-i salutări mamei tale. Panaiot te salută.

Filele 12-13.

⁵⁵ La începutul anului 1912, cu ajutorul conservatorilor, Racovski revine în România.

⁵⁶ Anna Racovski (1879-1951), sora lui Cristian Racovski. A fost membră a Partidului Comunist Italian. În anii 1920 – începutul anilor 1930, a activat în Uniunea Sovietică în Comintern. A murit într-un lagăr de deportați în Kazahstan.

⁵⁷ Personaj neidentificat.

7. Fără dată⁵⁸, [Sofia]. AK – CR. *Îl anunță că s-a întâlnit cu Bakalov, cu care a discutat despre înființarea unei noi reviste socialiste. Îi relatează despre o întâlnire cu Malinov și situația politică din Bulgaria. De asemenea, îi povestește despre vizionarea unei piese de teatru de Lev Tolstoi.*

Mercredi

Mon cher Christian,

J'avais bien raison de te dire que ces gens-là n'entreprendraient rien sans toi. J'ai rencontré hier Bacaloff. Il m'a dit ce que tu lui avais écrit. Il a ajouté, qu'ils ne feraient point paraître la revue, parce que lui, ni personne ne voudrait s'en charger, si tu ne te charges pas de sa direction, et que tes articles que tu leur promets d'envoyer régulièrement, ne suffisent pas. Du reste, a-t-il dit, le moment de la faire paraître, n'est plus aussi favorable. Il fallait faire cela bien plus tôt. Il m'a parlé que quelqu'un qui était garant pour certaine somme en même temps que tu étais engagé avec Bacaloff pour la même somme a voulu vous jouer le tour en te laissant à toi la charge ou à Bacaloff. Ce dernier s'est aperçu du tour qu'il a voulu vous jouer et a arrêté cela à temps. Bac[aloff] s'est plaint de ne pouvoir se rencontrer avec Sacaroff. Il a été obligé à la fin de lui écrire pour lui demander un rendez-vous. Hier j'ai dîné chez les Malinoff. Mr Mal[inov] m'a conté des histoires sur les députés de la coalition. Il paraît qu'ils ont échangé des coups de main ... tellement leur amour mutuel est grand. Au moment de voter la loi proposée par le ministre Christoff qui la soutenait absolument, le président s'est aperçu que le ministre allait échouer; alors pour le sauver, il déclara la majorité. Le scandale s'en suivit. L'opposition a été un spectateur passif. C'est que les progressistes ont joué les Narodniaks, leur promettant de voter avec eux et ensuite les ont trompés.

Nous avons été voir «Les fruits de l'instruction» par Tolstoï. Vraiment, je ne trouve pas que cette œuvre soit bien réussie, ni suis de l'avis de nos journaux que nos acteurs la jouent à perfection.

Amitiés à Maman et à Valia.

Je t'embrasse de tout cœur.

Jeannette

Traducere

Miercuri

Dragul meu Cristian,

Am avut mare dreptate când ți-am spus că acești oameni nu vor întreprinde nimic fără tine. Ieri l-am întâlnit pe Bakalov. El mi-a zis ce i-ai scris. A adăugat că ei nu vor face nimic ca revista să apară, deoarece nici el, nici

⁵⁸ Potrivit conținutului, scrisoarea poate fi datată cu perioada Guvernului Ivan Gheșov (16 martie 1911 – 1 iunie 1913).

ceilalți nu vor să se ocupe de ea, dacă tu nu îți vei asuma conducerea acesteia⁵⁹; nu e de ajuns să trimiți regulat doar articolele pe care tu le-ai promis lor. De altfel, el a zis că momentul publicării revistei nu mai este atât de prielnic. Ar fi trebuit ca totul să se facă mult mai devreme. Mi-a spus că cineva, care era garant pentru o anumită sumă, tot atunci când tu și Bakalov erați angajați pentru exact aceeași sumă, a vrut să vă păcălească și să transfere această răspundere pe tine sau pe Bakalov. Cel din urmă și-a dat seama de înșelătoria care urma să aibă loc și a oprit totul la timp. Bak[alov] s-a plâns că nu a putut să se întâlnească cu Sakarov. La sfârșit, a fost obligat să-i scrie ca să fixeze o întâlnire. Ieri am luat cina la familia Malinov. Domnul Mal[inov] mi-a povestit niște întâmplări despre deputații coaliției. Se pare că s-au luat odată la bătaie... atât de mare le e dragostea reciprocă. În momentul votării legii propuse și susținute în totalitate de ministrul Hristov⁶⁰, președintele și-a dat seama că ministrul va suferi un eșec; atunci, pentru a-l salva, a declarat că legea fusese adoptată cu majoritate de voturi. A urmat scandalul. Opoziția a fost un spectator pasiv. Progresiștii⁶¹ i-au păcălit pe populari⁶², promițându-le că vor vota alături de ei, iar apoi i-au înșelat.

Am fost să vedem spectacolul „Roadele instrucțiunii” de Tolstoi⁶³. Nu mi se pare că această operă este foarte reușită și nici nu împărtășesc opinia ziarelor noastre precum că actorii noștri ar juca-o perfect.

Îmi exprim prietenia față de mama și de Valia⁶⁴.

Te îmbrățișez din toată inima.

Jeannette

Filele 14-15.

8. Fără dată⁶⁵, [Sofia]. AK – CR. *Își exprimă îngrijorarea față de statutul legal al lui CR în România și îl întreabă dacă nu ar putea beneficia și el de prevederile legii privind drepturile politice ale locuitorilor din județele Constanța și Tulcea. Îi comunică despre așteptata conferință la Sofia a lui Hubert Lagardelle.*

Samedi

Mon petit Christian,

Je viens de recevoir ta petite lettre à l'instant même. Tu ne me dis rien sur ton affaire. Le terme de ton séjour en Roumanie expire, comment finira-t-elle,

⁵⁹ A se vedea documentul nr. 2.

⁶⁰ Dimităr Hristov (1871-1944). Ministru al Agriculturii și Domeniilor Statului.

⁶¹ Partidul Progresist-Liberal.

⁶² Partidul Poporului.

⁶³ *Плоды просвещения*. Piesă de teatru scrisă de Lev Tolstoi în anul 1890 și publicată în 1891.

⁶⁴ Personaj neidentificat.

⁶⁵ Potrivit conținutului, după 3 martie 1912.

cette affaire? Puisque la loi des Dobr[o]jistes] est votée, pourquoi toi n'entrerais pas dans le nombre des Dobrojiŝtes?

Tu sais? Lagardelle est ici, j'ai lu l'affiche. Demain il donne une conférence, j'y vais avec Panaioŝte. Je regrette seulement que Mr Sacaroff traduira pendant qu'il parle, ça gâtera tout l'effet.

Ton absence a été la cause de mille suppositions par rapport à moi. J'ai eu plusieurs visites dues toutes à de bons sentiments...

Bonjour à Maman et au petit.

Mille baisers pour toi de ta Jeannette.

Traducere

Sâmbătă

Micul meu Cristian,

Tocmai am primit scurta ta scrisoare. Nu-mi spui nimic despre cazul tău. Termenul sejurului tău în România expiră, cum se va sfârși această afacere? Întrucât legea dobr[o]genilor] a fost votată⁶⁶, de ce nu ai intra și tu în rândurile dobrogenilor?

Știi, Lagardelle⁶⁷ este aici, am citit afișul. Măine va ține o conferință la care voi merge cu Panaiot. Îmi pare rău doar de faptul că domnul Sakarov va traduce în timp ce el va vorbi, ceea ce va strica tot efectul.

Absența ta a fost cauza miilor de presupuneri în ceea ce mă privește pe mine. Am avut mai multe vizite, toate datorate celor mai bune sentimente...

Salutări mamei și micuțului.

O mie de pupici pentru tine de la a ta Jeannette.

Fila 16.

⁶⁶ În aprilie 1909, la inițiativa liberalilor, a fost adoptată o „Lege pentru acordarea drepturilor politice locuitorilor din județele Constanța și Tulcea”. Modificată parțial un an mai târziu, legea a fost completată și promulgată în timpul guvernării conservatoare pe data de 3 martie 1912, garantând locuitorilor din Dobrogea toate drepturile politice de care se bucurau cetățenii din restul Regatului (Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, ediția a doua revizuită, Constanța, Editura Ex Ponto, 1998, p. 373-374).

⁶⁷ Hubert Lagardelle (1874-1958). Om politic francez. Unul dintre reprezentanții importanți ai marxismului și sindicalismului revoluționar francez de până la Primul Război Mondial. A fondat și publicat revista „Le Mouvement Socialiste”, a cărei influență a fost destul de mare în mediile europene de stânga. După 1918 a îmbrățișat treptat ideologia fascistă și a fost apropiat de Benito Mussolini. În 1942-1943 a fost ministru al Muncii în guvernul colaboraționist de la Vichy, condus de către Pierre Laval. În iulie 1946 a fost condamnat la închisoare pe viață, cu confiscarea averii. După grațiere, în 1947, s-a retras din viața politică (Christine Bouneau, *Hubert Lagardelle. Un bourgeois révolutionnaire et son époque, 1874-1958*, Saint-Pierre-du-Mont, EUREDIT, 2005).

9. Fără dată⁶⁸, [Sofia]. AK – CR. *Îi relatează despre vizita făcută de către Sakarov și Lagardelle și îi împărtășește impresiile despre conferința susținută de acesta din urmă. Îl anunță despre o posibilă călătorie a lui Petăr Abrașev în Italia.*

Mon cher Christian,

J'attends Mr Lagardelle. Il a été dimanche chez moi avec Sacaroff. Le jour même il a fait sa première conférence qui a été très bien. Il parle admirablement bien. Tu sais que chez lui j'ai vu des gestes à toi? Demain soir et dimanche prochain il parlera encore. Les étroits sont tellement étroits qu'ils n'ont même pas annoncé dans leur journal l'arrivée de Lagardelle. Sacaroff se rattrape dit-il sur lui ce qu'il n'a pu faire à Dragu. Quand même, c'est un blagueur. Il avait promis de m'engager des places pour la deuxième conférence et il ne l'a point fait. Grâce à Lagardelle (il a demandé à m'être présenté. On a dû lui avoir recommandé cela à Paris [...]) j'ai pu enfin voir Sacaroff. Petko est parti pour Rome, de là il va à Capri. Il s'absentera deux mois. Lagardelle y va aussi. Il a déjà été l'année passée et dit qu'il s'est beaucoup plu dans la compagnie d'Anna et des amis qui étaient des artistes et poètes, en un mot un milieu charmant. Tu sais, il prétend que tu es plus Français que Bulgare et que tu n'es pas du tout Roumain. Oui, mais je voudrais bien [...] [...].

Traducere

Dragul meu Cristian,

Îl aștept pe domnul Lagardelle. A fost duminică la mine cu Sakarov. În aceeași zi și-a ținut prima conferință, care a fost foarte interesantă. El vorbește admirabil de bine. Știi că la el am văzut gesturi asemănătoare cu ale tale? Măine seara și duminica viitoare el va mai vorbi. Tesniacii⁶⁹ sunt atât de limitați, încât nu au anunțat în ziarul lor despre sosirea lui Lagardelle. Sakarov s-a năpustit asupra acestuia, ceea ce nu a făcut în cazul lui Dragu. Totuși este un om glumeț. Mi-a promis că îmi va rezerva bilete pentru a doua conferință, dar nu a făcut-o. Datorită lui Lagardelle (el a cerut să îmi fie prezentat. Trebuia să-i fi recomandat când erau la Paris...) am putut să-l văd pe Sakarov. Petko este plecat la Roma, de unde va merge pe insula Capri. Va lipsi două luni. Lagardelle va merge și el acolo. A fost deja anul trecut și spune că i-a plăcut mult în compania Annei⁷⁰ și a prietenilor – artiști și poeți, pe scurt – un mediu fermecător. Știi, el pretinde că tu ești mai mult francez decât bulgar și că nu ești deloc român. Da, dar tare aș vrea așa să fie [...] [...].

Fila 16.

⁶⁸ Potrivit conținutului, ulterior documentului nr. 8.

⁶⁹ Socialiștii bulgari „înguști”.

⁷⁰ Anna Racovski.

10. 1912 aprilie 23, Sofia. AK – CR. *Îi povestește despre participarea la mitingul de 1 mai organizat la Sofia de către „tesniaci”. Îi comunică despre vizita lui Vasil Boncev și un scandal public cu tentă amoroasă provocat de soția lui Aleksandăr Bojinov.*

София, 23/ IV 1912 г.

Mon cher Christian,

Je n'ai pas envie de dormir malgré la grande fatigue. Je n'ai pas envie de travailler non plus. Je suis dans l'état d'une personne qui fait des efforts inouïs pour surmonter de grandes souffrances, mais qui est incapable de le faire. Je ne veux que causer avec toi, t'écrire, te dire ce qui me pèse sur mon âme, tout ce qui se passe dans ma pauvre tête. Et en même temps, je ne me sens pas le courage de te communiquer mon état: tu m'en voudras peut-être de t'avoir troublé le repos. Ah! ce repos! Que je voudrais en avoir une petite part aussi, moi. Mais non, je vais changer de conversation.

L'autre jour, non, le soir, après dîner, est venu me voir, devines-tu qui? – Ton cousin – Vassil Bontcheff. Il a tenu absolument me faire une visite avant son départ pour Paris. Et pendant les 2 heures qu'il est resté chez moi il n'a prêché que contre le socialisme! Etait-ce parce que nous étions au lendemain du 1e mai; m'a-t-il aperçue parmi les manifestants (J'ai été avec Ivantcho voir les étroits et écouter Blagoeff), je n'en sais rien; mais en vain son compagnon, Mr Nikoloff essayait de changer l'objet de la conversation: il y revenait sans cesse et n'avait pas envie de s'en aller, son sujet n'étant pas complètement épuisé. Il criait contre les ouvriers qui exploitaient leurs patrons, ceux-ci étant bons et laborieux, les ouvriers – paresseux et incapables; et que certains types s'appropriaient les droits de chefs du parti, afin de se couvrir de gloire etc. etc. Et pour soutenir ses raisons il a traduit à la fin quelques pensées à sa mère... «Pourquoi, a-t-elle dit à un orateur socialiste après son discours à une réunion publique, pourquoi parles-tu toujours et ne laisses-tu pas les autres parler aussi.»

Mais un potin, non, mais un incident une aventure fâcheuse qui est arrivée à mon amie Mme Vasoff, t'intéresserait davantage peut-être, que les idées de ton cousin.

Tu sais déjà qu'elle a renouvelé ses anciennes amitiés avec Bojinoff. L'autre jour, elle, sa belle sœur et Boj[inoff] entrèrent dans l'épicerie rue Racovsky. La femme de Boj[inoff] les voit, entre, elle aussi, et fait un scandale à son mari et surtout à Mme V[asoff] à laquelle elle adresse des paroles grossières, sales. Et comme Mr Boj[inoff] a eu l'imprudence de la menacer par la police, échappée de ses bras, elle criait dans la rue à l'adresse de Mme V[asoff] des choses affreuses, pendant que son mari s'était sauvé dans son hôtel. Une foule nombreuse est accourue. Grâce à Mr Mirkoff qui survint, l'incident fut clos.

Je ne sais si Mr Vasoff a déjà appris la nouvelle, malgré que madame dit que cela ne l'inquiète pas le moins du monde, étant donné que le scandale lui venait d'une folie etc. elle paraît assez troublée depuis ce jour-là. Et un bruit

court sur son compte, tu te l'imagines! On a tellement changé et paré la chose, que l'on a embrouillé les noms, on parle d'un scandale avec Евгения Марс et le poète Vasoff!

Traducere

Dragul meu Cristian,

Nu vreau să dorm, în ciuda oboselii groaznice. Să lucrez, nici atât nu am chef. Sunt în starea unei persoane care depune un nemaipomenit efort pentru a trece peste mari suferințe, dar care este incapabilă să facă acest lucru. Nu vreau decât să stau de vorbă cu tine, să-ți scriu, să-ți zic ceea ce mă apasă pe suflet, totul ce se întâmplă în sărmanul meu căpșor. Și în același timp, nu am curajul să-ți comunic despre starea mea: probabil te superi pe mine că ți-am tulburat odihna. Ah! această odihnă! Cât de mult mi-aș dori să mă odihnesc și eu puțin. Dar nu, voi schimba subiectul discuției.

În una din zilele trecute, nu, seara, după cină; a venit să mă vadă, ghici cine? – vârul tău – Vasil Boncev. A ținut neapărat să mă viziteze înainte de plecarea sa la Paris. Și timp de două ore, cât a stat la mine, și-a tot ținut discursul împotriva socialismului! Să fi fost oare din cauza că era a doua zi după 1 mai⁷¹; oare m-a văzut printre manifestanți (am fost cu Ivancio⁷² ca să-i văd pe tesniaci și să-l ascult pe Blagoev⁷³), nu știu nimic; în zadar companionul său, domnul Nikolov⁷⁴, încerca să schimbe subiectul conversației: mereu revenea la aceeași temă și nu voia deloc să se îndepărteze de ea, subiectul său nefiind total epuizat. El condamna muncitorii care își exploatau patronii, aceștia din urmă fiind buni și harnici, iar muncitorii – leneși și nepricepuți; și că unii indivizi și-au însușit drepturile de șefi de partid ca să se acopere de glorie etc., etc. Și ca să-și susțină unele argumente, în sfârșit, a expus câteva gânduri de-ale mamei sale... „De ce, i-a zis ea unui orator socialist, după ce acesta își ținuse discursul la o întrunire publică, de ce vorbești mereu și nu îi lași și pe alții să vorbească?”

Dar un scandal, nu, dar un incident, o aventură tulburătoare, care i s-a întâmplat prietenei mele, doamnei Vazov, poate te va interesa mai mult decât ideile verișorului tău.

Știi deja că ea și-a reînnoit vechea prietenie cu Bojinov⁷⁵. În una din zilele trecute, ea, cumnata sa și Boj[inov] intraseră în băcănia de pe strada Racovski. Soția lui Boj[inov] îi vede, intră și ea, și îi face scandal soțului său și mai ales Doamnei V[azov], căreia îi adresează cuvinte grosolane, murdare. Și cum

⁷¹ Stil nou.

⁷² Ivan Vazov.

⁷³ Dimităr Blagoev (1856-1924). Unul dintre cei mai cunoscuți reprezentanți ai marxismului în Bulgaria și ideolog al facțiunii tesniacilor. Redactor al revistei „Ново Време” („Timpul Nou”). A fost deputat în Adunarea Națională.

⁷⁴ Andrei Nikolov (1878-1959). Sculptor și pedagog bulgar. Prieten al lui Cristian Racovski.

⁷⁵ Aleksandăr Bojinov (1878-1968). Pictor, caricaturist, publicist și scriitor bulgar. L-a cunoscut personal pe Cristian Racovski.

domnul Boj[inov] a avut imprudența să își amenințe soția cu poliția, aceasta, după ce scăpă din brațele soțului, începu să strige pe stradă la adresa doamnei V[azov] niște lucruri înspăimântătoare, în timp ce soțul ei se refugiase în hotelul său. O mulțime de oameni sosiră la fața locului. Incidentul fu soluționat doar datorită intervenției domnului Mirkov⁷⁶.

Nu știi dacă domnul Vazov a aflat deja noutatea: în ciuda faptului că doamna susține că una ca aceasta nu o îngrijorează deloc, având în vedere că scandalul a avut loc dintr-o nebunie etc., de atunci ea pare să fie destul de neliniștită. Circulă un zvon pe seama ei, îți imaginezi! Într-atât au fost schimbate și împodobite lucrurile, încât s-au încurcat numele, astfel că acum se vorbește despre un scandal dintre Евгения Марс⁷⁷ și poetul Vazov!

Filele 18-19.

11. 1912 aprilie 30, [Sofia]. AK – CR. *Îi reproșează că nu i-a scris timp de circa o lună și îi spune că suferă mult din cauza tăcerii lui. Îi mai scrie că are o mare simpatie pentru Constantin Dobrogeanu-Gherea, pe care l-a și visat.*

30/IV 912

Mon cher Christian,

J'ai reçu enfin ta lettre. Je l'ai attendue un mois entier! Peux-tu jamais comprendre l'état où tu me laisses avec ces longues, interminables attentes. Je t'en supplie, Christian, ne me fais pas subir des épreuves semblables; elles sont trop dures, bien douloureuses. N'ai-je pas assez de ce que j'endure de tout ce qui me pèse, qui m'empoisonne l'existence ici!

Enfin! Je suis très contente de savoir que tu sois bien reçu partout et que l'on te témoigne tant de sympathies. Ici on ne fait que me demander de tes nouvelles. On me comble de questions nous concernant tous deux. Je ne peux rencontrer personne sans qu'on me demande quelque chose sur toi. Il y a de quoi devenir folle, je t'assure.

Mme Vasoff se réjouit déjà qu'elle pourra voir la Roumanie quand je serai citoyenne roumaine... A propos de Mme V[asoff] son mari a été informé sur le scandale par la femme-même de Boj[inoff]. Mais lui, tout comme Auguste de Cinna, a pardonné généreusement. On les voit plus souvent se promener en bicyclettes vers les kilomètres quatre comme deux amoureux...

Les coupures que tu m'as envoyées m'ont fait un très grand plaisir. Quoique pas très claires, j'ai pu distinguer la figure noble de ce brave Gherea que je voudrais tant connaître et pour lequel j'ai une grande sympathie sans l'avoir connu personnellement. Sous l'impression de ta lettre et de vos photographies sûrement, j'ai vu en songe Gherea à la gare de Bucarest où il était

⁷⁶ Sava Mirkov (1850-1927). Medic și om de știință bulgar. A fost membru al Adunării Naționale.

⁷⁷ A se vedea documentul nr. 2.

venu à ma rencontre (!). Je me jette dans ses bras et l'embrasse. Tu m'as grondée en disant que c'est compromettant et naturellement j'ai pleuré... Comme on fait des bêtises en songe! et quelles autres encore!

Panayote t'envoie le bonjour. Il était fort inquiet aussi de ton silence. Il n'osait pas me regarder... Ecris à tante à Varna un mot. Elle me demande toujours de tes nouvelles et je ne sais plus que lui dire.

Je t'embrasse bien des fois.

Ta Jeannette

Traducere

Dragul meu Cristian,

În sfârșit am primit scrisoarea ta. Am așteptat-o o lună întreagă! Nu vei înțelege niciodată starea pe care mi-o induci prin aceste așteptări lungi și interminabile! Cristian, te implor, nu mă face să suport încercări asemănătoare; ele sunt foarte dificile, chiar dureroase. Îmi este de ajuns câte am îndurat, câte mă apasă și câte îmi otrăvesc existența aici!

În fine! Sunt foarte mulțumită să știu că ai fost peste tot foarte bine primit și că ești simpatizat atât de mult⁷⁸. Aici toți întreabă ce e nou pe la tine. Mă năvălesc cu întrebări ce ne privesc pe noi doi. Nu am întâlnit un om care să nu mă întrebe ceva despre tine. Am de ce să devin nebună, te asigur.

Doamna Vazov se bucură deja că va putea să vadă România când voi fi cetățeană română... Cât despre Doamna V[azov]. Soțul ei a fost informat despre scandalul organizat de însăși soția lui Boj[inov]. Dar el, ca și August din *Cinna*⁷⁹, i-a iertat cu generozitate. Se văd plimbându-se mai des cu bicicletele spre al patrulea kilometru ca doi îndrăgostiți...

Decupajele pe care mi le-ai trimis mi-au făcut o mare plăcere. Cu toate că nu erau foarte clare, am putut să disting figura nobilă a acestui brav Gherea⁸⁰, care atâtea voia să cunoască și pe care-l simpatizez foarte mult, deși nu-l cunosc personal. Fiind sub impresia scrisorii tale și desigur a fotografiilor voastre, l-am văzut în vis pe Gherea la Gara din București, la care venise să mă întâlnească (!). Mă arunc în brațele lui și îl sărut. Tu m-ai certat, spunându-mi că ceea ce fac e compromițător și, bineînțeles, am plâns... Uite cum facem prostii în somn! Și câte!

Panaiot te salută. Și el era foarte neliniștit din cauza tăcerii tale. El nu îndrăznește să mă privească... Trimite-i mătușii la Varna câteva cuvinte. Ea îmi cere mereu să-i scriu cum o mai duci, iar eu nu mai știu ce să-i spun.

Te îmbrățișez de nenumărate ori.

A ta Jeannette

Fila 19.

⁷⁸ Referințe probabile la activitatea politică a lui Racovski în România.

⁷⁹ Trimitere la piesa cu acest nume a lui Pierre Corneille.

⁸⁰ Constantin Dobrogeanu-Gherea.

12. 1912 mai 12, [Sofia]. AK – CR. *Îi scrie că a sărbătorit Ziua Sfinților Chiril și Metodie împreună cu Atina Vazov și îl anunță despre revenirea la Sofia din călătoria în Italia a lui Petăr Abrașev.*

12/V

Mon cher Christian,

Je suis chez Mme Vasoff. En attendant qu'elle fasse sa toilette pour sortir, je voulais t'écrire deux mots. Hier et avant hier j'ai couru toute la journée; (on faisait les préparatifs pour le 11 mai et on a fêté les saints) j'étais fatiguée comme si je venais de faire la liquidation du journal «Напредъ».

Aujourd'hui on est en congé, demain et après c'est fait – une petite vacance, quoi? Si je pouvais venir te voir!...

Je viens à l'instant même de rencontrer Petko. Il est revenu avant hier de sa promenade. Il est devenu brun et a l'air assez bien. Il m'a demandé de tes nouvelles et se réjouit de pouvoir te voir cet été puisque je lui ai dit que tu seras ici le commencement de juillet. Bien le bonjour à Maman, dis lui de m'écrire un mot.

Je t'embrasse de tout cœur, maman aussi.

Ta Jeannette

Traducere

Dragul meu Cristian,

Sunt la doamna Vazov. În timp ce așteptam până își va face toaleta ca să iasă în oraș, am vrut să-ți scriu câteva cuvinte. Ieri și alaltăieri am alergat toată ziua; (ne-am pregătit pentru 11 mai și am sărbătorit sfinții⁸¹) eram obosită de parcă tocmai aș fi terminat de distribuit toate exemplarele ziarului „Напредъ”⁸².

Astăzi e zi nelucrătoare, mâine și după, în sfârșit – o mică vacanță, ce? Dacă aș putea să vin să te văd!...

Chiar în această clipă l-am întâlnit pe Petko. Alaltăieri s-a întors din călătoria sa⁸³. S-a bronzat și arată foarte bine. M-a întrebat ce faci și s-a bucurat că va putea să te vadă în această vară, deoarece i-am spus că vei fi aici la începutul lunii iulie. Salut-o pe mama, spune-i să-mi scrie.

Te îmbrățișez din toată inima, și pe mama.

A ta Jeannette

Fila 20.

⁸¹ Sfinții Chiril și Metodie.

⁸² Ziar social-democrat, apărut la Sofia în 1911 și la începutul anului 1912, cu concursul lui Cristian Racovski.

⁸³ A se vedea documentul nr. 9.

13. Fără dată, [Sofia]. AK – CR. *Îl anunță că a primit o scrisoare de la el, împreună cu mai multe fotografii. Îi mai spune că a venit o scrisoare și de la Toma Dragu, căruia urmează să-i răspundă în curând. Iulia Malinova o invită să-și petreacă împreună vacanța în Abbazia.*

Mon cher Christian,

Je viens de recevoir ta lettre et les feuilles avec les photographies qui m'ont fait grand plaisir. J'ai cru reconnaître entre les têtes les personnages du [...] celle de Dr Carajali et de Mr Dragu. Cela m'a fait pensé que jusqu'aujourd'hui je n'ai pas répondu à la lettre de Mr Dragu! Je tâcherai de me corriger ces jours-ci.

[...] est venue me voir hier et a demandé de tes nouvelles. Elle est déjà installée et m'invite à aller la voir. Je le ferais avec plaisir, mais ce qui m'arrête, c'est que je n'ai point envie de m'y rencontrer avec X.

Mme Malinoff t'envoie le bonjour. Hier j'ai dîné chez elle et tout le temps on me comblait de question sur toi. Mr Mal. m'invite à aller avec lui à Abazia passer les vacances.

On vient me chercher pour aller à la Gure.

Amitiés à Maman et au petit. Je t'embrasse.

Ta Jeannette

Traducere

Dragul meu Cristian,

Tocmai am primit scrisoarea ta și foile cu fotografiile care mi-au făcut o mare plăcere. Am crezut că voi recunoaște printre fețele personajelor [...] pe cea a doctorului Carajali⁸⁴ și a domnului Dragu. Aceasta m-a făcut să mă gândesc că până azi nu am răspuns la scrisoarea domnului Dragu. Voi încerca să mă corectez în aceste zile.

[...] ieri a venit să mă vadă și a întrebat cum îți merg treburile. Ea deja s-a stabilit și m-a invitat să merg să o văd. Aș fi mers cu plăcere, dar ceea ce mă oprește, este că nu am nici o dorință să mă întâlnesc cu X.

Doamna Malinova⁸⁵ te salută. Ieri am luat cina la ea și tot timpul am fost bombardată cu întrebări despre tine. Doamna Mal[inova] mă invită să merg cu ea la Abazia⁸⁶ să petrec vacanța.

Au venit să mă ia ca să mergem la Gure⁸⁷.

Îmi exprim prietenia față de mama și de cel mic. Te îmbrățișez.

A ta Jeannette

Filele 21-22.

⁸⁴ Un apropiat al lui Racovski din Constanța. Probabil dr. Caraceali, așa cum apare și în notele Siguranței.

⁸⁵ Iulia Malinov (1869-1955), soția lui Aleksandăr Malinov. Figură importantă a mișcării feministe din Bulgaria la începutul secolului XX.

⁸⁶ Abbazia (Opatija). Stațiune balneară pe coasta Istriei.

⁸⁷ Personaj neidentificat.

14. Fără dată, [Sofia]. AK – CR. *Îi povestește despre modul cum și-a petrecut timpul liber de la ultima scrisoare: masă la restaurantul „Battenberg”, vizionarea unui film la cinematograful. Îi comunică mai multe detalii despre viața mondenă și politică de la Sofia și îi spune că a primit un cadou de la pictorul Denev.*

Mon cher Christian,

Je t'ai envoyé hier une carte en la compagnie de Melle Петрова et son frère qui nous avaient invités à dîner à Battenberg, Панаѝот et moi. Nous sommes allés ensuite au casino pour voir le cinéma. Mais comme je n'étais pas sortie il y a longtemps, je n'ai pu dormir la nuit et aujourd'hui, toute la journée je ne fais que bailler et ne pense plus retourner dans ces cafés pleins de fumée. Kolio est venu aujourd'hui et m'a apporté la revue où est l'article de Сакъзовъ. Je te l'enverrai et tu la rapporteras quand tu reviendras. Et si tu ne reviens pas, tu l'enverras par la poste, parce qu'elle est à Eline – Péline. Il me semble que ton affaire marche trop lentement. Ne t'avait-on promis de la finir en un mois! Pourvu qu'elle finisse en ta faveur, j'accepte le prolongement. Mais je ne sais pourquoi, j'ai un pressentiment qu'on ne te satisfera pas. Tant pis alors, mais il faut que cela finisse d'une manière ou d'une autre, tu dois enfin être fixé sur ton sort et ne plus te tourmenter de l'incertitude. Ici rien d'extraordinaire. Les nouvelles tu les lis dans les journaux que je t'envoie. J'ai reçu avant hier la triste nouvelle m'annonçant la mort du petit des Ghevrénoff. Le pauvre gosse, cela m'a fait une grande peine. Jusqu'à présent ni Anna de Rome, ni Kati de Varna ne m'ont envoyé un seul mot. J'avais envoyé par Харлаковъ, il y a déjà un mois, un petit costume à Léonka, elles ne m'ont même pas fait savoir si elles l'ont reçu. Je suis bien contente que le Dr Carajali est content de la montre et que tu la trouves bien aussi. Il me reste maintenant à m'acquitter envers toi. Tu ne me dis rien de tes amis de Bucarest. Et Dragu? Je n'ai plus rien entendu de lui depuis le jour de votre départ. J'ai reçu un cadeau du peintre Deneff, (celui dont Dragu a tant admiré les tableaux), un petit paysage qui orne mon «salon» avec celui que Panaïote a acheté. Malgré tous les ornements ma petite maison reste toujours sombre, triste. Le soleil qui luit plus fréquemment maintenant, ne nous visite guère; la nuit arrive sans qu'il nous ait chauffés et réjouis de ses rayons. Et comme tu nous manques, c'est encore bien plus triste. Je n'ai plus cet appétit comme auparavant et tu ne pourrais plus te moquer de ma gourmandise. Qu'est-ce que tu fais à Mangalia, vas-tu souvent dans ta propriété et comment as-tu trouvé tes affaires? Je t'embrasse de tout cœur et te prie de bien te soigner, de faire un peu paresseux et de ne pas te surmener.

Ta Jeannette

Traducere

Dragul meu Cristian,

Ți-am trimis ieri o carte poștală, fiind în compania domnișoarei Petrova⁸⁸ și a fratelui său, care ne-a invitat să luăm cina la Battenberg⁸⁹, pe Панайот și pe mine. Apoi am mers la cazinou ca să vedem un film. Întrucât demult nu am ieșit în oraș, nu am putut să dorm noaptea și azi, toată ziua, nu am făcut altceva decât să casc; nu cred că mă voi întoarce vreodată în aceste cafenele pline de fum. Kolio⁹⁰ a venit azi și mi-a adus revista în care este publicat articolul lui Сакъзовъ. Am să ți-o trimit și tu o vei aduce când te vei întoarce. Și dacă nu te vei întoarce, o vei trimite prin poștă, deoarece revista îi aparține lui Eline – Péline⁹¹. Mi se pare că afacerea ta se mișcă foarte încet⁹². Nu ți-au promis că într-o lună totul se va termina! Accept prelungirea termenului cu condiția că afacerea se va termina în favoarea ta. Dar nu știu de ce, presimt că nu vei fi satisfăcut. N-ai ce face, dar trebuie ca aceasta să se termine într-un fel sau altul, trebuie în sfârșit să te gândești la soarta ta și să nu te mai chinui de incertitudine. Aici nu s-a întâmplat nimic extraordinar. Știrile le citești în ziarele pe care ți le trimit. Alaltăieri am primit o noutate tristă despre moartea micuțului Ghevrenov⁹³. Sărmanul puști, acest caz m-a făcut să sufăr. Până acum, nici Anna din Roma, nici Kati din Varna⁹⁴ nu mi-au scris nici un cuvânt. Am trimis prin Харлаковъ⁹⁵, cu o lună în urmă, un mic costum pentru Lionka, ele nici măcar nu m-au anunțat dacă l-au primit. Sunt foarte mulțumită că doctorului Carajali i-a plăcut ceasul, precum și ție. Îmi rămâne să mă răsplătesc cu tine. Nu-mi spui nimic despre prietenii tăi din București. Și Dragu? Din ziua în care ați plecat, n-am mai auzit nimic despre el. Am primit un cadou de la pictorul Denev⁹⁶ (ale cărui tablouri Dragu le admiră atât de mult), un mic peisaj care decorează salonul meu împreună cu cel pe care Panaiot l-a cumpărat. În ciuda tuturor ornamentelor, casa mea mică rămâne sobră, tristă. Soarele, care acum strălucește mai des, nu ne vizitează deloc; noaptea sosește fără ca acesta să ne fi încălzit și să ne fi bucurat cu razele sale. Întrucât tu ne lipsești, e și mai trist. Nu mai am acea poftă de mâncare ca înainte, deci nu vei mai putea să-ți bați joc de lăcomia mea. Ce faci la Mangalia, mergi des la moșia ta și în ce stare erau lucrurile pe acolo? Te îmbrățișez din toată inima și te rog să ai grijă de tine, să te faci puțin mai leneș și să nu te surmenezi.

A ta Jeannette

Filele 23-24.

⁸⁸ Personaj neidentificat.

⁸⁹ Restaurant din Sofia.

⁹⁰ Probabil Nikola Harlakov (1874-1927), om politic și publicist bulgar de orientare socialistă și naționalistă.

⁹¹ Pseudonimul scriitorului Dimităr Stoianov (1877-1949).

⁹² Trimitere la procesul lui Racovski din România.

⁹³ A se vedea documentul nr. 1.

⁹⁴ Personaj neidentificat.

⁹⁵ Nikola Harlakov.

⁹⁶ Probabil Boris Denev (1883-1969).

15. Fără dată, [Sofia]. AK – CR. *Îi povestește că se simte foarte obosită că are dureri de cap prelungite. Se plânge de faptul că trebuie să aștepte foarte mult până primește o nouă scrisoare de la el. Îl anunță că Sakarov nu a mai vizitat-o, chiar dacă i-a promis acest lucru.*

Mon cher Christian,

Je ne veux pas laisser aller le courrier d'aujourd'hui sans te dire un mot, quoique je sente une fatigue énorme et un mal de tête horrible qui ne me quitte voilà plus d'une semaine. J'ai reçu aujourd'hui ta lettre de Bucarest. Tu m'as fait l'attendre assez longtemps, mais puisque je suis en sa possession aujourd'hui j'ai oublié le mal que ton silence prolongé m'a causé.

Tu ne dois pas faire le déraisonnable, mon petit Christian, tu dois te ménager et prendre garde à ta santé. Je suis si loin, et je voudrais tant te porter quelques soins! Puisque tu as encore un mois de congé, tu peux travailler moins et te reposer davantage.

Sacaroff promet toujours de venir me voir et ne vient jamais. Je ne puis donc rien te dire de lui. Depuis une semaine il fait ici un temps superbe. Mme Vasoff veut absolument me faire apprendre à monter à bicyclette pour aller ensemble en promenade. Je suis devenue si paresseuse, que je n'ai pas envie de sortir une fois rentrée du gymnase.

Bonjour à Maman.

Je t'embrasse de tout cœur.

Ta Jeannette

Traducere

Dragul meu Cristian,

Nu vreau azi să las curierul să plece, fără să-ți scriu vreun cuvânt, deși simt o oboseală enormă și o durere de cap oribilă, care iată că nu mă mai lasă mai mult de o săptămână. Azi am primit scrisoarea ta de la București. M-ai făcut să o aștept de mult timp, dar, deoarece azi sunt în posesia acesteia, am uitat răul pe care mi l-a cauzat tăcerea ta prelungită.

Nu trebuie să fii nehibzuit, dragul meu Cristian, trebuie să te menajezi și să ai grijă de sănătatea ta. Sunt atât de departe și atât de mult aș vrea să am grijă de tine! Întrucât mai ai încă o lună de concediu, poți să lucrezi mai puțin și să te odihnești mai mult.

Sakarov tot îmi promite că va veni să mă vadă, dar nu a fost niciodată. Deci, nu pot să-ți zic nimic despre el. Aici de o săptămână e o vreme superbă. Doamna Vazov vrea neapărat să mă învețe să merg pe bicicletă ca să mergem împreună la plimbare. Am devenit atât de leneșă, încât nu mai am nici o dorință să ies după ce m-am întors de la gimnaziu.

Salut-o pe mama.
Te îmbrățișez din toată inima.

A ta Jeannette

Filele 25-26.

16. Fără dată, [Sofia]. AK – CR. *Îi mărturisește bucuria de a fi primit trei scrisori de la el. Îi mai anunță că a venit o revistă pentru el de la Stuttgart și că a început să sosească și altă corespondență. Este nerăbdătoare să-l vadă din nou la Sofia.*

Mon cher Christian,

Je suis au gymnase d'où je t'écris. Il fait un temps affreux, il pleut, il fait sombre, cela attriste l'âme. J'ai reçu hier trois lettres de toi: deux le matin (celle que tu avais envoyée par un autre est arrivée) et une troisième – le soir. Quelle joie de te lire! Je les ai relues plusieurs fois et me suis endormie avec ces trois lettres sous l'oreiller et ce matin je les ai oubliées là – heureusement que la servante ne sais rien du français. Je t'ai envoyé hier la copie de ce que tu me demandais, est-ce bien cela? Le soir j'ai été dîner chez mon oncle et ils m'ont reconduit lui et sa femme. Ils me demandent toujours de tes nouvelles. Mon oncle trouve que je devrais me soigner, car il me trouve très mauvaise mine depuis que Panaïote est parti. Nous l'appelons docteur, parce qu'il m'a ordonné des pastilles contre la toux et qui sont fort dégoûtantes.

J'ai reçu pour toi une revue de Stuttgart. Ton arrivée approche donc, puisque ta correspondance commence déjà à arriver aussi.

Je ne t'écris plus rien, car j'ai des tas de cahiers à corriger et je ne voudrais pas en laisser beaucoup pour quand tu seras là, quoique j'en aurai aussi. Je voulais tout simplement te dire un petit bonjour et t'embrasser bien, bien tendrement et te dire encore, quoique c'est de trop, que je t'aime et suis à toi toute aimante et impatiente de te voir t'embrasser.

Jeannette

Traducere

Dragul meu Cristian,

Sunt la gimnaziu, de aici îți și scriu. E o vreme îngrozitoare, plouă, e întuneric, ceea ce îmi întristează sufletul. Ieri am primit trei scrisori de la tine: două – dimineața (aceea pe care ai trimis-o a ajuns) și a treia – seara. Ce bucurie e să le citești! Le-am recitat de mai multe ori și am adormit cu aceste trei scrisori sub pernă și în această dimineață le-am uitat acolo – din fericire servitoarea nu știe nimic în franceză. Ți-am trimis ieri copia a ceea ce mi-ai cerut, e în regulă?

Seara am fost să iau cina la unchiul meu, apoi ei m-au condus acasă, el și soția sa. Mereu mă întreabă ce faci. Unchiul meu consideră că trebuie să mă îngrijesc, deoarece, după ce Panaiot a plecat, arăt cam rău. Noi îl numim medic, deoarece mi-a prescris niște pastile împotriva tusei, dar care sunt foarte dezgustătoare.

Am primit pentru tine o revistă din Stuttgart. Deci sosirea ta se apropie, deoarece a început să vină și corespondența ta.

Nu îți mai scriu nimic, deoarece am o grămadă de caiete de corectat și nu vreau să-mi las multe pe când vei fi aici, deși voi avea și atunci de corectat. Am vrut doar să te salut și să te îmbrățișez tare, cu tandrețe și încă să-ți zic, deși e prea mult, că te iubesc, și sunt devotată, și nerăbdătoare să te văd și să te sărut.

Jeannette

A Marriage through Correspondence.
Anna Kiselkova's Letters to Cristian Racovski (1911-1912)
(Abstract)

Keywords: marriage of Cristian Racovski and Anna Kiselkova, political life in Bulgaria and Romania at the beginning of the 20th century, Bulgarian und Romanian Social Democratic movements.

The 16 documents published in this volume include a small part of the letters sent by Anna Kiselkova to her husband Cristian Racovski (Rakovsky) in 1911-1912, that have been preserved and kept at the Central State Archives in Sofia, Bulgaria. This letters content information about the personal life of Cristian Racovsky and about many Bulgarian politicians and intellectuals from the time before the Balkan wars, such as Nikola Sakarov, Gheorghe Bakalov, Aleksandăr Radev, Ianko Sakâzov, Aleksandăr Malinov, Ivan Vazov etc.

Basarabean, moldovean, român: identități complementare

Steliu LAMBRU* în dialog cu
Alexandru BUDIȘTEANU**

Tema Basarabiei și a basarabenilor în România Mare este una dintre cele mai frecvente referințe în problematica istorie recentă a spațiului geocultural al Europei de Est, a fostului spațiu sovietic și în contextul mai recent al extinderii integrării europene. După căderea comunismului din România în 1989 și din URSS în 1991, în Basarabia s-au ciocnit două tipuri de memorie/discurs politico-identitar. La începutul anilor 1990, memoria sovietică a fost puternic contestată de memoria recuperatorie care s-a constituit în memoria moștenitoare a perioadei interbelice și pe care societatea românească a putut s-o exprime liber după aproape o jumătate de secol de tiranie. Reîntoarcerea societății moldovenești la discursul despre sine, la natura elementelor constitutive ale narațiunii identitare precum originile, statalitatea, limba și istoria medievală a principatului Moldovei a mers adesea dincolo de intenția de a deconstrui canoane și clișee și s-a fixat în termeni politici. Coliziunea dintre unilateralitatea discursului sovietic, însoțită de reiterarea sa și mai caricaturizată din anii de după 1991, mai ales în timpul regimului Voronin, și dorința acerbă a memoriei recuperatoare de a reda demnitatea indivizilor și comunităților care au suferit traume și tragedii au arătat profunzimea și complexitatea întrepătrunderii mai multor paliere de niveluri ale comunicării sociale. Blocajul existent nu a permis apariția unui al treilea discurs pentru deschiderea unui dialog al memoriilor și nașterea unei societăți civile, discurs care este privit cu suspiciune de ambele părți și tacit considerat din „tabăra cealaltă”. Astfel, cele două discursuri/memorii au menținut o adversitate ireductibilă, modul de ieșire din impas fiind pur și simplu abandonarea lor și cantonarea într-o exprimare culturalistă, fals neutră, cel mai adesea prolixă. Nici măcar reformularea memoriei recuperatorii în noțiunile și categoriile reconciliante ale discursului integrării europene nu a redus din pretențiile hegemonice ale memoriei sovietice preluate de retorica neoimperială rusă.

* Dr., istoric și jurnalist la Radio România Internațional, București; adresă e-mail: steliu.lambru@gmail.com.

** Arhitect. A fost arhitect-șef al Bucureștiului (1977-1983) și șef al Centrului Național de Sistemizare; traducător.

Dacă după 1945 relația dintre istorie și memorie a fost tema majoră și cea mai problematică în jurul căreia societatea românească a trebuit să se reconstruiască, ea a fost și mai problematică în Basarabia unde zecile de ani de comunism au însemnat subminarea etnicității ca element principal de coagulare a noii comunități statale. Bibliografia istoriei și memoriei Basarabiei cuprinde un mare număr de volume, numai literatura de Gulag fiind o temă în sine care explică mecanismul schimbărilor structurii etnice a populației și politica de omogenizare a regimului sovietic. După primii ani de exaltare, experiența vieții cotidiene, vechile legături economice și societale, căile de dezvoltare divergente pe care au mers românii din România și cei din Basarabia au făcut ca trecutul traumatic și memoria sa să-și piardă din forța de început a anilor 1990.

În aceste condiții, memoriei recuperatorii nu i-a rămas decât opțiunea deconstruirii miturilor sovietice, proiect ambițios care trebuie să navigheze cu echilibru între nostalgie, forța de atracție încă mare a miturilor din timpul URSS și vocile altor surse. Spre deosebire de sursele scrise și vizuale, istoria orală acordă istoricului marea șansă de a interoga direct sursele pe care le are la dispoziție, de a căuta răspunsuri acolo unde alte surse, îndeosebi cele scrise, nu au ajuns să înregistreze ceea ce au produs individul și societatea. Una dintre sursele istoriei orale pentru Basarabia interbelică românească este arhitectul Alexandru Budișteanu, născut la Bălți, căruia destinul i-a oferit șansa de a rămâne în România, pentru care România a fost opțiunea sa în momentul în care a putut face alte alegeri, depozitarul unor amintiri din care generațiile actuale pot afla percepția unui om asupra lumii în care a trăit. Impresionantul curriculum vitae al arhitectului Alexandru Budișteanu arată un om care a înțeles lumea în care a trăit, a dorit s-o cunoască, a admirat bogăția diversității ei, un om care și-a iubit atât țara, cât și lumea, a avut șansa călătoriilor, un *homo universalis* care a păstrat în permanență legătura afectivă cu universul copilăriei și adolescenței. Asemenea fiecărui om, și lui i-au fost testate limitele și a căutat să facă puțin atunci când nu se putea face nimic, în special între 1977 și 1989 când a ocupat, pe rând, funcțiile de arhitect-șef al Bucureștiului și pe cea de șef al Centrului Național al Sistemizării.

Basarabia și basarabenii în România Mare prin ochii arhitectului Alexandru Budișteanu reprezintă o rememorare a normalității. Așa cum este ea văzută de martor, normalitatea înseamnă atât ceea ce este regulă, cât și abatere de la ele, înseamnă coexistență a explicabilului și a inexplicabilului. Înseamnă universuri care conviețuiesc, cel al familiei, al habitatului, al școlii, al societății, al politicii. Mai înseamnă proiecții și intersecții ale propriilor credințe cu ale celorlalți, așteptări, dar și hazarduri ale destinului. Basarabia și basarabenii lui Alexandru Budișteanu sunt oamenii, obiectele, peisajele, sentimentele, situațiile mai clare sau mai estompate care populează universul unui om pentru care anii 1930 au fost cea mai frumoasă perioadă din viață. Dar universul recompus de martor este special și prețios pentru că, fără să absolutizeze sau să relativizeze, este unul al credibilului și incredibilului, al perfectibilului și al viziunii paradisiace. Basarabia și basarabenii prin ochii lui Alexandru Budișteanu

provoacă miturile și clișeele care descriau exotismul provinciei, sărăcia locuitorilor, civilizația și cultura rudimentare, particularismele lingvistice locale, venalitatea administrației românești. Nu mai puțin incitante sunt percepțiile sale privitoare la antisemitism și deznaționalizarea minorităților. Prin contrast, știm astăzi că șocurile ulterioare din timpul ocupațiilor sovietice nu numai că au distrus normalitatea României interbelice, însă au mancurtizat caracterele și memoria publică. În paginile care urmează, relatările lui Alexandru Budișteanu încep cu anii 1930 și se încheie în iunie 1940, când începea prima ocupație sovietică, cu unele trimiteri la anii 1941, 1944, 1948, și își propun, în subiectivismul lor, să fie cât mai aproape de adevăr. În lungul drum către ascunzișurile memoriei martorului am favorizat concizia întrebărilor, în stil jurnalistic, cu puține completări, prin care am căutat să înlătur o mai veche meteahnă românească de care suferă intervievatorul care adesea lasă impresia că știe mai multe decât interviuatul. De asemenea, atât concizia întrebărilor, cât și a răspunsurilor încercă să facă textul mai „aerisit” și mai atractiv.

Pe 16 ianuarie 2014 am fost primit pentru prima oară cu căldură în casa lui Alexandru Budișteanu și până pe 30 martie 2016 am depănat amintirile sale, reportofonul și camera video înregistrând peste 63 de ore de conversație. Martor fidel al întâlnirilor noastre de week-end a fost discreta, atenta și delicata doamnă arhitect Ileana Budișteanu, care ne-a fost sprijin în toate momentele noastre de oboseală și confuzie.

Steliu Lambru

Universul familiei

— *Unde sunt originile dumneavoastră?*

— Nimeni nu poate face abstracție de locul de unde a pornit în viață. E vorba de locul unde s-a format, în special în primii ani ai vieții, în copilărie și în adolescență, atunci când i se conturează personalitatea. În decursul vieții alte achiziții se adaugă, dar cred că partea cea mai importantă în viața unui om este până la vârsta majoratului. Eu spun că sunt basarabean, moldovean și român, toate trei, simultan, fără niciun fel de contradicție între ele. Și pentru toată viața sunt ceea ce spun acum. Am avut șansa să călătoresc foarte mult, dar niciodată nu am uitat de unde am pornit și cine sunt.

— *În ce an v-ați născut?*

— În 1928, în orașul Bălți. Știu ce înseamnă România Mare, a fost perioada cea mai frumoasă din viața mea, când lucrurile păreau limpezi. A fost o perioadă hotărâtoare, deoarece am urmat o școală bună, am primit o educație normală, am fost crescut să mă consider român, să simt că România este țara mea, am primit un patriotism de calitate și am fost învățat să cred în ceea ce se spunea. Unii poate ar spune că era o anumită naivitate, dar generația mea credea în ceea ce se spunea. Trăiam într-o țară în care îmi făcea plăcere să fiu cetățean, pentru ca apoi totul să se prăbușească. Nu voi uita niciodată seara zilei de 26 iunie

1940, când am auzit la radio Comunicatul prin care eram informați că a avut loc un Consiliu de Coroană, în care s-a discutat despre Ultimatumul prezentat de Uniunea Sovietică, prin care vecinul nostru de la est ne cerea să-i cedăm Basarabia și Bucovina de Nord. Opinia de a ceda fără luptă fusese votată și brusc, a doua zi, o altă lume începea pentru noi.

— *Cum era casa părintească? Avea un stil anume în care era construită?*

— Era o casă închiriată. Nu era proprietatea noastră și ce bine ne-a prins asta mai târziu! N-am avut nici pământ, nici bogății, pentru că tata era țaran român, mijlocăș, din moși-strămoși. Stăteam într-una dintre cele două case construite pe un teren de proprietarul nostru, domnul Papij. Era o casă oarecum modernistă, într-un stil nou. Avea două intrări, una principală și alta secundară, situate pe o terasă, în lungul casei, pe care se ajungea pe niște trepte. Terasa avea patru pilaștri, respectiv doi pătrați iar ceilalți doi, între ei, cilindrici. Aici se putea sta la o masă lungă permanentă. La fiecare intrare era un antreu. Din antreul principal se putea ajunge în biroul tatei, orientat spre nord, unde era și biblioteca noastră. Casa avea trei camere principale care dădeau una într-alta și care nu erau prea mari. Sufrageria era camera cea mai mare orientată, ca și dormitorul, către răsărit. Camerele să încălzeau cu sobe cu lemne. Din intrarea secundară se ajungea, printr-un al doilea antreu la dreapta, în dormitor și, la stânga, în baie. Mergând înainte se ajungea în bucătărie. Din bucătărie se ajungea în cămară, iar de acolo, pe o scară, în pod. Sub casă, având intrare separată, se afla o pivniță încăpătoare.

— *Existau apă curentă și canalizare?*

— Apă curentă da, canalizare nu. La stradă, apa curgea pe rigolă, dar fiecare gospodărie își rezolva problema casnică cu fosa septică. Dar exista o rețea de apă curentă, ceea ce era foarte important. Aveam ladă de gunoi, care era o mizerie, deoarece se golea periodic și până atunci era raiul pisicilor, care erau încântate să se ducă acolo. În spate era o grădină, aveam trei nuci foarte frumoși, mai aveam și alți pomi. Mai erau și niște flori.

— *Aveați animale de companie?*

— Am avut motani, cei mai iubiți au fost Marț și Câțică. Am avut și un câine negru vagabond, adoptat, pe nume Muțic. A venit de nicăieri și a dispărut la fel.

— *Care a fost prima schimbare în viața dumneavoastră?*

— Tatăl meu, Zenovie, era licențiat în fizico-chimice, fusese profesor de liceu de fizică și chimie. Mama mea, Lidia, era profesoară de franceză. Tatăl meu a dorit să lucreze în administrația financiară și s-a angajat pe un post de controlor care se ocupa de modul în care firmele particulare din domeniul industriei alimentare își plăteau impozitele. Era detașat pe lângă întreprinderile de profil. În Bălți funcționa o industrie alimentară dezvoltată. Erau o fabrică de zahăr și două de ulei, mai erau și câteva mori, iar tatăl meu reprezenta statul în această relație. La un moment dat, i s-a oferit șansa să lucreze la București, tot în calitate de controlor tehnic, și ne-am mutat cu toții în Capitală. Eu aveam patru ani și am locuit toți trei pe strada Popa Petre. Mi-aduc aminte că

devenisem bucureștean, să zic așa. Știu că la colțul străzii, la intersecția cu Calea „Moșului”, cum îi spuneam eu, stătea un polițist cu care făcusem prietenie.

— *De ce n-ați rămas la București?*

— Tata și-a zis „e mai bine la mine acasă”. La Bălți, noi făceam parte din elita orașului, la București, eram, îmi permit să spun, niște nimeni. La Bălți, tata avea relații, eram într-un fel de protipendadă, simțeam că ni se dădea apreciere socială. N-am să uit că în Basarabia erau întâlniri în casa primului nostru proprietar. Mama avea o prietenă foarte bună, fiica proprietarului, iar soțul acesteia era căpitan de cavalerie. Tatăl prietenei mamei era rus, un gentleman, aveau o casă formidabilă. O casă atât de bună încât după ce au venit sovieticii au făcut acolo o stație de radioficare. Mi-aduc aminte că în casa celui rus țarist am văzut prima dată smoking și frac. Și după ce trăiserăm într-o atmosferă elitistă la Bălți, la București ajunseserăm mai jos. Era, într-adevăr, București, dar nu reprezenta nimic pentru noi, nu ne cunoștea nimeni. Și tatăl meu a decis că trebuia să ne ducem înapoi. Ne-am întors cu mare plăcere, pentru că după aceea să regretăm cumplit prostia pe care o făcuserăm.

— *Aveați în apropierea dumneavoastră un model de urmat?*

— N-aș putea spune că aveam. În scurtă vreme, eu și generația mea aveam să ajungem în faza în care Ionel Teodoreanu era un fel de referință. Nu pot spune că eu aveam un model, nu pot spune că aș fi vrut să fiu precum Cutare. Îl admiram mult pe căpitanul Nicușor Cristescu, soțul prietenei mamei, dar niciodată n-am vrut să fiu ofițer. N-am să-l uit niciodată, în august 1944, când a apărut în casa noastră obosit. Era cu frontul în retragere, venise în casa noastră și era alt om. Trecuse prin foc și sabie, la propriu și la figurat. L-am admirat ca ținută, era un gentleman. Familia aceea, combinația dintre el, care era din Focșani, și o descendentă a familiei ruse țariste Dobrovolski, era un exemplu de familie care știa să trăiască elegant și frumos. Căpitanul Cristescu își cumpărase o moșie în Basarabia și duceau o viață frumoasă.

— *Cum decurgea o zi obișnuită din viața dumneavoastră?*

— Noi eram burghezo-moșierii care aveam servitoare, am avut mai multe servitoare, fără de care era de neconceput. Ea își avea locul ei în bucătărie, se ocupa de casă și de gătit. Bucătăria era tradițională, însă nu țărănească. Avea și un cuptor foarte comod pe care puteai dormi, era o încântare. Cuptorul era cald, se alimenta cu focul la care se gătea. După-amiaza focul se oprea și până dimineața rămânea cald. Servitoarea dormea pe cuptor pentru că îi plăcea și nu se înfofolea prea tare. Într-o zi obișnuită mama era la școală, tata era la serviciu, iar eu mă duceam la școală. După cursuri, veneam acasă și îmi făceam lecțiile. Servitoarea conta foarte mult, era persoana care avea grijă de casă.

— *Era și un fel de bonă?*

— Bonă n-am avut, tot servitoarea se ocupa și de mine. De la prima servitoare învățasem ucraineană, spre consternarea mamei, deoarece se considera că ucraineana era o limbă de mână a doua. Atunci, mama a hotărât că era cazul să învăț limba rusă. De la mama mea am învățat rusă și franceză. După 1941 am avut o altă servitoare rusoaică tânără, Aniuta o chema. Odată mi-a spus: „Eu

sunt rusoaică, dar îi iubesc pe români. În iunie 1941, cu puțin timp înainte de începerea războiului, rușii m-au deportat cu familia în Siberia. Dar frontul ne-a ajuns din urmă pe când eram în Ucraina. Soldații români ne-au eliberat și ne-am întors acasă în Basarabia”.

— *Cum le chema pe menajerele din casa dumneavoastră?*

— Liuba sau Mașa, nu mai țin minte, am avut mai multe. Dar era foarte interesant că menajerele erau, de obicei, rusoaice sau ucrainence.

— *Ce se gătea în casă?*

— Nu-mi aduc aminte de ceva special. Dar mititei sigur nu erau, era o mâncare regăteană, practic necunoscută nouă. Mămăliga și friptura erau celebre. Nu se făcea ciorbă, ci borș, așa se chema la noi. În rest, erau cam toate celelalte mâncăruri care se găteau în România. Îmi aduc aminte că prăjiturile se chemau *Napoleon*, erau internaționale. *Choux à la crème* însă nu erau.

— *Dacă aveți o zi mai proastă, cine vă consola mai bine, mama sau tata?*

— Mama. Tata îmi zicea că trebuia să fiu bărbat, „nu te mai sclifosi”, îmi zicea uneori. Fusesse militar, se simțea acest lucru. Cariera lui ar fi fost una militară, el putea să ajungă ofițer superior țarist dacă nu izbucnea Marea Revoluție Socialistă din Octombrie. Simțea românește și, bineînțeles, moldovenește, însă nu se gândea că țarismul se va prăbuși, cultural sau prin forța armelor. Totul părea definitiv, să nu uităm asta, imperiile păreau atât de solide și de puternice, încât nimeni nu se gândea la alte construcții politice în afara lor. Unirea a fost ca o explozie, a venit oarecum brusc. Dintr-odată, țarismul se prăbușise și oamenii se întrebau cu ce putea fi înlocuit? Pentru basarabeni, 1918 a fost o revelație, și-au spus că se poate și altfel decât în Rusia. În momentul în care comuniștii și Lenin au vânturat ideea națiunilor libere, atunci s-a schimbat totul. În 1917, tata s-a întors de la Moscova unde se găsea ca ofițer artilerist. A scăpat ca prin minune dintr-un miting al soldaților care urma să voteze lichidarea ofițerilor. Avea atunci 21 de ani. Însă un soldat bătrân l-a protejat și l-a îndemnat să fugă. El a fugit și s-a oprit direct acasă, în Basarabia. Aici a intrat în mișcarea unionistă, a devenit ofițer al armatei Republicii Democratice Moldovenești înainte de unire, participând și la înfăptuirea reformei agrare de după Unirea din 1918.

— *De ce obiecte v-ați simțit legat în copilărie?*

— De un tunuleț cu care luptam în războaiele cu soldații de plumb. Mai eram atașat de o foarte frumoasă gară. N-am să uit când, cred că eram încă în școala primară, m-am dus în oraș și am văzut-o într-o vitrină. Era o gară cam de 50 de centimetri lungime, foarte frumos făcută, cu un corp central și două aripi, și un capac care se punea peste ea. Mi-a plăcut mult, mi-a rămas sufletul la ea. Era destul de scumpă și de mare. Atât de mult i-am zis mamei că voiam gara aceea! Mama mi-a zis că era prea scumpă și nu ne puteam permite. A rămas ca o mare dorință. Și s-a întâmplat o minune. Într-o zi, după ce m-am trezit din somnul de după-amiază, tata și mama au venit și mi-au spus că aveau un cadou pentru mine. Și mi-au adus această gară. Am fost înnebunit de fericire. Pe loc, mi-au spus că mi-au făcut-o ei cadou, abia mai târziu am aflat că nu fusese de la

ei. Am aflat că în timp ce eu negociam și mă milogeam mamei să-mi cumpere gara, un cunoscut de-al nostru a trecut pe lângă noi. El se considera obligat față de tatăl meu, nu știu de ce. Și-a zis că trebuia să se revanșeze, dar tatăl meu nu primise. Și omul acela care se simțea obligat față de tata a asistat la discuția mea cu mama. A cumpărat gara și le-a dat-o părinților mei, spunându-le că era pentru fiul lor. Astfel, „revanșa” a fost acceptată. Mie nu mi-a venit să cred ochilor. N-am să uit ce am simțit atunci, copil fiind, că dorința mea se împlinise! Acea gară a fost lovită de bombardamentul german din 1941 în podul casei noastre, unde stătea după ce depășisem vârsta când mă mai jucam cu ea, și a ars bine.

— *Cum erau sărbătorile pe vremea aceea? Moș Crăciun vă aducea cadouri?*

— Erau normale, cu brad de Crăciun, cu cadouri, cu de toate. Țin minte pomul mare, până în tavan, aveam un brad burghezo-moșieresc. Mama mă ducea la biserică, tata era mai puțin bisericos, și mama îi spunea „nu-i băga prostii în cap, lasă-l să creadă, are timp să-i treacă”. Tata nu era prea convins, dar nu se amesteca, iar mama mă ducea cu ea la biserică în fiecare duminică. Credeam și mă rugam, am și acum o icoană pe care ea a primit-o de la mama ei, care o primise la rândul ei de la mama ei, deci de la străbunica mea. Este dintr-o biserică rusă foarte frumoasă, pe verso are o inscripție în care Isus Hristos spune „Noul Testament vi-l dau vouă față de Vechiul Testament”. Era o icoană de preț care s-a păstrat în generațiile feminine din familia mamei, icoană pe care o iubesc foarte mult. Precis că are mai mult de 100 de ani, este din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, poate avea chiar 150 de ani. Această icoană m-a însoțit din copilărie, m-am închinat la ea. Mi-aduc aminte că a fost tot timpul la noi în casă și avea de jur-împrejur coronița de mireasă a mamei de la nunta ei cu tata. În timpul scurtei ocupații sovietice recunosc că a fost dată jos de la locul ei, deoarece acasă veneau inspecții. Mama, care din profesoară de franceză se transformase în profesoară de rusă după ocupația sovietică din iunie 1940, era controlată, tata, și el, era controlat, politrucii veneau în vizită să vadă cum trăiau acasă. Mai ales mama, care era în învățământ, era vizitată mai des, trebuia să se vadă în ce atmosferă trăia acasă și nu era bine să fie găsită cu o icoană pe perete. Coronița s-a pierdut atunci și am regretat foarte mult.

— *Dintre rude, de cine ați fost mai apropiat?*

— Pe linia tatei, întrucât tatăl său, bunicul meu, murise tânăr, nu s-a mai păstrat vreo legătură. Bunica mea paternă s-a recăsătorit și n-am mai păstrat legătura cu ei pentru că tata nu s-a simțit așa de atras de tatăl vitreg. Am fost doar de câteva ori în satul Căinari, unde locuiau mama tatălui meu cu soțul ei. Bunica mea de acolo îmi spunea „hulubașul meu”, o amintire foarte puternică. Locuiau într-o casă veche țărănească. De fapt, aveau două case, pe una o închiriau și în alta locuiau. Nu erau nici bogați, nici săraci, erau mijlocași. Dar elementul coagulant al familiei mele era mersul la Zăbriceni, satul bunicilor mei după mamă. Trăiam în tradiția comunei Zăbriceni, unde bunicul meu rus, Condrat Homutov, era o personalitate. Înființase prima școală de acolo, în limba

rusă, încă pe vremea țarilor, la sfârșitul secolului al XIX-lea, și a rămas în istoria locală. S-a căsătorit cu o româncă, cu bunica, pe care o chema Olimpiada. Eu m-am simțit foarte apropiat în primul rând de bunicii materni. N-am să uit când bunicul mă lua cu docarul la plimbare. Avea și docar și căruță, avea casă frumoasă și gospodărie, o bibliotecă minunată, era abonat la „Realitatea ilustrată” și eu citeam în biroul lui. El îmi ceda locul și eu dormeam în biroul lui, am fost atașat de el destul de mult. După 1944 și-a schimbat numele în Homutescu, doi dintre fiii săi fuseseră ofițeri români pe frontul de est. A declarat că nu se mai considera rus, deoarece în Basarabia rușii optaseră pentru comunism.

— *Câți copii au avut?*

— Pe vremea aceea, o femeie normală avea cam 10 copii. Bunica mea maternă a avut treisprezece și era ceva normal. Trei au murit la scurtă vreme după naștere, ceilalți zece au trăit și au avut studii universitare. Din ce îmi amintesc și ce mi s-a spus, primul fiu a murit pe la 40 și ceva de ani, el se considera rus-rus pentru că se formase înainte să vină românii și a murit la Petersburg, nici nu l-am cunoscut vreodată. Următorul a fost profesor universitar la Iași, al treilea a fost medic militar veterinar, ofițer în escorta regală, căsătorit cu o evreică. A primit dreptul să plece în străinătate, lăsând două apartamente de lux în București, unul peste drum de Universitate și altul lângă Biserica Italiană. Dar ce apartamente! În acte a spus că a plecat în Franța, dar el s-a dus mai departe, în Brazilia. A ajuns foarte bine, se pare că în urma acelei căsătorii ea a trecut la ortodoxie. Familia ei fusese una de evrei capitaliști veniți din Rusia în România. Când lucram la ONU, m-am dus să-i vizitez pe ascuns când m-am dus în Brazilia pe linie de serviciu.

— *Care a fost cel mai scandalos lucru pe care l-ați făcut, ce pozna, cu ce i-ați supărat pe părinții dumneavoastră?*

— Nu prea am făcut pozne, am fost un copil destul de cuminte. Am făcut totuși ceva încântător. Eram sub influența filmelor cu bandiți și mi-am format și eu o bandă. Eram în clasa I sau a II-a de liceu și celălalt șef de bandă era un evreu, îl chema Engler, un băiat foarte deștept. Eram oarecum prieteni. N-am făcut nimic, nici măcar nu ne-am bătut între noi. Până când a aflat dirigintele și am fost săpuniți amândoi. Noi i-am spus că așa era bine, să fii șef, să ai oamenii tăi, făcuserăm câte o bandă pentru a imita filmele. Eram și șef de clasă și șef de bandă. Apoi am aflat că exista o bandă care era împotriva mea făcută de acel Engler. Nu am înțeles motivul, deoarece nu mă certasem niciodată cu el. „Șefia de clasă nu pot să i-o iau”, s-o fi gândit el, „dar o bandă pot să-mi fac”. Am fost judecați în fața clasei. Profesorul de muzică era diriginte și mi-a zis: „Budișteanu, îți cunosc părinții, oameni cumsecade, ce te-a apucat?” „Și tu, Engler, tatăl tău este medic, om serios și cu renume în Bălți, ce te-a apucat și pe tine?” Profesorul ne luase în serios, în loc să ne facă să încetăm cu prostiile încerca să descopere motivele pentru care noi ne făcuserăm câte o bandă. Și au început justificările, eu am spus că îmi făcusem o bandă pentru că mă simțisem amenințat. Am spus că aflasem că Engler avea o bandă, iar el a replicat că nu

era așa cum spuneam eu, că eu îmi făcusem primul o bandă și el se simțise amenințat și își făcuse și el una. Și dirigintele ne-a spus amândurora, în concluzie, că dacă ne mai prinde cu bandele acelea o s-o pățim.

— *Ce v-ați dorit să ajungeți când erați mic?*

— Sub ocupația sovietică era un cerc de studiere a botanicii la Casa Pionierilor, care era într-o frumoasă casă boierească, și eu am fost repartizat acolo. M-am ocupat să plantez coc sacâz pentru a face cauciuc și îndeletnicirea de a planta ceva mi-a plăcut. Puneam tot felul de flori și rămurile în sticle, ne uitam cum prindeau rădăcini, totul era de un primitivism total, dar asta era situația. Mă gândeam că aș putea fi botanist. Tata mi-a spus că dacă îmi plăcea botanica mă putea trimite la studii la Odessa, unde să mă fac agronom. Și eu am răspuns că mi-ar plăcea. Așa vedeam eu în acel an viitorul meu sovietic, sub formă de agronom sau botanist. În 1941 visele sovietice s-au spulberat și ne spuneam că fuseserăm nebuni să credem că așa urma să fie viitorul, sub sovietici. A fost atât de extraordinară acea reînviere națională! Dintr-o atitudine de „totul se terminase”, „eram sovietici”, „dacă și nemții sunt prieteni cu ei”, „Franța nu mai exista”, „Anglia era departe”, schimbarea din 1941 a fost senzațională. România părea un vis pierdut și iată că, dintr-odată, situația revenise la fire. Războiul din 1941 a fost o mare surpriză pentru noi, una plăcută și binefăcătoare.

Universul citadin: orașul Bălți

— *Bălțiul era un oraș făcut de ruși? Planimetria fusese făcută de ei?*

— Avea un plan făcut de ruși, cu străzi drepte, dar din timpul țarismului nu se păstrase nimic în afară de casele de secol XIX. Erau case frumoase, aliniate la stradă, multe dintre ele mai există și acum. Tot ei făcuseră planimetria și la Chișinău. Rușii au avut, la un moment dat, vocația modernizării. Să nu uităm că generalului Kiseliov sau Kiseleff îi datorăm Regulamentul Organic și începutul urbanizării Bucureștiului.

— *Administrația românească nu făcuse nimic?*

— Ba da. O catedrală foarte mare și frumoasă, care este și acum acolo, inaugurată de Carol al II-lea în 1935.

— *Numai atât?*

— Nu. În timpul administrației românești s-au mai construit fabricile de industrie alimentară – de ulei, de zahăr, mori –, de către întreprinzători evrei ca Friedmann și Wolmann. Nu erau făcute pe vremea rușilor pentru că atât clădirile, cât și utilajele păreau destul de noi. Până în preajma războiului, antisemitismul fusese o vorbă goală, nu avusese efecte în politica de stat.

— *De ce se păstrasera de pe vremea țarismului numai unele cartiere? Fuseseră demolate de români?*

— Nu. În 1918, Bălțiul era un oraș cum trebuia, dar nu era nimic cu care locuitorii ar fi putut să se mândrească. În el locuiau oameni mai săraci, dar și unii care aveau bani. Nu era un oraș amărât, prăpădit, dar nici un mare centru urban, era un oraș mediu, normal.

— *Străzile erau pietruite?*

— Da, erau pietruite cu piatră cubică, nu prea strălucită. Singura porțiune cu piatră cubică de calitate era acolo unde era prefectura. În rest, era piatră cam proastă.

— *Cum erau drumurile?*

— Nu prea grozave, destul de proaste. Dar exista un drum de calitate, un macadam destul de bun, care făcea legătura cu Sculeniul. Calea ferată făcea legătura cu Ungheniul. Nu întâmplător, eu m-am născut în județul Iași, legătura noastră era cu Iașiul, Chișinăul ne era „peste mână”. Pentru a merge la Chișinău era nevoie ca cineva să ajungă la Ungheni și să schimbe trenul, nu era comod. Noi, dacă aveam treabă, mergeam la Iași.

— *Iluminat public exista?*

— Sigur că da. Eram un oraș provincial, normal, din România Mare. Nu erau diferențe mari, adică orașul nostru nu era mai mizerabil decât erau Bârladul sau Vasluiul, erau cam la fel.

— *Cum arăta centrul?*

— Era o stradă principală, *Regele Ferdinand*, cu magazine pe dreapta și pe stânga. După aceea, sovieticii au ras-o și au făcut blocuri P+4, cu magazine la parter. Clădirea principală a prefecturii a rămas în picioare. După 1989 s-a construit un teatru, „Vasile Alecsandri”, și o primărie nouă. Acum este foarte trist pentru că mă duc acolo și văd în Piața Centrală un tanc sovietic sub formă de monument principal. Bălțiul este un oraș rusificat, mă apucă jalea. Este un oraș românesc în care acum majoritatea populației nu este românească, este rusă și ucraineană.

— *Cum stătea Bălțiul din punct de vedere edilitar?*

— Prost. Nu exista canalizare urbană, apa curgea, atunci când ploua, pe lângă borduri. După ploaie, când apa curgea pe rigolă, noi, copiii, ne bucuram lansând corăbii de hârtie. Apa nu era atât de adâncă încât să ajungă până pe trotuar, bordurile erau suficient de înalte. Și astăzi a rămas tot cam așa, când plouă trebuie să te ferești de marginea străzii pentru că dacă trece o mașină te împoașcă. Din punctul de vedere al locuințelor, depindea de câți bani avea proprietarul. Exista o rețea de apă curentă și proprietarul putea conta pe un bransament. Nefiind canalizare, proprietarul își putea construi fosă septică. În caz contrar, trebuia să existe un WC în curte.

— *Cum se construia instalația de apă curentă?*

— Simplu: se săpa un șanț, se îngropa o țevă în pământ prin care proprietarul se brânșa la rețeaua de apă. Pavajele erau de foarte proastă calitate, cum am mai spus, nici măcar nu erau pietre cubice, erau pietre rotunjite. Multe trotuare nu erau asfaltate, erau un fel de alei cu macadam. Dacă ploua, apăsarea noroiului și fiecare casă avea o curățitoare de metal pe care se puteau curăța pantofii și ghetele. La noi era un fel de cărare din scânduri care te ferea de noroiul de alături, deoarece pământul fiind gras și mânos era foarte sensibil la înmuiere. Se mergea pe această alee de scânduri până în fața intrării unde erau câteva trepte, iar în fața lor era acea răzuitoare pe care se puteau curăța pantofii

de noroi. Era ceva normal, nimeni nu se mira. Lumea arăta civilizat, dar din punctul de vedere al confortului urban, nivelul era scăzut. Însă nimeni nu suferea din pricina aceasta. Nu era ceva care ținea de sărăcie, ci așa era atmosfera generală, nu se considera că meritele ți se diminuau dacă ajungeai undeva cu pantofii plini de noroi. Însă, odată ajuns la destinație, trebuia să ai grijă să nu intri cu noroiul în casă, era elementar să-ți cureți încălțărilor de noroi.

— *Ce monumente publice erau în oraș?*

— Era cimitirul eroilor români din Primul Război Mondial din care n-a rămas nici măcar o piatră, sovieticii l-au lichidat cu ură. A fost desființat într-un asemenea hal, încât oamenii care locuiesc acolo se miră că, atunci când sapă pentru fundațiile caselor, mai găsesc încă oseminte umane. S-a petrecut sălbăticia de pe lume cu cimitirul eroilor români. După 1989, când l-am întrebat pe arhitectul-șef al orașului despre cimitirul dispărut, s-a mirat și m-a întrebat la rândul lui: „Care cimitir?”. Să distrugi un cimitir într-o asemenea manieră încât nimeni să nu mai știe ce a fost acolo și să plantezi populație rusă nou-venită a fost ceva revoltător! Deportările au avut scopul de a-i disloca pe localnici și memoria lor și de a aduce alți oameni care gândesc cu totul altfel.

— *Cum arăta cartierul în care locuiați?*

— Arăta bine. Peste tot erau case-parter, unele cu etaj. În locul unde am fost noi, în casele din spate, acum s-a făcut o casă de clasa întâi. Este a cuiva care a transformat-o într-o vilă foarte luxoasă. Casa din față a fost supraetajată și acum este restaurant. Casele din stânga au rămas și acum, în 2016, și cea din față, și cea din spate, din curtea de lângă noi. Exista moda ca pe un teren un proprietar să aibă două case, una mai mare, pe care eventual o închiria, și una mai mică, în spate, în care locuia el. Casa în care am stat noi era bună pentru că tata a spus că nu se mută în orice fel de casă. Iar în partea dreaptă, unde locuiseră vecinii, considerați „chiaburi” în 1941 și deportați, casele nu erau grozave, fuseseră distruse în bombardamentul german din 1941. Acum este o bancă acolo. Cartierul face parte din zona centrală a orașului și arată bine. Nu doar acum, ci și atunci casele arătau bine, erau case bune.

— *În oraș exista transport local?*

— Exista o singură linie de autobuze.

— *Ce mărci de autobuze circulau?*

— Erau nemțești, nu mai rețin ce marcă erau. Între localități se circula cu trăsură cu trei cai sau cu mașini în care se plătea bilet. Noi mergeam la țară la bunicii mei, la Zăbriceni, cu mașina, toate cursele erau ale unor companii de transport deținute de evrei. Erau microbuze în care intrau câte nouă persoane cu care se mergea până la destinație. Nu se mergea numai cu trăsura, în ultimii ani înainte de război se mergea cu microbuzele. Drumurile erau destul de proaste, dar așa erau ele, lumea nu se mira. Primele șosele au început să se facă în timpul războiului și mi-aduc aminte că erau aduși evrei să lucreze la ele. Nu erau evrei localnici, fuseseră aduși din altă parte. Șoselele erau făcute cu macadam, care era considerat un fel de progres. Șosele asfaltate nu am văzut, exista o bucatică de zece kilometri de șosea asfaltată, de la Bălți spre Sculeni, și toată lumea

mergea acolo să se uite. În 1939, asfaltul era o mare raritate. În rest, era pavaj de piatră, nu prea grozav.

— *Erau câini maidanezi în oraș?*

— Nu-mi aduc aminte să fi fost câini maidanezi. Oamenii aveau câini pe care și-i țineau în curte, fie că erau în lanț sau nu. Dar nu se vedea câine care să umble fără rost de colo-colo. Nu-mi dau seama care era secretul, dar nu exista problema lor, nu se întâlnea vreun câine fără stăpân, nu exista pericolul ca un om să fie atacat de vreun câine fără stăpân.

— *Oamenii creșteau în oraș animale ca găini, rațe, porci?*

— Da, unii creșteau. Noi nu ne-am ocupat de așa ceva. Legumele le cumpăram de la piață, nu stăteam să ne pierdem timpul cu ele și să le cultivăm noi.

— *Ce viață culturală era la Bălți?*

— Aveam un teatru și trei cinematografe: *Lux*, cel mai vechi, *Modern* și *Scala*, care rula aceleași filme ca în toată România. Filmul ținea o săptămână, de luni dimineța până duminică seara. În general, era un spectacol, după-amiaza sau seara, uneori era și un matineu, la 10 dimineța. Pe afișele filmelor era precizat dacă elevilor li se permitea accesul la filmul respectiv. Mama era abonată la *Marie Claire*, noi aveam și o bibliotecă franțuzească frumoasă în casă.

Universul educativ: școala

— *Ce obiecte de studiu vă plăceau la școală?*

— Literatura română. Am început să scriu versuri, dar aceasta s-a întâmplat după 1942. Aveam și ceva talent la desen. Matematica nu-mi prea plăcea, nu eram un pasionat al științelor exacte. Îmi plăceau artele frumoase, muzica și, în special, literatura.

— *La școală era ordine și disciplină?*

— În învățământul interbelic, la licee existau pedagogi care nu erau ca acum, adică profesori. Erau personaje care se ocupau de disciplină. Pedagogul urmărea ca elevii să se poarte frumos, să fie curați, să fie îmbrăcați decent, să poarte numărul matricol, să nu facă scandal, să nu tropăie, să nu urle, să nu țipe, să nu alerge pe culoare. Se considera că menținerea disciplinei era sub demnitatea profesorului și existau acești pedagogi, care erau intelectuali, dar de un rang mai scăzut decât profesorii. În școala românească pedagogul avea atribuția de a cultiva un comportament civilizat al elevului. Dacă era nevoie, el urmărea prezența la cursuri, era un fel de adjuvant. Pedagogii erau destul de atenți să vadă dacă exista vreun copil cu probleme, despre ce copil anume era vorba, și interveneau. Ei știau perfect cine erau părinții copilului și se orientau în funcție de asta. Mi-aduc aminte de un pedagog pe care îl chema Galaci, înainte de ocupația din 1940. Și acest Galaci, un tip foarte simpatic și deștept, făcea ordine. Cum? Dacă un copil tropăia sau făcea ceva care încălca disciplina, se repezea la el, îl trăgea de ureche și apoi îi dădea o lovitură foarte specială: cu pumnul pe jumătate strâns, îi dădea una peste față. Nu era nici lovitură de palmă, nici una de pumn. Lovitura putea fi foarte puternică și avea efect. Bătaia

era permisă și în școală, acesta este adevărul, așa cum și în armată era. Ea făcea parte din sistemul de educație, nimeni nu se mira dacă încasa ceva dacă o merita. Pedagogul știa pe cine lovea, mai ales pe băieții mai simpluți așa îi potolea. La unii ridica tonul, altora li se adresa într-un fel mai mult sau mai puțin prietenos, iar pe alții îi înhăța în timp ce ăia fugeau. Cu o mână îl ținea de ureche și cu cealaltă îl pocnea. Și metoda funcționa.

— *Aveați uniforme?*

— Nu, nici la școala primară și nici la liceu, nici băieții și nici fetele nu aveau uniforme. Eram însă obligați să purtăm un fel de matricolă cu numele liceului și numărul de identificare. Ne îmbrăcam cum voiam, dar trebuia ca ținuta să fie decentă. Nu era permis ca elevul sau eleva să poarte culori țipătoare sau îmbrăcăminte ostentativă ori șocantă. Tot ce ținea de ținuta școlară ne era spus la orele de dirigenție.

— *În timpul ocupației sovietice de un an existau pedagogi?*

— Sub sovietici, rolul pedagogilor îl aveau conducătorii detașamentelor de pionieri activi tot timpul în școală. Conducătorii detașamentelor de pionieri se ocupau și de disciplină, dar și de modul de gândire al elevilor. Ascultau la ce vorbeam, lucrurile merseseră mult prea departe.

— *Cum erau relațiile dintre fete și băieți la școală?*

— La români, exista liceu de fete și liceu de băieți. Pentru prima dată am fost puși la un loc sub sovietici, unde liceele nu erau separate pe sexe. Pentru noi, fetele erau ceva destul de îndepărtat. Și, brusc, în 1940 am dat nas în nas cu ele, erau lângă noi. Atunci au avut loc tot felul de reacții, de la golării la comportamente civilizate, fiecare ce învățase acasă. Cine era mitocan venea cu bancuri proaste, cine era mai bine crescut era mai respectuos, era învățat că fetele erau fete, iar băieții, băieți. Am fost confrunțați destul de repede în acel an de ocupație cu un fel de „conlocuire sexuală”, dacă îi pot spune așa, între băieți și fete. Se spunea că separarea pe sexe era ceva burghez, ni se spunea de mici că toți eram pionieri, cetățeni ai aceluiași stat, de mici luptam împreună și stăteam cot la cot.

— *Din ce vi s-a povestit, cum se făcea arhitectură înainte de 1945?*

— În 1948, când am intrat la facultate la București, arhitectura încă se făcea în cinci ani. Nu exista obligativitatea ca examenele să fie date la sfârșitul anului. Am început anul I în condițiile practicilor vechi și am terminat în condiții noi, spre mirarea tuturor. În anul I mergeam la cursuri, luam notițe sau nu, examenele nu erau obligatorii la fiecare sfârșit de an. După vechile practici se acumulau niște restanțe îngrozitoare. Erau unii în anul IV și aveau examene nedate din anul I sau II. Erau arhitecți care lucrau și nu aveau încă diplomă, o dădeau când voiau. După introducerea noilor reguli a fost o năvală a absolvenților și a unor arhitecți bătrâni care veniseră să-și dea restanțele și examenul de diplomă. Noi îi ajutam, unii pe bani, alții pe bază de înțelegere, să-și dea examenele. Ne uitam la câte un arhitect bătrân, om cu case construite în București, cu mare experiență și cunoștințe, dar care nu avea diplomă. Noi râdeam pentru că era un loc unde stăteau toți bătrânii care trebuia să-și

pregătească examenele de diplomă și ei ne puneau pe noi să le facem pentru ei. Știau perfect ce trebuia făcut, dar îi plictisea să facă munca aceea de începător.

— *Înainte de 1945, arhitecții care nu aveau studiile complete sau nu-și dăduseră examenul de diplomă aveau drept de semnătură pe proiecte?*

— Eu cred că da, pentru că lucrau pe o piață în care priceperea lor și particularii decideau. Există încredere în celebrul arhitect Cutare numai pentru numele și renumele lui. O asemenea celebritate avea nevoie să fie controlată dacă avea diplomă sau nu, dacă avea drept de semnătură sau nu? Dacă angajai pe celebrul Cutare să-ți proiecteze casa, numele lui era suficient, nu îl verificai tu pe el la acte. Cu ocazia reformei comuniste a învățământului s-a constatat că unii celebri nici nu-și terminaseră studiile. Ei doar lucraseră și demonstraseră că știau meserie, nu glumă. Când au auzit ce li se cerea, toți au zâmbit cu condescendență și au spus că dacă așa se hotărâse, atunci și-au dat și acele amărâte de examene. Erau oameni în fața cărora se scotea pălăria, se afirmaseră concret prin tot ce făcuseră. Și venea un tânăr absolvent, cu diplomă, care încă nu demonstrase nimic, să fie mai „în ordine” decât ei?

— *Conta ce știa fiecare, până la urmă.*

— Bineînțeles. Puteai să ai o mie de diplome și să nu ai talent deloc, să nu fii bun de nimic. Vechii arhitecți fuseseră deja verificați de practică, ei nu mai aveau nimic de dovedit. Altfel nu se puteau impune și să-și facă un renume. Ce știau să facă și ceea ce făcuseră deja era tot ce conta. Unii erau autodidacți, într-o anumită măsură, dar erau foarte talentați. Apăruse o dispută între cei care erau foarte studioși, dar fără prea mare talent, cu examenele la zi și cu toate drepturile scriptice, și ceilalți, care pufneau în râs când îi vedeau pe ceilalți pe care dacă îi puneai să facă ceva nu erau în stare. A fost o perioadă de schimbare și, după ce bătrânii s-au dus, „normalul” a fost ca lumea arhitecților să aibă drepturi în funcție de diplomă. Și abia apoi, între cei cu diplomă, începea să se vadă cine avea talent și cine nu.

Universul societal

— *Există un complex de inferioritate al basarabenilor față de ceilalți români?*

— Nu. Noi ne consideram cetățeni la fel ca toți ceilalți români. Sigur că mai erau unii care se strâmbau în legătură cu accentul nostru, dar și noi îi ironizam și consideram că ei erau niște ciudați. Ziceau „șeizeci și șease” și „șapte” și nouă ne venea să râdem. Sigur că accentul nostru nu era plăcut pentru o ureche din altă zonă, dar fiecare avea specificul lui, fiecare provincie românească avea caracteristicile ei care îi dădeau farmec. Mergeam vara la mare în județul Cetatea Albă, unde erau stațiuni ca Burnas și Bugaz, construite de minoritatea germană colonizată de administrația țaristă în sudul Basarabiei. De asemenea, germanii din sudul Basarabiei se ocupau cu cultura viticolă de calitate, care s-a păstrat până azi, cum ar fi vinurile de Șaba. La munte mergeam în Bucovina, de exemplu la Vatra Dornei. Duceam o viață normală.

— *Dumneavoastră aveți accent?*

— Nu știu, la Alba Iulia, în 1944, mi s-a spus că aveam, la București nu mi s-a mai spus. Probabil că în 1944-1945 l-am pierdut. De fapt, nu cred că aveam cine știe ce accent, dar nu se compara cu accentul pe care îl au basarabenii la ora actuală. Eu făcusem școală românească, cu profesori buni, trăisem într-o atmosferă românească frumoasă, unde nu existau barbarismele rusești de azi. Exista, probabil, un fel mai special al nostru de a pronunța anumite cuvinte, dar nu spuneam bazaconiile pe care le aud azi la basarabeni.

— *Părinții dumneavoastră aveau accent?*

— Ca să fiu sincer, cred că mama avea accent, tata însă nu. Ea era pe jumătate rusoaică, lucrurile erau mai evidente. Eu nu-mi dădeam seama, trăind cu ei în casă. După ce am plecat la facultate și n-am mai locuit cu ei, am început să-mi dau seama că ea avea un anumit accent. Tata nu a avut niciodată accent rusesc.

— *Dar accent moldovenesc aveau?*

— Dacă stau să mă gândesc bine parcă nu. Totuși, contau mediul, educația și profesia unui individ, dacă era intelectual sau nu. Dacă venea de la țară, da, era un accent evident. Tata își făcuse studiile la Iași, citise mult, poate vorbea cu un accent de Iași, dar cineva nu-și putea da seama că venea din Basarabia judecându-l numai după accent. În Basarabia, accentul a început să fie foarte puternic după ocupația sovietică și a devenit de-a dreptul supărător, mai ales din cauza lexicului folosit după rusificarea dură timp de zeci de ani. În 1944, basarabenii nu erau atât de diferiți din acest punct de vedere.

— *Nu exista acel „I” puternic rusesc?*

— Nu, n-am simțit că ar fi ceva special la noi la basarabeni în legătură cu sunetul „I”.

— *Cum trăia o familie medie în Basarabia românească interbelică?*

— Mi-aduc aminte cu cele mai plăcute gânduri de perioada interbelică. Trăiam civilizat, nu eram bogați, n-am avut proprietăți, asta ne-a și salvat în timpul ocupației sovietice pentru că nu aveam bogații care să ne facă eligibili pentru deportare. Noi locuiam într-o curte cu două case, eram chiriași în casa din spate, iar în casa din față era proprietarul, portărelul Papij, care a fost evacuat imediat din propria-i casă în calitate de „burghez”.

— *Cum erau relațiile de cartier? Aveți magazinul cartierului de la care cumpărați marfă, îl cunoșteți pe vânzător?*

— Erau relații de vecinătate, de cunoștințe de cartier. Vânzătorul de la băcănie îi spunea mamei „doamna Budișteanu”, mama la fel, i se adresa pe numele de familie cu „dumneavoastră”. Aveam magazinele noastre din cartier, mergeam la cumpărături pentru anumite produse, nu mergeam să cumpărăm în neștire lucruri de care nu aveam neapărată nevoie, ca astăzi. Era un magazin căruia noi îi spuneam *La Mititei* deoarece patronii erau doi tineri mici de statură. Zâmbeau cu politețe, contau imens acele relații patriarhale care erau valabile și în relațiile cu cerșetorii. Erau cerșetori în puncte fixe, aveau locurile lor. Era o cerșetoare rusofonă care îi spunea mamei „pomiluite cocona”, un amestec de rusă și română, și mama îi dădea întotdeauna ceva, iar cerșetoarea îi mulțumea.

Era o lume, dacă vrei, statică, dar foarte detaliată și bine precizată. Se știa foarte clar cine era în protipendadă și cine nu, dar fără ură, fără luptă de clasă, ci mai degrabă cu admirație.

— *Din ce făcuseră avere oamenii bogați din Bălți?*

— În general, din pământ. Erau moșierii care stăteau la oraș. Cine avea pământ avea o sursă bună de venit, cine nu, nu. Erau familii cu tradiție, erau, în general, bogătași ruși care aveau pământ, românii aveau într-o măsură mai mică. În plus, veniseră și rușii albi care fugiseră de bolșevism și aduseseră ținută și comportament, oameni care în continuare își mențineau statutul social.

— *Societatea era mai stratificată atunci?*

— Da, era stratificată în mod real. Acum este o fandoseală. Dacă aparțineai unei elite existau niște dovezi, nu mergea pe vorbe să te dai mare. Se vedea după ce casă aveai, ce preocupări aveai, ce făcuseși pe plan profesional și social. Într-o clipă cineva își dădea seama cu cine avea de-a face. Nici nu erai acceptat într-o asemenea societate pentru că voiai pur și simplu, fără să te fi făcut remarcat prin ceva de calitate. Acuma există mass-media și se poate ca, brusc, toată lumea să vorbească despre cineva fără ca acel cineva să aibă merite deosebite. Dar atunci nu avea cum să se vorbească. Important era contactul direct, știai cu cine aveai de-a face, nu puteai să prostești lumea. Lucrurile erau foarte stabile și dacă îți câștigai o poziție socială erai recunoscut pe merit. Cum am mai spus, noi eram prieteni cu familia Cristescu: socrul, bătrânul Dobrovolski, tatăl fetei, era nobil rus cu pretenții. După ce părinții mei au venit de la Pârlița la Bălți au stat cu chirie mai întâi la ei. Bătrânul Dobrovolski avea o ținută impecabilă, n-am s-o uit toată viața. Era un gentleman desăvârșit, nu umbla niciodată fără vestă. În casa lor se făceau petreceri de mare ținută, la care ofițerul român își aducea orchestra militară să cânte. Îmi aduc aminte de un amănunt din timpul unei recepții din casa familiei Dobrovolski, când se făcuse deja dimineață și băiatul de la toba din orchestră, mort de somn, bătea încetișor în toabă.

— *Acesta fusese motivul pentru care n-ai rămas la București? Că nu vă găsiserăți un loc în societate?*

— Exact. La începuturile copilăriei mele am putut vedea ținute și comportamente care m-au format și m-au urmărit apoi toată viața. Acest Dobrovolski era un nobil rus local, nu un amărât care fugise. La el veneau în mod instinctiv oameni de talia lui, plus pe cine acceptau ei dintre localnici. Militarii aveau acces deoarece ei erau nobili, deși neereditari, și militarii români erau acceptați automat. Dacă erai ofițer român puteai fi și mitocan, nu conta, erai ofițer.

— *Armata se bucura de încredere în ochii populației?*

— În general, da. Însă trebuie să spun și ceva neplăcut. Eram elev în clasa I, în 1934, la școala primară din cartierul Pământeni, cartier mărginaș, unde se construiau case noi și bune. Și noi am avut acolo trei terenuri, acolo mama mea era învățătoare. Și m-a luat cu ea pentru a urmări primul meu an de învățătură. Eram mai mic decât colegii mei, am fost dat la școală cu an mai devreme. În apropiere de școala unde preda mama era un teren viran, așa-numita „toloacă”,

un teren liber, acoperit cu iarbă. Acolo erau aduși soldați pentru instrucție și am asistat la scene dure. Soldații erau tratați ca niște animale de către subofițeri, nu de către ofițeri. Un locotenent sau un căpitan nu se cobora atât de jos încât să lovească un soldat. Subofițerii îi înjurau și îi băteau cu pumnii și palmele pe soldați atunci când instrucția nu decurgea cum trebuia. Erau înjurați și bătuți, până nu făceau ceea ce li se ordona erau supuși unui astfel de tratament. Țipetele și răcnetele subofițerilor erau mai puternice decât gemetele celor loviți. Soldații nu se văitau, înghițeau și tăceau, era parte din regimul lor de instrucție, nu aveau voie să protesteze. Dar trebuie să știți că bătăile pe care le încasau răcanii infanteriști nu erau ceva neobișnuit. Bătaia era ceva acceptat, se credea că așa se căleau militarii, că așa deveneau bărbat. Mama era absolut șocată, tata, ca fost ofițer, nu se mira. Anul următor, mama a luat hotărârea de a mă muta la o altă școală, în oraș, chiar dacă nu mai beneficiam de protecția ei. În afara spectacolului dat de soldații care mâncau bătaie, un alt motiv de a mă muta la altă școală a fost că mama a fost supărată că am luat premiul II. Drept urmare, în toți anii următori am luat premiul I. La școala cea nouă atmosfera era sobră. În pauze jucam jocul „Rege, Rege, dă-mi soldați”.

— *Societatea era pudibondă?*

— Da, se ținea de reguli și maniere. Dar, de exemplu, se trecuse peste tabuurile perioadei de dinaintea anilor 1930, când femeile nu puteau merge la plajă decât în rochie. În anii 1930 era altceva, societatea românească se occidentalizase mai mult. Trebuie să spun că aveam acces la cultura occidentală, eram la curent cu tot ce era la modă în Occident. Ascultam posturi de radio străine, cine era mai cult știa mai multe, cine era mai puțin educat ori de la țară știa mai puține. Țăranii erau cu tradițiile lor, orășenii cu hobby-urile lor.

— *Era Basarabia o lume patriarhală?*

— Da, era plină de bunăvoință, iar principiile creștine erau foarte puternice. Lumea credea în Dumnezeu, confesiunea era aceeași ca a rușilor. Mai era un motiv pentru care rușii îi regretau pe români, nu numai pentru că sufereau din cauza comuniștilor, și anume că biserica fusese interzisă. În 1940-1941, nu ne-am mai putut duce la biserică, era proscrisă, ceea ce a fost un șoc extraordinar. N-a fost o trecere blajină ori treptată, Basarabia devenise URSS ca și cum cei douăzeci și doi de ani de administrație românească nici nu existaseră. În România, după 1945, comunismul s-a instalat treptat, în Basarabia în 1940 totul a venit peste noapte: nu mai exista Dumnezeu, nu mai exista proprietate, nu mai exista nimic. În momentul în care în URSS s-a permis practicarea religiei, stilul vechi a revenit în Biserică. În Basarabia, nu întâmplător, credincioșii sunt pe stil vechi, deși și în Basarabia s-a practicat stilul nou introdus după 1924. Pe mine mă deranjează faptul că oamenii din Basarabia de azi spun că așa era biserica tradițională, pe stil vechi. De ce spun ei asta? Deoarece n-au apucat biserica românească pentru a ține minte acest lucru, iar biserica rusă a venit cu stilul vechi. Degeaba încerc să le spun acum că nu a fost mereu așa, cei care știu cum a fost înainte de război mai sunt foarte puțini. Când

au intrat sovieticii biserica a fost lichidată „din mers”, catedrala „Constantin și Elena” a fost făcută muzeu.

— *Mai există biserica la care mergeați în copilărie?*

— Da, e catedrala „Constantin și Elena”, construită de români, așa cum am spus. Acum ține de biserica moscovită, Bălți fiind un oraș rusificat, acolo este puternică Mitropolia Moldovei nu a Basarabiei, mitropolia care ține de România. Când mergeam la catedrală aveam un colț preferat, în dreapta, unde era icoana Sfântului Ioan cel Nou cu un peisaj cu Cetatea Albă. Și mă uitam în sus, în turla cea mare, unde era imaginea lui Isus Christos, și stătea scris „Eu sunt Calea, Adevărul și Viața”. Tot așa scrie și acum. Sub influența mamei eram destul de bisericos.

— *Erau biserici unde slujbele religioase erau în rusă sau erau în română, iar unele părți se spuneau în rusă?*

— Niciun cuvânt nu era în rusă. Nu mi-aduc aminte de nicio biserică rusă, este un amănunt foarte interesant. Nu mi-aduc aminte ca limba rusă să fi fost interzisă, dar nu țin minte să fi fost biserici unde să se fi făcut slujbe în limba rusă. Or fi fost una-două, dar restul slujbelor erau în română. Rușii și ucrainenii erau unii de rit vechi, nu știu la ce biserică se rugau, dar noi eram ortodocși de rit nou, asemenea tuturor românilor din Regatul României.

— *Regulile aparițiilor în public erau stricte? Neagu Djuvara spunea că nu se ducea nici până la pâine fără să-și pună cravata.*

— Așa cum se poate vedea și din fotografiile de epocă, niciun bărbat nu putea fi pe stradă cu capul descoperit, cu cămașa descheiată la gât. Era de neconceput. Când ne uităm pe imaginile cu Calea Victoriei vedem că nu exista om fără pălărie, indiferent de starea lui socială. Calitatea pălăriei era altceva, dar capul gol nu se purta. Nu-mi aduc aminte de oameni numai cu haină și cămașă, era obligatoriu să aibă și cravată, era ținuta standard. Majoritatea se conforma rigorilor. Sigur că erau și amărății, dar nu vorbim de excepții. Un om normal așa circula pe stradă, era o societate așezată și riguroasă. La sat, obiceiurile erau altele. Se mai vedeau țărânci desculțe, dar, în rest, ținuta era foarte rezonabilă și acolo. Fiecare mediu social avea criterii care erau respectate. Referitor la populația urbană, aspectul era cel pe care l-am descris anterior, foarte asemănător cu ce era și în alte țări.

— *Cum se comportau tinerii pe stradă unii cu alții? Se împingeau, vorbeau tare, îi apostrofau pe cei din jur, pe bătrâni?*

— Nu, exclus. Nu erau grupuri sau bande de tineri, băieți cu fete, care să se manifeste zgomotos și agresiv. Acest tupeu și această tutuiață de azi nu existau, din nou, nu era de conceput. Nu se făcea scandal și nimeni nu încerca să atragă atenția asupra sa printr-un comportament strident, nu se vedeau grupuri de tineri manifestându-se necuviincios. Era o societate liniștită care se ținea de niște coduri, putem să le numim și „prejudecăți”, dacă doriți, dar era un climat mult mai calm. Tinerii și copiii nu ieșeau în evidență sub sloganul „lumea e a noastră” și „să-i arătăm lumii cine suntem noi”. Nu exista nici atitudinea de „babalâc depășit” față de cei vârstnici.

— *Se scuipa pe stradă?*

— Nu-mi aduc aminte nici de un asemenea obicei. Cui îi venea, poate că o făcea mai discret, nu știu. Nu pot însă să spun că era un lucru curent, ca dovadă că nici nu țin minte să fi fost o problemă asupra căreia să ni se fi atras atenția de către adulți. Aș înclina să spun că nu se scuipa, în general, dar nu mai țin minte exact.

— *Din discuțiile pe care le-am mai avut și cu alți martori care au trăit în România interbelică, mi s-a spus că era un semn de proastă creștere să ridici tonul la enervare.*

— Așa este. Nu-mi aduc aminte de strigăte, de țipete, de scandaluri în stradă, de înjurături, Doamne ferește! Era un fel de înțelegere tacită între oameni că diferendele nu se rezolvau cu scandal. N-am auzit înjurături, era ceva ce nu se făcea, trebuia să te abții dacă te enervai, era o regulă de bază. Mahalagismele cu care m-am confruntat mai târziu în viață, și care au ajuns mai vizibile când am ajuns la Ploiești și București, nu se întâlneau înainte de război. Nu știu în ce măsură ele erau o tradiție locală sau au apărut odată cu schimbarea de regim de după 1944, dar trăind în România după 1944 am fost frapat de maniera de a comunica brutal, agresiv, spunând în termeni foarte duri ce aveai de spus. Am interpretat-o ca pe o schimbare de epocă, mai degrabă, ca pe fel de a fi în societate. Nici nu aveam cu ce compara, pentru că noi trăisem înainte doar la Bălți. În copilăria mea, pe când aveam patru ani și ceva, atunci când tata a fost numit la București și a hotărât în cele din urmă să se reîntoarcă la Bălți, Bucureștiul mi s-a părut total civilizat și ordonat. În 1944, mi-aduc aminte că era o lume amabilă și civilizată care sub nicio formă nu s-a comparat cu lumea pe care am început s-o cunosc după 1944.

— *Cum percepeați relațiile dintre oameni?*

— Erau normale, relațiile de familie și de rudenie și relațiile de prietenie. Se mergea la restaurante, se făceau petreceri, oamenii trăiau obișnuit, așa cum o făcuseră poate de sute de ani, nu era nimic deosebit. Bunicii mei din partea mamei erau la țară, în satul Zăbriceni, mai mergeam acolo. Printre țărani auzeam conversații: „Mă, ai auzit cum e la comuniști, dincolo de Nistru? Acolo nu mai au moșieri, e o chestie! Dar te bagă în colhoz, asta nu e bine.”

— *Asta nu le mai plăcea.*

— Firește că nu. Pe de-o parte, le plăcea că nu erau moșieri, dar pe de altă parte, nu le plăcea colectivismul. Atunci am auzit primele discuții politice între cei care aveau din om în om ce era dincolo de Nistru, era foarte interesant ca reacție. Dar oamenii nu aveau niciun fel de entuziasm în a acorda credibilitate zvonurilor. În coasta noastră, dincolo de Nistru, era o altă lume pe care nici n-o bănuiam.

— *Exista văicăreală, lumea se plângea atât de mult ca azi? Oamenii se plângeau că nu aveau bani și dădeau vina pe sărăcie pentru starea lor?*

— Nu-mi aduc aminte să fi fost așa. Lipsa banilor nu era un subiect de discuție. Unii erau săraci, alții nu. Nu exista văicăreala că „nu ne ajung banii” și altele asemenea. Nu se discuta pentru că nu era cazul și era de prost gust. Viața fiecăruia era așa cum era, ce era de discutat în a avea ceva sau nu? Ar fi fost

ridicol ca doi oameni să se întâlnească și să înceapă să se vaite că banii nu le permiteau să aibă nu știu ce lucru. Ce ar fi rezolvat cel care discuta despre așa ceva? Nimic. Mi-aduc aminte ce senzație produceau cei puțini care aveau mașină. Era ceva de mare prestigiu social, toți vorbeau despre asta. Dar acest gen de lucruri nu afectau lumea, nu erau subiecte care să țină ocupată atenția oamenilor și să sucească mințile tinerilor, să le tulbure principiile și valorile. Se spunea „bravo lor, dacă oamenii au bani, își permit”. Starea materială bună era văzută de ceilalți cu calm și cu o atitudine neutră și nu se auzeau apeluri la răsturnarea lumii existente. Biserica era activă, valorile morale erau certe, un individ știa cu cine era bine să fie prieten și cu cine nu, cine era arătat cu degetul era arătat din motive întemeiate.

— *Când ați văzut prima dată un automobil?*

— Înainte de război, vă închipuiți că în Basarabia nu existau automobile? Să nu credeți că Basarabia era o provincie înapoiată. Era ca toate provinciile, avea oameni foarte bogați care se duceau în Franța și oriunde voiau. Erau puține automobile în oraș, dar erau, lumea bună avea, era o mare chestie. Nu eram niște sălbatici, eram parte a României Mari și democratice.

— *Relațiile dintre fete și băieți erau mai romantice?*

— Nu știu dacă erau mai romantice, dar pot să spun că erau mai liniștite, mai așezate, fetele erau foarte frumoase, băieții erau prezentabili. Citeam cărțile lui Ionel Teodoreanu, amorul însemna la vârsta celor mai frumoși ani amorul ideal, erau trăiri și relații normale într-o țară ca România, care se găseau de altfel peste tot. Cu mistere, emoții, reticențe, cu un anumit romantism. Eram rezultatul unui proces educațional și de învățământ unitar și al unei culturi care era aceeași. Romanele lui Octav Dessila se citeau oarecum pe furiș, deoarece aveau scene fierbinți, noi le comentam și le recomandam și altora care nu le citiseră. Unele lucruri erau spuse și trăite mai pe șleau, altele nu. Nu exista atâta sex propagat pe toate canalele. Televiziunea nu exista, la radio și în presa scrisă nici pomeneală de așa ceva. De la radio mi-amintesc de cupletele lui Stroe și Vasilache, o satiră și un umor foarte inocente în comparație cu ce se difuzează azi peste tot. Nu prea existau stridente în societate. Exista prostituție, e adevărat, dar moravurile erau stricte, ca întotdeauna.

— *Cine erau idolii dumneavoastră, cine erau vedetele, cum vă formați modelele de urmat?*

— Mie îmi plăcea Shirley Temple, îmi plăceau filmele cu ea. Mai erau filmele cu Stan și Bran, o încântare, nu ratam niciun film cu ei. Mai erau și alți actori cunoscuți ai timpului, care pe mine mă interesau mai puțin, subiectele serioase mă interesau mai puțin la vârsta aceea. Pentru mine, repet, marii eroi erau Stan și Bran. Pat și Patachon îmi plăceau mai puțin, erau mai puțin rafinați. L-am uitat pe Chaplin, și el era printre favoriții mei. La vârsta mea de atunci, satira și umorul erau mai simplu de asimilat decât filmele și spectacolele pentru oamenii mari.

— *Ce muzică ascultați?*

— Ascultam valsuri, erau foarte acceptate pentru că erau pe gusturile tuturor, erau foarte simple. Mergeam în vizită, aveam discuri de bachelită, mari, care se puneau la patefon. Erau discurile *His Masters's Voice*, cu cățelul acela alb și frumos. Aveam patefon cu ac, puneam discul și ascultam muzica. Există și muzica bună care nu era accesibilă oricui. Trebuie să recunosc că numărul celor care ascultau muzică de bună calitate și simfonică era destul de mic. Pe atunci, în copilăria mea, ne opream la Strauss, autor considerat că răspundea exigențelor oamenilor cu pretenții. Mai era ascultată și muzica de operă, dar muzica simfonică mai profundă nu. Eu auzisem de *Sonata lunii* a lui Beethoven și de alte lucrări ale muzicii culte, dar ea era puțin ascultată.

— *Acum este șic pentru cineva cultivat să asculte Cristian Vasile cu al său cântec „Zaraza”, Maria Tănase și alți artiști din interbelic.*

— Îi auzeam peste tot și mi se părea normal. Eram „la zi” cu aceste preferințe ale publicului, pentru mine ele nu sunt nostalgii. Era ceea ce se auzea curent și ele ne plăceau, făceau parte din ceea ce se cânta și se auzea, nu era nimic special pentru noi. Mai era popular Constantin Tănase cu spectacolele lui, dacă venea în turneu la Bălți, lumea se ducea grămadă. Mai era și celebrul circ *Kluțki*, care avea mare succes prin Basarabia, unde lumea înțelegea rusă. După aceea mai era „Zidul morții”, un motociclist care mergea pe un perete. Era un cilindru, cu partea de jos sferică, din care motociclistul pornea și trebuia să se suie pe pereți. Pleca de la un punct zero, începea să se rotească și treptat se înălța. Vedeam cu ochii mei rotirea la 360 de grade, motociclistul rămânând în permanență pe orizontală. Datorită vitezei, individul mergea pe pereții de lemn cu o viteză suficient de mare ca să nu cadă și apoi reducea viteza și cobora cu o stăpânire de sine formidabilă, teafăr și nevătămat. Mai era un mare spectacol cu niște motociclete care, comparativ cu ce există astăzi, erau vai de capul lor. Mai era și un atlet pe care îl chema Zaikin, rus, venit din URSS, care avea numere de circ de forță. Unii oameni fugeau de peste Nistru deoarece acolo erau vânați ca țariști, iar în România, unde fiecare putea fi ce voia, nimeni nu le reproșa nimic. Noaptea, cei asupriți, bogătași, chiaburi, nobili treceau Nistrul în România pentru a fi liberi. Toate acestea le auzeam, dar nu le vedem pentru că de cei fugiți din URSS se afla doar când ajungeau pe malul românesc. Cazurile lor nu erau popularizate, bănuiesc că pentru a-i proteja, nici oficial nici prin presă. Informațiile circulau oral.

— *Cine erau prietenii dumneavoastră cei mai apropiați, ce colegi de școală și de joacă aveți?*

— Am avut o serie de prieteni la care am ținut. În timpul ocupației sovietice din 1940-1941 nu am avut prieteni, relațiile de prietenie suferiseră. Am avut însă prieteni înainte și după refugiul din 1944, din care doi erau copii de ofițeri români, care au fost și cei mai buni prieteni ai mei. N-am să uit atunci când unul dintre ei, Marius Pironcoff, s-a întors în Basarabia în 1941, la eliberare, tatăl lui fiind medic militar, și m-a întrebat: „Dragă Șura, de ce ai rămas aici?”. El, fiind regățean, ca și celălalt prieten, se retrăsese odată cu

trupele române. În cazul familiei mele, tata, care fusese ofițer țarist, a hotărât să rămânem pe loc deoarece nu voia să fie verificat la graniță de sovietici, care încălcase condițiile propriului lor Ultimatum, se instalaseră deja la Prut și verificau pe oricine pleca. Prietenul Pironcoff mi-a spus: „Ai rămas aici, îți dai seama ce se putea întâmpla? Într-o zi, poate că ai fi luptat cu arma în mână împotriva mea?”. I-am răspuns: „Mă tem că ai dreptate, dar așa a fost să fie”. A fost o reacție foarte umană și normală, iată cum noi, copiii, discutam despre așa ceva, eram conștienți de ce se întâmpla în jurul nostru.

— *Celălalt prieten cine era?*

— Îl chema Sandu Borș, tatăl lui era ofițer român, mama era basara-beancă. Înainte de eliberarea din 1941 ne jucam de-a soldații, aveam colecții foarte frumoase de soldați de plumb. O variantă de joc decurgea în felul următor: pe terasă aveam o masă unde așezam soldați de plumb. Jocul consta din lupta a două tabere. Una era formată din soldații dintr-o cetate, construită din cuburi cu latura de aproximativ patru centimetri, care era atacată de soldații celeilalte tabere. Cei din cetate stăteau pe loc, iar ceilalți plecau în linie din celălalt capăt al mesei către cetate. Una dintre reguli era ca toți soldații să fie la fel de expuși tirurilor. Se trăgea, pe rând, de către cei doi combatanți câte un foc, folosind un tun nemțesc, jucărie pe care o am și acum. Se folosea un mic proiectil de lemn, o bucată de creion. După fiecare împușcătură, cel care avansa muta un soldat cu câțiva centimetri înainte. O altă regulă era ca toți soldații dintr-o linie să fie mutați pe rând, menținându-se linia. Apoi era rândul celui din cetate să tragă către cei care atacau. Câștiga cel care omora mai mulți inamici, până când una dintre armate era lichidată. Pe măsură ce distanța între soldații celor două tabere scădea, precizia tirului creștea. La final, victoriosul primea o prăjitură. Era un întreg război, erau la modă aceste jocuri pentru că în jurul nostru aceea era atmosfera.

— *O altă variantă de joc care era?*

— Stăteam în casă, în sufragerie, la o masă dreptunghiulară. Se confrunta un grup de soldați, care încercau să traverseze un râu peste un pod, cu un alt grup de soldați care, folosind trei tunuri diferite, încerca să oprească traversarea. O altă variantă era în trei, unul dintre noi cu soldații traversa râul, și ceilalți doi încercau să-l oprească trăgând cu tunul.

— *Când i-ați revăzut pe cei doi prieteni?*

— În 1941, după eliberare. Eu intrasem la liceul „Ion Creangă” în anul 1938, pierdusem un an școlar în 1940-1941, pentru că rămăseseam pe loc în perioada ocupației sovietice și se considerase că acel an nu existase. În toamna anului 1941 am fost reînmatriculați la liceu și am continuat învățătura de unde rămăseseam în vara anului 1940. Ocupația sovietică se produsese în al doilea an al meu de liceu și, după o pauză de un an, am intrat în clasa a treia.

— *Care a fost prima fată de care v-a plăcut?*

— Am întâlnit-o în 1940, la doisprezece ani, în timpul ocupației sovietice, pe când eram elev într-un liceu mixt. Era o tânără evreică frumoasă, blondă, pe

care o chema Zelțerman. N-am vorbit cu ea niciodată, nu ne-am cunoscut, dar m-am îndrăgostit de ea.

— *De ce n-ați vorbit cu ea niciodată?*

— Nu intra în vederile mele, nu consideram că face parte din preocupările mele, era mai mult un instinct necunoscut mie până atunci. Îmi plăcea de ea și m-am gândit că, probabil, așa este iubirea. Mă uitam după ea și eram topit. N-am schimbat niciun cuvânt, era frumoasă, era de vârsta mea, colegă de clasă. Nici nu țin minte cum o mai chema în afară de Zelțerman. Mă uitam la ea, oftam și mă întrebam: „De ce o iubesc?”. A fost prima fată care a însemnat ceva pentru mine, îmi făcea plăcere s-o văd și să mă gândesc la ea, a fost cel mai pur amor din viața mea.

— *Ați simțit vreo atracție să practicați vreun sport?*

— Nu prea, am avut probleme cu gimnastica, nu eram bun la sport. Aveam ore de gimnastică la liceu, trebuia să alerg și să mă dau peste cap peste un fel de capră învelită într-un fel de mușama. N-am să uit atunci când trebuia să alerg și să ajung la acea capră lungă și din viteză trebuia să mă răstorn peste cap. Și nu reușeam, iar profesorul mă certa. Eu făceam o figură neajutorată.

— *Fotbalul era popular?*

— Da, era foarte popular. Eu însă preferam jocurile de gândire.

— *Înotul nu v-a atras?*

— Nu prea am avut unde să învăț să înot. M-am dus la mare, am încercat să înot acolo, dar nu simțeam nevoia să fac sport, nici gimnastică, atletism sau altceva. În plus, mă consideram inferior la gimnastică și nu mă simțeam bine față de alți copii care nu aveau nicio problemă. Eu nu făceam față. La altele îmi mergea capul, în materie de mușchi am avut restanțe. Însă când alura sportivă a început să conteze în ochii fetelor m-am pus la punct. M-am apucat de schi, de patinaj și de altele pentru că nu puteam rămâne ca un caraghios în urmă. Dar când eram copil nu prea îmi venea să mă grozăvesc. Mai târziu mi-am dat seama că era bine să te grozăvești. Cum să mă duc la munte și să nu schiez? Fetele ce-or să zică? Trebuia să intru în rândul băieților și am recuperat rămânerea în urmă.

— *Ce băuturi se beau?*

— Erau vinurile de toate soiurile și vodca, băutura tradițională rusă, nimeni nu o refuza din motive etnice. Se mai bea și rom, whiskey-ul era necunoscut, a apărut în timpul războiului.

— *Alcoolismul era o problemă? Se consuma în exces, ați văzut bețivi pe stradă?*

— Nu erau diferențe mari față de restul României, dar rușii beau mult. E o trăsătură care îi cam caracterizează, fără a o absolutiza. Cred că e ceva care ține de climă. La gerurile din nord, o băutură alcoolică dă o anumită doză de calorii care, probabil, e necesară. Cu cât mergem către nord, cu atât băutura tare devine mai importantă.

— *Dar ceaiul?*

— O, da, ceaiul era de rigoare. Ceaiul devenise băutură națională, și azi în Basarabia se bea ceai zdravăn. Noi am scăpat ca prin minune un samovar cu inițialele mamei mele, L. H., scrise cu litere chirilice, care i se făcuse cadou pe când nu era căsătorită cu tata. Ceaiul era băutura normală, dar trebuie să spun că eu nu prea m-am omorât după ceai. Nu pot să spun de ce, dar la noi în casă nu exista cultul ceaiului.

— *Cum era piața, se găsea tot ce era necesar? Ce nume de magazine vă amintiți?*

— Eram o țară normală până în 1940 unde aveam tot ce se găsea în România. Piața alimentară era absolut îmbelșugată. Nimeni nu putea concepe motive pentru care nu s-ar fi putut găsi orice ar fi dorit oamenii. Aveam tot ce ne trebuia, ideea că un produs important ar putea lipsi nu exista. Totul era în parametri firești. Nimeni nu vorbea cu îngrijorare că trebuia să cumpere un produs pentru că n-o să mai fie în magazine, era ceva de neconceput. De ce să nu se fi găsit un anumit produs? Erau magazine în care se găsea totul, erau chiar la nivel occidental. Mă refer, desigur, la magazinele cu pretenții. Mi-aduc aminte de un magazin care se chema *Serilana*, cu stofe frumoase cu blănuri, unde am auzit pentru prima dată în viață vorbindu-se englezește. Două doamne elegante voiau să cumpere ceva și comentau. Am fost foarte impresionat. Nu știu cine erau, dar vorbeau în englezește și au cumpărat marfă de acolo. Asta era prin 1939-1940. Pe mine mă fascinau librăriile, încă de pe atunci, mai ales papetăriile. Era o plăcere să cumperi și să folosești creioanele germane *Hardtmut* și *Faber*, erau hârtie, ascuțitori, acuarele, tot ce voiai, de bună calitate. Cu atât mai îngrozitor a fost șocul ocupației sovietice, când a dispărut totul și au apărut niște mărfuri atât de oribile! Creioanele se rupeau la prima folosire, hârtia era groasă și de proastă calitate, de fapt, nu mai era nimic de calitate, ne cutremuram de groază.

— *Ce ziare se citeau? De care dintre ele vă amintiți?*

— Erau „Curentul” și „Universul”, de ele îmi aduc aminte. Îmi mai amintesc și de „Sfarmă-Piatră”, toată lumea îl citea, avea literatură senzațională, avea caricaturi. N-am mai apucat publicațiile „Adevărul” și „Dimineța”, doar am auzit de ele, fuseseră suprimate deoarece erau considerate evreiești. Era o presă pestriță, ca peste tot. Înainte de război erau mai multe ziare, aveam de unde alege, iar în timpul războiului era o presă oarecum normală, dar care trebuia să mobilizeze societatea românească.

— *Auzeați despre revoluție, erau chemări la schimbări sociale radicale, prin violență?*

— Problemele nu se puneau în termenii lui „așa nu se mai poate” și „trebuie să facem ceva”. De mic copil, individul era într-o societate care părea foarte stabilă și ierarhizată în mod justificat, și nu avea motive să se revolte, să spună că lumea din jur era o porcărie, că trebuia schimbată și că trebuia construită o alta, mai bună. De aceea am fost șocat când în 1938 a început și la noi lupta politică extremă, cu soluții radicale, revoluționare.

Universul politic

— *Vă considerați un naționalist sau un patriot? Există vreo diferență între ele?*

— Mă consider ambele, una nu o exclude pe cealaltă. A fi naționalist presupune o serie de credințe, depinde de ce fel de naționalist alegi să fii. Eu sunt naționalist deoarece apreciez faptul că aparțin unei națiuni, dar consider că toate națiunile merită să existe. Nu există națiuni de mâna a doua, toate națiunile au ceva de spus. A fi naționalist nu înseamnă că trebuie să ignori alte națiuni sau să le disprețuiești. Cred că atunci când în doctrina unor naționaliști apare sentimentul superiorității începe marea aberație. Se poate găsi o armonie între „patriot” și „naționalist”, cea din urmă este mai complexă și presupune o prioritate pe care un individ o acordă națiunii sale. Eu țin cu națiunea mea și cu patria mea, dar asta nu înseamnă că trebuie să am o atitudine negativă față de alte națiuni și de patriile lor.

— *Dintre exponenții naționalismului românesc, de cine vă simțiți mai aproape? De Kogălniceanu, de Iorga, de A. C. Cuza? De naționalismul pașoptist, de naționalismul etnicist, de naționalismul radical și antisemit?*

— E adevărat, toți cei enumerați au fost naționaliști. Eu spun că parcă primii, cei pașoptiști, erau cei mai acceptabili. Pe măsura evoluției ideilor, toți au tras de acest cuvânt ca dintr-un vânat, fiecare și-a luat halca lui de naționalism și a spus că e naționalist într-un alt fel decât alții. Fiecăruia i-a convenit să fie naționalist, fără să spună că este democrat și că dorește binele neamului, ceea ce, teoretic, nu era de condamnat. Aș dori să spun că termenii „democrație” și „democrat” nu făceau parte din formulele de identificare politică ale cuiva, nu era o precizare obligatorie. Era ceva de la sine înțeles, ceva natural, nimeni nu făcea paradă de faptul că era „democrat”, nu ținea să sublinieze apăsător că era „democrat.” Dacă un individ era tolerant, accepta opțiunile politice diferite ale celuilalt, atunci era democrat și punct. În afișarea identității politice, etnia era mai relevantă decât democrația.

— *Îi suspectați de demagogie pe naționaliști?*

— Pe unii da, pe alții nu. Unii priveau lumea dintr-o manieră îngustă, alții o făceau în mod conștient, din calcul politic. Dacă suna bine, de ce să nu se declare „naționalist”? Dar, apropo de „democrație”, existau unii șovini, radicali și susținători ai dictaturilor care chiar gândeau antidemocratic și preferau să se autodenumească doar „naționaliști”.

— *Lumea, fundamentele și valorile ei erau mai clare atunci?*

— Din fericire nu aveam această propensiune care există astăzi de a privi totul foarte relativ. Poate că eram mai simpli și credeam în ce ni se spunea, iar lucrurile mergeau bine. N-am să uit niciodată ce ne-a spus regele Carol al II-lea în ianuarie 1940: „Nu vom ceda niciodată nicio brazdă de pământ”. Și noi l-am crezut. Apoi totul s-a prăbușit, nu ne venea să credem. Cum de se prăbușise totul? Nu-mi venea să cred că într-o situație ca aceea aleseserăm să ne predăm! Finlandezii aveau să opună rezistență și nu cred că își închipuiseră că aveau

vreo șansă să îi învingă pe ruși. Dar se opuseseră pentru că era reacția naturală a oamenilor care nutreau sentimente normale de patriotism.

— *Bunicul dumneavoastră matern era rus și totuși se considera român. Ostilitatea românilor era antirusă sau doar antibolșevică?*

— Din cauza schimbării de regim din Rusia din 1917, un rus trebuia să opteze de partea cărui regim era. Pentru bunicul meu, argumentul ideologic și nu cel etnic a fost prioritar. În momentul în care, un fost ofițer rus sau fost nobil rus se trezea arestat sau deportat pentru ceea ce era, nobil sau descendent al unui nobil, sigur că el și cei din aceeași clasă cu el nu-i mai iubeau pe cei care aplicau criterii ideologice. Natural, preferința pentru un regim politic se îndrepta spre cel democratic, al românilor, care deși nu erau ruși de-ai tăi te respectau și nu te judecau nici din punct de vedere ideologic, nici etnic. Tratatamentul la care oamenii din Basarabia au fost supuși începând cu 1940 i-a făcut pe foarte mulți ruși și ucraineni să devină românofili. Spun „românofili”, nu „români”, este o mare diferență. Apartenența etnică, deși importantă, devenea secundară deoarece rușii care veneau ca ocupanți erau sovietici în primul rând. Faptul că erai rus sau român nu-i interesa pe comuniști, ei te deportau oricum. Un rus constata că propria sa țară îl trimitea în lagăr sau în închisoare pe motiv că nu făcea parte din clasa socială potrivită.

— *Exista o asimilare a minorităților?*

— Adică deznaționalizare? Nici vorbă. În 1940, oamenii aceia continuau să vorbească rusește și să se considere ruși. Dar între 1940-1941 se întrebau și ei, ca și noi, când vom scăpa de sovietici? Și rușii din Basarabia doreau ca românii să vină înapoi, pentru că pe vremea românilor își văzuseră de treabă, nu le făcuse nimeni nimic, pe motiv că erau ce erau. La venirea trupelor sovietice în 1940, foarte puțini ruși din Basarabia crezuseră că veneau „ai lor”, și cei puțini, spre stupoarea lor, s-au lămurit foarte repede că nu mai aveau nimic în comun cu acei așa-ziși „conaționali,” mult mai periculoși decât foștii „stăpâni” români care îi lăsasera în pace.

— *V-aș propune să ne întoarcem la bunicul dumneavoastră rus.*

— Cine s-a bucurat cel mai mult în 1941, la eliberare? Bunica mea, care a confecționat un steag românesc, dar și bunicul meu, rus get-beget, fiu al unui ofițer de grăniceri, care a spus că el nu avea nimic în comun cu sovieticii. Iată cum au funcționat logica și bunul-simț, nu deznaționalizarea, care i-au spus lui de cine să se simtă mai aproape. Și alți ruși de acolo au făcut aceeași alegere.

— *Rușii românofili, ca și bunicul dumneavoastră rus, aveau simpatii albgardiste?*

— Da, dar din păcate pentru ei nu mai existau albgardiști. Dacă prin absurd s-ar fi întors alb-gardiștii nu știu dacă el și ceilalți ruși ar mai fi fost atât de românofili. În sinea lor, se gândeau cu nostalgie la frumoasele timpuri țariste. Dar între două realități a trebuit s-o prefere pe cea românească, deși nu li s-a cerut niciun moment să renunțe la identitatea lor de ruși.

— *Care erau sentimentele față de monarhie?*

— Noi eram regaliști, noi credeam în România, ne rugam pentru regele Carol să-i dea Dumnezeu sănătate. Noi jurasem că ne vom apăra țara, exista

linia de apărare „Carol al II-lea” în vest, aceeași linie de apărare era și pe Nistru. Spre stupoarea noastră, s-a cedat în est și după aceea s-a cedat și în vest și n-am mai înțeles nimic.

— *Sentimentele regaliste erau consolidate în societate sau exista și un spirit republican?*

— Nici urmă de spirit republican, ce republică, nici prin cap nu ne trecea! Basarabenii veneau din țarism, trăiseră în Regatul României și monarhia li se părea normală. Cu ce ne încurca pe noi monarhia? Nu exista o mișcare republicană care să spună că vrea altceva, nici nu aveam vreun partid republican, nu exista nimeni care să vrea republica.

— *Cum trăiau românii cu minoritățile în Bălți?*

— Perfect. Exista o populație evreiască importantă, evreii aveau liceu în limba lor, aveau echipă de fotbal, Macabi Bălți, și sinagogă. Existau și vorbitori de rusă și ucraineană și era normal să fie așa. N-aveam nicio problemă cu minoritățile, nu ne deranjau deloc. Așa-numiții *cațapi* ucraineni vindeau produse alimentare la piață. Când vorbeau despre un produs alimentar, oamenii foloseau expresia „este cumpărat de la cațapi”. Nu știu originea cuvântului, dar la noi, la Bălți, era folosit pentru ucrainenii care vindeau produse alimentare. E drept că în oraș apăruseră cuziștii și manifestațiile naționaliste. Nu erau antisemite, evreii nu deranjau cu nimic, însă lozinci precum „Vorbiți numai românește!” și „Nu mai vorbiți rusește!” erau exagerări care țineau de trendul general.

— *Ați avut colegi evrei?*

— Cum să nu, colegi de clasă. Însă la venirea sovieticilor am fost șocați să auzim cât de mulți evrei s-au declarat ilegaliști. Noi am rămas cu gurile căscate, de unde și până unde fuseseră evreii ilegaliști? Cine se declara ilegalist, era crezut de sovietici. Astfel, atmosfera s-a tensionat foarte tare. Evreii sunt un popor deosebit pe care eu îl admir, au o putere de a înțelege, de a se adapta și de a face niște lucruri mărețe. După trei luni de ocupație sovietică, tot evreii erau aceia care te opreau pe stradă și te întrebau: „Când naiba scăpăm de ăștia?”. Deja se dumiriseră în privința rușilor, că nu se făcea treabă cu ei, și se gândeau la plecare. Noi nu știam cum să ne adaptăm, iar ei știau dinainte cum vor evolua lucrurile. Noi, românii, le ziceam să tacă din gură, dar ei nu voiau să ne asculte. Ei fuseseră primii care crezuseră balivernele comuniștilor, dar tot ei se treziseră primii că se înșelaseră amarnic. Lecția primită din partea lor a fost exemplară.

— *Cum se auzea politica la radio în copilăria dumneavoastră?*

— N-am să uit cum, pe vremea ministeriatului lui Guță Tătărescu, se vorbea emfatic la radio despre realizările guvernului prin expresia „da sau nu?”, care voia să dovedească, de fapt, că guvernul își ținuse promisiunile. Adică reprezentanții guvernului întrebau retoric: „Am făcut școli? Da sau nu?” Și noi râdeam și repetam între noi „da sau nu?”. Tata vota cu țărăniștii.

— *Ce partid democratic era votat la Bălți?*

— Țărăniștii erau pe primul loc în Bălți, cuvântul „țărănesc” din numele partidului conta enorm. La cine se uitau țăranii dacă nu la partidul care îi reprezenta? În momentul în care venea cineva și spunea că e țărănist crea o

reacție favorabilă. La noi era o zonă predominant rurală, dar exista și o mică industrie alimentară. Era un fel de capitalism în care evreii erau prezenți, acea puțină industrie care era în oraș era tot în mâna lor. Dar îmi scot pălăria în fața lor, le mergea mintea, fără discuție.

— *Ce vă amintiți despre extremismele politice din Basarabia? Cum era percepută extrema dreaptă?*

— Urmăream lupta politică, dar extremismul nu ne interesa decât în observarea exceselor și exotismului lui. Era ceva ce la început noi nu prea înțelegeam, adică noi nu simțeam pericolele de care vorbeau extremiștii de dreapta. Părea ceva artificial în discursurile lor, ceva adăugat, care nu pornea de la realități concrete. Eu spun că era ceva ideologic, forțat, de dragul teoriei și de dragul de a spune că noi, românii, eram săraci și am fi meritat mai mult. Nici pe departe românii nu erau oprimați așa cum reieșea din discursurile lor. Sigur că evreii aveau reputația că erau dați dracului de deștepți și băgăcioși, că făceau așa și pe dincolo. Dar nu exista un antisemitism real. Brusc, au apărut extremiștii de dreapta și au început să facă agitație. Și-atunci, unii și-au zis că poate așa era starea de fapt. Nu cumva românii erau cam pârliti și cam săraci pentru că evreii o duceau bine?

— *Ați asistat la vreo manifestare publică a extremei drepte?*

— N-am să uit o manifestație cuzistă la care am rămas mirat și mi-am spus: „Cine sunt ăștia?”. Manifestau unii care formau o mulțime foarte pestriță. Erau, în general, mai mult vagabonzi, nu erau oameni de încredere. La ăștia a prins cuzismul, ăștia se mirau și le dădeau dreptate vorbitorilor. Nu-mi amintesc ca într-un grup compact de vreo 100 și ceva de oameni, care agitau steaguri, să fi văzut vreun om mai de Doamne-ajută. Era un anumit tip de individ care a marșat rapid la cuzism, căruia i-a plăcut retorica lui. Dar cei care vorbeau arătau altfel, aveau o frazeologie despre patrie și națiune, și când îi auzai nu aveai de ce să nu-i aprobi. Teoria „suntem cu România și cu românii” era bună dar, practic, când am văzut cine mișună pe-acolo mi-am spus că nu era în regulă. Între cuziști și legionari într-o clipă am simțit o diferență. Legionarii erau mai radicali și mai clari în mesaj, făceau apel la valori ca patria și națiunea, spuneau că „din cauza jidanilor o ducem prost”, că trebuia să acționăm.

— *În ce fel legionarii arătau diferit de cuziști?*

— Nu pot să spun că arătau mult diferit, erau rude între ei, legionarii erau un fel de prelungire mai agresivă a cuziștilor. Legionarii erau puternici printre studenții de la Iași. În mediul universitar erau mai activi, deoarece acolo se vehiculau concepte culturale. Extremiștii de dreapta aveau nevoie și de intelectuali, deoarece nu puteau merge înainte numai cu proștii. Și atunci, legionarii reprezentau un fel de elită și asta am simțit-o mai bine după 1941, când deja Basarabia revenise la România. Ei formau opozanți față de regimul Antonescu și mârâiau împotriva lui. Ei erau cei care vorbeau, erau intelectuali, nu mai erau vagabonzi de pe stradă. În timpul lui Antonescu au început să se audă mai bine argumentele ideologice precum puritatea de rasă, de neam și așa mai departe, pe care eu nu le auzisem înainte. Extremismul de dreapta a pornit, inițial, de la

ceva simplu. A fost o chemare la un fel de răfuială între cei care aveau și cei care n-aveau, abia apoi au urmat argumentele etnice care au început să dea conținut răfuielii: noi, românii, trebuia să ne răfuim cu ceilalți și pentru că nu erau români, nu numai pentru că ne „exploatau”.

— *Cum era prezentă figura lui Corneliu Zelea Codreanu în spațiul public? Ce vă amintiți de el?*

— Îmi amintesc de el destul de vag. Nu mi se părea un personaj foarte popular, dar se auzea de el, se vorbea de el. Nu am văzut niciun portret cu el, eu am trăit la Bălți și nu pot să spun că acolo era prezentă figura lui. Codreanu era un fel de raritate, era considerat un fel de tip ciudat. Existau puțini oameni despre care se știa că sunt legionari și ei nu-și permiteau să facă agitație în Bălți pentru că nu aveau susținere. Legionarii erau la marginea societății, erau priviți ca niște ciudățenii, aveau un discurs naționalist, dar și Antonescu ducea aceeași politică, deci, în esență, nu aveau multe puncte de dezacord. Nici Antonescu nu-i iubea pe evrei și nici pe minoritari, și-atunci legionarii nu aduceau nimic în plus. Și Antonescu și legionarii propuneau aceeași prietenie cu Germania, aceeași prezență a românilor peste tot, deci legionarii nu aveau un program de acțiune care să adune lume multă.

— *În ce an a fost manifestația cuzistă de care ați auzit la Bălți?*

— Parcă prin 1937-38, nu mai rețin exact. Știu că la scurt timp au venit rușii. Era perioada în care am văzut prin oraș și prin magazine inscripții care îndemneau lumea: „Vorbiți românește!”. Acea manifestație publică a fost prima de care-mi amintesc de la Bălți.

— *Cuzismul era mai bine reprezentat în Bălți?*

— Da, pentru că el miza mai mult pe mesajul social, mai puțin pe elemente de rasă. Se referea mai mult la exploatare, la nedreptate, la săracii și amărății care trebuiau ajutați. Și aceste retorici întotdeauna au efect. În perioada antonesciană nu se mai punea problema în termeni de săraci contra bogați, ci „noi”, „românii,” contra „jidaniilor”.

— *Dintre elitele locale, vă mai amintiți cine a aderat la cuzism?*

— Mi-aduc aminte că am avut un profesor, directorul școlii, îl chema Trelea, care a fost și activist cuzist. Mi-aduc aminte și de primar, nu mai rețin cum îl chema. El făcuse politică, dar după ce Antonescu a ajuns la putere nu i-a mai mers. Dar politica nu mă interesa, la vârsta aceea ea nu conta.

— *Ce știați despre extrema stângă, despre comuniști?*

— Foarte puțin. Între noi și ce se întâmpla dincolo de Nistru era efectiv o prăpastie totală care se crease natural. Nici nu ne interesa, nici nu știam. Cu atât era mai mare surpriza când cineva de lângă tine spunea că fusese comunist ilegalist. Nu știu dacă trecerea unora de partea comuniștilor în 1940 s-a făcut pe loc sau cei care o făcuseră erau oportuniști, nu-mi dau seama. Dar părea că restul fuseseră naivi, iar cei ce se declaraseră ilegaliști pe loc știau dinainte totul, părea că erau cu un pas înaintea tuturor.

— *Ce știați despre vecinii sovietici?*

— Nu avuseserăm niciun fel de legătură cu URSS, habar n-aveam ce se întâmpla la ei, nu ne interesa. Auzeam doar zvonuri, dar ce ne păsa nouă? Când am văzut prima dată o revistă sovietică foarte elegantă, frumoasă, pe hârtie lucioasă, era o revistă literară de propagandă dar care mirosea îngrozitor. Nu știu din ce o făcuseră, dar pur și simplu puțea, cine știe ce cerneală proastă folosiseră. Când ne-au ocupat, în 1940, ne uitam la ei ca la niște creaturi venite de pe altă lume. Așa și erau, prost îmbrăcați și lipsiți de maniere, dar considerau că noi eram cei înapoiați, ei fiind reprezentanții unei lumi superioare.

— *Unul dintre locurile comune care se vehiculează despre administrația românească este că a trimis acolo funcționari corupți și că Basarabia era văzută ca un loc de pedeapsă.*

— Vă spun cinstit că eu n-am simțit așa ceva niciun moment. Am auzit asta mai degrabă atunci când eram refugiați, după 23 august 1944, când sovieticii ocupaseră Basarabia și toată România, atunci mi s-a „explicat” acest lucru. Părinții mei aveau atâția prieteni funcționari, tatăl meu avea o sumedenie de colegi de serviciu, n-am auzit nicicând de așa ceva! Cred că cineva a avut interesul să creeze acea minciună și s-o propage, să implanteze opinia că administrația românească era cotorpitoare și coruptă. Noi, când eram în Basarabia românească, nu am avut deloc acea impresie, nici măcar nu am auzit vorbindu-se despre funcționari corupți sau de incompetenți trimiși la noi ca pedeapsă. Față de ne-basarabenii care veniseră să lucreze în administrație aveam o atitudine normală, nu făceam nicio discriminare, îi priveam ca pe niște oameni care lucrau undeva. N-au fost percepuți deloc ca oameni ai regimului de la București, veniți de peste Prut să comande și să jupească Basarabia. Și în Basarabia, ca în toate provinciile românești, existau oameni corecți și oameni incorecți. Dar să fi spus despre cineva că venea din Regat și, automat, era un pungaș era de neconceput pentru simplul motiv că nu era adevărat. Cineva a avut interesul să răspândească minciuna despre funcționarii români că ar fi fost corupți și că ar fi „cotorpit pământurile strămoșești rusești”. Vreau să spun că expresia „pământuri strămoșești rusești” se folosește și astăzi de către istoriografia rusă, care justifică altfel decât sovieticii pretențiile acaparatoare. Propaganda sovietică în 1940 spunea că funcționarii români ar fi înveninat relațiile dintre moldoveni și ruși, dintre România și URSS, începând cu anul 1918. Bineînțeles că 1812, anul ocupației ruse, nici nu exista.

— *Credeți că acel clișeu a plecat de la unii funcționari regăteni corupți și a fost extins asupra tuturor?*

— Da. Dacă vorbim despre corupție, atunci și românii de peste Prut și basarabenii puteau fi corupți, nu exista vreo diferență. Existau funcționari corupți și funcționari cinstiți, atâta tot.

— *Nu i-ați auzit pe părinții dumneavoastră spunând despre un funcționar corupt că fusese trimis în Basarabia spre a fi pedepsit?*

— Nici pomeneală. După 23 august 1944 ne explicau unii cât de coruptă fusese administrația românească în Basarabia, iar eu le replicam în minte,

oarecum amuzat, „nu mai spuneți!” Asta era culmea, ei ne spuneau nouă despre cât de venală fusese administrația românească!

— *Cine vă spunea?*

— Oameni obișnuiți, români de-ai noștri, la care prinsese minciuna sovieticilor. Trebuia ca atât românii din România, cât și românii din Basarabia să „știe” că administrația românească din Basarabia dintre 1918-1944 fusese una coruptă, lacomă și intrigantă. Clișeul se vântura peste tot, deoarece trebuia ca peste tot să existe aceeași opinie, trebuia ca autoritățile române să fie înjurate și compromise prin toate mijloacele.

— *Ați citit articole denigratoare la adresa administrației române din Basarabia în presa comunistă și procomunistă?*

— Foarte interesat era că toate acele minciuni nu erau scrise, se vehiculau verbal, nu am citit texte. Era ceva răspândit foarte abil în rândul oamenilor. După care am constatat că acele zvonuri au prins rădăcini și consistență și au devenit un adevăr incontestabil. Auzeam din ce în ce mai des clișeul cum că toți corupții și incapabilii din administrația regățeană erau trimiși funcționari în Basarabia. Era o prostie și o minciună ordinară.

— *Este foarte important ceea ce spuneți, și eu m-am lovit de acest clișeu.*

— Este o invenție sovietică, lansată în mod inteligent și dincoace de Prut, pornindu-se de la fapte cu totul izolate care au fost generalizate. Basarabenii care ar mai fi manifestat neîncredere față de acel „adevăr” erau îndemnați să-i întrebe pe românii din România, care ar fi confirmat faptul că administrația românească din Basarabia fusese formată din corupți, incapabili și pedepsiți. Există tot felul de legende cum că Basarabia era un loc în care erau expulzați oamenii de mâna a doua. Să fim serioși, ce expulzare? Dimpotrivă, cine venea acolo se pricopsea, pentru că erau avantaje. Era o provincie bogată, acel pământ extraordinar dădea recolte bogate.

Bessarabian, Moldavian, and Romanian: Complementary Identities

(Abstract)

Keywords: Bessarabia, Bălți, Interwar Romania, Oral History, family, education, society, urban landscape, daily life, politics, minorities.

Bessarabia and Bessarabians in Greater Romania came into public sphere after 1989 and historical debates on memory and trauma can be understood through the liberated narratives after the death of censorship. After the collapse of the Soviet Union in 1991, in Bessarabia two types of identity narratives and memories collide: first, the forbidden memory of persecutions during the Communist regime and, second, the nostalgic memory. Thus, the mission of oral history was to collect accounts useful both in macrohistory of the region and microhistory in order to describe more accurately representations of the past. Various eyewitnesses testimony challenge myths and clichés on Bessarabia and interwar Romania, most of them might be considered both as forms of perception and recovered information. Born in 1928, architect Alexandru Budișteanu was living in the town of Bălți from 1928 until 1944 and his story deals exactly with preconceptions regarding Bessarabia and Bessarabians during the 1930s.

**O țară (Republica Moldova),
două comunități (românofonă și rusofonă).
Un dialog dificil despre trecut și prezent**

**Petru NEGURĂ* în dialog cu
Oleg KRASNOV****

Cele două comunități, cea românofonă și cea rusofonă din Chișinău, trăiesc de mai bine de două decenii aidoma unor (*două*) *singurătăți*, pentru a cita titlul unui roman celebru care povestește despre relațiile (sau lipsa acestora) dintre comunitatea francofonă și cea anglofonă din Canada¹. Comunicarea dintre cele două comunități lingvistice de la Chișinău se consumă în general în contacte sumare dictate de nevoile zilnice: la magazin, în troleu sau la plata facturilor. De când limba rusă a pierdut acum 25 de ani privilegiul de *lingua franca* pe teritoriul actualei Republici Moldova, au dispărut și vechile cadre de sociabilitate, mai mult sau mai puțin oficiale, în care limba rusă servea drept mijloc exclusiv de comunicare și, implicit, în calitate de orizont dominant de referință. Deși proximitatea dintre „ruși” și „moldoveni” este mare (nevoile zilnice îi apropie) și toleranța dintre ele pare considerabilă (în ciuda unor derapaje conjuncturale), mai ales elitele culturale ale celor două comunități trăiesc, consumă și se adună de regulă în mod separat, ignorând-se cu desăvârșire. Doar niște rari *outsideri* și mediatori fără voie încalcă tacit regula nescrisă a segregării culturale. Unul din acești *outsideri* a devenit de la o vreme Oleg Krasnov, jurnalist și scriitor de limbă rusă din Chișinău, prezent adesea la evenimentele culturale ale confrăților săi de limbă română. Înainte de el, acest rol a fost jucat de Oleg Panfil, scriitor și traducător literar (din română în rusă).

O. Krasnov nu este doar o prezență pasivă. El aduce și exprimă un punct de vedere care provine din comunitatea sa de origine, pe care cei din mediile culturale românofone, acum dominante în Republica Moldova, refuză adeseori să-i înțeleagă rațiunea. Interviu de mai jos marchează o încercare de a da glas

* Dr. (în sociologie), lector la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, Chișinău; petru.negura@gmail.com.

** Jurnalist, prozator, traducător din limba română în limba rusă, matematician, fondator al asociației literare „Belâi Arap” (Harap Alb), Chișinău; luja@mail.ru.

¹ Hugh MacLennan, *Two Solitudes*, 1945.

unui punct de vedere al comunității rusofone, ignorat de regulă în mediile românești (românofone) sau redus la niște stereotipuri naționaliste. Partea a doua a interviului se transformă într-o discuție care pornește dintr-o dorință sinceră de a înțelege mai bine poziția și argumentele celuilalt, acum partener de dialog. Asemenea discuții ar putea apropia cele două comunități, contribuind la o mai bună cunoaștere dintre ele. Până la urmă, un dialog de acest fel ar putea deveni o alternativă la conflict. Exemplul nefericit al Ucrainei vecine ne arată unde ar putea conduce lipsa oricărui dialog dintre două comunități ce trăiesc în universuri culturale paralele, atunci când „conjunctura regională” tranșează în favoarea unui conflict.

Cele două comunități „solitare” se găsesc azi segregate din cauza unei lipse aproape totale a unei strategii coerente din partea elitelor moldovene de creare și consolidare a unei „comunități imaginate” în Republica Moldova, dincolo de apartenențele locale, etnice și lingvistice ale locuitorilor ei. „Solitari sau solidari?” – se întreba un personaj de Camus. La această întrebare ar trebui să răspundă cetățenii Republicii Moldova, clădind punți de comunicare în interiorul societății lor. Până atunci, însă, ar trebui să fim atenți la ce spun și ce fac acești *outsideri* și mediatori ocazionali care lucrează molcom pentru o misiune ce pare azi imposibilă.

Petru Negură

— *Eu încep mereu interviul cu rugămintea de a povesti ceva despre propria viață – puțin despre familia dumneavoastră, dacă se poate.*

— Eu locuiesc de cincizeci de ani în sectorul Râșcani [Chișinău]. Când eram mic, în locul unde acum se află McDonald’s întorcea troleibuzul și pleca înapoi în oraș, pentru că nici sectorul Ciocana, nici strada Studenților nu existau pe atunci.

— *Dar părinții dumneavoastră cine au fost?*

— Tatăl meu a fost veterinar, mama – bucătar, o familie destul de simplă. Tata nu a fost membru de partid [comunist], eu nu am fost membru de partid, nu am scris niciodată versuri despre Lenin, despre partid sau despre comsomol. Nu am în spate un trecut sovietic condamabil, ca mulți patrioți de-ai noștri.

— *Când ați început să scrieți?*

— Am început să scriu la universitate. În mod paradoxal, la Facultatea de Matematică era o gazetă de perete pentru literatură. Îi știu puțin pe studenții de astăzi și pot spune, cu puține excepții, studenții filologi și jurnaliști nu scriu nimic și aproape că nu citesc.

— *Dar în viața dumneavoastră s-a schimbat ceva după căderea Uniunii Sovietice? Cum percepeți acest lucru?*

— Am fost în *underground* și pe timpul sovieticilor, și acum. Firește, multe s-au schimbat în jur. Dar o oarecare distanțare, o privire către societate dintr-o parte – a rămas în continuare.

— *Și ce s-a schimbat? Oamenii au devenit alții?*

— Oamenii s-au schimbat în mod evident. Copiii au devenit alții. Ce nu-mi place? Societatea de consum este comercializarea totală a tot ce ne înconjoară. Nu e vorba nici de existența însăși a artei comerciale, mă supără încercările de a da comercialul drept autentic. De exemplu, festivalul filmului comercial e numit „premiul Academiei americane a artelor și științelor cinematografice”. Micul burghez nu se gândește că are de-a face cu un produs comercial. În artă e mereu prezentă o doză de comerț, dar ea nu trebuie să prevaleze.

În neplăcuta Uniune Sovietică era mai ușor să te păstrezi ca personalitate – să rămâi om. Te puteai îndepărta de oficios. Puteai să studiezi, să devii specialist – medic, inginer, profesor –, să nu mergi la ședințele de partid, să creezi și să trăiești.

Pentru mine, în acest sens, o experiență importantă o reprezintă opera a doi scriitori sovietici – Iuri Kazakov și Aleksandr Soljenițan. Povestirile lui Kazakov parcă sunt scrise astăzi – omul a trăit în afara timpului. Nu s-a luptat cu regimul, ci pur și simplu nu l-a observat. Soljenițan, de asemenea, a început ca un autor interesant – *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, *Gospodăria Matrionei* sunt scrise bine. Dar apoi s-a angajat cu totul în lupta împotriva „comunismului” și a devenit sclavul „luptei pentru libertate”. Și, cu timpul, a omorât în el scriitorul. Nu vreau să spun că direcția lui Kazakov e corectă, iar direcția lui Soljenițan greșită. Dar există, probabil, o astfel de alegere.

— *Dar oare poți fi scriitor și să rămâi în afara societății?*

— Până la un anumit punct. Când Cehov s-a dus în vizită la Tolstoi, Lev Nikolaevici încerca să-l atragă într-o discuție pe tema socială, dar fără succes. Cehov a scris despre omul mărunț, el are puține generalități epocale.

Există autori a căror întreagă operă este socială, literatura la granița publicisticii, dar mie asta nu mi-e pe plac. Eu, ca jurnalist, sunt peste măsură politizat, ceea ce nu mă bucură deloc, însă proza mea e liberă de ideologie.

— *Și nu vă îngrijorează această dedublare între personalitatea politică, jurnalist, intelectual și scriitor?*

— Pentru mine, textul și omul real sunt lucruri diferite. Dacă un om care nu-mi place îmi aduce un text și văd că e un text bun, spun că e un text bun. Am o atitudine sceptică față de manualele care acordă multă atenție biografiei autorilor, mă îndoiesc că putem să înțelegem profund evenimentele și circumstanțele unei vieți străine. Și nu mă interesează unde îi plăcea scriitorului să se plimbe, ce mânca el la micul dejun. Tot ce îmi trebuie voi găsi în textele sale.

— *În textele dumneavoastră se reflectă biografia dumneavoastră?*

— Cred că da. Deși încerc ca asta să nu se întâmple.

— *Situația din Ucraina – cum o vedeți dumneavoastră?*

— În Ucraina este greu să vorbești despre o vrajbă națională, întrucât nu există o delimitare clară între ruși și ucraineni, mai ales în sud-estul țării. Teritoriul actual al Ucrainei este isprava lui Vladimir Ilici Lenin, ale cărui monumente sunt detonate astăzi în Ucraina. Pentru că, până la revoluție, Noua Rusie (Novorusia) nu intrase niciodată în componența Ucrainei.

Dacă este să comparăm cu situația din Republica Moldova, chiar cu un oarecare antagonism între susținătorii moldovenismului și cei ai românismului, nimeni nu pune la îndoială caracterul comun al culturii, nimeni nu spune: „Noi nu vom citi Eminescu, luați-l, el este al vostru”. În Ucraina exact asta se și întâmplă: „Luați-vi-l pe Gogol, el e moscal”. Însă Rusia și Ucraina au o istorie comună milenară – creștinarea Rusiei s-a petrecut la Kiev, în anul 988. Și cultura rusă, care a dat lumii pe Dostoievski și Ceaikovski, s-a format și prin strămoșii ucrainenilor și ai bielorușilor. De fapt, ucrainenii se numeau ruși încă acum două secole. Cred că e prostesc să renunți la această moștenire. Ce va rămâne din istorie? Mazepa, Petliura și Bandera?

Limbile rusă, bielorusă, ucraineană au apărut pe baza unor dialecte înrudite. „Limba ucraineană literară” este un proiect destul de tardiv, această limbă este vorbită de o parte considerabil mai mică de „ucrai-neni”. Sud-estul Ucrainei nu vorbește în această limbă nu pentru că cineva i-a rusificat pe oameni, ci pentru că ei niciodată nu au vorbit în această limbă. Și care limbă le e mai apropiată – limba rusă literară sau limba ucraineană literară – aceasta este o mare problemă.

Naționalismul galițian, care se raportează agresiv la limba rusă, este menit să separe Ucraina de Rusia, dar, de fapt, el rupe Ucraina în două. Această ideologie s-a constituit ca una regională defensivă, dar Ucraina are nevoie de o ideologie capabilă să unească o țară de 50 de milioane de locuitori, iar naționalismul galițian nu este potrivit pentru asta – o să sfâșie țara în bucăți.

— *Ce credeți că ar contribui la unificare?*

— Trebuie doar să li se permită oamenilor să fie ei înșiși. Nu este voie să spui: „voi nu sunteți ucraineni, voi sunteți ruși” sau „voi nu sunteți ruși, voi sunteți ucraineni”. Trebuie să i se permită omului să fie el însuși, pentru ca el să aibă posibilitatea de a alege. Calea conflictului este calea scindării țării.

Rușii din estul Ucrainei au vrut autonomie culturală, nu li s-a permis. Acum deja nu mai vor autonomie culturală, ci federație. Iar mâine ei pot deja să nu mai accepte nici federația.

Armata ucraineană a omorât cinci oameni la un bloc-post. Văd pe internet bucuria susținătorilor regimului de la Kiev – ura, o să le arătăm noi acum. Dar fiecare nouă victimă duce la dezmembrarea țării.

— *Mulți politicieni, experți simt pericol din partea Rusiei. Există oare riscul ca Rusia să intre în Republica Moldova?*

— Nu știu de ce Rusia ar avea nevoie de Republica Moldova. Cred că, în Ucraina, Rusia va intra doar în acele zone în care va fi așteptată. Nu are nimeni nevoie să ocupe, înăbușind mișcarea partizană. De ce a intrat Rusia așa de ușor în Crimeea? Pentru că majoritatea populației dorea asta. Se poate vorbi despre faptul că referendumul din Crimeea e încercat, însă e evident că împotriviri nu au fost. E suficient să spunem că majoritatea militarilor ucraineni au trecut în armata rusă.

— *Nu credeți că locuitorii Crimeii s-au simțit constrânși?*

— În Crimeea aproape că nu a existat o populație vorbitoare de limba ucraineană și ucrainizarea forțată au receptat-o fără mare entuziasm.

În Ucraina mulți ani nu a existat o percepție adecvată a realității, mulți ani i s-au spus Ucrainei povești despre cât de măreți sunt ei, cum întrec în dezvoltare Federația Rusă.

Dar cutremurul, care a fost lovitura de stat, a arătat în mod clar că totul a putrezit complet, structurile statale au fost distruse, nu există economie, nu există o armată și o poliție capabile de a acționa, situația nu doar că pare desprinsă din Rusia anilor '90, dar deja amintește de războiul civil din Georgia.

— *Există și în Republica Moldova posibilitatea unui conflict între grupuri diferite de oameni sau teritorii? Poate între vorbitorii de limbă rusă și cei de limbă română? Sau la noi situația e alta?*

— La noi e în mod cert altă situație. Dar sunt multe concluzii pe care trebuie să le tragem, privind la Ucraina.

Astăzi, aş caracteriza relația dintre Guvern și rusofoni astfel: Guvernul se prefacă că nu există rusofoni, rusofonii se prefacă că nu există Guvern.

Factorul economiei – e imposibil să trăiești fără economie. Prea multe se sprijină pe economie – prăbușirea sistemului nostru de învățământ, de sănătate, migrația forțată și multe altele. Degradarea învățământului nostru superior este, de asemenea, provocată de absența pieței muncii. Dacă o universitate occidentală va scoate specialiști proști, acest lucru se va observa pe piața muncii, reputația și veniturile universității vor avea de suferit. În Moldova se pot scoate juriști și economiști cu sutele, că oricum pe piața muncii nu îi așteaptă nimeni.

— *Legăți asta de situația din Ucraina?*

— Criza din Ucraina este determinată în multe privințe de lipsa de atenție față de economie. Ei, sunt și câteva paralele – semnarea Acordului de asociere, care a fost impulsul evenimentelor din Ucraina. Din punctul meu de vedere, un astfel de Acord va avea consecințe grave și pentru economia Moldovei.

Dacă este să comparăm situația din Ucraina cu cea din Moldova, eu nu văd o astfel de tensiune a rezistenței. Omul nu poate să tragă într-un om la fel ca el. Pentru ca un om să ucidă un alt om, el trebuie să explice că acesta nu e la fel ca el, poate că nu e deloc la fel. Armata ucraineană astăzi nu e gata să tragă în propria populație. E posibil să tragă radicalii de dreapta din regiunile vestice, dar, de asemenea, nu toți. Eu nu văd în Moldova nici în rândul rușilor, nici al moldovenilor, un astfel de grad al urii care ar duce la conflict.

— *Dacă va veni armata rusă, va fi așteptată aici?*

— Cineva o va aștepta, fără îndoială. La noi sunt cel puțin două grupuri de cetățeni care ascultă știri diferite.

De ce grupurile diferite de oameni nu pot cădea de acord? Pentru că lor li s-a format o conștiință diferită. Când ele discută, își spun direct lucruri contrare, fiind convinși cu sfințenie de dreptatea lor. Ceea ce este adevărat pentru mine, pentru voi este o minciună.

— *Dar ce poate duce la noi spre o astfel de acumulare a urii ca în Ucraina? Există o astfel de posibilitate?*

— Trebuie să se lucreze la asta și se va face.
— *Și există asemenea forțe care lucrează?*
— Cred că da.
— *Putem să ne împotrivim acestor forțe?*
— Două comunități lingvistice trebuie să comunice între ele și totul va fi bine.

— *Și ce le încurcă?*
— Absența reciprocă de interes. Aproape totală.
— *Ele trăiesc în două lumi paralele.*
— Da.
— *Ați spus că Guvernul nu îi observă pe ruși. Ce-ar trebui să facă Guvernul?*

— Nimic complicat. De exemplu, anul acesta Ministerul Culturii a anunțat un concurs editorial, la care au participat aproximativ o sută de cărți – ca rezultat vor fi editate și două cărți în limba rusă. Vreau să spun că două cărți înseamnă deja mult. Nimic asemănător nu a fost mulți ani. Și dacă în fiecare an se vor edita două cărți ale autorilor de limbă rusă, acest lucru va schimba deja atitudinea literaților de limbă rusă față de Ministerul Culturii, deci și față de stat. Sunt lucruri care nu costă mult, dar dau un efect bun. Guvernul trebuie să-și aducă aminte că există și cetățeni vorbitori de limbă rusă.

Nu înțeleg bine ce se întâmplă la Ministerul Culturii, văd doar partea exterioară. Doamna Monica Babuc dă impresia unui ministru al Culturii corect. Mă tem să vorbesc despre asta, mâine cineva o să spună că șovinistul Krasnov a lăudat-o pe Monica Babuc, de aceea trebuie să o dăm jos.

Dacă privești site-urile diferitor ministere, acolo, de obicei, nu există varianta rusească, deși numărul cetățenilor vorbitori de limbă rusă de origine diferită atinge un sfert din populație. Oazu Nantoi a spus cumva că e scump să traducem totul în limba rusă. Să nu traducem eu aș spune că e și mai scump.

— *Ați spus că oamenii se uită la știri diferite și asta le schimbă atitudinea față de lume.*

— Păi da. Nemții și francezii s-au omorât secole întregi și credeau că procedează corect. Iranul și Irakul au omorât aproape un milion de soldați fără vreun motiv anume și erau convinși că procedează corect. Dar de ce? Pentru că se uitau, ascultau știri diferite, citeau ziare diferite.

— *Probabil, mergeau la școli diferite...*

— În plus, în școli se predau lucruri asemănătoare, dar în limbi diferite și în variante diferite.

Dacă ne amintim de manualele de istorie, manualele de istorie moldovenești nu sunt cele mai rele. În manualele ucrainene de istorie și în cărțile pentru copii sunt multe lucruri interesante – întâlniri ale ucrainenilor cu românii, legături cu cucutenienii –, lucruri complet hilare.

— *Și noi avem problemele noastre...*

— Da, dar în Ucraina sarmatismul e vizibil cu ochiul liber.

— *Poate că în Crimeea oamenii i-au întâmpinat pe ruși cu flori, pentru că se uitau la știrile rusești?*

— Într-o oarecare măsură – da. Dar și la Lvov până în ultimul timp puteai să urmărești televiziunea rusească. În Crimeea a fost un teren fertil.

— *Considerați că Acordul de asociere cu Uniunea Europeană nu va ajuta dezvoltării Republicii Moldova?*

— Nu încerc să conving pe nimeni, dar cred că, pentru economia Republicii Moldova, Acordul de asociere este o catastrofă. Avem deja de mult timp regimul de comerț liber cu Uniunea Europeană, dar ce am putut noi să vindem acolo? Ce se va schimba după ratificare? Vor da năvală mărfurile din Europa și Turcia, care vor doborî economia noastră. Pentru Moldova, unde jumătate din populație locuiește la țară, agricultura înseamnă mult mai mult. Industrie noi nu avem și unii spun că noi nu avem nici ce să pierdem. Dar nu vom avea producție nici în viitor, iată ce e îngrozitor. Aș vrea să gândesc altfel, dar nu pot. Mă uit la Letonia care avea industrie acum zece ani, atunci când a intrat în Uniunea Europeană. Astăzi deja nu mai e nimic. Din Lituania, Letonia, Estonia a plecat o treime din populație.

— *Din Republica Moldova, de asemenea.*

— Din Republica Moldova, la fel, dar noi nici nu suntem membri ai Uniunii Europene, statele baltice sunt viitorul nostru luminos. Iar acolo problemele demografice și culturale sunt mai serioase decât în Republica Moldova. La noi nu se pune problema pierderii limbii. În Estonia, oamenii care vorbesc limba estoniană sunt în număr de doar 800.000, în plus, tineretul se află deja în Europa Occidentală și acolo nu vorbește în limba estoniană. Natalitatea e scăzută. Ce se va întâmpla cu Estonia peste încă zece ani? Acolo vor locui emigranții și rusofonii. În Republica Moldova se distruge educația și asta e rău, pentru că scade nivelul de educație al populației. Știu ce înseamnă astăzi universitatea în Republica Moldova – este la nivelul școlii tehnice comerciale sovietice, în cel mai bun caz. Se poate spune că nu este nimic grav, sunt unele focare de cultură la București și Moscova. Dar estonienii nu mai sunt nicăieri, se produce o degradare culturală.

— *Am fost de curând în Lituania – la Vilnius și la Kaunas – și mi-a plăcut în Lituania – acolo e mult mai bine decât în Republica Moldova și mai bine decât în Belarus (am fost puțin timp la Minsk).*

— În Lituania condițiile de start au fost mai bune, pentru că în timpul Uniunii Sovietice nivelul de trai în statele baltice s-a menținut la un nivel mai ridicat decât în Rusia. Și aceste trei țări au primit subvenții serioase din partea Uniunii Europene, lucru care nu a existat în Belarus și nu va exista în Republica Moldova – s-a schimbat situația în Uniunea Europeană.

— *Dar în Moldova sovietică, de ce nivelul de trai era mai scăzut decât în republicile baltice?*

— Nu pot să spun, posibil că statele baltice au fost o vitrină îndreptată spre Occident...

— *Credeți că Uniunea Vamală poate fi o direcție alternativă de dezvoltare pentru țara noastră?*

— Uniunea Vamală este o atracție economică firească a fostelor republici sovietice. Astfel de uniuni economice se organizează în locuri diferite de pe planetă – în America de Sud, în Asia de Sud-Est –, nu văd în asta nimic rău. Cred că o uniune economică între Rusia, Belarus, Kazahstan, Kirghistan, Armenia și, posibil, alte republici sudice, este iminentă. Aceste state formează un oarecare sistem economic.

Acum încă nu este clar dacă vor exista unele rămășițe independente ale Ucrainei, să spunem, Novorusia, dar totul merge într-acolo. E posibil ca pentru acești oameni așa să fie mai bine, dacă ei se vor simți mai liberi decât în componența Ucrainei. Însă mă aștept că va mai curge mult sânge înainte ca totul să se termine.

În ceea ce privește Republica Moldova, e mai ușor să creeze o oarecare producție în cadrul Uniunii Vamale, în Uniunea Europeană nu văd astfel de posibilități. Dar elita politică moldovenească în mare parte nu acceptă Uniunea Vamală.

Oamenii cu o conștiință arhaică – naționaliștii, tradiționaliștii – sunt atrași spre ortodoxie, și acești oameni simt în mod subconștient că în Europa frații lor în simțire aproape că nu mai există, oameni cu o conștiință apropiată sunt doar în Orient. Cum se vor simți ei în Uniunea Europeană, nu știu.

Republica Moldova este o zonă limitrofă între două modele civilizationale și așa prefera ca ea să existe de sine stătător. Dar cred că nu moldovenii vor decide acest lucru. În repartizarea geopolitică, Republica Moldova este o cantitate neglijabilă. Și dacă America ignoră interesele și doleanțele Rusiei, atunci nici Republica Moldova nu va fi întrebată de nimeni.

— *Cum percepeți relația dintre grupurile etnolingvistice în perioada postsovietică?*

— În URSS s-a înrădăcinat ceea ce se numea „prietenia popoarelor”, și noi spunem că nu era mereu sinceră, dar au existat unele rezultate. Uzbecul putea să meargă prin Moscova, africanul putea să meargă prin Chișinău, știind că nu o să se atingă nimeni de ei. Nu pentru că pedepseau acest lucru, ci pentru că nimănui nu-i trecea prin cap să procedeze altfel. Am aflat de curând că la Baku au fost aproape 20 de mii de căsătorii mixte armeno-azerbaidjane. Iar astăzi oamenii cu nume de familie armenesti, care sunt obligați să viziteze Azerbaidjanul în interes de serviciu, sunt asigurați în mod oficial cu gardă de corp. Acesta este alt nivel al relațiilor.

Pe noi, slavă Domnului, asta ne-a ocolit, opoziția nu s-a coborât la un astfel de nivel al urii. Înainte de conflictul din Transnistria a fost o perioadă încordată, când puteau să te lovească pe stradă pentru că ai răspuns în rusă, a existat cazul Matiușin, dar chiar în timpul războiului în Chișinău nu s-a întâmplat nimic.

— *Ce a dus la vrajbă națională, chiar la conflicte în spațiul post-sovietic?*

— Cred că la sfârșitul anilor '80 era o orientare voită spre crearea Fronturilor Populare, un sprijin pentru tot felul de extremiști. Înțeleg că voi exprima un

punct de vedere marginal, dar consider că cel mai mare organizator al Frontului Popular în Republica Moldova este Mihail Gorbaciov. Cât timp nu era permis, nici mișcări nu erau. Erau câțiva disidenți, care cu greu pot fi numiți disidenți. Când a avut loc devastarea clădirii Ministerului Afacerilor Interne, tocmai Gorbaciov nu i-a permis lui Simion Kuzmici Grossu să reacționeze adecvat.

— *Nu sunt de acord cu faptul că fronturile populare sunt doar o creație a lui Gorbaciov și că, astfel, el este responsabil de izbucnirea mișcărilor naționale în republici. Consider că a existat o frustrare și o nemulțumire reală din partea unui grup pe care am putea să-l numim în mod convențional „autohton” (căci autohtoni sunt și cei care nu sunt neapărat vorbitori nativi de limbă română, oameni care s-au născut în Moldova și care sunt de naționalitate ucraineană, găgăuză, bulgară, rusă etc.). Cred că o parte a grupului românofon s-a simțit nedreptățită în perioada sovietică. Acest lucru a dus la acumularea unor tensiuni interetnice, la sfârșitul anilor 1980, în Republica Moldova. Aceste tensiuni au existat pe durata întregii perioade sovietice într-o anumită măsură, dar ele au fost înăbușite sau controlate de către autoritățile sovietice. Dar iată că ele au ieșit la suprafață într-un context favorabil, în momentul liberalizării dreptului la exprimare și la manifestații, în perioada Perestroicii (mai ales după 1987).*

— Aș vrea doar să precizez: Gorbaciov nu ca personalitate, ci Gorbaciov ca parte a nomenclurii care dorea restaurarea proprietății private. Sunt de acord că a existat teren pentru o mișcare națională, dar, pe de altă parte, oamenii care erau pregătiți să se implice activ erau deosebit de puțini – dacă poziția Moscovei ar fi fost alta, Moldova ar mai fi putut liniștită să construiască comunismul încă vreo douăzeci de ani. În acest sens, revoluția s-a întâmplat la Moscova, și nu la periferii.

— *Eu nu cred că destrămarea URSS se datorează exclusiv centrului. Colapsul URSS a fost efectul unui proces sistemic. Am citit recent niște dosare din arhivele CC al PCM, despre anii 1989-1991, în care cei de la conducerea partidului de atunci vorbeau cu multă îngrijorare despre criza economică ce se agrava în '89-90, în special criza de aprovizionare, care, de altfel, avea loc periodic în Uniunea Sovietică.*

— În anii '40 a fost mai rău și nu s-a întâmplat nimic. Stilații [*stiliaghi* – fenomen al anilor '60] nu erau doar oamenii care pur și simplu voiau să poarte haine deosebite, ei erau tineretul de aur, copiii nomenclurii, erau grupuri care purtau uniformele studenților din universitățile americane ale „The Ivy League”, erau oameni care își puteau permite acest lucru. Problema a constat în faptul că elitele au degenerat, Uniunea Sovietică s-a destrămat din cauze interne, și nu pentru că economia nu a rezistat – situația economiei a fost în anumite perioade și mai rea decât în anii '80, însă nu exista material uman pentru schimbare.

— *În privința destrămării URSS, există foarte mulți factori pe care noi nu-i controlăm acum. Putem să discutăm post-factum cât de mult a cântărit fiecare dintre acești factori, dar este evident că atunci, la sfârșitul anilor '80, foarte puțini se așteptau că la un moment dat URSS va înceta să existe.*

— În general oamenii nu au înțeles unde au nimerit. Doar nomenclatura înțelegea ce făcea – nici muncitorii simpli, nici inteligenția nu înțelegea –, inteligenția sovietică voia „socialismul cu față umană”, dar s-a întâmplat ceva în urma căruia inteligenția sovietică a încetat să existe ca fenomen. Oamenii nu înțelegeau ce fac.

— *Punctul meu de vedere (și, probabil, nu doar al meu) este că ceea ce a dus la destrămarea (nu „prăbușirea”) Uniunii Sovietice, și la căderea regimului comunist în URSS, a fost Perestroika, prin faptul că a ridicat interdicția asupra proprietății private și prin liberalizarea dreptului la exprimare. Acest lucru a scos la iveală multe blocaje, multe probleme latente. Printr-o administrație autoritară se pot ascunde probleme de ordin economic, social, cultural, anumite probleme de aprovizionare etc., etc., astfel depășindu-se efectul demobilizator și distrugător al acestor probleme sistemice. Dacă ar fi existat libertate de exprimare în anii postbelici, Uniunea Sovietică s-ar fi prăbușit chiar atunci. Dar a existat un control polițienesc foarte dur. Prin urmare, consider că anume această liberalizare din perioada Perestroicii a dus la destrămarea URSS. În august 1991, atunci când a avut loc acel puci, care a fost o tentativă de păstrare a URSS, lucrurile erau ireversibile, pentru că societatea era deja dezghețată și nu se mai putea reveni la vechile forme de guvernare, practicate în epoca lui Stalin sau Brejnev.*

— Oamenii nu au înțeles consecințele – nici consecințele puciului din august, nici consecințele așa-numitei independențe, nici consecințele acordului de la Belovej, puțini din societate au înțeles ce întorsătură va lua acest lucru. Oamenii nu știau ce va fi peste un an, nemaivorbind deja de ce va fi peste cinci. Mare parte din societate era manipulată. Eu am fost un opozant al puciului, deși acum înțeleg că poate era o idee sănătoasă. E posibil ca mai corectă să fi fost direcția chineză, cu mai puține pierderi – umane, culturale, economice. Tot o trecere către capitalism, dar nu într-o astfel de formă barbară.

— *Eu nu sunt absolut critic față de ceea ce a fost URSS. Consider, de exemplu, că s-a construit mult atunci: școli, spitale, anumite elemente ale sistemului de protecție socială funcționau bine. Dar sunt împotriva acelei forme autoritare de administrare, lipsită de transparență. La acest URSS eu nu aș vrea să revin.*

Dar ceea ce s-a întâmplat rău după căderea URSS a fost exacerbarea naționalismelor etnice și, în parte, a urii interetnice. Cu toate acestea, și aici vă dau dreptate, ura interetnică a fost mai puțin intensă și distrugătoare la noi decât în alte republici, așa cum a fost în cazul azerilor și al armenilor. Și totuși, un naționalism etnic exclusivist a luat amploare atunci și la noi și a impus un concept de națiune format exclusiv pe criteriul etnic. Acesta este locul slab al ideii de națiune și de stat, care s-a impus după '89-'90. Din punctul meu de vedere, ideea de națiune trebuia construită în Republica Moldova pe criteriu civic și în foarte mică măsură pe criteriu etnic. Știm că, în 1991, toți locuitorii teritoriului R. Moldova au fost declarați cetățeni ai noului stat independent, ceea ce nu s-a întâmplat în republicile baltice, de exemplu. Acesta a fost un

lucru bun, din punctul meu de vedere, dar ar fi trebuit să se meargă și mai departe. Era nevoie de politici eficiente pentru a-i face pe acești oameni – nu doar pe cei de etnie moldovenească/românească – să se simtă cetățeni reali, și nu cetățeni formali ai acestui stat. Faptul că mulți au continuat să se uite la televiziuni rusești nu a făcut decât să aprofundeze un clivaj între populația rusofonă (și nu doar rusofonă, dar și o parte importantă a moldovenilor de limbă română, rămași fideli spațiului eurasiatic) și cealaltă parte a populației, care se informa de la TVR, Pro TV sau de la anumite posturi locale.

Mi se pare interesant că populația rusofonă pe care o avem astăzi în Republica Moldova nu este deloc omogenă. Ea este rusolingvă, dar nu este formată în general din etnici ruși. În această populație, definită pe criteriu lingvistic – „rusofonă”, poți întâlni oameni de origini etnice diferite. Dar faptul că, așa cum ați pomenit, studenții de la Universitatea Slavonă din Chișinău sunt amestecați din punct de vedere etnic, dacă judecăm după numele lor de familie, arată că acest amestec este, de fapt, efectul unei forme de rusificare. Și mai arată, totodată, o situație care în sociolingvistică se numește diglosie, un fel de „bilingvism inegal”, când o parte a populației vorbește limba celeilalte comunități, iar o altă parte a populației nu vorbește limba celui alt grup lingvistic. Și asta s-a întâmplat cam peste tot în URSS. Am fost recent în Lituania și chiar și acolo, unde lituanienii sunt mai naționaliști decât noi, rusofonii nu vorbeau limba localnicilor.

După mine, încurajarea acestei diglosii a fost o greșeală capitală în politica națională a Uniunii Sovietice. A existat o dominație lingvistică în URSS, pentru că peste tot în instituțiile publice din republici, inclusiv în universități, se folosea preponderent limba rusă. Acest „bilingvism inegal” a dus la acumularea unor tensiuni între grupurile respective. Era deci nevoie să se restabilească un anumit echilibru în plan lingvistic, numai că s-a mers prea departe, după mine. Și aici mă întorc la ideea unui concept de națiune civică.

Această națiune civică ar fi posibilă atunci când vor dispărea condițiile oricărei forme de diglosie. Atunci când, într-un spațiu comun, oamenii din cele două comunități vor putea vorbi și într-o limbă, și în alta. Acest echilibru lingvistic pare puțin utopic, pentru că oricând există o limbă majoritară, dominantă. Prin urmare, trebuie să se țină cont de specificitățile locale. De exemplu, la Bălți, unde jumătate de populație este rusofonă, și cu atât mai mult la Tighina, ar fi normal ca limba rusă să aibă o circulație oficială, proporțională cu reprezentarea populației rusofone în regiune.

— Din punctul meu de vedere, faptul că rușii nu vorbesc românește este o consecință a situației. Singura sferă care îi leagă pe ruși de limba română este sfera publică și tocmai de aici rușii au fost alungați într-un timp. Dacă ne vom uita la alianța conducătoare, acolo proporția rusofonilor nu corespunde niciunui proporției lor în societate – ei aproape că nu există.

— Ce-i împiedică pe rusofoni să se promoveze în politică, să creeze și să voteze partide?

— Absența oricărei perspective, absența oricărei motivații. Consider că ar fi corect să se stabilească reguli de funcționare a limbilor. Eu trebuie să știu limba română pentru a putea să ocup o funcție. Spuneți-mi, în ce măsură trebuie să o știu? Să spunem că vreau să fiu taximetrist și atunci trebuie să știu limba la nivelul trei, iar dacă vreau să fiu jurist, atunci la nivelul nouă. La noi nu e nimic de acest gen și ceea ce e cel mai rău e că populația vorbitoare de limbă rusă crede că oricât de bine ai ști limba română, tu nu vei putea fi „de-al lor” și nu vei putea ocupa un loc în aparatul de stat. Poate că asta e o greșeală, însă o greșeală persistentă.

— *Pentru mine, totuși, e o enigmă că populația rusofonă nu a creat un partid care să-i reprezinte drepturile și interesele. Exista, la un moment dat, partidul Ravnopravie. De ce acest partid nu a acumulat suficiente voturi pentru a intra în Parlament?*

— La noi nu există partide politice care să apere drepturile rușilor din simplul motiv că, în sistemul nostru politic, partidul reprezintă un clan sau un grup de clanuri. Iar partidul schimbă ușor păreri, convingeri, renunță ușor la promisiuni. Sunt de neclintit doar interesele economice. Partidul „Ravnopravie” este de fapt Congresul Comunităților ruse, adică o organizație a rușilor de profesie sau, cum se mai spune, a „cântăreților la balalaică”. Astfel de organizații cresc cu ajutorul unui sponsor și au foarte puțină legătură cu populația. E suficient să spunem că partidul a luat la ultimele alegeri 0,2% din voturi. Rezultă că de această parte a electoratului – aproape un sfert din totalul alegătorilor – nu are nimeni nevoie.

— *Aș vrea să ne întoarcem la chestiunea Ucrainei. Am putea defini situația în care se află Ucraina ca un câmp de luptă între două structuri imperiale, pe de o parte Rusia, iar pe de altă parte Uniunea Europeană și Statele Unite. Dar ceea ce s-a întâmplat în Crimeea mi se pare că a atins un moment critic, prin faptul că Rusia a încălcat un statu-quo respectat de bine, de rău până atunci. Episodul Crimeea a „încălzit”, să spunem așa, un război rece, prelungit după căderea URSS. Din acel moment, mulți au început să perceapă Rusia nu doar ca pe un risc potențial, ci ca pe unul real. Și aici aș vrea să atrag atenția asupra unui efect pervers pe care anexarea Crimeii și conflictele din estul Ucrainei ar putea să-l aibă – și îl are deja – asupra societății noastre (și asupra societăților altor țări din fosta URSS și din fostul lagăr socialist). Este vorba despre radicalizarea pozițiilor naționaliste și antirussești. Acest lucru mă îngrijorează, pentru că el duce la divizarea societății.*

Totuși, din punctul meu de vedere, în Crimeea nu a existat un separatism real. Am fost acum trei ani la Alușta [oraș de pe litoralul din Crimeea] și nu am simțit acolo tensiuni. Puteai vedea unde și unde câte un steag ucrainean, iar pe instituțiile oficiale era scris în ucraineană și rusă, dar nu am văzut nemulțumiri. După mine, posibilitatea – acum reală – ca Rusia să-și poată introduce armatele în acest spațiu fortifică niște loialități latente ale unei părți a populației rusofone față de statul rusesc, din motivul că acest grup rusofon încă nu se identifică cu statul respectiv, în cazul nostru, Republica Moldova. Vreme

de 20 de ani această populație a continuat să urmărească știri și emisiuni de divertisment de pe canalele TV rusești și, astfel, a continuat să rămână atașată acestui spațiu eurasiatic post-sovietic, fără să existe premisele unui conflict real cu celălalt grup, cei care se uită la știrile canalelor românești sau autohtone. Prin urmare, fără să existe condiții reale de opresiune – chelnerița ne-a servit acum în rusă, i-am răspuns în rusă, nu a fost nicio problemă – și iată chiar și în aceste condiții o anumită populație ar putea fi fidelă mai degrabă Rusiei decât Moldovei, iar dacă s-ar ivi ocazia, ar putea chiar întâlni armata rusă cu flori și steaguri. Și acest lucru mă îngrijorează.

— Nimeni nu lucrează cu populația vorbitoare de limbă rusă. Chiar dacă veți vedea emisiuni în limba rusă la *Publika* sau *Jurnal TV*, veți observa că acolo sunt invitați fie intelectuali vorbitori de limbă română, capabili să vorbească acceptabil în limba rusă, fie rusofoni educați în sistem. Oamenii care se bucură de autoritate în mediul vorbitorilor de limbă rusă sunt chemați cu moderație sau nu sunt chemați deloc. Sunt invitați oameni ale căror puncte de vedere nu se deosebesc de punctele de vedere ale canalului. Îmi cer iertare, dar astfel de figuri, precum Elena Pahomova, Ivan Sviatcenko, Vladimir Soloviov, sunt percepute drept „colaboraționiste”. Efectul unei astfel de propagande nu este foarte mare. Da, e o emisiune în limba rusă, da, am urmărit-o, însă asta e departe de mine.

Există probabilitatea ca Novorusia să se desprindă de Ucraina – iar într-acolo merg lucrurile, pentru că regimul de la Kiev realizează cel mai rău scenariu. Nu știu de ce – din nesocotință sau sunt închiși din punct de vedere ideologic și altfel nu pot, ori o astfel de rezolvare e impusă de americani. Dar dacă se va desprinde Novorusia, acest lucru va schimba în mod serios situația în regiune. Transnistria nu va mai fi încleștată între două țări neprietene și atunci Tiraspolul pur și simplu va uita de existența Moldovei. Nu se știe cum se vor comporta găgăuzii și bulgarii; având o graniță exterioară, și ei vor putea să vrea să se separe.

— *În loc de concluzie, aș spune că trebuie să învățăm cu toții din acest conflict ruso-ucrainean și intra-ucrainean, pentru ca să nu permitem o escaladare a conflictelor latente din societate, ci dimpotrivă, să le prevenim, prin crearea și consolidarea unei comunități solidare, în interiorul societății noastre. O comunitate, constituită nu pe criterii etnice, ci pe o dorință comună de a trăi împreună.*

— Aceasta ar presupune că, la un moment dat, grupul rusofon din RM nu s-ar mai identifica cu o țară terță, ci cu Republica Moldova. Pe de altă parte, o anumită parte a moldovenilor românofoni nu ar mai visa neîncetat la unirea cu România, ci s-ar identifica cu statul Republica Moldova (lucru care nu i-ar împiedica să fie atașați valorilor și patrimoniului cultural de pe ambele maluri ale Prutului). Acest deziderat va fi atins atunci când tinerii rusofoni vor învăța în școli felul în care diferiți oameni, personalități din comunitatea lor de origine au contribuit la dezvoltarea acestei societăți. Atunci când în manualele școlare se va deradicaliza interpretarea istoriei Uniunii Sovietice și a Imperiului țarist, iar istoria administrației românești din interbelic nu va fi redusă la discriminări și Holocaust.

Traducere de Gabriel Stan

**One Country (Republic of Moldova),
Two Communities (Romanian-speaking and Russian-speaking).
A Difficult Dialogue about the Past and Present**
(Abstract)

Keywords: Republic of Moldova, Ukraine, Russia, the Soviet Union, ethno-linguistic communities, conflict, solidarity.

For more than 25 years, since the Russian language has lost its privileged status of *lingua franca* in the Republic of Moldova, communication between the two communities, Romanian-speaking and Russian-speaking, is generally reduced to a series of stereotypes and to superficial contacts imposed by daily needs. Cultural elites of both communities have formed two isolated social environments. This unwritten rule of cultural segregation is tacitly breached by some “mediators by default”, who bring the views of their native community, favoring the communication between both communities. The interview below with one of these mediators embodies a tentative of dialogue between the two communities, otherwise isolated. This dialogue and the like could be a means of mutual knowledge and thus an alternative to conflict (in a regional context that would make possible such a conflict, although improbable today in this country). It also brings the hope of a cohesive and solidary society in Moldova.

România comunistă văzută de la Paris, 1977-1989

Mihnea BERINDEI

Mihnea Berindei a acceptat, în 2011, invitația Centrului de Studii asupra Comunismului și Postcomunismului din Iași de a susține o conferință despre exilul românesc anticomunist din Vest, în special de la Paris, așa cum l-a cunoscut între anii 1977 și 1989. Conferința a fost susținută la 9 decembrie 2011, în Corpul H (Casa Catargi), sala H 1, Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Publicul a fost format din profesori, cercetători, doctoranzi, studenți etc., în general oameni preocupați de istoria recentă.

I-am propus încă de la început lui Mihnea Berindei să publicăm transcrierea prezentării sale. A insistat să mai așteptăm, întrucât alte proiecte concureau pe timpul și energiile sale. Din nefericire, autorul nu a mai putut să revadă această transcriere, eventual să o completeze cu note de subsol. La 19 iunie 2016, Mihnea Berindei s-a stins din viață, la 68 de ani, după ce se luptase o vreme cu o boală grea, necruțătoare. Întrucât reprezintă, pe de o parte, mărturia unui om profund implicat în activitatea exilului românesc de la Paris, iar pe de altă parte, sistematizarea preliminară a unor materiale din epocă, deținute și arhivate de autor¹, considerăm că acest text, în forma în care se găsește – cu editarea de rigoare, desigur – merită să fie încredințat tiparului. Și o facem aici, în paginile revistei „Archiva Moldaviae”, unde, de altfel, autorul a mai publicat un foarte interesant studiu despre relațiile moldo-otomane².

Dorin Dobrincu

¹ În 2013, când s-a mutat de la Paris la Veneția, i-am propus lui Mihnea Berindei să doneze Arhivelor Naționale din Iași cea mai mare parte a arhivei privind exilul românesc, pe care o adunase sistematic și cu eforturi considerabile începând din anii '70. Domnia sa a acceptat propunerea, iar prin străduința unor oameni din România (îi amintesc pe domnii Florin Cîntic și Marius Diaconescu), această arhivă a ajuns la Iași, unde am insistat să se constituie o colecție care să-i poarte numele. În acest moment, așteptăm finalizarea inventarierii și punerea în circuitul științific a acestor documente. În urma discuțiilor din vara-toamna anului 2016 cu doamna Catherine Berindei, am convenit să aducem la Iași o altă parte a arhivei strânse de Mihnea Berindei, în vederea completării colecției de la Arhivele Naționale. De asemenea, cea mai mare parte a bibliotecii sale va fi donată Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, unde se va regăsi ca fond de carte individualizat.

² *La révolte de Ioan Vodă et les relations moldavo-ottomanes, 1538-1574* (I), în ArchM, vol. III/2011, p. 27-55; (II), vol. IV/2012, p. 27-72; (III), vol. V/2013, p. 27-51. Din motive diverse, ultima parte a acestui important studiu nu a mai fost finalizată, deși autorul adunase numeroase surse, mai ales din arhivele otomane. Poate un alt cercetător va definitiva această ultimă parte, pe baza materialelor arhivistice și a fișelor lui Mihnea Berindei.

Dorin Dobrinu: Bună seara și bine ați venit la conferința pe care Centrul de Studii asupra Comunismului și Postcomunismului o organizează în continuitatea altora. În această seară, avem plăcerea de a-l asculta pe domnul Mihnea Berindei. Aș vrea să spun câteva lucruri despre domnia sa...

Mihnea Berindei: Cât mai puține...

Dorin Dobrinu: Cu permisiunea domnului Mihnea Berindei și cu îngăduința dumneavoastră, aș vrea să spun că l-am cunoscut mai întâi prin intermediul a ceea ce se scria despre dumnealui. Era, în general, prezentat în mass-media românească ca un stângist, care a venit în România să implementeze ideile Partidului Socialist Francez și așa mai departe. Lucrul acesta știu bine că a fost o exagerare, așa că, mai degrabă, l-aș defini ca pe un om critic, în special liberal, dacă îmi este îngăduit. L-am cunoscut în 2006, la Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste, și am putut după aceea să remarc câteva dintre calitățile domniei sale, dar nu aș vrea să reamintesc decât trei dintre ele, care sunt importante pentru un istoric, și anume: seriozitate, rigoare și spirit critic. Tema pe care domnia sa o propune în această seară, *România comunistă văzută de la Paris, 1977-1989*, poate să surprindă eventual în raport cu obiectul său de activitate principal din perspectiva profesiei de istoric. Mihnea Berindei a început și s-a afirmat ca medievist, ca osmanist, s-a ocupat de raporturile Porții cu Țările Române, în special cu Moldova și cu Valahia, dar s-a ocupat și de o zonă mult mai largă, anume de stepele nord-pontice, de cazacii zaporojeni, de tătarii de la Astrahan până în Crimeea. În anii '70-'80, interesul său s-a deplasat – în bună măsură i-a absorbit cred o mare parte din energie – către un militantism, să zic așa, civic, implicându-se în exilul românesc anticomunist de la Paris. A devenit vicepreședinte și purtător de cuvânt al Ligii pentru Apărarea Drepturilor Omului, care își avea sediul în capitala Franței. De aici a putut să cunoască foarte bine ceea ce însemna regimul comunist. Nu i-au plăcut ieșirile în prim plan, dar în această seară cred că avem – sau cel puțin aceasta este așteptarea mea – o combinație de mărturie și de analiză. Lucrând la diverse subiecte care privesc comunismul târziu, domnia sa a înțeles destul de bine ceea ce s-a întâmplat atunci. De altfel, am lucrat împreună în anumite perioade, am discutat între noi și pot spune că ni s-au confirmat foarte multe așteptări în raport cu ipotezele, cu intuițiile noastre. Dar nu vreau să mă întind mai mult, așa că îl rog pe domnia sa să își susțină conferința. După aceea vor avea loc discuții, se vor putea pune întrebări, face completări ș.a.m.d. Vă rog, domnule Mihnea Berindei.

Mihnea Berindei: Mulțumesc pentru această prezentare spun prea lungă. Așadar, doamnelor și domnilor, domnule decan, îmi propun să vă vorbesc în primul rând despre ce știu. Despre ce știu că s-a întâmplat în Franța în ceea ce privește implicarea în apărarea drepturilor omului în România între '77 și '89. În același timp, nu pot să nu am un recul de peste 20 de ani, deci să analizez ceea ce s-a întâmplat, felul în care noi am acționat și cum a fost percepută acțiunea noastră. Eu am plecat din România în 1970 – aveam 22 de ani – decis să nu mă mai întorc și convins că în România nu se mai poate face nimic.

Între '70 și '77 mi-am terminat studiile de istorie în Franța, am început să lucrez ca cercetător la École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) și de abia în '77, deci în momentul în care în România s-a întâmplat ceva – vorbesc despre Mișcarea Goma –, mi-am pus întrebarea: Ce aș fi făcut dacă nu aș fi avut șansa de a pleca, dacă aș fi rămas în țară? Desigur că răspunsul este imposibil de dat, nu știu, dar m-am simțit obligat să fac ceva. Eram prieten cu Marie-France Ionesco, cu Dumitru Țepeneag, care avea legături directe cu Paul Goma, îi cunoscusem pe Monica Lovinescu și pe Virgil Ierunca, cărora le spuseseam de fapt că eu nu mai vreau să aud nimic despre România și nu o să mă mai ocup niciodată de această țară. Dar în momentul în care am văzut ce se întâmplă în țară, reacțiile la scrisorile lui Goma – fiindcă de fapt au fost mai multe, după cum știți, o scrisoare de solidaritate cu Carta '77, pe urmă o scrisoare deschisă către conferința de la Belgrad, semnată cu șapte alte persoane, printre care soția sa –, așadar difuzarea acestor scrisori a provocat o mișcare de adeziune. Noi am știut în aprilie. La începutul lui aprilie, când ne-au parvenit ultimele informații, știam că sunt în jur de 200 de aderenți la Mișcarea Goma. Aveam scrisorile a peste 100 și semnăturile lor. În documentele Securității apare că au fost peste 430 care au încercat, dar au fost opriți și nu au putut să ia contact cu Goma. În orice caz, era o mișcare, era sfârșitul – cum să spun? – unei lungi paranteze în care România era absentă de pe scena contestației din Răsărit și mai ales a contestației post-Helsinki.

Așa am ajuns să devin membru fondator al unui Comitet Francez pentru Apărarea Drepturilor Omului, care mai târziu, în '80, se va transforma în Liga pentru Apărarea Drepturilor Omului. O să vă explic de ce. Acest Comitet a fost de la început mai repede francez decât român – și țin să precizez acest lucru –, prin compoziția sa și prin atitudinea pe care au avut-o. Vă explic. Din acest comitet au făcut parte o serie de tineri cercetători, francezi, pe care îi cunoscusem, printre care ați auzit fără îndoială de Catherine Durandin, care câțiva ani a fost foarte activă; de Claude Karnoouh, de asemenea; Gilles Veinstein, colegul meu care, din prietenie pentru mine, a aderat la Comitetul Francez; Anne Planche, care a rămas până la sfârșitul unuia din principalii, unul dintre cei mai activi membri ai Comitetului și după aceea ai Ligii, ea învățase româna în Maramureș, era etnolog, sociolog; soțul ei, François Planche, care ne-a ajutat foarte mult prin profesia lui de jurist. Foarte curând a venit și Dick Lommel, care va asigura după aceea în *La Documentation française* cam toate textele care apăreau despre România. Nu pot să nu citez și câțiva care au venit, nu au stat foarte mult, au fost foarte activi de la început, Brigitte și Andre Or, Oedipe Poison, sau francezi născuți din părinți români, ca Marie-France Ionesco, care învățase română la 14 ani ca să înțeleagă ce vorbesc părinții ei. Dar din acest Comitet au făcut parte, desigur, și Dumitru Țepeneag, Maria Brătianu, Sanda Stolojan, Mihai Korne, deci și o serie de români, dar nu erau majoritari. În Ligă lucrurile se vor inversa, vor fi, desigur, mai mulți români.

De ce vă spun lucrurile acestea? A fost o alegere deliberată din partea mea, nu am vrut să fim percepuți la început ca o simplă asociație a refugiaților,

a exilaților din România. Era o problemă de credibilitate și de tactică. Ne aflam în Franța, ne adresam opiniei publice franceze, trebuia să ținem cont de faptul că influența intelectualității de stânga predomina. Că majoritatea jurnaliștilor, chiar cei care lucrau în jurnale sau reviste de dreapta, erau de stânga. În fine, din 1981 stânga câștigă alegerile și domină din punct de vedere politic mare parte din această perioadă. Dar există un motiv mai important în sensibilizarea stângii, tot de natură tactică, care era impactul în România. Altfel erau recepționate criticile la adresa regimului dacă proveneau din rândurile stângii și la fel procedaseră de fapt și disidenții din Cehoslovacia, din Ungaria și mai ales cei din Polonia. Pot să vă citesc texte ale lui [Jacek Jan] Kuroń, ale lui [Adam] Michnik în acest sens.

Noi ne-am adresat tuturor partidelor politice, sindicatelor, când a fost cazul și mass-mediei, normal, cu excepția partidului comunist și a extremei drepte. Acuma, adevărul este că stânga a fost mult mai receptivă, chiar extrema stângă, vorbesc de presă în primul rând, extrema stângă fiind mai anticomunistă decât dreapta, cel puțin așa era în Franța. Primele publicații care au publicat textele, să spunem scrisori ale aderenților Mișcării Goma, printre care mulți muncitori – o să vă dau exemple, dacă vreți, Vasile Paraschiv sau Dumitru Blaj –, cam 40% dintre aderenți erau muncitori. Textele astea au fost publicate în jurnale ca „Rouge”, „Informations ouvrières” la început, la fel și textele care ne-au parvenit, scrisorile minerilor din Valea Jiului. De abia după aceea jurnale de centru-stânga, centru-dreapta sau de dreapta au început să ne ia mai în serios și să publice ceva mai mult decât mici..., două rânduri, trei rânduri. Trebuie spus că terenul era deja pregătit. Vorbesc de percepția stângii în Franța, în primul rând de 1968, de Primăvara de la Praga, care a fost totuși un șoc pentru foarte mulți și cred că din momentul acela Partidul Comunist și-a pierdut influența pe care o avea în rândurile intelectualilor, nu încă în rândurile electorilor. Când am ajuns eu în Franța – în ’70 – Partidul Comunist avea în jur de 20-25% din voturi. Lucrurile s-au schimbat în ’81, când Partidul Socialist a devenit principalul partid al stângii.

Deci, spuneam, 1968, șocul intervenției sovietice, pe urmă „efectul Soljenițin”, după cum știți, mișcările de disidență dezvoltate în toate țările din Est, mai ales după semnarea acordurilor de la Helsinki, toate acestea sensibilizaseră stânga, stânga fiind, vă spun, nu numai extrema stângă, dar și stânga și centru-stânga, din ce în ce mai anticomuniste, deci pentru noi niște aliați posibili.

Cum am procedat? Întâi, primul text la constituirea Comitetului – 26 februarie 1977 –, deci noi aflasem că Mișcarea Goma a demarat practic pe 9 februarie, când prima scrisoare a fost difuzată la *Europa Liberă*. Textul nostru era un text de solidaritate cu Mișcarea Drepturilor Omului lansată de Goma și o reacție la discursul lui Ceaușescu din 17 februarie ’77, în care el vorbea despre „trădători de țară”, „Iuda vânduți agenturilor”. Am tratat acest text drept o probă de național-socialism, spuneam noi, ceva de genul ăsta – nu foloseam noi încă termenul de național-comunism –, era mai ușor de perceput pentru Franța, și textul nostru a fost contrasemnat de o serie de intelectuali francezi, printre care

Alain Besançon, [Emmanuel] Le Roy Ladurie, Alain Touraine, Claude Bonfois, Leonard Finis, și a apărut în „Le Monde” pe 3 martie. Dar principala noastră activitate a fost de a-i difuza scrisorile și textele primite. Am primit la sfârșitul lunii aprilie o bună parte din jurnalul de iarnă al lui Paul Goma, în care menționa zi cu zi ce se întâmplase din momentul în care lansase această listă. Deci am putut să traducem, traducătorii noștri principali fiind Alain Paruit Herskovits, și el de origine [română, după tată], cu mama franceză, Șerban Cristovici, foarte bun, și Marie-France Ionesco, dar mult mai lentă ea, totuși, româna nefiind prima ei limbă. Și, bineînțeles, toți traduceam în momentul în care trebuia să dăm cât de repede posibil un text presei. Deci, traduceri de texte, difuzarea lor – asta însemna să mergi la diverse redacții – și am reușit totuși destul de repede să avem texte publicate în reviste importante. Cea mai mare reușită a fost că am publicat un dosar în „Les Temps modernes”, revista lui [Jean-Paul] Sartre, care de-abia după 1968 începuse să se deschidă spre ce se întâmpla în Est.

În momentul în care am aflat de arestarea lui Goma și a altora dintre semnatori, am început o serie de manifestații, am avut cel puțin trei manifestații în acea perioadă în fața ambasadei [Republicii Socialiste România la Paris]. O să găsiți poate în *Jurnalul* Monicăi Lovinescu detalii despre aceste manifestații. Pentru mine a fost, vă spun drept, prima manifestație, mi-a fost destul de greu. Reușisem să nu manifestez niciodată în România, să scap de toate demonstrațiile, să mă fofilez. Să te duci să manifestezi pentru alte..., nu era foarte simplu, după aceea, celelalte au decurs mai ușor.

Am lansat un apel pentru eliberarea lui Paul Goma și a celorlalți semnatori, am avut în jur de 600 de semnături, printre care foarte multe importante, o să vă dau așa o idee, de exemplu Louis Aragon, Roland Barthes, Simone de Bouvoire, Alain Besançon, Pierre Dex, Jean-Marie Domenach, Pierre Emmanuel – Academia Franceză –, Claude Gallimard, Roger Garaudy, Eugene Ionesco – normal! –, Emmanuel Le Roy Ladurie, Jacques Le Goff, Claude Mauriac, Edgar Morin, Serge Moscovici – de origine română –, Kostas Papaïoannou – unul din specialiștii totalitarismului –, Claude Roy, Jean-Paul Sartre – a semnat! –, Laurent Schwartz, Philippe Soler, Paul Thibault, Alain Touraine. Deci, vedeți, totuși niște semnături care ne-au permis..., cam toată presa a preluat apelul. Vreau să vă spun că și „L'Humanité” a publicat, deși nu trimisese apelul, dar el circulat prin AFP, prin Agence France-Presse. Pe 5 mai și „L'Humanité” a prezentat apelul cu câteva semnături, printre care a lui Aragon, bineînțeles, nu puteau să facă altfel, dar nu anunțaseră, ca și „Le Figaro”. „Le Figaro” nu a dat nimic, o să vă explic de ce după aceea. În 6 mai, „Le Monde” a dat practic tot.

Am insistat mai mult asupra începuturilor ca să vă spun, ca să vedeți cum cum am procedat când am intrat în această acțiune. La fel am procedat și cu celelalte mișcări sau cu celelalte disidențe, mai repede individuale decât colective. În momentul în care am avut scrisorile minerilor greviști de pe Valea Jiului, le-am tradus, le-am difuzat, am sensibilizat, am încercat să sensibilizăm sindicatele. A

fost mult mai greu la început, lucrurile s-au schimbat după ce am reușit să îl aducem pe Vasile Paraschiv la Paris. El fusese unul dintre semnatarii scrisorii lui Paul Goma, unul dintre martorii folosirii psihiatriei contra opozițiilor politici și reușise, prin Paul Goma, să scoată un dosar foarte clar privind internările lui abuzive începând din 1969, când își dăduse demisia din partid. La începutul lui '78 a primit o viză. Autoritățile voiau să se debaraseze de el, ca de foarte mulți semnatari. Una dintre măsurile luate imediat de autorități a fost acordarea de vize, de aceea s-a și vorbit după aia poate prea ușor de „pașaportul Goma”. Mulți dintre cei care au plecat nu doreau să plece. În primul rând Goma și soția lui; când li s-a propus pașaportul, au spus „nu”. De abia după arestare au fost obligați să plece. Dar mulți dintre aderenți au făcut-o tocmai fiindcă voiau să plece, asta este altceva, de altfel unul din drepturile omului pentru care România semnase la Helsinki.

Deci, am reușit să îl aducem pe Vasile Paraschiv la Paris. Ajunsesse la Viena cu băiatul lui, care de fapt a plecat în America, avea 17 sau 18 ani. Așadar, pe Vasile Paraschiv am putut să îl aducem – la cererea lui – la Paris. Am organizat o serie de conferințe de presă – cu doctorul Vianu, care reușise și el să plece, alt semnatar al scrisorii lui Goma – privind internările psihiatrice, cu mare răsunet. Toate sindicatele de psihiatri francezi s-au angajat în această poveste. Exista deja un Comitet Francez contra utilizării psihiatriei în scopuri politice, care se ocupa în primul rând în Uniunea Sovietică. România a ajuns un al doilea caz clar, documentat, în ceea ce privește țările din Est. Dar cu Vasile Paraschiv am putut să sensibilizăm și sindicatele. Și într-un fel, grație lui – el s-a întors în țară, întâi n-au vrut să îi dea voie să intre, a trebuit o intervenție a sindicatelor franceze, ca până la urmă să își obțină un pașaport de la Viena –, așadar grație lui, în momentul în care s-a constituit Sindicatul Liber al Oamenilor Muncii, am avut o intrare mult mai ușoară în lumea sindicală în Franța.

Dar, am procedat la fel... Nu o să vă mai dau încă o dată o listă de semnături, sunt cei care semnaseră pentru Goma, mulți alții, dar din ce în ce mai mulți disidenți din Est. Fiindcă al doilea lucru pe care aș vrea să vi-l spun, în afară de mobilizarea să spunem a intelectualității franceze, a lumii politice, a sindicatelor, a mass-mediei, este faptul că la Paris noi am putut să avem contacte cu reprezentanții opoziției din celelalte țări. Parisul era un loc privilegiat din acest punct de vedere – pe de o parte, aici veniseră o mare parte din cei care trebuiseră să părăsească țările respective. Mă gândesc în primul rând la exilații ruși, dar nu numai, aici existau reprezentanți ai Chartei '77, ai primelor mișcări importante din Polonia, ai KOR-ului³ în mod special, care se constituise în '76. Și tot la Paris am avut, începând din '79, trei publicații care s-au ocupat exclusiv de țările din Est: „L'Alternative” – o să vă arăt un număr special dedicat României [numărul începe să circule prin sală, n. ed.] – din '79 până în '86, după aceea „L'Autre Europe” din '86 până peste '89 și „La Nouvelle Alternative” din '85. Deci, practic, am avut trei publicații specifice

³ Komitet Obrony Robotników (rom., Comitetul de Apărare a Muncitorilor).

Estului. În cadrul acestor publicații, am întâlnit foarte mulți reprezentanți ai celorlalte – să spunem – disidențe, opoziții din Est și am obținut solidaritatea lor. La manifestațiile noastre veneau deseori, erau prezenți Natalya Gorbanevskaya, [Vladimir] Bukovski sau [Viktor] Feinberg, deci rușii erau totdeauna prezenți, cel puțin un reprezentant al KOR-ului, Alexander Smolar cel mai des, și cred – o să vă explic de ce – lucrul acesta mi se pare important.

Despre acțiunile Comitetului, ale Ligii din '80 o să vă fac un rezumat. În primul rând, întâiul lucru care ne interesa era difuzarea cât mai larg posibilă a cazurilor de apărare a drepturilor omului. Sute de cazuri pe care le preluam în mare parte din scrisorile parvenite radioului *Europa Liberă* și pe care le traduceam și le difuzam pentru organizații internaționale ca *Amnesty International* și multe altele. Ce ne interesa era ieșirea din anonimat. Era cea mai bună apărare pentru cineva care îndrăznește să facă ceva în România, să îl faci cunoscut. Nu era ușor să obții publicare de nume, trebuiau acțiuni, trebuiau prezentate și trebuia să creăm cazuri. Pentru apărarea acestora, începând din '79, am inovat, am introdus sistemul de telefoane. Aveam o serie de numere de telefoane și am început să îi căutăm. Așa am reușit, de exemplu, pentru Sindicatul Liber [al Oamenilor Muncii din România] după arestarea lui [Ionel] Cană și [Gheorghe] Brașoveanu. Brașoveanu îmi dăduse niște numere de telefon ale noilor aderenți. Și ei decisese că noii aderenți pot să fie purtători de cuvânt. Ceea ce a făcut că am putut să am o serie întreagă de persoane care, la rândul lor, îmi dădeau alte numere de telefon și așa înregistram de fapt. Lângă receptor puneam un magnetofon și înregistram și pe urmă transformam în comunicate, în comunicatele Sindicatului Liber. Din păcate, lucrurile s-au întrerupt în momentul în care la *Europa Liberă* s-a decis că nu se vor mai difuza numerele de telefon, fiindcă din punctul de vedere american era o incitare, ei au considerat că difuzarea acestor nume și numere, ca să întrețină o mișcare, depășește rolul strict al *Europei Libere*. Era urmare a sindromului 1956 despre care, dacă vreți, o să vorbim după aceea. Deci telefoanele, contactele, cei care acceptau – nu au fost mulți – le trimiteam jurnaliști când aveam ocazii, așa am procedat cu Mihai Botez, cu Doina Cornea, cu Gabriel Andreescu și cu mulți alții, cu Dan Petrescu aici, la Iași.

Pe urmă, bineînțeles, era importantă pentru noi publicarea textelor, să tipărim cât mai multe texte care ne parveneau, deci traduceri ale scrisorilor, ale textelor parvenite din România. Față de celelalte țări din Est, materialul pe care îl primeam era mult mai slab, vă pot spune lucrul acesta fiindcă am fost responsabil, trebuia să aduc pentru „L'Alternative”, de patru ori pe an, texte. Bun, pentru celelalte țări lucrurile erau mult mai ușoare, pentru noi nu a fost totdeauna așa. Deci a trebuit de multe ori să improvizăm, aveam resursa scrisorilor trimise la *Europa Liberă*, foarte importantă, și bineînțeles, analize asupra textelor de aici. Deci, de multe ori, am făcut analize pe probleme cum ar fi începutul instaurării – să spunem – a unei mizerii instituționalizate. Îmi aduc aminte, în '83 a apărut acel proiect de alimentație rațională care n-a fost pus [în aplicare], a fost publicat proiectul doar; pe acesta l-am difuzat foarte mult, a fost

un șoc pentru occidentali. Și, desigur, în afară de aceste analize pe care trebuia să le facem ca să umplem niște goluri, dar în același timp ne permitea să dăm o imagine mult mai largă a situației din țară, am depășit cu mult sfera strictă a drepturilor omului într-un fel, dreptul la o alimentație normală sau dreptul femeilor să aleagă dacă vor sau nu să aibă un copil, sunt tot drepturi ale omului, deci foarte ușor am lărgit sfera strictă care, de fapt, niciodată nu a fost bine definită.

În al treilea rând, am o serie de acțiuni specifice și analize specifice în funcție de caz. De exemplu, minoritățile naționale sau persecuția religioasă, represiunea religioasă, sau internările psihiatrice, sau problema emigrației, problema frontieriștilor. De asemenea, noi am vorbit despre deteriorarea condițiilor de viață, începutul distrugerii monumentelor istorice și sistematizarea satelor în cele din urmă.

V-am vorbit – poate prea puțin – de relațiile cu *Europa Liberă*, care au fost indispensabile. Noi nu am fi putut să difuzăm, să transmitem spre țară acțiunile noastre dacă nu am fi dispus de un radio ca *Europa Liberă*. Prin *Europa Liberă* am primit foarte multe informații. Trebuie să vă mai spun că Monica Lovinescu și Virgil Ierunca nu au făcut parte nici din Comitet, nici din Ligă, pentru două motive: în primul rând, fiindcă nu mai voiau să facă parte din niciun fel de asociație, decisese să lucreze acesta, și pe de altă parte fiindcă, lucrând ambii la *Europa Liberă*, au preferat să păstreze o anumită distanță. Dar au fost alături de noi constant și ne sfătuiau zi de zi. De asemenea, am avut niște relații de prietenie cu Vlad Georgescu, care m-au ajutat destul de mult, și pot să spun relații destul de bune cu foarte mulți din redactorii radioului *Europa Liberă*. Vă spuneam că beneficiam de informațiile lor, dar foarte repede am ajuns la o concluzie. În ce sens? *Europa Liberă* nu putea transmite anumite informații fără o confirmare. Această confirmare ne revenea nouă să o aducem prin presă. Deci, de multe ori, o informație pe care Vlad Georgescu o primea, ne-o trimitea și ne ruga să facem ceva. Și reușeam, de cele mai multe ori am reușit să transmitem un caz. Lucru contrariu, vă dau un exemplu. După revoltele muncitorilor de la Brașov, din '87, ne-am gândit că disidenții cunoscuți, mai ales cei care luaseră poziții, ar putea să aibă probleme și, într-o seară, am reușit să dau telefon la Radu Filipescu, a răspuns tatăl lui, care mi-a spus direct: „Radu a fost arestat. Cine e la telefon?”. I-am spus „Mihnea Berindei”, mi-a răspuns „Mulțumesc!” și s-a întrerupt telefonul. Am vorbit cu Vlad, i-am dat telefon și mi-a spus: „Măine dimineață la ora 7.00 încep programul cu această informație, dar mă acoperi. Deci, până la 11.00, vreau să am depeșă la AFP”. Aveam în momentul acela o intrare la Agence France Presse fără probleme cu doamna Canetti, deci mă cunoștea și știa că nu îi dau informații false. Deci a trecut și a fost preluat de presă. Acesta este unul din exemplele de cum am putut acționa, dar este un exemplu fericit. Avem și exemple nefericite. Cel mai nefericit este cel cu Gheorghe Ursu. Noi aflasem despre arestarea lui, dar ni se comunicase din partea familiei că nu trebuie să facem valuri. N-am făcut și am regretat. Dar trebuia să respectăm consemnele.

Vreau să vă vorbesc despre – mai am puțin timp – despre prima victorie mediatică pe care am avut-o, care a fost vizita, la sfârșitul lui iulie 1980, a lui Nicolae Ceaușescu la Paris. Ultima lui vizită, de fapt. Reușisem, grație materialelor strânse în urma Mișcării Goma, grevei minerilor, Comitetului Creștin pentru Apărarea Libertății Religioase și de Conștiință, creat în 1978, Sindicatului Liber (SLOMR-ului), să avem o serie întreagă de informații, arătând că baza socială a regimului nu îl urmează, numărul mare de muncitori, grevele, Sindicatul Liber, persecuțiile antireligioase, problemele legate de emigrare, nerespectarea drepturilor omului din numeroase puncte de vedere, internările psihiatrice. Deci, cu toate materialele acestea, am constituit un dosar de presă pe care vi-l arăt, e cel care a fost distribuit presei pe capitole: legislația română, Sindicatul Liber și minerii greviști, prizonierii politici, represiunea psihiatrică în România, libera circulație și dreptul la emigrare, persecuțiile religioase. Acesta a fost un dosar distribuit la conferința de presă pe care am organizat-o în prezența venirii lui Ceaușescu la Paris, dar lucrasem și înainte cu o serie de jurnaliști pe care îi cunoșteam, deci nu numai conferința – a fost prima conferință de presă a Ligii –, dar și faptul că aveam deja o serie de cunoscuți în presă a făcut ca presa să fie integral negativă pentru prima dată, și rezultatul a fost că Nicolae Ceaușescu a renunțat la propria lui conferință de presă, l-a certat pe Corneliu Mănescu, care era ambasador atunci, crezând că e vina ambasadorului că nu are o presă bună.

Vreau să vă dau câteva exemple. În prezența sosirii lui Ceaușescu la Paris, în „Le Monde”, Eugene Ionesco publicase un text în care îl apăra pe Vasile Paraschiv și cerea eliberarea lui [Gheorghe] Calciu [Dumitreasa]. În „Le Figaro”, care era un jurnal care nu publica cam niciodată lucruri critice la adresa României, până prin 1984 a rămas pe poziția asta, din mai multe motive, primul fiind probabil material – Ersan, directorul jurnalului, primea hârtie din România, dar existau și niște relații personale, vâna urși cu Ceaușescu –, iar din acest jurnal au existat jurnaliști chiar importanți, redactori ca Michel Amlet care au scris, au semnat cel puțin o biografie a lui Ceaușescu, singura biografie apărută în Franța.

Spuneam ieri studenților⁴ doar că era clar un text făcut la București, Amlet nici nu s-a preocupat de revederea în franceză, era o franceză clar scrisă aici, și nu acolo. „Le Figaro” nu publicase nimic până acum. Au trebuit să publice totuși un text al lui Alain Ravel, care era secretar al CIEL⁵. CIEL-ul a fost un comitet al intelectualilor pentru Europa libertăților, care a durat câțiva ani și care a scris în „Le Figaro” lucrul următor. Îi cerea președintelui Republicii Franceze să obțină în timpul vizitei [lui Ceaușescu în Franța] eliberarea

⁴ Mihnea Berindei a susținut la masteratul *Istoria comunismului românesc*, organizat la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, câteva prelegeri în ziua de 8 decembrie 2011, pe teme de istorie recentă.

⁵ CIEL – Comité des intellectuels pour l'Europe des libertés. Organizație înființată în 1978, în Franța, de Raymond Aron, Alain Ravennes ș.a.

părintelui Calciu și vorbea despre România ca țara din răsărit, alături de Uniunea Sovietică, „cea mai cinică și mai represivă”.

La fel apare regimul lui Ceaușescu în „Le Cotidiene de Paris”, de centru-dreapta, unde sunt tipărite trei articole. Din 23 iulie încep. Primul este *O politică poate ascunde o alta*, adică politica externă care a mascat până acum occidentalilor pe cea internă. Celălalt articol – *Un gulag discret* –, din care vă dau numai primul paragraf:

Prin imaginea sa de copil teribil al blocului de Est, România se bucura de stima națiunilor occidentale. Situația internă este, în schimb, mult mai puțin cunoscută, fruntașii români evitând cu prudență să abordeze un subiect care dovedește că România nu se deosebește de celelalte națiuni ale clanului socialist. Fața ascunsă a României, reversul acestei medalii seducătoare, poartă marea pată a nerespectării drepturilor omului și libertăților individuale.

Al treilea titlu – *Despre micul lexicon al megalomaniei* –, deci un text despre cultul personalității. Nu, nu a fost singurul.

„Le Matin”, care era un jurnal apropiat de Partidul Socialist, titrează *Un regim represiv* și scrie: „Metodele utilizate în România – așa începe articolul – împotriva contestatarilor sunt tot atât de dure și de represive ca la Moscova”. „Le Monde” face totuși un editorial în care aprobă politica externă românească, dar sfârșește editorialul prin a regreta politica internă și își intitulează un alt articol, în corpul jurnalului, *Un anumit simț al nemăsurii*. Poate mai important este ce a apărut în „L'Express”, deci o revistă de dreapta, centru-dreapta, sub semnătura lui Emile Nicovati și privind politica externă:

Președintele Ceaușescu și soția lui, Elena, au vizitat săptămâna asta Franța, în clipa în care prestigiul lor suferă niște rețușuri importante. Ne dăm seama acum că independența lor e mai redusă decât ne închipuisem, că represiunea politică n-a regresat deloc în România, că – în ciuda progreselor înfăptuite pe calea industrializării – orașele și satele din această țară arată mai departe ca în timpurile cele mai grele. În România s-a instalat decepția, valul de popularitate provocat de felul în care Ceaușescu se opusese invaziei Cehoslovaciei s-a pierdut în nisipurile dezamăgirii. Gusturi dictatoriale, tendințe la nepotism, un gust desfrânat pentru laudele personale, toate aceste critice și încă multe altele sunt evocate în mod deschis la București, și nu numai printre intelectuali și muncitori, dar și până în cercurile în care regimul își află cel mai sigur sprijin.

Aș putea să vă mai dau o serie de exemple, dar cred că e concludent. Acuma nu mai am mult timp.

Dorin Dobrinu: Aveți încă un sfert de oră.

Mihnea Berindei: Un sfert de oră? Bun. După cum știți, după cum v-am spus, după primele tendințe de organizare colectivă, care au fost Mișcarea Goma, Sindicatul Liber sau Comitetul Creștin pentru Apărarea Libertății Religioase și de Conștiință, au existat puține tentative de organizare de acest tip,

dintr-un motiv binecunoscut, represiunea. A trebuit să așteptăm Brașovul în 1987 ca să reapară mișcări colective, Sindicatul Libertatea, Acțiunea Democratică Română. Nu pot să intru în prea multe detalii, dacă vreți după aceea vi le detaliez. Noi am publicat practic cam tot ce primeam ca texte de disidență. După 1979, disidența a devenit individuală mai ales, s-a exprimat numai prin persoane. Au existat însă explozii muncitorești, cum au fost grevele de la Motru, din 1981, despre care am știut foarte puțin. Regiunea a fost practic inaccesibilă după greva minerilor de pe Valea Jiului, Amnesty [International] de exemplu reușise să găsească urma semnatarilor scrisorii pe care o trimiseseră. Fuseseră toți mutați, deplasați în alte mine sau în alte locuri, mai ales prin nordul Transilvaniei, dar îi găsiseră, reușiseră să aibă contacte. În Motru, totul fusese blocat și am aflat foarte puțin. Nu o să vă dau lista disidenților români, sunt mult mai mulți decât putem crede la o primă vedere, am peste 40 de nume, poate mai multe chiar, oameni care au făcut fiecare ceva important în domeniul lui. Iar noi am reușit să popularizăm cât de cât acțiunile lor.

Spuneam că acțiunea noastră a fost dependentă de evoluția sau, să spunem, de involuția din țară, de informațiile care ne parveneau. Aș putea să vă dau, an cu an, elementele importante. În '81 v-am spus de Motru. În '82 am avut, dacă vă aduceți aminte, trei evenimente din punct de vedere francez. Primul a fost tentativa unui jurnalist, un prieten care ne-a rămas prieten și după ce s-a întâmplat, Bernard Poulet, de a-l întâlni pe Vasile Paraschiv la Ploiești, știm că de fapt din imprudența soției lui s-a știut și a fost așteptat seara când s-a întors din nou să îl viziteze, a fost bătut, cred că avem o poză cu el aici când s-a întors, bandajat tot și cu un ochi negru. Oricum, pentru Franța a fost pentru prima dată când un jurnalist francez era tratat așa, deci toată presa [a aflat]. A fost total contraproductiv pentru autoritățile din România ce s-a întâmplat.

Tot în 1982 am avut *Mediația Transcedentală*, ceea ce am știut noi despre *Mediația Transcedentală*, dar am știut destul de multe lucruri. Și a existat afacerea Tănase – Goma, tentativa de otrăvire a lui Tănase și a lui Goma, o poveste destul de complicată, cu implicarea serviciilor secrete și a președintelui Franței, în care noi am fost de bună credință, oarecum victime. Dar ne-a servit fiindcă am putut să vorbim despre dispăruți, de exemplu, din România, ce s-a întâmplat cu minierii dispăruți. A fost o tribună pentru noi, a fost o ocazie de a vorbi mai mult despre România. Dar tot în '82 am avut și planul alimentației raționale, cu difuzare în presă, de la „Le Monde” la „Le Canard enchaîné”. La sfârșitul lui '82 am avut primul și ultimul samizdat din România, [revista] „Ellenpontok” [rom. „Contrapuncte”]. Au existat două numere, în decembrie '82 și decembrie '83, la Oradea și Arad. A fost un grup care a trebuit după aceea să emigreze în Ungaria, am avut contacte cu ei, constante, cu Attila [Ara-]Kovács, Géza Szócs [și Antal Károly Tóth]. Aș putea să vă dau multe nume – Dorin Tudoran, Mihai Botez –, dar nu voi continua așa. Fiecare an a însemnat ceva.

Ultimul lucru despre presă, despre cum s-a schimbat presa. În august '84, „Le Figaro” a publicat un reportaj și un interviu. Un reportaj în care era vorba de magazinele pline, totul perfect în România, și un interviu cu Nicolae Ceaușescu,

aceiași semnatori – Michel Amlet și Jean Miró, directorul administrativ al jurnalului. În momentul ăla a fost o revoltă în redacție: au fost jurnaliști care au spus că ei nu lucrează în „Le Figaro” ca și cum ar lucra la „Scânteia”. Și rezultatul a fost că, pe 5 septembrie [1984], Arielle Tedel, tânără jurnalistă, a scris primul articol despre distrugerea Bucureștiului – cu titlul *Ceaușescu – bulldozerul Bucureștiului* –, începuseră distrugeri puternice, și după aceea i s-a permis să scrie cam ce a vrut despre România. A fost un moment de cotitură pentru „Le Figaro”, ultima baricadă, să spunem, pe care trebuia să o [depășim] în lumea presei. Aș dori să fac să circule, ca să vedeți, un număr special al revistei „L’Alternative”, în care am publicat primele texte și analize despre România. Este apărut în 1983, un număr destul de consistent, și aveți aici tot ce a apărut despre România, indexuri între ’79 și ’85. Veți vedea că sunt destul de multe lucruri. Fac să circule. (Revista trece prin mâinile celor prezenți la conferință.)

Am vorbit în treacăt despre relațiile exilului cu disidența din celelalte țări din Est și vă spuneam că Parisul este bine plasat, fiindcă toate mișcările de opoziție din Est erau reprezentate. În plus, la Paris existau asociații ca *Médecins du monde* sau *Médecins sans frontières* sau secția franceză *Amnesty* sau *Federația Internațională a Drepturilor Omului*, din care Liga a făcut parte, acesta a fost motivul transformării Comitetului în Ligă, unul din motive, celălalt era că Liga exista, dar nu mai făcea nimic, fiindcă era blocată de conducere, cu relații complicate cu România, culpabile, să spunem, cu autoritățile din România. Blocaseră textele Goma, blocaseră textele cu minerii, blocaseră Sindicatul Liber și Federația ne-a sfătuit să intrăm în Ligă ca să transformăm din interior Liga, să nu facem un scandal extern și așa am procedat.

La Paris existau și cele trei reviste despre care v-am spus: „L’Alternative”, „L’autre Europe” și „La Nouvelle Alternative”. Astfel am putut avea relații cu foarte mulți reprezentanți ai opozițiilor din Est. Normal, cu unguri plecați din Transilvania în primul rând, vă vorbeam despre Géza Szöcs, Attila [Ara-]Kovács sau János Molnár. În „Ellenpontok” semnase și László Tőkés, nu l-am cunoscut, el rămăsese în România. Pe urmă, tot plecat din Transilvania, Gáspár Miklós Tamás. Cam la ei mă rezum acum. Existau alți disidenți unguri pe care i-am întâlnit la Paris sau cu care am intrat în contact prin „L’Alternative” sau prin cei care lucrau, ca Miklós Harasti sau János Kis. În „L’Alternative” lucrau Peter Kende care scotea în Franța, dar în ungurește, „Caietele Ungurești”, „Cahiers Hongrois”, István Kemény și Ákos Ditrói. Cu ei, de fapt, am semnat și o declarație comună prin ’86, care a prefigurat o declarație pe care am semnat-o cu o delegație cu șase români din exil, la Budapesta, la înmormântarea simbolică a lui Imre Nagy în iunie ’89. Și bineînțeles, printre rânduri, l-am uitat pe cel mai important, pe François Fejtő, care a fost unul din primii semnatori ai apelurilor noastre, l-am avut totdeauna alături de noi. În Germania aveam corespondenți pe William Totok, Helmuth Frauendorfer, cei plecați din *Acțiunea Banat*⁶, pe Herta

⁶ Grupul de Acțiune Banat (în germană „Aktionsgruppe Banat”) a fost un cenaclu literar, constituit în 1972 de tineri scriitori de limbă germană din Timișoara. În 1975 Securitatea a

Müller, la fel, una din semnatare și din cei care au chemat la manifestații pentru muncitorii de la Brașov. Dintre polonezi, Severin Bernstein, care reprezenta Solidarność, Alexander Smolar – reprezentantul KOR-ului, Krzystof Pomian, George Mink, în fine, o serie întreagă. Și i-am cunoscut pe Bronislaw Geremek – când a trecut prin Paris – și pe Adam Michnik. Despre ruși v-am vorbit, Natalya Gorbanevskaya, Viktor Feinber, [Vladimir] Borisov – ei erau cei care avuseseră curajul în '68 să iasă în Piața Roșie să manifesteze contra intervenției tancurilor sovietice la Praga, apoi ajunseseră la Paris –, am spus [Vladimir] Bukovski, Leonid Pliusci – și el unul din foștii opozanți politici internați în spitalele psihiatrice din Rusia, ca și Bukovski de fapt, Michel Ener și mulți alții. Printre cehi, i-aș menționa pe Antonin Lim, Jerzj Pelikan – era mai mult în Italia – și pe Karel Bartosek, care a lucrat cu noi la „L'Alternative” și la „La Nouvelle Alternative”.

Vă vorbesc despre aceste contacte fiindcă ele au dus la o internaționalizare a problemei românești legat nu numai de Paris, bineînțeles, dar am avut și noi un rol în această internaționalizare. Și avem două exemple – vi le dau foarte repede, fiindcă mai am cinci minute. Primul este ce s-a întâmplat după Brașov, după evenimentele de la Brașov din '87. Am avut mai mulți intelectuali unguri din România, Attila [Ara-]Kovács, Géza Szöcs și așa mai departe, semnează o declarație comună în favoarea muncitorilor de la Brașov. În Germania de Vest la fel, Herta Müller, William Totok, Richard Wagner – un comunicat analog. Din Polonia este trimis în afară un mesaj de la Jacek Kuroń, în care spune: „[...] îmi este dificil să vorbesc în numele poporului, societății poloneze în ansamblul ei sau a majorității polonezilor, dar eu știu că acțiunile de rezistență socială întreprinse în țările zise socialiste sunt urmărite în Polonia cu cea mai mare atenție și reprezintă pentru noi motive de speranță” și așa mai departe, un text foarte frumos. În Berlinul de Est, pe 25 decembrie, mai mulți cetățeni din RDA [Republica Democrată Germană], disidenți, în principal tineri, manifestează în fața ambasadei României solidaritatea lor cu muncitorii de la Brașov.

Mai importantă însă a fost, fără îndoială, acțiunea lansată de membrii Chartei '77 în Cehoslovacia care, într-un comunicat din 2 ianuarie '88, au cerut ca ziua de 1 februarie '88 să fie o zi de solidaritate cu poporul român. Și au răspuns opozanți unguri. În fine, din păcate nu mai am timp să vă dau toate detaliile, dar vă pot spune că pe 1 februarie s-a manifestat la Praga, la Varșovia, la Budapesta, pentru muncitorii din România. Și bineînțeles în capitale din Occident, dar era important ce se întâmplă în Est. Bineînțeles, la Paris, la Londra, la Haga, la Bonn, noi am făcut o manifestație cu lumânări, mai ales în jurul ambasadei, a fost una din manifestațiile la care am fost ceva mai mult de 30-40 de oameni, cam câți eram de obicei.

Și ultimul lucru despre care voiam să vă vorbesc legat de această internaționalizare este operațiunea *Sate românești, Opération Villages Roumains*. După

demantelat grupul, unii dintre membrii săi fiind arestați și interogați. Cei mai mulți dintre membri au emigrat ulterior în Republica Federală Germania.

cum probabil o parte dintre dumneavoastră știți, această operație a fost lansată în momentul în care au apărut din ce în ce mai multe informații privind distrugerea satelor din România în cadrul așa-zisei sistematizări. La 22 decembrie '88 – interesant e că este exact un an înaintea dispariției de pe scena politică a lui Nicolae Ceaușescu –, 12 tineri belgieni, jurnaliști, fotografi, avocați, arhitecți, graficieni, economiști, care n-aveau strict nimic de a face cu România, dar șocați de filmul lui Josy Dubié, *Roumanie: Le désastre rouge*, în care apare figura Doinei Cornea, decid să facă ceva, să lanseze o mișcare. Ideea este foarte simplă, de fapt, pe ideea de bază de la *Amnesty International*: adoptarea unui prizonier de conștiință de către un grup de aderenți Amnesty. Ei au spus: să adoptăm satele românești. Trebuie să adoptăm sate românești, comunele occidentale vor adopta câte un sat românesc ca să îl apere.

Pe mine m-au contactat în ianuarie [1989] – participasem la film, dar nu pentru asta – m-au căutat prin președinta Ligii Belgiene a Drepturilor Omului, pe care o cunoscusem, și m-au convins. Mi s-au părut la început puțin ..., mi-era teamă de un singur lucru: că după zece adopții lucrurile se vor termina și va fi un fiasco. M-au convins, erau plini de entuziasm și am devenit membru fondator al *Opération Villages Roumains*, lansarea oficială a avut loc pe 3 februarie [1989] la Bruxelles, primii cinci primari belgieni, m-am dus cu primele sate. M-am dus așa: cu un sat din Transilvania, unul din Moldova și trei din Țara Românească, să spunem, fiindcă Saiul [?] fusese cel mai atacat din toate. Sai e o comună din Giurgiu, începuseră să fie sistematizate, distruse de fapt, în Saiu chiar dispăruseră deja o serie de sate. Din Moldova m-am dus cu satul Jigoreni, din comuna Țibănești, județul Iași, sortit dispariției, ca și alte trei sate din această comună – Văleni, Recea și Griești –, informații pe care le culesesem din presa oficială. Cred că sunt unul din puținii care citeam cu atenție în vremea aceea „Scânteia” și „România Liberă” și multe alte texte care parveneau la *Europa Liberă*, unde se făcea revista presei. Erau multe informații din presă și ne-au folosit. Impactul mediatic al acestei adopții – din 3 februarie – a fost neașteptat.

Și pe 15 februarie [1989] peste 200 din cei 281 de primari ai comunității valone și germane – există și comunitatea flamandă – erau deja aderenți *OVR*. În a doua jumătate a lui februarie am lansat mișcarea în Franța, vă dau detalii dacă vreți după aceea. Pe 16 martie în Elveția, am fost prezent. Acolo, un rol principal au avut Ion și Ioana Vianu și băiatul lor, Ștefan, care era licean și și-a determinat tot liceul să intre în mișcarea asta, le-a povestit ce se întâmplă în România și liceenii au decis în clasa lui să facă o zi întreagă să fie ca în România, deci au pus portretele lui Ceaușescu pe pereți etc. În aprilie [1989] exista deja *OVR* în Ungaria – pot să spun cum au decurs lucrurile –, în Belgia flamandă, în Luxemburg, la sfârșitul lui aprilie în Marea Britanie cu angajarea personală a Prințului Charles. În iunie a trebuit să se facă o coordonare internațională după ce și Olanda intrase în mișcare. Deci, aveam șapte organizații naționale: Belgia, Franța, Elveția, Ungaria, Marea Britanie, Olanda și Luxemburg, și cereri de adopție din Italia, Spania, Danemarca, Austria, RFG, Finlanda și Norvegia. La 5 iulie erau peste 1.100 de comune europene în această

mișcare, din care 720 în Franța, 300 în Belgia, 120 în Elveția. La începutul lui septembrie, în Norvegia erau 20 de comune. La mijlocul lui septembrie, 1.800 de comune europene aderaseră la OVR. În noiembrie se pun și bazele operației *Villages Roumains* în Polonia – vă pot povesti după *en details* –, dar nu a intrat în mișcare efectiv. În decembrie, deci în momentul evenimentelor din decembrie, 2.200 de comune adoptante și câteva sute care așteptau atribuirea unui sat. Printre acestea, 1.252 din Franța – deci vedeți că totuși Franța a trecut pe primul loc –, 354 din Belgia – dar trebuie spus că în Belgia practic toate comunele au adoptat un sat român –, 210 din Elveția, 71 din Marea Britanie, 60 din Norvegia, 20 din Olanda și așa mai departe. Trebuie să vă spun că aceste comune, și unele localități mai mari, chiar orașele care au intrat în această operație, aveau o populație care reprezenta aproximativ 30 de milioane de europeni. Deci 30 de milioane de europeni care au fost, majoritatea dintre ei, la curent cu acțiunile OVR și deci cu ce se întâmplă în România, cu situația din România – noi difuzam dosare nu numai despre sate, despre tot ce se întâmpla în România, dosare de același gen, dar cu foarte multă presă – și mulți dintre ei au fost activi, de la școlar până la pensionar în aceste acțiuni. Deci, termin pe o notă optimistă această solidaritate europeană. Ce s-a întâmplat cu acest potențial de simpatie după 1990 este un alt subiect, îl putem aborda.

Ultima mea acțiune și a colegilor mei în favoarea drepturilor omului din România a fost reacția noastră la ceea ce s-a întâmplat în Piața Universității, mineriada din iunie 1990, cu Anne Planche, cu Ariadna Combes, fata Doinei Cornea, care a fost și ea vicepreședintă a Ligii, a venit în '88 lângă noi. Cu ele și cu încă câțiva membri care ne-au ajutat să traducem texte, am stat și am făcut dosare – ca de obicei – cu texte primite în mare parte grație Grupului pentru Dialog Social, trimise la *Amnesty*, Consiliul Europei și așa mai departe, și am scris și o carte despre acest tragic eveniment.

Cam asta voiam să vă spun. Vă mulțumesc! (Aplauze!)

Dorin Dobrinu: Mulțumim, domnule Berindei. Doamnelor, domnilor, vă rog, dacă aveți întrebări, comentarii.

Florea Ioncioaia: Aș vrea să pun o întrebare mai curând tehnică. Cum vă protejați de dezinformare?

Mihnea Berindei: De dezinformare?

Florea Ioncioaia: Da, să nu primiți informații false, să nu deveniți ridicoli. Era simplu pentru ei.

Mihnea Berindei: Păi au încercat, dar ne dădeam seama totuși. Știți, când ne uităm acum la dosarele Securității – cam ce a apărut, ce e disponibil –, suntem mirați de ineficacitatea acesteia, de cât de puține lucruri concrete și serioase știau. Erau mult mai interesați de bârfele din interiorul redacției *Europei Libere*, pe multe le umflau. Te uiți la texte care apar în '80, același text puțin remaniat apare în '81, în '82, în '88, toate acțiunile lor, marile acțiuni „Melița și Eterul” sunt până la urmă [eșecuri]. Au existat amenințări constante, au existat o serie de acțiuni care erau clar făcute să ne sperie. Prima a fost – în ordine – în preziua sosirii lui Paul Goma la Paris, Monica Lovinescu a fost

lăsată în comă în fața casei ei de doi preinși români, de fapt de doi palestinieni, dacă toate informațiile lui Pacepa sunt viabile, ceea ce e discutabil, dar era clar că ei veneau din România, s-au adresat ei spunându-i *doamna Monica* și au vrut neapărat să intre în casă ca să îi dea un mesaj. Și-a dat seama prin faptul că s-au adresat ei cu *doamna Monica*, în franceză *madame Monica*, și-a spus „aștia vin de la București”, ceea ce a determinat-o să nu deschidă ușa. Și au lovit-o în fața casei, unde este o grădiniță. Din fericire, fiind noiembrie, avea o cușmă mare și o blană, un guler de blană, și asta a protejat-o, că au lovit-o cu ceva dur în cap, eu am văzut-o la spital, ieșise din comă, dar era neagră la față. Asta nu a determinat-o deloc să se retragă. Peste două zile, Goma era la Paris, am organizat conferința de presă în jurul lui Goma, Monica era acolo și n-a demobilizat-o deloc.

În '81 s-au primit niște pachete cu explozibil: [Nicole] Penescu a primit unul, Goma a primit unul. Goma era mult mai prudent, deci a chemat imediat DST-ul, să spunem Securitatea Franceză, și au trimis niște specialiști, efectiv era un pachet cu explozibil, dar nu ca să omoare, ci ca să rănească. În momentul acela, noi am primit din partea DST-ului câte un număr de telefon ca să anunțăm în caz de pachete suspecte, persoane. Am primit tot felul de scrisori, amenințări cu moartea semnate de *Fiii lui Avram Iancu* sau... Ce s-a întâmplat la *Europa Liberă* arată că pentru Ceaușescu *Europa Liberă* era principalul obiectiv. Este evident că prin moartea mai mult decât suspectă a lui Noel Bernard și a lui Vlad Georgescu, ambii morți cu un cancer galopant, se voia demobilizarea noastră. Cred că pot, fără îndoială, să îi fie atribuite Securității, însă aceste lucruri nu au demobilizat redacția și nici pe ceilalți.

Ghiorghe Tabără: Au fost antrenați în Franța disidenți români pentru a fi parașutați în România ca luptători?

Mihnea Berindei: Nu, trecuse de mult această poveste, au existat în anii '50, dar eu nu știu. Eu am ajuns în Franța în anii '70, deci tot ce știu e ce știți și dumneavoastră din memoriile lui Neagu Djuvara.

Ghiorghe Tabără: Nu vi se pare ridicol că presa franceză, o presă democratică, etichetează poporul român sau critică un pic cam mult în emisiunile radio și TV că suntem un popor de cerșetori și de hoți?

Mihnea Berindei: Bun, asta nu are nicio legătură...

Dorin Dobrinu: Haideți să ne limităm la subiectul conferinței.

Florea Ioncioaia: Mai întâi că nu este chiar presa franceză. E un individ.

Mihnea Berindei: Și eu nu sunt un reprezentant al presei franceze.

Un participant: Aș vrea să ne spuneți mai multe despre relația pe care ați avut-o – Comitetul sau Liga – cu Vasile Paraschiv și cum a evoluat relația asta, mai ales cu chemarea acolo, întoarcerea în țară.

Mihnea Berindei: Noi relația am avut-o în primul rând prin adeziunea lui la scrisoarea lui Goma. Am difuzat de fapt numele lui printre primii, fiindcă promisem scrisoarea lui. El a aderat pe 20 februarie [1977], a fost unul dintre primii. Și venise cu un coleg al lui, și el aderent, care s-a retras după aceea în

urma presiunilor, după cum știți toți au cunoscut presiunile Securității și foarte mulți s-au retras sau au cedat. Puteau să facă altfel. Dar Paraschiv nu, Paraschiv pe 23 februarie a încercat din nou să îl vadă pe Goma, a fost arestat în fața casei, dus și brutalizat la Securitatea din București, după aceea trimis la Ploiești, unde a fost și acolo bătut. Nici asta nu l-a demobilizat. Nu știu, nu am înțeles de la el foarte bine. El spunea că el a cerut să vină în Occident, că a cerut o viză după aceea și i s-a acordat, cu băiatul lui, ca băiatul să plece, să scape, și ca să contacteze social-democrația europeană, fiindcă el voia să facă un partid social-democrat în România. Știți că unul din lucrurile care-i fuseseră confiscate în una din anchetele Securității fusese cartea lui Titel Petrescu și asta a fost un motiv al uneia din internări într-un spital psihiatric. Deci, în februarie '78, a ajuns la Viena și nu știu cum am primit – prin *Europa Liberă*, cred – telefonul lui, nu știu unde stătea, într-o pensiune, și așa am putut să vorbim cu el și ne-a spus ce vrea. Am cotizat, i-am trimis un bilet de avion, a stat la Anne Planche, a locuit la ea și ne-a lăsat o serie întreagă de materiale, ne-a scris, materiale pe care le-am folosit chiar în „L'Alternative”, dacă ați văzut în dosarul respectiv, și în alte locuri. Și am făcut cu el, am organizat conferința de presă cu Comitetul Psihiatrilor Francezi, el ține neapărat să primească din partea psihiatrilor francezi o adeverință că nu e nebun. Psihiatrii francezi i-au spus că așa ceva nu există, nu se poate, nu poți să spui „nu ești nebun”. Au făcut niște scrisori de mulțumire pentru că a discutat cu ei, i-a ținut informați și a participat după aceea la o reuniune organizată de syndicate, pe care tot noi am organizat-o, cu alți reprezentanți ai unor syndicate libere, cu SMOT-ul. Știți bine că Sindicatul Liber din România nu a fost primul de această natură în Est, că au existat din 1977 alte tentative, din care SLOMR-ul s-a inspirat în momentul lansării. Deci, cu Paraschiv asta a fost, a vrut neapărat să se întoarcă, asta era absolut decis pentru el. A trebuit să intervenim, că nu îl lăsam, la Viena nu l-au lăsat, deci a rămas la Viena și a trebuit intervenția tuturor centralelor sindicale, cred că și SGT-ul a intervenit atunci, în orice caz o branșă a SGT, Confédération générale du travail, afiliată, controlată de Partidul Comunist, cel puțin atunci era. Dar o branșă a acestuia, anarho-sindicaliștii erau cu Paraschiv, au fost unii din cei mai mari susținători ai lui Vasile Paraschiv. Deci, s-a întors și s-au întrerupt legăturile cu el, deci noi l-am pus pe listă de dispăruți. În '79 aderase la SLOMR și după aia a dispărut. Deci, l-am pus pe lista dispăruților, ca și pe alți membri ai SLOMR-ului, despre care nu știam exact [ce se întâmplă, despre] unii știam că au fost arestați, condamnați la atâtea luni de închisoare pentru parazitism, alții fuseseră internați în spitale psihiatrice, dar despre el nu știam nimic. L-am dat pe lista dispăruților până prin '82 – sau sfârșitul lui '81 sau începutul lui '82 – când Anne Planche a primit un mesaj din partea lui, deci exista și era la aceeași adresă pe care o aveam. Întâi am încercat cu unul din anarho-sindicaliști – un spaniol care făcuse studii în România, copil de comunist spaniol, devenise foarte activ anticomunist și voia să vină, dar era puțin nebun și până la urmă noi am spus că mai bine să nu – și l-am convins pe

Bernard Poulet, jurnalist la „Le Matin”, să vină să îl vadă, de altfel îl cunoscuse, deci îl știa. Ce pot să vă mai spun?

Nicolae Crețu: Ați subliniat că ați avut o mare receptivitate în mediile de stânga ...

Mihnea Berindei: La început, la început, da.

Nicolae Crețu: La inițiativele, la acțiunile, la campaniile despre care ați vorbit, nu apărea și semne că se trecea dincolo de critica care ținea spre cuplul de dictatori, spre comunismul însuși?

Mihnea Berindei: Nu, nici la extrema stângă, care se detașase de comuniști, pentru care comunismul real nu era aici și nici în Uniunea Sovietică nu avea cum, deci pentru ei era clar, era o luptă... Nici pentru socialiști, pentru care principalii adversari erau comuniștii, pe stânga, pentru care tot ce era anticomunism real era valabil, fiindcă le dădea apă la moară în campaniile pe care le făceau în Franța. Deci din punctul ăsta de vedere, nu. Problema a fost cu publicații apropiate încă, controlate, sub influență, cum ar fi fost „L’Etat Moderne”, dar acolo noi am beneficiat de un moment favorabil. Totuși era 1977, după șocul ’68, după tot ce s-a întâmplat în Polonia, din ’70, grevele, tot, nu mai puteau să spună nimic în favoarea regimului comunist, represiunea contra muncitorilor era cea pe care nu o mai puteau ascunde. Nu, mai greu a fost cu imaginea lui Ceaușescu creată de fapt de De Gaulle. De aceea dreapta a fost mult mai reticentă, de aceea „Le Figaro” a fost reticent, ideologic vorbind. Fiindcă se crease acest mit al lui Ceaușescu independent. De Gaulle îl considera, oarecum, un mic De Gaulle din lumea socialistă, nu? Și ’68 întărise această imagine. Cum știți foarte bine, presa este totuși foarte superficială, interesul pentru România era destul de scăzut, deci rămăseseră aceste clișee care ieșeau cu fiecare ocazie: „România, țara cu...”. Pentru ei, așa-zisa independență însemna liberalizare, o țară mult mai liberală. De aceea ne-a fost greu.

Nicolae Crețu: Momentul de la Iași – Nicolina, studenții, ’87 – a avut vreun ecou?

Mihnea Berindei: Am știut târziu. Da, a contat, bineînțeles, fiindcă însemna încă ceva după, dar am avut prea puține informații. Am publicat de fapt două texte de la cooperanți [colaboratori] francezi aici, la Iași. În primul vorbește Romain Rechou, pe care probabil că l-ați cunoscut o parte dintre dumneavoastră. E un text pe care l-am publicat în 1984, la sfârșitul lui ’83 ieșise din țară, voia să se întoarcă de fapt, dar i s-a găsit la control, la aeroport, o scrisoare din partea Terezei Petrescu către fratele ei, Ioan Petru Culianu. Și era o scrisoare în care nu era nimic politic, dar era destul, suficient, și povestea asta a creat o serie întreagă de probleme aici, în cadrul revistei „Dialog”. Bun, cunoașteți mai bine. Noi ce am aflat acolo erau lucruri care ne veneau așa și ne-am gândit că e important de publicat acest text în care vorbește despre atmosfera generală și cazul precis Dan Petrescu. Și pe urmă am mai publicat un text, mai târziu, de la un alt cooperant [colaborator] care vorbește despre manifestațiile de la Iași, spune cum au decurs, însă textul este publicat în septembrie ’87. Asta a fost, adică noi eram dependenți de informație.

Dorin Dobrinu: Ați vorbit despre relațiile pe care le-ați avut cu partidele politice, cu presa, cu mediile intelectuale foarte diversificate din punct de vedere ideologic. Ați vorbit despre Ligă foarte mult. Mă interesează care a fost locul Ligii în exilul din Franța, în mod special, dacă aveți estimări referitor la câți exilați activi erau în Franța și ce însemnau aceștia în totalul refugiaților români în Hexagon? Cred că e foarte important să înțelegem pe câți oameni se baza această mișcare, deoarece ceea ce s-a făcut, ne-ați sugerat, s-a datorat unui număr restrâns de oameni, iar efortul lor a fost considerabil.

Mihnea Berindei: Da, nu am vrut să insist prea mult asupra acestui aspect. În ceea ce privește emigrația din Franța erau, desigur, în jur de 50.000 de persoane, deci o emigrație importantă numai în zona Parisului și în jurul Parisului. Dar foarte puțini mai erau..., nu că nu erau interesați, erau toți interesați. Problema era că nimeni nu mai credea că se poate face ceva, în primul rând.

O voce din sală: Ca și aici.

Mihnea Berindei: Ca și aici, într-un fel. Toate organizațiile exilului care existaseră după război sau dispăruseră, sau nu mai aveau activitate. Era un exil deja îmbătrânit, foarte puțini dintre primii exilați, să spunem cei din anii '40-'50 – după aceea a fost mult mai greu să pleci din România –, foarte puțini dintre ei mai erau activi în organizații. Bun, avem excepția absolută Monica Lovinescu, Virgil Ierunca, care au fost un exemplu de mobilizare și de consecvență în toată perioada, dar au avut și norocul să lucreze sau la *Radio France International*, la secția română, sau pe urmă la *Radio Europa Liberă*, deci au rămas într-un context românesc, să spunem, ceea ce nu a fost cazul multora. În momentul în care noi am lansat Comitetul și pe urmă Liga, chiar prietenii noștri apropiați, care ne priveau cu simpatie, considerau că ne pierdem timpul, că e o luptă cu morile de vânt. Deci nu au fost mai mulți de 40-50 de oameni în Ligă, activi – mai puțini, și manifestații, vă spun, când aveam 30-40 de români era mare lucru, aveam de multe ori mai mulți străini decât români. Dar conta manifestația în sine. Lucrurile s-au schimbat – fără îndoială – la sfârșit, la sfârșitul lui '88 și mai ales '89, au început să fie mai activi, când totul cădea și, bineînțeles, în decembrie '89. Dar așa, după război ... mda.

O voce din sală: Ați avut informații despre faptul că se năștea o tendință de gândire independentă chiar în sânul partidului?

Mihnea Berindei: Nu, din păcate. Am încercat să descoperim o asemenea tendință, fiindcă unul din lucrurile care au determinat o dezvoltare diferită în celelalte țări, mai ales din Europa Centrală, și o atitudine diferită față de opoziții. Vorbesc de disidența post Helsinki, adică o disidență care nu contesta regimul în sine, fiindcă știau că este imposibil să fie schimbat așa, dar încercau să obțină spații de libertate în cadrul acestui [regim]. Cum spuneau polonezii: „Noi nu putem să cerem să dispară rușii, nu avem cum, nu putem deci să schimbăm regimul, dar putem să cerem să se respecte constituția, drepturile sindicale să fie respectate și dacă obținem asta...”. Ei au reușit, fiindcă aveau niște reformiști comuniști sau parțial reformiști comuniști în cadrul guvernelor

respective. Așa s-a întâmplat și în Ungaria, așa s-a întâmplat la un moment dat și în Cehia. În România nu, în România țara a fost din ce în ce mai... Toate răspunsurile la niște acțiuni, care de fapt nu puneau în pericol regimul, au fost: Represiune! Represiune! Represiune! În '87, când a fost vizita lui Gorbaciov, s-a lansat zvonul că Gorbaciov vrea să-l întâlnească pe Iliescu. Și deci, brusc, a apărut și la *Europa Liberă*, s-a dat un text al lui Iliescu mai așa, mai special, iar Iliescu a transmis să nu cumva să se mai vorbească despre el, a rugat să... Asta-i tot.

O voce din sală: Să știți că a existat. În '63 au fost oameni care s-au pronunțat împotriva semnării tratatului de neproliferare...

Mihnea Berindei: De neproliferare? Dar ce legătură are?

O voce din sală: ..., cu declarația de independență. În țară s-a vorbit de consecințe și că proliferarea poate să trezească, prin meritul ei, oamenii.

Mihnea Berindei: Noi am găsit mai repede că în cadrul Partidului Comunist – nu vorbesc de *Scrisoarea celor șase* care a apărut târziu – au existat în primul rând o serie întreagă de scrisori care veneau la *Europa Liberă*, care veneau clar din sfera nomenclaturii, care veneau chiar din rândul Securității – am avut scrisori despre ascultările telefonice, din interior – și de la diplomați, chiar diplomați importanți. Deci, era un semnal, dar era un semnal de nemulțumire și, de fapt, că începuseră să fie comuniști bine informați care își dădeau seama că sistemul lui Ceaușescu nu mai poate dura, mai ales în momentul deschiderii Gorbaciov. Dar asta-i tot, altceva nu știu. A existat, de exemplu, Acțiunea Democratică Română, care ne-a trimis un text. După mine, după analiza pe care am făcut-o noi acolo, provenea mai repede din sfera Partidului, dar nu am avut nicio probă și nu a mai apărut nimic după aceea. Dacă ar fi fost – să spunem – inițiatorii din umbră ai FSN-ului, s-ar fi manifestat, fiindcă nu aveau decât să se glorifice cu astfel de acțiuni. Nu a fost cazul.

Nicolae Crețu: Au fost oameni care au trimis semnale, bănuim de unde venite, că, totuși, regimul lui Ceaușescu nu mai poate dura mult.

Mihnea Berindei: Păi, toți speram asta, dar nimeni nu avea niciun fel de certitudine.

Nicolae Crețu: Povestea cu Iliescu era și pe tiparul ăla, cu domnitorul român și vizirul, din Neculce, deci pe tiparul ăsta era pregătită legenda.

Dorin Popa: Dacă îmi permiteți, două mici întrebări. Una: v-am ascultat cu multă atenție, din excursul dumneavoastră – pentru cei care cunosc mai bine, e cu atât mai important – au lipsit câteva nume, de exemplu Emil Cioran, deși el era la Paris, nu înțeleg de ce lipsește din discursul dumneavoastră? Eliade nu mai era la Paris, el fusese printre cei vechi care...

Mihnea Berindei: Eliade a semnat o scrisoare pentru Goma.

Din sală: ... și a sprijinit în anii '50. Dar lipsește Alexandru Soljenițin, nu l-ați pomenit niciodată.

Mihnea Berindei: Bun, l-am pomenit de fapt, am spus de „efectul Soljenițin”, dar Soljenițin nu a fost deloc în Franța și nu s-a ocupat niciodată de celelalte disidențe. Soljenițin s-a ocupat de opera lui, s-a dus în...

Dorin Popa: Nu, dar ca efect ..

Mihnea Berindei: Am vorbit de „efectul Soljenițin”.

Dorin Popa: Înseamnă că n-am fost eu atent, mă iertați, n-am auzit.

Mihnea Berindei: Am vorbit când am amintit de schimbarea atitudinii în stânga ...

Dorin Popa: Mă iertați! Și a doua întrebare era de evoluția dumneavoastră, a oratorului...

Mihnea Berindei: În ce sens?

Dorin Popa: Pentru că într-un fel v-am cunoscut și altfel vă regăsesc acum, mult mai tânăr (râde). Dar în '91, pe 7 iulie, la Opera Română din București eram împreună – din sala aceasta probabil suntem singurii care eram împreună atunci acolo – ...

Mihnea Berindei: Când s-a lansat Alianța.

Dorin Popa: Nu, alianța o făcusem în decembrie '90, la Ateneu.

Dorin Popa: La Opera Română – venise [Alexandru] Paleologu, Doina Cornea venise de la Paris – am votat pentru...

Mihnea Berindei: Pentru PAC.

Dorin Popa: ... înființarea Partidului Alianței Civice, PAC, numai Ana Blandiana s-a opus, se pare că e singura care a avut dreptate ...

Mihnea Berindei: Da și nu. Aici nu-s de acord.

Dorin Popa: Atunci țin minte că eram pe hol chiar cu dumneavoastră și cu [Gabriel] Liiceanu. Erați foarte – nu sunteți un exaltat – dar erați foarte ferm și...

Mihnea Berindei: Păi îmi părea foarte bine că se face un partid de acest tip.

Dorin Popa: După aceea, nu știu, mi-ați dispărut din câmpul vizual.

Mihnea Berindei: M-am ocupat de Partidul Alianței Civice, am fost purtător de cuvânt în Franța și m-am ocupat foarte mult de el, dar m-am ocupat cât timp a existat. Din păcate... Știți bine cum s-au terminat lucrurile.

Dorin Popa: Eu nu m-am înscris în partid.

Mihnea Berindei: Și chiar am mers mai departe. Nici eu nu m-am înscris, fiindcă nu m-am înscris în niciun partid, dar am vrut să îl ajut cât am putut.

Dorin Popa: Nu, că nu mă puteam înscrie la ceva, dar am votat „pentru”, că atunci era Alianța Civică.

Mihnea Berindei: Pentru mine era cea mai bună soluție, adică eu aș fi vrut ca Alianța deja de la crearea ei să aibă o acțiune politică, să fie o mișcare politică, cum a fost UDMR-ul, de exemplu. Și aici a fost o mare discuție, se opuneau Doina Cornea, Ana Blandiana, se opuneau de la început. Dar asta este o altă discuție..

Dorin Popa: Doina Cornea nu s-a opus pactului.

Mihnea Berindei: Ei, ba da. La început nu a vrut deloc.

Dorin Popa: Nu, atunci la ședință.

Mihnea Berindei: La ședință, nu. Dar înainte, da. În ședințele Alianței, la București. Dar asta este o discuție, dacă vreți o avem între noi, fiindcă nu știu cât...

Dorin Popa: Nu, dar evoluția dumneavoastră este interesant de...

Mihnea Berindei: Dar de ce? Fiindcă după...

Dorin Popa: Nu neapărat legat numai de Alianță și de PAC, ci în general, evoluția dumneavoastră vizavi de România...

Dorin Dobrințu: Haideți să ne limităm la subiectul conferinței.

Mihnea Berindei: Să-mi explicați după, că nu înțeleg.

Dorin Dobrințu: Ați spus despre presă, despre diferite medii, totuși ne-ați spus foarte puțin, doar aluziv despre mediile politice franceze, despre relația cu ele. A existat? În ce măsură? Cu cine aveau contacte?

Mihnea Berindei: A existat, desigur. Am avut relații, în primul rând, cu responsabilii de politică internațională ai partidelor. La început am fost primiți mai așa, mai cu oarecare suspiciune, trebuia să avem introduceri, cu cine umblăm. Mai ales pentru noi, nefiind afiliați la un partid, era mai complicat. În momentul în care a fost clar, mai ales prin afilierea Ligii la Federația Internațională a Drepturilor Omului, că scopul nostru principal este apărarea drepturilor omului și nu altceva, am început să avem niște intrări mult mai ușoare. Am avut contacte, practic, cu toate partidele în afară de – cum am spus – Partidul Comunist sau extrema dreaptă, am stabilit relații și de prietenie cu mulți dintre acești oameni, fiindcă în mare parte în secțiile internaționale erau foarte mulți tineri, tineri care făcuseră *Science Po*, care urmau să facă Relații Internaționale, care făceau stagii, dar ei erau membri de partid. Și asta mi-a servit după aceea – că vorbeam de PAC – când am organizat vizite pentru oameni politici. După '90 m-am ocupat mai ales de sprijin pentru partidele politice democratice și aleșii locali din România și din '92 și din alte țări, grație unor programe PHARE. Și, deci, relațiile astea m-au ajutat pentru o serie de contacte politice, printre care cele ale PAC-ului mai ales cu centru-dreapta, cu partide care semănau ideologic cu ceea ce voia să fie PAC-ul, de exemplu.

Mihnea Berindei: Și așa mai spune ceva! Ne-a folosit extrem de mult *Operația Sate Românești*. De ce spun asta? A fost o operație care s-a adresat omului de rând, oamenilor cărora de obicei nu li se cerea nimic, chiar dacă ei doreau să fie solidari cu ceva, dar nu aveau cum să se exprime. Prin *Operation Villages Roumains*, omul de jos putea să facă ceva. Și politica asta s-a transformat într-o presiune de jos în sus, mai ales aleșii locali, primari, toți erau membri ai unor partide politice. Și ne-am trezit la un moment dat că a fost o concurență între partide care are mai mulți primari ce adoptă sate românești. Deci asta a fost un lucru foarte interesant. În '89 niciun partid politic nu refuza o întâlnire cu noi, fiindcă exista acest potențial. Cred că am răspuns...

Ovidiu Buruiană: Eu am să revin la prima parte a comunicării dumneavoastră, la protestele pe care le-ați întreprins și care au fost contrasemnate de o serie de istorici importanți și de intelectuali publici. Ar fi interesant să ne spuneți care era reprezentarea lor asupra României, ce cunoșteau ei despre România. Sau era doar un simplu gest de generozitate?

Mihnea Berindei: Nu.

Ovidiu Buruiană: ... o mobilizare civică punctuală?

Mihnea Berindei: Nu, nu, cei mai mulți erau oameni informați și care cereau informații, nu semnau așa ușor orice text. Nu, să nu credeți că... Dar erau, totuși, bine informați fiindcă mulți asistau la seminarii. Nu v-am spus că participau în cadrul *École des hautes études en sciences sociales* sau a unor echipe de la CERI (*Centre d'études et de recherches internationales*) care organizau dezbateri despre evoluția din Est cu diverși reprezentanți sau ai opoziției sau analiști. Mulți dintre istoricii menționați veneau, asistau, erau la curent. La început, a trebuit cu textele Goma, cu minerii, a trebuit să ducem texte, să explicăm. Nu se semna așa. Pe cei – să spunem – din lumea literară mai mult, artistică sau membri ai Academiei i-am avut grație lui Eugene Ionesco și a lui Marie-France Ionesco, care aveau un alt carnet de adrese decât aveam noi. Eu mă duceam la colegii mei de la *École des hautes études en sciences sociales* și la ...

Florea Ioncioaia: Ați avut și refuzuri?

Mihnea Berindei: Da, bineînțeles. Am avut și refuzuri. Am avut refuzuri de la foști comuniști, de abia ieșiți din... – pot să vă dau niște exemple –, dar care doi ani după aceea au semnat. Aceiași. Schimbaseră... A fost o evoluție efectivă a percepției despre România.

Ghiorghe Tabără: Credeți că au complotat cu adevărat statele capitaliste împotriva României, că a fost o...

Mihnea Berindei: Complotat? Nu.

Ghiorghe Tabără: Vă spun imediat, lăsați-mă să termin întrebarea. Au fost totuși unele realizări și au fost și unele lucruri dubioase, ca de exemplu scufundarea petrolierului *Independența* în Strâmtoarea Bosfor. Nu vi se pare curioasă chestia asta?

Mihnea Berindei: Nu o cunosc deloc.

Ghiorghe Tabără: Nu o cunoașteți?

Mihnea Berindei: Nu, nu o cunosc!

Ghiorghe Tabără: Nu vi se pare curios că doreau, că spuneau românii că vin americanii?

Mihnea Berindei: Eee, de mult!

Ghiorghe Tabără: Da, dar stați puțin, au venit. Și uitați, de exemplu, am obținut dreptul de a exploata petrolul din Marea Neagră. Și în aceeași zi în care am obținut drepturile, l-am concesionat pentru o firmă canadiană. Nu cumva suntem la mijloc între marile puteri care fac jocul inclusiv? Au venit americanii, dar după ce ne-au exploatat rușii cu Sovromurile, acum ne exploatează țările democratice?

Mihnea Berindei: Mi-ar plăcea să vă dau un răspuns, dar nu îl știu.

Dorin Dobrințu: Nu are legătură cu tema conferinței. Vă rog, domnule profesor.

Ioan Ciupercă: Aproape nimeni nu mai credea că se poate face ceva, dumneavoastră ați crezut și ați acționat. Respectul meu pentru lucru acesta. Și acum, o micuță întrebare: când scanați perioada 1977-1989-'90, puteți identifica o acțiune pe care ar fi fost bine să o faceți, dar din varii motive n-ați reușit să o faceți?

Mihnea Berindei: Am fost totdeauna sub presiunea momentului. Au fost multe acțiuni pe care am fi putut să le facem și nu am avut destule disponibilități sau suficient de mulți oameni în jurul nostru. Bineînțeles că am fi putut să facem mai mult. Regrete sunt... De pildă, v-am povestit acel exemplu cu Gheorghe Ursu. Ăsta este un regret, nu puteam să fac nimic, pentru că nu am știut. Dumitru Blaj, muncitor, miner de pe Valea Jiului, care a semnat, a venit la București să semneze scrisoarea lui Goma, i-a lăsat un bilețel că nu-l găsisese acasă și pe urmă – presupun că a făcut parte din minerii greviști – a fost găsit mort în bătaie, omorât și aruncat la marginea drumului în '70. Am aflat de-abia în '90. Deci, îmi spun că probabil ar fi trebuit să difuzăm mult mai mult numele acestor persoane. Mai mulți semnatori. Dar prin ce mijloace? Știți, genul ăsta de regrete pot să am, altfel nu.

Ioan Ciupercă: Puteți comenta în sinteză, sub raportul eficienței, relația dumneavoastră și a structurii în care ați lucrat cu Paul Goma?

Mihnea Berindei: E o problemă puțin complicată. În primul rând, vreau să vă spun că îi datorăm lui Paul Goma intrarea României din nou într-un context... Nu s-ar fi putut face nimic din ceea ce am făcut noi fără curajul lui Paul Goma din '77. Paul Goma ne-a ajutat, a venit, a intrat în Comitet, a fost membru al Ligii, în prima perioadă a fost unul din cei mai activi, a apărut totdeauna..., a încercat să facă cât mai mult, mai ales pentru colegii lui de breaslă, cum afla că există un scriitor cu probleme se ducea să fie înscris în PEN Club, să fie adoptat, să fie ajutat. Goma a avut o evoluție specială în anii '90 și nu mă pronunț, singurul lucru cred pe care îl regret profund este atitudinea lui față de Virgil Ierunca și Monica Lovinescu, adică oamenii care l-au ajutat cel mai mult. Asta-i tot.

Dorin Popa: Și cu [Dumitru] Țepeneag, nici cu Țepeneag nu a fost mai blând.

Mihnea Berindei: Cine, Goma?

Dorin Popa: Da.

Mihnea Berindei: Nu, asta ...

Dorin Popa: Întâmplător îl cunosc bine pe Dumitru Țepeneag, l-am avut oaspete de mai multe ori la...

Mihnea Berindei: Țepeneag a fost și el foarte activ la început în Comitet, pe urmă s-a retras din motive personale. Dar altfel suntem în foarte bune relații.

Dorin Popa: Da, da, și pentru mine rămâne un om absolut OK.

Mihnea Berindei: Dar nu poți să ceri nimănui să se angajeze pentru un timp, pentru care nu puteai să îi dai o perspectivă, nu știai pentru cât timp într-o poveste care ne-a luat foarte multă energie, foarte mult timp din alte preocupări. Eu nu m-am ocupat de istoria Imperiului Otoman cum aș fi dorit și la un anumit moment dat chiar deloc, știți, pentru că erau lucruri care mi se păreau mai importante de făcut. Asta-i tot. Alții nu puteau să aibă disponibilitatea asta.

Dorin Popa: Dar acum i-am întrebat pe studenți într-o zi, în clasă, cum cred ei că am aflat eu despre o mișcare? Eram profesor de liceu în Iași, iar

mișcarea de protest era cea a tinerilor studenți din Copou. Și fiecare a început să spună: „De la radio!”, „Din ziar!”, „De la televizor!”.

Mihnea Berindei: Da, da... sau pe Internet, care nu exista. (Râsete în sală.)

Dorin Popa: Ori: „Probabil erați membru de partid și ați aflat!”. N-am fost niciodată membru de partid. „Atunci, erați securist!” N-am fost securist. Nu i-a venit nimănui în cap, și am spus: „De la *Europa Liberă*!” *Europa Liberă* într-adevăr a dat târziu știrea ...

Mihnea Berindei: Târziu, pentru că dacă am fi putut da mai devreme...

Dorin Popa: Eu eram la doi pași și, până la urmă, tot de la *Europa Liberă* a trebuit să aflu, nu mi-a povestit nimeni din Iași. Și culmea e că e un episod foarte plăcut pentru corpul profesoral din Iași, după aceea am aflat că s-au purtat foarte demn, începând cu rectorul, cu decanul de la noi de la Litere, Alexandru Andreescu. Domnule profesor Crețu, că erați în Universitate, nimeni nu prea am auzit să se fi murdărit din corpul profesoral, din cei pe care îi prețuiam eu, că ceilalți nu mă interesau. (Râsete în sală.) Am răspuns privirii dumneavoastră cu privire la rector. Se adusese un rector atunci – nu lucram la Universitate –, chiar în noiembrie '89, chiar un activist de partid luat de la Politehnică și adus rector la noi, nu?

O voce din sală: Eu aș fi curios să văd în totalitate acele mesaje de solidaritate cu muncitorii de la Brașov, pe care ați început să le citiți...

Mihnea Berindei: Aaaa, da-da-da, vi le dau în copie.

Ghiorghe Tabără: E normal pentru un istoric să se autocenzureze?

Mihnea Berindei: Nu! De ce mă întrebați pe mine?

Ghiorghe Tabără: Poate v-ați autocenzurat.

Mihnea Berindei: N-am avut impresia.

Ovidiu Buruiană: Eu revin cu o întrebare tehnică acum și mă adresez mai ales istoricului care are acces la surse esențiale, la documente ale exilului. Cum funcționau aceste mecanisme de protejare? Deci, dumneavoastră scriați despre un anumit personaj, îi creați o anumită notorietate, dar regimul, cum reacționa el încât să se mai atingă de viața lui?

Mihnea Berindei: Nu, regimul făcea totul contra acestei notorietăți, exemplul lui Goma este cel mai simplu de dat, dar s-a întâmplat cu foarte mulți, cu Dorin Tudoran sau cu [Mihai] Botez. Și acum regimul... conta în primul rând Securitatea, Securitatea se ocupa de dezinformări. Când vedeți dosarul de securitate publicat – și după mine foarte prost și chiar culpabil comentat – al lui [Dorin] Tudoran, vedeți că două persoane interesează în momentul acela securitatea, Mihai Botez și Tudoran. Ce se încearcă? Care sunt obiectivele? Dezbinarea lor și suspiciuni de creat în jurul fiecăruia, în jurul amândurora.

Ovidiu Buruiană: În cazul Ursu, în care dumneavoastră, plecând de la anumite condiționări ale familiei, nu ați intervenit, nu ați popularizat numele lui Gheorghe Ursu și finalmente viața lui a fost curmată și știm cu toții acest lucru. Deci în cazul acesta, avem un exemplu în care pur și simplu Securitatea nu a avut nicio...

Mihnea Berindei: ... nicio opreliște.

Ovidiu Buruiană: Da, nicio opreliște, aici am vrut să ajung.

Mihnea Berindei: Da, aici e problema, de aceea am vorbit și de Blaj, de Dumitru Blaj sau nu știu câți alții. Știți foarte bine că noi nu am reușit 20 de ani după – dar asta nu mai este numai vina mea – să știm exact ce s-a întâmplat cu o serie de semnatori ai primelor scrisori ai apelului Sindicatului Liber. Au rămas încă în negură și sunt nu știu câți oameni care nu au mai apărut. Mulți nu au făcut-o din discreție, am reușit să găsim urmele lui Toader Visca. Nu știu dacă multă lume de aici, poate că în sala asta nimeni nu mai știe cine a fost Toader Visca. A fost unul dintre oamenii cei mai curajoși care trimiteau scrisori cu numele lui.

Florea Ioncioaia: Ovidiu, regula era în felul următor: în momentul în care cineva era cunoscut în afară și chiar în România, deci era un nume public, era protejat. În momentul în care erai anonim, erai foarte expus.

Mihnea Berindei: Da. Asta a fost tactica noastră principală, să facem cunoscute numele.

Ovidiu Buruiană: Mă gândesc cum gândeau oamenii la nivelul superior al regimului, de ce le era frică?

Florea Ioncioaia: Le era frică de reacția internațională, de reacția presei internaționale, asta era problema lor...

Dorin Dobrinu: De notorietate...

Mihnea Berindei: De notorietate, da...

Dorin Dobrinu: Foarte mulți oameni necunoscuți au dispărut. Au fost cazuri, de exemplu, în București, apar în dosare de securitate, care s-au urcat pe blocuri, în Piața Unirii, un loc ultracentral, și au dispărut cu totul, nu se mai știe nimic. Nu erau scriitori, nu erau cunoscuți.

Florea Ioncioaia: De aceea rolul pe care l-au jucat, care cred că este minimizat, grupările exilului, mai cu seama aceasta de la Paris, care era într-o poziție foarte importantă. Pentru că una era să vorbești la Washington, și alta la Paris, unde era mai important, mult mai important.

Mihnea Berindei: Da, vreau să repet, noi nu am fi reușit mare lucru fără *Europa Liberă*. Bine, ne-au ajutat și celelalte posturi de radio, dar celelalte posturi de radio erau naționale, deci interesul lor principal era să difuzeze informații despre ce se întâmplă în țările respective. *Radio France International* avea cărți poștale din Paris, nu știu ce, emisiuni de genul ăsta. *BBC*-ul cam la fel și erau foarte prudente.

Florea Ioncioaia: Foarte politizate.

Mihnea Berindei: De abia în ultimii ani, când opinia publică internațională își schimbase atitudinea față de Ceaușescu și, prin opinia publică, politicienii erau obligați să își schimbe atitudinea, atunci lucrurile s-au mai schimbat cu aceste radiouri. Până atunci numai *Europa Liberă* dădea. Noi putem să criticăm anumite lucruri la *Europa Liberă*: în primul rând, era un radio american, făceau ce voiau cu el, era la început CIA, pe urmă a trecut sub controlul Parlamentului. Nu era un radio al exilului. La fel, vă spun, parțial nici Comitetul și nici Liga nu

erau numai ale exilului și cred că o parte din eficacitatea noastră a fost că am avut colegi francezi.

O voce din sală: Dintre persoanele dispărute au fost chiar lucrători ai Securității...

Mihnea Berindei: Foarte posibil, da.

O voce din sală: ... care nu au fost activi, adică nu și-au făcut misiunea până la capăt, nu au divulgat pe cei care au participat la mișcările greviste pe Valea Jiului și...

Mihnea Berindei: Da, foarte posibil ...

O voce din sală: ... soția unui fost ofițer care ...

Dorin Dobrințu: Mai luăm două întrebări, vă rog.

Ghiorghe Tabără: Se aduce în România arhiva *Europei Libere*?

Mihnea Berindei: Arhiva *Europei Libere* este la Hoover. Se pot aduce copii, bineînțeles, ale acestei arhive, dar într-o instituție serioasă, care să asigure accesul. Cel mai logic ar fi să fie la Arhivele Statului.

Dorin Dobrințu: Există în acest moment un proiect în care sunt implicate mai multe instituții, este o inițiativă a Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc la care au fost asociate mai multe instituții românești care au o legătură fie cu cercetarea istorică, fie mai ales cu arhivarea documentelor. Aș aminti aici CNSAS, Arhivele Naționale, Institutul Diplomatic Român și Arhivele Diplomatice. Probabil că într-un an-doi vom avea, măcar în parte, copii ale celor mai importante părți din această arhivă.

Dorin Popa: Nu știți că este o acțiune la nivel național?

Ghiorghe Tabără: Am dat și eu 2 euro și mă gândeam...

Dorin Dobrințu: Aceea este o altă inițiativă, a Institutului de Istorie Recentă.

Dorin Popa: Marius Oprea, nu?

Mihnea Berindei: Nu, a fost [Liviu] Tofan.

Dorin Popa: Dar el a început acțiunea...

Dorin Dobrințu: E un pic mai complicat, au fost implicați Marius Oprea și mai ales Liviu Tofan.

Mihnea Berindei: Liviu Tofan, care este un fost redactor al radioului *Europa Liberă*. Dar a fost o acțiune personală a lui, nu s-a interesat dacă este posibil din punctul de vedere al deținătorului arhivelor, deci e puțin mai complicat acum, dar sperăm că se va reuși să se găsească o formulă de compromis bună pentru toată lumea.

Dorin Popa: A fost foarte mediatizat la un moment dat la noi și m-a bucurat interesul.

Florea Ioncioaia: Voiam să mai întreb ceva, despre grupul din jurul lui Aron, care cred că acum se configura. Dar Aron însuși cum a reacționat??

Mihnea Berindei: Foarte bine! De altfel – nu v-am dat? – [Jacques] Le Goff, [François] Furet au fost unii dintre cei care, nu numai că au semnat, dar Le Goff a venit și la manifestații, e căsătorit cu o poloneză și eu am fost cu el la

manifestații pentru polonezi, pentru Solidarność. Da, Le Goff e foarte bun prieten cu [Bronisław] Geremek – care a murit săracul –, fuseseră colegi. Dar era foarte interesant ce se întâmpla în Est, cu Solidarność, în primul rând, dar Le Goff nu a avut niciun fel de reticență, dimpotrivă. Iar Furet a prefăcut cartea lui Virgil Ierunca, [*Fenomenul*] *Pitești*, ediția franceză. Și era unul din cei care organiza seminarii pe Est în cadrul Fundației Saint-Simon. Am participat în anii '87-'88.

Florea Ioncioaia: Asta nu era o fundație din jurul Partidului Socialist?

Mihnea Berindei: Nu, nu, Saint Simon, nu.

Florea Ioncioaia: Dar la origine așa a fost.

Mihnea Berindei: Nu... Poate. [Pierre] Rosanvallon, care era secretar, era apropiat de Partidul Socialist. Dar Furet nu era apropiat de Partidul Socialist în mod special, nu. Nu. Poate confundați cu Jean Jaurès.

Florea Ioncioaia: Nu, nu.

Dorin Dobrinu: Dacă nu mai sunt întrebări, aș vrea să vă mulțumim pentru participare. Fac o afirmație strict personală pentru că e foarte important ca aceste mărturii, această observație detaliată să fie strânsă între coperti.

Mihnea Berindei: Complicat...

Dorin Dobrinu: Scrieți-vă memoriile! (Amuzament în sală.) Dacă nu vă provoacă cineva... Pentru că, altfel, îmi permit să spun, știu foarte bine ce ne pot transmite memoriile activiștilor sau documentele propriu-zise.

Mihnea Berindei: Da.

Dorin Dobrinu: Important este să avem și o altă sursă.

Aș vrea să fac un anunț. Următoarea noastră manifestare publică va avea loc pe 13 sau 14 ianuarie 2012 și va fi dedicată unei dezbateri privind activitatea Comisiei pentru Studierea Regimului Totalitar în Republica Moldova sau așa-numita Comisie Cojocaru, care a funcționat la Chișinău anul trecut. Îi vom avea alături de noi pe domnii Sergiu Musteață și Igor Cașu, istorici de la Chișinău și în același timp membri ai acestei comisii. Așadar, sunteți bineveniți. Doamne Berindei, vă mulțumim încă o dată!

Mihnea Berindei: Și eu vă mulțumesc.

(Aplauze!)

Transcriere: Ovidiu Mihăiuc și Diego Ciobotaru
Editor: Dorin Dobrinu

Communist Romania seen from Paris, 1977-1989

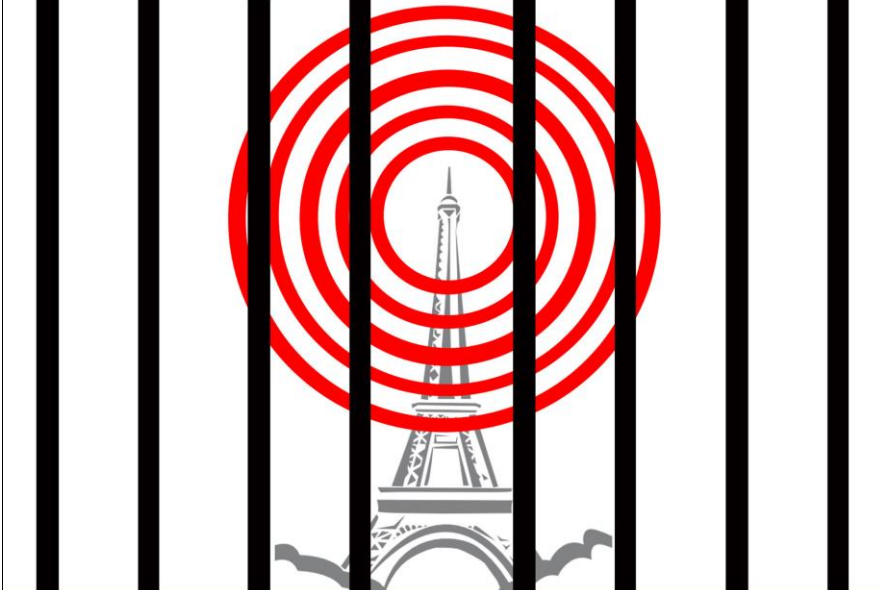
(Abstract)

Keywords: Romania, France, Paris, Romanian democratic exile, Nicolae Ceaușescu, Romanian dissidents, Eastern European dissidents.

On December 9, 2011 Mihnea Berindei held a conference at the Center for Studies on Communism and Post-communism, in Iași, about the Romanian anti-communist exile in West, particularly in Paris. The author left Romania in 1970 and was involved since 1977 in monitoring the respect of human rights, and in helping those who dared to oppose the communist regime in the native country. Berindei was well informed about what happened in the Romanian democratic circle from Paris, as he had close contacts with Virgil Ierunca, Monica Lovinescu, Marie-France Ionescu, Eugene Ionesco, Dumitru Țepeneag, Maria Brătianu, Sanda Stolojan, Mihai Korne, and Vlad Georgescu, among others.

The Romanian exiles and their French supporters founded various organizations, such as The French Committee for Human Rights, converted into The League for Human Rights in Romania, which gave them a certain force, mobilization capacity and credibility in France and abroad. Romanians living in Paris established ties with French intellectual circle, including academics specializing in Romanian Studies (Catherine Durandin, Claude Karnouh, Gilles Veinstein, Anne Planche, Alain Paruit Herskovits), but also prominent intellectuals (Alain Besançon, Emmanuel Le Roy Ladurie, Alain Touraine, Claude Bonfois, Leonard Finis, Louis Aragon, Roland Barthes, Simone de Bouvoire, Pierre Dex, Jean-Marie Domenach, Pierre Emmanuel, Claude Gallimard, Roger Garaudy, Jacques Le Goff, Claude Mauriac, Edgar Morin, Serge Moscovici, Kostas Papaioannou, Claude Roy, Jean-Paul Sartre, Laurent Schwartz, Philippe Soler, Paul Thibault). Some of these personalities were active in organizations in favor of the exile, others signed letters to respect human rights in Romania. They also established contacts with journalists from different French newspapers („Le Monde”, „Le Figaro”, „Les Temps modernes”, „Le Cotidien de Paris”, „L'Express” etc.), with posts Western radio (especially *Free Europe*, and *Radio France Internationale*, *BBC*), with organizations in defense of human rights (Amnesty International), with French politicians, with Czechoslovak exiles and dissidents (Antonin Lim, Jerzj Pelikan, Karel Bartosek), Polish (Jacek Jan Kuroń, Adam Michnik, Alexander Smolar, Severin Bernstein, Krzysztof Pomian, George Mink, Bronisław Geremek), Hungarians (Peter Kende, István Kemény, Ákos Ditrői, François Fejtő), and Russian (Natalya Gorbanevskaya, Vladimir Bukovski, Viktor Feinberg, Leonid Pliusci). The East-Europeans exiles established journals which reported cases of dissent and anti-communist protest, „L'Alternative” (1979-1986), „L'Autre Europe” (1986) and „La Nouvelle Alternative” (1985).

The actions of the Romanian exile in Paris played a key role in publicizing cases of dissent in Romania, which was probably the most effective form of protection for those concerned (for example, Paul Goma, Vasile Paraschiv, Mihai Botez, Doina Cornea, Gabriel Andreescu, Dan Petrescu, Dorin Tudoran, Radu Filipescu, Gheorghe Calciu Dumitreasa, Attila Ara-Kovács, Géza Szőcs) helped to raise awareness of cases of collective protest (the Jiu Valley, 1977; Motru, 1981; Brașov, 1987), and the enhancement of the Opération Villages Roumains in 1988-1989. The Role of group of Romanian exiles in Paris was essential in changing the perception of Western public opinion on the nature of the communist regime in Romania.

CENTRUL DE STUDII ASUPRA
COMUNISMULUI ȘI POSTCOMUNISMULUI

VA INVITĂ LA CONFERINȚA

ROMÂNIA COMUNISTĂ
VĂZUTĂ DE LA PARIS
1977 - 1989

SUSȚINUTĂ DE
DL. MIHNEA BERINDEI
CERCETĂTOR LA INSTITUT DE SCIENCES SOCIALES DU POLITIQUE/CNRS

UNIVERSITATEA „AL. I. CUZA” IAȘI,
VINERI, 9 DECEMBRIE 2011, ORELE 17,00, CORPUL H (CASA CATARGI), SALA H1

PARTENERI

INSTITUTUL DE INVESTIGARE A CRIMELOR
COMUNISMULUI ȘI MEMORIA EXILULUI ROMÂNESC

 Konrad
Adenauer
Stiftung

FACULTATEA DE ISTORIE A UNIVERSITĂȚII
„ALEXANDRU IOAN CUZA” IAȘI

Radu Oltean, *Cetăți, castele și alte fortificații din România. De la începuturi până spre anul 1540*, București, Editura Art Historia, 2016, 104 p.

O nouă lucrare foarte interesantă de istorie militară a apărut pe piața românească, avându-l ca autor pe Radu Oltean, singurul artist român specializat pe reconstituiri grafice de mare acuratețe a fortificațiilor, orașelor și armatelor de pe teritoriul României din diverse epoci istorice. Radu Oltean este grafician cu studii în domeniu, dar pasiunea pentru istorie l-a determinat să se ocupe de astfel de ilustrații, realizate după o temeinică documentare prealabilă. Ilustrațiile lui nu sunt de găsit doar în România, ci și între paginile și chiar pe copertile unor reviste de istorie militară internaționale – *Desperta Ferro*, *Ancient Warfare* –, dar și în prestigioasa *National Geographic*.

Tot pasiunea pentru istorie l-a determinat pe Radu Oltean să intre într-o asociație de *reenactment*/reconstituire istorică, Asociația 6 Dorobanți, specializată pe reconstituirea unor unități ale armatei române de secol XIX și XX, dar și a unor unități de infanterie ale perioadei napoleonice. Asociația are un înalt grad de autenticitate, fiind invitată datorită calității sale la mari evenimente de profil din străinătate și din țară.

Radu Oltean a devenit cunoscut în România încă de acum mai bine de 10 ani, prin desenele sale de inspirație istorică și, mai ales, prin posterele tematice despre orașe medievale transilvănene – Brașov, Cluj, Sibiu etc. –, hărți cu bisericile fortificate săsești și posterele cu soldați de pe teritoriul României din perioada antică până în secolul XVI. A ilustrat în cel mai profesionist mod cu puțină cărțile de popularizare a istoriei pentru cei mici ale lui Neagu Djuvara, apărute la editura Humanitas acum mai bine de un deceniu. Probabil nimeni nu s-a așteptat ca astfel de cărți să aibă ilustrații corecte din punct de vedere istoric, mai ales având în vedere că erau adresate copiilor.

Bucureștean get-beget, Radu Oltean s-a ocupat de istoria acestui oraș, devenit capitală a României, publicând sau colaborând la lucrări despre evoluția sa. De foarte mare interes și succes, chiar și comercial, a fost harta Bucureștiului în preajma mijlocului secolului XIX, realizată în colaborare cu un arhitect. Din nou, efortul depus pentru documentare a fost imens, consultându-se numeroase hărți, planuri, poze, documente de arhivă. Rezultatul a fost impresionant, practic o imagine a unui București de nerecunoscut de cineva în viață în ziua de azi.

O ultimă lucrare care merită amintită este primul volum despre războaiele daco-romane, din nou extraordinar de bine documentat și ilustrat de-a dreptul luxuriant, cu planuri vechi, stampe, hărți, ilustrații proprii, scene de luptă, totul realizat cu mîgală și atenție deosebită, pentru a atinge o corectitudine istorică (aproape) completă, lucrare tradusă deja în engleză și spaniolă și primită excelent de cititorii străini. Volumul 2 promite a fi cel puțin la fel de bun.

Istoria cercetărilor în domeniu

De fortificațiile de pe actualul teritoriu al României s-au preocupat o serie de istorici și arheologi din ultimele două secole, astfel încât există multe articole și cărți în

domeniu, de la fortificațiile antice până la cele de perioadă contemporană. O listă mai mult decât generoasă a acestor lucrări se găsește la finalul cărții lui Radu Oltean, bibliografia fiind structurată pe capitole – *Tratate și enciclopedii, Studii, Articole, Cataloage, Site-uri Web*.

Multe dintre titlurile studiate și enumerate de Radu Oltean sunt, din păcate, inaccesibile publicului larg, mai ales dintre articole, publicate în reviste de specialitate, în tiraj redus și greu de găsit, într-un limbaj tehnic, puțin inteligibil cititorului de rând. Dintre cărți, multe sunt din nou inadecvate cititorului obișnuit, dar și celui avizat, unele abundând de informații tehnice seci și lipsindu-le partea atractivă, anume hărțile și mai ales reconstituirile grafice.

Chiar dacă o bună parte a acestor lucrări este foarte utilă studiului științific și cercetării de înalt nivel, nu se atinge acel iluzoriu deziderat al „iluminării maselor” prin cunoaștere ușor de diseminat și de asimilat. Aici își găsește locul tocmai cartea de față, o bună punte între literatura de specialitate și cititorul de azi, obișnuit parțial cu informația de tipul celor date de internet, cu imagini multe și text cât de cât concis, redus. Faptul că autorul a studiat aceste lucrări dă o greutate științifică lucrării, iar rezultatele cercetării sale se observă în paginile cărții și în reconstituiri.

„Consilierii” autorului

Încă de la începutul cărții apare lista de prieteni și colaboratori, care, după spusele autorului, l-au ajutat, informat, ghidat, „aprovizionat” cu ilustrații de epocă, fotografii, hărți. Printre cei menționați în lista de consultanți se numără istorici, arheologi, arhitecți, cum ar fi Adrian Andrei Rusu, Vitalie Josanu, Ioan Marian Țiplic, Florin Gogâltan, oameni „de-ai locului” sau pur și simplu pasionați de istorie, cu o vastă colecție foto de la diverse monumente cuprinse în carte.

Textul și informațiile sale

Cea mai mare parte a cărții este formată din ilustrații proprii foarte bogate, stampe și desene vechi, fotografii vechi și actuale, terestre și aeriene, planuri din diferite perioade, reproduse impecabil. Pe lângă reconstituirile fortificațiilor arhicunoscute, cartea oferă cititorului și reconstrucții ale unor fortificații care nu mai sunt vizibile și pentru care nu existau până acum astfel de imagini – de exemplu, cetatea Turnu.

Textul este scurt, dar la obiect, explicând contextul istoric pentru fiecare perioadă și fiecare fortificație în parte. Stilul este clar, concis, cursiv, cu explicații ușor de înțeles de oricare cititor.

Din păcate, cartea are o singură hartă reprezentând spațiul românesc în secolele XIV-XVI, pe care figurează o parte dintre fortificațiile descrise în carte, dar nu sunt prezente toate fortificațiile active în acea perioadă.

Autorul trece mult prea repede peste partea antică, lipsesc astfel fortificații importante din Epoca Bronzului, dacică și romană. Cartea este de fapt în majoritate axată pe Evul Mediu și mai ales pe zona Transilvaniei (aproximativ jumătate din carte), cu orașele sale fortificate, biserici fortificate, cetăți și castele.

Apar și unele erori lingvistice, din fericire nu multe, în mod evident din neatenție, grabă sau ca urmare a modificării textului – la p. 16 (*localnicii*, în loc de *localnici*), 29 (*Ritters*, în loc de *Ritter*), 47 (*ridicat*, în loc de *ridicăta*), 49 (*voievodului*, în loc de *voievodul*), 73 (*bisericii*, în loc de *biserica*).

Sunt și erori de substanță. Autorul plasează Lebunion în Bulgaria, dar această localitate, locul unei celebre bătălii bizantino-cumane din 1091, este în Turcia, chiar la granița cu Grecia. De asemenea, la p. 32, amintind despre o posibilă marcă de apărare maghiară la est de Carpați în secolele XII-XIII, autorul vorbește despre „grăniceri secui (ceangăi)”, egalitatea etnică astfel exprimată fiind nesigură și probabil eronată, nu toți ceangăii fiind de origine secuiască.

La p. 36, descriind harta din jumătatea superioară a paginii, autorul preia informația românească, neactualizată din anii '70, referitoare la autorul hărții din celebrul *Codex Latinus Parisinus* și la destinația manuscrisului. Autorul lucrării de inginerie militară medievală este Mariano di Jacopo (1382-1453), poreclit Taccola, italian care și-a petrecut toată viața în Italia și a scris, printre altele, două tratate de inginerie militară și mașini de război. Lucrarea menționată de Radu Oltean este deci de secol XV, nu XIV, nu a fost făcută pentru împăratul Sigismund de Luxemburg, iar harta care însoțește accidental tratatul nu este opera lui Taccola, fiind probabil făcută în legătură cu cruciada de la Varna din 1444, după cum demonstrează Sergiu Iosipescu, în articolul său din „Revista de Istorie Militară”, nr. 3-4/2007, p. 97-102.

La p. 64 izbește un subtitlu pe care l-am găsi în mod normal într-o revistă de super-popularizare sau o carte pentru copii: *Și totuși, cum funcționa o cetate ardeleanească din secolele al XIV-lea – al XV-lea?* Brusca oralitate a stilului face notă discordantă cu restul textului și mai ales cu celelalte subtitluri din carte.

La p. 68 autorul face o afirmație tranșantă despre cetatea Șoimoș, „singura din zona noastră care a avut șanț cu escarpă și contraescarpă din zidărie”, afirmație contrazisă la p. 91, unde se amintește despre același tip de șanț la Suceava. Hunedoara a avut, de asemenea, șanț cu escarpă și contraescarpă din piatră.

La p. 70 apare una dintre expresiile des întâlnite și eronat folosite în literatura istorică – „militari profesioniști, mai rar mercenari”. Mercenarii în Evul Mediu și nu numai erau/sunt militari profesioniști, poate chiar mai experimentați și pregătiți decât militarii profesioniști din jurul marii nobilimi, de exemplu.

Nota de subzol de la p. 86, aparținând lui Vitalie Josanu, are o exprimare cel puțin ciudată: „Corăbiile negustorilor au răspândit [...] virusul ciumei bubonice în principalele mecanisme ale economiei europene”. Cu tot respectul pentru domnul Josanu, aceasta ar însemna, prin deducție, că ciuma i-a infestat pe oameni, deci oamenii erau principalele mecanisme ale economiei medievale europene, ceea ce tot ar suna prea tehnic și mult prea impersonal.

Din păcate, autorul nu vorbește despre bisericile fortificate maghiare, nici măcar nu le amintește. Chiar dacă au fost relativ puține, aceste biserici au avut rol militar la fel ca cele săsești/secuiești, multe au încă fortificațiile (aproape) intacte în jurul lor, sunt integrate în circuitul turistic, dar sunt cunoscute mai mult de turiștii maghiari care vin anual să le viziteze.

De asemenea, nu menționează mănăstirile fortificate din spațiul extracarpatic, unele fiind de fapt fortărețe redutabile, modernizate în scop militar de-a lungul vremii.

Ar fi fost util un mic glosar, poate chiar ilustrat, pentru termeni cum ar fi „în consolă” ori „curse de șoarece” sau acești termeni tehnici să fie explicați pe parcursul cărții, acolo unde sunt folosiți, cu exemple vizuale. Un astfel de glosar este obligatoriu în volumul doi, unde vor abunda elemente tehnice.

În cazul cetății noi a Romanului (p. 95), construită de Ștefan cel Mare, autorul nu menționează cetatea veche din aceeași zonă, nici nu semnalează că distrugerea cetății celei noi a fost inițiată în secolul XVII de către moldoveni la ordinul otomanilor,

ruinarea sa fiind inerentă de-a lungul secolelor. Este, de asemenea, păcat că nu apare un plan sau chiar o reconstrucție grafică a cetății celei noi de la Roman, o importantă fortificație cu elemente moderne a Moldovei, practic un „fort de artilerie”.

Nu apar reconstrucții grafice pentru câteva dintre cetățile Moldovei și nu numai; probabil le vom putea admira în volumul 2.

Afirmația de la finalul cărții, că, la câteva decenii de la moartea lui Ștefan cel Mare, adică pe la 1540, „Evul Mediu se încheie”, este valabilă doar pentru Europa Occidentală, nu și pentru spațiul românesc, mai ales pentru cel extracarpatic.

Concluzii

Cartea poate fi recomandată oricui. Radu Oltean face practic și în acest volum ceea ce nici un istoric român nu poate face în clipa de față și probabil nici în viitor – apropie istoria de oameni, prin informație corectă, concisă, clară și ușor de înțeles, dublată de ilustrații bogate și corecte. Singurul lucru ce i se poate imputa autorului, de către cei care vor să îi găsească minusuri, fiind faptul că nu este istoric sau arheolog, dar chiar acesta cred că este marea său atu, meseria de grafician oferindu-i o altă viziune, mai largă, asupra istoriei, pentru care are o pasiune fără margini. Este de menționat că, pe lângă text și ilustrații, autorul s-a ocupat personal și de machetarea, tipărirea și distribuirea cărții. Totul pentru ca raportul calitate-preț să rămână optim.

Dacă ar fi să-l comparăm cu un alt autor și ilustrator de același profil, am putea să spunem, fără a exagera absolut deloc, că Radu Oltean este un Peter Connolly al României și istoriei sale. Vârsta domnului Oltean ne asigură că ne vor aștepta și alte lucrări la fel de bune și în viitor.

Cartea este utilă atât pentru pasionații de istorie, cât și de arhitectură, și nu ar trebui să lipsească din bibliotecile unităților de învățământ din România; ea ar putea fi studiată măcar la nivel preuniversitar. Într-o epocă a dezinteresului total față de patrimoniu, cartea lui Radu Oltean vine să reînvie istoria arhitecturii militare din spațiul românesc, iar volumul 2 cu siguranță va aduce o nouă contribuție la cercetarea în acest domeniu.

În vremurile de acum, când fortificațiile, de la cele antice la cele de secol XX, sunt uitate, folosite ca gropi de gunoi, materiale de construcții sau cad pradă furiei restauratoare și reconstructive cu materiale moderne și fără a se respecta în multe cazuri arhitectura originală, dublate în interior de butaforii aberante, cartea de față este una dintre puținele oglinzi grafice cât se poate de fidele ale trecutului din spațiul românesc.

Andrei Pogăciaș

Iași – oraș al diversității. Categori etnice și minorități în secolele XV-XX: aspecte sociale, economice și culturale, coordonator Laurențiu Rădvan, Iași, Editura Ars Longa, 2015, 375 p.

Studiul istoriografic asupra evoluției categoriilor etnice și a minorităților din spațiul românesc a ocupat mai degrabă un loc periferic în preocupările specialiștilor români în anii postcomunismului. Justificabil sau nu, primele inițiative ale unei cercetări debarasate de presiunile ideologice (fie cele specifice perioadei anterioare lui 1989, fie cele care prezentau accente ale unui naționalism de amestec, ce încorpora, deseori concomitent, trecutul interbelic și repulsia față de formele „neocomuniste”) au apărut

relativ târziu. În privința celor din sfera istoriografiei, numeroase studii ce urmăreau transformările comunităților minoritare și-au păstrat o decență demnă de a intra în categoria intitulată *cercetare științifică*. În aceeași direcție regăsim și un recent volum de studii intitulat *Iași – oraș al diversității. Categorii etnice și minorități în secolele XV-XX: aspecte sociale, economice și culturale*.

Contribuțiile aduse de către cunoscuți specialiști ieșeni, sub coordonarea istoricului Laurențiu Rădvan, prezintă atât mize individuale, pe care vom încerca să le reperăm într-o manieră succintă, cât și colective, având în vedere complexitatea subiectului, sursele științifice, incertitudinea unui peisaj urban creionat în decursul vremurilor, precum și publicul-țintă. Referitor la cel din urmă aspect, îl considerăm unul relevant, întrucât rezultatele unor cercetări serioase și de lungă durată, cum sunt cele din cadrul volumului de față, pot suscita interesul unor grupuri profesionale mai largi, pentru a nu primi înțelesul unei istorii de popularizare. Mai mult, seriozitatea studiilor nu propune să „împace” latura popularizatoare cu cercetarea istorică propriu-zisă, drept pentru care este mai dificil să formulăm diverse puncte critice în abordarea istoriografică.

Având ca element central conceptul de *diversitate*, volumul cuprinde abordări diverse ce construiesc un amestec reușit de istorie socială, istorie urbană și istorie instituțională. În dese rânduri, constatăm o predilecție a istoricilor pentru utilizarea memoriei ca formă de relaxare a discursului uneori rigid, generat de documentul de arhivă. Apelul la evenimente sau portrete provenite din rândul minorităților aflate în Iași și conservate, în timp, cu funcție descriptivă generalizatoare, indică atenția deosebită pentru a lua pulsul epocii din mijlocul unui grup minoritar și, totodată, pentru a creiona peisajul unei comunități, utilizând factorul *diversitate* în justificarea transformărilor locale. În aceeași măsură, se observă un echilibru în redarea unor imagini din registrul extravagant al minorităților din Iași, precum și a informațiilor rezultate din raportarea autorității politice la adresa formelor generatoare de schimbare în fizionomia urbană. În orice caz, predomină atenția pe care specialiștii o acordă documentelor de arhivă sau statisticilor epocii, care, deși sunt sărace și uneori neconforme cu realitatea, contribuie la claritatea orizontului istoriografic.

Alături de factorul economic, considerat de istorici unul elementar în explicarea prezenței numeroase a minorităților în Iași, consecințele de ordin cultural reprezintă, poate, firul interpretativ preferat, emergența unor instituții cu funcție educativă primind o importanță cuvenită în construirea dimensiunii integratoare.

În mod inevitabil, tipul de raportare față de diversitatea etnică din spațiul ieșean este unul distinct, dictat atât de metoda de abordare a fiecărui istoric, cât mai ales de bogăția surselor avute la dispoziție. Fiecare epocă prezintă, în egală măsură, dificultăți la nivel interpretativ, fie că ne referim la dimensiunea conflictuală a prezenței unui grup minoritar în spațiul românesc (cazul evreilor), fie în eforturile de a stabili o imagine cât mai fidelă amprentelor economice și culturale lăsate într-un interval de mai multe secole (cazul grecilor). Dacă în cazul abordărilor referitoare la comunitățile minoritare de secol XX capcanele sunt încurajate de varietatea surselor, datele cu privire la prezența în medievalitate a unor asemenea grupuri au fost moștenite din surse îndoielnice, aflate deseori pe poziții contradictorii cu vocile documentului de epocă. Chiar și așa, istoricii care se ocupă de evoluția comunităților minoritare în secolul XX subliniază existența unor impedimente care îngreunează efortul de a schița un tablou cât mai fidel realității sociale, în lipsa cercetărilor anterioare pe direcții specifice istoriei locale.

Cele șapte studii prezintă abordări distincte, aspect sesizabil plecând chiar de la dimensiunile acestora. În orice caz, rezumarea la un număr mai redus de pagini nu

indică totodată și o tratare superficială, în raport cu obiectivele globale ale volumului, ci mai degrabă urmările unor evenimente majore care au produs modificări de percepție, fie dintr-un unghi instituțional, fie cultural.

Volumul debutează cu un prim studiu mai amplu, ce îi aparține lui Laurențiu Rădvan, intitulat *Categorii etnice în Iași (secolul al XV-lea – începutul secolului al XIX-lea)*. Având în vedere deja cunoscutele preocupări legate de evoluția urbană a orașelor și târgurilor medievale, istoricul trasează direcții clare ce ating, într-o primă fază, chestiunea surselor nesigure, pe baza cărora a fost construit procesul de transformare a orașului. Relevante sunt insistențele asupra rolului de centru urban, deținut începând cu atestarea documentară și până în momentul stabilirii capitalei la Iași, precum și raportarea autorității domnești față de prezența negustorilor străini, îndeosebi din punct de vedere economic, aceștia având o contribuție semnificativă pentru vîstieria statului. Germenii negustoriei practicate de greci, armeni și evrei au contribuit la convertirea principalului centru al Moldovei într-un spațiu dominat de cosmopolitism. Peisajul medieval schițat de către istoric nu omite prezența occidentalilor care, deși într-un număr redus, contribuie la creionarea a numeroase peisaje înclinate mai degrabă spre exotismul de tip oriental. De asemenea, sunt trasate formele de existență ale primelor instituții cu rol primordial în perpetuarea cutumelor unei epoci, în paralel cu particularitățile de ordin arhitectural.

Procese majore provocate de prezența unor comunități aflate în proximitatea politicului, precum și fotografierea declinului altor grupuri cu influență în activitatea economică, reprezintă pentru istoric repere de bază în explicarea rațiunilor pentru care existența grecilor sau a armenilor s-a dovedit vitală. Nu lipsesc episoadele dominate de disensiuni între factorul autohton și impactul utilizării autorității conducătoare în extinderea influenței în comerț și negustorie, cel mai vizibil fiind poate secolul fanariot.

Influențele perpetuate în negustorie, precum „moștenirea” greacă preluată de către evrei, primesc o valoare comparativă, ce explică avantajele unei integrări socio-economice pe cale confesională. În acest sens, peisajul economic dominat de greci, ca grup creștin-ortodox, se modifică profund spre secolul XIX prin apariția în număr mare a evreilor.

În genere, analiza istoricului Laurențiu Rădvan presupune două direcții majore, ce au drept mize interpretarea prezenței unor categorii etnice care au lăsat o amprentă majoră asupra evoluției politice în intervalele secolelor XV-XIX, valoarea influenței economice, precum și plasarea elitelor comunităților minoritare în proximitatea factorului de conducere. Cea de-a doua direcție urmărește surprinderea grupurilor numeroase stabilite în zonele periferice ale (din secolul XVI) capitalei Moldovei și agenții socio-economice care au marcat fizionomia urbană. În acest ultim registru identificăm o preocupare deosebită a specialistului pentru categoria Țiganilor, una absentă din peisajul care influențează ritmul economic, dar care prezintă forme speciale de organizare socială (bresle), definite de supunerea față de stăpân, semi-nomadism, sau exemple ale ascensiunii pe trepte sociale superioare.

Cel de-al doilea studiu al volumului, ce aparține istoricului Petronel Zahariuc, are ca titlu *Contribuții privitoare la istoria învățământului în Iași, în perioada de trecere de la evul mediu la epoca modernă* și orientează analiza istorică spre aportul străinului la dezvoltarea instituțiilor cu misiune educațională, începând cu Moldova lui Vasile Lupu. Disputele declanșate în jurul viziunilor divergente, cu ascendent în plan confesional, sunt surprinse de către istoric mai ales în cazul Colegiului de la Trei Ierarhi, unde modelul kievean de cultivare a unei educații superioare s-a lovit de prezența grecească. O atenție specială este acordată inițiativelor provenite din rândul comunităților catolice,

în scopul creării unor școli, la fel cum s-a întâmplat și în cazul celor armenesci sau al celor evreiești. Ceea ce rămâne definitoriu în formele de urgență a instituțiilor de învățământ din Moldova mijlocului de secol XVII este imaginea unei evoluții interdependente – mai ales din punct de vedere economic – între structurile majorității și cele ale comunităților minoritare etnice și confesionale.

Debutul secolului XIX aduce în fața preocupărilor istoriografice „chestiunea evreiască”. În studiul său, intitulat *Evreii din Iași în secolul al XIX-lea (aspecte demografice, sociale, culturale și urbanistice)*, Dan Dumitru Iacob creionează un peisaj de ansamblu al impactului migrației evreiești în spațiul românesc, cadrul statal intern și reacția autorității domnești cu privire la venirea unui număr compact de alogeni. Organizarea acestei noi categorii minoritare, care urma să primească o atenție majoră în fazele de modernizare ale statului român, a generat transformări profunde pe plan local. Istoricul își îndreaptă atenția către teme majore legate de comunitate, cum sunt: încheierea în jurul instituțiilor cu funcție administrativă sau cu rol identitar, preocupările definitorii ale evreilor sau disensiunea cu partea majoritară. Foarte interesante ni se par incursiunile în sfera cultural-educativă, prin intermediul cărora sunt urmărite faze ale progresului unei categorii etnice minoritare, atitudini ale românilor față de un model distinct de organizare la nivel comunitar, precum și trăsăturile unei geografii urbane prin intermediul căreia sunt puse în valoare nuanțe ale unei istorii locale scrise „în oglinda” existenței unui grup minoritar numeros.

Ritmul de dezvoltare a statului-națiune până în preajma primei conflagrații mondiale a implicat, în mod inevitabil, și o raportare distinctă față de grupurile minoritare. În acest sens, abordarea istoriografică legată de *Străini/minoritari în Iași la cumpăna secolelor XIX-XX* îi revine istoricului Ionuț Nistor. Încă de la început, reperăm o transpunere a problematicei într-un nou registru, mai apropiat de cadrele instituțional și legislativ. Demersul este dezvoltat în direcția unor aspecte definitorii pentru situația în care se afla orașul Iași, cu statut de „a doua capitală”, îndeosebi în privința minoritarilor din punct de vedere confesional. Istoricul schițează un tablou sugestiv al contribuțiilor aduse de comunitatea catolică în patrimoniul cultural și arhitectural al finalului de veac, incluzând și problemele procesului integrator al clerului catolic. Pe fondul depozitării de rolul central în plan politic, fizionomia orașului a fost profund influențată și de apariția unei instituții ca Universitatea, menită să atragă energia specifică unei educații superioare și să construiască o elită intelectuală după model occidental. În mod evident, stadiul superior de raportare față de valorile culturale a impus apropierea numeroșilor membri proveniți din categoriile minoritare, îndeosebi în cazul evreilor, proces care a cunoscut, în timp, atât un progres, cât și un regres în integrarea acestora.

Plasată, oarecum, în continuarea studiului anterior, o altă intervenție legată de *Diversitate etnică și confesională în Iași în perioada interbelică*, aparținând istoricului Lucian Leuștean, tratează succint câteva idei în jurul înțelesului de minoritate, ca element generator de conflict în spațiul social-politic. Uzând de privilegiul dat de preocupări intense asupra minorităților în România interbelică, istoricul realizează ca suport introductiv o schiță curajoasă a multiplelor paliere de discurs (fiecare cu excese sale), cultivate pe plan autohton, în mediile științifice externe, dar și prin contribuțiile venite din rândul categoriilor „minoritare”. Demersul continuă într-o notă similară, insistându-se mai degrabă pe surprinderea unor factori elementari care au contat în raportul stat-grup minoritar în anii dintre cele două războaie mondiale. Impactul dintre particularitățile „moștenirii imperiale” în viziunea instituțională și raportarea minoritarilor față de ofensiva

statului, în direcția unui proces de românizare cu dublă conotație – integrator și omogenizator –, a provocat numeroase forme de pasivitate, în primul rând față de asimilarea criteriului lingvistic. În cazul destinului interbelic al orașului Iași, Lucian Leuștean preferă să aducă o serie de exemple referitoare la ponderea instituțiilor și asociațiilor minoritare în peisajul socio-cultural al „capitalei Moldovei”.

Un alt studiu amănunțit despre *Minoritățile din Iași și învățământul primar, secundar și universitar în perioada interbelică* este realizat de Cătălin Botoșineanu. Seriozitatea unei cercetări de acest gen este sesizabilă încă din partea introductivă, acolo unde istoricul insistă pe tipul de surse documentare utilizate. Cu toate că direcția este mai degrabă una legată de istoria locală a învățământului, rolul de centru cultural și educațional într-o epocă cu accente centralizatoare face din orașul Iași un subiect demn de o analiză după metoda comparatistă, direcție pe care insistă și istoricul ieșean, atunci când face trimiteri la situația instituțiilor de învățământ în preajma formării României Mari și la școlile din Transilvania. Treptat, analiza se rezumă la o problemă mult mai restrânsă ce vizează statutul școlilor particulare și confesionale, în raport cu minoritățile din Iași, legea învățământului primar și secundar din 1925 servind ca reper central. După o primă fază, mai precis până în jurul anului 1922, în care școlile particulare s-au aflat într-un stadiu de provizorat, extinderea autorității statului interbelic a vizat compartimente precum sursele materiale și eventuale manifestări ostile în rândurile corpului didactic, care ar fi putut da naștere, potrivit istoricului, unor tendințe centrifuge generatoare de instabilitate. Eforturile de înlăturare a cutumelor specifice anilor anteriori războiului au făcut din strategia de reformare a sistemului educațional mai degrabă o încercare de omogenizare grăbită de realitățile sociale.

Ultimul studiu, totodată și cel mai amplu, îi aparține lui Dorin Dobrințu și acoperă ultima fază a celui de-al Doilea Război Mondial și întreaga perioadă comunistă. De altfel, chiar titlul ne oferă un răspuns provizoriu cu privire la rațiunile pentru care istoricul a ales să depună un efort considerabil în realizarea unei asemenea cercetări: *Declinul diversității. Minorități etnice și religioase în Iași, 1944-1989*. În mod inevitabil, episoadele traumatice ale conflagrației mondiale, petrecute și în România, au justificat preocupările pentru „chestiunea evreiască”.

Istoricul dezvoltă o largă analiză referitoare la soarta comunităților minoritare din primii ani postbelici, plecând de la cvasi-absența problemei din discursul oficial, precum și ecurile politico-ideologice reflectate în realitatea românească din prima fază a regimului comunist. Relevante ni se par pozițiile luate în cazul unor momente dificil de abordat, cum este cel al ocupației sovietice, dar și al situației în care se afla administrația din Moldova în intervalul 1944-1945. În acest caz, Dorin Dobrințu coboară registrul de analiză în anii războiului, cu scopul de a demonstra perpetuarea formelor de urgență ale antisemitismului începând cu extinderea forțelor comuniste în România. În perioadă, imaginea „pericolului evreiesc” este sugerată de ocuparea unor poziții de conducere locale, cum a fost cazul Primăriei Iași, prezența unor etnici evrei în funcții-cheie constituind premisele unei zvonicistici generalizate despre așa-zisa venire a evreilor la conducerea statului român.

Instaurarea unui regim de tip totalitar a modificat în cele mai profunde înțelesuri raportarea puterii la categoriile minoritare. Cunoscute și complicate probleme, precum cele legate de emigrarea evreilor, sunt abordate în trecere, volumul mare de surse punând mai degrabă piedici de ordin metodologic în abordări de acest gen. Nu sunt omise nici cazuri ale unor grupuri numeroase mai degrabă la nivel național, precum: greci, ucraineni și maghiari. Ultima parte a studiului reprezintă o descriere structurată a

atitudinii pe care conducerea comunistă a abordat-o în cazul minorităților de ordin confesional, în mijlocul cărora a fost cultivat un discurs ostil practicilor puterii și inclusiv un militanșism vădit anticomunist. În acest sens, istoricul tratează în egală măsură formele de manifestare ale comunității catolice, creștine după Evanghelie, baptiste, penticostale și adventiste care, în ciuda diferențelor existente, inclusiv din punctul de vedere al vechimii, au contribuit la întreținerea unor voci ostile regimului pe plan autohton și au realizat o întreagă rețea internă, având inclusiv contacte în afara țării, menite să asigure protecție și să opună rezistență față de agresiunile puterii la adresa cultelor.

Dincolo de toate chestiunile referitoare la mizele de ansamblu ale volumului, studiile ce îl compun rămân o contribuție notabilă la cunoașterea unor procese social-politice și evoluții pe plan instituțional, care au marcat existența unor categorii etnice și confesionale minoritare din Iași. În linii generale, textele incită la o lectură plăcută și relaxată, care oferă argumente solide din punct de vedere documentar și care nu creează impresia unor temeri de a coborî în profunzimea disputelor istoriografice pe puncte nevalgice ale trecutului sau chiar în zone „de conflict” științific.

Marian Hariuc

Blazej Brzostek, *Paryże Innej Europy. Warszawa i Bukareszt, XIX i XX wiek, Warszawa, Wydawnictwo WAB, 2015, 512 p.*

Încercând să răspundă întrebării dacă țările Europei de Est pot fi privite ca periferii (de exemplu, în sens cultural), istoricul ideilor politice, Chantal Delsol, discută pe tema interacțiunilor care apar între „Vest” și „Est” în perioada modernă¹. Astfel, începuturile epocii moderne s-au caracterizat printr-o diferențiere normativă, specifică gândirii de tip iluminist, care era tentată să lege progresul (exclusiv localizat în „Vest”) de calitatea morală, astfel că, cei care nu făceau dovada sa (de exemplu, „Estul”), erau demni de dispreț. Odată cu venirea la putere a regimurilor comuniste în regiune, acest punct de vedere a devenit un model de la sine-înțeles, ceea ce a contribuit la adâncirea prăpastiei, una inclusiv geografică de această dată, prin intermediul zidurilor și al barierelor; în cele din urmă, această prăpastie a marcat separarea țărilor de dincoace de Cortina de Fier de ceea ce era considerat ca fiind „Europa normală”.

Simplificând lucrurile, putem spune că tiparul mental occidental s-a familiarizat cu imaginea existenței unei a doua Europe („cealaltă Europă”), o *altă* Europă, descoperită de călătorul „civilizat” care se întâmpla să se aventureze pe aceste meleaguri. Interesant este că, parcurgând drumul invers, locuitorul Europei de Est aplica aceeași etichetă propriei regiuni, pe de o parte dintr-un reflex cauzat de nostalgia pentru timpurile de altădată, adică de dinainte de Comunism, pe de altă parte din cauza unei inferiorități date de întârzierea tehnologică, ce devenise nota dominantă a economiilor centralizate.

„Inna Europa”, construcție în care adjectival „inny”, „altul/alta”, denotă în limba poloneză ceva ce poate fi atipic, în ambele sensuri, pozitiv și negativ, reprezintă un

¹ *Faut-il traiter les pays du centre-est-européen comme des périphéries?*, în J. Kłoczowski, H. Łaszkiewicz (eds.), *East-Central Europe in European History. Themes and Debates*, Lublin, Institute of East Central Europe, 2009, p. 73-83.

concept esențial cu care operează cartea despre care vom discuta în rândurile următoare: *Paryże Innej Europy. Warszawa i Bukareszt, XIX i XX wiek* [Parisuri ale altei Europe. Varșovia și București în secolele al XIX-lea și al XX-lea]. Autorul, Błażej Brzostek, istoric specializat în istoria europeană a secolului al XX-lea în cadrul Institutului de Istorie al Universității din Varșovia, consideră acest complex de inferioritate ca parte intrinsecă a noțiunii de *cealaltă Europă*, complex cultivat de locuitorul acesteia în raport cu Europa „autentică” și dublat de aspirația de a o emula prin imitație. Aspirația, o altă noțiune importantă în carte, este definită de autor drept „dorința cuiva de a părea altcineva, mergând până la înfrumusețarea propriilor origini, compensarea neajunsurilor printr-o aparență opulentă”². Această reacție psihologică complexă, născută din interacțiunea *nativ – străin*, este ilustrată de Varșovia și București, capitale și orașe simbolice ale Poloniei și României.

Cartea tratează aspecte istorice, politice, sociale și culturale ale acestor orașe din ultimele două secole de existență. Mai exact, orașele sunt surprinse în momente cruciale ale istoriei lor, precum ocupațiile străine, introducerea inovațiilor urbane (de exemplu, asfaltul, iluminatul stradal, tramvaiul electric, metroul), procesul transformării lor în simboluri ale centralizării statale (după 1918), experiența anilor sumbri de Comunism, adaptarea lor la economia de piață (după 1989). Viziunea autorului asupra lor este una exhaustivă, povestea lor începând din momentul în care au fost investite cu putere politică³ și culminând cu cel în care cele două orașe intră în contact direct prin intermediul populațiilor lor, în contextul invadării Poloniei de către sovietici și naziști, tragedie care i-a determinat pe polonezi să tranziteze sau să caute refugiu în România (p. 233).

De asemenea, *Parisuri ale altei Europe...* abordează relațiile de tip centru-periferie, în speță schimburile pe care orașele în cauză le-au avut cu colonizatorii reali, precum Istanbulul în cazul Bucureștiului (timp de o bună parte a secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea), Sankt Petersburgul în cazul Varșoviei (timp de o bună parte a secolului al XIX-lea), Moscova (pentru ambele orașe în cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea), dar și cu colonizatorii imaginari precum Parisul și New York-ul, adică acele modele cultivate de către elitele locale. Aceste interacțiuni au micșorat sau, după caz, au mărit complexele de inferioritate ale orașelor studiate, complexe din care enumerăm pe cel al Orientului (p. 29, 30), al periferiei (p. 27), al senzației de efemeritate în politică și al tranzitoriului așezării geografice⁴ (p. 28).

Aspirația elitelor locale de a emula modelele reale sau imaginare, prezente sau trecute nasc reacții de compensare care, la rândul lor, sunt ambalate în mituri, imagini sau „auto-stereotipuri”, ordonate de către autor în tema *găsirii pe sine însuși* („odnalezé siebie”). Aceste mituri, imagini sau „auto-stereotipuri” alcătuiesc *cealaltă Europă*, iar *găsirea sinelui* pare cea mai potrivită strategie de revizitare a modelelor trecute, fie ele de inspirație bizantină, germană sau franceză.

² „Pragnienie bycia kim innym, tuszowania swego pochodzenia, kompensowania niedostatków poprzez bogate decorum” (p. 30).

³ În cazul Varșoviei, rolul său politic inițial a fost asociat faptului că, prin instituțiile oficiale pe care le găzduia, reprezenta la începutul secolului al XVIII-lea teritoriul pe care se purtau negocierile dintre puternica magnaterie locală și rege (de regulă membru al unei dinastii străine). În cazul Bucureștiului se poate vorbi de un rol politic *per se* de abia un secol mai târziu, când a devenit centrul mișcărilor de independență ale națiunilor balcanice din cadrul Imperiului Otoman.

⁴ Călătorii străini în regiune vedeau aceste orașe ca stații în drumul către centrul autorităților politice și religioase ale Estului; prin urmare, aceștia interpretau zona drept obscură și tranzițională din toate punctele de vedere: politic, cultural, și până și natural (p. 23).

Astfel, cel mai însemnat mit, comun ambelor cazuri, este cel al „Micului Paris”, al cărui timp predilect a fost secolul al XIX-lea. Vizitatorii au asociat Varșovia simbolurilor pariziene încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (p. 20), așadar, putem spune, trimiterea nu s-a născut neapărat ca urmare a asemănării fizice (ca în cazul Bucureștiului de după 1859), ci mai ales ca rezultat al dorinței de a neutraliza imaginea acestor orașe ca „leagăne orientale/asiatice ale barbarismului de origine otomană” (cazul Bucureștiului) sau „de origine rusă” (cazul Varșoviei). Pentru categoriile sociale privilegiate, asemănarea cu Parisul a orașelor lor semnifică apartenența acestora la un club select, simbol al eleganței și al originii aristocratice (p. 19). Este demn de semnalat totuși că asocierea imaginii Parisului cu o serie de orașe, precum Buenos Aires, Tbilisi sau chiar Shanghai, sublinia și caracterul democratic al moștenirii acestuia, incluzând trecutul său revoluționar și profilul raționalist vizibil în geometria bulevardelor haussmanniene (p. 19).

Pe lângă tendința elitelor locale de a compensa lipsa de vechime și absența spectaculozității arhitectonice a Varșoviei sau Bucureștiului, mitul „Micului Paris” a fost cultivat de înșiși musafirii acestor orașe. Aceștia le-au văzut ca niște treceri „către” sau ieșiri „din” „civilizație”. Într-adevăr, depindea de direcția călătorului: cine ajungea la Varșovia după ce parcursese satele sărace ale Rusiei⁵, sau cine intra în București după ce experimentase ținuturile dezolante ale drumului de la Dunăre înspre capitală. Varșovia și Bucureștiul, cu hotelurile lor cochete (deși, de multe ori, titulatura pompoasă nu suplinea facilitățile modeste), cu femeile îmbrăcate elegant, cu străzi abundând de magazine ce la rândul lor aveau mărfa luxuoasă, aduceau a Paris, unul mutat din locul său original.

În secolul următor, odată cu transferul centrului de putere și prestigiu către „Noua Lume”, mitul „Micului Paris” a fost înlocuit de cel al „Micului New York”. Fenomenul nu a fost unul simetric, deoarece diferența dintre cele două mituri era semnificativă. Putem observa că mitul „Micului Paris” era unul „fondator”, dat fiind că a încercat să legitimizeze existența politică a celor două națiuni în fața factorilor externi și, în același timp, să reflecte o istorie glorioasă pierdută (de exemplu, în cazul polonez ne referim la statul multicultural existent încă din Evul Mediu, iar în cazul românesc la sublinierea originilor latine ale culturii moderne române).

Mitul „Micului New York” nu se putea bucura de amploarea mitului secolului al XIX-lea, din două motive. În primul rând, tehnic vorbind, Varșovia și Bucureștiul nu puteau intra în competiție cu New York-ul în ce privește numărul zgârie-norilor sau infrastructura comunicațională; în al doilea rând, referirea la New York era destinată să le justifice poziția în interior. Varșovia și Bucureștiul, capitale ale statelor nou create, se confruntau cu necesitatea de a se legitima în fața elitelor locale ale teritoriilor nou-dobândite/anexate. Acestea din urmă, ca părți ale unor provincii prezentând influențe culturale și proceduri instituționale distincte, percepeau Varșovia și Bucureștiul drept străine, neatractive, simplu spus, locuri neîubite și care nu impuneau (p. 393). Pentru locuitorul Cracoviei, de exemplu, Varșovia putea însemna o fostă gubernie rusească, cu arhitectură puțin apetisantă și cu instituții politice tinere, în baza faptului că acestea fuseseră suspendate pentru o bună parte a secolului al XIX-lea. Pentru locuitorul unui oraș transilvănean, Bucureștiul era „orașul unei singure străzi”, un mix haotic

⁵ Cuiva care venea dinspre spațiul rus pe la mijlocul secolului al XIX-lea, Varșovia i se părea pe o altă treaptă de civilizație, dat fiind că în oraș se interzisese construcția de case de lemn, deși în zonele îndepărtate de centru încă mai dominau acestea din urmă (p. 15).

specific spațiului balcanic, unde viața se petrecea într-un ritm oriental. În cele din urmă, Varșovia și Bucureștiul însele uzitau auto-stereotipuri care colorau aceste imagini: Varșovia se auto-percepea drept spațiul „duplicității slave, al agresivității, lenei și lipsei de inițiativă și expertiză” (p. 29, 201), în timp ce Bucureștiul prelua celebra sentință a lui Raymond Poincaré, și anume a porților Orientului, unde „nimic nu era luat în serios”, un spațiu care, spre deosebire de „pura Transilvanie”, era alterat „de influențe turcești” (p. 210).

Înainte de a discuta mai pe larg despre metodologia și teoriile angajate de către autor în susținerea argumentelor de bază și, mai ales, despre locul acestei cărți în cadrul surselor existente în limba poloneză despre România, este important de menționat că *Parisuri ale altei Europe...* reprezintă în primul rând o probă curajoasă de comparare a două entități cu o istorie politică, socială și urbană diferită. Varșovia, oraș construit pe modelul unui burg german din Evul Mediu, a fost destituită din rolul său de capitală în secolul al XIX-lea; Bucureștiul, așezare tip târg din zona de influență orientală, s-a cristalizat miraculos începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, urmând modelele vest europene de dezvoltare urbană. Această discrepanță a continuat un secol mai târziu; totuși, deși traumele au fost asemănătoare, ele au apărut la intervale temporale diferite. În urma celui de-al Doilea Război Mondial, Varșovia a fost distrusă în proporție covârșitoare de ambii ocupanți (naziști și sovietici), în timp ce Bucureștiul, în ultima parte a regimului comunist, a suferit ample demolări menite a schimba radical vechea structură a orașului. Într-adevăr, această defazare este ușor de trasat și la nivelul valorilor ideologice ale Comunismului: primii ani ai acestuia în Varșovia s-au confundat oarecum cu entuziasmul reconstruirii orașului (deși s-a plătit tribut „noii lumini” venite de la Moscova prin ridicarea „Palatului Culturii și Științei”, centrul vechi al orașului a fost reconstituit conform originalului); Bucureștiul a experimentat ani de stalinizare incomparabil mai lungi și mai duri, în vreme ce distrugerile din timpul administrației ceaușiste au legat iremediabil în psihologica colectivă Comunismul de distrugerea orașului (p. 379), catastrofă asociată vizual cu „Casa Poporului”. Aceste modele supraviețuiesc și azi: Varșovia nu mai ține la calitatea sa de „Micul Paris” al Estului, ci mai degrabă la cea de „Pasărea Phoenix”, în timp ce Bucureștiul, pentru a șterge anii de umilință ai istoriei recente, s-a vădit dornic a reanima mitul „Micului Paris” și mai puțin pe cel al „Micului New York”, probabil dată fiind evidentă incompatibilitate pe toate planurile.

Așadar, dacă la nivel evenimential compararea celor două orașe se dovedește o sarcină grea, autorul recurge la observarea lor din perspectiva succesiunii de metamorfoze ideologice prin care au trecut. Aplicând concepte împrumutate din imagologie, istorie intelectuală, studii urbane și așa-numitele studii de călătorie, *travel studies*, Varșovia și Bucureștiul sunt privite în oglindă din punctul de vedere al reacției lanț de tipul: complex de inferioritate – aspirație – compensare. Pe lângă teoreticienii acestor domenii (de exemplu, Edward Said, Larry Wolff, Maria Todorova, Milica Bakić-Hayden), autorul optează pentru *histoire croisée*, acea sub-specie a metodei comparatiste elaborate de Bénédicte Zimmermann și Michael Werner, care introduce multitudinea de puncte de vedere asupra obiectelor de observat. Concret, maniera în care vizitatorii occidentali în zonă reflectă despre obiectul de observat este suprapusă celei în care vizitatorii „estici” reflectă despre Occident și, prin aceasta, despre ei înșiși. Această dinamică se poate urmări într-o anumită măsură și la nivel local: călătorul varșovian percepe orașul pe care îl vizitează (de exemplu, Bucureștiul) conform reprezentărilor sale familiare, explicând în același timp audienței de acasă ceva ce aceasta din urmă nu a văzut niciodată (p. 40).

În ce privește celelalte contribuții la istoria României din arealul polonez, sunt demne de reținut încercările având ca temă subiecte „clasice” de istoriografie, precum demersul comparativ legat de ecurile Revoluției de la 1848 în spațiile polonez și, respectiv, român (de exemplu, Małgorzata Willaume⁶) sau cele care s-au axat pe România făcând referințe indirecte la Polonia (de exemplu, Kazimierz Jurczak, Bogumił Luft⁷).

Spre deosebire de acestea, *Parisuri ale altei Europe...* reprezintă primul studiu care se concentrează pe istoria comparată a țărilor în cauză pe o perioadă de două secole. Mai mult, este prima încercare a unui cercetător/observator social polonez care descifrează realitățile românești concentrându-se pe o arie exclusiv urbană, mai exact, punând în valoare cultura urbană prin componenta sa istorică, arhitecturală și chiar psihologică. Alte abordări înscriu România sub semnul exoticii, și avem în vedere încercarea jurnalistică a Małgorzatei Rejmer, *Praf și sânge*, care este interesată în surprinderea acelor elemente de grotesc ale culturii populare locale; studiul istoric al lui Adam Burakowski legat de dictatura lui N. Ceaușescu, exploatând însă o presupusă latură vampirică a acestuia; povestirile lui Andrzej Stasiuk care înglobează spațiul românesc și prin extensie cel balcanic într-o zonă a mitului⁸.

Cum cititorul deja a înțeles, o importantă parte a surselor utilizate în această carte o constituie memoriile și notele de călătorie ale „occidentalilor” în zonă, dar și ale „esticilor” în Vestul Europei; s-au dovedit utile pentru istoria mai îndepărtată, în ce privește partea poloneză, colecția de texte grupate sub denumirea de *Europejczyk w podróży 1850-1939* [Europeanul în călătorii], în timp ce partea română este tratată prin intermediul cunoscutei antologii *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. De asemenea, jurnalele personale ale unor nume importante ale intelectualității celor două țări dau un plus de autenticitate scriiturii (de exemplu, Magdalena Samozwaniec, ea însăși legată de București, Nicolae Iorga, Petru Comarnescu, Jarosław Iwaszkiewicz etc.). În ce privește perioada recentă, sursele sunt acoperite în special de articole de presă (marile cotidiene precum „Trybuna Ludu” [Tribuna poporului], „Scânteia”; periodice din universul femeii, al culturii precum „Kobieta i Życie” [Femeia și viața], „Femeia”, „Przegląd Kulturalny” [Revista culturală], „Secolul 20”). Importante pentru această perioadă sunt și rapoartele diplomatice ale MAE sau arhivele MAI, ale fostei Securități (CNSAS, București) și ale altor arhive de stat precum Archiwum Akt Nowych [Arhiva Documentelor Noi], din Varșovia. Nu trebuie neglijată nici literatura secundară încorporând contribuțiile locale la domeniul studiilor urbane precum cele ale lui Jerzy S. Majewski, Ireneusz Ichnatowicz, Danei Harhoiu.

⁶ *Drogi do niepodległości: polskie i rumuńskie koncepcje polityczne i ich realizacja w latach 1837-1849* [Drumuri către independență: concepții politice poloneze și române între anii 1837 și 1849 și realizarea acestora], PWN, 1984.

⁷ Kazimierz Jurczak, *Między akceptacją a odrzuceniem. Kultura rumuńska wobec Wschodu i Zachodu* [Între acceptare și refuz: cultura română în relație cu Estul și cu Vestul], în *Współcześni historycy Polscy o Rumunii* [Istorici polonezi contemporani despre România], ed. Tadeusz Dubicki, Toruń, Adam Marszałek, 2009; idem, *Dylematy zmiany. Pisarze rumuńscy XIX wieku wobec ideologii zachowawczej Studium przypadku* [Schimbări de paradigmă. Scriitori români ai secolului al XIX-lea în relație cu ideologia conservatoare], Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2011; Bogumił Luft, *Rumuni goni za happy endem*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, 2014 (și ediția în limba română: *Românii în goana după happy-end*, traducere de Ana Maria Luft, Iași, Editura Polirom, 2015).

⁸ Małgorzata Rejmer, *București. Praf și sânge*, Iași, Editura Polirom, 2014; Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu, 1965-1989. Geniul Carpaților*, Iași, Editura Polirom, 2011; Andrzej Stasiuk, *Călătorind spre Babadag*, București, Editura Rao, 2007.

Parisuri ale altei Europe... este alcătuită din cinci capitole. Introducerea, sugestiv intitulată *Między Paris i Ris-Pa* [Între Paris și Ris-Pa], p. 13-41, face referire la calamburul gânditorului de secol al XIX-lea, Stanisław Worcell, care critică prin această potrivire de litere imitarea modelelor străine dublată de denaționalizarea moravurilor locale, așa cum le observă în societatea poloneză a timpului său (p. 21). Una din temele majore ale cărții fiind anunțate, introducerea cuprinde și descrierea extinsă a conceptelor cheie precum cel de „Inna Europa”, a metodologiei și a surselor utilizate etc.

Primul capitol, *Miasta niewymyślone* [Orașe inventate], p. 43-78, identifică din punct de vedere teoretic tipul de oraș ce poate fi întâlnit în Europa Centrală și pe cel specific Europei de Sud, respectiv diferența dintre așezările rectangulare (de exemplu, pe baza conceptului de „piață”) concepute în baza unor drepturi deținute de locuitori și cele dezvoltate spontan în jurul mănăstirilor sau târgurilor, ca urmare a privilegiului acordat de domnitor (p. 56, 57). Aceste tipuri sunt opuse idealului de oraș de tip iluminist, care considera spațiul urban drept expresia unui sistem social rațional (p. 52). În raport cu Parisul, replică a orașului de tip iluminist, deși nu în totalitate, autorul consideră că Varșovia a suferit influențe franceze directe, cu ocazia ocupației napoleoniene din primii ani de după 1800, în timp ce Bucureștiul a beneficiat de o influență mediată, anume prin intermediul ocupațiilor ruse (p. 71-78).

Cel de-al doilea capitol, *Male Paryże* [Micile Parisuri], p. 79-142, descrie procesul formării ideologiilor politice majore ale secolului al XIX-lea, așa cum au fost influențate de evenimentele perioadei sau anterioare acestuia, în cazul polonez, pierderea statului, în cazul românesc, construirea acestuia (p. 124). Aceste dinamici în raport fie cu coloniile reale, precum Sankt Petersburg, sau cu cele imaginare, precum Parisul, vor revela în prima jumătate a secolului o Varșovie în pas cu inovațiile europene pe tărâmul îmbrăcămintei, locuitului, confortului urban, libertăților constituționale, pe când în cea de-a doua parte a secolului balanța se va înclina în favoarea Bucureștiului (p. 129). Ideea dominantă a capitolului este cea conform căreia Varșovia a fost o *quasi anti-colonie* în raport cu puterea rusă deoarece a încercat să cultive influențe occidentale/franceze ca ripostă la adresa administrației ruse văzută ca „estică” prin prisma religiei și a nivelului civilizațional, pe când Bucureștiul a constituit exemplul unei *quasi colonii* prin efortul de a absorbi influențele occidentale, în speță franceze (p. 120) (ca să reamintim comentariul istoricului Neagu Djuvara, colonizarea a fost de bună-voie sub oblăduirea unei elite locale doritoare).

Capitolul al treilea, *Male New Yorki* [Micile New York-uri], p. 145-236, tratează noile aspirații ale orașelor devenite centre simbol ale unor teritorii extinse (al unui stat refăcut în cazul Poloniei). Euforia de după război își va găsi exprimarea la nivel urban în stilul modernist cu trimitere la dinamismul metropolei americane și a valorilor cultivate de aceasta (libertate, bogăție, individualism, producție de masă). În același timp, zgârie-norii, cluburile de jazz inundate de lumina neonului vor sluji de context pentru critica democrației interbelice din perspectiva lui Spengler sau a lui Berdiaev (p. 145, 148). La începutul anilor '30, această critică era deja bine instalată, gândirea de tip dreapta extremă făcându-se resimțită în spațiul public (p. 157). Realizând o interesantă paralelă între modernismul varșovian și cel bucureștean, primul fiind mai internaționalist și interesat de propria natură estetică, celălalt fiind înclinat către căutarea unor forme stilistice locale, autorul comentează și natura tipurilor de naționalism de dreapta extremă, realitate existentă în ambele cazuri în perioada studiată. Așadar, radicalismul de dreapta polonez a pus accent pe urbanizare și pe progresul tehnologic, în

timp ce mișcarea omonimă românească a prezentat puternice înclinări religioase și cultivarea valorilor rurale⁹ (p. 159).

Capitolul al patrulea, *Male Moskwy* [Micile Moscove], p. 239-303, arată cum se produce transferul simbolic dinspre Paris/New York, capitalele rafinamentului și ale civilizației, înspre Moscova, centrul social și ocupațional al „noii lumi” de după 1945. Primii ani ai regimurilor comuniste în regiune își vor pune amprenta asupra orașelor în funcție de rapiditatea lichidării lumii vechi și de întronarea noului mit. Importantă în acest capitol este încercarea autorului de a explica duritatea stalinismului românesc în comparație cu cel polonez. Astfel, se sugerează o posibilă constantă a culturii politice în cazul românesc, mult mai înclinată către autoritarism, intrigi¹⁰ (p. 252), pe când în cazul polonez intră în calcul acel program al reconstruirii orașului, dar și o atitudine anti-colonială generică, manifestată încă din secolul al XIX-lea (p. 286).

Ultimul capitol, *Ubu-kareszty* [Ubu-curești], p. 305-399, făcând trimitere la regele Ubu din piesa eponimă a lui Alfred Jarry, încearcă să dea dimensiunea absurdului care caracteriza cele două orașe în ultimele faze ale Comunismului. Spre deosebire de perioada de început, entuziasmul locuitorilor Varșoviei legat de reconstrucția orașului a dispărut sub penuria cronică de articole de uz cotidian, în timp ce locuitorii Bucureștiului, în ipostaza elitei câtă a mai rămas în urma persecuțiilor, se lasă copleșiți de nostalgia timpurilor de demult (p. 305). Asemeni dictaturii lui N. Ceaușescu, care începe cu o perioadă de liberalizare culturală în spatele căreia mecanismele autoritarismului politic își pregătesc strategia de izolare a țării de la sfârșitul anilor '70 și din anii '80, metafora dominantă a perioadei este masca (p. 358). În spatele aparenței de bunăstare, călătorii occidentali în Varșovia și în București nu pot fi păcăliți în legătură cu reala situație economică, așa cum locuitorii acestor orașe, cu ocazia doritelor sejururi în Occident, măsoară prăpastia existentă între cele două lumi. În cazul călătorului român, se reinstalează „complexul Dinicu Golescu”. Asemeni boierului fanariot din urmă cu 150 de ani, călătorul român se extiază în legătură cu orice vede în Vest (p. 361-367). În cele din urmă, asemănător celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, are loc o defazare între cazurile studiate, în timp ce România alunecă înspre neo-stalinism în anii '80, sfera publică a Poloniei se politizează odată cu nașterea „Solidarității” (p. 369-371).

Pe lângă cititorii inițiați în istoria politică și urbană a Europei Centrale și de Est, cartea se adresează și publicului larg, dat fiind că prezintă un echilibru salutar între „faptul științific” (statistici, concepte politice) și anecdotic. Se poate spune chiar că amănunte, precum descrierea experienței călătoriei „esticilor” cu avioanele companiilor occidentale (p. 280), comerțul ilegal și prostituția circumstanțială, localizate tot în aceeași perioadă (p. 313, 314), chiar și surprinderea clișeeilor și animozităților regionale, fac din *Parisuri ale altei Europe...* o lectură spumoasă.

Totuși, trebuie să avertizăm că această carte se întâmplă să fie greu de abordat pe alocuri de către un cititor care nu este familiar în egală măsură cu cele două cazuri. Acest aspect se vede cel mai clar când vine vorba despre fotografii. Numărul lor mic și calitatea reproducerii lor poate fi considerată ca o strategie editorială de a pune în valoare textul, însă lipsa unor explicații mai generoase care să semnaleze cititorului legătura acestora cu textul, poate pune probleme pentru cititor. În al doilea rând, nu există referințe făcând referință asupra unor personalități istorice; în cazul românesc ne referim la

⁹ Cu semnificativa excepție a tipului de radicalism teoretizat de Emil Cioran, am adăuga noi.

¹⁰ Noi adăugăm că acesta este și un concept discutat de către politologul Vladimir Tismăneanu, care vorbește despre „bizantinismul elitei comuniste românești”.

Alexandru Ioan Cuza. Nemenționând figura și reformele acestuia din anii 1862-1866¹¹, cititorul polonez va rămâne cu impresia că modernizarea românească a fost una exclusiv mediată, inițial prin intermediul rușilor, cu ajutorul Regulamentelor Organice (p. 92), ulterior prin intermediul influenței germane prin persoana Regelui Carol I de Hohenzollern (p. 108, 113).

Ca o critică generală, este demn de semnalat că lucrarea de față se concentrează exclusiv pe elite, nelăsând spațiu pentru vocile alternative. De bună seamă, este un fapt recunoscut că modernizarea ca proces în Europa Centrală și de Est a fost programul elitei și a fost implementat de sus în jos. Cu toate acestea, suntem de părere că *Parisuri ale altei Europe...* ar fi avut de câștigat dacă ar fi introdus vocile străzii, pe lângă des-citatele opinii ale *establishment*-ului politic, cultural și intelectual. În cazul polonez, figurile oamenilor obișnuți, ale vânzătorilor de ziare, ale guvernantelor, ale interpreților de muzică militară, și mai ales relația lor cotidiană cu administrația rusă în secolul al XIX-lea, ar fi zugrăvit, în viziunea noastră, părți la fel de importante ale orașului. În cazul românesc, descrierea mai pe larg a comunității iudaice bucureștene, care, e drept, nu s-a comparat în număr și amploare cu cea varșoviană, însă absența ei din paginile cărții, ignorarea rolului pe care aceasta l-a avut în comerț, în mișcarea modernistă, duc la imaginea unui București mai lipsit de culoare, mai conform cu viziunea dominantă a intelectualității de dreapta, atât de influente în epoca interbelică.

Raluca Elena Goleșteanu

Silvia Marton, „Republica de la Ploiești” și începuturile parlamentarismului în România, București, Editura Humanitas, 2016, 312 p.

Silvia Marton este lector la Facultatea de Științe Politice a Universității din București, doctor în științe politice la Universitățile din București și Bologna. A publicat, între altele, teza de doctorat, *La construction politique de la nation. La nation dans les débats du Parlement de la Roumanie (1866-1871)*, Institutul European, 2009. Lucrarea aici recenzată reia și ea unele fragmente din teză, alături de cercetări nepublicate. Se deschide cu un *Argument*, în care autoarea enunță obiectivul pe care l-a avut scriind-o: „Volumul acesta nu propune atât un studiu al vieții politice, cât înțelegerea ideilor politice ale liberalilor radicali și clarificarea rolului parlamentului în criza constituțională” (p. 10).

O idee formulată în *Argument*, care ni s-a părut interesantă, e aceea că „actorii «republicii de la Ploiești» [...] participă la marea dezbatere europeană privind natura comunității politice care s-a născut sau ar trebui să se nască în urma zburciunilor deceniu ce a urmat anului 1789” (p. 16).

Episodul de la 1870 este privit de autoare și ca o mărturie a francofiliei prezente în multe cercuri politico-sociale din România acelei perioade (p. 17-18). Domnia sa

¹¹ Este drept că K. Jurczak, în *Dylematy zmiany. Pisarze rumuńscy XIX wieku wobec ideologii zachowawczej Studium przypadku* [Schimbări de paradigmă. Scriitori români ai secolului al XIX-lea în relație cu ideologia conservatoare], ed. cit., îl menționează pe Cuza și rolul acestuia, însă, credem, preluarea acestor chestiuni în economia cărții de față ar fi adus un plus argumentului rolului elitei locale în colonizarea voită a societății românești, proces accelerat începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

consideră și că radicalii urmăreau acum împlinirea idealurilor de la 1848, ce nu putuseră fi înlăptuite atunci (p. 19-20).

Urmează apoi în carte un *Prolog*, care este o prezentare pe scurt a situației politice a României în preajma anului 1870. Puterea de sinteză a autoarei este remarcabilă, domnia sa analizând sumar guvernele acestei perioade, principalele grupări politice, rolul presei, „chestiunea evreiască” etc. (p. 23-34).

Partea întâi a lucrării, numită „*Republica de la Ploiești*”, se deschide cu o scurtă descriere a evenimentelor de la 8 august 1870, relevând rolul jucat de principalii actori: Alexandru Candiano-Popescu, locotenentul Comiano, Stan Popescu, Eugeniu Carada etc. (p. 35-42). Este analizată și proveniența socială a fruntașilor revoltei: „cetățeni de vază ai orașului, marea majoritate fiind negustori, funcționari și meseriași” (p. 45). Se spun câteva cuvinte și despre evoluția lor ulterioară „revoluției” din 8 august (p. 45-46).

Cel dintâi capitol al primei părți consemnează învinuirile autorităților la adresa complotiștilor. În actul de acuzare al Parchetului Curții din București se aduc numeroase dovezi împotriva celor 41 de învinuiți (p. 47-49). Totuși, principele Carol, simțind orientarea opiniei publice, mărturisește într-o scrisoare trimisă tatălui său că el crede că „acea care au luat parte directă la nesocotința din Ploiești vor fi probabil achitați de jurați” (p. 50).

Urmează, în capitolul al doilea, o prezentare a argumentelor apărării, în cadrul căreia rolul principal îl joacă Nicolae Flea. Acesta se folosește în pledoaria sa de idei liberale, precum dreptul de rezistență la opresiune, și îi atrage de partea sa pe jurați, pe care îi măgulește spunându-le că ei sunt poporul și făcând apel la conștiința lor, în care ar fi înăscut „sentimentul dreptății și al adevărului” (p. 56-57). El dă o interpretare forțată, dar iscusită, evenimentelor de la Ploiești, spunând că acestea nu ar fi fost o revoluție, ci doar o manifestare pașnică de bucurie a poporului, care a aflat dintr-o telegramă că la București s-ar fi proclamat o regență (p. 59). Iar acea telegramă, compusă în realitate de însuși Candiano-Popescu, devine în pledoaria lui Flea doar o dezinformare pusă la cale de guvern, pentru a avea un pretext să restabilească ordinea în Ploiești, „cetatea inamică a regimului” (p. 60). Ca urmare a discursului înflăcărat al avocatului apărării, acuzații sunt achitați de jurați, decizie salutăată pe un ton de-a dreptul ditirambic în gazetele liberale (p. 65).

În capitolul al treilea din prima parte a lucrării, autoarea se ocupă de personalitatea și ideile lui Alexandru Candiano-Popescu, conducătorul mișcării de la 8 august 1870. În două pagini, domnia sa prezintă sumar parcursul carierei acestuia după achitarea din octombrie 1870, care îl conduce în ipostaze surprinzătoare, de la jurnalism, activism politic și avocatură până la comanda soldaților care cuceresc Grivița în 1877 și numirea în funcția de aghiotant al regelui, după război (p. 69-70). Ideile sale sunt liberale și democratice, dar cunosc o evoluție, influențată de evenimentele politice din țară. Inițial sprijinitor al aducerii prințului străin, pe care îl consideră o necesitate, devine tot mai critic la adresa acestuia după înlăturarea de la guvernare a radicalilor la sfârșitul lui 1868 (p. 71-72), pentru ca, în 1870, dezamăgit de tolerarea de către acesta a abuzurilor guvernelor din 1869-1870, să ceară deschis lupta împotriva domnitorului și să laude virtuțile republicii (p. 87). Mai târziu, însă, în memoriile sale, influențat de cariera pe care a avut-o ulterior, Candiano pretinde că la 1870 liberalii nu luptau contra lui Carol, ci a arbitrarului conservatorilor aflați la guvernare. El nu mai pomenește nimic despre vreun complot al *străinilor* împotriva românilor ori despre intențiile lui Carol de a-i germaniza pe români, acuzații frecvente în ziarele publicate de fruntașul radical în acea epocă, „Perseverența” și apoi „Democrația” (p. 96). Candiano chiar neagă că la Ploiești

ar fi fost proclamată republica, spunând că ar fi fost decisă doar detronarea domnitorului, natura viitorului regim politic urmând a fi hotărâtă de o constituantă (p. 97).

Un consistent capitol dedică autoarea și unora dintre fruntașii radicali care au avut un rol important în evenimentele de la 8 august 1870 și în cele ce au urmat, Eugeniu Carada și C.A. Rosetti. Silvia Marton analizează atât activitatea, cât și concepțiile acestora. Amândoi au idei liberale radicale și sunt gazetari redevabili, publicând articole în ziarul fondat de C.A. Rosetti, „Românul”, care devine o adevărată tribună a „roșiilor”. Dintre acțiunile lui Rosetti, un rol important îl are înființarea în vara lui 1866 a societății „Amicii constituției”, adevărat vehicul electoral al liberalilor radicali. Ea este dublată de comitete secrete, care vor fi folosite cu prilejul acțiunilor antidinastice (p. 113). O afirmație interesantă a autoarei este aceea că intoleranța „roșiilor” față de cei ce nu le împărtășesc ideile îi face ca în anii 1867-1868, când ei se află la guvernare, să înlocuiască membrii administrației locale, ai magistraturii și învățământului din mai multe orașe din țară cu proprii lor adepți. Iar Silvia Marton trage concluzia că încă de pe acum se poate vedea că „viața partizană este de neconceput fără vânarea de funcții și de influență în aparatul central sau local” (p. 114).

Ideile exprimate în anii 1866-1870 de Carada și Rosetti în „Românul” sunt sintetizate într-un subcapitol. Ei resping amestecul puterilor străine în afacerile interne ale țării (p. 115-116), apără pentru un timp ideea de domn străin (p. 116-117), laudă virtuțile regimului constituțional și reprezentativ (p. 117-118) și se pronunță pentru votul cenșitar. Aceasta fiindcă, în opinia lor, alegătorul are o funcție, cea de a desemna pe cei mai capabili reprezentanți ai poporului. De aceea, cei ce primesc dreptul la vot trebuie să posede ceva – „proprietăți, bunuri, inteligență” (p. 120).

Ca și în articolele lui Candiano-Popescu, și în „Românul” evoluția țării este interpretată după o schemă istorică. În articolul intitulat *Reflecții asupra situației interne a României*, publicat la 16 decembrie 1870 sub pseudonimul Camil, se apreciază că lupta dintre partide este un proces *organic*, fiind de fapt o confruntare între *partida boierilor*, care tânjește după privilegiile pierdute și mai e și vândută străinilor, și *partida națională, a democraților*. Fiind publicat după evenimentele de la Ploiești, articolul nu face apel la revoluție, dar apără Constituția amenințată și își exprimă convingerea că „națiunea se va deștepta”, căci mântuirea stă în această deșteptare (p. 123-124).

Silvia Marton analizează și rolurile jucate de Carada și Rosetti în conspirația din august 1870. În timp ce Carada activează în țară, ținând legătura cu complotiștii din diverse orașe și reușește chiar, după eșecul de la Ploiești, să distrugă o serie de documente compromițătoare, Rosetti merge în Franța. În iulie izbucnise războiul franco-prusac, iar el trimite de acolo știri complotiștilor și corespondențe publicate în „Românul”. Întors pentru scurt timp în țară după eșecul mișcării, Rosetti publică articole în care condamnă abuzurile autorităților împotriva complotiștilor arestați, apoi fuge din nou în Franța, de teamă să nu fie închis și el (p. 124-130).

După înăbușirea mișcării de la Ploiești, „Românul” neagă că liberalii radicali ar fi cei ce au planificat-o, dar și că despre ea ar fi avut cunoștință autoritățile, condamnă violențele guvernului asupra celor arestați și acuză regimul „corupt” că ar fi autorul ei moral, urmărind declanșarea ei prin „depeșे false”. De complotat ar fi complotat numai miniștrii, „împreună cu străinii și jidovii”, se afirmă într-un articol scris de Al. Papiu-Iliarian (p. 130-132).

Următorul subcapitol este consacrat viziunii liberalilor radicali asupra Franței, modelul lor statal preferat. Pentru ei, în opinia autoarei, „Franța este anistorică, imaginară, ideală chiar, Franța principiilor de la 1789 și de la 1848, a Libertății prin

exelență și tărâm al «viitorului» (p. 134). Rosetti compară, într-un articol publicat în „Românul” din 4 septembrie 1870, regimul proaspăt răsturnat al lui Napoleon al III-lea cu acela al lui Carol I și îi avertizează pe miniștrii acestuia să nu mai comită abuzuri, pentru a evita o soartă similară (p. 134-135).

Treptat, Rosetti renunță să-l mai atace pe Carol, dar îi atacă pe conservatori pentru diverse abuzuri, precum cele din afacerea Strousberg. Îi mai acuză și că „nu au respectat niciodată proprietatea”, fiindcă nu-i respectă pe țărani, mici proprietari. Iar într-un discurs ținut în 1882, în Parlament, explică de ce el, republicanul, a ajuns să susțină monarhia: „Mai bine un rege care crede în mărirea și-n marile destinări ale țării lui decât un președinte de republică care [sic!] se va alege într-un colegiu de câțiva proprietari” (p. 140).

Și Ion C. Brătianu explică într-un discurs din Cameră din 1884 de ce el și Rosetti, „republicanii cei mai convinși”, au ajuns să susțină monarhia. Altfel, spune el, „toate puterile din jurul nostru vor căuta să ne mănânce”. Având în vedere și că „monarhia pe care am fondat-o ne-a dat mai multă libertate decât sunt în republicile care există astăzi”, el se feliță pentru alegerea făcută (p. 141).

Eugeniu Carada, mai intransigent și mai fidel principiilor sale, va avea o altă atitudine. Deși acționează ca o adevărată „eminentă cenușie” a politicii românești și îl susține pe Brătianu în toate împrejurările, el refuză să se întâlnească vreodată cu Carol I și să primească orice însărcinare care i-ar fi fost atribuită prin decret regal (p. 142-143).

În capitolul al cincilea din prima parte, autoarea trece în revistă și „profesiunile de credință” ale altor grupări și personalități. Frațiunea liberă și independentă din Iași, care publică ziarul „Dreptatea”, este principala grupare liberală din Moldova. Ea are multe idei similare cu radicalii de la București, dar și unele diferite. În privința evenimentelor de la Ploiești, ziarul „Dreptatea” publică articole ironice, supranumindu-le „avort conspiratoriu”. Guvernul este acuzat atât pentru faptul că nu a putut preveni mișcarea, cât și pentru abuzurile comise după înăbușirea ei (p. 145). Fraționiștii resping ideea prințului străin și se pronunță pentru o dinastie „electivă constituțională”, văzută drept o „etapă intermediară spre republică”. De aceea ei sunt rivali înverșunați ai junimiștilor, susținători ai prințului străin (p. 145-146).

Deși fraționiștii și „roșiii” susțin idei precum întărirea controlului legislativului asupra executivului și critică „invazia” străinilor, ceea ce face adesea ca aceste grupări să se alieze, există și o deosebire esențială între ele. Fraționiștii se pronunță pentru descentralizarea administrativă, pe când radicalii munteni susțin centralizarea, în scopul consolidării statului-națiune omogen (p. 147-149). Centralizarea îi avantajează pe „roșii” și pentru că existența ei este unul din motivele pentru care lipsește separația „între activitatea partizană, pe de o parte, și administrația locală și centrală a statului, pe de altă parte”. Iar aceasta le permite „roșiilor” ca, prin intermediul societății „Amicii constituției”, să exercite presiuni asupra administrației pentru a-și impune proprii oameni și propriile idei (p. 149).

O altă personalitate marcantă de orientare liberală este în acești ani Bogdan Petriceicu-Hasdeu. El adoptă timp de câțiva ani opiniile radicalilor munteni în aproape toate domeniile importante. Fără a exista dovezi clare ale implicării sale în evenimentele de la Ploiești, unele indicii o sugerează. Este și arestat imediat după mișcarea din 8 august, dar în articole ulterioare o dezavuează, numind-o *ștrengăria* de la Ploiești (p. 149-150). În primăvara lui 1870 se desparte de „roșii” și de Ion C. Brătianu, acuzându-i că s-au „încumetrit din nou cu retrograzii”, care vor să facă din România o Palestină. Hasdeu vede un complot evreiesc în toate actele guvernelor moderate și conservatoare, ceea ce

îl deosebește de „roșii”. Este și un antiprusian convins, pentru că apără obsesiv latinitatea românilor (p. 153-154).

Autoarea ajunge la concluzia că un element comun tuturor democrațiilor și liberalilor din acești ani este „retorica patriotică a fraternității naționale și supraevaluarea «românității» ca o compensație pentru construcția statală târzie și precară” (p. 154).

Alte două grupări ideologice importante din această perioadă, care combat concepțiile și acțiunile liberalilor radicali, sunt „Juna dreaptă” și „Junimea”.

„Juna dreaptă” are drept membri marcant pe Nicolae Blaremburg, Aristide Pascal și P.P. Carp și își exprimă ideile prin intermediul ziarului „Țara”. Împărtășește multe idei cu „roșii”, între care acuza de cezarism aduse lui Cuza și dorința de realizare a programului Adunărilor ad-hoc (p. 155). Printre principiile comune „Junei drepte” și liberalilor radicali se numără și limitarea puterii executivului prin Constituție și chiar aceea că domnitorul nu trebuie să fie inviolabil fără condiții. Totuși, dacă radicalii se pronunță pentru republică, „Juna dreaptă” apără monarhia constituțională. O altă idee comună celor două grupări este libertatea dreptului de vot, pe care ambele îl doresc cenșitar și capacitar. Ca și radicalii, membrii „Junei drepte” denunță amestecul executivului în alegeri, căci acesta duce la conducerea țării nu în funcție de interesul național, ci de cel al unei clii. Nici implicarea prințului în formarea guvernului nu este acceptată de „Juna dreaptă”, care consideră, la fel ca radicalii, că guvernul trebuie să fie expresia majorității parlamentare. Și tot ca radicalii, membrii „Junei drepte” denunță amestecul Prusiei în România și consideră că România trebuie să fie de partea Franței. Această orientare trebuie menținută însă numai atâta timp cât Franța se opune expansiunii Rusiei spre Balcani, care ar însemna „distrugerea viitorului României” (p. 159). Dar membrii comitetului din fruntea „Țării” îi acuză pe liberalii radicali de *anarhie* și *demagogie* și afirmă că doar ei au întemeiat „adevărata școală liberală”, pe când radicalii sunt un „partid primejdios” (p. 156). În privința evenimentelor de la Ploiești, Blaremburg exprimă în parlament idei asemănătoare cu cele ale lui Candiano și Flea, dar susține monarhia constituțională și respinge anarhia străzii (p. 159-160).

Junismul combate o mare parte a concepțiilor radicalilor și consideră că „abuzurile provin din adoptarea prea rapidă a sistemului constituțional occidental cu totul nepotrivit fondului autohton” (p. 160). Principalul ideolog al junismului, Titu Maiorescu, face un rechizitoriu al liberalismului postpașoptist și susține ideea unei evoluții organice a țării, în cadrul căreia societatea nu trebuie transformată printr-o reglementare făcută de guvern, ci trebuie să se dezvolte natural, un impuls important în acest scop fiind „educarea poporului român prin școli” (p. 161).

În timp se va produce o influență reciprocă între concepțiile liberale și cele conservatoare și junimiste. Liberalii vor adopta și ei „teze evoluționiste proprii Junimii” și chiar conservatorilor, iar junimiștii vor cere „consolidarea formelor” și nu le vor mai respinge în totalitate (p. 163).

Cea de a doua parte a lucrării se intitulează *Funcționarea regimului*. În cele câteva pagini introductive, autoarea consideră că după episoadele antidinastice din anii 1870-1871, venirea la putere a guvernului conservator, condus de Lascăr Catargiu, semnifică începerea unei perioade de stabilitate politică. Principalele grupări politice ajung la un consens: „responsabilitatea guvernului în fața Camerei și acceptarea preeminenței de drept și de fapt a legislativului devin soluția la problema legitimității regimului (fără ca interferențele prințului să fie complet excluse)” (p. 172). Totuși, mai consideră Silvia Marton, oamenii politici acceptă ca principele să îl numească pe primul-ministru, ca noul guvern să organizeze și să câștige invariabil alegerile, iar

parlamentul astfel ales să îl valideze. Prin urmare, se instaurează un adevărat „regim dualist, în care puterea este împărțită între principe și parlament și în care alegerile sunt întotdeauna rezultatul voinței executive” (p. 173).

În primul capitol al celei de a doua părți, intitulat *Conflictul electoral*, autoarea analizează alegerile desfășurate în anii 1866-1870, cu precădere pe cele din județul Prahova și de la Ploiești. Domnia sa constată că în toate alegerile guvernele au recurs la ilegalități pentru a-și impune proprii candidați. Nici membrii opoziției nu s-au lăsat mai prejos și uneori chiar au reușit să-și aleagă în parlament favoriții. Interesant este că, deși toate taberele cer îndepărtarea *întrăuririi* pe care o exercită guvernul în timpul alegerilor, odată ajunse la guvernare folosesc aceleași mijloace pentru a le câștiga. Și de fiecare dată cei vinovați sunt considerați a fi adversarii, indiferent de numele lor (p. 211). Ilegalitățile comise de ambele tabere sunt diverse: ștergerea de pe listele electorale, prin amenințarea cu forța, a unui mare număr de alegători favorabili partidei adverse (p. 219) și înscrierea altora, favorabili propriei grupări (p. 223-224), contrapunerea gărzii civice, aflate sub influența opoziției, armatei comandate de trimișii guvernului (p. 228-232) etc.

O altă constatare a autoarei, semnificativă cu privire la starea de spirit din epocă, este aceea că: „Birocrația și administrația nu sunt autonome față de grupurile politice, nici la nivel central, nici la nivel local. Toți actorii politici [...] folosesc prefectii și «administrațiunea» locală pentru a câștiga alegerile” (p. 237). De aceea, la schimbarea guvernului, de cele mai multe ori, prefectii și subprefecții sunt schimbați cu partizanii noii puteri, astfel încât guvernul să poată exercita „influență morală” asupra alegătorilor, prin intermediul acestora (p. 238).

Cu toate presiunile guvernamentale, uneori opoziția reușește să-și impună candidații, mai ales acolo unde partizanii săi sunt foarte numeroși. Este și cazul Ploieștiului, unde liberalii radicali câștigă alegerile din colegiul III în martie 1869 și în mai 1870, chiar dacă se află în opoziție, iar guvernele recurg la măsuri precum cele descrise mai sus (p. 238).

În capitolul al doilea a părții a doua a lucrării, Silvia Marton se ocupă de dezbaterile parlamentare, mai ales de acelea ce se desfășoară din preajma războiului franco-prusac (în iulie 1870) și până la impunerea guvernului conservator condus de Lascăr Catargiu (în martie 1871). Între altele, se arată că izbucnirea respectivului război constituie în prilej pentru contestarea prințului Carol, care este acuzat de „ingerință în politica externă, cunoscute fiind sentimentele sale filogermane” (p. 249). Totodată, susținerea pentru Franța este clamată de mai mulți parlamentari, din aproape tot spectrul politic.

După achitarea celor acuzați pentru evenimentele de la Ploiești, Camera adoptă în decembrie 1870 răspunsul la mesajul tronului. În acesta se afirmă dreptul ei de control asupra guvernului, se cere o aplicare strictă a legilor, dar se exprimă și devotamentul față de tron, pe „tărâmul constituțional” (p. 256). Autoarea vede în această formulare un avertisment față de amestecul neconstituțional al prințului Carol în politica externă și internă și asupra instituțiilor (p. 257). Deși același răspuns la mesajul tronului afirmă despre evenimentul de la Ploiești că „nu a putut decât să ne întristeze”, cere totodată respectarea strictă a legii (p. 258). Și ca un alt avertisment adresat domnitorului, printre deputații aleși în comisia care-i prezintă răspunsul la mesaj se numără și câțiva participanți importanți la mișcarea din 8 august 1870: Anton Arion, C.T. Grigorescu și însuși Al. Candiano-Popescu (p. 262).

Un alt subiect mult discutat de politicieni în această perioadă este scrisoarea prințului Carol I către un prieten fictiv, din 15 ianuarie 1871, în care acesta critică instituțiile, legile și moravurile românești și își exprimă intenția de a abdica. Și conservatorii

și liberalii radicali îl atacă în parlament pe domnitor, iar unii apără Constituția, pe care acesta o criticase, spunând că națiunea este aceea care și-a dat-o (p. 271). În cele din urmă, Adunarea votează o moțiune împăciuitoare, în care își exprimă devotamentul față de dinastie și „încrederea în viitorul țării pe baze constituționale” (p. 272).

Afacerea Strousberg prilejuiește atacuri dure împotriva prințului Carol. Totuși, Ion C. Brătianu definește dinastia ca pe o „ființă legală ale cărei rădăcini sunt în constituție” (p. 276). După părerea autoarei, prin aceste cuvinte Brătianu evită să se dezică total de Carol, dar nu îl susține pe el, ci Constituția, cheie a funcționării regimului.

Incidentele din 10 martie 1871, când are loc o manifestare de protest la București față de celebrarea de către germanii din capitală a aniversării împăratului Wilhelm I, duc la înlăturarea lui Ion Ghica din funcția de prim-ministru și la amenințarea cu abdicarea din partea lui Carol I. La final se formează un guvern conservator condus de Lascăr Catargiu, care reușește să pună bazele unei lungi perioade de stabilitate politică (p. 279-282).

După părerea Silviei Marton, cristalizarea naturii regimului politic s-a produs și prin lupta parlamentară a liberalilor radicali. Acest regim este „o monarhie constituțională în care parlamentul are un rol major” (p. 283). Autoarea vorbește chiar de un adevărat „republicanism instituțional”, decelabil în controlul guvernului de către Adunare în toate domeniile. Cu toate acestea, rolul domnitorului rămâne important, iar regimul parlamentar este pervertit de „ingerința guvernului în derularea alegerilor, acestea devenind astfel, ca și majoritățile parlamentare, rezultatul voinței executive” (p. 284).

Lucrarea se încheie cu un *Epilog*, în care se afirmă, între altele, că liberalii radicali acceptă, după episodul antidinastic din acești ani, să se limiteze la lupta parlamentară și să constituie un adevărat partid, prin fuziunea cu celelalte grupări liberale. Iar Partidul Național Liberal devine, după expresia lui Titu Maiorescu, un „partid de disciplină monarhică constituțională” (p. 290). Totuși, nostalgia luptelor politice ale ploieștenilor se menține, iar orașul Ploiești ridică în 1881 o statuie a Libertății și în 1902 un bust al lui Radu Stanian, unul dintre conducătorii mișcării de la 8 august 1870 (p. 292-294).

La capătul acestui demers, putem spune că lucrarea Silviei Marton este una foarte interesantă, constituind o analiză pătrunzătoare a evenimentelor și ideilor politice care au contribuit la cristalizarea regimului politic liberal din România antebelică. Am fost impresionați și de bibliografia bogată, precum și de dese referințe la evenimente și fenomene produse în alte țări europene, concomitent cu cele din România. Acestea demonstrează similaritatea desfășurărilor politice din România cu acelea din unele țări europene.

Credem totuși că afirmația potrivit căreia principalele grupări politice acceptă preeminența legislativului după evenimentele din 1870-1871 este exagerată. O astfel de preeminență există doar la nivel declarativ, realitatea fiind foarte diferită. E o divergență între vorbe și fapte tipică politicianismului, nu numai din România, ci de peste tot. Însăși autoarea arată că rezultatul alegerilor până la Primul Război Mondial era viciat de amestecul guvernului în organizarea lor, iar componența Parlamentului era practic stabilită în funcție de voința executivului. Desigur, viața parlamentară din această epocă este una vie, au loc interpelări dese și dezbateri memorabile pe cele mai diverse teme și chiar se produce căderea unui guvern (al lui P.P. Carp, în 1901), ca urmare a neobținerii la limită a unui vot de încredere în Parlament. Trebuie menționat însă că acel Parlament fusese ales în timpul guvernului condus *de facto* de marele rival al lui P.P. Carp din Partidul Conservator, Take Ionescu. Dar toate alegerile de până la Primul Război Mondial sunt câștigate de partidul ai cărui membri se află la guvernare. Se poate spune că același P.P. Carp avea dreptate să afirme: „Dați-mi guvernul și vă voi da Parlamentul”.

Suntem de acord însă cu ideea că în urma crizei din anii 1870-1871 se produce o stabilizare a vieții politice din România și nu mai au loc încercări de înlăturare prin forță a principelui Carol ori de modificare prin mijloace ilegale a cadrului constituțional consacrat la 1866, pe care toate grupările politice importante îl acceptă de aici înainte.

Sebastian-Dragoș Bunghez

Marius Turda, *Ideea de superioritate națională în Imperiul Austro-Ungar, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2016, 197 p.*

În iunie 1914, în urma atentatului de la Sarajevo, Austro-Ungaria a declarat război Serbiei. În săptămânile ce au urmat, conflictul a luat amploare. Rusia a mobilizat armata, Germania a luat atitudine împotriva Rusiei ca urmare a mobilizării declanșate de aceasta și, în cele din urmă, declară și ea război Rusiei. S-a produs apoi un efect de avalanșă, care a cuprins aproape întreg continentul. Începuse deja războiul mondial numit și războiul națiunilor. Ceea ce a fost însă remarcabil a fost entuziasmul cu care începutul războiului a fost primit în multe capitale ale lumii. Ceea ce începuse ca un război al împăraților se transformase treptat într-un război al popoarelor, fiecare având a demonstra un sens al destinului lor politic, iar acest sens trebuia căutat în sufletul poporului, „în interior” și nu în raționalități geopolitice de circumstanță.

S-a vorbit mult despre motivațiile și responsabilitățile începutului acestui război și, evident, au existat multe controverse, dintre care cea mai cunoscută este controversa Fischer din anii '60. Adevărul este însă că nu în arhive se va putea găsi motivul începerii acestui război. În anii premergători războiului se crease un uriaș orizont de așteptare. Texte literare, periodice, lucrări filozofice și, nu în cele din urmă, cercetări științifice promovau valori care atacau fundamentele modernității așa cum era ea cunoscută la acea vreme. Adevărul este că unul din cele mai mari carnagii ale istoriei a fost întâmpinat cu entuziasm de populație. În Berlin, Londra, Paris, New York și alte multe orașe declanșarea războiului a fost primită cu bucurie. Mulți dintre cei ce au ieșit în acele zile în stradă nu au supraviețuit războiului. Războiul modern promitea să fie unul scurt, aseptice, eficient, elegant, el a fost însă mult diferit față de cum și-l imaginasem lumea în 1914.

Astăzi, istoriile tradiționale abordează cel mai adesea această perioadă sub forma unor narațiuni naționale care justifică și promovează valorile statului național. Ele urmăresc eforturile politice, ideologice sau culturale de susținere a proiectului național, adesea fără a examina suficient tendințele radicale, diferențele interne sau contaminările conceptuale din epoca respectivă. Schimbările ideologice și culturale de la sfârșitul secolului al XIX-lea sunt în mare măsură tratate cu indiferență sau puse sub umbrela largă a mișcărilor naționale. Astfel, în anii de după război, când opinia publică se radicalizează ca urmare a experienței războiului și mai ales a dezamăgirii produse de elitele politice, mișcările radicale de extrema dreaptă sau stângă sunt puse pe seama unor influențe externe dăunătoare, care ar fi alterat spiritul public, altfel tolerant și pașnic. Lucrurile au stat însă în mare măsură diferit.

Lumea sfârșitului secolului al XIX-lea începuse să fie dominată de curente și ideologii anti-liberale. Influența descoperirilor științifice, a noilor concepte și teorii din biologie, din lingvistică, din critica artei și critica literară erau invocate tot mai mult împotriva unui regim reprezentativ de inspirație liberală care părea a nu mai corespunde

realităților sociale ale lumii moderne. Valorile iluminate pe care, în bună măsură, se sprijiniseră doctrinele liberale erau atacate furibund de o cultură care golea individul de orice conținut, dar în schimb crea un individ colectiv, națiunea, căreia îi atribuia mai toate atributele individului uman. Nu era vorba despre o cultură oarecare, ci despre Cultura care reda poporului valorile sale majore și primordiale. Noțiunea de popor devenise centrală în definirea acestei culturi și ea era disputată de mai toate domeniile cercetării științifice ale vremii. Literatura, arta, sociologia, psihologia, filozofia și, nu în ultimul rând, biologia concureau în a descoperi cele mai profunde trăsături ale poporului. Acesta era curentul dominant în epocă: ideologia poporului, *völkisch ideologie*, poporismul în accepțiunea lui Slavici. Această tendință generală a influențat covârșitor spiritul public european, fiind o importantă sursă de inspirație pentru literatură și arte în general. Mai mult, națiunile tinere din centrul și estul Europei au întregul lor canon al literaturilor clasice naționale dominat de această ideologie a poporului.

Pentru a înțelege toată această lume de dinaintea Primului Război Mondial, este necesară o analiză a ideilor care au influențat atât de mult interpretarea științelor omului și a societății și nu mai puțin a originilor acestora. În acest sens, lucrarea lui Marius Turda, *Ideea de superioritate națională în Imperiul Austro-Ungar (1880-1918)*, este o lectură importantă. Bazată pe teza sa de doctorat, susținută la Universitatea Central Europeană în 2002 și publicată doi ani mai târziu de editura The Edwin Mellen Press, ea a fost recent publicată de editura Argonaut din Cluj, în traducerea lui Attila Varga și cu un cuvânt înainte de Sorin Mitu.

Mizele lucrării sunt multiple și toate au însemnătatea lor. În primul rând, este vorba despre o istorie intelectuală care readuce în discuție personalități care au marcat profund gândirea epocii lor. Nu ar fi nici prima și nici ultima istorie de acest gen, doar că Marius Turda face în lucrarea sa un lucru nou și anume leagă această istorie intelectuală de impactul ideilor unor autori precum Charles Darwin, Herbert Spencer, Ludwig Gumplowicz sau Houston Stewart Chamberlain asupra savanților și teoreticienilor din Imperiul Habsburgic. Cu alte cuvinte, avem nu numai o analiză a darwinismului social, ci și a variantelor sale naționale, în principal a celor maghiare și românești. Pe de o parte, în ciuda numeroaselor lucrări referitoare la gândirea rasială europeană, variantele central și est-europene au fost în mod sistematic neglijate. Aceasta s-a întâmplat fie din cauza dificultăților lingvistice, fie din cauza lipsei unei preocupări regionale pentru astfel de subiecte. Pe de altă parte, istoriografiile naționale nu au avut un apetit pentru astfel de cercetări. Lipsa unei istoriografii critice și a unei reevaluări ale acestor teme, în condițiile represiunii comuniste în primul rând, a lăsat loc numai unei abordări excesiv de ideologică, marxist-leninistă, conform căreia aceste teorii rasiale au de a face cu precădere cu lumea capitalului și a burgheziei care secretă rasism, imperialism și militarism. Odată eliminată această pătură „parazitară” prin lupta de clasă, aceste teorii au fost considerate pur și simplu desuete, fără nici un interes academic, iar cărțile interzise, toate acestea fără o discuție argumentată și fără o expunere a răului pe care aceste ideologii îl pot produce. Așa se face că unele din ideile sfârșitului de secol XIX au reușit să supraviețuiască într-un spațiu dominat de zvon, de tradiție orală sau lecturi clandestine. După căderea regimului comunist, multe astfel de idei au părut multora respectabile atâta vreme cât nu fuseseră cu adevărat contestate niciodată.

În al doilea rând, lucrarea lui Marius Turda reapropie biologia de studiul istoriei. S-a vorbit mult în Europa postbelică despre darwinismul social și despre consecințele lui ce au alimentat formarea mișcărilor radicale de extrema dreapta. S-a vorbit mult despre aceasta, dar nu și în țările dominate de regimul comunist. Cu precădere nu în

România, unde Darwin este mai degrabă un necunoscut. Relativ recent, un cotidian central publica o analiză a acestei situații deplorabile¹. Nu este aici locul unei discuții despre această situație, doar trebuie menționat că Darwin abia dacă mai era amintit ca făcând parte din așa-numita „propagandă în sprijinul propagandei științifice” sau din canonul marilor personalități acceptate de regimul comunist². În orice caz, dimensiunea biologică a gândirii rasiale a fost adesea neglijată în favoarea celei culturale, deși la acea vreme însăși noțiunea de cultură depindea tot de aceea de rasă și de selecția naturală³. Biologia făcea legătura dintre cultură și științele medicale, științe care au fost atât de preocupate, și ele, de îmbunătățirea calităților omului și a națiunii. Studiul sub aspectul utilizării trăsăturilor rasiale în teoriile despre națiune a fost cel mai adesea neglijat de studiile recente în ciuda bogăției surselor care ilustrează acest curent.

În al treilea rând, această lucrare deschide calea unei cercetări de mai bine de un deceniu, care profilează interesul său disciplinar pentru eugenism și biopolitică. Toate lucrările lui Marius Turda ce au urmat au dezvoltat această arie disciplinară. Mai mult, cercetarea întreprinsă cu sprijinul universității Oxford Brookes, unde predă în prezent, care i-a oferit un mediu prielnic preocupărilor sale, a făcut posibilă crearea unei adevărate rețele internaționale de cercetători sub denumirea de *Working Group on the History of Eugenics and Race*. Ceea ce aduce nou această cercetare este o dimensiune comparativă extrem de necesară cu atât mai mult cu cât teoriile rasiale au avut întotdeauna o pretenție ideologică de autohtonitate care contrazicea flagrant circulația ideilor și a teoriilor între diversele școli naționale. Trebuie spus că prezenta lucrare este a treia⁴ apărută în limba română dintr-o serie mult mai bogată⁵ și care va crește semnificativ în viitorul apropiat.

¹ Mihai Mincan, *Cum a ajuns Darwin „persona non grata” în școlile românești*, în „Adevărul”, ediția on-line, 20 iunie 2015, http://adevarul.ro/educatie/scoala/cum-ajuns-darwin-persona-non-grata-in-scolile-romanesti-1_5583bedccf376e3570805b/index.html, pagină accesată la 7 mai 2016.

² Este remarcabil că în patru decenii de regim comunist a existat doar un timbru filatelic dedicat lui Charles Darwin, la 150 de ani de la nașterea sa. Este bine cunoscut obiceiul regimului comunist de a se folosi de astfel de aniversări pentru munca de propagandă. Cu prilejul unui secol de la moartea savantului, aniversarea a trecut neobservată. Deja regimul Ceaușescu era în plină „epocă de aur” și propaganda oficială nu mai avea loc probabil pentru alți savanți decât cei din familia dictatorială.

³ Vezi de pildă P. P. Negulescu, *Geneza formelor culturii*, București, Tipografia Bucovina I. E. Torouțiu, 1934; cartea a fost reeditată în 1984, de Editura Eminescu; sau Grigore Antipa, *Problemele evoluției poporului român*, București, Cartea Românească, 1919.

⁴ Lucrările anterioare sunt *Eugenism și antropologie rasială în România, 1874-1944*, București, Cuvântul, 2008; *Eugenism și modernitate. Națiune, rasă și biopolitică în Europa (1870-1950)*, Iași, Editura Polirom, 2014.

⁵ Sunt aici de amintit *Eugenics and Nation in Early Twentieth Century Hungary* (2014), *'Latin' Eugenics in Comparative Perspective* (împreună cu Aaron Gillette, 2014). Dintre volumele coordonate: (împreună cu Paul Weindling) *„Blood and Homeland”: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940* (2007); (împreună cu Robert Pyrah) *Re-Contextualising East Central European History: Nation, Culture and Minority Groups* (2010); (împreună cu Christian Promitzer și Sevasti Trubeta) *Health, Hygiene and Eugenics in South-eastern Europe to 1945* (2011); *Crafting Humans: From Genesis to Eugenics and beyond* (2013); *The History of Eugenics in East Central Europe, 1900-1945: Sources and Commentaries* (2015).

Revenind la dimensiunea comparativă, aceasta nu este numai pe verticală între modelele occidentale și variantele naționale central europene, ci și pe orizontală între acestea din urmă. Astfel, avem în lucrarea de față puse în discuție teoriile supremației naționale din Ungaria. Fie că este vorba despre cultură, fie despre societate sau cultură, aceste teorii vizau crearea unui nou înțeles al ideii de națiune și de stat național bazat pe calitățile etnice/biologice considerate superioare ale poporului maghiar capabil să creeze civilizație și stat. Miza era dreptul de preeminență a poporului maghiar în crearea statului și civilizației, integrând în acestea celelalte naționalități considerate inferioare. De exemplu, Ágost Pulszky, profesor de drept la Universitatea Regală Maghiară din Budapesta, considera că numai societățile superioare din punct de vedere rasial și cultural erau în măsură să creeze state și acele societăți erau cele care reușiseră să supraviețuiască luptei pentru existență și să își păstreze individualitatea istorică. Influențat de Sir Henry Summer Maine și Edward Burnett Taylor, Pulszky nu făcea altceva decât să articuleze în varianta maghiară preocupări care erau comune la acea dată în întreaga Europă. Importantă era relația dintre individualitatea poporului (rasială și culturală) și individualitatea politică a statului care devine treptat o întrupare a spiritului național. Este și cazul lui Győző Concha, celebru jurisconsult, care folosind filozofia lui Hegel sau lucrările lui Lorentz von Stein ajunge la un determinism biologic evolutiv bazat pe o reformulare a culturii care, în înțelegerea sa, includea calitățile rasiale ale poporului.

Explozia studiilor etnologice a avut o importanță aparte în formularea teoriilor de superioritate națională. Și în acest sens lucrările lui Ottó și Antal Herman sunt ilustrative. Problema era reprezentată de precaritatea majorității de care maghiarii se bucurau în Ungaria. Pe de o parte superioritatea lor asumată le justifica efortul de maghiarizare, pe de altă parte însă această maghiarizare slăbea tocmai trăsăturile fizice și psihice înnăscute ale maghiarilor, iar aceasta era o problemă greu de soluționat. Evident că din această chestiune nu putea lipsi nici antropologia lingvistică, limba fiind una din cele mai durabile elemente de identificare rasială. Pál Hunfalvy este unul din etnograful maghiari care a îmbrățișat argumentele școlii germane, care pornea de la ideea că limba poate oferi o mai bună descriere a poporului decât caracteristicile etno-rasiale ale acestuia. Pentru Hunfalvy, românii reprezentau un subiect extrem de important, aceștia fiind încă necontaminați de civilizația modernă. Nu în ultimul rând, literatura era și ea chemată să definească noțiunea de popor, cazul criticului literar Zsolt Beöthy fiind reprezentativ. Acesta plasează deasupra caracteristicilor fizice pe cele spirituale, caracteristici care aveau în viziunea sa o mult mai mare importanță. Sufletul național era cel de care depindea vitalitatea națiunii și tot de el depindea și superioritatea ei.

Toate aceste idei nu erau tocmai străine românilor, de vreme ce și ei aveau lecturi similare atunci. Problema era aceeași: crearea statului național în condițiile unei populații mai mult sau mai puțin eterogene. Cazul luat în considerare de Marius Turda este cel al lui Aurel C. Popovici, una dintre cele mai importante personalități de la acea vreme. El este acela care a formulat o *Replică* remarcabilă pentru pretențiile de superioritate națională ale maghiarilor. Nu era singurul. Dincolo de munți însă există numeroase alte cazuri în care determinismul biologic și selecția naturală au reprezentat referințe teoretice importante. Istoria aceasta intelectuală a sfârșitului de secol XIX în România nu a fost încă scrisă însă. Motivele sunt diverse. Poate că cel mai important este rolul de război de întregire pe care Primul Război îl joacă în istoriografia națională. Dominat de importanța formării statului național, discursul istoriografic îi consideră pe

toți românii implicați în lupta pentru înfăptuirea idealului multimilenar⁶. Aceasta ar putea fi fără îndoială adevărat dacă fiecare dintre eroii întâmplărilor de atunci nu ar fi văzut acest ideal în mod diferit. Unii dintre ei erau animați de sentimente antiliberale și chiar de simpatii totalitare, cum era cazul lui Octavian Goga, alții căutau soluții politice în reformarea Imperiului Habsburgic pe baze federative etnice, așa cum era Aurel C. Popovici. În orice caz, puțini erau cei care își păstrasera credința în statul de drept și în regimul reprezentativ după 1918. Un alt motiv este acela al clivajului dintre istoria modernă și cea contemporană impus de periodizarea comunistă, clivaj care a supraviețuit după 1989 din cauza structurilor instituționale inerent rigide. Or, acest clivaj a fost contraproductiv în măsura în care a deconectat studiul perioadei de dinainte de Primul Război Mondial de perioada interbelică și de apariția mișcărilor radicale de extremă dreaptă. Câtă vreme românii „moderni” luptau pentru idealul național, pentru modernizarea statului și a instituțiilor sale, românii „contemporani” păreau într-o perpetuă criză, păreau brusc mai puțin înclinați spre toleranță și democrație. Evident că deconectate cele două istorii nu au sens, cu atât mai mult cu cât personaje născute în anii '70-'80 ai secolului XIX au supraviețuit două războaie mondiale și chiar câtorva decenii de comunism, așa cum este cazul lui Onisifor Ghibu sau Iuliu Moldovan. Or, cercetările lui Marius Turda depășesc cu perseverență acest clivaj temporal urmărind genealogiile intelectuale până în epoca politicilor rasiale și genocidale ale celui de-al Doilea Război Mondial.

Motivele ideologice pentru lipsa unei astfel de istorii intelectuale nu sunt nici ele mai puțin importante. Unul este legat de presiunea ideologică a ideilor „poporaniste”⁷ încă prezente și chiar dominante în anumite medii. Noțiunea de popor, așa cum a fost ea formulată de populismul conservator al începutului de secol XX, altoită apoi câteva decenii la rând cu noțiunea de „popor socialist”, este încă extrem de reluctantă la orice schimbare, ba chiar încă este capabilă a mobiliza mișcări politice de oarecare anvergură. Din această cauză, dimensiunea comparativă a cercetărilor lui Marius Turda este crucială pentru a rupe cercul vicios al interpretărilor autohtoniste și etniciste și pentru a înțelege dincolo de ideologie mecanismele și implicațiile acestui tip de gândire *völkisch*, poporan sau poporanist.

Lucrarea *Ideea de superioritate națională în Imperiul Austro-Ungar* a lui Marius Turda oferită acum publicului din România de editura Argonaut nu este, evident, o iarbă a fiarelor care să deschidă toate căile istoriografiei autohtone. Cu atât mai mult cu cât este prima lucrare a autorului, după care au urmat și altele pe care nu putem decât să le așteptăm cu nerăbdare în traduceri viitoare. Cert este că ele sunt mai mult decât binevenite.

Răzvan Pârâianu

⁶ Relativ recent cărțile lui Lucian Boia au declanșat un adevărat scandal de presă, nefăcând altceva decât să ridice întrebări legitime referitoare la interpretarea istoriei de acum un secol. Vezi în acest sens *Germanofilia*, București, Editura Humanitas, 2009 sau *Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări*, București, Editura Humanitas, 2014.

⁷ Folosesc „poporanismul” pentru a traduce termenul german de *völkisch*, deoarece a mai fost folosit ca atare de Ioan Slavici în articole precum cel care se referea de pildă la *Poporanismul lui Eminescu*, poporanism care nu avea nimic în comun cu curentul social-democrat susținut de revista „Viața Românească” de la Iași.

Petru Negură, *Nici eroi, nici trădători. Scriitorii moldoveni și puterea sovietică în epoca stalinistă*, traducere din franceză de Gabriela Șiclovan, Chișinău, Editura Cartier, 2014, 442 p.

Am aflat de existența acestei lucrări mai întâi în limba franceză¹, în primăvara anului 2009, apoi în urma discuțiilor din revista culturală de bună condiție de la Chișinău, „Contrafort”². Autorul cărții nu îmi spunea foarte multe în acel moment, în pofida unui *curriculum* cu adevărat impresionat. Ca mulți alți colegi de generație din Moldova de peste Prut, studiasc în anii '90 la Universitatea din Iași și, ulterior, urmasc un stagiul doctoral în străinătate. De altfel, Petru Negură a obținut doctoratul în sociologie la École des Hautes Études en Sciences Sociales din Paris, în 2007, cu teza care constituie de altfel și suportul textual pentru ediția franceză a lucrării de față. Publicată la o editură pariziană prestigioasă, L'Harmattan, cartea l-a proiectat pe Petru Negură printre cercetătorii semnificativi din spațiul românesc, capabili să reinnoiască profesional, sub raport metodologic și ca analiză, studiul comunismului și a politicilor cultural-educative în secolul XX. Academic invitat la mai multe centre de cercetare de prestigiu, printre care Centrul Franco-German Marc Bloch din Berlin, Universitatea California, Berkeley, Zweigstelle Leipzig der Südosteuropa-Gesellschaft, președinte al Forumului de Studii Interdisciplinare *Plural* din Chișinău și lector la Universitatea Pedagogică de Stat din Moldova, Petru Negură este totodată un intelectual public, cu numeroase radiografii politice și sociale privitoare la evoluția actuală a spațiului dintre Prut și Nistru.

Lucrarea a apărut în limba română în anul 2014, la editura Cartier. Dintru început, se impune precizarea că *Nici eroi, nici trădători...* nu este doar o traducere, așa cum lasă să se înțeleagă pagina de gardă, cu menționarea traducătorului sau cu identitatea de titlu în limba franceză și cea română. Referințele bibliografice mai actuale de 2009 arată dorința autorului de a completa ediția franceză, după cum ultimul capitol, deși regăsit în teza de doctorat, este inedit editorial. În orice caz, în momentul în care am citit-o, dezbaterile din jurul cărții devenise una semnificativă în mediul cultural de la Chișinău, interesat de construcția identitară de către sovietici a națiunii moldovenești³. Lecturile asupra textului lui Petru Negură au fost diferite, în mod evident, venite fiind din câmpuri epistemice diverse. Nu doresc să sintetizez aici punctele de vedere exprimate de criticii literari, de sociologi sau de istorici⁴. Am fost intrigat oarecum de o afirmație a unuia dintre cei care au luat cuvântul în această discuție (Mircea V. Ciobanu), care considera *Nici eroi, nici trădători...* ca fiind scrisă pentru „publicul occidental”, dată

¹ Este vorba de Petru Negură, *Ni héros, ni traîtres. Les écrivains moldaves face au pouvoir soviétique sous Staline*, Paris, L'Harmattan, 2009.

² Vezi Andrei Cușco, *Scriitori, puterea și violența simbolică, sau despre <eroi> și <trădători>*. *Cronica unei lansări de carte*, în „Contrafort”, anul XV, nr. 3-4 (173-174), martie-aprilie 2009, p. 16-17.

³ Vezi, mai ales, Mircea V. Ciobanu, *Sociologia unei pseudoliteraturi*, în „Contrafort”, anul XX, nr. 7-8 (227-228), iulie-august 2014, respectiv răspunsul autorului, Petru Negură, *Natură moartă cu mere stricate. Despre întâlnirea ratată dintre un sociolog al literaturii și un critic literar*, în „Contrafort”, anul XX, nr. 11-12 (231-232), noiembrie-decembrie 2014, p. 22.

⁴ Mă raportează doar la dezbaterile din publicații pentru publicul larg, întrucât nu am întâlnit nici o recenzie profesională a lucrării în revistele academice din România și nu am știință de un astfel de text în revistele de specialitate din afară.

fiind nu atât metodologia cercetării (contestabilă totuși de literat, întrucât Petru Negură nu aplică criteriile estetice producției literare din realismul socialist), cât vehicularea unei istorii cunoscute în mare de cei din Basarabia și aplecarea autorului spre anecdotice și „bârfe” de scriitori. Dar, parcurgând lucrarea și fără a fi francez, german sau anglo-saxon, am fost frapat de faptul că știam foarte puține lucruri despre realitățile trăite de cei de lângă noi, cu care împărtășim, în mare parte, un patrimoniu și o limbă comune, dacă nu și același trecut. Despre evoluția istorică a celor dintre Prut și Nistru lecturasem anterior cărțile lui Charles King⁵, Wilhemus Petrus Van Meurs⁶ sau Ronald J. Hill⁷ și, mai recent, cercetările lui Igor Cașu⁸, Viorica Olaru Cemârtan⁹ etc. După cum îmi era familiar *Raportul Comisiei pentru studierea și aprecierea regimului comunist totalitar din Republica Moldova* (așa numitul raport Cojocaru, după numele președintelui acestei comisii, istoricul Victor Cojocaru)¹⁰. Pe de altă parte, românii trecuseră, ca societate, printr-un fenomen cvasi-similar de aculturație, de impunere a valorilor sovietice; aparținând imperiului exterior al Moscovei, spre deosebire de Basarabia, parte integrantă a statului sovietic, fenomenul comunizării nu a fost identic în România, continuitățile culturale între mediul cultural antebelic și realitățile ideologice ale noului regim fiind numeroase¹¹. Impunerea ideologică a comunismului în Basarabia, obiectul de studiu asumat de Petru Negură, ne dezvăluie însă o istorie încă puțin cunoscută a realităților de peste Prut, structurată de agresiunea regimului sovietic în spațiul esențial al ființării unei comunități, cel al patrimoniului cultural și al identității. Circumscriind foarte bine domeniul de referință al cercetării, sub raportul surselor documentare și de istorie orală, dar și sub raport metodologic, autorul prezintă mediul literar din Basarabia de după 1945, având ca reper instituția literară cheie a regimului ideocratic, așa cum au fost în genere toate sistemele totalitare: Uniunea Scriitorilor din Republica Socialistă Sovietică Moldovenească (USM), instituție al cărei rol atribuit de partid era promovarea canonică a valorilor comuniste în literatură și crearea de cetățeni loiali statului sovietic.

⁵ Charles King, *Moldovenii. România, Rusia și politica culturală*, traducere de Diana Stanciu, Chișinău, Editura Arc, 2002.

⁶ Wilhemus Petrus Van Meurs, *Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă*, traducător Ion Stanciu, Chișinău, Editura Arc, 1996.

⁷ Ronald J. Hill, *Soviet Political Elites. The Case of Tiraspol*, London, Martin Robertson and New York, St. Martin's Press, 1977.

⁸ Igor Cașu, „Politica națională” în Moldova sovietică (1944-1989), Chișinău, Cartdidact, 2000.

⁹ Viorica Olaru Cemârtan, *Deportările din Basarabia. 1940-1941, 1945-1956*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009. Lucrarea a apărut ulterior, în 2013, și la Chișinău, la editura Pontos, într-o ediție revizuită și adăugită.

¹⁰ Vezi lucrarea coordonată de Sergiu Musteață și Igor Cașu, *Fără termen de prescripție. Aspecte ale investigării crimelor comunismului în Europa*, Chișinău, Editura Cartier, 2011, care conține părți din acest Raport.

¹¹ Vezi, mai recent, Ioana Macrea-Toma, *Privilegiul literar în comunismul românesc*, Cluj-Napoca, Cartea Cărții de Știință, 2009; Cristian Vasile, *Politicile culturale comuniste în timpul regimului lui Gheorghiu-Dej*, București, Editura Humanitas, 2011. Importanțe pentru înțelegerea fenomenului sunt și lucrările semnate de Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, București, Humanitas, 1994; Anneli Ute Gabanyi, *Literatura și politica în România după 1945*, București, Editura Fundației Culturale Române, 2001; Eugen Negrici, *Literatura română sub comunism. Proza*, vol. II, București, Editura Fundației PRO, 2002; Magda Cîrneai, *Art et pouvoir en Roumanie, 1945-1989*, Paris, L'Harmattan, 2007 etc.

Abordarea sociologică a *actorilor* (scriitorii), organizațiilor și mecanismelor culturale de impunere culturală a puterii reprezintă doar o parte a demersului academic realizat de Petru Negură. El descrie în fapt o întreagă „lume” supusă sovietizării accelerate după victoria URSS în războiul mondial; proiecția realismului socialist într-o periferie imperială este un fenomen politic, social și cultural totodată care depășește cadrul unui grup definibil drept al scriitorilor și trimite la procesul construcției naționale în Basarabia.

Reconstituirea evoluției și funcțiilor unei instituții într-un context istoric determinat îi impune autorului, în mare măsură, o dispunere cronologică a narațiunii. Fapt care avantajează fluența textului și a lecturii lui.

În primele două capitole ale lucrării, *Literatura română din Basarabia: între integrare națională și căutarea unei identități regionale*, respectiv *Instituția scriitorilor din RASSM: o întreprindere „național-culturală”*, Petru Negură realizează o paralelă între scriitorii din Basarabia românească, pe de o parte, și din Transnistria, realitate inventată ca republică autonomă moldovenească de conducerea de la Moscova; în subsidiar, și mai ales pe relația cu intelectualii din Basarabia, autorul indică marile teme ale dezbatelor din perioadă: chestiunea identității naționale sau sociale, relația dintre centru și periferie, cu nașterea, între scriitorii români de dincolo de Prut, a unor perspective regionaliste, direcția modernizării, problema „canonului cultural”. Dar actorii perioadei nu sunt egali, subliniază Petru Negură, chiar dacă ei se numesc și se definesc la fel, după cum nici literatura pe care ei o creează nu este analogă. Scriitorii români basarabeni acționează autonom, într-o societate locală care cunoaște o perioadă de renaștere națională și de instruire și armonizare culturală, orchestrată întrucâtva de statul și de elitele de la Chișinău. Emulația culturală din micile orașe/târguri și absolvenții liceelor românești oferea acestor scriitori o receptare reală. Ei înșiși cunoșteau o dinamică generațională: față de „bătrânii” unioniști (cei care făcuseră unirea în 1918, de tipul lui Pantelimon Halippa), „tinerii” scriu diferit sub raport lingvistic și estetic și dezvoltă convingeri politice autonomiste, apropiate de realitățile regiunii. Preocupați de cunoașterea maselor și de instruirea lor, ca parte a proiectului de „pedagogie socială” pe care îl asumă, Nicolai Costenco, Vasile Luțcan ș.a. clamau necesitatea integrării și nu asimilării Basarabiei în ansamblul României întregite, ca formă de a structura demnitatea locuitorilor de aici în cadrul noii entități. Violența discursivă nu a depășit însă, afirmă autorul, paginile revistei „Viața Românească”, condusă în tandem de Pan Halippa și de Nicolai Costenco¹². Constituirea Societății Scriitorilor Basarabeni, autonomă de societatea de la București, cu 60 de membri, îi demonstrează lui Petru Negură (și nouă, totodată) reprezentativitatea mediului literar din Basarabia. În același timp, elita tânără de literați s-a identificat cu idealul politic și social al regiunii, ea rămânând în iunie 1940 la Chișinău. În ipostaza de actor al muncii culturale cu dublă vocație, educativă și identitară, scriitorii români au dorit să colaboreze cu sovieticii pentru educarea maselor, ca formă de a depăși subdezvoltarea societății basarabene.

Spre deosebire de omologii de peste Nistru, scriitorii moldoveni din Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească cunoșteau o realitate politică și ideologică radicală. Petru Negură descrie, în acest capitol, un personaj construit în mare măsură de puterea sovietică, chiar dacă mulți din cei desemnați scriitori aveau o experiență anterioară în domeniul literaturii. Refugiați din Basarabia (Samuil Lehtir sau Iosif Vainberg) sau chiar din România vechiului Regat (Liviu Deleanu/Lipa Cligman,

¹² Între care erau și relații de rudenie, indirecte, prin tatăl vitreg al lui Costenco.

original din Iași), din rațiuni diferite (în care convingerile au avut locul lor), ei s-au găsit după 1924 într-o „țară” creată de Moscova pe teritoriul RSS Ucrainene din motive de politică externă și pentru a stimula revoluția mondială comunistă pe direcția României. Scriitorii s-au încadrat, astfel, obiectivului comunist de edificare națională și culturală la marginea Imperiului, moldovenismul afirmat având rolul să creeze sentimentul apartenenței la noua patrie. Scriitorii din RASSM nu făceau de altfel literatură, ci se defineau mai curând drept ingineri pe șantierul identității și, în spiritul Moscovei, ei denunțau în scris „opresiunea din Basarabia”, regiune pe care sperau să o alipească „raiului sovietic”. Sub raport profesional, ei se găsesc la intersecția dintre jurnalismul literar și literatura angajată. Limba moldovenească utilizată în operele lor le era dictată de la Centru. În anii '30, ca urmare a interesului mai general al liderilor sovietici de a avea un canal mai bun de difuzare a propagandei și de a arăta românilor basarabeni Transnistria ca vitrină a patriei lor potențiale, scriitorii moldoveni au experimentat atât alfabetul latin, cât și pe cel chirilic, după reforma lingvistică din 1938. Formă ideologică de apropiere de popor, de masele muncitoare și țărănești, ei refuzau împrumuturile din limba română literară și apelul la patrimoniul românesc, considerat „burghez”. Scrise în „graiul popular” și în registrul vag folcloric, textele lor erau marcate de lipsa oricărei preocupări pentru estetică. Petru Negură le caracterizează drept o scriitură primară, foarte schematică, în care „dușmanul de clasă”, „imperialistul”, „culacul”, „burghezul” erau opuși eroului pozitiv întruchipat de muncitor și comunist. La finalul perioadei interbelice, aceste scrieri se pierdeau în limbajul monologic al regimului, în osanalele la adresa puterii. Lipsiți de critică, scriitorii erau totodată conștienți de înapoiere și mândri că se situau de partea „binelui”. Ei aveau convingerea că opera lor era de folos proletariatului, că aveau un rol în educarea maselor populare. Însă, în pofida mijloacelor investite, atât opera lor socio-politică, de alfabetizare și de formare a noilor elite (mai ales tehnice și cadre politice locale), cât și identitară, de moldovenizare, a fost, după Petru Negură, un eșec. Cu doar 30% din populație vorbitoare de limba română în RASSM, cu funcționarii de origine etnică rusă sau ucraineană puțin interesați de procesul de creare a identității moldovenești, existența scriitorilor basarabeni depindea în totalitate de factorul politic. Ei evoluau în condiții non-culturale, fără critică și cu un public restrâns, expunându-și opera doar prin seratele impuse colhoznicilor și muncitorilor din fabrici sau prin presă.

Autismul scriitorilor nu trebuie însă absolutizat, avertizează autorul. Activiști ai puterii, ei aglutinează comportamente de grup, cu conflicte și mize personale îmbrăcate în principii estetice sau ideologice (denunțuri de „troțkism”, „înclinații decadente”, „liberalism putred”, „naționalism”). Ecou al luptelor din spațiul central al comunismului, epurările s-au regăsit și în spațiul scriitorilor basarabeni din Transnistria, sfârșind prin a impune noi „cadre” culturale, precum Mitrea Marcov sau Nistor Cabac. În același timp, scriitorii moldoveni din stânga Nistrului tind spre profesionalizare, creându-și o instituție proprie (Uniunea Scriitorilor Moldoveni, cu revista „Moldova literară”, redenumită ulterior „Octombrie”) și publicând mai rar în gazeta partidului.

Disecția sociologică a literaturii interbelice și analiza intelectualului literat, realizate în prima parte a cărții și rezumate de mine pe larg anterior, sunt decisive, din perspectiva lui Petru Negură, în înțelegerea interacțiunilor de după 1940 dintre scriitorii din dublul spațiu, real și inventat, de până atunci al Basarabiei. Posibilitățile de existență a scriitorilor și parcursurile lor personale sau profesionale în noua republică sovietică sunt evidențiate de autor mai întâi în perioada războiului (capitolul III, *Scriitorii moldoveni, de la o „eliberare” la alta, 1940-1945*) și, mai ales, în timpul stalinismului

victorios (capitolul IV, *Scriitorii moldoveni: de la „al doilea stalinism” la „destalinizare”*).

Construcția narativă a lui Petru Negură din această a doua parte a lucrării diferă de abordarea preponderent istorică de până atunci. Obiectul cercetării sale este Uniunea Scriitorilor din Moldova, instituție oficială menită de Moscova să gireze fenomenul literar în sensul *realismului socialist*, să stabilească identitatea basarabească și să contribuie astfel la construirea puterii comuniste în noua republică. La acest nivel, abordarea instituțională a USM (cu formalismul organigramei, cultura organizațională, modul de acțiune, stabilirea statutului de literat etc.) lipsește, autorul optând spre analiza sociologică extinsă a grupurilor care compun și recompun permanent instituția. Identitatea și legitimitatea lor se construiește diferit, iar Petru Negură invocă tradiția de luptă „revoluționară” anterioară, participarea la actele puterii sovietice din perioada războiului și din cea postbelică, vocația literară, factorul etnic, originea socială (foarte utile diagramele privitoare la structura socială a USM de la finalul capitolului IV) etc. În același registru metodologic, autorul indică multiplele conflicte dintre aceste grupuri pentru maximizarea pozițiilor publice și a influenței, pentru stabilirea unor relații privilegiate cu Centrul, în măsură să garanteze puterea în cadrul organizației. Confruntarea dintre două „moșteniri” a fost dezechilibrată inițial, arată Petru Negură, scriitorii transnistreni fiind favorizați de familiarizarea cu limbajul oficial și de cunoașterea intimă a mecanismelor și rețelelor de validare artistică. S-a adăugat ulterior capitalul simbolic dobândit de participarea lor directă pe front ca ofițeri sovietici. Mai numeros și solidar, grupul scriitorilor rămași în Basarabia după cedarea regiunii în iunie 1940 a depășit rapid șocul lingvistic și civilizațional al întâlnirii cu sovieticii. Ca formă de supraviețuire, intelectualii basarabeni s-au reeducat cultural și politic în sensul noilor realități, fiind integrați rapid (cu excepții, Petru Negură menționând ca „indezirabili” pe N. Costenco, Petre Ștefănuță, Mihail Curechieru, arestați și deportați la începutul războiului) de conducerea sovietică. Deși acest grup purta în perioada stalinistă „păcatul” formării lor „burgheze”, el a fost recuperat în mod interesat în perioada războiului, după includerea în instituții de propagandă și comunicare sovietică la Moscova (precum Radio Chișinău).

Conștiința pentru poziții de putere locale, ce presupunea stabilirea unor direcții estetice în acord cu modelul central și a unor rețele de influență, și pentru avantajele sociale și economice (cantine, locuințe, recompense financiare) pe care le presupunea statutul de membru al instituției, îi permite lui Petru Negură o bună analiză a raportului centru-periferie din societatea sovietică. Deși sprijiniți de CC al PCM pentru conducerea USM, scriitorii transnistreni nu găseau întotdeauna înțelegere la Moscova. Mai mult, în anii '50, în lupta identitară pentru limbă și patrimoniu (cu impunerea parțială a clasicilor literaturii române ca formă de existență a însăși literaturii din Basarabia), argumentele estetice au depășit denunțurile la adresa comportamentului „burghez” și „naționalist” al basarabenilor și presiunile locale. Legăturile literare pe care unii scriitori basarabeni (A. Lupan și E. Bucov) le dezvoltaseră cu omologii lor ruși la Uniunea Scriitorilor din Uniunea Sovietică și condamnarea de către Stalin a teoriilor lingvistice ale lui Nikolai Marr (limba evoluează sub presiunea factorului economic și social) au tranșat disputa asupra caracterului latin/român al limbii moldovenești. Încercarea de a traduce în moldovenește din română nuvela lui Mihail Sadoveanu, *Mitrea Cocor*, a fost singura întreprindere de acest fel.

Dorindu-se tutorii noii literaturi, scriitorii transnistreni s-au văzut adeseori deposezați de avantajele instituționale ale puterii în USM de către „basarabeni”, mai

apropiați de sensul profesional al conceptului. Autorul descrie nevoia părților de conviețuire și de formare mutuală, în condițiile politicilor culturale și identitare promovate de la Moscova. Învățarea reciprocă a presupus ajutor în deprinderea noului limbaj al regimului pentru a fi conform din perspectivă oficială, dar și încercarea de a cunoaște mai bine „moldovenește”, chiar dacă era considerată „limbă de salon”; presiunea în această din urmă direcție era cu atât mai mare cu cât transnistrenii s-au îndreptat strategic spre poezie, gen mai favorabil eroizărilor și propensiunii spre cult specifică regimurilor totalitare.

Petru Negură refuză astfel schematizările facile. El arată credibil că aceste grupuri concurente ale scriitorilor locali nu erau etanșe, impermeabile, criteriile de apartenență neavând legătură cu proveniența geografică. Marginali sau marginalizați, unii scriitori basarabeni s-au îndreptat, din oportunism, ca formă de promovare sau de asigurare fizică, spre cei veniți din Transnistria; există însă și cazuri în care scriitori transnistreni, precum Leonid Corneanu (Cornfeld), un personaj cu un capital politic însemnat și care a asumat funcția de mediator între grupuri, s-au apropiat de basarabeni.

Ne este, astfel, înfățișată o istorie dinamică și complicată a USM și a actorilor ei, în contextul interesului pe care Moscova îl manifestă pentru producătorii de discurs, în ipostaza lor de „creatori” ai identităților naționale și ai standardelor lingvistice, dar și de funcționari ai politicilor de la Centru. Cu rațiuni preponderent exogene, dar fiind cauzată și de apariția treptată a unui public, prin venirea/formarea birocratilor și specialiștilor în contextul sovietizării Basarabiei, creșterea numărului de scriitori a multiplicat grupurile din interiorul Uniunii. Autorul găsește mai multe tipuri de scriitori – „basarabeanul”, „transnintreanul”, „evreul”, „rusul”, „ilegalistul”, „femeia scriitoare” ș.a. –, într-o descriere halou a diferențierilor tot mai pregnante social și identitar din societatea basarabeană.

Perioada stalinistă este ilustrată de Petru Negură cu multe narațiuni punctuale, precum împrumuturile tacite din literatura română, în căutarea unui patrimoniu literar, modalitatea de a obține recunoașterea unională prin publicarea la Moscova în limba rusă ș.a. De asemenea, prezentarea unor traiectorii particulare umanizează personajele cercetării: Ion Canna și acuza de plagiat, în condițiile traducerii unei lucrări la centru, fapt care-i aduce decăderea din postura de „fondator al literaturii moldovenești sovietice” și-i încheie cariera; Igor Crețu, care s-a dorit tutorele „român” al tinerei generații; Nicolai Costenco, Moses Kahana, Emilian Bucov, Liviu Deleanu (Lipa Cligman) sau Bogdan Istru.

Analiza lui Petru Negură se oprește în momentul destalinizării, cu apariția revistei USM, „Nistrul”, în 1957, al reromânizării limbii moldovenești, dar și în momentul în care, la mijlocul anilor '50, noua identitate era relativ bine stabilită: socialistă ca fond, românească prin formă, cu concesiile alfabetului chirilic. Din această perspectivă, Basarabia se aseamăna cu republicile vestice ale URSS, mai ales cu cele baltice, afirmă autorul, o comparație necesară, dar pe care aș fi dorit-o aprofundată și extinsă la fenomenul literar ca proces de impunere socială și ideologică a puterii sovietice. Favorizat de apariția cititorului tânăr, recent alfabetizat, scriitorul basarabean avea la sfârșitul „domniei” lui Stalin o anume identitate și începea să structureze o literatură. Constrângerile puterii asupra câmpului literar s-au diminuat, deși publicul era restrâns, legat de formalismul seratelor și conferințelor obligatorii pentru muncitori etc. și nu putea constitui instanțe de validare și consacrare.

Ultima parte a lucrării lui Petru Negură, *O interpretare a literaturii moldovenești din perspectivă discursivă*, semnifică o analiză de texte specifice din realismul socialist,

organizată în jurul macrotemelor impuse sau împrumutate de la Centru: „Patria sovietică și dușmanii ei”; „Dușmanii din afară”/sau „dinăuntru”, figurile construcției socialiste, „muncitorii”, „colhoznicii”, „conducătorii” etc. Din perspectiva construcției de până la acest moment al lucrării, acest capitol de analiză a mesajului propagandistic promovat prin intermediul literaturii putea lipsi. Similar imaginilor anexă de la finalul lucrării (cu fotografiile scriitorilor și caricaturi sau extrase din revistele literare amintite anterior), el conferă cercetării o anume savoare și plasticitate. Abordarea discursului se limitează însă doar la descrierea toposurilor puterii; Petru Negură nu ne spune, spre exemplu, nimic despre frecvența acestor teme, de modul în care ele circulau în societate sau despre măsura în care, supuși unui proces de violență simbolică, indivizii își asumă sistemul de valori inoculat de regim.

La finalul prezentării acestei cărți, pentru mine, ca istoric, rămân mai multe aspecte care trebuie evidențiate. În primul rând, pregătirea metodologică foarte solidă a lui Petru Negură: metodologia nu este doar clamată introductiv, ci ajută la construcția propriu-zisă a obiectului cercetării. Autorul asumă o paradigmă interpretativă care refuză clișeele despre Basarabia sub controlul Moscovei și schemele generalizatoare ale *sovietologiei*, determinismul politic al Centrului drept creator al realităților culturale și politice de pe teren. Petru Negură depășește clivajul simplificator și moralizator erou/trădător, fiind preocupat atât de politicile statului sovietic, nu întotdeauna coerente, cât și de evoluția scriitorilor în diferitele conjuncturi politice, de relațiile dintre ei, conflictuale sau de solidaritate, de modul în care scriitorii se raportează la autorități și stabilesc diferite mize personale, politice sau identitare. Petru Negură este apropiat, de altfel, de interpretarea lui Michel Foucault asupra puterii, gândită ca nefiind unitară, uniformă sau univocă, de la vârf spre bază sau de la centru spre exterior. Raportul este inegal, dar chiar în condițiile stalinismului, ne spune autorul, au existat spații de „negociere” și „renegociere” individuală și colectivă pentru scriitori, iar relațiile lor cu puterea nu au însemnat o subordonare completă. În termenii economistului american Albert Hirschmann, monopolul comunist devenise „leneș” în anii ’50, solicitând conformismul, „adaptarea” și mai puțin adeziunea totală; faptul este de natură să explice eșecul politicii Moscovei de creare a omului nou în Basarabia. De altfel, chiar dacă absentează din narațiune actorii care stabileau directivele unor politici privitoare la Basarabia, analizau rezultatele și acordau recompensele, Petru Negură realizează un vast travaliu constructivist pe relația cu efortul statului sovietic de a defini o identitate teritorială și un grup etno-național distinct (prin limbă, cultură sau tradiții) în canonul realismului socialist; dar, arată Petru Negură, „politica națională” a Centrului de difuzare a modelului identitar basarabean nu era una omogenă, lipsită de contradicții, limba „moldovenească” fiind reformată adeseori ca structură gramaticală, vocabular de bază, alfabet ș.a., iar „moștenirea culturală” românească („burgheză”) fiind reabilitată în RSSM, după deradicalizarea regimului și în condițiile intrării României în sfera de influență sovietică. Cercetarea lui Petru Negură se înscrie, de asemenea, teoriei câmpului literar a lui Pierre Bourdieu, identificând aspirațiile scriitorilor la autonomie, cel puțin estetică, modul în care ei subminau sau evitau regulile și practicile înspre conformism ale Uniunii Scriitorilor. De asemenea, plasat în planul politic și social al unei instituții și al construcției ideologice pe care aceasta o generează, Petru Negură nu determină valoarea unei opere în perspectivă literară, ci o rescrie în contextul puterii sovietice ca bun cultural, având alte criterii de validare decât cele estetice. Prin urmare, autorul nu se referă la literatură autentică și „pseudo-literatură”, ci la ceea ce constituia în acel moment literatura: un fenomen instrumentat politic, legat de strategiile puterii sovietice, care trebuie înscris în tabloul de ansamblu al Basarabiei.

Discuția propusă de Petru Negură nu este astfel despre profesioniști și amatori, deși el introduce anumite sugestii privitoare la validitatea demersului literar. Unii dintre scriitori abdică de la propria lor conștiință artistică, de la menirea lor culturală, din dorința de a exista social în acele conjuncturi istorice, de a lua „cuvântul” și a participa astfel la putere, în ierarhia instituțiilor oficiale patronate de partid. Din oportunism sau ca adaptare la context, ei „trădează” o cauză a literaturii, conștienți adeseori de valoarea îndoielnică a propriilor lucrări, de jocul formal al relației cu publicul, de impostură.

Autorul cărții descrie astfel veridic o literatură fără critici și fără public, cu oamenii puterii ca instanță de validare literară și în care auditoriul este uneori inventat. Circulația scriitorilor și operelor era o formă a violenței simbolice practică de regim în acei ani, literatura existând prin impunere și control social în școli, serate, cenacluri literare, reviste obligatorii. La acest nivel al publicului (deși rolul acestuia de recunoaștere era minor), ar fi fost de dorit, o dată în plus, și o abordare a celui care suporta această literatură, nu doar a emițătorilor de mesaj; impactul social sau cultural al scriitorilor, modul în care receptau cititorii literatura oficială, măsura în care ei resimțeau demersul cultural ca pe o agresiune propagandistică – pot oferi o imagine a structurării reprezentărilor identitare din societatea basarabeană cu relevanță și astăzi.

Cunoașterii și construcției metodologice laborioase, de natură să explice mediul literar din Basarabia supus politicilor de sovietizare ale statului, Petru Negură îi adaugă recuperarea unei istorii. Deși sociolog ca formație, Petru Negură scapă de maniera generalizatoare a sociologiei, individualizând parcursurile sociale, ideologice și instituționale ale scriitorilor moldoveni. Autorul este preocupat nu doar de categorii umane și sociale, ci și de oamenii concreți și de evoluția lor. El reușește recuperarea unor voci marginalizate în istoria Basarabiei în secolul XX, de care eu auzisem foarte puțin, precum Ion Canna, Moses Kahana, Emilian Bucov, Igor Crețu, Aureliu Busuioc, Andrei Lupan etc., ajutând la decriptarea societății moldovenești în timpurile comunizării rapide, cu fricile și spaimile ei, cu rezistențele, imposturile și adaptările unor actori sociali, dominați de mize personale sau de grup.

În tot acest vast demers recuperativ, Petru Negură s-a bazat pe cuprinderea judicioasă a surselor disponibile, deopotrivă arhivistice (impresionează de altfel baza documentară și diversitatea căutărilor de „urme” care să-i sprijine cercetarea) și cele ale istoriei orale, interviuri ale unor actori de atunci, luate direct sau intermediare de apropiați. Autorul nu caută însă cu orice preț aceste mărturii retrospective, deși ele dau farmec textului. Precaut și încercând să ofere o analiză lucidă a acelor timpuri, el le credibilizează doar în situația în care puteau fi coroborate cu alte informații.

Lucrarea lui Petru Negură este, cred, una dintre cele mai erudite și mai utile lucrări pentru a înțelege mediul literar din Basarabia postbelică și condiția scriitorului, mai bine spus a celui care scrie și publică în perioada realismului socialist sovietic. Acționând în contextul presiunii puterii și în absența receptorului obiectiv, scriitorul oficial devenea un grup social în sine, care articulează un dialog restrâns cu ceilalți, cu publicul. Redus adeseori la statutul de instrument al puterii, preocupat să se redefinească imediat în raport cu direcțiile Centrului, el nu era complet lipsit de autonomie și de spațiu de negociere, cu atât mai mult cu cât puterea sovietică nu era întrutotul monolitică. În cadrul jocului formal și a distribuției de roluri, finalul este o situație în care nu avem nici disidenți, nici colaboratori zeloși, nici „eroi”, nici „trădători”.

Ovidiu Buruiană

Vladimir Solonari, *Purificarea națiunii. Dislocări forțate de populație și epurări etnice în România lui Ion Antonescu, 1940-1944*, traducere de Cătălin Drăcșineanu, Iași, Editura Polirom, 2015, 422 p.

Cartea lui Vladimir Solonari, publicată recent în traducere românească la Editura Polirom, în Colecția „Studii românești”, este mai mult decât o istorie a Holocaustului în România (și Basarabia). Această carte aduce o contribuție substanțială pentru a înțelege felul în care s-a constituit națiunea română modernă în raport cu minoritățile sale etnice.

Ambiția autorului depășește cu mult intenția de a dovedi și a documenta Holocaustul din România. El își propune – și reușește pe deplin – să înscrie acest „episod” într-o perioadă mai lungă, care începe odată cu formarea statului român modern în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și mai ales după încheierea Primului Război Mondial și formarea României Mari în 1918.

Cartea își propune scopul deloc ușor de a explica „de ce” și „cum” a fost posibil un masacru de o asemenea proporție într-o țară până la urmă democratică până în 1938 (cu toate lacunele și defectele inerente, de înțeles în epocă) și care nu a devenit un regim cu adevărat totalitar nici în următorii ani (1938-1945), în sensul că drepturile și libertățile cetățenești ale majorității populației nu au fost complet abolite. Pentru aceasta, lucrarea lui V. Solonari reconstituie întregul eșafodaj intelectual și ideologic al proiectului de stat-națiune pe care elitele românești din România l-au elaborat, definit și aplicat vreme de mai bine de o jumătate de secol înaintea celui de al Doilea Război Mondial.

Volumul dovedește o documentare amplă și laborioasă (cu documente colectate în vreo douăzeci de arhive (!) din România, R. Moldova, Ucraina, Rusia, Israel, Germania, SUA...) și o pregătire teoretică mai mult decât temeinică în domeniul istoriei contemporane a construcției naționale și statale (*nation & state building*) în Europa. În acest sens, autorul nu se grăbește să se asocieze cu unul din cele două mari curente teoretice în studiul Holocaustului: *funcționalism* (care explică Holocaustul prin recursul la o „istorie structurală” a statului și societății) și *intenționalism* (care îl înțelege ca pe un rezultat al intenției unor grupuri restrânse ale elitelor politice și, în primul rând, a unui lider autoritar). Autorul înclină mai curând spre cel de-al doilea curent, integrând anumite elemente din primul. Dar lucrarea lui Solonari reușește să depășească acest clivaj teoretic, reconciliind ambele perspective. Astfel, proiectul lui Ion Antonescu și al acoliților săi de „purificare a națiunii” (de evrei, romi și alți „străini”) apare reconnected la un context istoric complex, căruia autorul se străduie să-i descâlcească nenumăratele raționalități, interese și moșteniri de ordin politic, cultural, intelectual, economic și social – un demers ambițios și cu bătaie lungă, fără de care s-ar putea crede că moartea și suferința teribilă a sutelor de mii de evrei și romi în cel de-al Doilea Război Mondial s-au datorat doar viziunilor perverse ale unui dictator excentric, produse într-o conjunctură excepțională – a fost război, nu-i așa? – impusă din afară. Or, cartea lui Solonari reînscriptează acest episod tragic în istoria românească, cu specificul și nu rareori mimetismul care caracterizează modernitatea în această țară recentă. Autorului nu-i scapă din vedere, în același timp, dimensiunea internațională și regională a subiectului și anume radicalizarea politicilor etnonaționale în Europa Occidentală și Centrală și escaladarea tensiunilor internaționale în Europa în anii 1930.

Marea întrebare – jenantă pentru mulți români astăzi – la care autorul caută să răspundă în această lucrare este următoarea: cum se face că un proiect atât de sângeros a întâmpinat rezistențe minime în momentul în care s-a decis punerea lui în aplicare? Mai

mult, cum poate fi explicată adeziunea – în multe cazuri entuziastă – a unui număr atât de important de oameni politici și intelectuali ai vremii, dintre care mulți nu au fost nici antisemiți sau xenofobi înveterați, nici apologeți ai unui stat autoritar și cu atât mai puțin adepți ai unor măsuri de exterminare în masă? Conjunctura internațională – și anume ascensiunea fascismelor în anii 1930 și în speță a celui de-al Treilea Reich – este, bineînțeles, luată în calcul și analizată cu grijă. Autorul ne demonstrează, între altele, că apropierea României de Germania nazistă și de țările Axei nu a fost una „firească”, ținând cont de tradiția francofilă a elitelor românești. Setea de răzbunare față de URSS și recuperarea Basarabiei, anexată de sovietici în iunie 1940, au fost în mare măsură determinante în această dinamică a politicii internaționale a guvernului României. Și totuși, zelul cu care conducerea României a știut să se angajeze în campania lansată de germani în est și în special rolul pe care și l-a atribuit în „operațiunea finală” – de expulzare și exterminare a evreilor – i-a mirat la început până și pe liderii naziști. Revanșa față de URSS nu este suficientă pentru a înțelege acest viraj „filonazist” al liderilor politici ai României și al Conducătorului (I. Antonescu).

Autorul demonstrează că Holocaustul în România s-a înscris într-un proiect de „purificare a națiunii” care își trage sevele ideologice și culturale dintr-un sol în definitiv autohton, chiar dacă sursele și mai ales rezultatul acestui proiect sunt comparabile cu cele produse în alte contexte regionale. Autorul ne arată, prin argumente și citate alese și contextualizate cu atenție, felul în care ideea de „stat național” (*i.e.* un stat constituit pe baza unei națiuni etnice dominante) a luat naștere și a fost edificată în sânul elitelor românești prin diminuarea drepturilor politice ale celorlalte grupuri etnice, definite tot mai mult drept „străine”, și aceasta deși Conferința de pace de la Paris obliga România, în schimbul recunoașterii internaționale pentru noile teritorii încorporate, să respecte drepturile minorităților, inclusiv dreptul de vot pentru evrei și alte naționalități. Este interesantă, de altfel, constatarea autorului potrivit căreia realizarea idealului național în 1918, atins mult peste așteptările naționaliștilor de până la Primul Război Mondial, „a lăsat în urmă un vid periculos, un sentiment că viața își pierde sensul”. Așa cum se exprimase Nichifor Crainic, „victoria absorbea credința, nimicind-o și lăsând un vid în urma ei”. În condițiile în care România dobândise un dar coplesitor (atât populația, cât și teritoriul României au crescut de mai bine de două ori, totodată rata minorităților – concentrate mai ales în orașe – crescuse la aproape 30%), un nou ideal se cerea a fi inventat. Acest ideal trebuia să fie statul național, în sânul căruia românii urmau să (re)devină majoritari în toate teritoriile și în toate ramurile. Lucrarea punctează un șir de fire discursive care duc spre crearea în anii 1920 a unui naționalism etnic etatist care, în anii '30 devine o poziție de „bun simț” – o adevărată *doxa* (ca să evoc un termen drag lui Pierre Bourdieu), pe care o împărtășesc pe larg, aproape ireflexiv, toți intelectualii și oamenii politici români la acea vreme, indiferent de ocupație și convingeri politice. Diferența dintre naționalismul unui țărănist și a unui legionar era una de intensitate, nu de substanță. De altfel, Iuliu Maniu, liderul Partidului Național Țărănesc (Maniu fiind una din personalitățile politice cele mai moderate în epocă, iar PNT – poate cel mai democrat partid din România interbelică), face în 1937 un pact de neagresiune cu partidul lui Corneliu Zelea Codreanu. Cu această ocazie, Maniu declarase că el și C.Z. Codreanu aveau o înțelegere „identică” a „ideii naționale”, exprimându-și totodată speranța că acesta din urmă va renunța la politica sa antisemită. În așa fel, ideea de „stat național” (și corolarul său de „purificare a națiunii”) era acceptată către sfârșitul anilor 1930 drept singura „realistă”, în timp ce reacțiile – timide – de opoziție, venite din partea unui Iuliu Maniu sau Ioan Hudița, treceau drept atitudini

„visătoare”. Astfel, la sfârșitul anilor 1930, ideea omogenizării etnice a României întrunea un consens cvasi generalizat în rândurile elitelor românești, chiar și printre forțele politice cele mai moderate. În august 1939, această idee devenise program național. Statul român era pregătit pentru această „dureoasă dar inevitabilă acțiune”.

Ideea în sine de eradicare a „străinilor” din corpul național nu era nouă. Germania nazistă a dat tonul, dar proiecte similare, concepute și aplicate în diverse forme de către „state-grădinar” (Z. Bauman), au circulat în mai multe state europene, inclusiv în Uniunea Sovietică stalinistă (filtrate printr-o „concepție de clasă”). În cazul românesc, interesantă este abordarea îmbrățișată în special de guvernarea Antonescu pentru a realiza acest proiect. „Originalitatea” proiectului românesc de „purificare națională” se manifestă mai ales prin alegerea Basarabiei și Bucovinei în calitate de „provincii model”, în care avea să fie realizată utopia națiunii „pure”, în condiții de lucru „ideale”, prin abolirea completă a statului de drept în urma instaurării unui regim militar, autonom față de Guvernul României și subordonat în exclusivitate Conducătorului, prin diverse funcții intermediare, numite de sus în jos. În viziunea Conducătorului, Basarabia și Bucovina urmau, așadar, „să fie celule de experiență pe care să construim o nouă ordine economică și administrativă, pe care apoi să o ducem în restul lumii” (p. 151). Locația „geostrategică” a determinat și ea această alegere, aceste provincii fiind proiectate ca niște „bastioane” naționale împotriva unor eventuale invazii din partea slavilor din est. Pentru a atinge acest scop ambițios, resursele n-au fost cruțate. Cei mai buni și loiali funcționari și jandarmi erau direcționați în aceste provincii, ademeniți cu un surplus la salariu de 30% plus promisiunea unei împroprietăriri iminente.

Recuperarea Basarabiei și Bucovinei s-a dovedit a fi deosebit de sângeroasă¹. Satele prin care trecea armata română deveneau scenele unor pogromuri de o cruzime apocaliptică. În fiecare localitate, civilii evrei, inclusiv copii, femei și bătrâni, erau imediat concentrați, duși în afara satului și masacrați. Actele de cruzime, aparent gratuite, presărau întregul proces. Arbitrarul și samovolnicia făceau parte din „etosul” jandarmilor și până în acel moment. Iar antisemitismul, ingredient constitutiv al acestei „culturi” administrative (Michael Mann), acum devenit și ideologie de stat, n-a făcut decât să exacerbeze aceste trăsături, amplificându-le până la o intensitate ucigătoare.

Chiar și pentru un cititor avizat, lectura paginilor în care autorul descrie și analizează – cu sobrietate academică – participarea populației civile la masacre, dar și la prădarea ocazională a evreilor și a proprietăților acestora, în multe cazuri prin mijloace de o cruzime rudimentară, necamuflată, este greu suportabilă. Rapoartele prezentate de militarii români înșiși ne arată că, până la venirea armatei române, grupuri de civili s-au dedat jafurilor și actelor de violență față de vecinii lor evrei, încurajați de zvonuri despre impunitatea oricăror forme de agresiune față de evrei. În aceste manifestări de violență, nelipsite de anumite expresii de ură, interesul principal era totuși acela de jaf și pricopsire, nu de ucidere în masă, precizează autorul. După intrarea militarilor români în localități, violențele au luat o formă mai organizată. Pentru a-și ușura munca, jandarmii români au recrutat localnici voluntari, care urmau să se ocupe de sarcinile cele mai grele

¹ „Conform Comisiei Internaționale pentru Studiarea Holocaustului în România, numărul evreilor exterminați în primele șase luni după «eliberarea» provinciilor ar trebui estimat la 45.000-60.000. Conform datelor colectate de guvernul român la începutul lunii septembrie 1942, până la sfârșitul anului 1941 aproape 86.000 evrei au fost deportați din Bucovina și aproximativ 56.000 din Basarabia” (p. 198).

și ingrate. Bazându-se pe rapoarte oficiale și mărturii, autorul reconstituie logica motivațiilor acestor voluntari localnici. Acestea țineau de vederile ideologice (antisemite), de oportunismul și dorința de a obține favoruri din partea autorităților române și, nu în ultimul rând, de setea de înăvuiere nepedepsită.

Autorul se arată totuși capabil să deslușească nuanțe și chiar pete de lumină în acest tablou în general sumbru. Astfel, anumiți militari de rang înalt au protestat, e drept cam timid, față de modul considerat excesiv de violent în care alți colegi au știut să organizeze masacrele. Astfel, un document spune că „[î]n general, Vartic [maiorul Gheorghe Vartic, responsabil de execuții în masă ale civililor evrei în ținutul Herța] nu era popular în rândul soldaților români, care îl considerau „un om rău, peste măsură, se purta brutal cu toți”, iar generalul Stavrat, care îl susținea de obicei, chiar l-a probowitz: „Uite ce mi-a făcut Vartic, parcă noi am fi niște măcelari...” (p. 168). Se poate înțelege că pentru mulți ofițeri de rang înalt, dar și pentru soldați de rând administrarea și implementarea procesului de exterminare a evreilor în primele zile și săptămâni după recuperarea teritoriilor nu era deloc o sarcină ușoară, și cu atât mai puțin plăcută. Autorul observă, totodată, că gradul de violență și amploarea masacrelor, dacă nu săvârșirea lor de fapt, depindeau destul de mult de ofițerii de nivel mediu, asupra cărora cădea funcția de bază a procesului de epurare și care, prin urmare, nu erau lipsiți de o anumită marjă de manevră în acțiunile lor, pe care o puteau înclina într-un sens sau altul.

Totodată, nici populația civilă nu este reprezentată în termeni exclusiv negativi în raport cu evreii. De exemplu, nu în toate satele, târgurile și orașele din Basarabia au avut loc omoruri în masă. În unele lagăre de concentrare și ghetouri, amplasate în localități, evreii au fost înfometăți, maltratați, dar nu au fost supuși unor execuții în masă. Autorul consemnează, de asemenea, cu o bucurie pe care o putem citi printre rânduri, câteva excepții fericite. Astfel, în satul Bârnova, un grup de femei au ieșit în fața convoiului cu deportați și au cerut soldaților să cruțe o femeie cu copil mic, pentru că era „o fată necăjită, care a muncit tot timpul la toți oamenii din sat”; această cerere spontană a avut drept rezultat eliberarea femeii și copilului. Au mai existat și alte cazuri în care anumiți creștini locali și-au ascuns vecinii evrei (p. 189). Dar aceste cazuri, admirabile în sine, nu au fost până la urmă decât niște foarte rare excepții. Iar tendința generală, documentată abundant, era mai degrabă contrariul: jafurile, omorurile și umilirea aproapelui devenit „străin” și „dușman”.

De altfel, distribuirea violenței în cele două „provincii-model” și în Transnistria arată o constantă, analizată în trecere de autor. Spre deosebire de Basarabia, în Bucovina procesul de „purificare” n-a decurs la fel de constant și fără obstacole. Câțiva indici cantitativi sunt revelatori. În septembrie 1942, cu două luni înainte de suspendarea (de fapt încetarea) deportărilor, în Basarabia nu rămăseseră decât mai puțin de 200 de evrei, pe când în Bucovina, în aceeași perioadă, mai erau aproape 18.000 de evrei. Această diferență se poate explica prin zelul scăzut al militarilor și funcționarilor români din Bucovina. Aici cazul lui Traian Popovici, primarul orașului Cernăuți, care a făcut ce a putut în acele condiții pentru a apăra soarta unui număr cât mai mare de orășeni evrei, este emblematic. Dar Bucovina mai prezintă o diferență notabilă: populația civilă din această provincie s-a dedat într-o măsură mai mică la acte de violență și jaf. În mai multe rânduri, populația civilă a unor sate din Bucovina și-a apărut chiar vecinii evrei, cu riscurile inerente. Mai mult, comportamentul populației civile din Transnistria față de deportații evrei este vizibil mai favorabil față de cel al civililor din Basarabia. Într-o

notă, autorul ne spune că, în urma unei anchete făcute în 1990 cu supraviețuitorii lagărelor din Transnistria, „[r]aportul dintre cei care s-au exprimat favorabil în privința localnicilor din Basarabia și Bucovina și cei care i-au vorbit de rău în această colecție este de 5 la 24. În mod semnificativ, situația s-a schimbat când au vorbit despre experiența lor din Transnistria. În acest caz, 33 de supraviețuitori au vorbit despre ajutorul, uneori numit explicit de importanță vitală, din partea localnicilor creștini, adesea identificați ca ucraineni; trei vorbesc de rele tratamente; și două mărturii includ ceea ce s-ar putea numi o evaluare mixtă” (p. 366, nota 47). Concluzia pe care autorul o trage cu oarecare prudență din această constatare este că „această degradare în masă a localnicilor din Basarabia și Bucovina, sugerată de toate sursele existente, a fost o consecință tragică a politicilor de epurare etnică” (p. 200). Altfel spus, comportamentul localnicilor în timpul Holocaustului depinde de politica de stat față de minoritățile etnice în epoca precedentă. Această concluzie provizorie este ridicată la rang de ipoteză și cercetată, cu lux de documente și mărturii, de Diana Dumitru, într-o carte recent apărută (*The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust. The Borderlands of Romania and the Soviet Union*, Cambridge University Press, 2016).

Care au fost rezultatele acestui experiment cvasi-utopic? În toamna anului 1942, Antonescu a ordonat „suspendarea” (de fapt, încetarea definitivă a deportărilor) și a recomandat o mai mare suplețe în raport cu minoritățile etnice, inclusiv evreii. Cauzele sunt mai multe și ele țin de un calcul strategic mai degrabă decât de o renunțare completă la politica de „purificare națională”, care a continuat sub alte forme. De exemplu, erau încurajate emigrările de masă ale evreilor în Palestina, în condiții în general precare și deseori fără acorduri prealabile cu partea britanică. La fel, vocile – destul de sfioase – ale unor personalități publice din România față de eventualele deportări din 1942 nu au fost nici pe departe hotărâtoare în această decizie surprinzătoare (față de discursul și politicile oficiale de până atunci), în ciuda părerii în acest sens a unui alt cercetător marcant al chestiunii, Viorel Achim. Atitudinea fermă a autorităților occidentale, în speță americane, vizavi de reluarea posibilă a deportărilor a avut cu siguranță un impact mai ușor de evaluat în procesul de luare a unor decizii în această privință. Totuși, nu este neglijabilă nici motivația practică a deciziei de „suspendare” a deportărilor, or – lucru important – experimentul „provinciilor model” și al politicii de românizare s-au dovedit un eșec răsunător în plan economic, marcat de incompetență și corupție la toate nivelele. Cele mai multe întreprinderi expropriate de la patronii evrei și-au întrerupt funcționarea, iar reprivatizarea lor s-a adevărit extrem de anevoioasă, mai ales din motivul lipsei unor cadre suficient de competente în domeniu. În urma exterminării și deportării evreilor, comerțul a fost aproape în întregime distrus, mai cu seamă în cele două provincii, dar, prin ricoșeu, acesta a fost puternic afectat și în Regat. În sfârșit, sistemul medical a fost profund compromis în urma deportării și nimicirii evreilor. Toți acești factori au dus, prin urmare, la o înmuiere a măsurilor de „purificare a națiunii”. Dar aceasta nu s-a datorat unei presupuse presiuni din partea unor personalități din epocă (cvasi inexistente) și cu atât mai puțin unei mărinimii și toleranțe față de evreii din Regat, atribuite abuziv Conducătorului, așa cum unele scrieri revizioniste și negaționiste au ținut să interpreteze (a se vedea, între altele, Paul Goma, *Săptămâna roșie*²).

² Paul Goma, *Săptămâna roșie. Basarabia și evreii*, Chișinău, Editura Museum, 2003.

Aș fi vrut, înainte să închei, să mai remarc calitățile stilistice ale lucrării, îmbinate cu o rigoare academică demnă de luat drept model de către mai tinerii cercetători. De exemplu, accentele ușor ironice presărate, într-un mod abia perceptibil, în țesătura deseori întunecată a acestei istorii, nu urmăresc deloc o de-dramatizare a evenimentelor, ci mai degrabă scot în evidență, printr-un efect de clar-obscur modulat cu grijă, absurdul raționamentelor „experților” și ale oamenilor politici din epocă cu privire la cheștiunea minorităților sau în politica populațiilor. Aceste raționamente ar putea stârni râsul, dacă nu s-ar ști crimele de masă înfăptuite în baza lor. Astfel, confuzia trăsăturilor distinctive (care se voiau foarte „savante”) atribuite unor grupuri etnice, cum erau țiganii, nu a făcut decât să mărească gradul de arbitrar și samavolnicie în procesul de deportare a romilor. La fel, este înduioșător modul în care niște etnici bulgari din Dobrogea au recuperat limbajul naționalist oficial pentru a se autodesemna drept români bulgari pur-sânge, sperând astfel să scape de dislocarea forțată în țara vecină, prezentată de autorități drept „adevărata” lor patrie.

În sfârșit, lucrarea lui Vladimir Solonari poate fi citită ca o pledoarie pentru umanism și toleranță într-o lume modernă încă dispusă să schimbe „inocența” pe „puritate”, pentru a-l cita pe Michel Tournier. Este uluitor și totodată teribil de trist cât de puțin am reușit să învățăm noi și contemporanii noștri din propria noastră istorie. Mulți dintre noi ne batem pentru o identitate și o unitate – de români, moldoveni, europeni etc. – pe care ne-o imaginăm pură, imuabilă și, de la sine înțeles, uitând și stigmatizând moștenirile și încrucișările „impure” care au dus la cristalizarea acestor „identități” de-a lungul timpurilor. Societatea poloneză, între altele, a trecut deja printr-un „travaliu de memorie” – deși încă neisprăvit – cu privire la implicarea polonezilor în Holocaust, mai ales în urma lucrării lui Jan T. Gross, *The Neighbors* [Vecinii]³. În România, și cu atât mai mult în R. Moldova, acest subiect este tratat cu un soi de „conformism rezistent” de către decidenți și agenții intermediari (cum ar fi profesorii de istorie), dacă nu chiar printr-o negare pe față, fără o dezbateră și o asumare publică a implicării românilor (și basarabenilor) în acele evenimente.

Dar această carte are o relevanță certă și pentru prezentul și viitorul imediat al societăților noastre. Pentru ca să abordez un subiect încă actual, din nefericire, discursul care circulă în prezent în spațiul nostru public cu privire la diverse minorități, dar și față de refugiații din Orientul Mijlociu și Africa, se aseamănă ca două picături de apă cu limbajul naționalist din interbelic. Cu singura deosebire că cei de atunci nu știau la ce va putea duce acel discurs, pe când noi știm sau ne complacem în ignoranță. Cartea lui Solonari este așadar un apel la memorie, adresat nouă tuturor, nu doar unor specialiști setoși de erudiție. Să-l ascultăm dar cu grijă și luare-aminte.

Petru Negură

³ Vezi traducerea românească a acestei cărți: Jan T. Gross, *Vecini. Suprimarea comunității evreiești din Jedwabne, Polonia*, Iași, Editura Polirom, 2002.

Memoriile Căpitanului Dumitru Păsat, 1941-1945, editate și prefăcute de Eugen Negrici, București, Editura Humanitas, 2015, 280 p.

Destinul lui Dumitru Păsat rezumă fidel o bună parte din istoria României în prima jumătate a secolului trecut, probabil cea mai frământată din întreaga noastră istorie (răscoala țăranilor din 1907, războiul balcanic din 1913, Primul și al Doilea Război Mondial, rebeliunea legionară, instaurarea regimului comunist). Născut în anul 1906, într-un sat din județul Vâlcea, orfan de tată care, înrolat în armată, moare în 1918, în Moldova, de tifos exantematic. Provenind dintr-o familie numeroasă, mama îl lasă, în 1920, în grija Regimentului 2 infanterie din Râmnicu Vâlcea, devenind inițial copil de trupă, apoi urmând cariera militară, învățând în școlile de profil din Iași și Sibiu, ajungând în preajma izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial căpitan. Memoriile sale reprezintă imensa dorință a omului care supraviețuiește unor tragedii de a lăsa în urma sa detaliile grozăviilor îndurate. În același timp, chiar dacă inconștient, supraviețuitorii războaielor resimt această datorie memorială față de nenumărații camarazi uciși. Dumitru Păsat și-a scris memoriile de-a lungul unei perioade mai lungi de timp și, nefiind un profesionist în materie, dar ținând să lase în urmă mărturia sa, a acoperit un interval mult mai amplu decât implicarea sa în cel de-al Doilea Război Mondial, ele fiind văzute mai degrabă ca memoriile întregii sale vieți (1906-1978). Caracterul serios și intențiile de publicare reies și din faptul că Dumitru Păsat și-a dactilografiat (sau a comandat aceasta) amintirile care iau forma a două volume cu 202, respectiv 159 de pagini. Este posibil ca Păsat să fi recurs la acest gest după 1990, când fenomenul recuperărilor istorice a cunoscut o intensitate considerabilă, mai ales în primii ani ai decadei. Să nu uităm că exista un public numeros dornic să afle istoria interzisă de comuniști. Manuscrisul a fost trimis de Dumitru Păsat lui Eugen Negrici care, după un sfert de secol, a reușit să-l publice chiar dacă triind materia, păstrând doar momentele trăite de Păsat în timpul războiului mondial.

Păsat lasă un portret relevant și asupra evenimentelor din ianuarie 1941, când era încartiruit în Ploiești. Cu destulă diplomație, dar și curaj, reușește să dezarmeze un grup important de legionari, chiar și pe prefectul legionar al județului Prahova, un anume Măntăluță, asupra căruia a găsit „doar” un revolver și un cuțit. Păsat oferă și alte detalii mai picante asupra dezarmării legionarilor, în rândul cărora se aflau și destule femei. „Pe femei le controlau, la început, în poșetă și dacă nu găseau nimic le căutau până dădeau de pistolul ascuns în sân sau pe burtă, sub elasticul de la chiloți”. Ne putem lesne imagina distracția soldaților, însă fanatismul legionarelor parcă le îndreptățește acțiunea preventivă. Pentru rolul său în păstrarea liniștii publice în Ploiești, oraș strategic al României, a fost decorat cu Virtutea Militară de pace clasa I, „cea mai mare medalie ce se atribuie unui ofițer pe timp de pace”.

După izbucnirea războiului împotriva URSS, nu a fost trimis pe frontul din Moldova și apoi de la Odesa, ci a mai rămas un an în zona petroliferă. Abia în iunie 1942, neînțelegându-se cu comandantul regimentului său, a fost expedit la centrul de instrucție de la Sărata din Basarabia. Sărata fusese un sat al coloniștilor germani repatriați de Hitler în 1940 și unde, în timpul războiului, erau instruite atât elementele dubioase și infracționale ale Armatei Române (dezertori, hoți), cât și cele care avuseseră simpatii legionare. Tuturor acestora regimul antonescian le-a oferit posibilitatea reabilitării dacă acceptau să lupte pe front împotriva sovieticilor. S-au constituit astfel

niște batalioane speciale care au fost trimise în linia întâi, după cum a fost cazul și cu cel pe care l-a instruit Păsat. Din ce relatează acesta, hoții au rămas hoți, continuând micile furtușaguri chiar și într-o țară atât de săracă precum era URSS. Asemeni altor contemporani, nici Păsat nu prea înțelege ce căutau românii la Cotul Donului, pentru cine și de ce erau nevoiți să lupte în niște condiții teribile. În toate memoriile de război ale unor combatanți care s-au aflat în încleștarea de la Cotul Donului, apare întrebarea esențială: a cui a fost vina? Păsat consideră că, în afară de germani (care, în mod sigur, au fost principalii responsabili pentru dezastroasa amplasare a trupelor române), o parte din vină le revine ofițerilor superiori români de la comandamente. Evident, cei care nu erau în linia întâi, cum era el (căci și el era ofițer superior). Când a trecut pe la comandamentul diviziei sale, generalul Mazarini nici nu l-a băgat în seamă: „Acești oameni, de felul generalului Mazarini, au fost complet ruși de soldat și ofițerul din linia 1. Au mâncat și au băut mai abitir ca în țară, au petrecut și s-au distrat ca în timp de pace, cu muzică militară, cu tarafuri de lăutari. Chefurile țineau toată noaptea. Șampania curgea în valuri, iar femeile dansau aproape goale în fața lor” (p. 100). Ar fi interesant de știut care era sursa lui de informare, din moment ce el stătea în linia întâi, iar atunci când a vizitat punctul de comandă a diviziei și l-a văzut nemijlocit, nu consemnează astfel de evenimente. Contraofensiva sovietică din dimineața zilei de 19 noiembrie 1942 a rămas unul dintre cele mai teribile momente trăite de Armata Română de-a lungul celui de-al Doilea Război Mondial. Chiar dacă militarii din linia întâi, precum Păsat (dar și mulți alți ofițeri), au avertizat comandamentele diviziilor care se aflau în spate liniilor de pregătiri pe care sovieticii le făceau în timpul nopții, nimeni nu s-a sinchisit. Oricum, românii nu aveau cum să preîntâmpine o asemenea acumulare de forțe, iar germanii erau storși de resurse în diabolica încleștare din orașul Stalingrad. Sovieticii au tatonat de nenumărate ori terenul înainte de 19 noiembrie, trimițând la moarte sigură diverse echipaje de tancuri care erau incendiate de români. Dar atunci când au lovit, au făcut-o la sigur. Și Păsat confirmă că, în prima zi, cei care și-au dat seama și au fost lași, părăsindu-și pozițiile și îndreptându-se spre sud, au scăpat și nu au fost prinși în cleștele sovietic. Evident, spre marele dispreț al celor care au ales să se bată, uneori până la ultimul cartuș și ultimul obuz. Șocul căderii în prizonierat a fost imens.

Păsat atestă și el grozăviile din timpul marșurilor morții, după cum a făcut-o atât de expresiv și zguduitor Radu Mărculescu¹, când a avut loc o selecție naturală a prizonierilor de război, de la execuția sumară a celor care nu puteau ține pasul, lăsați pradă corbilor care roiau deasupra coloanelor de mii de oameni, până la setea provocată de lipsa apei (lingeau gheață și zăpadă) și foamea (după mai multe zile de marș li s-a oferit un pumn de făină pe care l-au amestecat cu puțină apă – nu exista nici urmă de foc pentru a coace făina, abia mai apoi primind o pâine la patru oameni), jaful sistematic la care au fost supuși de paznicii sovietici. „Cred că nu există chinuri mai mari decât să mergi șase zile și șase nopți încontinuu, încălțat în bocanci strâmți, în care abia îți intră piciorul, și pe un ger de 30 de grade sub zero” (p. 159). „Când treceam prin sate înduram cele mai mari umiliri, insulte, înjurături, scuipături, loviri cu bolovani și câte altele din partea populației. Dacă ar fi putut, ne-ar fi scos ochii la toți sau ne-ar fi dat foc” (p. 169). După ce au ajuns la o gară, ofițerii au fost separați de trupă. Înghesuți în vagoane ca sardelele. Păsat este dezamăgit de comportamentul unor colegi ofițeri chiar

¹ Radu Mărculescu, *Pătimiri și iluminări din captivitatea sovietică*, București, Editura Humanitas, 2010.

sub gradul lui care nu au fost un exemplu pentru trupă. „În captivitate dispare, la o bună parte din oameni, omenia și toate celelalte însușiri frumoase ale omului, dispare bunul-simț, dispar regulamentele militare, dispar toate legile și se aplică legea junglei, legea celui mai tare și mai puternic” (p. 187). A ajuns în ceea ce el numește lagărul Libidiansk pe Don, care pare a fi fost mai degrabă un lagăr provizoriu de tranzit (doar două camere mari adăposteau 250 de ofițeri români). După trei zile au primit o pâine la zece oameni, jumătate de litru de supă de pește și o linguriță de zahăr. La jumătatea lui decembrie, cele trei sute de ofițeri români au fost îmbarcați în tren și, după mai multe zile de adevărat chin (într-o gară de tranzit descarcă împreună cu un sublocotenent cadavrele a 40-50 ofițeri români morți și stivuiți într-un vagon), au ajuns la Moscova, unde au primit și prima masă adevărată (supă cu macaroane și o bucăciță de carne, 600 grame de pâine, și cașă – un adevărat regal culinar sovietic).

Apoi, au fost transportați în celebrul lagăr pentru ofițeri ai Axei de la Oranki, un ansamblu monastic dezafectat. Au fost întâmpinați de comisarul politic Cotler. A fost scos noaptea din baracă pentru a-și scrie autobiografia. Și el confirmă ceea ce relatea Radu Mărculescu: cei care aveau viciul fumatului și nu reușeau să se abțină și vindeau o parte din rația de pâine, principalul aliment din Gulag, aveau șanse foarte mari să moară. A acceptat să colaboreze cu administrația lagărului inițial în funcția de șef al băii. În această funcție a supervizat deparazitarea unui convoi de prizonieri unguri și italieni, căzuți prizonieri în urma luptelor de la Orel, din ianuarie 1943; atestă și faptul că italienii au fost cei mai afectați de condițiile de pe front, spre deosebire de unguri și români, mai rezistenți, mai obișnuiți cu frigul. „Noi, românii, am fost cei mai rezistenți dintre toate neamurile, deși am fost supuși acelorași greutăți și lipsuri. În ordinea următoare veneau ungurii”. Păsat s-a îmbolnăvit de tifos exantematic. Apoi a învățat să croșeteze (nu îi plăcea să joace cărți, nu avea ce citi) și nu a ezitat să participe la tot felul de munci fizice la care îi obligau sovieticii, încălcând încă o dată convențiile internaționale. Avea credința că păstrarea verighetei îl va ajuta să revină acasă, după cum îi spusese soția la plecare.

Relatează și încercarea de recrutare a comitetului antifascist în frunte cu Ana Pauker și întâlnirea de pomină (mult mai plastic descrisă de Mărculescu, e drept...) a colaboratorilor sovieticilor cu ofițerii români; amintește și de atitudinea sfidătoare și curajoasă a căpitanului de cavalerie Popescu-Tudor, care după discursurile propagandistice s-a ridicat și le-a combătut, știind bine la ce se expune. A fost imediat ridicat de sovietici. Totuși, 5% dintre ofițeri s-au alăturat „cauzei antifasciste”. Păsat consideră că mai erau 2-3% de simpatizanți ascunși, care nu aveau curajul să recunoască faptul că se înscriseră în Divizia „Tudor Vladimirescu”. La 1 aprilie 1945 a luat ființă Divizia „Horia, Cloșca și Crișan”, în care s-ar fi înrolat 1.100 de ofițeri români.

Păsat a revenit la Ploiești, spre surprinderea tuturor cunoscuților care îl crezuseră mort la Stalingrad. S-a dovedit un caz fericit, întrucât a ajuns acasă în iunie 1945. Nu a oferit prea multe detalii despre înrolarea lui în cea de-a doua divizie de voluntari, Divizia „Horia, Cloșca și Crișan”, care a ajuns în țară după terminarea războiului. Se pare că un rol important l-a jucat atașamentul față de generalul Lascăr. Păsat se miră de ce atitudine oamenii față de această divizie era caracterizată de suspiciune și scepticism. El se face că nu înțelege, scriind că românii îi credeau comuniști. De asemenea, este vizibilă frustrarea lui față de tratamentul la care a fost supus el, care nu a mai apucat să lupte împotriva fascismului și alți camarazi care au prins primul tren, cu

Divizia „Tudor Vladimirescu”, ocupând ulterior funcții importante în aparatul de stat comunist și, mai ales, în noua Armată a RPR, calchiată după cea Roșie. Memoriile lui Dumitru Păsat reconfirmă (a câta oară?) procedeul ales de sovietici. Ofițerii români care au colaborat cu sovieticii au avut numai de câștigat. Cine s-a împotrivit, dacă nu a murit, a zăcut în Gulagul sovietic până în 1951 sau 1952 și apoi a mai făcut alți trei ani în cel din RPR. Iată exemplul lui Mircea Otto Haupt, care la Cotul Donului era doar maior, căzut prizonier în noiembrie 1942, promovat rapid la gradul de colonel, întorcându-se cu prima divizie de voluntari, ajungând general de brigadă în 1947, comandant militar al Capitalei, subinspector pe probleme de îndoctrinare, trecut în rezervă în 1959 (ne putem imagina cu ce pensie!!) cu gradul de general-colonel, trăind până în 1981. Pe de altă parte, și Păsat a resimțit durerosul stigmat al militarilor români care au luptat și suferit pe frontul de Răsărit pentru România. „Cu ce am fost noi de vină, soldat și ofițer, că am fost trimis acolo în Răsărit să luptăm, că după aceea să ne pună pe frunte stigmatul că am luptat în Răsărit? De ce această deosebire între cei ce au luptat în Est și Vest? Cei ce au făcut această discriminare nu s-au gândit că, dacă ar fi fost și ei în locul nostru, nu ar fi luptat și ei la fel?”

Destinul căpitanului Păsat după revenirea în țară nu a fost spectaculos, mai degrabă s-a chinuit din punct de vedere material (hamal în portul Constanța!), ceea ce nu a fost ușor pentru un ofițer interbelic, obișnuit totuși cu un anumit statut social, dar nici nu a mai cunoscut grozăviile pe care le-au îndurat alți ofițeri eroi ai Armatei Regale Române. În 1952, Păsat chiar a fost reactivat în cadrul Armatei RPR². Fără a se ridica la nivelul de expresivitate a memoriilor lui Radu Mărculescu, Aurel State³ sau Aurelian Gulan⁴, ofițeri care nu au acceptat să colaboreze în nici un fel cu sovieticii, anchetați cu brutalitate, făcând greva foamei (Păsat nu menționează acest eveniment, pentru că el deja plecase din lagărul de la Oranki) și care nu numai că au rămas în Gulagul sovietic până în 1951-1952, dar la revenirea în RPR au fost introduși în *baza de date* a Securității, fiind cu toții ridicați din nou în 1958⁵ și petrecând alți trei ani în Gulagul autohton. Amintirile lui Dumitru Păsat îmbogățesc paleta memorialistică românească și dovedesc complexitatea alegerilor la care au fost supuși militarii români (și mai ales ofițerii) implicați în catastrofa de la Cotul Donului.

Codruț Constantinescu

² De altfel fotografia reprodusă pe coperta cărții ni-l înfățișează pe Păsat în această uniformă calchiată după cea sovietică.

³ Aurel State, *Drumul Crucii. Amintiri de pe fronturi și din gulaguri*, Ediția a III-a, Editura ROST, Fundația Sfinții Închisorilor, București-Pitești, 2013.

⁴ Aurelian Gulan, *Victime și călăi. Amintiri din Gualg*, București, Editura Criterion Publishing, 2010.

⁵ Datorită experienței lor militare erau considerați periculoși de regimul bolșevic autohton, care nu dorea să riște după Revoluția maghiară din 1956.

Gail Kligman, Katherine Verdery, *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949-1962)*, traducere din engleză de Justina Bandol, Iași, Editura Polirom, 2015, 486 p.

Colectivizarea agriculturii în România a fost definită de istorici români drept un „război împotriva țăranimii”¹, fiind după 1989 subiectul mai multor analize istorice, ediții de documente și una dintre principalele teme abordate de cercetătorii români. Reconstituiri istorice din ultimele două decenii au oferit astfel istoricilor posibilitatea nu doar de a analiza „trauma majoră a perioadei socialiste” a unei vaste părți din populația României comuniste, cât și recuperarea principalelor momente din procesul transformării socialiste a agriculturii, după cum chiar comuniștii au numit colectivizarea.

Una dintre lucrările cele mai recente care se oprește asupra acestui subiect este cartea semnată de Gail Kligman și Katherine Verdery. Cercetătoarele americane sunt cunoscute în spațiul istoriografic românesc, ele fiind autoarele câtorva lucrări de referință despre istoria regimului comunist român². Din punct de vedere descriptiv, volumul conține 486 de pagini, dintre care 430 de text propriu-zis, care este organizat în trei părți. Fiecare dintre acestea este împărțită în mai multe capitole, la care se adaugă și o introducere substanțială. Merită subliniat că lucrarea de față este unul dintre rezultatele unui amplu proiect de cercetare coordonat de acestea la începutul anilor 2000 și din a cărui echipă au făcut parte mai mulți cercetători români și străini.

Unul dintre principalele rezultate ale acestui proiect, anterior volumului de față, este cartea coordonată de Dorin Dobrinu și Constantin Iordachi, apărută în română încă din 2005³, precum și rapoartele întocmite de membrii echipei de cercetare. Cartea cercetătoarelor Gail Kligman și Katherine Verdery are drept surse un important material documentar creat de structurile de partid și de stat în perioada colectivizării și numeroase interviuri realizate în perioada desfășurării proiectului, care sunt analizate de autoare dintr-o perspectivă comparată și interdisciplinară. Narațiunea construită în baza lor este raportată în mai multe rânduri la experiența sovietică a colectivizării, deosebindu-se astfel de cele mai multe dintre lucrările despre colectivizare apărute în ultimele două decenii în România. În general, acestea sunt axate, în primul rând, pe colectivizarea condusă de comuniștii români, fără ca acest proces să fie interpretat într-un cadru mai larg al colectivizării în fostul bloc sovietic. În afară de sursele primare, volumul beneficiază și de întreaga literatură occidentală despre colectivizarea sovietică și de rezultatele cercetărilor întreprinse de istoricii români în ultimele două decenii

¹ Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România, *Raport final*, București, 2006, p. 425, accesibil online la adresa http://old.presidency.ro/static/ordine/RAPORT_FINAL_CPADCR.pdf (consultat la 19 august 2016).

² Menționăm aici: Gail Kligman, *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*, traducere din limba engleză de Marilena Dumitrescu, București, Editura Humanitas, 2000 și Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, traducere din engleză de Mona Antohi și Sorin Antohi, București, Editura Humanitas, 1994.

³ Dorin Dobrinu, Constantin Iordachi (editori), *Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)*, cuvânt înainte de Gail Kligman și Katherine Verdery, Iași, Editura Polirom, 2005. Vezi și ediția în limba engleză: *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949-1962*, Budapest, New York, Central European University Press, 2009.

postcomuniste. În urma lecturii cărții, ies în evidență numeroasele trimiteri la bogata și variata literatură istoriografică despre colectivizarea în Uniunea Sovietică, la care cele două autoare se raportează periodic.

Încă din prefață, Gail Kligman și Katherine Verdery avansează câteva posibile definiții ale colectivizării. Autoarele văd colectivizarea drept o „formă de asediu [asupra țărănimii] specifică secolului XX”, dar și ca „deposedarea țărănimii de controlul asupra pământului, animalelor și uneltelor cu care sătenii sovietici, ruși și de alte naționalități, ca și cei din Europa de Est, China și din alte părți ale lumii își întreținuseră gospodăriile de generații” (p. 13). Apetența cercetătoarelor pentru definiții reiese și din introducere. Astfel, colectivizarea este definită drept 1) „prima campanie de masă cu care noul regim comunist și-a început programul radical de transformare socială, politică, economică și culturală a țării. Ea a fost nu doar un aspect al politicii mai largi de dezvoltare industrială, ci un atac asupra înseși fundamentelor vieții rurale est-europene” (p. 22); 2) „o componentă a unui set mai larg de tehnologii de modernizare” (p. 24); 3) „un proces îndelungat și dinamic de devenire, în care unele secțiuni ale aparatului de partid au adoptat anumite trăsături caracteristice, nu numai pe baza unui program inițial, ci și sub forma unor practici apărute și dezvoltate în timp” (p. 25).

Chiar dacă autoarele definesc colectivizarea „drept istoria unui proiect iluminist de modernizare a unei țări «înapoiate» conform unui model preluat de la sovietici” (p. 59), cu sublinierea devierilor de la acest model, argumentele în favoarea acestei aserțiuni sunt extrem de rarefiate.

Spre deosebire de majoritatea lucrărilor dedicate colectivizării, cea de față nu analizează procesul colectivizării în funcție de cadrul cronologic în care s-a desfășurat și etapele aferente, deși trimerile la cronologia colectivizării nu lipsesc din volum. Cartea este construită pe marginea subiecților colectivizării (țărani și satele), a celor care au avut rolul de a organiza colectivizarea (cadrele) și a „pedagogiilor” folosite de cadre pentru succesul colectivizării. De aceea, autoarele menționează că volumul nu este o lucrare monografică a subiectului sau o „istorie cuprinzătoare a colectivizării”, după cum am putea fi tentați să credem ca urmare a numărului de pagini al acestui volum, a titlului său și a perioadei analizate (1949-1962), ci „propria viziune [a autoarelor] asupra acestui proces” (p. 13).

În prima parte a lucrării, după prezentarea principalelor caracteristici ale colectivizării sovietice – modelul pentru colectivizarea impusă de comuniștii români –, a rolului consilierilor sovietici în aplicarea colectivizării în România, Verdery și Kligman se opresc și asupra modului de organizare a satelor românești înainte de colectivizare, a relațiilor existente între țărani. Potrivit cercetătoarelor, scopul acestei abordări l-a reprezentat înțelegerea tehnicilor folosite pentru implementarea colectivizării (p. 102) și a structurii sociale asupra căreia „s-a năpustit tăvălugul colectivizării” (p. 113). În același timp, această analiză a satelor românești de dinainte de colectivizare, a relațiilor dintre țărani arată cititorilor în ce a constat una dintre politicile oficiale ale partidului în privința țăranilor: manipularea acestor relații, distrugerea lor și construirea unor alte tipuri de relații „întemeiate pe loialitatea față de partid” (p. 193).

Din acest punct de vedere, colectivizarea pare să fi reprezentat pentru partid mai puțin un proces de modernizare a satelor și țăranilor, ci mai degrabă o tentativă de a aduce sub controlul politic al partidului a celei mai importante părți din populația României: țărăimea⁴. De altfel, poate nu întâmplător, impunerea controlului politic

⁴ Vezi Daniel Chirot, *Social Change in Romania*, în „Social Force”, vol. 57, nr. 2.

asupra țărănimii a început în 1949 după ce principalii opozanți ai partidului comunist au fost anihilați, reprimați și anulați ca forțe politice și ca alternative pentru partidul comunist. Colectivizarea a început astfel după arestarea și întemnițarea liderilor cei mai importanți ai partidelor politice tradiționale, după înlăturarea monarhiei și după naționalizare.

Cadrele colectivizării sunt principalul subiect al capitolului 3. În cuprinsul acestui capitol, autoarele încearcă să răspundă la întrebările: cine erau cadrele colectivizării?, care a fost rolul lor în colectivizare? (p. 58). Pe lângă indicarea principalelor categorii sociale din care au fost recrutate cadrele colectivizării, caracteristicile lor (educația precară), autoarele descriu modul în care cadrele au trebuit formate chiar în perioada desfășurării colectivizării. Totuși, multe dintre aprecierile generale despre zestrea intelectuală și atașamentul lor față de partidul comunist și politicile lui par să nu fi avut la bază o analiză a profilului acestora. Aprecierile sunt luate mai ales din informațiile furnizate de cei intervievați în perioada derulării proiectului de cercetare sau din alte lucrări și surse secundare. În mod sigur, o analiză a profilului socio-cultural și economic al acestora ar fi reliefat cât de diferite erau cadrele colectivizării față de cei pe care trebuiau să-i colectivezeze. Existau diferențe semnificative între cei care aplicau colectivizarea și cei colectivați? În urma parcurgerii cărții, reies câteva dintre acestea (statut social inegal, cadrele recrutate în majoritate dintre marginalii satului – săraci, minoritari, venetici).

Astfel, autoarele avansează drept răspunsuri că inițial cadrele colectivizării au fost recrutate din rândul persoanelor cu un deficit de educație, dintre țărani săraci sau chiar cetățenii romi, care au acceptat să se asocieze procesului de colectivizare a agriculturii:

[...] romii erau frecvent recrutați și dintr-un alt motiv: cadrele trebuiau să aibă origini sociale „sănătoase”, adică să provină dintr-un mediu muncitoresc sau de țărani săraci ori cel mult mijlocași. Într-adevăr, documentele arată că, la nivel comunal și raional, cadrele erau deseori originare din familii modeste de țărani sau erau mineri, lucrători feroviari ori alte tipuri de muncitori calificați sau necalificați. Țăranii care intrau în serviciul partidului tindeau și ei să provină din grupuri marginale: erau nu doar romi, ci și alți țărani săraci sau fără pământ ori oameni care se căsătoriseră sau se mutaseră în comunitatea lor [...] (p. 166).

Totuși, aceste diferențe par să fie valabile pentru primul val al colectivizării și mai ales pentru regiunile în care au fost realizate interviurile și anchetele în teren ale membrilor echipei de cercetare, ele neputând fi extrapolate pentru toate cadrele care au participat la colectivizarea agriculturii pe toată durata acestui proces. De altfel, limitele documentării referitoare la „cadrele de rang inferior” implicate în colectivizare sunt evidențiate și de Kligman și Verdery. Cercetătoarele menționează că „datele adunate în timpul proiectului nostru [despre acestea] nu sunt numeroase” (p. 158).

Pentru abuzurile comise de aceste cadre ale colectivizării, autoarele indică mai multe explicații. Printre acestea se numără și portretizarea celor care trebuiau colectivizați drept „o formă de viață inferioară, subumană, un soi de fiară” (p. 208). Această portretizare a țăranilor reprezintă una dintre condițiile crimelor și represiunilor motivate politic: dezumanizarea celor care trebuiau reprimați. După cum a subliniat Herbert Kelman⁵, dezumanizarea este doar una dintre condițiile care

⁵ Herbert C. Kelman, *Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimizers*, în „Journal of Social Issues”, vol. 20, nr. 4/1973.

favorizează săvârșirea unor abuzuri, crime sau represiuni politice. La fel de importante sunt și celelalte condiții menționate de acesta: autorizarea unor astfel de acte de către forurile conducătoare, cum a fost cazul multora dintre măsurile represive luate în timpul colectivizării, și rutinizarea cadrelor în astfel de practici.

Un alt aspect evidențiat de autoare este și faptul că stabilirea unor relații între cadre și cei ce trebuiau să fie colectivizați putea avea drept consecințe scoaterea unora de pe listele de chiaburi sau că stabilirea și consolidarea unor rețele de cadre putea avea avantaje pentru cariera cadrelor sau chiar să asigure supraviețuirea lor în cadrul aparatului comunist (p. 201). Sheila Fitzpatrick a evidențiat că tocmai astfel de relații „client-patron” puteau să însemne diferența dintre a supraviețui sau nu⁶ în cadrul lumii comuniste.

Tot în această secțiune a cărții, colectivizarea este prezentată de cercetătoare și ca un proces important pentru formarea partidului-stat și a cadrelor. Ele își susțin această idee prin următoarele argumente:

[...] întrucât Partidul Comunist Român nu era o structură complet formată la vremea când a început să pună în aplicare aceste politici, colectivizarea însăși avea să servească drept proces generativ pentru multe dintre practicile ulterioare ale partidului. Majoritatea organizațiilor nu se formaseră pe deplin și abia apoi își formulară sarcinile și își selectează personalul: ele sunt modelate de însăși îndeplinirea acestor sarcini și de comportamentul propriului personal, evoluând în paralel cu politicile implementate și cu formarea cadrelor active. Ca atare, nu putem spune că partidul a luat mai întâi ființă și apoi a colectivizat: acțiunea însăși a colectivizării a contribuit la crearea simulată a partidului-stat care o desfășura (p. 157-158).

Întreaga parte a doua a lucrării de față este consacrată pedagogiilor folosite pentru convingerea țăranilor să intre în colective și pentru succesul colectivizării. Prin pedagogii, autoarele înțeleg mijloacele folosite pentru educarea maselor:

[...] un arsenal masiv, folosit pentru a produce tipuri noi de adevăruri și de cunoștințe, multe dintre ele complet antitactice celor pe care le cunoșteau în mod tradițional țăranii. Pedagogiile reprezentau cuvinte și categorii noi, un întreg limbaj nou, dar și modalități noi de a disciplina și de a dispune de trupurile oamenilor (p. 219).

Astfel, în cuprinsul acestei părți, principalele pedagogii analizate de Verdery și Kligman sunt: instrumentele de propagandă, întrecerile socialiste, modelarea prin exemplu sau mimesisul, denunțările și demascările, întocmirea de scrisori și cereri, munca de lămurire. Partea a treia a lucrării este rezervată de autoare rezultatelor și consecințelor colectivizării. Capitolul opt tratează modul în care s-au format colectivele, iar unele dintre șansele de mobilitate socială derivate din procesul de colectivizare sunt expuse și analizate în capitolul nouă. Principalele consecințe identificate de cele două autoare sunt schimbarea substanțială a organizării sociale a satului, răsturnarea vechilor ierarhii de statut și apariția unora noi, infiltrarea politicii în toate aspectele vieții de zi cu zi (p. 392). Chiar dacă cercetătoarele americane definesc colectivizarea și ca principala traumă majoră prin care a trecut o parte importantă a populației din România comunistă, ele evidențiază faptul că formarea colectivelor, „succesul” procesului de colectivizarea

⁶ Sheila Fitzpatrick, *Tear Off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton, Princeton University Press, 2005, p. 200.

asupra satelor a condus la „o dezvoltare remarcabilă a educației superioare și la democratizarea accesului la ea pentru cei care înainte nu-și puteau permite să facă școală” (p. 396). Ne putem însă întreba dacă nu cumva s-ar fi ajuns la dezvoltarea educației superioare și la democratizarea accesului la ea și în absența colectivizării. Cel mai probabil, răspunsul la o astfel de întrebare este unul pozitiv.

În același timp, autoarele identifică și câteva dintre principalele condiții pentru care colectivizarea, chiar dacă a fost încheiată cu trei ani înainte de termenul inițial, nu a avut un rezultat mai bun: resursele limitate alocate de partid colectivizării și lipsa unei autonomii locale în înființarea GAC și gestionarea lor, metodele de constrângere și coerciția folosită pe toată durata procesului de către structurile de partid și de stat ale regimului comunist român.

[...] dacă partidul ar fi furnizat mai multe resurse colectivizării și ar fi permis conducerii lor o mai mare autonomie în procesul de înființare și gestionare a GAC-urilor, rezultatul ar fi putut probabil să fie mai bun. Așa, autoritățile au insistat să păstreze controlul asupra situației, rămânând mai mult sau mai puțin în limitele modelului coercitiv sovietic. Ce s-ar fi întâmplat, ne întrebăm, dacă liderii partidului ar fi ascultat de sfatul Anei Pauker de a nu „folos[i] metodele de constrângere, de forțare a țăranilor să intre în gospodăriile colective” și ar fi renunțat la șablonul coerciției în favoarea flexibilității locale? (p. 429).

Centralizarea, coerciția, urmarea modelului sovietic sunt indicate de cercetătoare drept principalii factori pentru care colectivizarea în România a avut mai puțin succes decât cele din Bulgaria și Ungaria (vezi p. 429, nota 7). Ar fi fost poate interesant, pentru istorici și cei interesați de subiectul colectivizării, un capitol separat despre colectivizarea agriculturii în țările intrate sub dominația sovietică după cel de-al Doilea Război Mondial⁷. Un astfel de capitol ar fi putut evidenția și analiza deosebirile și asemănările între modurile cum aceste state au ales să realizeze colectivizarea după 1945 și mai ales pentru a vedea prin ce s-a diferențiat colectivizarea din România.

Un aspect evidențiat și de alți recenzenți este absența unui capitol de sine stătător dedicat represiunii din timpul colectivizării și a formelor de rezistență⁸ adoptate de țăranii în perioada colectivizării. Totuși, informații despre aceste două aspecte, insuficient exploatate în volum, deși există surse care ar fi permis un astfel de demers, se regăsesc în mai multe părți ale lucrării lui Verdery și Kligman. De altfel, autoarele nu neagă nici un moment rolul represiunii și coerciției în succesul colectivizării. Acestea remarcă faptul că „exercițiul coerciției avea să se dovedească esențial în formarea gospodăriilor colective: de fiecare dată când coerciția slăbea, impulsul colectivizării stagnea până în momentul în care represiunea își făcea din nou apariția” (p. 73), dar și că

[...] fără forță, colectivizarea nu ar fi fost posibilă. Și totuși, la fel ca în Uniunea Sovietică, folosirea forței a generat un cerc vicios: rolul ei major confirma incapacitatea regimului de a-i atrage pe țăranii în gospodăriile colective, dar era în egală măsură un motiv al acestei incapacități. Violenta a intrat de asemenea într-un proces schismogenic, în care împotrivirea a dat naștere la mai multă forță, iar forța, la mai multă împotrivire. Suntem, așadar,

⁷ Pentru cei interesați de colectivizarea în Europa de Est: Constantin Iordachi, Arnd Bauerkämper (editori), *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*, Budapesta, New York, Central European University Press, 2014.

⁸ Codruț Constantinescu, *Țăranii sub asediu*, în „Suplimentul de Cultură”, nr. 527, 30 mai 2016, accesibil online la adresa <http://www.suplimentuldecultura.ro/index.php/continutArticolAllCat/8/11404> (consultat la 19 august 2016).

de acord cu evaluarea pe care Viola o face colectivizării sovietice: refuzul constant al țăranilor a silit regimul la un comportament și mai brutal, care i-a scos la iveală slăbiciunea fundamentală” (p. 155-156).

Totodată, consider că anumite subcapitole, cum ar fi cele despre demascări și denunțuri, lupta de clasă, stigmatizarea chiaburilor, ar fi putut fi integrate într-un capitol dedicat represiunii și rezistenței țăranilor la colectivizare. Un astfel de capitol ar fi putut analiza și evidenția modul în care represiunea s-a modificat în timpul campaniei de colectivizare, varietatea mijloacelor de rezistență adoptate de țărani și consecințele represiunii împotriva țăranilor, dar și rolul cadrelor de rang inferior în represiunea din timpul colectivizării.

Fără îndoială, lucrarea profesoarelor americane Gail Kligman și Katherine Verdery va deveni una de referință pentru istoricii români și cei străini interesați de colectivizarea în România, în special, dar și pentru cea din Europa de Est, în general. De asemenea, anumite teme analizate de cele două autoare, cum ar fi implicarea cadrelor de rang inferior în colectivizare, profilul lor socio-economic și cultural, rolul demascărilor și denunțurilor în succesul colectivizării pot constitui direcții de cercetare sau capitole distincte în alte lucrări despre colectivizarea în România.

Dumitru Lăcătușu

Nicoleta Ionescu-Gură, *Dimensiunea represiunii din România în regimul comunist. Dislocări de persoane și fixări de domiciliu obligatoriu*, București, Editura Corint, 2010, 448 p.

Căderea regimurilor comuniste din estul și sud-estul Europei, fenomen care a marcat sfârșitul unui secol ce a schimbat omenirea într-un mod radical, a oferit o nouă direcție în istoriografie. Studiul istoriei regimurilor totalitare de tip comunist a inclus în mod inevitabil și cazul românesc. Spre deosebire de alte state, în România cunoașterea regimului politic dominant în intervalul 1948-1989 a presupus un ritm greoi, determinat cu precădere de noile condiții impuse de tranziția spre democrație. Documentele de arhivă ale Partidului Comunist Român și cele ale Securității au fost aduse la lumină parțial abia după o lungă perioadă. Totuși, efortul de cercetare postcomunist nu a vizat în mod egal toate aspectele istoriei comunismului. Luptele interne pentru putere din cadrul PMR/PCR și aspectele represive ale regimului comunist au fost cu predilecție în atenția istoricilor. În ceea ce privește represiunea de după 1945, istoricii și-au îndreptat atenția în special spre aspecte ce țin de sistemul carceral sau tehnici de tortură și mai puțin spre aspectul deportărilor și fixării de domiciliu obligatoriu.

Aparițiile editoriale care să abordeze un asemenea subiect sunt puține ca număr, mai ales dacă ne referim la cărți și nu la studii sau articole publicate în reviste de specialitate¹. Cu toate că există o apetență pentru studiul aspectelor represive ale regimului comunist, lucrarea de față vine pe un teren destul de liber, pentru că majoritatea lucrărilor au abordat mijloacele și mecanismele represive ale organelor Securității și Miliției și mai puțin impactul acestora asupra populației. Prin urmare, cercetarea care stă la baza acestei lucrări s-a făcut în jurul documentelor de arhivă provenite atât de la Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), cât și din cadrul Arhivelor Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității (ACNSAS). La ANIC au fost consultate documente din fondul CC al PCR, secțiile Căminare, Agrară, Organizatorică, Administrativ-Politică etc. De asemenea, la ACNSAS au fost cercetate fondurile Documentar, Informativ, Penal, SIE etc.

Lucrarea se vrea a fi primul volum dintr-o cercetare mai complexă intitulată „Dimensiunile represiunii din România în regimul comunist”. Autoarea ne înștiințează că, prin această lucrare, dorește să informeze opinia publică cu privire la acțiunile și mecanismele aparatului represiv din România comunistă. Represiunea a cunoscut mai multe forme: detenție, dislocare și fixare de domiciliu obligatoriu, muncă forțată etc.

¹ În acest sens, s-a remarcat Smaranda Vultur (*Un trist bilanț: deportările din perioada stalinistă a comunismului românesc*, în Ruxandra Cesereanu (coord.), *Comunism și represiune în România. Istoria tematică a unui fratricid național*, Iași, Editura Polirom, 2006, p. 135-152; *Istorie trăită – istorie povestită: deportarea în Bărăgan: 1951-1956*, Timișoara, Editura Amarcord, 1997) și Dumitru Șandru (*Decretul 83/1949*, în AT, I, nr. 1/1993, p. 133-145). Așadar, volumul publicat de Nicoleta Ionescu-Gură este prima lucrare care abordează de sine stătător acest subiect al deportărilor din întreaga perioadă comunistă de pe întreg teritoriul țării.

Așa cum arată titlul, acest volum tratează dislocările de persoane și fixarea de domiciliu obligatoriu. Munca forțată prin internarea în unități de muncă, colonii de muncă și locuri de muncă obligatorii va face obiectul volumului al doilea, iar numărul victimelor detenției politice din România comunistă va reprezenta subiectul celui de-al treilea volum.

Prin prezenta lucrare, Nicoleta Ionescu-Gură ne arată unde și de cine a fost luată decizia unor asemenea măsuri administrative, cine au fost executorii, pe cine a afectat măsurile, cum au decurs operațiunile de dislocare, condițiile de trai în locurile stabilite de autorități, neregulile și abuzurile autorităților în inventarierea și administrarea bunurilor rămase de la familiile dislocate, scopurile unor asemenea măsuri, chestiuni care conferă o legitimitate aparte acestui demers.

În primul capitol, intitulat *Fixarea domiciliului obligatoriu (DO) pentru proprietarii și administratorii de moșii deposezați de bunuri în noaptea de 1 spre 2 martie 1949 pe baza Decretului nr. 83*, autoarea demonstrează că în martie 1949 nu a avut loc exproprierea marii proprietăți agricole din România, ci confiscarea ei de către autorități, întrucât proprietarii nu au primit niciun fel de despăgubire din partea statului. Demonstrația se construiește în jurul ideii că proprietarii nu au fost doar deposezați de bunurile lor, ci au fost scoși din mediul rural, prin fixarea de domiciliu obligatoriu pe timp nelimitat. Modelul unor astfel de măsuri administrative a fost împrumutat din Rusia Sovietică, unde fusese aplicat de bolșevici la sfârșitul anului 1917. Autoarea, în continuare, vine cu o serie de statistici și tabele foarte utile care ne arată zonele cele mai afectate de deportări, cât și ce s-a confiscat și unde au fost strămutate aceste familii afectate (p. 24-25, 49). Reproducerea integrală a unor rapoarte ale membrilor de partid, care se întind de-a lungul a aproape zece pagini (26-34), îngreunează lectura textului.

Cel de-al doilea capitol este dedicat dislocărilor și fixării de domiciliu obligatoriu pentru „agitații țărănești” din anii 1949-1950. Sunt urmărite revoltele țăranilor din vestul și nordul țării, în vara anului 1949, și cele din sudul României, în 1950. Acest subiect a intrat în vizorul istoricilor cu ceva timp înaintea apariției acestui volum. S-a remarcat în acest sens Dorin Dobrinu, care a studiat atât revoltele țărănești din vestul României, cât și pe cele din nordul Moldovei și Bucovina². Aceste revolte au avut loc în principal din cauza faptului că regimul comunist a început un amplu proiect de colectivizare a agriculturii, dar și din cauza cotelor obligatorii excesive, a treierii la arie a cerealelor (mai ales cazul Nordului Moldovei și Bucovinei). Din nou, autoarea ne expune o serie de tabele (cuprind nume de localități afectate de deportări) care ne ajută să înțelegem mai bine impactul represiunii comuniste asupra lumii rurale.

Nicoleta Ionescu-Gură ne poartă în demersul de față și prin problema familiilor deportate de la frontiera cu Iugoslavia din perioada 1951-1956. Motivațiile acestor măsuri sunt enunțate de autoare încă din primele rânduri ale capitolului. Ele s-au născut din dorința conducerii de la București de a fi alături de Stalin în conflictul acestuia cu liderul iugoslav, Tito. Astfel, o serie de familii au fost deportate în intervalul amintit din zona graniței de sud-vest doar pentru a preveni un eventual complot cu autoritățile din țara vecină. Cu iscusința cu care ne-a obișnuit, autoarea ne familiarizează cu această problemă în decursul a câtorva subcapitole care analizează o serie de chestiuni, de la cea a întocmirii planului de dislocare până la condițiile de trai în locurile stabilite de

² Vezi, în acest sens, studiile istoricului ieșean: *Colectivizarea, cote și revolte țărănești în vestul României (1949)*, în „Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă”, vol. I, 2002, p. 282-318, și *Transformarea socialistă a agriculturii, răscoalele țărănești și deportările din nordul Moldovei (1949)*, în AIIX, tom XXXIX-XL, 2002-2003, p. 459-487.

autorități. Totuși, întâlnim de prea multe ori citate din documente de arhivă, ceea ce face ca nota personală a autoarei de fie mai greu de identificat (p. 109-112, 123-130). În această situație, cititorul este mereu obligat să urmărească ghilimelele, ceea ce devine la un moment dat destul de obositor. Aspectul cel mai frapant din acest capitol este faptul că una dintre lucrările cele mai reprezentative pentru tema deportărilor din Banat, pe care de altfel am amintit-o în rândurile anterioare, nu a intrat însă și în atenția Nicoletei Ionescu-Gură. Este vorba despre cartea Smarandei Vultur (*Istorie trăită – istorie povestită: deportarea în Bărăgan: 1951-1956*), care ar fi putut reprezenta un punct de plecare în realizarea acestui capitol. Mărturiile culese de Smaranda Vultur din unele localități din județele Mehedinți, Timiș și Caraș-Severin la începutul anilor '90 au o valoare însemnată și ar fi completat benefic cercetarea de arhivă întreprinsă de Ionescu-Gură.

Lucrarea continuă prin analiza unui subiect destul de rar întâlnit în istoriografia comunistă, anume dislocarea din centrele aglomerate a persoanelor incomode pentru regim. Autoarea arată cum a decurs efectiv evacuarea din orașe și centre industriale a persoanelor indezirabile regimului „democrat-popular”, din cauza situației materiale și poziției politice avute până la venirea Partidului Comunist la putere. Utilizând în mod exclusiv documente de arhivă, Nicoleta Ionescu-Gură reușește să scoată la iveală o serie de motivații ale autorităților comuniste pentru dislocarea unor persoane posibil influente în mediul urban. Pe lângă asigurarea liniștii și securității statului, măsura aceasta a asigurat și forță de muncă ieftină pentru numeroasele șantiere de construcții ale noului regim politic, un fond de locuințe pentru membrii nomenclaturii organelor de partid și sedii pentru instituțiile statului. Un impediment întâlnit în decursul acestui capitol este legat de notele de subsol care au o întindere mare, lucru care fragmentează excesiv cursivitatea textului (p. 149-153).

În capitolul al V-lea, autoarea își îndreaptă atenția și asupra instituțiilor care coordonau aceste dislocări de persoane. Astfel, este analizat Serviciul de Dislocări și Domicilii Obligatorii (SDDO) din Ministerul Afacerilor Interne. Importanța acestei abordări ne este sugerată de autoare atunci când ne prezintă în detaliu atribuțiile fiecărei persoane din cadrul aparatului represiv. Dacă la sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50 autoritățile erau nevoite să apeleze la oamenii de rând pentru a duce la bun sfârșit acțiunile în forță, începând cu anii 1954-1956 aparatul represiv era bine conturat și riguros instruit. Chiar dacă Nicoleta Ionescu-Gură nu a insistat foarte mult pe ierarhia SDDO și pe proveniența membrilor săi, demersul din acest capitol este valoros prin faptul că aduce la lumină unele aspecte esențiale ale strategiei implementate de Serviciul DDO, precum recrutarea de informatori din rândul deportaților, controlul corespondenței etc.

În atenția autoarei a intrat și problema fixării domiciliului obligatoriu asupra persoanelor eliberate din închisori și colonii de muncă. În viziunea regimului comunist, aceste măsuri se impuneau în scopul prevenirii unor noi infracțiuni care ar fi încălcat legile Republicii Populare Române. Din demonstrația autoarei reiese clar că fixarea domiciliului obligatoriu pentru aceste persoane nu a reprezentat decât o prelungire a controlului asupra lor de către autoritățile comuniste, mai ales dacă observăm că aproximativ 80% din aceștia erau deținuți de ordin politic. Nicoleta Ionescu-Gură aduce în prim-plan unele tabele care pun în oglindă situații similare din rândul deținuților de ordin politic. Acest mijloc de expunere a informației este pe de o parte foarte didactic, facilitând înțelegerea unor fenomene, dar, pe de altă parte, folosirea tabelor în exces poate dăuna unității textului. Cu toate acestea, unele tabele, cum sunt cele de la p. 228 și 229, ne

prezintă o situație clară a persoanelor cu domiciliu obligatoriu pe regiuni, oferindu-ne o perspectivă comparativă eficientă.

Printr-o scurtă trecere în revistă a bazei juridice a dislocărilor și fixării de domiciliu obligatoriu, Nicoleta Ionescu-Gură face legătura între regimul lui Gheorghiu-Dej și cel al lui Nicolae Ceaușescu cu o comparație utilă privind diferențele dintre cele două perioade. Dacă în perioada lui Dej deportările erau mult mai generalizate, în perioada Ceaușescu acestea erau punctuale și mai subtile. În ceea ce privește disidența din perioada de după 1965, istoriografia este mai bogată, aici evidențiindu-se lucrări care au analizat de sine stătător această problemă³. Principalele momente tensionate care au dus la dislocări de persoane și fixări de domiciliu obligatoriu au fost analizate destul de amplu de către autoare: greva minerilor din Valea Jiului din 1977, revolta muncitorilor din Brașov din 1987 și *Scrisoarea celor șase* din 1989. Sursele, și în acest caz, se rezumă la lucrări publicate și la documente de arhivă. Mai ales în cazul dislocărilor de persoane din perioada Ceaușescu, poate se impunea integrarea unor interviuri cu unele victime ale acestei strategii represive. Lipsa perspectivei victimelor din acest demers este cauzată probabil și de terenul destul de liber pe care a intrat Nicoleta Ionescu-Gură, având în vedere că lucrarea este prima dedicată exclusiv acestui subiect.

Concluziile se întind pe aproximativ patruzeci de pagini, ceea ce evidențiază faptul că fragmentările din decursul cărții au determinat autoarea să vină cu o serie de idei recapitulative destul de întinse. Acestea au rolul de a explica de ce autoritățile comuniste au recurs la o asemenea formă de represiune și de ce la o scară atât de largă, mai ales în perioada lui Gheorghiu-Dej. Nicoleta Ionescu-Gură a ajuns la concluzia că această formă de eliminare din societate era mai eficientă decât detenția sau eliminarea fizică. Prin deportarea unor familii în zone slab locuite și slab dezvoltate se asigura astfel forță de muncă ieftină, uneori neplătită, numeroaselor proiecte de construcții ale regimului. Dispariția din sânul comunității a unor familii în mod sigur descuraja și restul persoanelor să opună vreo formă de rezistență în fața măsurilor luate de autoritățile comuniste. În final, eliminarea din societate a persoanelor care aveau capacitatea de a influența comunitățile din care făceau parte împotriva măsurilor economice ale regimului era un mijloc des utilizat (în acest sens erau vizați mai ales „chiaburii”).

Dimensiunea represiunii din România în regimul comunist. Dislocări de persoane și fixări de domiciliu obligatoriu reprezintă, prin modul de expunere al informațiilor, prin aportul pe care îl aduce istoriografiei, una dintre lucrările de seamă ale ultimilor ani. Dincolo de lipsa unor interviuri cu unele persoane afectate de acest tip de represiune, volumul este construit în special în jurul documentelor inedite, venind cu un aport informațional impresionant. Prin cartea de față, fără îndoială, Nicoleta Ionescu-Gură îmbogățește demersul istoricilor în vederea înțelegerii mecanismelor de funcționare a statului totalitar român de după cel de-al Doilea Război Mondial.

Adrian Constantin Rotar

³ Vezi secțiunea *Disidența în regimul comunist*, în Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrințu, Cristian Vasile (editori), Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, *Raport final*, București, Editura Humanitas, 2007, p. 712-738; Romulus Rusan (editor), *Cei care au spus NU. Oponenți și disidenți în anii '70 și '80*, București, Fundația Academia Civică, 2005.

Dan Dumitru Iacob, *Elitele din Principatele Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Sociabilitate și divertisment*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, 406 p.

Apariția unei lucrări având ca temă de cercetare viața cotidiană stârnește curiozitatea cititorului, îndemnându-l la parcurgerea cuprinsului. Așa s-a întâmplat și în cazul cărții lui Dan Dumitru Iacob, recunoscut specialist în domeniul istoriei moderne, având deja contribuții substanțiale în domeniul studierii elitelor românești din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Câteva părți ale lucrării reprezintă studii deja publicate în reviste de specialitate, altele au văzut abia acum lumina tiparului, dar împreună alcătuiesc, o putem spune de la început, o fereastră către înțelegerea modului în care elita, în speță, boierii, din cele două Principate, își asumau diverse moduri de sociabilitate și divertisment în epoca modernă și care au constituit un reper în formarea și etalarea identității sociale a acesteia.

Până către 1850, în Principatele Române *elita* o formau boierii, ca și în lungul nostru ev mediu, de altfel, iar acest lucru este bine precizat de către autor. Încă nu se poate vorbi despre o elită economică bine conturată, una culturală, politică etc. Acest lucru se va petrece, treptat, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Identificarea *stilului de viață* al elitei din cele două Principate, mai cu seamă al aceleia din Moldova, ca fiind „un set de valori morale și de reguli sociale stricte [...]”, o marcă a identității sociale” constituie ideea centrală a volumului. Valorificând o bogată literatură istorică străină pe tema elitelor, precum și a celei românești, mult mai puțin prolifică în această direcție, și pe un material documentar inedit, Dan Dumitru Iacob ne conduce, uzând de un stil scriitoricesc foarte fluent, în lumea boierilor de acum două secole, surprinși în ritmul și rutina zilnică și preocupați de a-și menține statutul într-un timp în care noul se năpustea asupra lor, obligându-i la a ține pasul cu vremea aflată într-o permanentă și accelerată schimbare.

În capitolul I, intitulat *Infrastructura sociabilității private: reședința boierească*, autorul prezintă casa boierească sub aspectul modurilor de sociabilitate și divertisment pe care acest spațiu îi oferă. Componenta reprezentării sociale a acestei analize întregeste abordarea, pentru că detalierea elementelor care compun acest spațiu conferă o imagine clară a ceea ce a însemnat societatea ierarhizată a Moldovei și Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Este drept că acest lucru este vizibil mai cu seamă pentru Iași și, în parte, pentru București, cele două orașe însemnând, datorită statutului de capitale, locul coagulării unui stil de viață ce reprezenta un model, care urma a fi difuzat în teritoriu. Ilustrativ pentru acest lucru este descrierea palatului Roznovanu din Iași, de pe Ulița Mare (actualul bulevard Ștefan cel Mare), cea mai importantă reședință urbană a familiei sub numele căreia este cunoscut din secolul al XIX-lea. Descrierea spațiului de locuit al clădirii, al celui din care se făcea administrarea acestuia, a dependențelor, precum și a numărului de servitori, fiecare știindu-și locul pe scara ierarhică, oferă o imagine elocventă a ceea ce au însemnat puterea economică și prestigiul social al unor componenți ai elitei în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Trebuie reținut faptul că amenajarea reședințelor boierești din Iași și București în prima jumătate a secolului al XIX-lea a ținut de o anumită simbolistică pe care elita românească și-a asumat-o în epocă. Autorul argumentează constituirea stilului de viață elitar prin modelul adus în Principate de străini, fie că au fost ofițeri ruși sau austrieci, elocvent în ceea ce privește practicile mondene: baluri și serate dansante, alături de care continuau să fie practicate dansurile tradiționale românești sau levantine.

În al doilea capitol, discuția este purtată către un alt element ce definește elita în această perioadă, și anume locul de manifestare „publică” a stilului de viață: promenada și salonul. Autorul prezintă toate elementele ce definesc acest spațiu: rolul promenadei în etalarea puterii economice și sociale a elitei – trăsurile (echipaje), îmbrăcăminte, atitudine –, preferința pentru acest mod de sociabilitate în detrimentul grădinii publice, cum a fost cea de la Socola, a lui Mihail Sturza, puțin frecventată de boierii urbei tocmai din cauza faptului că aceasta nu constituia un spațiu care permitea afișarea întregii simbolistici elitare (un program strict de vizitare, mersul pe jos din cauza aleilor înguste etc.). Ca urmare, au fost preferate alte incinte care să satisfacă această nevoie: salonul monden și cel cultural.

Semnificația socială a balului în Principatele Române din prima jumătate a secolului al XIX-lea este foarte bine pusă în evidență. Dincolo de însușirea de spațiu dedicat divertismentului, ca unul din cele mai importante evenimente din viața mondenă românească din această perioadă, acesta constituia, în primul rând, locul în care cunoașterea dansurilor de societate reprezenta, așa cum arată autorul, unul din criteriile identității elitare. Pregătirii pentru bal i se acorda, mai ales din partea femeilor – ca și în alte timpuri, de altfel –, o atenție specială, pentru că o prezență reușită, atât ca vestimentație, cât și ca mod de conduită, întărea prestigiul participantei/participantului și îi consolida locul în categoria socială din care făcea parte, iar pe de altă parte putea spori șansele unor căsătorii „reușite”, în care criteriile necesare țineau de aspectul economic și statutul social al posibilor parteneri. Astfel, orice greșeală era sancționată (de pildă, călcarea rochiei unei doamne), orice privire nepotrivită, admonestată. Socializarea, formă de manifestare a elitei românești, s-a făcut și prin intermediul teatrului și al manifestărilor concertistice de la Iași și București. Pe tot parcursul volumului ne însoțește o notă definitorie a perioadei, anume o permanentă delimitare a elitei de „ceilalți”, în ceea ce privește relațiile interumane de sociabilitate și divertisment. Cu toate că fuseseră înființate locuri unde aceste două mijloace de manifestare socială puteau aduce, la un loc, pe cei din elită alături de alte categorii sociale, clivajul dintre ele a existat și s-a manifestat pregnant: grădinii publice îi era preferată promenada Copoului, de pildă, cafenelele orientale, cea pariziană și cofetăria italiană, sălii publice de teatru celei private, la fel cum, urmare firească a educației la care ajunseseră unii dintre boierii români din cele două capitale, saloanele boierești în care erau găzduiți artiști occidentali, mai cu seamă, surclasau spațiile unde muzica tradițională și cea orientală erau gustate de publicul mai „larg”.

Pe lângă spiritul de castă ce definea comportamentul elitar, trebuie să admitem rolul major pe care boierii noștri l-au adus la „civilizarea” spațiului românesc din cele două Principate. Aspectele ce definesc trecerea unei societăți, fie și la nivelul cel mai de sus, într-o primă instanță, de la practici tradiționale/orientale la cele moderne/apusene, de civilitate, sunt surprinse îndestulător în această carte. Așa cum este prezentat și reversul asimilării unor alte aspecte ale divertismentului modern, cum a fost jocul de cărți sau alte jocuri de societate, devenind, pentru unii, vicii cărora le cad pradă (a se vedea exemplele inserate în carte cu privire la falimentul financiar al unora dintre boieri împătimiți de jocul de cărți).

Așadar, lucrarea lui Dan Dumitru Iacob înfățișează practici sociale noi în Principatele Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea, impulsionate de anumite modele culturale occidentale, fără însă a renunța complet la cele vechi, tradiționale românești și orientale. Așadar, un spațiu în care fracul și jobenul se alăturau, de multe ori, anteriorului, ișlicului și narghilelei. Am perceput însă și un anumit snobism al elitei,

identificabil în orice perioadă istorică, de altminteri; un exemplu la îndemână îl constituie însușirea, cu orice preț, a limbii franceze și nevoia vorbirii acesteia cu diverse ocazii.

Din punctul nostru de vedere, valoarea lucrării este aceea că a scos în evidență nevoia racordării practicilor de sociabilitate și divertisment ale elitei la cele occidentale. Această carte a constituit pentru noi o lectură foarte plăcută. Multitudinea aspectelor redate în cele 400 de pagini sunt dificil și inutil de descris într-o notă bibliografică, pentru că fiecare cititor, cu bagajul său de cunoștințe și în funcție de capacitățile apercceptive pe care le deține poate identifica, aproba sau dezaproba impresii ale autorului sau certitudini la care a ajuns în urma analizei materialului documentar pe care l-a avut la dispoziție. Lansăm îndemnul de a o citi, întrucât este un exemplu în care cunoașterea personală, mai cu seamă când este vorba despre începutul modernității românești, sub aspectul practicilor private și publice ale celor care, până la urmă, au determinat ritmul „creșterii” societății, este dăruită spre „luminare” și altora, nu ținută captivă, spre folos personal și dezvăluită în momente „propice” manifestării științei de carte asimilate.

Cătălina Chelcu

Conferința internațională de balcanistică din Harkov, Ucraina, 29-31 martie 2016

În perioada 29-31 martie 2016, în orașul Harkov (Ucraina) s-a desfășurat conferința științifică internațională *VIII Дриновські читання* [A VIII-a conferință de lecturi dedicate lui Marin Drinov¹], organizată de Centrul de Bulgaristică și Studii Balcanice „M. Drinov” (Universitatea Națională de Stat „V. N. Karazin”), Societatea Culturală Bulgară din Harkov „M. Drinov”, Comitetul ucrainean al slaviștilor (Academia Națională de Științe a Ucrainei) și Institutul de Etnologie și Folcloristică cu Muzeul de Etnografie (Academia de Științe a Bulgariei).

Conferința a fost dedicată împlinirii a 100 ani de la nașterea bulgaristului și profesorului S. I. Sidelnikov, din Harkov, și a 10 ani de la formarea Centrului de Bulgaristică și Studii Balcanice „M. Drinov”. Manifestarea a reunit circa 100 de cercetători bulgariști și balcaniști din Ucraina, Rusia, Republica Moldova, Serbia și Polonia. Lucrările conferinței s-au desfășurat în șase secțiuni: Protobulgarii și hazarii în stepele Europei de Est; Imperiul Bizantin, Bulgaria și Rusia la intersecția istoriei medievale; Imperiul Otoman în istoria Europei de Est și de Sud-Est; Bulgaria și bulgarii în perioada modernă și contemporană; Studii de Etnologie și Folcloristică Slavă; Istoria slavisticii și balcanisticii.

În plen au fost prezentate cărțile elaborate de cercetătorii bulgari. Academicianul Mihail Stancev (Universitatea Națională de Stat „V. N. Karazin” din Harkov) și-a prezentat enciclopedia, *Известные болгары в Российской империи, СССР и странах СНГ* [Bulgarii cunoscuți din Imperiul Rus, URSS și țările CSI]. La rândul său, Alexandr Pregarin (Universitatea Națională de Stat „I. I. Mechinikov” din Odesa) a prezentat proiectul științific de cercetare internațională *Bulgarii în diasporă: aspecte istorico-etnografice*. Menționăm că în cadrul acestui proiect (care este inițiat de Institutul de Etnologie și Antropologie „N. N. Mikluho-Maklai” al Academiei de Științe a Rusiei) sunt implicați și cercetători din Republica Moldova. De asemenea, aici vom menționa și prezentarea celui de-al optulea volum al revistei „Дриновський збірник” de către redactorul principal, Serghei Strașniuk.

¹ Marin Drinov (1838-1906) a fost un renumit istoric și filolog bulgar, care în cea mai mare parte a vieții sale a activat în Imperiul Rus. În perioada 1863-1878 și-a desfășurat activitatea pedagogică și științifică în cadrul Universității din Harkov. În 1869, în România, împreună cu confrății săi bulgari, a format Societatea Literară Bulgară din Braïla (care a stat la baza întemeierii Academiei de Științe a Bulgariei). După eliberarea Bulgariei de sub dominația Imperiului Otoman, s-a stabilit la Sofia. A ocupat funcția de vice-guvernator al Sofiei, ministru al Educației și a fost primul președinte al Academiei de Științe a Bulgariei. Este unul din alcătuitoarii Constituției din Târnovo (prima constituție bulgară). În 1881 s-a întors la Harkov, unde a activat până la sfârșitul vieții (Марин Дринов (1838-1906), *Био-библиографски указател и документално наследство* [Marin Drinov (1838-1906), Informații biobibliografice și patrimoniul documentar], София, Народна библиотека Кирил и Методий, 1990).

Totodată, în ședința în plen au fost prezentate patru comunicări: *Activitatea științifică a bulgaristului din Harkov, S. I. Sidelnikov*, de către Serghei Strașniuk și Ala Saipanova (Universitatea Națională de Stat „V. N. Karazin” din Harkov). Cea din urmă a și realizat o teză de doctorat care a fost consacrată acestei teme, iar în 2016 a publicat o carte dedicată acestui savant². Preocupările lui S. I. Sidelnikov referitoare la personalitatea revoluționarului bulgar Vasil Levski au fost avute în vedere de către Nicolai Cervencov (Societatea Științifică a Bulgaristilor din Republica Moldova). Colegul din Bulgaria, Boris Borisov (Universitatea „Sf. Kiril și Metodiu” din Veliko Târnovo) a prezentat o comunicare despre mărturiile arheologice referitoare la prezența slavilor în sudul Bulgariei. După părerea lui, slavii încep să se stabilească aici mai pronunțat ceva mai târziu, după secolul VII. Colegul lui, Petko Hristov (directorul Institutului de Etnologie și Folcloristică cu Muzeul de Etnografie a Academiei de Științe a Bulgariei), a vorbit despre fenomenul emigrării economice a bulgarilor în Europa de Vest, care a început în anii '90 ai secolului XX. Autorul a prezentat proiecte comune pe marginea acestui subiect desfășurate în cadrul instituției pe care o reprezintă, realizate împreună cu instituții academice din Macedonia și Serbia.

Fiind preocupat de istoria bulgarilor din Basarabia, o să mă opresc mai detaliat asupra comunicărilor care au abordat acest subiect. În acest sens, a fost reprezentativă secțiunea „Bulgaria și bulgarii în perioada modernă și contemporană”. Un interes sporit a trezit comunicarea colegilor ucraineni Alexandr Gancev (Academia Națională a Comunicațiilor „O. S. Popov” din Odesa) și Vladimir Milcev (Universitatea Națională din Zaporojie). Aceștia au efectuat cercetări de teren în regiunea Plovdiv a Bulgariei, cu scopul de a stabili locurile de unde, încă la sfârșitul secolului XVIII, a emigrat în Basarabia un grup masiv de bulgari, care sunt cunoscuți în istoriografie cu denumirea de „tukani”. Acest nume l-au primit de la emigranți transdanubieni, care au venit mai târziu, la începutul secolului XIX. Găsind aici pe bulgarii stabiliți mai înainte, ei îi numeau „tukani” de la cuvântul *tuka* („aici”). Așadar, pe baza materialului folcloristic, dialectal și cel de arhivă (cărți dăruite bisericilor locale), cercetătorii au stabilit că mare parte din aceștia provin din comuna Brezovo, regiunea Plovdiv. La rândul său, Ivan Duminica (Institutul Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei) a abordat probleme ce țin de listele necunoscute ale emigranților transdanubieni din 1811 în Țările Române. Autorul a vorbit despre cauza principală a alcătuirii acestor evidențe, întocmite din dorința comandamentului rus, în frunte cu generalul Mihail Kutuzov, de a afla numărul transdanubienilor, ca ulterior ele să fie transferate în Basarabia. Această informație confirmă faptul că, încă la începutul anului 1811, țarismul vedea Basarabia în viitor ca un teritoriu unde vor fi colonizați slavii de sud care erau loiali coroanei.

Despre bulgarii care se ocupau cu grădinăritul în regiunea Priazovie și Harkov au vorbit Iana Komar (Institutul de Limbi Străine din Gorlovka al Universității Pedagogice de Stat din Donbas, orașul Bakhmut) și Vladimir Turkov (Universitatea Pedagogică „A. S. Makarenko” din orașul Sumî). Cea dintâi a comunicat despre soarta grădinarilor bulgari din Priazovie în perioada Primului Război Mondial. Aflăm că majoritatea erau supuși ai Bulgariei (aflată în luptă cu Antanta), care au fost persecutați și trimiși în Siberia. Nici grădinarii din marile orașe ale Ucrainei Sovietice nu au avut o soartă mai bună. Potrivit datelor prezentate de Turkov, în anii '20-'30 ai secolului XX, mulți dintre ei au fost ridicați din împrejurimile orașului Harkov și trimiși în satele din adâncul regiunii.

² Алла Сайпанова, *Историк-българист С. И. Сидельников: научная и педагогическая деятельность* [Ala Saipanova, *Istoricul-bulgarist S. I. Sidelnikov: activitatea științifică și pedagogică*], Харьков, ХНУ им. В. Н. Каразина, 2016, 232 с.

Un loc special în cadrul lucrărilor acestei secțiuni a fost acordat subiectului legat de represiunile suferite de bulgari în anii '30 ai secolului XX. Subiectul a fost abordat de către doi cercetători tineri. Astfel, Aliona Senik (Universitatea Națională din Zaporojie) a vorbit despre persecuțiile în rândurile intelectualității bulgare din sudul Ucrainei. De asemenea, Iulia Grișcenko (Institutul de Istorie a Ucrainei al Academiei Naționale de Științe a Ucrainei) a atras atenția asupra așa-numitei „operațiuni bulgare”, în timpul căreia au fost arestați zeci de mii de bulgari din întreaga Uniune Sovietică, fiind învinuiți de spionaj în favoarea Bulgariei. Conform datelor deja publicate, aflăm că în perioada vizată au suferit și bulgarii din Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească. Spre exemplu, numai din satul bulgar Parcani, raionul Tiraspol, au fost persecutați 500 de locuitori³.

Comunicările ce vizau etnologia bulgarilor basarabeni au fost prezentate în secțiunea „Studii de Etnologie și Folcloristică Slavă”. Un șir de comunicări au fost dedicate bulgarilor din regiunea Priazovie. Majoritatea dintre aceștia au emigrat din sudul Basarabiei încă în anii '60 ai secolului XIX. Cercetătorul polonez Eji Hatlas (Biblioteca Universității „Adam Mickewicz” din Poznan) a atras atenția celor prezenți asupra observațiilor sale, pe care le-a făcut în timpul cercetărilor de teren în această regiune în 2015. El a descris viața cotidiană a bulgarilor și a făcut un scurt istoric al stabilirii bulgarilor în aceste părți ale Ucrainei. Subiectul a fost continuat de Maria Paceva (Universitatea de Stat „Bogdan Hmelnițki” din Melitopol). Ea a comparat dezvoltarea etnoculturală a minorităților etnice în Priazovie și Basarabia în anii '50-'80 ai secolului XX. În același timp, Oxana Cervenko (Universitatea Pedagogică de Stat din Berdeansk) a făcut analiza numelor proprii, care se întâlnesc în cântecele bulgarilor priazoveni.

Diferite aspecte ale etnologiei bulgarilor au fost abordate în principal de către reprezentanții școlii etnologice din Odesa. Centrul acestei școli se află la Catedra de Arheologie și Etnologie a Ucrainei a Universității Naționale de Stat „I. I. Mecinikov”. Aceasta se explică prin faptul că în regiunea Odesa bulgarii locuiesc în zone compacte, ei numărând circa 151.000 de oameni (după recensământul din 2001). E evident de ce au devenit obiectul de cercetare al etnografilor ucraineni. Liderul etnologilor din Odesa, Alexandr Prigarin, a efectuat cercetări în ceea ce privește tipologia locuinței la bulgari. Tradiția de cercetare în acest domeniu a fost începută încă în anii '50 ai secolului XX și a fost continuată de către Liudmila Markova din Moscova. Colega lui A. Prigarin, Natalia Petrova, a descris particularitățile simbolice ale nunții la bulgarii din Bugeac. Totodată, Galina Stoianova a comunicat despre fenomenul puțin cercetat de către etnologi, legat de simțul temerii în ritualurile și credințele bulgarilor din sudul Basarabiei. La rândul său, Svetlana Koci (din Odesa) a vorbit despre rolul memoriei colective în procesul de formare a strategiilor identitare la bulgarii din Ucraina. În continuare, două reprezentante ale școlii de dialectologie din Odesa, Svetlana Gheorghieva și Valentina Kolesnik ne-au prezentat rezultatele cercetărilor în acest domeniu. Prima cercetătoare a vorbit despre problema calendarului și terminologia rituală în dialectele bulgare din sudul Ucrainei, iar cea de-a doua s-a referit la balcanismele în unele din dialectele limbii bulgare.

În cadrul secțiunii „Istoria slavisticii și balcanisticii” au fost prezentate comunicări interesante. Cercetătorul Oleg Diomin (Universitatea Națională de Stat „I. I. Mecinikov din Odesa) a analizat lucrările slavistului rus Viktor Grigorovici, care, în anii '60-'70 ai

³ Георгий Аствацатуров, *Очерки истории села Парканы* [Gheorghii Astvațaturov, *Schițe de istorie a satului Parcani*], часть вторая, Кишинев, Типарул, 1996, p. 115.

secolului XIX, a fost șeful Catedrei de Studii Slave a Universității din Novorusia, în această perioadă el inspectând și școlile din coloniile bulgare. Activitatea unui alt slavist rus, Mihail Poprujenko, a fost cercetată de către Alexandra Makmilan (Universitatea Națională de Stat „I. I. Mecinikov” din Odesa). Savantul rus a publicat în 1910 o serie de documente de arhivă referitoare la colonizările slavilor de sud a regiunii Novorusia la începutul secolului XIX. În 1919, din cauza preluării puterii de către bolșevici, M. Poprujenko a fost nevoit să se refugieze în Bulgaria. Serghei Pacev (Universitatea de Stat „Bogdan Hmelnițki” din Melitopol) a abordat problema formării școlilor de bulgaristică în Ucraina în anii '40-'80 ai secolului XX. Subliniem aici faptul că această temă este dezvoltată de către autor în teza sa de doctor habilitat în curs de elaborare.

Încheiem această prezentare cu speranța că manifestările științifice în domeniul balcanisticii și bulgaristicii vor continua să unească cercetători din mai multe țări ale Europei de Est și Sud-Est. Importanța acestor simpozioane reiese și din faptul că, în cadrul acestora, cercetătorii își împărtășesc opiniile și noutățile științifice, care vor servi viitoarelor investigații proprii. Menționăm faptul că în cadrul acestei conferințe a fost subliniată și necesitatea de a atrage și cercetătorii români să participe la asemenea manifestări internaționale consacrate balcanisticii, care se desfășoară tradițional la Harkov. Mai mult decât atât, s-a vorbit și despre necesitatea pregătirii în viitor în cadrul Centrului de Bulgaristică și Studii Balcanice „M. Drinov” a cel puțin unui specialist care să se ocupe de problemele referitoare la istoria spațiului românesc. Conferința desfășurată la Harkov este o mărturie a faptului că niciun conflict geopolitic nu poate împiedica reuniunea savanților din țările învecinate și care au relații multiseculare.

Ivan Duminica

Conferința internațională *Comparing Communism. Perspectives from Southeast Europe,* Viena, 26-28 septembrie 2016

La Viena s-a desfășurat, în zilele de 26-28 septembrie 2016, conferința internațională *Comparing Communism. Perspectives from Southeast Europe*, organizată de Institutul pentru Istoria Europei de Est al Universității din Viena și de Academia Austriacă de Științe, în colaborare cu Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, Universitatea din Split, Institutul de Istorie Contemporană din Sofia, cu implicarea unui grup informal de cercetători din Albania. Inițiativa acestei conferințe a fost a profesorului Oliver Jens Schmitt, în organizare fiind implicați Aleksandar Jakir, Alexander Vezekov, Idriz Idrizi, Irida Vorpsi și Dorin Dobrinu. Conferința a reunit istorici din institute și universități din Albania, Austria, Bulgaria, fosta Iugoslavie (mai precis din Croația) și România.

Motivul principal al organizării acestei conferințe a fost punerea în perspectivă comparativă a comunismului din sud-estul Europei, în mod expres din Albania, Bulgaria, Iugoslavia și România. Până acum, regimurile comuniste din regiune au stat numai ocazional în atenția cercetătorilor occidentali, modelele comparative internaționale bazându-se mai ales pe comunismul sovietic și pe studiile de caz din Europa Central-Estică. De asemenea, organizatorii au intenționat punerea în legătură directă a cercetătorilor din regiune, stabilirea unor punți de comunicare între aceștia.

Conferința a fost organizată pe șase paneluri. Voi reda în continuare titlurile acestora, precum și ale comunicărilor, plus numele autorilor. Primul panel – *Communist Takeover in Comparative Perspective* – a inclus comunicările: „*Socialist Revolution*”

and Ethnic Politics in Yugoslavia after 1945 (susținută de Aleksandar Jakir, Split); *The Communist Takeover in South-Eastern Europe: International Context, Soviet Influences, Internal Realities* (Dorin Dobrinu, Iași); *Taking Control of the Institutions of Culture and Science for Establishing Communist Rule in Croatia* (Magdalena Najbar-Agičić, Zagreb). Al doilea panel a stat sub titlul *Tightening State Control in the Late Communist Period*, comunicările prezentate fiind: *State Control and Everyday Life in Late Socialist Albania* (Idrit Idrizi, Viena); *Repression or Caesaropapism: The Case of the Bulgarian Orthodox Church* (Momchil Metodiev, Sofia); *Comparative Perspectives on Balkan Communism: State Repression and Dissident Actions in Bulgaria and Romania during the 1980s* (Dragoș Petrescu, București); *Strengthening Post-Tito Yugoslavia – Stipe Šuvar „White Book” (1984) as Form of Redogmatization and Anti-liberal Policy* (Martin Previšić, Zagreb). Panelul 3 – *Forging Socialist Patriotism* – a cuprins comunicările: *Mass Mobilisation without Political Participation. The Case of State Atheism in Communist Albania* (Egin Ceka, Viena); *The Making of a New Yugoslav Child. The Pioneer Organization and Its Integrative Power* (Igor Duda, Pula); *Simulating Democracy through Communist Mass Organizations* (Adrian Cioflâncă, București/Iași).

Panelul 4 s-a intitulat *Regional Paths to Collectivisation of Agriculture and Socio-cultural Homogenisation* și a reunit comunicările: *Collectivization in Bulgaria, Romania and Yugoslavia in Comparative Perspective* (Mihail Gruev, Sofia); *The Politics of Forced Collectivization in Local Perspective: The Case of Dalmatia after World War II* (Marijan Buljan, Split). În panelul 5 – *Cultural Revolutions and Their Entangled Dimension with East Asian Models* – au fost incluse comunicările: *Rhetoric of Cultural Revolution in Albania: The Impact on Women Policies* (Irida Vorpsi, Tirana/Viena); *Ceausescu's Cultural Revolution and the Bulgarian Challenge: From Socialist Realism To Nationalistic Historiography* (Cristian Vasile, București); *The International Appeal and Impact of Yugoslav Socialism* (Tvrtko Jakovina, Zagreb). Trei comunicări au fost reunite în panelul 6 – *Levelling Regional Differences on the Way to the Socialist National State: The Economics of an Assimilation Campaign: The „Revival Process” in Bulgaria 1984-1989* (Roumen Avramov, Sofia); *Reducing and Producing Spatial Inequalities in Communist Bulgaria* (Alexander Vezhenkov, Sofia); *The Road to National Communism: The National Question in Programmatic Documents of the Communist Party of Yugoslavia 1919-1952* (Josip Mihaljević, Zagreb).

Cele trei zile ale conferinței au evidențiat că între istoriografiile din regiune există asemănări și diferențe în privința instituționalizării cercetării comunismului, a deschiderii arhivelor, a fundamentelor teoretice și metodologice. Există preocupări diversificate privind istoria comunismului, temele abordate fiind variate: istorie politică, socială, culturală, religioasă, a relațiilor internaționale etc. De asemenea, a fost cât se poate de clar că aceleași istoriografii sunt orientate cvasi-exclusiv pe studierea cazurilor naționale. În același timp, merită amintit că unii dintre participanți au abordat subiecte specifice într-o perspectivă comparativă, în vreme ce alții nu au putut ieși din paradigma tradițională, strict limitată la granițele propriei tradiții naționale și istoriografice. Perspectiva comparativă asupra comunismului sud-est european este practic la început în regiune, mediată mai ales de lucrările istoriografiilor occidentale. Prin imaginarea unor proiecte comune, prin îndrumarea unor tineri cercetători spre studierea unor teme transnaționale – ceea ce presupune, desigur, depășirea multor bariere culturale, lingvistice, logistice ș.a.m.d. – putem spera că vom cunoaște mai bine istoria recentă a acestui spațiu și o vom putea comunica mai bine pe piața internațională a ideilor.

Dorin Dobrinu

În atenția colaboratorilor

Archiva Moldaviae este o revistă cu specific istoric și arhivistic, cu apariție anuală, în cadrul căreia materialele sunt redată în limba română sau în limbi de circulație internațională. Ea urmărește să aducă în circuitul științific studii savante și surse inedite, în special documente de arhivă, referitoare în principal la trecutul Moldovei, precum și la România modernă și contemporană. Perspectivile integratoare, raportările la istoria Europei centrale-estice își vor găsi un loc binemeritat în paginile revistei. Publicația se adresează în mod deosebit istoricilor și arhiviștilor, dar ea este declarat deschisă pentru cercetători din câmpuri variate de cunoaștere, care apelează (și) la documentele păstrate în arhive publice sau private ori în biblioteci.

Archiva Moldaviae cuprinde următoarele rubrici:

- *Studii de istorie* (care se bazează pe surse diverse, inclusiv documente de arhivă);
- *Documente* (publicare de documente, cuprinzând atât transcrierea textului original, cât și – în cazul documentelor în alte limbi – traducerea sa în limba română, însoțite de studii introductive, note etc.);
- *Științe auxiliare ale istoriei* (paleografie, diplomatică, genealogie, heraldică, sigilografie etc.);
- *Prezentări de fonduri* (descrieri de fonduri și colecții arhivistice deținute de instituții publice sau de persoane private);
- *Studii de arhivistică* (teorie și practică arhivistică, istoria Arhivelor);
- *Restitutio* (introducerea în circuitul științific a unor materiale realizate de istorici, arhiviști etc. care, în urma dispariției autorilor, nu au mai apucat să vadă lumina tiparului);
- *Dezbateri* (discuții, polemici, conform regulilor academice);
- *Recenzii și Note bibliografice* (sunt secțiuni destinate recenzării, prezentării unor lucrări de istorie, arhivistică etc.);
- *Viața științifică* (prezentări ale unor conferințe, simpozioane, dezbateri, expoziții etc., desfășurate pe teme de istorie și/sau arhivistică).

Condițiile tehnice de publicare:

Textele (redate cu semne diacritice) vor fi trimise redacției în format Word, Times New Roman, corp de literă 12 pentru text, 10 pentru notele de subsol, distanța dintre rânduri 1,5. Eventuale materiale auxiliare (e.g., fotografii) vor fi expediate în format JPG, 300 dpi.

Studiile nu trebuie să depășească, pe cât posibil, 15.000 de cuvinte, respectiv 85.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 30 de pagini format A4). În cazul studiilor mai mari, redacția poate recurge la publicarea lor în două sau trei părți. Studiile vor fi însoțite de un rezumat redat atât în limba română, cât și în limba engleză (ori în franceză sau germană); lungimea rezumatului poate varia între 400 și 800 de cuvinte. Titlul studiului va fi tradus în limba engleză, la fel ca și 5-10 cuvinte cheie care privesc conținutul textului. Notele vor fi trecute în subsolul paginii (footnote), cu numerotare automată (auto number).

Recenziile nu vor depăși 3.000 de cuvinte, respectiv 22.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 6 pagini format A4); notele bibliografice nu vor depăși 1.500 de cuvinte, respectiv 11.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 3 pagini format A4); este preferabil ca, atașat recenziei/notei bibliografice, să figureze și o fotografie a copertii 1 a lucrării recenzate, în format JPG, 300 dpi.

Autorii vor trimite o notă autobiografică (de circa 200-250 de cuvinte) care va conține: prenumele și numele; facultatea și universitatea/institutul unde a fost susținut doctoratul, titlul tezei (doctoranzii vor trece instituția unde urmează stagiul de pregătire a tezei și titlul acesteia; în cazul cercetătorilor neînscrși într-un program doctoral se va preciza facultatea absolvită); afilierea instituțională; domenii de interes; publicații recente (trei cărți sau studii apărute în ultimii 5-6 ani).

Cei interesați să publice în revista noastră sunt rugați să transmită materialele, în format electronic, pe adresa electronică editor@archivamoldaviae.ro sau pe adresa Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, cu precizarea: pentru redacția *Archiva Moldaviae*.

Revista folosește sistemul *peer review* pentru selecția finală a materialelor publicabile. Manuscrisele trimise redacției și nepublicate nu se returnează.

Responsabilitatea pentru conținutul textelor revine în exclusivitate autorilor.

Echipa editorială *Archiva Moldaviae*

For the attention of contributors

Archiva Moldaviae is an annual historical and archival review containing papers in Romanian and foreign languages (English, French, German). Its purpose is to bring into the scientific circulation scholarly studies and unpublished sources, especially archival documents, pertaining principally to Moldova's past, as well as to modern and contemporary Romania. Integrating perspectives, studies relevant to the history of Central-Eastern Europe will find a well-deserved place within the pages of this review. The publication is addressed mainly to historians and archivists, but it is open to researchers from different fields who use documents preserved in public or private archives or libraries.

Archiva Moldaviae contains the following headings:

- *History Studies* (based on different sources, including archival documents);
- *Documents* (publication of documents containing the transcription of the original text and also – for documents in foreign languages – the translation in Romanian language with introductory studies, notes, etc);
- *Auxiliary Sciences of History* (paleography, diplomacy, genealogy, heraldry, sigillography, etc);
- *Funds Presentation* (description of funds and collections preserved by public institutions or private persons);
- *Archival Studies* (archival theory and practice, the history of Archives);
- *Restitutio* (publishing materials produced by historians, archivists, that were not published during the authors' lifetime);
- *Debates* (discussions, polemics, according to academic rules);
- *Reviews and Bibliographic Notes* (sections dedicated to presentation of history and archival papers);
- *Scientific Life* (presentation of historical or archival conferences, symposia, debates, exhibitions, etc.).

Terms of publication:

Materials (including diacritics) should be sent to the editorial staff in Word, font Times New Roman, font size 12 for text and 10 for footnotes, at 1,5 interline. Any additional materials (e.g., photos) should be sent as JPG, 300 dpi.

Studies should not exceed, if possible, 15,000 words, respectively 85,000 graphic signs (no free spaces) (= about 30 pages A4). The editorial staff will decide whether to publish larger studies in two or three parts. Articles will include a summary in Romanian as well as in English (or French, and German), between 400 and 800 words in length. Article's title will be translated in English, along with 5 to 10 key words describing the content. Notes are to appear at the bottom of the page (as footnotes), with automatic numbering.

Reviews should not exceed 3,000 words, respectively 22,000 graphic signs (no free spaces) (about 6 pages A4); the bibliographical notes should not exceed 1,500 words, respectively 11,000 graphic signs (no free spaces) (about 3 pages A4); It is preferred that a cover photo accompany the reviewed paper, in JPG, 300 dpi.

Authors will send a short bio (between 200-250 words) with the following content: first name and last name, department and university/institute granting the doctorate, dissertation title (PhD candidates will include the institution from which the degree is expected and the dissertation title; researchers without a doctoral degree will list only the university from which they graduated); institutional affiliation; research areas; recent publications (1-3 titles published in the last 5-6 years).

Those interested in publishing in our review are requested to send materials in electronic format to editor@archivamoldaviae.ro or to the mailing address on Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod postal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, specifying: for *Archiva Moldaviae*.

The review uses the peer review system for the final selection of the publishable materials. The unpublished materials will not be returned.

The responsibility for the content of the texts belongs entirely to the authors.

Editorial Staff *Archiva Moldaviae*

ISSN: 2067-3930